

CRISIA

vol. LI, Supliment nr. 1, 2021

VOCATIE ȘI DEVOTAMENT PROFESIONAL

Studii în onoarea lui
Aurel Chiriac la 70 de ani

Gabriel Moisa • Ioan Goman • Sorin Șipoș
(coordonatori)

Editura Muzeului Țării Crișurilor

Oradea

Crisia

vol. LI, Supliment nr. 1, 2021

Vocație și devotament profesional

Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani

Gabriel Moisa • Ioan Goman • Sorin Șipoș
(coordonatori)

Editura Muzeului Țării Crișurilor,
Oradea, 2021

Director	Prof. univ. dr. Aurel Chiriac
Editor	Dr. Florina Ciure
Redactor-șef	Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Editor executiv	Dr. Gruia Fazecaș
Secretar de redacție	Dr. Cristian Culiciu
Membri	CS II dr. Doru Marta, drd. Tiberiu Ciorba

Consiliu științific:

Academician Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
 Academician Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
 Membru corespondent al Academiei Române Prof. univ. dr. Ioan Bolovan, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu”
 Prof. univ. dr. Cesare Alzati, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano
 Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
 Prof. univ. dr. Gianfranco Giraudo, Università Ca’Foscari, Veneția
 Prof. univ. dr. Francesco Leoncini, Università Ca’Foscari, Veneția
 Prof. univ. dr. Adriano Papo, Università din Udine
 Prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
 C.S. I. dr. Florin Gogâltan, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca
 Dr. Matteo Taufer, Universitatea din Leipzig
 Dr. György Feiszt, Vas County Archives of Szombathely
 Dr. Gizella Nemeth, Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste)

Orice corespondență se va adresa/ Toute correspondance sera envoyée à l’adresse/ Please send any mail to the following address/ Richten sie bitte jedwelche korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR – COMPLEX MUZEAL
 410087 ORADEA
 Str. Armatei Române nr.1/A
 ROMÂNIA
 Tel: 0259 706 101, Fax: 0259 479 918
 E-mail: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitrașcu (1971)

@ Copyright by Muzeul Țării Crișurilor – Complex muzeal

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

CUPRINS

Răzvan THEODORESCU AUREL CHIRIAC LA 70 DE ANI	13
Marius PORUMB AUREL CHIRIAC LA CEAS ANIVERSAR	15
Ligia FULGA IN HONOREM AUREL CHIRIAC – 70	17
Sever DUMITRAȘCU AUREL CHIRIAC – O FAMILIE FRUMOASĂ	19
Adriana RUGE , Ioana HERGHEL AUREL CHIRIAC. REPERE BIO-BIBLIOGRAFICE / <i>AUREL CHIRIAC. BIO-BIBLIOGRAPHY MARKS</i>	21

ARHEOLOGIE – ISTORIE

Marian TRANDAFIR UN TOPOR DE PIATRĂ DIN NEOLITIC DESCOPERIT LA CALEA MARE, JUD. BIHOR / <i>A NEOLITHIC STONE AX DISCOVERED IN CALEA MARE, BIHOR COUNTY</i>	55
FECHETE-PORSZTNER Kitti ORADEA ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU PRIN PRISMA MATERIALELOR ARHEOLOGICE DESCOPERITE / <i>ORADEA IN THE EARLY MIDDLE AGES IN TERMS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS DISCOVERED</i>	62
Ioan-Aurel POP , Alexandru SIMON A DOUA CĂDERE A CETĂȚII ALBE / <i>STEPHEN THE GREAT AND CETATEA ALBĂ AT THE END OF THE FIFTEENTH CENTURY</i>	68
Florina CIURE CARTE ITALIANĂ (SEC. XVIII) LA MUZEUL „ȚĂRII CRIȘURILOR” DIN ORADEA / <i>ITALIAN BOOKS (18TH CENTURY) AT “ȚĂRII CRIȘURILOR” MUSEUM FROM ORADEA</i>	75

Sorin **ȘIPOȘ**

VIAGGIATORI STRANIERI NEI PRINCIPATI ROMENI E MEZZI DI
TRASPORTO UTILIZZATI (1710-1810) / *FOREIGN TRAVELERS IN THE
ROMANIAN PRINCIPALITIES AND THE MEANS OF TRAVEL THEY USED
(1710-1810)*

83

Ioan **CIORBA**

IMPLICAȚIILE REVOLUȚIEI FRANCEZE ȘI ALE RĂZBOAIELOR
NAPOLEONIENE ASUPRA BIHORULUI / *THE EFFECTS OF THE FRENCH
REVOLUTION AND THE NAPOLEONIC WARS ON BIHOR COUNTY*

100

Radu **ROMÎNAȘU**, Cornelia **ROMÎNAȘU**

BISERICA ORTODOXĂ RUSĂ ÎNTRE ANII 1800-1900. CONTRIBUȚII LA
VIAȚA ȘI ACTIVITATEA EPISCOPULUI TEOFAN DE TAMBOV ȘI DE
VLADIMIR (1815-1895) / *THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH BETWEEN
1800 AND 1900. CONTRIBUTIONS ON THE LIFE AND ACTIVITY OF
BISHOP THEOPHAN OF TAMBOV AND OF VLADIMIR (1815-1895)*

112

Ronald **HOCHHAUSER**

POVESTEA CĂTORVA PRĂVĂLII DE CEASORNICE DIN ORADEA DE
ALTĂDATĂ, PRIVITE SUB ASPECTUL RECLAMELOR DIFUZATE ÎN
PRESA LOCALĂ DIN EPOCĂ / *THE STORY OF A FEW WATCH SHOPS
FROM ORADEA, SEEN THROUGH ADVERTISEMENTS PUBLISHED IN
THE LOCAL PRESS OF THE TIME*

135

Cristian **APATI**

PRIZONIERI, INVALIDI, VĂDUVE ȘI ORFANI ROMÂNI DIN BIHOR.
CÂTEVA DOCUMENTE PRIVIND PRIMUL RĂZBOI MONDIAL /
*ROMANIAN PRISONERS, INVALIDS, WIDOWS AND ORPHANS FROM
BIHOR. SOME DOCUMENTS ON THE FIRST WORLD WAR*

143

Mihai D. **DRECIN**, Raluca **LENARTH**

REFUGIUL ROMÂNILOR DIN TERITORIUL OCUPAT ÎN ANII
PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL. STUDIU DE CAZ: FAMILIA
PARTENIE COSMA ÎN ITALIA (TOAMNA 1917-TOAMNA 1919) /
*THE REFUGE OF THE ROMANIANS FROM THE TERRITORY
OCCUPIED DURING THE FIRST WORLD WAR. CASE STUDY:
PARTENIE COSMA FAMILY IN ITALY (AUTUMN 1917-AUTUMN 1919)*

166

TÓTÓŠ Áron

STRATIFICAREA OCUPAȚIONALĂ A SOCIETĂȚII ORĂDENE ÎN
PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX / *OCCUPATIONAL
STRATIFICATION OF THE SOCIETY IN ORADEA IN THE FIRST HALF
OF THE TWENTIETH CENTURY*

188

- Daniela **CURELEA**, Dragoș **CURELEA**
 IOAN SANDU – UN PROFIL INTELECTAUL INTERBELIC ÎN
 SERVICIUL ȘCOLII, BISERICII ȘI ASTREI (1919-1945) / *IOAN SANDU*
– A PROFILE. THE INTERWAR INTELLECTUAL SERVING THE SCHOOL,
CHURCH AND ASTRA (1919-1945) 220
- Gabriel **MOISA**, Livia **BUCUR**
 CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA FENOMENULUI VIOLENȚEI ÎN
 BIHORUL INTERBELIC / *CONTRIBUTIONS ON THE VIOLENCE*
PHENOMENON IN INTERWAR BIHOR 252
- Diana **IANCU**
 GHEORGHE MICULAȘ – FIU AL EPISCOPIEI GRECO-CATOLICE DE
 ORADEA / *GHEORGHE MICULAȘ – SON OF GREEK-CATHOLIC*
EPARCHY OF ORADEA 262
- Viorel **CÎMPEAN**, Liviu Antoniu **BULGĂR**
 DR. GHEORGHE MICULAȘ, O PERSONALITATE PREA PUȚIN
 CUNOSCUTĂ / *DR. GHEORGHE MICULAȘ UNE PERSONNALITÉ PEU*
CONNUE 276
- Laurențiu-Ștefan **SZEMKOVICS**, Augustin **MUREȘAN**
 MEDALIA COMEMORATIVĂ A MAUSOLEULUI DE LA MĂRĂȘEȘTI
 (1938) / *COMMEMORATIVE MEDAL OF THE MAUSOLEUM FROM*
MĂRĂȘEȘTI (1938) 292
- Mihaela **GOMAN**
 DIN CORESPONDENȚA LUI CONSTANTIN DAICOVICIU CU
 ARHEOLOGI ȘI ISTORICI ROMÂNI / *FROM CONSTANTIN*
DAICOVICIU'S CORRESPONDENCE WITH ROMANIAN
ARCHAEOLOGISTS AND HISTORIANS 298
- Cristina Liana **PUȘCAȘ**
 PORTETE ALE SUFERINȚEI ÎN TEMNIȚELE COMUNISTE.
 MARTIRII BIHORULUI PENTRU CREDINȚĂ / *PORTRAITS OF*
SUFFERING IN COMMUNIST PRISONS. THE MARTYRS OF THE BIHOR
COUNTY FOR FAITH 310
- Mircea **BRIE**
 FRONTIERE IDENTITARE ÎN REPUBLICA MOLDOVA. ABORDĂRI
 CONCEPTUALE ȘI ELEMENTE COMPARATIVE / *IDENTITY BORDERS*
IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA. CONCEPTUAL APPROACHES AND
COMPARATIVE ELEMENTS. 322

ETNOGRAFIE

Simona **BALA**

PORTUL POPULAR ROMÂNESC VECHI DIN SATUL RÂPA
REFLECTAT ÎN FOTOGRAFII DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX
ȘI ÎN COLECȚIA SECȚIEI DE ETNOGRAFIE A MUZEULUI ȚĂRII
CRIȘURILOR / *THE OLD ROMANIAN TRADITIONAL COSTUME
FROM RÂPA VILLAGE IN LATE 19TH CENTURY PICTURES IN THE
ETHNOGRAPHY COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR
MUSEUM*

343

Ioan **TOȘA**

CÂTEVA RITURI DE INTEMEIRE A ASEZĂRIILOR ȘI A FAMILIEI
PĂSTRATE ÎN FONDURI DOCUMENTARE DE LA SFÂRȘITUL
SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX / *SOME
FOUNDATION RITUALS OF THE SETTLEMENTS AND THE FAMILY,
PRESERVED IN DOCUMENTARY FUNDS FROM THE END OF THE
19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY*

357

Rusalin **IȘFĂNONI**

EVOLUȚIA LOCUINȚEI ÎN SATELE DIN ȚINUTUL PĂDURENILOR
DE-A LUNGUL SECOLELOR XIX ȘI XX / *THE EVOLUTION OF
HOUSING IN THE VILLAGES OF THE FORESTERS' LAND DURING
THE 19TH AND 20TH CENTURIES*

382

Ioan **GOMAN**

ACTIVITĂȚI MEȘTEȘUGĂREȘTI PRACTICATE ÎN BEIUȘ LA
ÎNCEPUTUL ANULUI 1921 / *CRAFTING ACTIVITIES IN BEIUȘ
AT THE BEGINNING OF 1921*

396

Sabina **HORVATH**

MODALITĂȚI DE REALIZARE A SCHIMBURILOR DE PRODUSE ÎN
BIHOR, ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XX-LEA /
*DIFFERENT WAYS TO TRADE GOODS IN BIHOR IN THE FIRST HALF
OF XX CENTURY*

408

Vasile **TODINCA**

CERCETAREA ETNOGRAFICĂ POST CORONAVIRUS /
POST CORONAVIRUS ETHNOGRAPHIC RESEARCH

417

ARTĂ

Nicolae **SABĂU**

ISTORICI DE ARTĂ AMERICANI ȘI EVREI ÎN CORESPONDENȚĂ CU
PROF. C. PETRANU (1893-1945) / *AMERICAN AND JEWISH ART
HISTORIANS CORRESPONDING WITH PROF. C. PETRANU (1893-1945)*

423

Milena Augusta **POP**

CONTEXT EXPERIMENTAL ȘI NOI LIMBAJE ÎN PICTURA
POSTBELICĂ / *EXPERIMENTAL CONTEXT AND NEW LANGUAGES IN
POST-BELLIC PAINTING*

465

ȘTIINȚELE NATURII

Călin **GHEMIȘ**

„APOSTOLUL DRUMEȚIEI”. CZÁRÁN GYULA ȘI PEȘTERA
MEZIAD / *THE “TRAVEL APOSTLE”. CZÁRÁN GYULA AND THE
MEZIAD CAVE*

481

Adrian **GAGIU**

INVASIVE INSECT SPECIES RECENTLY IDENTIFIED IN BIHOR
COUNTY / *SPECII INVAZIVE DE INSECTE RECENT IDENTIFICATE ÎN
JUDEȚUL BIHOR*

495

MUZEOGRAFIE - RESTAURARE

Ioan **OPRIȘ**

CORIOLAN PETRANU (1893-1945) – PRIMUL MUZEOGRAF
PROFESIONIST DIN TRANSILVANIA / *CORIOLAN PETRANU
(1893-1945) - THE FIRST PROFESSIONAL MUSEOGRAPHER IN
TRANSYLVANIA*

509

Tiberiu Alexandru **CIORBA**

STATISTICI ȘI DATE PRIVIND COLECȚIA ISTORICUL INSTITUȚIEI A
MUZEULUI „ȚĂRII CRIȘURILOR” / *STATISTICS AND DATA
REGARDING THE HISTORY OF THE INSTITUTION COLLECTION OF
THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM*

522

SZILÁGYI Mária Ildikó

ORGANIZAREA EXPOZIȚIEI „ARTIȘTI PLASTICI ORĂDENI ÎNTRE
1860-1940” / *THE ORGANISATION OF THE EXHIBITION „ARTISTS
FROM ORADEA BETWEEN 1860-1940”*

532

Doina–Gabriela **ANANIE**

COLECȚIA DE FOTOGRAFII A SECȚIEI DE ISTORIE A MUZEULUI
ȚĂRII CRIȘURILOR / *CRIȘ COUNTY MUSEUM'S HISTORY
DEPARTMENT PHOTO COLLECTION*

540

Cristian **CULICIU**

ACTIVITATEA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR REFLECTATĂ ÎN
ZIARUL CRIȘANA ȘI ÎN REVISTA FAMILIA (1971-1989) /
*THE ACTIVITY OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM REFLECTED
IN CRIȘANA NEWSPAPER AND FAMILIA MAGAZINE (1971-1989)*

554

Erika **POȘOȘANU**

PREPARAREA ȘI RESTAURAREA SPECIMENELOR DE VERTEBRATE
FOSILE DIN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR /
*PREPARATION AND RESTORATION OF FOSSIL VERTEBRATE
SPECIMENS FROM THE COLLECTION OF ȚĂRII CRIȘURILOR
MUSEUM*

581

TABULA GRATULATORIA

Abrudan Cornel (Oradea)	Ghemiș Călin (Oradea)
Adel Agata Iuliana (Oradea)	Gherghel Ioana (Oradea)
Ananie Doina-Gabriela (Oradea)	Golban Dorina (Oradea)
Andreea Pop (Oradea)	Goman Ioan (Oradea)
Apati Cristian (Oradea)	Goman Mihaela (Oradea)
Ardelean Laura (Oradea)	Heredea Florian (Oradea)
Ardelean Petru (Oradea)	Hochhauser Ronald (Oradea)
Bala Simona (Oradea)	Horvath Sabina (Oradea)
Bește Marius (Oradea)	Iancu Diana (Oradea)
Bodo Edith (Oradea)	Indig David (Oradea)
Bora Cristian (Oradea)	Ișfănoni Rusalin (București)
Brie Mircea (Oradea)	Katócz Zoltán (Oradea)
Bucur Livia (Oradea)	Lenarth Raluca (Cluj-Napoca)
Bulgăr Liviu Antoniu (București)	Lipot Ștefan (Oradea)
Catrișcău Tiberiu (Oradea)	Marta Doru (Oradea)
Chifor Agata (Oradea)	Mărcușiu Lucian (Oradea)
Ciorba Ionuț (Oradea)	Mechiș Mariana (Oradea)
Ciorba Tiberiu Alexandru (Oradea)	Moga Dalida (Oradea)
Ciupa Felicia (Oradea)	Moisa Gabriel (Oradea)
Ciure Florina (Oradea)	Moldovan Amalia (Oradea)
Cîmpean Viorel (Satu-Mare)	Mureșan Augustin (Arad)
Culiciu Cristian (Oradea)	Negru Ileana (Oradea)
Curelea Daniela (Sibiu)	Opriș Ioan (București)
Curelea Dragoș (Sibiu)	Pitic Băruța Oana (Oradea)
Drecin D. Mihai (Oradea)	Pop F. Ioan (Oradea)
Dumitrașcu Sever (Oradea)	Pop Corina (Oradea)
Faur Antonio (Oradea)	Pop Ion Aurel (Cluj-Napoca)
Fazecaș Gruia (Oradea)	Pop Maria Flavia (Oradea)
Fechete Porsztner Kitty (Oradea)	Pop Milena Augusta (Oradea)
Fulga Ligia (Brașov)	Porumb Marius (Cluj-Napoca)
Gagiu Adrian (Oradea)	Posmoșanu Erika (Oradea)
Georgescu-Băican Oana (Oradea)	Precub Atila (Oradea)

Precup Valentina (Oradea)
Pușcaș Liana Cristina (Oradea)
Romînașu Cornelia (Oradea)
Romînașu Radu (Oradea)
Ruge Adriana (Oradea)
Sabău Nicolae (Cluj-Napoca)
Sfrengeu Florin (Oradea)
Simon Alexandru (Cluj-Napoca)
Stanciu Carina (Oradea)
Szabó Alexandru (Oradea)
Szemkovics Laurențiu-Ștefan
(București)
Szilágyi Mária Ildikó (Oradea)

Șipoș Sorin (Oradea)
Ștef Simina (Oradea)
Theodoresu Răzvan (București)
Todinca Vasile (Oradea)
Toma Corina (Oradea)
Toșa Ioan (Cluj-Napoca)
Tótós Áron (Oradea)
Trandafir Marian (Oradea)
Țărău Melania (Oradea)
Ungureanu Lavinia (Oradea)
Venczel Márton (Oradea)
Zainea Ion (Oradea)

AUREL CHIRIAC LA 70 DE ANI

Istoric de artă și om al muzeului, Aurel Chiriac este una dintre personalitățile notabile ale culturii transilvănene de astăzi.

Îi cunosc de ani buni strădania de a pune în lumină patrimoniul bihorean prin studiile sale despre bisericile de lemn din nord-vestul Ardealului, cele despre iconarul David Zugravu și am apreciat contribuția sa la capitolul de artă populară din recent apărutul tratat de artă românească.

De asemenea am prețuit la superlativ truda sa pentru un Muzeu al Țării Crișurilor într-un nou și monumental sediu. În fine îmi amintesc cu plăcere de vizitele făcute cu Aurel Chiriac la monumentele medievale din vechea Biharie.

Aflu că este în pragul unei frumoase vârste, ocazie cu care îi adresez salutul meu colegial.

București, 04.11.2021

Acad. Răzvan THEODORESCU
– vicepreședinte al Academiei Române

AUREL CHIRIAC LA CEAS ANIVERSAR¹

Colegul și prietenul meu de o viață, Aurel Chiriac este istoricul de artă, etnograful și muzeologul, profesorul universitar și cercetătorul care și-a desăvârșit studiile în cetatea universitară din Cluj Napoca, fiind unul dintre privilegiații studenți care a studiat în preajma unor remarcabili profesori dedicați, cu o vastă cultură de specialitate, în fruntea lor fiind academicianul Virgil Vătășianu, savant patriot și mentor excepțional, care a format la Alma Mater Napocensis o adevărată școală de istoria artei.

Un rol însemnat în formarea lui Aurel Chiriac l-a avut regretatul profesor Mircea Țoca, orădean și el, care i-a fost îndrumător științific la licență și la teza de doctorat. Pentru Aurel Chiriac întoarcerea sa la Oradea după finalizarea studiilor universitare, în Țara celor trei Crișuri, a însemnat o șansă nu numai personală, ci și un aport important, un mod de a oferi, ca pe o ofrandă adusă pământului natal, activitatea sa științifică și culturală, excepțională fiind contribuția sa la dezvoltarea marii instituții care este Muzeul Țării Crișurilor, pe care l-a condus cu competență, demnitate și pasiune câteva decenii.

Remarcabila sa activitate în domeniile muzeologiei, etnografiei, istoriei și criticii de artă, istoriei culturale, contribuția sa la cercetarea și cunoașterea tezaurului cultural artistic românesc, a monumentelor istorice, îl recomandă ca pe un harnic și distins cercetător și autor a numeroase volume, un activ participant la viața științifică și culturală nu numai a Bihorului, ci și a întregii țări. Preocupările sale vizează cu prioritate monumentele istorice din Bihor, fiind bine cunoscute lucrările sale privind arhitectura de lemn românească, dar și arhitectura de piatră religioasă și laică. O atenție deosebită a acordat artei vechi românești cercetând vechile biserici de lemn, cu pictură parietală și icoanele pictate pe lemn și sticlă, realizate de pictorii ce s-au perindat prin satele și orașele Bihorului, realizând o artă plină de farmec, ce adesea este în legătură cu centrele artistice din Țara Românească, dar și din Transilvania, sau Moldova. A cercetat și a scris despre problematica arhitecturii și picturii din această parte de țară, a legăturii și influențelor venite dinspre Europa Centrală.

Prof. dr. Aurel Chiriac a studiat și publicat numeroase cărți și albume privind istoria și arta Crișanei și a orașului Oradea, cu monumentele sale remarcabile ale arhitecturii de lemn, edificiile din epoca barocului sau din perioada stilului Secession – Art nouveau.

¹ O formă mai detaliată a acestui text a apărut în *Cuvânt înainte*, Aurel Chiriac, *Pictura românească de cult în Bihorul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, p. 9-10

Acum, la ceas aniversar, când întoarce a șaptezecă filă a vieții sale, îi adresez colegului Aurel Chiriac, un gând de prețuire pentru admirabila sa activitate și perpetua noastră colaborare, pentru remarcabila contribuție la istoria artei și culturii românești.

LA MULȚI ANI AURELE !!!

Acad. MARIUS PORUMB

IN HONOREM AUREL CHIRIAC – 70

O sinteză retrospectivă asupra activității științifice a directorului Muzeului Țării Crișurilor, prof. univ. dr. Aurel Chiriac, se impune acum, la momentul bilanțului, pentru a sublinia contribuțiile majore pe care le-a adus în perimetrul disciplinei etnologice din România

S-a confundat cu lumea Bihorului, pe care n-a părăsit-o niciodată, a făcut-o cunoscută în țară și străinătate, cum numai el a putut să o facă, continuu, cu eleganță și stil, a creat și dezvoltat muzee pentru a păstra imaginea acestei lumi culturale care interacționează, văzută dintr-o perspectivă interdisciplinară, cu dorința de a fi cunoscută publicului.

Recentul complex muzeal, o nouă imagine inedită și foarte actuală a Muzeului Țării Crișurilor, este o reușită muzeografică pe plan național, căreia i se datorează cu prisosință. Este vorba de modelul profesional imprimat de Aurel Chiriac întregului colectiv, însuflețit de ideea de progres intelectual, atât individual, cât și instituțional.

A avut alături prieteni speciali, străluciții etnologi români apreciați de lumea muzeografiei, dar și de cea universitară precum Dr. Barbu Ștefănescu și Dr. Ioan Godea, a lucrat într-un mediu profesional efervescent, propice marilor realizări; aceștia l-au ajutat să cunoască performanța științifică la vârf, pe care a demonstrat-o în decursul celor peste 40 de ani de activitate profesională.

Una din multele calități ale personalității colegului nostru, Dr. Aurel Chiriac, a fost și este echilibrul lui interior remarcabil, care a generat un mare potențial creator, reușind să realizeze o operă impresionantă, durabilă, care va rezista timpului.

Activitatea științifică dedicată istoriei artei, studiul picturii murale din bisericile românești, concretizată în cărți de autor și numeroase studii și articole, cataloage, concepția modernă despre menirea unui muzeu pavilionar, l-a consacrat nu numai ca prim **etnolog – simbol al identității regionale**, care a valorificat profesional lumea culturală din zona de vest a României, dar care, lucru rar, a depășit acest perimetru, fiind cunoscut pe plan național și internațional.

Comisia Națională a Muzeelor și Colecțiilor din România aduce omagii binemeritate domnului Director Aurel Chiriac, care rămâne un model pentru toți profesioniștii, demonstrând pasiune, vocație, profunzime, încununate de reușite, împliniri, realizări de excepție.

Rămâne alături de noi pentru a-și continua activitatea științifică, proiectele profesionale cu aceeași râvnă și dăruire, cu același spirit tânăr și putere de muncă.

01.11.2021

Dr. Ligia FULGA – etnolog
membru în Comisia Națională a Muzeelor și Colecțiilor din România

AUREL CHIRIAC – O FAMILIE FRUMOASĂ

Așadar Domnule **Aurel Chiriac** ați împlinit 70 de ani. **La mulți ani** și binecuvântată fericire Ție și frumoasei tale **Familii**, pe care, parțial, am cunoscut-o **îndeaproape**. Și în aceste **zile** de sărbătoare pentru Dumnealor, cartea, frumoasă și ea, *Pictura românească de cult în Bihorul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea*, le-ai **dedicat-o**, cu SENSIBILITATE nepoatelor, **tot** cu nume frumos – **RUXANDRA** și **ILINCA**. Să le dea Dumnezeu Bine și întregii familii **Aurel Chiriaciță!**

Dar mai este o **FAMILIE**, în care este implicat și septuagenarul Aurel Chiriac, **Familia** – Școala științifică a profesorului nostru **VIRGIL VĂTĂȘIANU**, adică în genere Școala de la **Studii Clasice**, de la Cluj. Am trăit anii studenției și în această **Școală, după cei care o cunosc: CELEBRĂ**. Pe atunci profesorul Vătășianu scria (vreau să fiu și eu „**prețios**”), elabora lucrarea sa *Romanicul în Pannonia. (Arhitectura și sculptura romanica in Panonia medievala)*. Dar în **stupul** de la Studii Clasice, câte nu se întâmplau, **minunate**, după mintea mea, de atunci și de acum:

- Profesorul **Theodor A. Naum** traducea pe Tacitus, *Germania* (= *De origine et situ Germanorum*);
- Profesorul nostru de istorie antică – Nicolae Lascu scria: *Cum trăiau romanii* și pregătea cu cei de la **Sulmona** (Italia) **Simpozionul bimileniului ovidian** și publicau *Ponticele și Tristele*;
- Profesorul nostru Constantin Daicoviciu cu întreaga „**echipă**” din Munții Orăștiei străluceau în arheologia **mondială**, **nu** numai în cea **europeană** (să mi se permită o paranteză „reală”: pe atunci fiind chemat în **California** la o **întrunire epigrafică** (de elinie și latinie) acad. C. Daicoviciu (cineva „**i-a făcut**” figura) a fost invitat și la Moscova, la Universitatea Lomonosov (secția „Lumumba”) să țină o cuvântare și „**i-a rugat**” pe profesorii de acolo, deoarece **nu știa** limba lui Lenin și Stalin, dânsii nu știu **latinește** (dânsul vorbea curent, fluent limba latină) să țină cuvântarea în limba lui Marx și Engels, adică în **limba germană**. Auditoriul a fost entuziasmat, dar și „gânditor” – ei nu știau **nici** această limbă, cel puțin studenții;
- Profesorul **Vladimir Hanga** își terminase monografia despre *Caius Iulius Caesar*, (trebuie să termin, Nu?);
- Profesorul **Ștefan Pascu** (cu Dl. Hanga) lucrau la cele două masive volume din *Crestomația Statului și Dreptului Românesc* (mă laud: am „lucrat” și eu la „**indice**”);
- Amicul și marele savant care a fost Nicolae Vlăssă la **seminarul nostru „dezbatem”** până-n frunzele albe, cercetările de la **El OBEID, DJEMDET NASR** și altele.

Din această Școală de la **Studii Clasice** și respectiv fiecare de la „profesorul meu”, **Daicoviciu, Lascu, Vătășianu, Naum, Prodan** și toți ceilalți, ne „tragem” **TOȚI**, și în cazul **Aurel Chiriac** de la **Mircea Țoca, Marius Porumb**, și toți de la **Virgil Vătășianu**, fostul secretar al **Școlii Române din Roma**, adică *Accademia di Romania*, și de la trunchiul mereu verde al culturii clasice – latine, omenești, **Vasile Pârvan** și **Nicolae Iorga**.

Acestea fiind scrise, îți urăm din nou Aurele **LA MULȚI ANI**, ție și „**Familiei Vătășianu**” de care eu sunt legat mereu „cu ceartă” pentru iubirea față de **Brâncuși** sau **Modigliani**.

Bătrânul profesor de ISTORIA ARTEI mi-ar face și acum „**cu degetul**”, dar iubirea mea și pentru el a fost și va rămâne – **nemărginită**, în limitele iubirii pentru **școala** și universitatea **noastră românească**.

Oradea, 3 noiembrie 2021

Prof. univ. dr. Sever DUMITRAȘCU
Director Muzeul Țării Crișurilor (1972-1990)

AUREL CHIRIAC. REPERE BIO-BIBLIOGRAFICE¹

Adriana RUGE*

Ioana GHERGHEL**

AUREL CHIRIAC. BIO-BIBLIOGRAPHY MARKS

Summary

The present work has a bio-bibliographical feature as it contains the most important aspects of Professor Aurel Chiriac's personal and professional life, a curator, and art historian and researcher. The study concludes with a list including the most relevant scientific achievements of Aurel Chiriac (books, studies, research projects, exhibitions, conferences, etc.).

Keywords: Aurel Chiriac, bio-bibliography, Oradea, Țării Crișurilor Museum, University of Oradea

I. DATE BIOGRAFICE ȘI STUDII

Aurel Chiriac s-a născut la 27 noiembrie 1951 în Oradea, județul Bihor. După absolvirea Liceului „Emanuil Gojdu” din Oradea în 1970 și-a continuat studiile la Facultatea de Istorie și Filozofie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca pe care le-a finalizat în anul 1974 obținând diploma de licență în istorie, specializarea istoria artelor, cu lucrarea „*Pictorul Ioan Sima*”. Din anul 1998 este doctor în istorie, specializarea istoria artei, titlu obținut la Universitatea „Babeș-Bolyai” cu lucrarea „*Pictura bisericilor de lemn românești din Bihor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*”.

II. ACTIVITATE PROFESIONALĂ

Din 1975 este angajat la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, ca muzeograf principal la secția de etnografie, iar din 1998 ca și cercetător științific. În intervalul cronologic 1990-1992 a fost șeful secției de etnografie, o secție cu un domeniu de cercetare care se va regăsi constant, dar fără a fi unicul, în preocupările științifice, la

*Direcția Județeană pentru Cultură Bihor; e-mail: ruge.adriana@yahoo.com

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gherghelioana@yahoo.com

¹Acest material a mai fost publicat parțial în: Barbu Ștefănescu, Ioan Goman (coordonatori), *Interferențe intelectuale, Studia in HONOREM Aurel Chiriac. Sexagenarii*, Supliment al revistei Crisia 2011, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2012, p.23-37; Gabriel Moisa, Ioan Goman, Sorin Șipoș (coordonatori), *Fragmentarium. Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016, p.21-40 și aduce completări privind aspecte din activitatea științifică și muzeografică a prof. univ. dr. Aurel Chiriac, în intervalul 2017-2021.

diferitele ei nivele, ale profesorului Aurel Chiriac: obiecte de cult din colecția secției de etnografie a Muzeului Țării Crișurilor; meșteșugurile țărănești din Bihor și fenomenul apariției satelor specializate în olărit, fierărit, prelucrarea lemnului, împletit papură, sumănărit (sec. XVIII-XX); lumea românească a satului din Transilvania cu multiplele ei aspecte existențiale și spirituale de la epoca medievală până în contemporaneitate.

Seriozitatea pe care a acordat-o activității științifice și de cercetare încă de la debut, l-a recomandat pentru munca secretariatului de redacție al anuarului de etnografie și artă *Biharea* (1977 – 1993).

Începând cu anul 1992 se implică în managementul Muzeului Țării Crișurilor ca director adjunct iar din 1994 până în 2021 ca director general, perioadă în care desfășoară o bogată activitate pe multiple planuri: managerial, editorial, publicistic, didactic și nu în ultimul rând, de cercetare în domeniul istoriei, istoriei artei și al disciplinelor conexe. Din 1994 până în 2021 este redactor responsabil al tuturor publicațiilor editate de muzeu, susținând apariția cu regularitate a anualelor *Crisia* de arheologie și istorie, *Biharea* de etnografie și artă, *Nymphaea* de științele naturii, publicații inițiate de unul dintre predecesorii săi, prof. univ. dr. Sever Dumitrașcu. Din anul 1998 și până în 2006 este cercetător științific I la Muzeul Țării Crișurilor.

Rigoarea științei muzeografiei o îmbină cu creativitatea inteligenței unui cercetător și prin muncă asiduă de documentare în biblioteci, arhive și pe teren, creând o operă științifică și muzeografică care cuprinde valoroase cărți, articole și studii de specialitate, lucrări prezentate la simpozioane, conferințe naționale și internaționale și un inventar cu peste 70 de expoziții personale, tematice sau retrospective.

În prezent, Muzeul Țării Crișurilor, traversează o perioadă de profunde schimbări. Cu dorința de a restitui urbei și tuturor celor interesați din țară și străinătate, o instituție muzeală mai puternică, mai vizibilă și mai vie, a coordonat științific proiectul tematic și muzeotehnic al *noului muzeu*, gândit în spiritul exigențelor mileniului III. În acest context reușind să finalizeze Expoziția permanentă de la Muzeul Memorial „Aurel Lazăr”, „*Bihorul ... la spargerea lumii*” (12 octombrie 1918-20 aprilie 1919) (coordonator proiect tematic și colectiv), 2018 și *Expoziția permanentă a Secțiilor de Științele Naturii, Arheologie și Istorie* (coordonator științific al proiectului tematic), 2020. De asemenea, este responsabil cu concepția tematică a sălilor de Pictură religioasă și Obiecte de cult, din secțiile de artă și etnografie ale mai sus amintitului muzeu.

În paralel cu munca de muzeu, Aurel Chiriac desfășoară o prestigioasă activitate didactică. Din 1990 este cadru universitar la Universitatea din Oradea, Facultatea de Istorie, Relații Internaționale, Științe Politice și Științele Comunicării, catedra de istorie: lector universitar (1996), conferențiar universitar (2000), profesor universitar (2002). Predă din anul 1996 și la Facultatea de Arte, Departamentul Arte Vizuale din cadrul aceleiași universități. În perioada 2000-2004 a fost secretar științific la Facultatea de Arte Vizuale din Oradea și membru în Senatul Universității Oradea, iar în perioada

octombrie-noiembrie 2011, director al Departamentului de Arte Vizuale al acestei facultăți.

Începând cu anul 2010 și până în prezent a susținut la Universitatea Ca'Foscari din Veneția, Italia, cursuri cu următoarele teme: *Arhitectura în Transilvania în secolele XIII-XVIII*; *Arta în Transilvania în secolele XVI-XVIII*; *Pictura de cult românească în secolul al XVIII-lea*; *Relația artă-societate în România între secolele XVII-XIX*. În anul 2013 a predat la Universitatea Picardy „Jules Verne” din Amiens, Franța cursul *Problematica predării istoria artei în universități*.

În țară, conduce doctorate la Facultatea de Arte Vizuale din cadrul Universității de Vest Timișoara. Face parte din comisii de doctorat la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Universitatea Oradea, Universitatea de Vest Timișoara, Academia de Arte Cluj-Napoca, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia și Universitatea de Arte „George Enescu” Iași.

Experiențe/împliniri profesionale

- 1990-prezent, membru în colectivul de redacție al anuarului Institutului de Arheologie și Artă din Cluj *Ars Transsilvaniae* editat de Academia Română
- 2003, 2006, 2009, 2012 membru în juriul Trienalei Internaționale de Pictură „Pătratul de argint”, Przemysl (Polonia)
- 2004 membru al Uniunii Artiștilor Plastici din România, secția critic de artă
- 2005 membru în conducerea Uniunii Artiștilor Plastici – filiala Oradea, din 2010 vicepreședinte, începând cu luna aprilie a anului 2016 președinte U.A.P. Oradea până în 2017
- 2005-2009 membru în Comisia Națională a Muzeelor și Colecțiilor, organism științific consultativ și de avizare în domeniul patrimoniului cultural mobil al Ministerului Culturii
- 2006-2010 membru în colectivul coordonator al volumului *Caietele ASER*-Asociația de Științe Etnologice din România și membru în colectivul director al Asociației de Științe Etnologice din România (vicepreședinte);
- 2006- prezent redactor asociat la Revista de cultură „Familia”
- 2009 președintele juriului la ediția a II-a a Bienalei Internaționale de Pictură, Sculptură și Grafică, Meeting Point 2- Arad biennial.
- 2010 membru în Consiliul Științific al Fundației de Protejare a Monumentelor Istorice Bihor
- 2011-2016 membru în Comitetul de Onoare al publicației *Studia Historica Adriatica Ac Danubiana*, periodic al Asociației Culturale *Sodalitas Adriatico-Danubiana*, Trieste, Italia
- 2013-2021, Director General al Ziarului lunar *Muzeul Țării Crișurilor*, publicație de promovare a valorilor culturale și de patrimoniu din Bihor
- 2014-2018 a fost curator artistic al Trienalei Internaționale de Pictură „Pătratul de argint”, organizată la Przemysl (Polonia)

- 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2019, 2021, membru în juriul Triennalei Internaționale de Pictură „Pătratul de argint” (Polonia, Slovacia, Ungaria, Ucraina, România), Przemysl (Polonia)
- 2017-2018 membru în juriu și curator artistic al expoziției *Visegrad 4 Art*, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej
- 2016-2019 membru în Comisia Zonală a monumentelor istorice, organism științific de specialitate în domeniul protejării monumentelor istorice al Ministerului Culturii.

III. PUBLICAȚII

A. CĂRȚI

1. *Feronerie populară din Bihor*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1978, 42 p.
2. *David Zugravu*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996, 91 p.
3. *Pictura bisericilor de lemn românești din Bihor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*, Editura Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1999, 219 p.
4. *Oradea* (album), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2002, 145 p.
5. *Bucuroaia, străveche vatră de viețuire la frontierele de vest ale românității*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2008, 55 p.
6. *Pictura românească de cult în Bihorul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 256 p.

B. COAUTOR/COORDONATOR/ EDITOR

1. *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradiei, I, Bisericile de lemn*, Editura Episcopiei Ortodoxe, Oradea, 1978 (coautor)
2. *Din istoria Europei romane*, Editura Universității, Oradea, 1995 (colectiv coordonare)
3. *Cuprins din necuprins. Satul Beznea*, Editura Cogito, Oradea, 1998 (coautor)
4. *1 Decembrie 1918 – 1998, Secvențe istorice bihorene*, Oradea, 1998 (coordonator)
5. *Agricultură, meșteșug și comerț la locuitorii zonei Beiușului în secolele XVIII – XX*, Editura Universității, Oradea, 2000 (coautor)
6. *Adevărul omeneste posibil*, Editura Universității și Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001 (colectiv coordonare)
7. *Arta Românească. Artă Europeană*, Editura Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2002 (coordonator-colaborare)
8. *Sub Zodia Vătășianu*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002 (coordonator-colaborare)
9. *Camera de Industrie și Comerț. Repere istorice*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003 (coordonator)

10. *Oradea. Pagini de istorie*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003 (coordonator)
11. *Un veac de lumină*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003 (coordonator)
12. *Monografia comunei Vadu Crișului* (geografie, istorie, etnografie, tradiții populare, monumente), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005 (coordonator-colaborare)
13. *Județul Bihor – album*, Editura Duran's, Oradea, 2006 (coordonator)
14. *Andrei Șaguna. Mitropolitul Românilor din Transilvania și Ungaria*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2008 (coordonator)
15. *Istorie, Etnologie, Artă*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009 (coordonator)
16. *Caielele ASER*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009 (coordonator)
17. *Etnologie de urgență la începutul mileniului III. Sate bihorene din proximitatea Autostrăzii Transilvania*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011 (coordonator)
18. *Valorificarea specificului local în arhitectura rurală din Bihor*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011 (coautor)
19. *Caielele ASER*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011 (coordonator)
20. *O istorie în date a Inspectoratului de Poliție Județean Bihor*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011 (coautor)
21. *Poliția bihoreană sub un imperiu, un regat și două republici*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011 (coautor)
22. *Secția de etnografie 1964-2014. O cronică în imagini*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2014 (coordonator)
23. *Seminatores In Artium Liberalium Agro*, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2014 (coordonator)
24. *Transylvanian Review, Categorie Europee Raprezentazioni Storiche e Letterariedel „Politico”*, Editura Academiei Române, Cluj-Napoca, 2014 (editor)
25. *Monografia comunei Țețchea. Geografie, Arheologie, Istorie, Etnografie, Folclor, Obiceiuri, Monumente*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016 (coordonator)
26. *Patrimoniul Țării Bistrei (județul Bihor)*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018 (coordonator)
27. *Istoria Bihorului. Civilizație. Societate. Economie. Mentalități*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018 (coordonator)

C. CATALOAGE

1. *Interogația metaforei plastice* (expoziție de grup), Oradea, 1997, pliant (redactor responsabil)
2. *Concretețe și revelație* (expoziție Ioan Augustin Pop), Oradea, 1997, pliant (redactor responsabil)

3. *Ars Varadini* (expoziție de grup), Budapesta, Szentendre, Ungaria, 1999 (redactor responsabil)
4. *Ovidiu și Sultana Maitec*, Oradea, 2000 (redactor responsabil)
5. *Din tainele bucătăriei tradiționale europene*, Oradea, 2000 (redactor responsabil)
6. *Cinci plasticieni români din Ungaria*, Oradea, 2001
7. *Salonul Municipal de Artă*, Oradea, 2002 (redactor responsabil)
8. *Structuri și forme – Bruno Hufenus*, Oradea, 2002 (redactor responsabil)
9. *International Painting Triennial of Carpathian Euroregion Silver Quadrangle*, Przemyśl, 2003 (colaborare)
10. *Constantin Blendea – pictură*, Oradea, 2004 (redactor responsabil)
11. *Salonul Municipal de Artă*, Oradea, 2005 (redactor-coordonator)
12. *Salonul de Toamnă Oradea-Debrecen*, Debrecen, 2005 (colaborator)
13. *Sacre trasparenze. Antiche icone romene su vetro dalla Transilvania*, Trento, 2006 (colaborator)
14. *Ștefan Oroian*, Oradea, 2007 (editor)
15. *Gina Hora*, Oradea, 2008 (editor)
16. Catalogul expoziției *Imagini fără imagini*, Oradea, 2009
17. Catalogul *Trienalei de pictură a Euroregiunii Carpatice*, Przemyśl, 2009 (colaborator)
18. Catalog *Doi pictori venețieni la Oradea, Marcello și Paolo Leoncini*, Oradea, 2012
19. Catalog *Aurel Roșu*, Oradea, 2013
20. Catalog *Ion Iancuț*, Oradea, 2013
21. Catalog *Maria Mihalache Blendea*, Oradea, 2014
22. Catalog *Tra Normalità e orrore. Artisti plastici evrei di Oradea e il dramma dell'Olocausto*. Collezione del Museo „Țării Crișurilor” di Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2015
23. *Collezione del Museo „Țării Crișurilor” di Oradea*, Oradea, 2015
24. Catalog *Mastro 7. Păzitori ai sufletului*, Oradea, 2015
25. Catalog *International Painting Triennial of Carpathian Region Silver Quadrangle 2015*, Przemyśl, 2015 (colaborator)
26. Catalog pentru *Trienala Internațională de Pictură a Euroregiunii Carpatice Pătratul de argint 2018* (colaborator)
27. Catalog pentru expoziția *Liniștea din sufletul meu*, a artistului plastic taiwanez Chen Ching-Jung (editor, curator artistic), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019
28. Catalog pentru expoziția *Erotikonia* a artistului plastic Ioan Aurel Mureșan, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019
29. Catalog de expoziție *Trepte interioare* (coordonator), Editura Varad, Kiadó, 2019

D. STUDII ȘI ARTICOLE

1. *Pictorul Ioan Sima*, în *Biharea*, III, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1975, p.93-105
2. *Forme de activizare a cercului "Prietenii Muzeului"*, în *Biharea*, IV, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1976 (co-autor), p.277-281
3. *Peisajul în creația lui Ioan Sima*, în *Acta Musei Porolissensis*, Zalău, 1977, p.451-456
4. *Istoricul cercetării picturii murale din Țara Crișurilor*, în *Biharea*, V, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1978, p. 239-246
5. *Cercetarea interdisciplinară, modalitate de analiză complexă a unui aspect al culturii populare*, în *Biharea*, IV, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1976, p.277-281
6. *Catalogul științific al unui muzeu de etnografie*, în *Peuce*, VII, Tulcea, 1979 (colaborare), p.122-133
7. *Transportul și desfacerea produselor provenite din satele cu meșteșugari specializați în olărit și fierărit din depresiunea Beiușului*, în *Biharea*, VII-VIII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1979-1980, p.211-239
8. *Relația dintre tradiție și inovație reflectată în satul bihorean contemporan*, în *Biharea*, VII-VIII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1979-1980, p.241-259
9. *Arhitectura tradițională din Bihor. Materia primă*, în *Biharea*, IX, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1981, p.63-89
10. *Considerații privind pictura murală a secolelor XVIII-XIX din Țara Crișurilor*, în volumul *Studii de istoria artei*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p.254-266
11. *Considerații istorice privind apariția satelor cu meșteșugari specializați din Bihor*, în *Biharea*, X, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1982, p.109-126
12. *Transportul și desfacerea produselor meșterilor specializați în prelucrarea lemnului din depresiunea Beiușului*, în *Crisia*, XVI, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1984, p.439-464
13. *Rolul manufacturii de fier de la Vașcău în dezvoltarea meșteșugului sătesc al fierăritului din nord-vestul României*, în *Crisia*, XV, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1985, p. 375-387
14. *Pictura murală din Bihor în secolele XVIII-XIX. Considerații generale*, în *Crisia*, XVI, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1986, p.477-497
15. *Contribuții la cunoașterea activității zugravului Nichita*, în *Crisia*, XVII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1987, p. 533-537
16. *Arhitectura tradițională din Ceișoara*, în *Satul Ceișoara - vatra de cultură și civilizație românească*, Oradea, 1987, p. 17-22

17. *Locul meșteșugurilor tradiționale-spătărit și olărit - în viața satului Valea Neagră de Jos*, în *Crisia*, XVIII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1988 (colaborare), p. 453-510
18. *Considerații privind circulația picturii pe sticlă în nord-vestul României (secolele XVIII-XIX)*, în *Crisia*, XVIII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1988, p.547-552
19. *Evoluția meșteșugului fierăritului în satele din sudul Bihorului (secolele XVII-XIX)*, în *Crisia*, XIX, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1989, p.621-629
20. *Zugravul Teodor din Micherechi*, în *Crisia*, XX, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1990, p.409-414
21. *Activitatea lui David Zugravu în Bihor*, în *Ars Transsilvaniae*, I, Editura Academiei Române, 1991, p.55-62
22. *Păstoritul transhumant în Câmpia de vest în lumina documentelor de arhivă (secolele XVIII-XIX)*, în *Biharea*, XVIII, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1991, p.29-37
23. *Pictura bisericilor de lemn din Bihor (secolele XVIII-XIX). Programe iconografice*, în *Ars Transsilvaniae*, II, 1992, p.57-72
24. *David Zugravu de la Curtea de Argeș – între tradițional și modern. Ușile împărătești*, în *Ars Transsilvaniae*, III, Editura Academiei Române, 1993, p. 129-132
25. *Biharea XX, în Biharea, XIX-XX, 1992-1993*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1994 (colaborare), p. 7-22
26. *Cercetări etnografice româno-maghiare privind relațiile interetnice în așezări cu populație mixtă din România și Ungaria. Raport preliminar* (colaborare A. Chiriac, B. Ștefănescu, N. Brânda) , în *Aletheia*, Oradea, 1994, p. 40-45
27. *Fenomenul părăsirii satelor bihorene și implicații asupra arhitecturii tradiționale (1949-1989)*, în *Ethnos*, 3, Editura Museion, București, 1994, p. 93-97
28. *Preliminarii la o tipologie a uneltelor de fier din colecția secției de etnografie a Muzeului Țării Crișurilor I. Fișa de obiect*, în *Biharea*, XIX-XX, 1992-1993, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 1994, p.57-63
29. *David Zugravul. Repere cronologice privind viața și activitatea*, în *Ars Transsilvaniae*, IV, Editura Academiei Române, 1994, p.83-89
30. *A romániai monográfiái kutatásokról, etnográfiai és helységi monográfiákról*, în *Hajdu-Bihari Településmonográfiák Kritikai Elemzése*, Debrecen, 1994, p.133-139
31. *Pictura bisericilor de lemn de la Hidișelu de Jos. Necesare rectificări*, în *Ars Transsilvaniae*, V, Editura Academiei Române, 1995, p.53-56
32. *La situation des métiers et des artisans dans le département de Bihor*, în *Actes des premières rencontres européennes des musées d'ethnographie*, 1993, Paris, 1996, p.306-310

33. *Sculptura lui Schelomo Selinger sau despre respectul omului și tradiției*, în *Pagini de artă modernă și contemporană*, Oradea, 1996, p.273-285
34. *Pictura de cult românească între secolele XIV-XVIII*, în *Simpozion (Comunicările celui de-al VI-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria)*, Gyula, 1997, p.7-19
35. *Contractul privind pictarea bisericii rutenilor greco-catolici din Oradea la 1788*, în *Ars Transilvaniae*, VI, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, 1996, p.147-152
36. *Pictura bisericii de lemn din Rotărești. Zugravul Ioan Lopoșan (prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în *Ars Transilvaniae*, VII, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, 1997, p.163-169
37. *Pictura bisericii de lemn din Beznea, în Cuprins din necuprins. Satul Beznea*, Editura Cogito, Oradea, 1998, p.46-51
38. *Lumea muzeelor la sfârșit de mileniu II. Realitatea românească*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei, Seria nouă*, Cluj-Napoca, 1998, p.507-511
39. *Meșteri populari din Bihor*, în *Meșteri populari din Bihor*, Editura Antaios, Oradea, 1999
40. *Câteva considerații asupra evoluției comunităților românești din Ungaria în secolele XIX – XX (colaborare – Barbu Ștefănescu)*, în *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din sec. al XVIII-lea până în prezent*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1999, p.128-132
41. *Ars Varadini*, în *Ars Varadini. Kilenc képzőművész Nagyváradról*, Budapesta, 1999, p. 1-3
42. *Styles dans l'architecture d'Oradea (XIVe-XXe siècles)*, în *Transylvanian Review*, vol. IX, No.3, 2000, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, p.113-119
43. *Goleș - un sat din Pădurenii Hunedoarei la sfârșit de mileniu II*, în *Adevărul omeneste posibil*, Editura Universității Oradea și Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001, p.641-646
44. *Planimetria bisericilor de zid din Bihor (sec. XII - XV)*, în *Artă Românească, Artă Europeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2002, p.31-40
45. *Virgil Vătășianu – promotorul metodei și metodica cercetării în istoria artei*, în *Sub zodă Vătășianu*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002, p.17-20
46. *Painter Ioan Lopoșan, Outstanding Representative of Romanian Folk Art*, în *Transylvanian Review*, vol. XI, nr.1, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2002, p.107-115
47. *Bihorul și Oradea de-a lungul veacurilor. Istorie, Societate, Civilizație*, în *Un veac de lumină*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p.47-60

48. *Oradea-centru economic și comercial. Incursiune istorică, în Camera de Comerț și Industrie a Județului Bihor. Repere istorice*, Editura Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p.9-28
49. *Municipiul Oradea Mare la 1890. Realitate urbanistică, dezvoltare instituțională și social-economică*, în *Oradea. Pagini de istorie*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2003, p.198-225
50. *Relația mecenat-muzeu în România secolului al XX-lea*, în *Artă, istorie, cultură*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003
51. *Zugravul Ștefan din Vicea*, în *Ars Transsilvaniae*, X-XI, 2000-2001, Editura Academiei Române, București, 2004, p.121-124
52. *Statuile Oradei la cheremul vremurilor*, în *Historia*, nr.36, noiembrie, București, 2004
53. *Manualul de istoria artelor de la epoca veche creștină până azi de Coriolan Petranu, o contribuție la istoriografia de artă*, în *Ars Transsilvaniae*, XII-XIII, 2002-2003, Editura Academiei Române, București, 2005, p.307-313
54. *Statutul Meșterului Popular din România – o datorie morală și o prioritate legislativă*, în *Caietele ASER*, 1/2005, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2006, p.149-151
55. *Relația inițiative ctitoricești – pictura de cult românească în Bihorul secolului al XVIII-lea. Considerații generale*, în *Frontierele spațiului românesc în context european*, Editura Universității Oradea și Editura Cartdidact din Chișinău, Oradea, 2008, p.142-148
56. *„Măsuratul oilor” la Socet (jud. Hunedoara)*, în *Istorie, Etnologie, Artă. Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009 (colaborare)
57. *Un destin istoric: Andrei Șaguna*, în *Studi di Archivistica, Storia e Filologia in onore di Maria Marcella Ferraccioli e Gianfranco Giraudo*, Scriptaweb, Napoli, 2009
58. *Palatul Episcopiei Greco-Catolice de Oradea. Distincție și dăruire (prefață)*, în *M. Pașca, Palatul Episcopal Greco-Catolic din Oradea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, p.7-8
59. *Palatul Vulturul Negru-simbol al secesionului orădean (prefață)*, în *R.Hîrcă, Palatul Vulturul Negru*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, p.5-9
60. *„Biserica cu Lună” în peisajul urbanistic al Oradei moderne – simbol întru credință ortodoxă și valoare arhitecturală*, în *Biserica cu Lună, 225 de ani de veghe de la păstrarea și afirmarea ortodoxiei bihorene*, Editura Episcop Nicolae Popovici, Oradea, 2010, p.48-56
61. *Specific local în arhitectura rurală din Bihor. Trecut, prezent, viitor*, în *Valorificarea specificului local din Bihor*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010 (în curs de apariție)

62. *A Bihar megyei és Nagyvárad Történeti és Régészeti Múzeumi Társulattól a Körösvidéki Múzeumig (De la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a județului Bihor și orașului Oradea la Muzeul Țării Crișurilor)*, în *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 2010, Békéscsaba-Gyula*, 2010, p.103-131
63. *Pictura de cult românească în Bihorul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Despre inițiative ctitoricești, evoluție stilistică și program iconografic*, în *Comitatul Bihor în timpul trecător (Bihar vármegye a múltó időben)*, Debrecen, 2011, p.127-131
64. *Oradea at the turn of the 19th and 20th centuries. The contribution of the Jewish world to the urban development*, în *Transylvanian Review*, vol. XX, Supplement no.1, Zalău, 2011, p.17-22
65. *Un destin istoric: Andrei Șaguna*, în *In Memoriam Liviu Borcea (1936-2006) dascăl și istoric*, Editura Universității din Oradea, 2011, p.377-381
66. *Pledoarie pentru o necesară sinteză (prefață)*, în *Simona Ioana Bala, Universul feminin în cultura și spiritualitatea tradițională a poporului român: Țara Crișurilor*, Editura Argonaut Cluj-Napoca, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2011, p. 5-6
67. *Contribuția lumii evreiești din Oradea la îmbogățirea zestrei arhitecturale identitare de cult (secolul al XIX-lea) (The Contribution of the Jewish Community to the Enrichment of Oradea's Architectural Asset in the Second Half of the 19th Century)*, în *Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa Centrală*, Editura Universității din Oradea, 2011, p.68-78
68. *Pictura de cult românească din Transilvania secolului al XVIII-lea. Comitatul Bihor în Școala Ardeleană*, Anuar nr.V, Editura Episcop Vasile Aftenie, Oradea, 2011
69. *Monographs of the Bihor Villages after 1900, between Wish and Scientific Value*, în *The Monograph Research in Central Europe (1900-2010)*, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2012, p.72-79
70. *Un destin istoric: Andrei Șaguna*, în *Multa et Varia*, Editura Biblion Edizioni, Milano, 2012, p.217-221
71. *Vida Gheza sau despre „stîncitatea” lemnului*, în *Gheza Vida*, Editura Academiei Române, București, 2013, p.
72. *Cuvînt înainte*, în *Adriana Ruge, Capela Hașaș*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p.7-9
73. *Identita e modernita nella pittura religiosa romena della Transilvania nel Settecento. Studio di caso: Il Comitato Bihor (Identitate și modernitate în pictura religioasă românească din Transilvania sec.XVII)*, în *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, IX, 2012, București, 2013, p.149-156
74. *Iadul sau despre constrângere și executarea pedepsei în pictura de cult românească a bisericilor de lemn din Bihorul secolelor XVIII-XIX*, în

- PONTES, Review of South-Est European Studies, Vol. 6-7, Chişinău, 2013
75. *Oradea medievala nelle relazioni dei viaggiatori stranieri (secoli XI-XVII)*, în *Transylvanian Review*, vol. XXIII, Suplement No.1, Cluj-Napoca, 2014, p. 77-88 (revistă ISI)
 76. *Despre artă şi societate în Oradea sfârşitului de secol al XVIII-lea: actul adiţional cu privire la pictarea bisericii greco-catolicilor ruteni*, în vol. *Seminatores in artium liberalium agro*, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2014, p.507-511
 77. *Oradea. Artă şi societate între secolele al XII-lea şi prima jumătate a celui de-al XX-lea. Despre o necesară sinteză*, în *Tradiţii istorice româneşti şi perspective europene*, Editura Universităţii din Oradea, Editura Universităţii de Stat din Moldova, Oradea-Chişinău, 2014, p.329-339
 78. *L'arte reliogiosa romena in Bihor e la fondazione dei luoghi di culto nei secoli XVIII e XIX*, în *Transylvanian Review*, vol. XXIV, Suplement No.2, Cluj-Napoca, 2015, p.180-190
 79. *Despre iconostasul şi picturile bisericii ortodoxe din Vadu Crişului/A révi ortodox egyház ikonosztáza és ikonképei*, în *Valori patrimoniale locale în Vadu Crişului/ Helyi örökségi értékek Réven*, Hajdúszoboszló, 2016
 80. *Conjugări plastice. Sintează şi detaliu în opera doamnei Viorica Guy Marica*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia Artium* 1/2016 (ianuarie-decembrie), p.191-194
 81. *Palatul Episcopal Greco-Catolic. Oameni. Istorie. Credinţă*, Editura Primus, Oradea, 2017,
 82. p. 41-48
 83. *Artă şi Societate*, în *Istoria Bihorului*, Editura Muzeului Ţării Crişurilor, Oradea, 2018, p. 1029-1117
 84. *Arta populară* (coautor cu G. Stoica, G. Onoiu), în *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, Editura Academiei Române & Editura Mega, Bucureşti, Cluj-Napoca, 2018, p. 19-58
 85. *Stilul neoromânesc în arhitectura ecleziastică greco-catolică*, în *Neoromânesc. Oameni. Istorie. Credinţă*, Editura Primus, Oradea, 2018, p. 9-12
 86. *Salonul internaţional de Artă Naivă, Ediţia a II-a*, în *Salonul Internaţional de Artă Naivă*, Editura Primus, Oradea, 2019, p. 6-9
 87. *A nagylétai román görögkatolikus közösségek a XVIII. század vége és XIX.század eleje között*, (Comuniata greco-catolică românească din Leta Mare la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea,) în *A nagylétai román görögkatolikus közösségek a XVIII.század vége és XIX.század eleje között*, în *Az éremelléki görögkatolikus egyházak nemzetiségi kapcsolatai, különösen tekintettel Nagylétára (Relaţiile de*

- naționalitate ale bisericii greco-catolice din Valea Erului, cu deosebită atenție la Leta Mare.*), Liciu-Art Könyv Kadó és Kereskedelmi k.f.t., 2019, p. 61-78; 62178
88. *The "Constant Struggle with Light"* Corneliu Baba, Belgrad, 2019, p. 26-28.
89. *Simplitate și metalimbaj*, în *FormArt*, Editura Primus, Oradea, 2020, p. 3-5

E. ARTICOLE PUBLICATE ÎN REVISTE DE CULTURĂ

1. *Stilul secesion și Oradea*, în *Plaiuri Bihorene*, Oradea, 1975, decembrie
2. *David Zugravu de la Curtea de Argeș mesager al unității culturale românești*, în *Telegraful Român*, Sibiu, 1979, nr. 7-8, p.3-4
3. *Pictura rurală din Țara Crișurilor în secolele XVIII și XIX*, în *Familia*, Oradea, 1979, nr. 6, p.10
4. *Colecția de ouă încondeiate a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Crișana*, Oradea, 1990, 13 aprilie, p.6
5. *Pictura murală de la biserica din Remetea*, în *Țara Crișurilor*, Oradea, 1990, aprilie
6. *Mărturii de spiritualitate românească*, în *Familia*, Oradea, 1990, nr. 2, p.17
7. *Embleme ale civilizației românești din Bihor - Bisericile de lemn*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1990, nr. 1, p. 9
8. *Pledoarie pentru un muzeu al satului în Vestul României*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1990, nr. 2, p.12 (coautor)
9. *Arhitectura țărănească tradițională din Bihor*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1990, nr.3, p.10
10. *Arhitectura tradițională din Bihor. Tehnici de construcție (I)*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1990, nr. 6, p.7
11. *Teodor din Micherechi*, în *Familia*, Oradea, 1990, nr. 9, p.17
12. *Arhitectura tradițională din Bihor. Tehnici de construcție*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1990, nr. 7, p.10
13. *Precizări necesare privind evoluția arhitecturii tradiționale din Câmpia Crișurilor*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1990, nr. 8, p.11
14. *Pictura bisericilor de lemn între tradițional și modern (sec. XVIII-XIX). Curentul de factură populară*, în *Familia*, Oradea, 1991, nr. 7, p.14
15. *Meșteșugul sătesc al fierăritului*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1991, nr. 7, p. 6
16. *Secolul al XVIII-lea și societatea transilvăneană. Comunitățile sătești românești din Bihor și inițiativele culturale*, în *Familia*, Oradea, 1991, nr. 10, p.15
17. *File dintr-un posibil jurnal*, în *Familia*, Oradea, 1991, nr. 12, p.15
18. *Muzee europene*, în *Familia*, Oradea, 1992, nr. 3, p.14
19. *Expoziție. Rostul colecționarilor particulari*, în *Familia*, Oradea, 1992, nr. 9, p.14

20. *Brigitte Achard și icoanele pe sticlă*, în *Familia*, Oradea, 1992, nr. 12, p.13
21. *Parisul întâlnirilor*, în *Familia*, Oradea, 1993, nr. 4, p.17
22. *Henri Matisse*, în *Familia*, Oradea, 1993, nr. 5-6, p.17
23. *Ștefan Oroian: „Arta și credința pot să-l facă pe om mai bun și cu ceva mai drept”*, în *Familia*, Oradea, 1993, nr. 10-11, p.17
24. *270 de ani de la sfințire. Biserica de lemn din Delureni*, în *Șezătoarea* (serie nouă), Oradea, 1993, nr.6, p.1
25. *Shelomo Selinger*, în *Familia*, Oradea, 1994, nr.1, p.79-80
26. *Retrospectiva Rodica Ungureanu*, în *Familia*, Oradea, 1994, nr. 2, p.79-80
27. *Egyed Judit și sculptura nonsculptură*, în *Familia*, Oradea, 1994, nr. 4-5, p. 97-98
28. *Marginalii la expoziția „Valori de grafică românească modernă”*, în *Familia*, Oradea, 1994, nr. 7-8, p.135-136
29. *„Salonul orădean”* în *Familia*, Oradea, 1994, nr. 10-11, p.117-118
30. *Biserica de lemn din Delureni – 270 de ani de la sfințire*, în *Aletheia*, Oradea, 1994, nr.3, p.46-47
31. *Aniversare etnografică la Oradea: 1964-1994*, în *Șezătoarea* (serie nouă), Oradea, 1994, nr.7, p.1 și 4
32. *Expoziție de tapiserie Zoe Vida Porumb*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 2, p.79
33. *Despre relația plastician – comandă socială și nu numai*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 3, p.81-82
34. *Aurel Roșu*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 4, p.58
35. *Biblia lui Raphael*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr.5, p.91
36. *Atelier: Gheorghe Gherman*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 6, p.61
37. *Atelier: Nicolae Kruch – Artă și liniște existențială*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 7-8, p.133-135
38. *Oradea – Renaștere, baroc, secession*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 9, p.92-94
39. *Plastică mică: Doina Tătar*, în *Familia*, Oradea, 1995, nr. 12, p.75-76
40. *Podoabe ceremoniale* în *Șezătoarea* (serie nouă), Oradea, 1995, nr.8, p.1
41. *David Zugravu*, în *Familia*, Oradea, 1996, nr. 1, p.76-81
42. *Ovidiu Sălăgean – expoziție de lucru*, în *Familia*, Oradea, 1996, nr. 11-12, p.117-118
43. *Dorin Damaschin “La pittura e una cosa mentale”*, în *Familia*, Oradea, 1996, nr.11-12, p.118-119
44. *Interogația metaforei plastice*, în *Familia*, Oradea, 1997, nr. 1, p.89-91
45. *Protecția monumentelor istorice din România – între declarații și rigoare legislativă*, în *Familia*, Oradea, 1997, nr. 7-8, p.148-151
46. *In memoriam Corneliu Baba. Consacrarea unui destin plastic*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 1, p.115-116
47. *Dialog cu Dan Perjovschi*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 2, p.123-125

48. *Aurel Chiriac în dialog cu Dorel Găină*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 4, p.131-133
49. *Simbol și latinitate*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 4, p.134
50. *Arta plastică de azi. Perspective central-europene*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 5, p.105-106
51. *Mobilier țărănesc din Crișana*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 7-8, p.147-148
52. *Onisisim Colta*, în *Familia*, Oradea, 1998, nr. 9, p.81
53. *Bienala intermedi ART există*, în *Familia*, Oradea, 1999, nr. 2, p.101-103
54. *Perspective plastice argentinienne*, în *Familia*, Oradea, 1999, nr. 3, p.121-122
55. *O viziune calografică*, în *Familia*, Oradea, 1999, nr. 5, p.121
56. *Florian Heredeu: stare de grație mult tăinuită*, în *Familia*, Oradea, 1999, nr. 6, p.115-116
57. *Ars Varadini*, în *Familia*, Oradea, 1999, nr. 7-8, p.169-170
58. *Cronica de expoziție. Oradea la sfârșitul mileniului doi*, în *Familia*, Oradea, 1999, nr. 10, p.107
59. *Nada Köteles: Fast și iluzie*, în *Familia*, Oradea, 2000, nr. 1, p.105-106
60. *Cristina Burghilea – pictură și sacralitate*, în *Familia*, Oradea, 2000, nr. 4, p.121-122
61. *Paolo Sabbatini Rancidoro – Focul sacru și sacrificiul personal*, în *Familia*, Oradea, 2000, nr. 6, p.75-76
62. *Ovidiu și Sultana Maitec: metamorfozele duratei*, în *Familia*, Oradea, 2000, nr. 7-8, p.161-162
63. *Rigoare științifică*, în *Familia*, Oradea, 2000, nr. 9, p.109-110
64. *Cinci plasticieni români din Ungaria*, în *Familia*, Oradea, 2000, nr. 11-12, p.162-163
65. *Maramureș – Tradiție și Unicitate*, în *Familia*, Oradea, 2001, nr. 1, p.111-112
66. *Aurel Roșu: decorativismul ponderat*, în *Familia*, Oradea, 2001, nr. 2, p.95-96
67. *Un demers științific necesar*, în *Familia*, Oradea, 2001, nr. 4, p.112-113
68. *Pecetea desăvârșirii*, în *Familia*, Oradea, 2001, nr. 6, p.121-122
69. *Arhitectura teatrelor din Europa între 1870-1920. Arhitecții Fellner și Helmer*, în *Familia*, Oradea, 2002, nr. 2, p.116-117
70. *Centenar Virgil Vătășianu*, în *Familia*, Oradea, 2002, nr. 3, p.118-119 (coautor)
71. *Bruno Hufenus (Artă și perenitate)*, în *Familia*, Oradea, 2002, nr. 7-8, p.229-230
72. *„Punct – contrapunct”* în *Familia*, Oradea, 2002, nr. 10, p.115-116
73. *Trienala de pictură a Euroregiunii Carpatice*, în *Familia*, Oradea, 2003, nr. 3-4, p.162-164
74. *Iosif Fekete – centenarul nașterii*, în *Familia*, Oradea, 2003, nr. 6, p.82-83
75. *Umbre și lumini*, în *Familia*, Oradea, 2003, nr. 10, p.115

76. *Expoziția: spațiu, stare, spirit*, în *Familia*, Oradea, 2004, nr. 3, p.76-77
77. *Mail Art-ul. Autenticitate și valoare*, în *Familia*, Oradea, 2004, nr.7-8, p.177
78. *Constantin Blendea*, în *Familia*, Oradea, 2005, nr. 1, p.95
79. *Sculptorul Dumitru Paina*, în *Familia*, Oradea, 2005, nr. 3, p.110-111
80. *Despre monumente de for public din Oradea*, în *Familia*, Oradea, 2005, nr.7-8, p.201-208
81. *Generații și emulație artistică*, în *Familia*, Oradea, 2006, nr.11-12, p. 212-213
82. *Ștefan Oroian, Ziditorul*, în *Familia*, Oradea, 2007, nr. 2, p.137-138
83. *Adriana Blendea*, în *Familia*, Oradea, 2007, nr.4, p.141-142
84. *Despre generația plasticienilor optzeciști*, în *Familia*, Oradea, 2007, nr.8, p.152-153
85. *Gina Hora: conștiință artistică și luciditate ideatică*, în *Familia*, Oradea, 2007, nr.9-10, p.239-240
86. *Dulcea povară*, în *Familia*, Oradea, 2008, nr.1, p.129-130
87. *Piața Unirii între 1860 și 2008. Destin urbanistic și peisagistic*, în *Familia*, Oradea, 2008, nr.7-8, p.224-231
88. *Despre destinul unui optzecist: Rudolf Bone*, în *Familia*, Oradea, 2009, nr. 3, p.133-143
89. *Contemporanii noștri*, în *Familia*, Oradea, 2011, nr.1, p.105-107
90. *In memoriam Gheorghe Gherman*, în *Familia*, Oradea, 2011, nr.2, p.111
91. *Ioachim Nica. Desenul dincolo de desen*, în *Familia*, Oradea, 2011, nr.3, p.117-118
92. *In memoriam Constantin Blendea*, în *Familia*, Oradea, 2012, nr.2, p. 118
93. *Atitudini vizuale. 6 artiști plastici din Ungaria*, în *Familia*, Oradea, 2012, nr.4, p. 107-110
94. *Doi pictori venețieni la Oradea*, în *Familia*, Oradea, 2012, nr.5
95. *Memoria privirii-memoria luminii. Expoziție Mircea Titus Romanescu*, în *Familia*, Oradea, 2013, nr.3, p. 109-111
96. *Aurel Roșu*, în *Familia*, Oradea, 2013, nr.7-8, p. 268-270
97. *International Painting Triennial of Carpathian Region Silver Quadrangle, 2015* în *Familia*, Oradea, 2014, nr.5, p. 127-129
98. *Teoremele luminii. Maria Mihalache Blendea*, în *Familia*, Oradea, 2014, nr.6, p. 122-123
99. *„A fost odată ca niciodată...” Despre Huszty Edit*, în *Familia*, Oradea, 2014, nr.9, p. 129-130
100. *Viața-sacralitate și bufonerie. Două viziuni plastice: Aurel Roșu și Ion Iancuș*, în *Familia*, Oradea, 2015, nr.4, p. 130-133
101. *Adună adevăr și nu-l vinde*, în *Lumina*, Gyula, 2015
102. *Ingo Glass – 75*, în *Familia*, nr. 9, septembrie, 2016
103. *O istorie în afara propriei istorii: arta spontană*, în *Familia*, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, 2016

104. *Salonul municipal de Arte Vizuale ,Oradea,2017*, în *Familia*, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, 2017
105. *Corporalitatea luminii*, în *Familia*, nr. 4, aprilie, 2019
106. *Braț la braț cu Apocalipsa*, în *Familia*, nr. 7-8, iulie-august, 2019
107. *Liniștea din interiorul liniștii: Chen Ching-Jung*, în *Familia*, Nr. 9, septembrie, 2019
108. *Vremea Antimetaforei: György Jovián*, în *Familia*, nr. 10, octombrie 2019
109. *Suspendarea în timp*, în *Familia*, nr. 1, ianuarie, 2021
110. *Artă și societate*, în *Familia*, nr. 2-3, februarie-martie, 2021

F. PREFEȚE ȘI POSTFEȚE (EXPUNERE SELECTIVĂ)

1. *Oradea și valorile sale arhitecturale (prefață)* în Peter I. Zoltan, *Trei secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2003, p.3
2. *Cunoașterea istoriei locului (prefață)* în Crișan, Ioan, *Repere arheologice și istorice*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2004, p.4-6
3. *Motivele decorative ale secesionului orădean – între admirație și contemplație (prefață)* în Hârcă, Rodica, *Oradea - Decorații Art Nouveau*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2007, p.3-5
4. *O datorie de onoare (prefață)* în Ioan Crișan, *Cefa. De la începuturi până în secolul al XVII-lea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2007, p. 5
5. *Patrimoniul muzeal și împlinirea profesională (prefață)* în Ioan Goman, *Cahle din Crișana*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2007, p. 7-8
6. *Palatul Episcopiei Greco-Catolice de Oradea. Distincție și dăruire (prefață)*, în M. Pașca, *Palatul Episcopal Greco-Catolic din Oradea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, p.7-8
7. *Palatul Vulturul Negru-simbol al secesionului orădean (prefață)*, în Rodica Hîrcă, *Palatul Vulturul Negru*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, p.5-9
8. *Din nou despre Oradea și personalitatea sitului arhitectural Secession (prefață)* în Ramona Novicov, *1900 Arhitectură orădeană-arhitectură europeană. Trasee avangardiste*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010, p.5-9
9. *Despre spiritul întreprinzător și bunăstare (postfață)* în R. Hochhauser, *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010, p. 161-162
10. *În respectul adevărului istoric, (prefață)* în I. Crișan, T. Emödi, *Medieval și modern. Edificiul și cimitirul bisericii ortodoxe din Cefa*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 9-10
11. *Stilul neoromânesc și desăvârșirea urbanistică a Oradiei (prefață)* în Rodica Hârcă, *Oradea. Arhitectură și decorație neoromânească*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p.5-6

12. *Pledoarie pentru o necesară sinteză* (prefață), în Simona Bala, *Universul feminin în cultura și spiritualitatea tradițională a poporului român: Țara Crișurilor*, Editura Argonaut Cluj-Napoca, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2011, p. 5-6
13. *Un demers științific obligatoriu* (prefață), în Aurel Chiriac (coord.), Ioan Goman (coord.), Barbu Ștefănescu, *Etnologie de urgență la începutul mileniului III: sate bihorene din proximitatea autostrăzii Transilvania*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2011, p. 6-8
14. *Cuvânt înainte*, în Adriana Ruge, *Capela Hașaș*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p. 7-9

G. PARTICIPĂRI LA SESIUNI ȘTIINȚIFICE, SIMPOZIOANE NAȚIONALE

1. *Forme de activitate a cercului "Prietenii muzeului"*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1976 (colaborare)
2. *Zugravul Nichita – pictorul monumentelor de arhitectură din lemn de la Cihei, Derșida și Zalnoc (Sălaj)*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 12-13 noiembrie 1977
3. *Din rezultatele obținute în acțiunea de conservare și valorificare a patrimoniului etnografic bihorean*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1979
4. *Valori ale culturii populare din satul Săliște de Vașcău*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1980
5. *Ilustrația cu caracter etnografic publicată în revista "Familia"*, Muzeul "Iosif Vulcan", Oradea, 12 iunie 1980
6. *Repere bibliografice cu privire la etnografia poporului român în revista "Familia"*, Muzeul "Iosif Vulcan", Oradea, 12 iunie 1980 (colaborare)
7. *Arhitectura tradițională în Bihor. Materia primă*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 14-15 noiembrie 1980
8. *Circulația icoanelor pe sticlă din nord-vestul României*, Muzeul Unirii, Alba-Iulia, 1-2 decembrie 1981
9. *Considerații istorice cu meșteșugari specializați din Țara Crișurilor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea-Beiuș, 1981
10. *Arta populară – mijloc de educație estetică a tineretului*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1982
11. *Considerații asupra colecției de icoane pe sticlă a Secției de Etnografie*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1982
12. *Transportul și desfacerea produselor în satele specializate în prelucrarea lemnului din zona Beiuș*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1982
13. *Zugravi care au lucrat în Bihor în secolele XVIII-XIX*, Universitatea Oradea, Oradea 1983

14. *Considerații privind icoanele pe lemn realizate de zugravul Nichita, David Zugravul de la Curtea de Argeș și Teodor din Micherechi (sec. XVII)*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 18 noiembrie 1983
15. *Valorificarea creației populare bihorene prin intermediul instituțiilor muzeale*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1984
16. *Centre de meșteșugari de pe valea Crișului Negru*, Beiuș, 1984
17. *Activitatea lui David Zugravu de la Curtea de Argeș în nord-vestul României*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1984
18. *Preliminarii la tipologia uneltelor de fier utilizate în prelucrarea lemnului*, Zilele Culturii Populare Bihorene, Oradea-Beiuș, 19-22 decembrie 1985
19. *Meșteșugul prelucrării fierului în Bihor. Centrele: Chișcău, Pietroasa, Pociovești și Drăgănești (sec. XVII-XVIII)*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1987
20. *Meșteșuguri tradiționale și contemporane în satul Ceișoara*, Zilele Culturii Populare Bihorene, Oradea, 17-18 decembrie 1988
21. *Meșteșugul fierăritului în satele din nord – vestul României (sec. XVI – XIX). Coordonate social – economice*, Colocviu interdisciplinar privind civilizația populară românească, Sibiu, 9-10 septembrie 1988
22. *Tradițional și modern în pictura populară din Bihor*, Zilele Culturii Populare Bihorene, Oradea, 21-22 decembrie 1990
23. *Evoluția demografică a satului Săcal (Ungaria) în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Universitatea Oradea, 20-21 noiembrie 1995, Oradea (colaborare)
24. *Goleș – un sat din Pădurenii Hunedoarei trăind între nostalgia tradiției și incertitudinea viitorului*, Universitatea Oradea, 20-21 noiembrie 1993, Oradea (coordonator)
25. *Icoane pe sticlă din colecția Muzeului Țării Crișurilor*, Universitatea Oradea, 2-4 iunie 1995
26. *Arhitectura creștină din spațiul românesc, cu privire specială asupra Crișanei – primele secole ale mileniului II*, Universitatea Oradea, 30 mai – 1 iunie 1996, Oradea
27. *Considerații privind așezările culturale și cultural religioase din Beiuș în perioada interbelică*, Muzeul Țării Crișurilor, 23 octombrie 1996, Oradea
28. *Informații documentare privind pictura unor biserici greco-catolice la sfârșitul secolului al XVII-lea din Oradea și Uileacul de Beiuș*, Institutul Teologic Greco-Catolic, 21 iulie 1996, Oradea
29. *Lumea muzeelor la sfârșit de mileniu II*, Muzeul Etnografic al Transilvaniei, 17-18 decembrie 1997, Cluj-Napoca
30. *Protecția monumentelor istorice între intenție și cadru legislativ*, Simpozion Acad. Virgil Vătășianu, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, 21 martie 1998, Cluj-Napoca

31. *Pictori de factură populară din Bihor. Creația lui Ioan Lăpăușan*, Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, 1-2 mai 1998, Oradea, Cluj-Napoca
32. *Biserici romanice din Crișana – tipologie*, Sesiune anuală de comunicări științifice – Arheologie, Istorie, Universitatea Oradea, Facultatea de Litere și Științe Socio-Umane, 28 – 30 mai 1998
33. *Pictura de cult românească din Transilvania în epoca de trecere de la medievalitate la modernitate. Difuziunea fenomenului. Repere stilistice*, Universitatea din Oradea, 27-29 mai 1999, Oradea
34. *Pictura bisericilor de lemn din Bihor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Curentul de factură populară*, Universitatea din Oradea, 27-29 mai 1999, Oradea
35. *Goleș – un sat din Pădurenii Hunedoarei la sfârșit de mileniu II*, 70 de ani de la înființarea Parcului Național Etnografic “Romulus Vuia” din Cluj-Napoca, Muzeul Etnografic al Transilvaniei din Cluj-Napoca, 7-8 octombrie 1999
36. *Stiluri în arhitectura Oradiei (secolele XIV – XX)*, Sesiune anuală de comunicări științifice - Arheologie, Istorie, Universitatea Oradea, Facultatea de Științe Socio-Umane, 25 – 27 mai 2000
37. *Privire generală asupra icoanelor de lemn din Bihor (sec. XVII - XVIII)*, Sesiune anuală de comunicări științifice - Arheologie, Istorie, Universitatea Oradea, Facultatea de Științe Socio-Umane, 25 - 27 mai 2001
38. *Planimetria bisericilor de zid din Bihor între secolele XII - XV*, Simpozion național Centenar Virgil Vătășianu, Academia Română, Cluj-Napoca, 22-23 martie 2002
39. *Virgil Vătășianu - metoda și metodică cercetării în istoria artei*, Simpozion comemorativ: Centenar Acad. Virgil Vătășianu, Academia Română, București, 25 - 26 aprilie 2002
40. *Istoricul de artă Virgil Vătășianu*, Simpozion comemorativ Muzeul Țării Crișurilor, Oradea 14 mai 2002
41. *Ștefan Zugravul din Vicea*, Simpozion Național de Istoria Artei – Virgil Vătășianu, Cluj-Napoca, 21 martie 2003
42. *Statuile Oradiei de-a lungul a 129 de ani de istorie (1860-1989)*, Sesiunea aniversară a Facultății de Istorie-Geografie, Oradea, 11-13 noiembrie 2004
43. *Ștefan cel Mare – ctitor de biserici și mănăstiri*, Simpozion Ștefan cel Mare și Sfânt, Universitatea Oradea, Facultatea de Istorie-Geografie, Departamentul de Istorie, Oradea, 5 iulie 2004
44. *Tradiții și dezvoltarea meșteșugurilor populare*, Simpozion Ardealul - un pilot pentru dezvoltarea României, Oradea, 1 iulie 2005
45. *Despre Statutul meșterilor populari din România*, Sesiunea Muzeelor de Etnografie și Artă Populară din România, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 10-12 noiembrie 2005

46. *Relația inițiative ctitoricești – pictura de cult românească în Bihorul secolului al XVIII-lea. Considerații generale*, Simpozionul internațional *Frontierele spațiului românesc în context european*, Universitatea Oradea, Oradea-Chișinău, 8-11 iunie 2008
47. *Arhitectura de cult românească în Bihor după Marea Unire*, Sesiunea aniversară *90 de ani de la 1 Decembrie 1918*, Universitatea Oradea, Oradea, 27 noiembrie 2008
48. *Despre criza conștiinței patrimoniului din România și nu numai*, Sesiunea de comunicări, Muzeul Maramureșului, Sighetu-Marmației, 27-28 decembrie 2008
49. *Patrimoniul arhitectural al Bihorului. Stare de conservare și valorificare turistică*, Sesiunea anuală de comunicări științifice istorie-arheologie, Universitatea Oradea, Facultatea de Istorie-geografie și relații internaționale, Oradea, 29 mai 2009
50. *Biserica cu lună în peisajul urbanistic al Oradiei moderne – simbol întru credință ortodoxă și valoare arhitecturală*, Sesiune științifică *Biserica cu Lună, 225 de ani de veghe la păstrarea și afirmarea ortodoxiei bihorene*, Oradea, 20 noiembrie 2009
51. *Despre istoriografia de artă bihoreană între 1989-2009*, Colocviul *Cercetarea istorică bihoreană în context național (1989-2009)*, Universitatea Oradea, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca, Oradea, 4 decembrie 2009
52. *Pictura de cult românească în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Despre inițiative bisericești, evoluție stilistică și propuneri iconografice*, Conferința *Istoria comitatului Bihor între secolele XVI-XX*, Centrul Creștin Posticum, Oradea, 30 noiembrie 2010
53. *Repere ale picturii medievale din Transilvania*, Simpozion *Artă românească-artă europeană. Șase decenii de cercetări de istoria artei sub egida Academiei Române*, Academia Română – Filiala Cluj-Napoca, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, 4 iunie 2010
54. *Contribuția lumii evreiești la îmbogățirea zestrei arhitecturale identitare de cult. (secolul al XIX-lea)*, Conferința Internațională *Contribuția Evreilor la Dezvoltarea Urbană în Europa Centrală (Economie, Cultură și Artă)*, Oradea, 4-5 noiembrie 2011
55. *Monographi of the Bihor Village after 1900, between Whish and Scientific value*, Sesiunea *The Monograph Research in Central Europe (1990-2010)*, Oradea, 25 iunie 2012
56. *Editura Muzeul Țării Crișurilor*. Colocviu internațional, Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia, Veneția, 28 ianuarie 2013
57. *Vida Gheza sau despre stâncitatea lemnului*, Simpozionul *Centenar Gheza Vida (1913-2013)*, Primăria Municipiului Baia Mare – Biblioteca Județeană „Petre Dulfu”, Baia Mare, 28 februarie 2013

58. *Vida Gheza sau despre stâncitatea lemnului*, Simpozionul Centenar Gheza Vida (1913-2013), Centrul Cultural al Municipiului Carei, Carei, 1 martie 2013;
59. *Vida Gheza sau despre stâncitatea lemnului*, Simpozion Centenar Gheza Vida (1913-2013), Academia Română, București, 27 iunie 2013;
60. Sesiunea internațională *The Image of Central Europe and of the European Union in the Narrations of Foreign Travellers*, Oradea-Chișinău, 21-23 iulie 2014;
61. *Circulația icoanelor pe sticlă în NV României în secolele XVIII-XIX. Studiu de caz: Bihor*, Sesiunea internațională 50 de ani de la începuturile învățământului istoric universitar la Oradea și conferința *Istorie, memorie și martiraj* 1964-2014, Oradea, 20-21 noiembrie 2014;
62. *Arta populară reflectată în Revista Familia*, Congresul Național de Istorie a Presei, cu tema *Presa culturală*, Oradea, 24-25 aprilie 2015
63. *Istoricul de artă Coriolan Petreanu și punerea în valoare a monumentelor de arhitectură medievale și moderne din Bihor*, la *Congresul Național al Istoricilor Români*, Cluj-Napoca, 25-28 august 2016

H. LUCRĂRI PREZENTATE LA REUNIUNI ȘTIINȚIFICE INTERNAȚIONALE

1. *Păstoritul transhumant în Câmpia de Vest în lumina documentelor de arhivă (secolele XVIII-XIX)*, Păstoritul tradițional în bazinul Carpatic (Simpozionul român-maghiar), Stâna de Vale, 1-3 octombrie 1991
2. *Fenomenul părăsirii satelor și consecințele asupra arhitecturii tradiționale din Bihor (1947-1989)*., Muzeul Satului, București, 9-11 octombrie 1992
3. *La situation des métiers et des artisans traditionnels dans le Département de Bihor. Des proposition pour le status de l'artisan*. Rencontres Européennes des Musées d'Ethnographie, Paris, Franța, Musée A.T.P., 22-24 februarie 1993
4. *Viața comunitară și identitate etnică în Remetea secolului XX, Noi și Ei. Paradigme de raporturilor interumane la comunitățile rurale contemporane* (Simpozion român-maghiar), Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 29-31 martie 1993
5. *Cercetarea monografică în România. Despre monografiile locale*, Sesiune științifică: *Monografii locale în jud. Hajdu-Bihar. Discuții critice*, Debrecen, Ungaria, Muzeul Déri, 14-15 mai 1993
6. *Date despre gospodăria și casa tradițională din M-ții Bihorului de la mijlocul sec. al XIX-lea în cartea lui Adolf Schmidt, Das Bihor-Gebirge, Viena, 1863, Le village européen*, București, Muzeul Satului, 9-11 octombrie 1993
7. *David Zugravu de la Curtea de Argeș între tradițional și modern. Ușile împărătești*, Simpozion internațional de istoria artei, Cluj-Napoca, Muzeul de Arheologie și Istoria Artei, 7-11 octombrie 1993

8. *Condiția muzeului azi în România*, Simpozion “Condiția muzeului azi” (Muzeul Țării Crișurilor), Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 25-27 aprilie 1996
9. *Pictura de cult românească între secolele al XIV-lea și al XVII-lea*, Sesiunea de comunicări a cercetătorilor români din Ungaria, Gyula, Ungaria, 1 decembrie 1996
10. *Colecția de textile a secției de etnografie. Aria de cuprindere, mod de depozitare și regăsire. Specific tehnic și documentar*, Sesiunea științifică: *Arta populară din bazinul carpatic*, Debrecen, Ungaria, Muzeul Déri, Septembrie, 1998
11. *Câteva considerații asupra evoluției comunității românești din Ungaria în secolele XIX-XX*, Sesiune științifică: *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din sec. al XVIII-lea până în prezent*, Oradea – Satu Mare, Universitatea Oradea, Muzeul Județean Satu Mare, Institutul de Istorie și Etnogeografie a Șvabilor Dunăreni din Tübingen, 16–19 septembrie 1999
12. *Relația mecenat-muzeu în România secolului al XX-lea*, Sesiunea științifică cu ocazia Centenarului Muzeului Déri (Ungaria), Debrecen, Ungaria, Muzeul Déri, 9-11 decembrie 2002
13. *Statuia Mitropolitului Andrei Șaguna; Muzeul Episcopiei Ortodoxe a Românilor*, Masă rotundă (moderator), cu ocazia a 200 de ani de la nașterea Mitropolitului Andrei Șaguna, Gyula, Ungaria, Centrul Cultural Român din Gyula, 11 decembrie 2008
14. *Istoria Muzeului Țării Crișurilor*, Simpozion: *Societatea de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor. Despre muzee*, Bekescsaba, Ungaria, Muzeul Munkacsy Mihály, 21 ianuarie 2010
15. *Identitate și modernitate în pictura religioasă românească din Transilvania sec.XVII. Studiu de caz: Comitatul Bihor*, Nazione, autodeterminaione e integrazione nell’Europa Centro-Meridionale, Universitatea Ca’Foscari din Veneția (Italia), 13 aprilie 2011
16. *Istoriografia de artă în Bihor. Direcții de cercetare în a doua jumătate a veacului al XX-lea* *Art Historiography in Bihor. Research Directions in the second part of the 20th Century*, *Istorie și arheologie în centrul Europei. Noi interpretări istoriografice*, Universitatea Oradea, 4-8 mai 2011
17. *Virgil Vătășianu sau despre metodă și cercetare în istoria artei românești/Virgil Vătășianu or about Method and Research in Romanian Art History*, *Atelierul istoricului. Surse, metode, interpretări*, ediția a V-a, Universitatea Oradea, Oradea-Chișinău, 26-28 mai 2011
18. *Hell - Pictorial Representation of a Social and Moral Attitude in Villages from Bihor County(18th -19th Centuries) / Iadul - reprezentare picturală a unei atitudini sociale si morale in lumea satului bihorean (secolele al XVIII-*

- lea și al XIX-lea), *Între vechi și nou. Incursiune în sistemul de valori al lumii rurale (secolele XVII-XIX)*, Oradea-Stâna de Vale, 18-19 noiembrie 2011
19. *International Conference, Monographs of the Bihor Villages after 1900 between Wish and Scientific Value*, Oradea-Universitatea Oradea, Octombrie 2011
 20. *Artă și societate între secolul XII și prima jumătate a secolului XX. Schiță a unei sinteze, Oradea – 900 de ani de devenire istorică* (Simpozion științific internațional), Oradea, Primăria Municipiului Oradea și Muzeul Memorial “Aurel Lazăr”, 10-11 octombrie 2013
 21. *Oradea medievală în relatările călătorilor străini (sec. XI-XVIII)*, Sesiunea internațională *The Image of Central Europe and of the European Union in the Narrations of Foreign Travellers*, Oradea-Chișinău, 21-23 iulie 2014
 22. *Circulația icoanelor pe sticlă în NV României în secolele XVIII-XIX. Studiu de caz: Bihor*, Sesiunea internațională *50 de ani de la începuturile învățământului istoric universitar la Oradea, 1964-2014*, Oradea, 20-21 noiembrie 2014
 23. *Artă și societate în Oradea Evului Mediu*, Conferința internațională *Hermeneutica documentului medieval. Concepte. Sensuri. Interpretări*, Oradea, 4-7 noiembrie 2015
 24. *Istoricul de artă Coriolan Petreanu și punerea în valoare a monumentelor de arhitectură medievale și moderne din Bihor*, Congresul Național al Istoricilor Români, Cluj-Napoca, 25-28 august 2016
 25. *Ansamblul urban „Centrul istoric Oradea”. Situl arhitectural Secession, Raporturi identitare în spațiul românesc din perspectivă istorică: Școli și interpretări/Reports of Identity in the Romanian Space in Historical Perspective: Schools and Interpretations*, Chișinău (Republica Moldova), 3-5 noiembrie 2016
 26. *Despre iconostasul și picturile bisericii ortodoxe din Vadu Crișului / A révi ortodox egyház ikonosztáza és ikonképei*, Conferința internațională *Helni örökségi értékek Réven/Valori patrimoniale locale în Vadu Crișului*, Vadu Crișului (Bihor, România), 25 noiembrie 2016
 27. *Muzeul Țării Crișurilor – un nou început, Spațiul cultural comun românesc. Patrimoniu cultural românesc - probleme, teme și proiecte comune*, ediția a II-a, Institutul „Eudoxiu Hurmuzachi” pentru Români de Pretutindeni (Chișinău, Rep. Moldova), 26-28 aprilie 2017
 28. *Circulația icoanelor pe sticlă românești în secolele XVIII-XIX în nord-vestul României (Bihor, Sălaj, Arad, Satu Mare)*, Conferința internațională *Latinitate, romanitate, românităte*, ediția I, Chișinău, 28-30 septembrie 2017
 29. *O capodoperă a avangardei europene în colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, pictura Flacăra Albastră de Victor Brauner*, Conferința internațională, *VI Magyar – Román Határmenti Konferencia*, Békéscsaba, Ungaria, 18 octombrie 2019

I. CONFERINȚE ȘI PRELEGERI INTERNAȚIONALE

1. *Pictura medieval românească*, conferință, Padova Italia, 5-9 noiembrie 1991; Muzeul Dauphinois Grenoble, Franța, 9-16 ianuarie 1992; Centrul Turistic Brovst, Danemarca, 30 iulie-7 august, 1993
2. *Pictura de cult românească între secolele XIV-XVIII*, conferință, Gyula, Ungaria, 30 noiembrie - 1 decembrie 1997
3. *Mecenatul în domeniul artelor plastice în România secolului al XX-lea. Oradea și instituția muzeală*, conferință, Muzeul Déri Debrecen, Ungaria, 9-11 decembrie 2002
4. *Icoana românească pe sticlă. Apariție, evoluție și creație de artă populară*, conferință, Marostica, Italia, 8 decembrie, 2005
5. *Artă românească contemporană. Trecut și prezent; Perspectivele culturii românești (artă și muzee). Atunci și acum*, conferință, Durham Duke University. Nasher Museum, S.U.A., 26-30 septembrie, 2007
6. *Pictura de cult românească în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Despre inițiative bisericești, evoluție stilistică și propunerii conografice*, conferința *Istoria comitatului Bihor între secolele XVI-XX*, Centrul Creștin Posticum, Oradea, 2010
7. *Contribuția lumii evreiești din Oradea la îmbogățirea zestrei arhitecturale identitare de cult (secolul al XIX-lea)* conferința *Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa Centrală*, Universitatea din Oradea, Oradea, 2011
8. *La personnalité du site architectural sécession d'Oradea*, colocviu *La ville au tournant du XX e siècle entre nationalisme et modernité. Extensions urbaines et art nouveau*, Biblioteca Județeană Gheorghe Șincai, Oradea, 2011
9. *Artă și societate în Oradea Evului Mediu*, conferința internațională *Hermeneutica documentului medieval. Concepte. Sensuri. Interpretări*, Universitatea din Oradea, 2015
10. *Viața și opera lui Brâncuși*, conferință cu ocazia împlinirii a 140 de ani de la nașterea lui Constantin Brâncuși, Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică, Veneția, Italia, 2016

J. PROIECTE DE CERCETARE-DEZVOLTARE PE BAZĂ DE CONTRACT / GRANT

I. Director

1. Contract de cercetare: **Echipamente și tehnologii în restaurarea siturilor arheologice**.
Director Aurel Chiriac, colaboratori: I. Crișan, A. Roșu, O. Mureșan.
Perioada: 1996-1997.
Finanțat de C.N.C.S.U.
2. Proiect de cercetare: **IntermediART 1998**.
Director: Aurel Chiriac, colaboratori: Daniel Jarda, Adrian Buzaș.

Perioada: 1998.

Finanțat de Centrul Internațional pentru Artă Contemporană București

3. Contract de cercetare: **Repertoriul monumentelor din județul Bihor.**

Director: Aurel Chiriac, colaboratori: Sorin Bulzan, Gruia Fazecaș, Ioan Crișan, Doru Marta, Ioan Godea, Radu Huza.

Perioada: 2004-2006.

Finanțat de Direcția pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național Bihor (Ministerul Culturii și Cultelor)

4. **Cercetări arheologice Autostrada Borș-Brașov**

Director: Aurel Chiriac, colaboratori: Ioan Crișan-șef lucrări, Sorin Bulzan, Gruia Fazecaș, Doru Marta, Călin Ghemiș, Fazekas Attila, Doina Ignat – Muzeul Țării Crișurilor; Sever Dumitrașcu, Laura Ardelean, Mihaela Goman, Florin Sfrengu – Universitatea Oradea

Perioada: 2004-2006

Finanțat de Compania Națională de Autostrăzi și Drumuri Naționale S.A.

5. Proiect de cercetare ***Constituirea unei baze de date digitalizate a patrimoniului etnografic a unor sate din proximitatea Autostrăzii Transilvania din județul Bihor.***

Director: Aurel Chiriac, Ioan Goman (coordonator), Barbu Ștefănescu, Vasile Todinca, Simona Bala, Ioan Godea, Melania Țărău, Sabina Horvath, Paul Pinte, Iacinta Chiriac, Ioana Gherghel, Luminița Manea, Leontina Țurcaș, Szabo Ödön

Perioada: 29 iulie – 15 noiembrie 2011

Finanțat de Administrația Fondului Cultural Național (A.F.C.N.) și Muzeul Țării Crișurilor

II. Membru al colectivului

1. Contract de cercetare: **Pădurenii Hunedoarei, studiu interdisciplinar (segmentul arhitectură tradițională și de cult)**

Director: Barbu Ștefănescu

Perioada: 1993

Finanțat de Ministerul Culturii și Cultelor

2. Grant de tip A: **Agricultură, meșteșug și negoț la locuitorii zonei Beiușului în secolele XVII-XIX (segmentul meșteșuguri și arta tradițională)**

Director: Barbu Ștefănescu

Perioada: 1997-1998

Finanțat de C.N.C.S.U.

3. Grant de tip A: **Evoluția comunităților românești din Ungaria în secolele XIX-XX (segmentul arhitectură și pictură de cult)**

Director: Barbu Ștefănescu

Perioada: 1999-2000

Finanțat de C.N.C.S.U.

4. Grant de tip A: **Lume rurală și modernizare (Bihor, secolul al XVIII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea)– segmentul impactul stilurilor artistice moderne asupra artei tradiționale românești circumscrisă lumii satului**

Director: Barbu Ștefănescu

Perioada: 2001-2003

Finanțat de C.N.C.S.I.S.

5. Proiect transfrontalier: **Creare de laboratoare de restaurare de înaltă performanță cu centrele la Debrecin-Oradea HUROMUZEUM 0901/024/2.5.1.**

Manager de proiect: dr. Csordás – László Enikő (Lider de proiect Consiliul JudețeanHajdu – Bihar, Ungaria)

Perioada: 1 februarie 2011 – 31 ianuarie 2012

Finanțat prin Programul de Cooperare Transfrontalieră Ungaria – România 2007-2013, de Uniunea Europeană prin F.E.D.R., completat de co-finanțarea statelor membre participante la program Ungaria și România.

K. EXPOZIȚII TEMPORARE ORGANIZATE, COORDONATE SAU REALIZATE ÎN COLABORARE

1. *Sumane și cojoace din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1975 (colaborare)
2. *Colecții și colecționari de artă populară din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1976 (colaborare)
3. *Documente etnografice*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1977 (colaborare)
4. *Feronerie populară din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1978 (curator)
5. *Ceramica populară din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1979 (colaborare)
6. *Valea Neagră de Jos - sat cu meșteșugari specializați*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1980 (colaborare)
7. *Arta țărănească în lemn din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1981 (colaborare)
8. *Mijloace tradiționale de transport din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1982 (curator)
9. *Documente etnografice*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1983 (curator)
10. *Tehnici tradiționale de prelucrare a lemnului*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1984 (colaborare)
11. *Centrul de olărit Vadu Crișului*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1984 (colaborare)
12. *Pictura țărănească pe sticlă în colecția Muzeului Țării Crișurilor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1985 (curator)

13. *Satul univers al copilăriei*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1985 (colaborare)
14. *Arta populară-izvor de inspirație pentru artiștii plastici*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1987 (colaborare)
15. *Centrul de ceramică Lehecenii*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1988 (curator)
16. *Tradiție și inovație. Arta populară - arta cultă*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1989 (colaborare)
17. *Icoane vechi românești din Bihor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1990 (curator)
18. *Icoane pe sticlă românești din Colecția Muzeului Țării Crișurilor (sec. VIII-XIX)*, Debrecen, Ungaria, 1990; Budapesta, Ungaria, 1991; Pieve di Sacco, Padova, Italia, 1991; Grenoble, Franța 1992; Besançon, Franța 1993; Copenhaga, Danemarca, 1993 (curator)
19. *Valori ale civilizației țărănești din vestul României în colecția secției de etnografie*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1991 (curator)
20. *Icoane pe sticlă – Brigitte Achard*, Muzeul Țării Crișurilor, 1992; Muzeul Etnografic al Transilvaniei, 1994 (curator)
21. *Documente etnografice*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1993 (curator)
22. *Podoabe ceremoniale, țărănești din nord-vestul României*, Muzeul Țării Crișurilor Oradea; Muzeul Déri Debrecen, Ungaria; Muzeul Județean Satu Mare, 1995 (colaborare)
23. *Târgul meșterilor populari din România*, Muzeul Țării Crișurilor, 1994-2021, Parcul Nicolae Bălcescu, Oradea (coordonare)
24. *Interogația metaforei plastice* (expoziție grup: Ujvárossy László, Ioan Aurel Mureșan, Kerekes Gyöngyi), Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1997 (curator)
25. *Ioan Augustin Pop – expoziție de pictură*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, Decembrie – Ianuarie, 1997-1998 (curator)
26. *Bienala IntermediArt*, Cetatea Oradea, Galeria de Artă, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1998 (curator)
27. *Expoziția Ars Varadini – artiști plastici orădeni*, Vigadó Galéria, Budapesta, Ungaria, 1999 (curator)
28. *Ioan Augustin Pop și Ujvárossy László*, Múzeum Vojtechy Löfflera, Košice, Slovacia, Decembrie 1999 – Ianuarie 2000 (curator)
29. *Ovidiu și Sultana Maitec*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2000 (curator)
30. *Cinci plasticieni români din Ungaria*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2000 (curator)
31. *Din tainele bucătăriei tradiționale (sec. XIX - XX)*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea; Muzeul Déri Debrecen, Ungaria; Muzeul Lublin, Polonia; Departamentul Cultură St. Gallen, Elveția, 2000 – 2001 (colaborare)

32. *Salonul Municipal de Artă*, Ediția I, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, Decembrie 2002 - ianuarie 2003 (curator – colaborare)
33. *International Painting Triennial of Carpathian Euroregion Silver Quadrangle*, Galeria de Artă Contemporană, Przemyśl, Polonia; Muzeul Țării Crișurilor, Oradea; Muzeul Déri Debrecen, Ungaria; Galeria de Artă Contemporană Košice, Slovacia; Galeria de Artă Contemporană Lvov, Ucraina, 2003 – 2004 (curator – colaborare)
34. *Ștefan Oroian* (expoziție de pictură și sculptură), Muzeul Județean Bistrița Năsăud, Muzeul Național de Artă Cluj-Napoca, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2004 (curator)
35. *Constantin Blendea* (expoziție de pictură), Muzeul Țării Crișurilor, Oradea; Centrul Cultural Român, Roma; Muzeul Déri, Debrecen; Muzeul de Artă Contemporană, Košice, 2004-2005 (curator)
36. *Salonul Municipal de Artă*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2005 (co-organizator)
37. *Salonul de Toamnă Oradea – Debrecen*, Muzeul Déri, Debrecen, Ungaria, 2005 (inițiator și co-organizator)
38. *Icoana românească pe sticlă între sec. XVIII-XXI*, Castello Inferiore, Marostica, Italia, 2005 (curator)
39. *Sacre trasparenze. Antiche icone romene su vetro dalla Transilvania*, Museo Diocesano Tridentino, Trento, Italia, 2006 (curator)
40. *International Painting Triennial of Carpathian Region – Silver Quadrangle*, Galeria de Artă Contemporană, Przemyśl, Polonia, 2006-2007 (curator România)
41. *Muzeul Memorial „Aurel Lazăr”*, Oradea, 1 Decembrie 2008 (coordonator proiect)
42. *International Painting Triennial of Carpathian Region - Silver Quadrangle*, Galeria de Artă Contemporană, Przemyśl, Polonia, itinerată și la Oradea, 2009 (curator România)
43. *Vechi icoane românești pe sticlă din Transilvania*, Muzeul Munkácsy Mihály, Békéscsaba, Ungaria, 2010 (curator)
44. *Miracoli di legno*, Gallerie di Piedicastello, Trento, Italia, 2010 (curator)
45. *Fragmentarium* (expoziție de pictură Teofil Știop și Meșter Cantemir), Múzeum Vojtecha Löfflera, Košice, Slovacia, 2011 (curator)
46. *Miracole din lemn. Biserici tradiționale din România* (expoziție de fotografii), Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 21 aprilie 2011-2012
47. *Liviu Suhar* (expoziție de pictură), Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2011
48. *Oglinda, realitate și iluzie*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 21 iulie 2011
49. *Cascada*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 11 august 2011
50. *Artiști plastici orădeni din a doua jumătate a secolului al XX-lea*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, ianuarie 2012

51. *Artă și doctorat. Atitudini vizuale. Șase artiști plastici din Ungaria (Szeged)*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 18 aprilie 2012
52. *Doi pictori venețieni la Oradea: Marcello și Paolo Leoncini*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 18 mai 2012
53. *Marius Vesa: personaje porți*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 26 iulie 2012
54. *Minuni din lemn. Biserici tradiționale din România*, Castello Reale din Moncalieri – Torino, Italia, 15 septembrie 2012
55. *Călători din Țara Crișurilor – România. Costume populare românești de sărbătoare*, Castello Reale din Moncalieri– Torino, Italia, 15 septembrie 2012
56. Expoziția colectivă *Confluențe*, Muzeul orașului Vrșac, Serbia, 3 decembrie 2012
57. Expoziția *Tesori dei daci – epoca classica. Fine II sec. a. C./I sec.a.C.-I sec. d.C.*, Sala della Fondazione Cassa di Risparmio di Trento e Rovereto, Trento Italia, iunie 2013
58. *Maria Mihalache Blendea. Tapiserie, pictură*, Institutul Român de Cultură și Cercetări Umanistice din Veneția, Italia, 15 aprilie-15 mai 2014 (curator)
59. *Maria Mihalache Blendea. Tapiserie, pictură*, Institutul Cultural Român din Budapesta, Ungaria, 27 mai -20 iunie 2014 (curator)
60. *Tra Normalità e orrore. Artisti plastici ebrei di Oradea e il dramma dell'Olocausto. Collezione del Museo „Țării Crișurilor” di Oradea*, Fondazione Cassa di Risparmio di Trento e Rovereto, Italia, 27 ianuarie-1 martie 2015 (curator)
61. *Trienala Internațională de Pictură a Euroregiunii Carpatice Pătratul de argint 2015*, Przemysł Polonia, Debrecen, Ungaria 2015; Miskolc, Ungaria, Oradea, România, 2016 (curator)
62. *Starea de grație*, Expoziția de pictură a lui Florian Herdea (curator), Institutul Cultural Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția, Italia; Institutul Cultural Român de Cultură și cercetare Umanistică din Budapesta, filiala Szeged, Ungaria, 19 februarie-10 martie 2016, respectiv aprilie-mai 2016
63. *Cânepa între mărire și abandon în lumea satului românesc din Țara Crișurilor* (curator), la Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală Chișinău, Republica Moldova, 8 decembrie 2016 – 12 februarie 2017
64. Expoziția *Visegrad4Art* (curator artistic), la Przemysl (Polonia), iulie, 2017
65. International Painting Triennial of Carpathian Region – Silver Quadrangle (curator artistic România), la The Gallery of Contemporary Art, Przemysl (Polonia), mai, 2018
66. Expoziția *Liniștea din sufletu meu* (curator artistic), la Muzeul Țării Crișurilor Oradea, 12 iunie 2019
67. Expoziția *Erotikonía* (curator artistic), Muzeul Țării Crișurilor Oradea, 19 noiembrie, 2019

68. *Basarabia și Crișana. Perenitatea artei populare în două provincii la granița României Mari* (colaborare). Expoziție dedicată Centenarului Marii Unirii de la 1 Decembrie 1918, Chișinău, Republica Moldova, 28 noiembrie 2018-17 martie 2019
69. Expoziția *Corneliu Baba* (colaborare), Gradski Muzej Vršac, Serbia, 28 noiembrie 2019

L. DISTINCȚII

- *PRO CULTURA HUNGARIAE*, distincție acordată de Ministerul Culturii al Ungariei (2003)
- Ordinul *MERITUL CULTURAL ÎN GRAD DE CAVALER* acordat de Ministerul Culturii (2005)
- PREMIUL DE EXCELENȚĂ al Primăriei și Consiliului Local al Municipiului Oradea, domeniul Arte Vizuale (2005)
- DIPLOMA DE EXCELENȚĂ acordată de Ministerul Culturii din România, „pentru contribuția remarcabilă la dezvoltarea și păstrarea patrimoniului național” (2010)
- DIPLOMA DE EXCELENȚĂ acordată de Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca (2012)
- DIPLOMĂ acordată de Centrul de Studii Interdisciplinare Oradea-Chișinău (2016)
- PREMIUL „SIMION MEHEDINȚI” acordat de Academia Română pentru colaborarea la lucrarea *Crișana-Maramureș. Atlas geografic al patrimoniului turistic* (2016)
- PREMIUL "GEORGE OPRESCU" pentru colaborare la volumul *Arta din România, I-II*, Editura Academiei Române & Editura Mega, București, 2018, acordat de Academia Română

ARHEOLOGIE - ISTORIE

UN TOPOR DE PIATRĂ DIN NEOLITIC DESCOPERIT LA CALEA MARE, JUD. BIHOR

Marian TRANDAFIR*

A NEOLITHIC STONE AX DISCOVERED IN CALEA MARE, BIHOR COUNTY

Abstract

In the course of an agricultural works in the borders of the village Calea Mare, Lăzăreni commune, a trapezoidal stone ax from Neolithic was found. Interesting is that in the area of the commune were discovered, over the time, three more Neolithic stone axes which could issue the hypothesis of the existence of a Neolithic settlement in the area.

Keywords: *Lăzăreni, Calea Mare, Neolithic, stone ax, dacite*

Cu ocazia unor lucrări agricole desfășurate în hotarul localității Calea Mare (comuna Lăzăreni, județul Bihor) a fost găsit un topor de piatră trapezoidal cu gaură de înmănușare din neolitic. Locul descoperirii este cunoscut sub numele de „Ic”.

În următoarele rânduri intenționăm să introducem în circuitul științific descoperirea, cunoscut fiind faptul că în arealul comunei amintite au mai fost descoperite trei topoare trapezoidale de piatră din neolitic¹.

Primele două topoare de piatră, menționate pentru prima dată în anul 1974, provin dintr-un loc necunoscut din hotarul localității Miheleu, fiind semnalat până în prezent doar faptul că topoarele au formă trapezoidală și sunt păstrate la Institutul Pedagogic din Oradea². A treia piesă a intrat în patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor în anul 2006, cu mențiunea că a fost descoperită în anul 1986, pe dealul Rovina, în hotarul localității Gepiș. Cel care l-a predat a adus atunci la cunoștință faptul că un alt topor de piatră perforat descoperit în zonă ar fi fost predat Muzeului Țării Crișurilor, în anul 1963 sau 1964, piesă de care nu se mai știe nimic³. Toporul, predat în anul 2006, după desen, e un

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: trandafirmariancornel@yahoo.com

¹ Având în vedere faptul că descoperirile au fost făcute fortuit de către persoane cu mai multe sau mai puține cunoștințe despre piesele litice neolitice, dar care au avut spiritul civic să le predea instituțiilor specializate, piesele menționate fiind ușor de identificat și de către un neavizat, datorită formei lor trapezoidale și a găurii de înmănușare, există posibilitatea ca în zona respectivă să se afle și alte piese litice din neolitic, mai greu de identificat de către necunoscători.

² *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974, p. 45.

³ S-ar putea să fie unul dintre cele două topoare din piatră menționate ca fiind descoperite la Miheleu, având în vedere distanța mică dintre cele două localități.

topor din piatră șlefuită cu perforare, de circa 12-13 cm lungime, cu ceafa alungită și ascuțită, fără urme de uzură evidentă a lamei, dar cu o ciobitură în zona cefei⁴.

Toporul de piatră, descoperit la Calea Mare, cu gaură de înmănușare transversală, lucrat/șlefuit foarte îngrijit din dacit⁵, are o formă relativ trapezoidală, cu o mică abatere, probabil definită de forma pietrei brute din care a fost fasonat, având ceafa dreaptă și lamă ușor arcuită. Are o lungime de 17 cm, lățimea maximă atinsă în zona perforației și a cefei fiind de 6 cm și cu o grosime de 6 cm, cu diametrul perforației de 2 cm și cu muchiile profilate ușor teșite. Se încadrează în rândul topoarelor de tip ciocan, de dimensiuni medii. Piesa menționată are urme de uzură (vizibile cu ochiul liber) atât în zona lamei, cât și a cefei.

Despre procesul de prelucrare a toporului se poate aminti faptul că forma era obținută prin șlefuirea piesei brute cu o altă piatră, cu o duritate asemănătoare sau mai mare. Orificiul de înmănușare se obținea prin rotirea repetată a unui „tub” din lemn în prezența unui praf abraziv (nisip), fiind executată unde piesa are rezistența și lățimea maximă. Asupra utilității pieselor mai sus menționate cercetătorii consideră, în general, că topoarele au fost folosite la prelucrarea lemnului, mai rar la cioplirea osului sau cornului, iar uneori ca arme de vânătoare sau luptă. Exemplarele masive erau folosite la defrișare, celelalte servind la tăierea arbuștilor sau crengilor⁶.

Toporul descoperit la Calea Mare poate fi pus în legătură cu așezarea neolitică de la Tășad (județul Bihor), de pe Dealul Cetățea, unde s-au descoperit numeroase piese litice, inclusiv topoare de piatră perforate și fragmente ceramice⁷. Cercetătoarea Doina Ignat a emis ipoteza existenței unor depozite de roci dure, fără a menționa ce fel de roci, care se exploatau în zona așezării de la Tășad. La fel de bine toporul găsit la Calea Mare poate fi pus în legătură cu o așezare neolitică, prea puțin cunoscută și cercetată de la Hidișelul de Sus (județul Bihor).

⁴ Gabriel Moisa, *Monografia comunei Lăzăreni*, Editura Arca, Oradea, 2007, p. 17-18.

⁵ Mulțumesc pe această cale conf. univ. dr. ing. Ioan Denuț, care a identificat roca din care a fost prelucrat acest exemplar.

⁶ Eugen Comșa, *Date despre uneltele de piatră șlefuite din epoca neolitică și din epoca bronzului de pe teritoriul României (istoricul problemei, tipuri – funcționalitate)*, în „SCIV”, 23, 2, 1972, p. 253; Cercetătorul Florin Drașovean face observația asupra stării fragmentare în care se găsesc în general aceste tipuri de piese, concluzionând că erau folosite până la distrugerea lor totală (Florin Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Editura Mirton, Timișoara, 1996, p. 44).

⁷ Doina Ignat, *Așezarea neolitică de la Tășad (jud. Bihor), aparținând grupului Suplacu de Barcău*, în „Crisia”, XVII, 1987, p. 5-17.

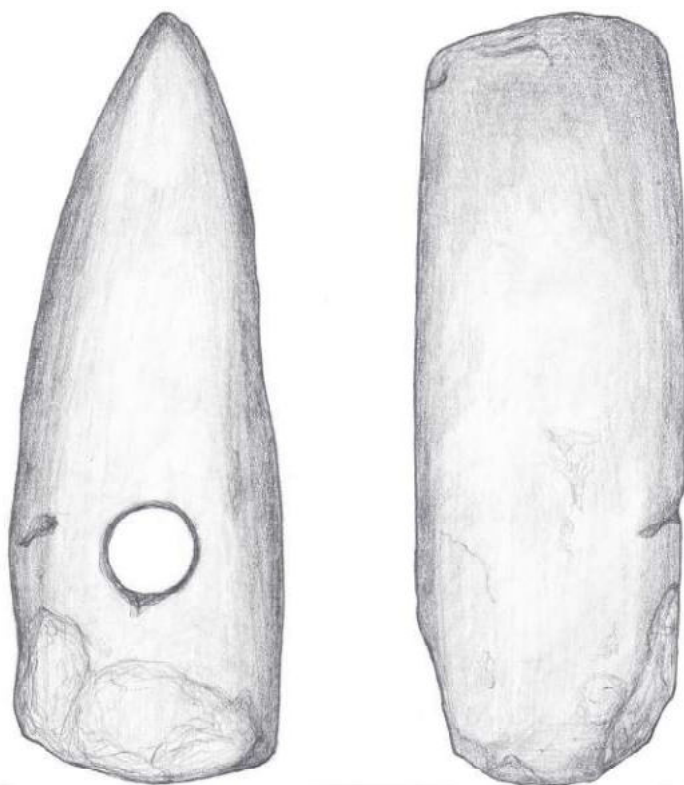
Harta 1. Comuna Lăzăreni cu o parte din satele componente

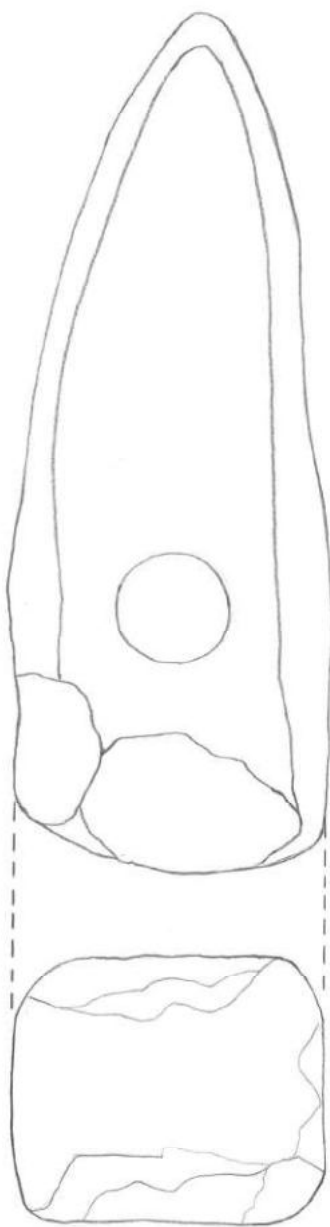
Fig. 1. Toporul de piatră cu perforare din neolitic găsit la Calea Mare

Fig. 2. Toporul de piatră cu perforare din neolitic găsit la Calea Mare

Pl. I. Toporul de piatră cu perforare din neolitic găsit la Calea Mare

Pl. II. Toporul de piatră cu perforare din neolitic găsit la Calea Mare

ORADEA ÎN EVUL MEDIU TIMPURIU PRIN PRISMA MATERIALELOR ARHEOLOGICE DESCOPERITE

FECHETE-PORSZTNER Kitti*

ORADEA IN THE EARLY MIDDLE AGES IN TERMS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS DISCOVERED

Abstract

In my study, I have collected the archaeological finds known so far, which belong to the past of the early medieval city of Oradea in the present sense. During construction works performed in several parts of the city at the end of the 19th century and the beginning and middle of the 20th century, treasures from the 11th and 13th centuries were discovered. Archaeological excavations were carried out in the 1930s and 1960s, when a cemetery detail and a medieval settlement were discovered. We attempted to summarize these archaeological data.

Keywords: *Early Middle Ages, archeological excavation, treasury, graves, location*

Istoria orașului Oradea de astăzi este cunoscută încă din Neolitic. Datorită așezării sale geografice, această zonă a furnizat condiții de viață favorabile diferitelor grupuri etnice care s-au stabilit aici, materialele arheologice bogate descoperite fiind și ele mărturia acestui lucru. Orașul a reprezentat un important punct comercial, atât pentru locuitorii din Câmpia de Vest, cât și pentru cei din zonele montane apropiate.

În literatura de specialitate găsim o serie de studii și articole privind cercetările arheologice și de medievistică dedicate perioadei Evului Mediu timpuriu din Oradea. Scopul acestui studiu este sumarizarea materialelor arheologice aferente acestei perioade, descoperite întâmplător sau în urma săpăturilor arheologice efectuate în zona orașului Oradea de astăzi.

Urbea se află la contactul Câmpiei de Vest cu Dealurile de Vest, dezvoltându-se în Câmpia Crișurilor, care este plasată la limita vestică a Munților Apuseni cu Câmpia de Vest, fiind caracterizată prin mai multe trepte de relief. Se remarcă zonele deluroase cu pante reduse spre cursul râului Crișul Repede – principala sursă hidrografică, care divide teritoriul în două, alături de afluentul său din partea stângă, Peța. Cursul Crișului Repede a dus la crearea, în timp, a șapte terase pe malul său stâng, Oradea dezvoltându-se pe terasele inferioare¹.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: fp_kitti@yahoo.com.

În literatura de specialitate sunt amintite mai multe situri arheologice pe teritoriul de azi al municipiului Oradea, unde au fost descoperite materiale arheologice datate în Evul Mediu timpuriu, printre care zona Seleuş, Terasa Salca şi Dealul Promontor.

Primul studiu ştiinţific realizat despre materiale arheologice descoperite pe teritoriul oraşului Oradea a fost publicat în anul 1893, în revista „Arheológiai Értesítő”. Studiul, întocmit de către Antal Száraz, prelucrează materialele arheologice descoperite pe parcursul lucrărilor de construcţii efectuate în zona fostei cazărmi Franz Joseph², care se află la intersecţia dintre Calea Aradului şi Bulevardul Decebal de astăzi. Acesta descrie faptul că materialele provin din mai multe morminte, fiind descoperite inele de păr, năsturaşi, coliere şi brăţări, confecţionate din bronz şi argint. Pe baza inventarelor se pot data la sfârşitul secolului al X-lea şi mijlocul secolului al XI-lea³.

Printre materialele arheologice provenite din perioada Evului Mediu timpuriu le putem aminti pe cele dintr-un segment de cimitir descoperite de către Frederic Ardos, în anul 1930, în urma unor săpăturile efectuate în zona de est a Terasei Salca, punctul Gheţarie⁴ – străzile Vavilov şi Meiului de astăzi. Acestea au fost primele cercetări arheologice efectuate în această zonă a oraşului. Majoritatea mormintelor provine din Evul Mediu timpuriu, însă au fost documentate morminte şi din perioada migraţiei. Inventarul mormintelor a conţinut zece monede din perioada regilor Ştefan I cel Sfânt (1001-1038) şi Andrei I (1046-1060)⁵. Cercetările din această zonă au continuat în anii 1960, când arheologul Nicolae Chidioşan a documentat nouă morminte şi o locuinţă adâncită, din perioada Evului Mediu timpuriu. În aceasta s-au descoperit fragmente ceramice şi piese din metal caracteristice acestei perioade⁶.

Cu ocazia ambelor cercetări au fost descoperite bijuterii caracteristice Evului Mediu timpuriu: diferite tipuri de inele de păr, coliere, inele, diferite tipuri de brăţări, confecţionate din bronz sau argint. Pe baza inventarelor, mormintele se pot data la sfârşitul secolului al X-lea până la jumătatea secolului al XI-lea⁷.

¹ Grigor P. Pop, *România dealurile de vest şi câmpia de vest*, Oradea, 2005, p. 76.

² Száraz Antal, *Nagyváradi lelet*, în „Archaeologiai Értesítő”, nr. XIII, 1893, Budapest, p. 140–142, amintit şi de către Péter Cséplő în studiul său: *Néhány érdekesebb leletünk Biharvármegyének történet előtti idejéből*, în „A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve”, 1896–1897, p. 56.

³ Gál Erwin, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10-11. századi temető, szórvány- és kincsleletei*, Szeged, 2013, p. 403.

⁴ Frideric Ardos, *Date arheologice privitoare la Oradea şi judeţul Bihor*, în „Familia”, nr. 4, Oradea, 1936, p. 1–16. Inventarul mormintelor a fost reexaminat de către Radu Harhoiu, Gál Erwin, Lakatos Attila, *Fragmente de necropole de la Oradea-Salca Gheţarie din secolele VI şi X–XI*, în „Materiale şi Cercetări Arheologice”, nr. VI, Bucureşti, 2010, p. 83–132.

⁵ Radu Harhoiu, Gál Erwin, Lakatos Attila, *Fragmentele de necropole de la Oradea-Salca Gheţarie din secolele VI şi X–XII*, în „Materiale şi Cercetări Arheologice”, nr. VI, Bucureşti, 2010, p. 90.

⁶ Nicolae Chidioşan, *Repertoriul Monumentelor din judeţul Bihor*, Editura Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea, 1974, p. 49.

⁷ Gál Erwin, *op. cit.*, p. 399.

În apropiere, la sud de zona amintită mai sus, în urma cercetărilor arheologice efectuate în vecinătatea bisericii ortodoxe⁸ și în zona fostei fabrici de bere⁹, au fost descoperite unele complexe caracteristice unei așezări din Evul Mediu timpuriu. Lângă locuința adâncită au mai fost descoperite cuptoare în aer liber și gropi menajere aparținătoare așezării. În ambele cazuri, pe baza materialelor arheologice descoperite, complexe se pot data în perioada secolelor XI-XII¹⁰.

La sfârșitul secolului al XI-lea, regele Ladislau I cel Sfânt (1077-1095), odată cu întemeierea Oradiei, a pus bazele unui capitol cu 24 de canonici, a mutat episcopatul Bihariei la Oradea și a început construirea unei biserici sfințită în cinstea Fecioarei Maria¹¹, în zona delimitată de râurile Crișul Repede și Peța (denumirea din Evul Mediu – Hévjó). La început, aceasta a fost consolidată cu un val de pământ, o parte a acestuia fiind identificat cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în anii 1990, în partea de sud a Cetății¹². Mai târziu valul de pământ a fost înlocuit cu un zid medieval din piatră. Regele Ladislau I cel Sfânt a fost înmormântat în anul 1095 în catedrală, după sanctificarea sa mormântul lui devenind loc de pelerinaj și de judecată, folosindu-se inclusiv ordaliile.

Cu ocazia unor lucrări de extracție a argilei pentru producția de cărămidă, efectuate în anul 1912, pe teritoriul fabricii de cărămidă de odinioară, situată pe Calea Aradului de astăzi, a fost descoperit un tezaur. Acesta conține 170 de monede din perioada regelui Ladislau I cel Sfânt, precum și o monedă bizantină care provine din perioada lui Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1054)¹³.

În anul 1898, Muzeul Național Maghiar a cumpărat un fragment de cruce procesională din bronz, care ar fi putut fi descoperit în Oradea. Nu există date cu privire la modul în care acesta a fost descoperit¹⁴. Crucea procesională ornată cu pietre a fost datată de specialiști în a doua jumătate a secolului al XII-lea¹⁵.

În Evul Mediu au existat mai multe așezări pe teritoriul de azi a orașului Oradea, fapt certificat de către documente medievale. O astfel de așezare a fost Velența, care se întindea pe malul stâng al Crișului Repede. Prima menționare scrisă a acesteia se poate data în perioada anilor 1291-1294, așezarea fiind amintită ca moșie a episcopului

⁸ Gruia Fazecaș, *Oradea, punct Salca/Biserică*, în „Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2014”, București, 2015, p. 224.

⁹ Sorin Bulzan, Gruia Fazecaș, Doru Marta, *Oradea, punct Salca/Lotus Market*, în „Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2006”, București, 2007, p. 253.

¹⁰ Gruia Fazecaș, *op. cit.*, p. 224.

¹¹ Györfy György, *Az árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza*, vol III, Editura Akadémia Kiadó, Budapesta, 1987, p. 684.

¹² Adrian Andrei Rusu, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*, vol. I, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2002, p. 22.

¹³ Gáll Erwin, *op. cit.*, p. 404.

¹⁴ Hampel József, *A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása 1899 első negyedében*, în „Archaeologiai Értesítő”, nr. XIX, Budapest, p. 75.

¹⁵ Lovag Zsuzsa, *Román kori körmeneti keresztjeink egy csoportjáról*, în „Folia Archaeologica”, nr. XXVIII, Budapest, 1977, p. 180.

Oradiei¹⁶. La sud de Cetate se afla satul Seleuş, menţionat pentru prima dată în 1213, ca moşie a regelui, mai târziu devenind moşie comună a episcopului şi a capitlului Oradiei¹⁷. Pe malul drept al Crişului Repede, la nord-est de Cetate se găsea Olosig, care apare menţionat în scris pentru prima dată în anul 1215¹⁸. Denumirile aşezărilor medievale Velenţa şi Olosig de odinioară sunt folosite şi azi.

La începutul secolului al XII-lea, regele Ştefan al II-lea (1116-1163) a întemeiat o mănăstire premonstratensă pe dealurile aflate la nord-est de Cetate, care a devenit un important loc de adevărire¹⁹. În anul 2016, la sud de Mănăstirea premonstratensă Sfântul Ştefan Protomartirul de odinioară, cu ocazia unor săpături arheologice au fost documentate nouă morminte medievale, dintre care două au fost construite din cărămidă. Din acestea, doar unul a avut inventar – un fragment de inel de păr în formă de „S”. Mormintele au fost datate în perioada secolelor XI-XIII pe baza materialelor ceramice descoperite²⁰.

Complexele cu referire la aşezări au fost descoperite aproape de punctul Gheţarie, în partea dreaptă a drumului de acces către Băile Felix, în vecinătatea fostei fabrici de cărămidă Guttman. A fost scos la lumină un semi bordei cu numeroase materiale arheologice, care au fost datate de către arheologi în secolul al XIII-lea²¹. La nord de această zonă se află punctul Pepinieră unde, cu ocazia săpăturilor arheologice de salvare din anul 2014, au fost descoperite mai multe locuinţe adâncite din perioada secolelor XIII-XVI, respectiv au fost documentate gropi menajere şi cuptoare aparţinătoare acestora²².

Din opera canonicului Rogerius – „Cântecul de jale”, aflăm amănunte despre distrugerea oraşului în urma invaziei mongole din anul 1241²³. Conform descrierilor sale, cetatea episcopală medievală era întărită „[...] cu şanţuri adânci şi deasupra zidurilor cu turnuri de lemn”²⁴. Aflăm, de asemenea, faptul că mongolii au lăsat în urmă distrugerii însemnate, atât în Cetate, cât şi în zonele adiacente. Probabil tot atunci a fost distrusă şi aşezarea medievală Salca aflată la sud-vest de Cetate²⁵. Tezaurul format din

¹⁶ Györfy György, *op. cit.*, p. 691.

¹⁷ *Ibidem*, p. 672.

¹⁸ *Ibidem*, p. 648.

¹⁹ Bunytay Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, vol I., Oradea, 1883, p. 55, Györfy György, *op. cit.*, p. 688.

²⁰ Ioan Crişan, Sorin Bulzan, *Cercetările arheologice preventive din anul 2016 de pe Dealul Promontor de la Oradea*, în „Crisia”, nr. 48, Oradea, 2018, p. 83.

²¹ Mircea Rusu, Vladimir Spoială, Ludovic Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, în „Materiale şi cercetări arheologice”, nr. 8, Bucureşti, 1962, p. 159-160.

²² Gruia Fazecaş, *Oradea, punct Salca/Pepinieră*, în „Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2014”, Bucureşti, 2015, p. 225.

²³ Manuscrisul operei lui Rogerius, *Carmen miserabile (Cântecul de jale)* nu s-a păstrat; după aproape două decenii, în anul 1488, apare la Brno în limba latină, ca anexă a operei scrise de către Ioan Thuróczy, *Chronica Hungarorum* – n.n.

²⁴ Rogerius, *Carmen miserabile (Cântecul de jale)*, traducere G. Popa-Lisseanu, 1935, Bucureşti, p. 86.

²⁵ Doru Marta, Constantin Ilieş, *Cercetări arheologice la Oradea-Salca*, în „Studii de Istorie a Transilvaniei”, Cluj Napoca, 1994, p. 26.

1500 bucăți de monede, descoperit în anul 1968 pe strada Dimitrie Cantemir în urma unor lucrări de construcții, ascuns de către cei care se refugiau din fața invaziei mongole, demonstrează această ipoteză²⁶.

Orașul a fost reconstruit în urma distrugerilor făcute de către mongoli, devenind un oraș medieval foarte important. A fost ales ca loc pentru înmormântări regale și cunoscut în Europa prin episcopii erudiți ai săi.

Bibliografie

- Ardos, Frideric, *Date arheologice privitoare la Oradea și județul Bihor*, în „Familia”, nr. 4, Oradea, 1936;
- Bulzan, Sorin, Fazecaș, Gruia, Marta, Doru, *Oradea, punct Salca/Lotus Market*, în „Cronica cercetărilor arheologice din România - campania 2006”, București, 2007;
- Bunyтай Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, vol I., Oradea, 1883;
- Chidioșan, Nicolae, *Repertoriul Monumentelor din județul Bihor*, Editura Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1974;
- Crișan, Ioan, Bulzan, Sorin, *Cercetările arheologice preventive din anul 2016 de pe Dealul Promontor de la Oradea*, în „Crisia”, nr. 48, Oradea, 2018;
- Cséplő Péter, *Néhány érdekesebb leletünk Biharvármegyének történet előtti idejéből*, în „A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, 1896-1897”, Oradea, 1897;
- Fazecaș, Gruia, *Oradea, punct Salca/Biserică*, în „Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2014”, București, 2015;
- Idem, *Oradea, punct Salca/Pepinieră*, în „Cronica cercetărilor arheologice din România – campania 2014”, București, 2015;
- Gáll Erwin, *Az Erdélyi-Medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei*, Editura Kódex Könyvgyártó Kft., Szeged, 2013;
- Györfly György, *Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol III, Editura Akadémia Kiadó, Budapest, 1987;
- Hampel József, *A Nemzeti Múzeumi Régiségtár gyarapodása 1899 első negyedében*, în „Archaeologiai Értesítő”, nr. XIX, Budapest;
- Harhoiu, Radu, Gáll Erwin, Lakatos Attila, *Fragmente de necropole de la Oradea-Salca Ghețarie din secolele VI și X–XII*, în „Materiale și Cercetări Arheologice”, nr. VI, București, 2010;
- Lovag Zsuzsa, *Román kori körmeneti keresztjeink egy csoportjáról*, în „Folia Archaeologica”, nr. XXVIII, Budapest, 1977;

²⁶ Nicolae Chidioșan, *op. cit.*, p. 49.

- Marta, Doru, Ilieș, Constantin, *Cercetări arheologice la Oradea-Salca*, în „Studii de Istorie a Transilvaniei”, Cluj Napoca, 1994;
- Pop, P. Grigor, *România dealurile de vest și câmpia de vest*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2005;
- Rogierius, *Carmen miserabile (Cântecul de jale)*, traducere G. Popa-Lisseanu, București, 1935;
- Rusu, Mircea, Spoială, Vladimir, Galamb, Ludovic, *Săpăturile arheologice de la Oradea-Salca*, în „Materiale și cercetări arheologice”, nr. 8, București, 1962;
- Rusu, Adrian Andrei, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică, vol. I*, Editura Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2002;
- Száráz Antal, *Nagyváradi lelet*, în „Archaeologiai Értesítő”, nr. XIII, 1893, Budapest.

A DOUA CĂDERE A CETĂȚII ALBE

Ioan-Aurel POP*
Alexandru SIMON**

STEPHEN THE GREAT AND CETATEA ALBĂ AT THE END OF THE FIFTEENTH CENTURY

Abstract

In May 1498, Pope Alexander VI Borgia reached out to Joanna, the daughter of Ferdinand of Aragon and Isabella of Castile, and the wife of Philipp, the son of Maximilian I of Habsburg, King of the Romans (though the pope made no reference to the latter two). Alexander VI urged Joanna to aid *dilecti filii nobilis viri Iohannis Polo de Albo Castro, filii principis Balachie*. With great delay and against most odds, but with the support of *pii Christi fideles*, Ioannes Polo had ransomed himself, as well as his brother, from Ottoman captivity, in which, however, their mother and their three sisters were still held, ever since Bayezid II had conquered Cetatea Albă in 1484. The pope called for Joanna's support, and through her for the aid of the Christian princes, for their release. This came at a most untimely moment for the former lord of Cetatea Albă, Stephen the Great of Moldavia, and his ally, Maximilian I of Habsburg. They had just defeated the Jagiellonian royal brothers, John Albert of Poland and Wladislaw II of Hungary and Bohemia. Following this victory, ensured by the support of Bayezid II, Stephen's Muslim suzerain and Maximilian's recent imperial partner, Joanna's father-in-law had requested earlier, in February 1498, a *reformation* of Europe. The request had been duly conveyed to Joanna's parents by their *Spanish* ambassador at the Habsburg court in Innsbruck.

Keywords: *Alexander VI, Ioannes Polo, Stephen the Great, Christendom, Ottoman Empire.*

La primăvara anului 1498, Chilia și Cetatea Albă, cele două porturi prospere din sudul țării, supranumite „plămâni Moldovei și care fuseseră cucerite în 1484 de către Baiazid al II-lea, au reintrat în atenția Apusului. În 2 mai 1498, papa Alexandru al VI-lea (spaniolul Rodrigo Borja/ Borgia) i-a scris Ioanei, fiica lui Ferdinand de Aragon și a Isabellei de Castilia, și soția lui Filip, fiul lui Maximilian I de Habsburg¹. Fără a se referi la soțul ei, papa i-a cerut Ioanei să-i dea ajutor „iubitului fiu, bărbatului nobil Ioan Polo de Cetatea Albă, fiul principelui Țării Românești” (*dilecti filii nobilis viri Iohannis Polo*

* Academia Română, e-mail: iapop@acad.ro

** Academia Română, Centru de Studii Transilvane; e-mail: alexandru.simon@acad.ro

¹ Hermann Wiesflecker, „König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgischen-spanischen Weltreichsbildung”, în *Römische Historische Mitteilungen* (Rom-Wien), XVIII (1976), pp. 87-94.

de Albo Castro, filii principis Balachie). Cu greu și cu mare întârziere, acest Ioan, sprijinit de „pioșii credincioși ai lui Hristos” (*pīi Christi fideles*), se răscumpărase (pe el și pe fratele său) în schimbul a 1 500 de ducați. Luate prizoniere împreună cu ei la căderea Cetății Albe, mama și trei surori ale lor erau, însă, în continuare sclave. La solicitarea papei, Ioana și, prin ea, „principii creștini” trebuiau să-i ajute².

Bine-susținut, Ioan Polo, care era, probabil, parțial genovez (după nume și locul în care se afla), a intrat în serviciul pomenitului Filip de Habsburg († 1506), slujindu-l pe acesta (și pe sine) în Țările de Jos, cum s-a întâmplat în aprilie 1504, în ajunul morții lui Ștefan al III-lea cel Mare al Moldovei³. Mai târziu, un „Iani, <fiul> regelui Moldovei”, a făcut parte din suita lui Maximilian I de Habsburg⁴. La moartea tatălui lui Filip (1519), Iani, educat poate la colegiul grec al lui Ioan (Janus) Laskaris de la Roma, a luat drumul Veneției, unde i s-a pierdut urma⁵.

Scrisoarea pontificală de la 1498, cu asemenea, știri are, însă, o semnificație mai largă. Din acest motiv, publicăm textul integral al documentului, păstrat în Archivio General de Simancas⁶.

Alexander Papa VI. Dilecta in Christo filia, salutem et apostolicam benedictionem. Non sine dolore et lachrimis nuper nobis pro parte dilecti filii nobilis viri Iohannis Polo de Albo Castro, filii principis Balachie, expositum fuit quod, cum superioribus temporibus quidam eius frater germanus, cum matre et tribus aliis sororibus, eorum bonis spoliatis, ad manus Turchorum, Christi nominis sevissimorum hostium, devenisset, et in duram eorum servitutem reducti in civitate Constantinopolitana, pro tallea et summa mille ducatorum auri detinerentur, idemque Iohannes, Christi fidelium subsidio et favore, quingentos similes ducatos pro ipsius fratris liberatione eisdem infidelibus hactenus persolvisset, nec unde reliquum pecuniarum pro ipsius genitricis et sororum liberatione conquirere et numerare illis possit, habeat, nisi piis Christi fidelium et catholicorum principum suffragiis sublevetur. Alias enim mater et sorores sue

² Luis Suárez-Fernández, *Política internacional de Isabel la Católica. Estudios y documentos*, V. 1497-1499, Valladolid, 1972, no. 53, pp. 221-222. Documentul a fost reeditat de Thierry Ganchou, „La fraterna societas des Crétois Nikolaos et Géorgios Pôlos (Polo), entre Constantinople et Moncastro: affaires, dévotion et humanisme”, în *Thesaurismata* (Venezia), XXXIX-XL (2009-2010), pp. 111-228, Anexă, no. 15, pp. 226-227 (vezi și Ștefan S. Gorovei, „Heraldică dinastică. Ștefan cel Mare și stemele sale”, *Analele Putnei*, XII (2016), 1, pp. 307-338).

³ Cf. Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, pp. 287-288.

⁴ Cf. idem, „Pretendentul Iani rege al Moldovei (1516-1521)”, în *Revista Istorică* (București), I (1915), 2, pp. 25-26. Ca urmare a documentului de mai jos, Ioan Polo poate fi socotit un posibil părinte al acestui controversat Iani.

⁵ I.-A. Pop, Al. Simon, „*Re de Dacia*”: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu, Cluj-Napoca, 2018, p. 26, nota 55. După Nicolae Grigoraș („Formația, cultura și începutul domniei lui Petru Rareș”, în *Revista de istorie* (București), XXXVIII (1985), 7, pp. 650-659), regele Moldovei, educat de Laskaris la 1516, a fost Petru al IV-lea Rareș. Politica lui Petru Rareș, atât cât o cunoaștem astăzi, poate, însă, cu greu să susțină o asemenea ipoteză.

⁶ Fond Patronato Real, leg. 61, f. 160^r. Folosim ediția lui Ganchou care a corectat tacit erorile din ediția lui Suárez.

predicte, quia sexus fragiliores sunt aut vitam in tantis angustiis miserabiliter finire aut quod non sine maximo dolore accipimus fidem abnegare cogantur necesse est. Proinde nobis idem Ioannes ut sibi et tam dure calamitati sue desuper misericorditer adesse dignaremur humiliter supplicari fecit. Nos igitur, eius statui paterno compatientes affectu qui etiam inter tot difficultates in quibus versamur in hoc pio opere sibi non defuimus, huius modi supplicationibus inclinati duximus Nobilitati Tue scribendum, illam hortantes in Domino et toto cordis affectu requirentes velit pro pietate sua et in religionem et Christi fideles omnes caritate eidem Iohanni compati et huiusmodi calamitati sue ita succurrere et subvenire ut alii catholici principes ad quos etiam hac dere scribimus tuo exemplo ducti aliquod pium subsidium similiter illo pro tam pio opere impartiantur et contribuant. Quod erit catholica et religiosa mente tua dignum, Deo imprimis acceptum et nobis qui Christi fideles nostros tam nefandis iniuriis liberari affectamus supra quam dicti potest gratum.// Datum Rome apud Sanctum Petrum, sub annulo piscatoris, die II mai MCCCCLXXXVIII, Pontificatus nostri anno sexto.// L. Podocatharus// Dilecti in Christo filie Iohanne, Archiducisse Austrie.

Calitatea de „fiu al principelui Valahiei” și forma grecizată *Balachia* pentru *Valahia* ies de la bun început în evidență. Ștefan cel Mare – fiindcă doar de el putea fi vorba datorită Cetății Albe (căzute sub otomani) – nu este pomenit cu numele, cu toate că domnul nu era un necunoscut la Roma și nu ar fi trebuit să fie un necunoscut nici pentru Ioan Polo. Ultimul editor al documentului, Thierry Ganchou, a presupus că „fiu” (*filius*) era o formă de a denumi un „slujitor” (*familiaris*)⁷, probabil foarte apropiat. În opinia noastră, pentru lămurirea situației, trebuie să ținem seama aici de denumirea grecizată a *Valahiei* din scrisoarea lui Alexandru al VI-lea și de un caz de înrudire genovezo-bizantin, strâns legat de începuturile Moldovei. Este vorba despre Ilario Doria, trimisul Caffei la Petru I la 1387)⁸. În actele, cele mai multe în greacă, prezentate de Ioan Polo la Roma în sprijinul său, s-a folosit un termen grec (sau și slav⁹) ambiguu pentru înrudirea sa cu „principele Valahiei”. De exemplu, fiu era *υιός* sau *γιός* în greacă, iar nepotul de frate ori soră era *αυιυιός*, al doilea termen fiind și o soluție „grafologică” pentru latinescul *filius*. În latină, cu o anumită bunăvoință, termenul ar fi fost tradus prin *filius*, profitându-se și de prezența unui <at> fiu al lui Ștefan, Alexandru, la Istanbul în acea vreme, un fiu aflat, însă, în grațiile Înaltei Porți, al cărei ostatec era de ani buni¹⁰.

⁷ „La fraterna societas”, pp. 202-203.

⁸ Cf. T. Ganchou, „Ilario Doria, le gambros genoï de Manuel II Palaiologos: beau-frere ou gendre?”, în *Revue des Etudes Byzantines* (Paris), LXVI (2008), pp. 71-92.

⁹ Amintim aici cazul Anastasiei, fiica lui Lațcu, înmormântată la Rădăuți, și problemele pe care gradul ei de înrudire cu Alexandru I cel Bun le-a ridicat, pentru o vreme, ea fiind socotită fie matusă, fie soacra lui Alexandru.

¹⁰ Vezi și Matei Cazacu, „Stratégies politiques et matrimoniales des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe-XVe siè-cles)”, în *Revue des Études Roumaines* (Paris-Iași), XIX-XX (1995-1996), pp. 157-181, la pp. 161-162.

Orice înrudire, reală (apropiată ori îndepărtată) sau închipuită (s-ar putea presupune și o înrudire între Ioan Polo și Maria de Theodoro/ Mangop, a doua soție a lui Ștefan al III-lea¹¹), va fi fost între Ioan Polo și Ștefan cel Mare, domnul Moldovei nu putuse să-l scape din puterea „Turcului” nici pe el, nici pe ceilalți membri ai familiei sale (un frate de sânge, trei surori vitrege și mama celor cinci). Neeliberarea mamei de către Ștefan, conform spuselor lui Ioan Polo, acceptate de papa Alexandru al VI-lea, ne face să credem că Ioan nu s-a prezentat drept fiul domnului, ci drept nepot al acestuia, de frate sau de soră, adică drept un *ανιψιός* al „atletului” Creștinătății. Rareori, Ștefan cel Mare se putuse afla într-o situație atât de proastă, fără să se spună ceva direct de rău despre domn¹². Ștefan se dovedise incapabil să plătească 1 500 de ducăți pentru Ioan Polo și fratele său, care-i erau rude. Lăsăm deoparte pe mama acestora și pe surorile lor, rămase de aproape 15 ani în robie „păgână”.

Ștefan nu era însă singurul care era afectat de scrisoare și de cazul familiei lui Ioan Polo. Maximilian I tocmai se lăudase, în februarie 1498, părinților Ioanei că jumătate din Ungaria ținea cu el și jumătate cu Ștefan (sprijinit de „Turc”), chemându-i astfel pe „regii catolici” să reformeze Europa împreună cu el și cu fiul său, Filip, soțul Ioanei¹³. Proiectul lui Maximilian din februarie 1498 ar fi putut ajunge la cunoștința lui Polo și a susținătorilor săi, fără vreun gând rău din partea surselor, prin vreunul din exilații balcanici aflați în apropierea Habsburgilor. Unul dintre aceștia era Gheorghe Arianiti Comnenul, socotit în același an, de către Maximilian, „prea-iubita <noastră> rudă de sânge și căpitan general”¹⁴.

Alexandru al VI-lea, partenerul de afaceri „frățești” al lui Baiazid al II-lea¹⁵, avea la rândul său o problemă. În vara anului precedent, Maximilian I și Baiazid al II-lea încheiaseră la Innsbruck un armistițiu sub privirile aprobatoare ale trimișilor Romei, Leonello Chieregati, și Veneției, Zaccaria Contarini¹⁶. Acordul fusese intermediat de Ștefan, conspirator alături de Maximilian (contra Jagiellonilor), motiv pentru care ne putem întreba dacă accesul la papă al lui Ioan Polo nu a fost facilitat (și) de către frații

¹¹ Pentru „hățișul prosopografic” din jurul Mariei de Mangop, vezi Maria Magdalena Székely, Șt. S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina, o prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Putna-Suceava, 2006

¹² Tot sub 1498, dar într-o inscripție de secolul al XVIII-lea, Ștefan a fost acuzat de masacrarea franciscanilor din Podolia (Ilie Corfuz, „Ștefan cel Mare pe o frescă polonă”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie* (București), VIII (1975), pp. 201-204). Un alt incident, dar neviolent, cu franciscanii, de data asta din Moldova, ar fi avut loc în 1462 ([N. Iorga], „O știre inedită despre Ștefan cel Mare”, în *Revista Istorică*, X (1924), 7-9, pp. 183-184).

¹³ *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)*, editor Jacob Fitz-James Stuart de Berwick-Alba, Madrid, 1907, p. 21.

¹⁴ Franz Babinger, *Das Ende der Arianiten* (=Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, NS, X, 4), München, 1960, pp. 38, 86.

¹⁵ Nicolas Vatin, „Macabre trafic: la destinée post-mortem du prince Djem”, în *Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples et ses amis*, editori Jean-Louis Bacqué-Grammont, Rémy Dor, Paris, 1992, pp. 231-239

¹⁶ F. Babinger, „Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staatsverkehr unter Bâyezîd II. (1497 und 1504)“, în idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, München, 1962, pp. 254-269; Johann Gröblacher, „König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bâyezîd II.”, în *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, editori Alexander Novotny, Othmar Pickl, Graz, 1973, pp. 73-83.

jagielloni, Vladislav al II-lea, regele Ungariei și Boemiei, și Jan Albert, regele Poloniei, sau de către arhiepiscopul de Esztergom, Toma Bakócz, viitor patriarh latin de Constantinopol, educat de Veneția la Padova. Ultimii trei erau principalii perdanți ai luptelor și înțelegerilor conspirative orchestrate de „regele romanilor” și de „regele Moldovei” la 1497¹⁷.

Pe scurt, Ștefan cel Mare îl adusese pe calea „Turcului” pe Maximilian, care îi ispitise pe Ferdinand și Isabella, îl pusese într-o postură proastă pe Alexandru al VI-lea, care, după trei săptămâni de la scrisoarea sa către Ioana, îl ardea pe rug pe Savonarola. Faptul că Ștefan cel Mare își abandonase rudele în puterea lui Baiazid (după ce pierduse în fața lui) aproape nu mai conta.

Ce s-a întâmplat ulterior este greu de spus. Pe de o parte, Ștefan a rămas pe lista cruciată a Romei¹⁸, iar relația domnului „Valahiei” cu Maximilian s-a întărit¹⁹. În toamna anului 1500, românii („valahii”) lui Ștefan figurau între cruciați, imediat după oștenii Ungariei și Poloniei, după ce, în primăvară, Moldova fusese socotită pierdută pentru cruciadă de către confesorul papei²⁰. Redăm pasajul referitor la Cetatea Albă și la Valahia: [...] *Nam, quia a captura Moncastri aditus ipse ad Andrianopolim amplius Christianis non patet, per viam Valachiae quae facilius et brevior et in corde Turci prae omnibus aliis erat, per quam et maiores nostri frequentius ad regna illa transierunt, necesse est quod alia via Bulgariae aut Serviae ad Sophiam, descendatur*²¹. După cum preciza Stefano Taleazzi (episcopul de Torcello) de la bun început, reținerea în privința folosirii „Valahiei” se datora cuceririi otomane a Cetății Albe, prelatul fiind adeptul unui „desant cruciat” în maniera navală a vechilor cruciade. În plus, proiectul s-a păstrat doar în forma prezentată de către Taleazzi la Conciliul Lateran V (în 1515 sau în 1517). Este încă un motiv pentru care rezervele lui Taleazzi față de folosirea „Valahiei” drept loc de trecere cruciată pot fi cu greu extinse asupra Moldovei și a politicii lui Ștefan cel Mare de la sfârșitul domniei sale. De fapt, numai accentul pus pe Cetatea Albă, din care fusese smulsă familia Polo, ar putea (legat tocmai de această familie) duce spre Ștefan.

¹⁷ Pentru evenimente, vezi I.-A. Pop, Al. Simon, „Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)”, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, editori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, pp. 331-406.

¹⁸ Al. Simon, „Valahii și domnii lor în războiul veneto-otoman de la sfârșitul secolului XV (1499-1503)”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”* (Iași), L (2013), pp. 39-52, la pp. 40-43.

¹⁹ Vezi Ștefana Simionescu, „Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg”, în *Revista de Istorie*, XXXIII (1980), 12, pp. 1981-1986. Pentru datarea corectă a documentului la 1499, vezi Walter Höflechner, *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und Gesandte des Reiches, 1490-1500* (=Archiv für Österreichische Geschichte, CXXIX), Wien, 1972, p. 178.

²⁰ Bernardino Feliciangeli, „Le proposte per la guerra contro i Turchi presentate da Stefano Taleazzi vescovo di Torcello a papa Alessandro VI”, în *Archivio de la Società Romana di Storia Patria* (Roma), L (1917), pp. 5-64; cf. Ștefan Andreescu, „Despre un proiect de cruciadă din anul 1500”, în *Analele Putnei*, XIV (2018), 1, pp. 335-340.

²¹ Feliciangeli, „Le proposte”, Anexă, pp. 59-60.

Pe de altă parte, sub protecție papală, Ioan Polo a făcut propagandă împotriva unirii de la Florența (1439), distribuind în Apus paginile scrise contra „latinilor” de Ghennadios Scholarios²². La trei luni de la scrisoarea lui Alexandru al VI-lea către arhiducesa Ioana, patriarhul ecumenic Nifon al II-lea și-a pierdut tronul pentru a doua oară²³, acuzat fiind de pactizare cu Apusul. Prima oară și-l pierduse la 1488 pentru „fals în acte”, în fața lui Dionisie I, favoritul *amirissei* Marei Branković, văduva lui Murad al II-lea, protectoarea tânărului Mehmed și mediatoarea negocierilor venețiano-otomane de pe Muntele Athos de la mijlocul anilor 1470²⁴.

Se poate ca Ioan Polo să fi fost o rudă apropiată a lui Gheorghe Polo din Cetatea Albă²⁵. Acesta fusese omul de legătură (via Ștefan cel Mare al Moldovei²⁶) din anul 1464 dintre patriarhul Sophronios I Syropoulos (depus apoi de către Mehmed al II-lea) și Matia Corvin²⁷. Ca urmare, la sfârșitul secolului al XV-lea, prin Ioan Polo, adversarii „papistașilor” izbutiseră să-și plaseze omul în inima Creștinătății libere, întorcând în favoarea lor trecutul antiotoman al personajelor, în viață sau decedate, folosite în acest scop. Era un scop slujit și de disensiunile dintre „latini” cu privire la abordarea creștinilor de credință „grecească”, cum era diferendul (tocmai la 1498) dintre Roma (mai tolerantă) și Veneția (intransigentă când venea vorba de teritoriile ei). În context, papa Alexandru al VI-lea părea dispus să aprobe biserica („capelă”) de rit bizantin în Veneția, cerută de patriarhul Nifon al II-lea, spre nemulțumirea republicii²⁸.

Pe acest fond, Ștefan și „valahii” aveau să mai recepționeze o lovitură din partea „învinșilor din Răsărit” trecuți în Apus, Theodor Spandounes, nepotul Marei Branković și „dublu agent” venețian și otoman²⁹, care i-au acuzat pe Ștefan Dușan al Serbiei și pe

²² Ganchou, „La *fraterna societas*”, pp. 305-308, 310-311.

²³ Vezi Gerardo Cioffari, „Il vero uniatismo in un sincero dialogo ecumenico”, în *Studi Ecumenici* (Venezia), XI (1993), 2, pp. 177-202, aici la pp. 191-192 (1498. *Il patriarca Nifon II di Costantinopoli e l'unione*).

²⁴ [Manuel Malaxos,] *Historia politica constantinopoleos a 1454 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica* (=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, III), editor Immanuel Bekker, Bonn, 1849, pp. 78-204, la pp. 134-135; Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*, Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 89.

²⁵ Fiul său, după Iorga (*Studii istorice*, p. 288), o idee acceptată și de Ganchou („La *fraterna societas*”, pp. 199-200).

²⁶ Christian Gastgeber, „Ein Bericht zur Eroberung Konstantinopels und Trapezunts. Das Schreiben des Patriarchen Sophronios I. Syropoulos von Konstantinopel von August 1464 auf dem Weg nach Buda”, în *Transylvanian Review* (Cluj-Napoca), XVIII (2009), suppl. 2, pp. 279-300, la p. 297, nota 11; Ganchou, „La *fraterna societas*”, pp. 212-213.

²⁷ Amintim că Syropoulos devenise după Unirea de la Florența (1439) anti-unionist fervent din filo-unionist convins.

²⁸ Vladimir Lamansky, *Secrets d'État de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane*, Sankt Petersburg, 1884, no. 22, pp. 057-058 (în Anexă). Conform *Vieții Sfântului Nifon* (c. 1517, pentru versiunea slavonă), viitorul patriarh ecumenic fusese la începutul carierei sale duhovnicul „atletului” Skanderbeg (vezi ediția Gheorghe Mihăilă, Dan Zamfirescu, *Literatura română veche (1402-1647)*, I, București, 1969, pp. 66-99, la pp. 68-70).

²⁹ T. Ganchou, „Eudokia Kantakouzènè, mère du chroniqueur Théodôros Spantounès, et l'*amirissa* Mara Branković, marâtre de Mehmed II”, în *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, editori Gogo K. Barzeliotè, Kostas G. Tsiknakès, Athina, 2013, pp. 257-284.

români („valahi”) că le deschiseră turcilor porțile Europei de la Galipoli la 1354³⁰. Veneția, intrată în război cu Poarta (1499-1503), tocmai îi acceptase pe călugării athoniți, numiți „protejații” lui Ștefan cel Mare, ca fiind „prea-creștini” (1502)³¹.

³⁰ Theodoro Spandugino, *Patritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottomani, ordini della corte, forma de guerreggiare loro, religione, rito, et costumi della natione*, în *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, editor C[onstantin]. N. Sathas, IX, Paris, 1890, pp. 138-261, aici la pp. 145-146.

³¹ Cf. Șt Andreescu, „Ștefan cel Mare, protector al Muntelui Athos”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* A.D. Xenopol, XIX (1982), p. 653.

CARTE ITALIANĂ (SEC. XVIII) LA MUZEUL „ȚĂRII CRIȘURILOR” DIN ORADEA

Florina Ciure*

ITALIAN BOOKS (18TH CENTURY) AT “ȚĂRII CRIȘURILOR” MUSEUM FROM ORADEA

Abstract

This paper presents the books printed in Italy, housed today at “Țării Crișurilor” Museum. There are especially religious books, printed in Latin in the 18th Century. For example, the collection includes the books: Ludovico Antonio Muratori, *Rerum italicarum scriptores* (22 volumes published in Milano between 1723 and 1731); Augustin Calmet, *Dictionarium historicum della santa scrittura* (Lucca, 1725), *Prolegomena et dissertationes in omnes, et singulos S. Scriptura libros* (Lucca, 1729) and *Commentarius literalis in omnes libros veteris et novi Testamenti* (9 volumes published between 1730-1738); Tobias Lohner, *Instructio practica de confesionibus, rite, ac fructuose excipiendis* (Padua, 1731); Luc D'Achery, Jean Mabillon, *Acta sanctorum ordinis S. Benedicti in saeculorum classes distributa* (9 volumes published in Venice between 1733 and 1738); Jean Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti* (6 volumes published between 1739 and 1745) *Horae Diurnae Breviarii Romani* (Venice, 1744); Pierre Annat, *Apparatus ad positivam theologiam methodicus*, (Venice, 1744); *Andreae Naugerii patricii Veneti oratoris et poetæ clarissimi Opera omnia: quæ quidem magna adhibita diligentia colligi potuerunt* (Venice, 1754); Honoré Tournély, *Praelectiones theologicae de gratia christi, tomus secundus, tertius and quartus* (Venice, 1755); Vincent Houdry, *Bibliotheca concionatoria etnicae christianae praecipua continens argumenta, ordine alphabetico digesta, tomus primus, quartus and quintus* (Venice, 1764); *Missale romanum ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum* (Venice, 1772); Gabriel Antoine, *Theologia moralis universa* (Venice, 1792); *Paulini Chelucci a S. Josepho Lucensis, Orationes habitae in eodem Archigymnasio Accessit ejusdem Vita & index rerum Jo: Erhardo Kappio Auctore* (Venice, 1795).

Keywords: Italy, Oradea, “Țării Crișurilor” Museum, old books, 18th Century.

Constituită începând cu anul 1978, colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor, ce are în componența sa atât carte românească, cât și străină, numără în prezent 1041 de titluri reunite în 970 volume. Dintre acestea, 22 titluri din 19 volume au

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: florinaciure@gmail.com.

fost publicate în secolul al XVI-lea¹, 74 opere cuprinse în 66 volume², în secolul al XVII-lea, din veacul al XVIII-lea provin 739 titluri reunite în 686 de volume, iar din secolul al XIX-lea 206, cuprinse între copertile a 199 volume.

Procentual, 72% din colecție este reprezentată de cărțile tipărite în secolul al XVIII-lea, 20% de cele apărute în secolul al XIX-lea, 6% de cele care au văzut lumina tiparului în anii 1600, pentru ca numai un număr de 2% să fie constituit de exemplare din secolul al XVI-lea, muzeul nefiind în posesia niciunui incunabul.

Preponderente sunt volumele tipărite în străinătate, cartea veche românească numărând doar 102 exemplare, din care 87 tipărituri cu caractere chirilice³, iar dintre acestea cinci apărute în secolul al XVII-lea, 39 în secolul al XVIII-lea și 43 în secolul al XIX-lea. Cea mai veche carte străină datează din 1518, iar cea mai recentă din 1880, în schimb deținem carte românească din anii 1643 și până în 1883.

În colecție se regăsesc atât cărți cu subiect religios, cât și cu caracter științific, din domeniul chimiei, istoriei, științelor naturale, medicinei, precum și dicționare, opere literare sau filosofice, marea majoritate publicate în limba latină. Acestea provin, în mare parte, din fondul *Societății de Istorie și Arheologie a comitatului Bihor și a orașului Oradea*, precursora instituției muzeale orădene. Fondată în 1872, societatea a avut drept scop ca „prin donații, achiziții și săpături arheologice să strângă vestigiile ale trecutului istoric al Bihorului” și totodată ca din obiectele adunate să se realizeze „o expoziție permanentă ce să se poată vizita de public și în același timp ca această expoziție să fie adăpostită într-un locaș propriu”⁴. În 1896, la Oradea, s-a inaugurat prima clădire special destinată unei instituții muzeale a locului, pe strada Muzeului nr. 4. În anul 1947 a fost deschisă publicului noua expoziție de bază, iar în 1953 a fost reinventariat întregul patrimoniu al muzeului, a cărei denumire era *Muzeul Regional „Pétofi-Bălcescu”*⁵. Creșterea substanțială a patrimoniului muzeistic a impus și găsirea unei noi locații pentru expunerea și depozitarea acestuia. În 17 ianuarie 1971 s-a deschis Muzeul Țării Crișurilor în Palatul baroc⁶, colecțiile acestuia continuând să se îmbogățească de-a

¹ A se vedea: Gheorghe Gorun, *Cartea veche străină din colecția Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor. Secolul al XVI-lea*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 459-469.

² Idem, *Cartea veche străină din colecția Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor. Secolul al XVII-lea*, în *Crisia*, XV, 1985, p. 611-630.

³ Vezi: Blaga Mihoc, Florina Ciure, *Tipărituri Chirilice în colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor (1643-1859). Catalog*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2017.

⁴ Ivan Ordentlich, *Un secol de activitate expozițională a Secției de Istorie a muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 65.

⁵ Vezi: Solomon Știrbu, *Despre muzeul istoric Pétofi-Bălcescu din Oradea*, în *Studii. Revistă de știință-filosofie-arte*, IV, octombrie-decembrie 1948, p. 115-141.

⁶ Referitor la istoricul Muzeului Țării Crișurilor a se vedea: Ioan Tóth, *Începuturile activității muzeografice din Bihor oglindite în ziarul „Nagyvárad”*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 77-82; Letiția Roșu, *Istoricul primului edificiu stabil al muzeului orădean*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 83-86; Vasile Sarca, „Intermezzo” plastic între două colecții de artă ale Muzeului Țării Crișurilor. *De la colecția „Ipolyi” la Pinacoteca Muzeului Țării Crișurilor*, în *Istorie, etnologie, artă – Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Oradea, 2009, p. 365-387; Aurel Chiriac, *De la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a județului Bihor și orașului Oradea la Muzeul Țării Crișurilor*, în *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 2010*, Békéscsaba-Gyula 2010, p. 102-127.

lungul anilor, prin donații și achiziții. Din anul 2018 Muzeul Țării Crișurilor și-a transferat întregul patrimoniu în clădirea de pe Strada Armatei Române nr. 1/A, care, astfel, devine al treilea său sediu, și unde colecția de carte veche este păstrată în condiții optime. Între exemplarele publicate în străinătate se regăsesc 75 de titluri reunite între copertile a 42 de volume, care au văzut lumina tiparului în orașe din Peninsula Italică, 30 la Veneția⁷, 22 la Milano, 21 la Lucca, 2 la Padova. Printre aceste lucrări putem menționa *Fabulele* lui Esop, precedate de *ÆSOPI Fabulatoris Vita, A MAXIMO PLANUDE Composita, è Græco latina facta*, tipărite, cel mai probabil, de către Giovanni Antonio Remondini, activ la Bassano și la Veneția în perioada 1650-1711. Dintre cărțile religioase apărute în orașul dogilor se regăsește în colecția muzeului un *Breviarium romanum ex decreto sacrosancti concilii tridentini* (1715), apărut în tipografia lui Paolo Baglioni⁸.

Muzeul găzduiește 22 de volume din culegerea de texte și izvoare literare redactată în secolul al XVIII-lea de Ludovico Antonio Muratori, *Rerum italicarum scriptores*⁹, tipărite la Milano între 1723 și 1731. Sunt primele douăzeci de tomuri, la care se adăugă două suplimente, TOM I. PARS SECUNDA (1725) și TOMI II. PARS ALTERA (1726). Este colecția aproape completă a uneia dintre primele ediții critice ale surselor europene, care numără 25 tomuri plus 3 volume: 2 de suplimente pentru primele 2 volume și o *pars altera* pentru al treilea volum. Exemplarele, cu decorațiuni la sfârșitul textului și inițiale cu vignete xilografice, sunt în stare bună, doar de la volumul al XVII-lea lipsind pagina de titlu, iar la al XIX-lea fiind atașată cea corespunzătoare următorului,

⁷ Vezi: F. Ciure, *Tipărituri venețiene (sec. XVIII) la Muzeul „Țării Crișurilor” din Oradea*, în *Fragmentarium. Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, coord. Gabriel Moisa, Ioan Goman, Oradea, 2016, p. 95-113.

⁸ *Ibidem*, p. 98.

⁹ RERUM ITALICARUM SCRIPTORES AB ANNO ÆRÆ CHRISTIANÆ QUINGENTESIMO AD MILLESIMUMQUINGENTESIMUM, QUORUM POTISSIMA PARS NUNC PRIMUM IN LUCEM PRODIT EX AMBROSIANAE, ESTENSIS, ALIARUMQUE INSIGNIUM BIBLIOTHECARUM CODICIBUS. LUDOVICUS ANTONIUS MURATORIUS SERENISSIMI DUCIS MUTINÆ BIBLIOTHECÆ PRÆFECTUS Collegit, ordinavit, & Præfationibus auxit, NONNULLOS IPSE, ALIOS VERO MEDIOLANENSES PALATINI SOCII Ad Mstorum Codicum fidem exactos, summoque labore, ac diligentia castigatos, variis Lectionibus, & Notis tam editis veterum Eruditorum, quam novissimis auxere. ADDITIS Ad plenius Operis, & universæ Italicæ Historiæ ornamentum, novis Tabulis Geographicis, & variis Langobardorum Regum, Imperatorum, aliorumque Principum Diplomatis, quæ ab ipsis autographis describere licuit, vel nunc primum vulgatis, vel emendatis, necnon antiquo Characterum specimine, & Figuris Æneis. CUM INDICE LOCUPLETISSIMO. TOMUS PRIMUS. MEDIOLANI MDCCXXIII. EX TYPOGRAPHIA SOCIETATIS PALATINAE IN REGIA CURIA. SUPERIORUM FACULTATE. (tomus primus (pars prima) (1723), nr. inv. 715; tomus secundus (pars prima) (1723), nr. inv. 716; tomus tertius (1723), nr. inv. 718; tomus quartus (1723), nr. inv. 719; tomus quintus (1724), nr. inv. 720; tomus sextus (1725), nr. inv. 721; tomus septimus (1725), nr. inv. 722; tomi primi pars secunda (1725), nr. inv. 408; tomi II pars altera (1726), nr. inv. 717; tomus octavus (1726), nr. inv. 407; tomus nonus (1726), nr. inv. 405; tomus decimus (1727), nr. inv. 723; tomus undecimus (1727), nr. inv. 724; tomus duodecimus (1728), nr. inv. 397; tomus decimustertius (1728), nr. inv. 725; tomus decimusquartus (1729), nr. inv. 726; tomus decimusquintus (1729), nr. inv. 727; tomus decimussextus (1730), inv. 409; tomus decimusseptimus (1730), nr. inv. 398; tomus decimusoctavus (1731), nr. inv. 728; tomus decimusnonus (1731), nr. inv. 729; tomus vigesimus (1731), nr. inv. 406).

vigesimus. Exemplarele dețin ștampilele *Societății de istorie și arheologie a județului Bihor și a orașului Oradea* și a „Bibliotecii Muzeului Regional Oradea”.

La Lucca au fost publicate mai multe lucrări ale călugărului benedictin francez Augustin Calmet. În 1725 a fost tipărit *Dictionarium historicum della santa scrittura*, în două tomuri, primul prin grija lui Sebastiano Domenico Cappuri¹⁰, iar al doilea datorat lui Leonardo Venturini¹¹. Cel din urmă a publicat în 1731 și *Supplementum ad dictionarum historicum*¹², un coligat cuprinzând tomurile unu și doi, precum opera intitulată *Prolegomena et dissertationes in omnes, et singulos S. Scriptura libros*, tradusă din franceză în latină de Giovanni Domenico Mansi, ca de altfel și alte opere ale lui Calmet¹³, și apărută în 1729, în două tomuri: *primus*¹⁴ și *secundus*¹⁵. Între 1730-1738 au văzut lumina tiparului cele nouă volume din

¹⁰ DITIONARIUM HISTORICUM, CRITICUM, CHRONOLOGICUM, GEOGRAPHICUM, ET LITERALE SACRÆ SCRIPTURÆ, AUTHORE A.R.P.D. AUGUSTINO CALMET ORDINIS S. BENEDICTI, Abbate S. LEOPOLDI Nanciensis; è Gallico in Latinum translatus, & nonnihil expurgatus. TOMUS PRIMUS. LUCÆ MDCCXXV. Typis Sebastiani Dominici Cappuri DE SUPERIORUM LICENTIA. (Colecția de carte veche, nr. inv. 744).

¹¹ DITIONARIUM HISTORICUM, CRITICUM, CHRONOLOGICUM, GEOGRAPHICUM, ET LITERALE SACRÆ SCRIPTURÆ, AUTHORE A.R.P.D. AUGUSTINO CALMET ORDINIS S. BENEDICTI, Abbate S. LEOPOLDI Nanciensis; è Gallico in Latinum translatus, & nonnihil expurgatus. Tomus Secundus. LUCÆ MDCCXXV. Typis LEONARDI VENTURINI. DE SUPERIORUM LICENTIA. (Colecția de carte veche, nr. inv. 745).

¹² SUPPLEMENTUM AD DITIONARIUM HISTORICUM, CRITICUM, CHRONOLOGICUM, GEOGRAPHICUM, ET LITERALE SACRÆ SCRIPTURÆ, AUTHORE R.P.D. AUGUSTINO CALMET, BENEDICTINO, ABBATE SENONIENSI. Opus Gallicè primùm ab Authore, nunc verò Latinis literis traditum Á JOANNE DOMINICO MANSI, CONGREGATIONIS MATRIS DEI, LUCENSI. EMINENTISSIMO, AC REVERENDISSIMO PRINCIPI JOSEPHO S.R.E. CARDINALI ACCORAMBONI Tomus Primus. LUCÆ MDCCXXXI. Typis LEONARDI VENTURINI. SUPERIORUM LICENTIA.; SUPPLEMENTUM AD DITIONARIUM HISTORICUM, CRITICUM, CHRONOLOGICUM, GEOGRAPHICUM, ET LITERALE SACRÆ SCRIPTURÆ, AUTHORE R.P.D. AUGUSTINO CALMET, BENEDICTINO, ABBATE SENONIENSI. Opus Gallicè primùm ab Authore, nunc verò Latinis literis traditum Á JOANNE DOMINICO MANSI, CONGREGATIONIS MATRIS DEI, LUCENSI. EMINENTISSIMO, AC REVERENDISSIMO PRINCIPI JOSEPHO S.R.E. CARDINALI ACCORAMBONI Tomus Secundus. LUCÆ MDCCXXXI. Typis LEONARDI VENTURINI. SUPERIORUM LICENTIA. (Colecția de carte veche, nr. inv. 746).

¹³ Vezi: Fabrizio Vannini, Mansi, Giovanni Domenico, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69, 2007 ([https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-domenico-mansi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-domenico-mansi_(Dizionario-Biografico)/)).

¹⁴ PROLEGOMENA, ET DISSERTATIONES IN OMNES, ET SINGULOS S. SCRIPTURÆ LIBROS. AUTHORE R.P.D. AUGUSTINO CALMET ORDINIS S. BENEDICTI, Congregationis SS. VITONI, & HIDULPHI. Opus Gallice primùm ab Authore, nunc verò Latinis Literis traditum, & in duos Tomos distributum A JOANNE DOMINICO MANSI Lucensi, Congregationis Matris Dei. EMINENTISSIMO, AC REVERENDISSIMO PRINCIPI PROSPERO S.R.E. CARDINALI LAMBERTINO Tomus Primus. LUCÆ MDCCXXIX. Sumptibus LEONARDI VENTURINI. SUPERIORUM LICENTIA. (Colecția de carte veche, nr. inv. 694).

¹⁵ PROLEGOMENA, ET DISSERTATIONES IN OMNES, ET SINGULOS S. SCRIPTURÆ LIBROS. AUTHORE R.P.D. AUGUSTINO CALMET ORDINIS S. BENEDICTI, Congregationis SS. VITONI, & HIDULPHI. Opus Gallice primùm ab Authore, nunc verò Latinis Literis traditum, & in duos Tomos distributum A JOANNE DOMINICO MANSI Lucensi, Congregationis Matris Dei. EMINENTISSIMO, AC REVERENDISSIMO PRINCIPI PROSPERO S.R.E. CARDINALI LAMBERTINO Tomus Secundus. LUCÆ MDCCXXIX. Sumptibus LEONARDI VENTURINI. SUPERIORUM LICENTIA. (Colecția de carte veche, nr. inv. 695).

Commentarius literalis in omnes libros veteris et novi Testamenti găzduite de Biblioteca Muzeului Regional Oradea¹⁶.

La Padova, oraș care se afla sub controlul Republicii venețiene, a văzut lumina tiparului lucrarea teologului iezuit Tobias Lohner, *Instructio practica de confessionibus, rite, ac fructuose excipiendis*, în 1731, datorată colaboratorilor lui Giovanni Manfré, iar în orașul lagunar au fost tipărite cele nouă volume ale lui Luc D'Achery și Jean Mabillon, *Acta sanctorum ordinis S. Benedicti in saeculorum classes distributa*, în anul 1733 *Saeculum primum* și *Saeculum Secundum*, în 1734 *Saeculum Tertium, Pars Prima* și *Pars Secunda*, dar și *Saeculum Quartum, Pars prima*, iar în 1738 *Saeculum Quartum, Pars Secunda, Saeculum Quintum*, și *Saeculum Sextum, Pars prima* și *Pars Secunda*, provenind din vechea colecție a *Societății de Istorie și Arheologie a județului Bihor și a orașului Oradea*¹⁷.

La Lucca, între 1739 și 1745 au fost publicate cele 6 volume ale eruditului călugăr benedictin francez Jean Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*¹⁸, pe ale căror frontispicii se află ștampila *Societății de Arheologie și Istorie a județului Bihor și a orașului Oradea*. Ștampila aceleiași societăți, cât și a Bibliotecii Muzeului Regional Oradea, se află pe cele două exemplare din *Horae Diurnae Breviarii Romani*, apărute în 1744 la Veneția, în tipografia familiei Baglioni. Tot în anul 1744 din tiparnițele venețiene au ieșit primul și al doilea tom al operei lui Pierre Annat, *Apparatus ad positivam theologiam methodicus*, reunite într-un coligat, provenind de la *Societatea de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea*¹⁹.

Muzeul Țării Crișurilor deține 2 ediții din *Missale romanum ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum* ieșite din tipografia Baglioni, prima tipărită la Veneția în 1749. Urmașii lui Giovanni Antonio Remondini au tipărit în orașul dogilor, în 1754, opera patricianului venețian Andrea Navagero, intitulată *Andreæ Naugerii*

¹⁶ COMMENTARIUS LITERALIS IN OMNES LIBROS VETERIS ET NOVI TESTAMENTI, AUTHORE R.P.D. AUGUSTINO CALMET *Ordinis S. Benedicti Congregationis SS. Vitoni & Hydulphi*. OPUS GALLICÉ PRIMŪ AB AUTHORE, Nunc verò Latinis literis traditum A JOANNE DOMINICO MANSI Congregationis Clericum Regularium Matris Dei, Lucensi. TOMI PRIMI PARS PRIMA. LUCÆ, MDCCXXX. TYPIS SALVATORIS ET JO: DOMINICI MARESCANDOLI SUPERIORUM PERMISSU. (tomi primi pars prima (1730), nr. inv. 448; tomi primi pars secunda (1730), nr. inv. 449; tomus secundus (1731), nr. inv. 450; tomus tertius (1732), nr. inv. 442¹⁶; tomus quartus (1732), nr. inv. 447; tomus quintus (1733), nr. inv. 451; tomus sextus (1735), nr. inv. 741; tomus septimus (1736), nr. inv. 742; tomus octavus (1738), nr. inv. 743).

¹⁷ F. Ciure, *op. cit.*, p. 99.

¹⁸ ANNALES ORDINIS S. BENEDICTI OCCIDENTALIUM MONACHORUM PATRIARCHÆ. In quibus non modo res monasticæ, sed etiam ecclesiasticæ historiæ non minima pars continetur. AUCTORE DOMNO JOHANNES MABILLON, PRESBYTERO ET MONACHO EJUSDEM ORDINIS E CONGREGATIONE S. MAURI. Editio prima Italica a quamplurimis mendis, quæ in Parisiensem irreperant, ad Auctoris mentem expurgata. Tomus Primus, Complectens Libros XVIII. ab ortu S. Benedicti ad annum DCC. cum duplici Appendice, & Indicibus necessariis. LUCÆ Typis Leonardi Venturini. MDCCXXXIX. DE SUPERIORUM LICENTIA. (tomo primus (1739), nr. inv. 387, tomo secundus (1739), nr. inv. 701; tomo tertius (1739), nr. inv. 388; tomo quartus (1739), nr. inv. 394, tomo quintus (1740), nr. inv. 392, tomo sextus (1745), nr. inv. 393).

¹⁹ F. Ciure, *op. cit.*, p. 101, 102.

patricii Veneti oratoris et poetæ clarissimi Opera omnia: quæ quidem magna adhibita diligentia colligi potuerunt. Exemplarul deține ștampila „Muzeul Regional Crișana. Biblioteca”, cu nr. „4323”²⁰.

Teologul francez Honoré Tournély este prezent în colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor cu *Praelectiones theologicae de gratia christi, tomus secundus*, prima și a doua parte unite într-un coligat, și *tomus tertius* și *quartus*, reunite într-un alt coligat, ambele tipărite la Veneția în 1755. Acestea au figurat în patrimoniul Bibliotecii Muzeului Regional Oradea. În 1764 a fost publicată de către succesorii lui Giovanni Antonio Remondini, opera lui Vincent Houdry, *Bibliotheca concionatoria ethnicae christianae praecipua continens argumenta, ordine alphabetico digesta*, la Muzeul „Țării Crișurilor” regăsindu-se tomul I și tomurile IV-V reunite într-un coligat, volume care au întregit „Biblioteca Muzeului Regional Oradea”. În același an, amintii tipografi au publicat la Padova cartea lui Horațiu, *Poemata cum commentariis Joh. Minelli*, care pe pagina de titlu deține o ștampilă dreptunghiulară, cu „Biblioteca Muzeului Regional Oradea” și nr. „4582”²¹.

Ex Typographia Balleoniana apare pe o altă ediție din *Missale romanum ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum* din anul 1772, coligat cu *MISSÆ IN FESTIS PROPRIIS SANCTORUM PATRONORUM REGNI HUNGARIÆ* (20 p.) din 1771, dar și cu *MISSÆ NOVISSIMÆ DE PRÆCEPTO, Ex Decreto SS. D. PP. CLEMENTIS XIV.* (4 p.), fără mențiuni cu privire la tipografie și data apariției, sau cu o altă *Missa* (2 p.), publicată tot de familia Baglioni în 1770. Alături de ele a fost legată și o *Missa* (1 filă), tipărită la Oradea în 1773. Pe pagina de titlu a primului volum apare ștampila „MUZEUL REGIONAL CRIȘANA. BIBLIOTECA NR. INV. 3251” și nr. „1772”, scris cu creionul, iar pe forzațul din față însemnarea „FF. Misericordiae NVarad”²².

Paul Gabriel Antoine este prezent în colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor cu *Theologia moralis universa*, un coligat apărut în tipografia Baglioni (Veneția, 1792), reunind tomurile patru, cinci și șase, iar Domenico Chelucci, cu *Paulini Chelucci a S. Josepho Lucensis, Orationes habitae in eodem Archigymnasio Accessit ejusdem Vita & index rerum Jo: Erhardo Kappio Auctore*, volum datorat filologului J.E. Kapp și apărut în 1795 în tipografia lui Silvestro Gatti²³.

Toate aceste cărți tipărite în orașe din Peninsula Italiană se află într-o stare bună de conservare. În marea lor majoritate sunt cărți religioase, publicate în limba latină pe parcursul secolului al XVIII-lea, în cele mai importante ateliere tipografice din cuprinsul *Serenissimei* – Remondini, Baglioni, Niccolò Pezzana, Sebastiano Coletti, Giuseppe Bettinelli, Silvestro Gatti, *Ex Typographia Seminarii Apud Joannem Manfre* –, de la Milano – *EX TIPOGRAPHIA SOCIETATIS PALATINAE IN REGIA CURIA* – sau

²⁰ *Ibidem*, p. 103.

²¹ *Ibidem*, p. 104, 105, 106.

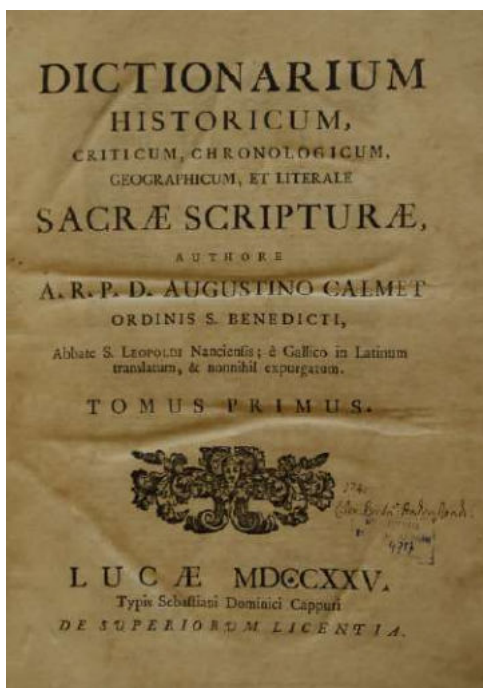
²² *Ibidem*, p. 107.

²³ *Ibidem*, p. 107-109.

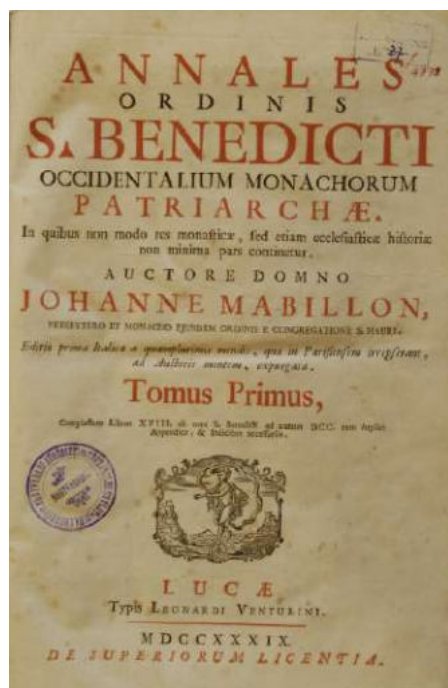
Lucca: Sebastiano Domenico Cappuri, Leonardo Venturini, Salvatore și Giovan-Domenico Marescandoli, prezența lor în cadrul instituției orădene constituind o dovadă a interesului manifestat de oamenii de cultură ai locului pentru păstrarea valorilor bibliofile europene.

Lista ilustrațiilor

1. Augustin Calmet, *Dictionarium historicum della santa scrittura*, vol. I, Lucca, 1725 – pagina de titlu;
2. Ludovico Antonio Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, vol. XII, Milano, 1728 – pagina de titlu;
3. Jean Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, vol. I, Lucca, 1729 – pagina de titlu;
4. Augustin Calmet, *Prolegomena et dissertationes in omnes, et singulos S. Scriptura libros*, vol. I, 1729 – pagina de titlu;
5. Augustin Calmet, *Commentarius literalis in omnes libros veteris et novi Testamenti*, Lucca, 1732 – pagina de titlu.

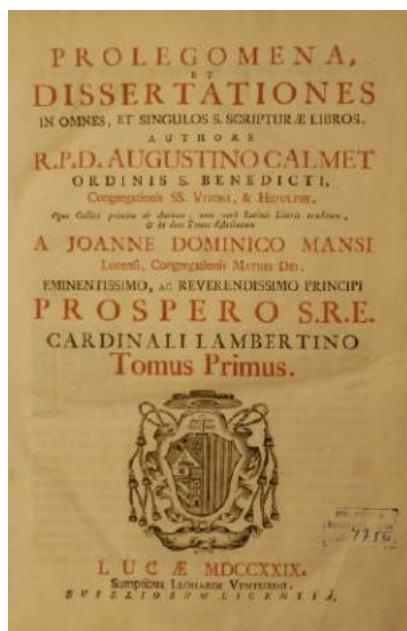
Augustin Calmet, *Dictionarium historicum della santa scrittura*, vol. I, Lucca, 1725 – pagina de titlu

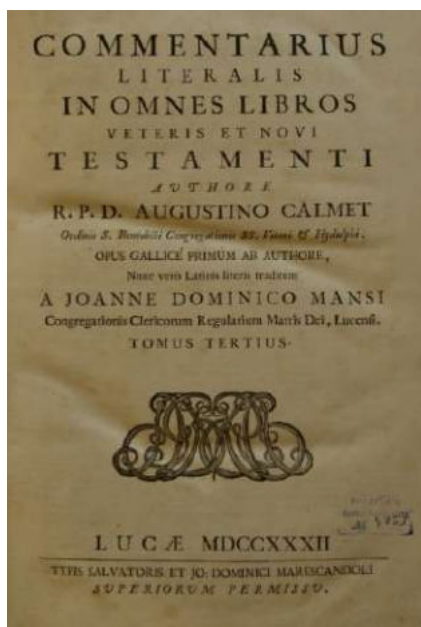
Jean Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, vol. I, Lucca, 1729 – pagina de titlu

Ludovico Antonio Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, vol. XII, Milano, 1728 – pagina de titlu

Augustin Calmet, *Prolegomena et dissertationes in omnes, et singulos S. Scriptura libros*, vol. I, Lucca, 1729 – pagina de titlu

Augustin Calmet, *Commentarius literalis in omnes libros veteris et novi Testamenti*, vol. III, Lucca, 1732 – pagina de titlu

VIAGGIATORI STRANIERI NEI PRINCIPATI ROMENI E MEZZI DI TRASPORTO UTILIZZATI (1710-1810)¹

Sorin ȘIPOȘ*

FOREIGN TRAVELERS IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES AND THE
MEANS OF TRAVEL THEY USED (1710-1810)

Abstract

The foreign travelers chose their preferred means of transport through the Romanian Principalities depending on their direction of entry and on their financial possibilities. If the entry into the Principalities was made by crossing the Danube or another water course located on the border, the voyagers used boats, skiffs or ferries. If, on the contrary, they entered the country on land, then this was done by stagecoach, carriage, on horse or on foot (in mountainous areas, due to the precarious and undeveloped road networks).

It was much more dangerous to cross from Transylvania to the Romanian Principalities, and maybe this is the reason why few descriptions of the passes that connect these two countries were kept. However, probably the most important thing is that most of the travelers' descriptions of their experiences when crossing the Carpathian Mountains are marked by emotional intensity.

High-ranking figures coming to the Romanian Principalities, considering the number of voyagers who left accounts, were few and enjoyed the princes' support. The crossing of the country, generally speaking, and of the border, in particular, became true displays of force, meant to show the power of the country the travelers came from.

In extraordinary situations, even if one possessed all the modern means of travel, in the case of floods or snowfalls, or when crossing the Carpathian passes, the peregrines' situation could get very complicated, their accounts reflecting the emotions they felt during those moments.

Keywords: *Romanian Principalities, foreign travellers, voyagers, Transylvania, Carpathians, means of transport*

I. Introduzione

Alla fine del XVII secolo, con l'inclusione nelle frontiere dello Stato austriaco delle province che anteriormente erano appartenute all'Ungheria, assistiamo a un

* University of Oradea, e-mail: sorin.sipos@yahoo.com

¹This study was published in Romanian, in an extended version, in Iulian Boldea (Editor), *The Shades of Globalisation. Identity and Dialogue in an Intercultural Word. History, Political Sciences, International Relations*, Arhipeleag XXI Press, Targu Mures, 2021, p. 8-20.

ridisegnamento della cartina dell'Europa nei suoi confini a Sud e a Est a seguito delle sconfitte subite dall'Impero ottomano². Evidentemente, questi eventi hanno attratto l'attenzione degli uomini politici, dei militari, dei rappresentanti ecclesiastici e degli intellettuali interessati alle realtà degli spazi recentemente riconquistati dal cristianesimo. I Principati romeni, come anche gli Stati vicini, erano tornati al centro dell'attenzione delle grandi potenze europee man mano che i territori occupati dai turchi venivano liberati dall'esercito dell'Impero asburgico³: gradualmente, l'Europa riconquistava, dopo alcuni secoli, territori che, per l'origine degli abitanti, per la lingua e le tradizioni ivi presenti le appartenevano. Il problema che si pone è se gli abitanti di queste terre si sentissero ancora legati alla cultura e alla civiltà dell'Europa occidentale, dopo un periodo di dominazione ottomana. Per rispondere a questa domanda ci appelleremo a fonti documentarie esterne, alle annotazioni dei viaggiatori stranieri sui Principati romeni. Ci interessa in questo studio vedere come veniva percepito il mondo romeno dei tre principati, attraverso gli occhi e la mente dei viaggiatori stranieri.

Nella presente ricerca intendiamo, in generale, cogliere come le realtà del territorio romeno sono riflesse negli appunti di viaggio degli stranieri che hanno attraversato i Principati romeni⁴. In una prima fase, tenteremo di identificare e analizzare i luoghi attraverso i quali i viaggiatori stranieri penetravano nello spazio romeno e, in particolare, i mezzi di trasporto utilizzati⁵.

²Vedi Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)* [‘Lo Statuto del Principato di Transilvania nelle relazioni con la Porta ottomana (1541-1688)’], Cluj-Napoca, 1996, p. 107-119; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 134; Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994, p. 87.

³*Istoria românilor*, vol. VI, *Români între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*. Coordonatori: Dr. Paul Cernovodeanu, Prof. univ.dr. Nicolae Edroiu. Secretar științific: Constantin Bălan, p. 13-30. Vedi anche Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792-1821)*, edizione a cura di Victor Spinei, Iași, 2001, 327p.; Veneamin Cioban, *La granița a trei imperii*, Iași, 1998, 204p.

⁴Vedi l'analisi eccezionale realizzata da Sorin Mitu sulle direzioni di ricerca e i principali contributi per gli studi di imagologia in Romania, in Sorin Mitu, *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități*, Iași, 2013, p. 93-98. Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*. Traduzione di Maria Carpov, București, 1995, p. 41-58. Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*. Traduzione dal francese di Aurelia Dumitrașcu. Ediția a II-a integrală și revizuită, București, 2000, p. 121-125. Gilles Bertrand, „Voyager dans l'Europe des années 1680-1780”, in *Les circulations internationales en Europe, années 1680- années 1780*, Sous la direction de Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse, Rennes, 2010, p. 243. Vedi per il viaggio nel Medioevo il lavoro di Jean Verdon, *Voyager au Moyen Age*, Paris, 2007, 385p.

⁵Un'interessante descrizione dei tipi di frontiera in Europa, invero per le realtà a noi contemporanee, si trova in Mircea Brie, Ioan Horga, „Le frontiere europees – espressioni dell'identità”, in *Transylvanian Review*, Vol. XXIII, Supplement, No. 1, 2014. *Categorie europeee. Rappresentazioni Storiche e Letterarie del 'Politico'*. Edited by Sorin Șipoș, Federico Donatiello, Dan Octavian Căpraga, Aurel Chiriac, Cluj, 2014, p. 202-216. Più vicino al nostro tema di ricerca è lo il volume coordinato da Romanța Constantinescu, *Identitate de frontieră în Europa largită. Perspective comparate*, Iași, 2008, 349p. Vedi, anche, Robert Muchembled, „Introduction: Frontières vives: la naissance du Sujet en Europe (XVe - XVIIe) siècle”, in *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750*. Edited by Eszer Andor and István György Tóth, Budapest, 2001, p. 1-8.

Prima di analizzare le informazioni contenute nelle memorie, nei diari, nelle relazioni e nelle corrispondenze dei viaggiatori stranieri, è nostro dovere precisare la metodologia di ricerca. In un primo livello di analisi, ci siamo proposti di identificare i viaggiatori che hanno attraversato il territorio romeno e hanno lasciato note documentarie. Sotto la nozione di viaggiatori intendiamo sia coloro che hanno avuto come punto finale del loro percorso i Principati romeni sia coloro che hanno solo transitato in questo territorio, ma che ci hanno lasciato dei resoconti sul mondo romeno.

Nel periodo analizzato, ovvero gli anni tra il 1710 e il 1810, si sono identificati i racconti di viaggio di 171 stranieri che hanno percorso lo spazio romeno.

È importante per la nostra investigazione anche stabilire la direzione da cui penetrano nel territorio romeno, per comprendere l'atteggiamento che essi assumono nel momento in cui attraversano la frontiera. Per quanto riguarda il luogo da cui essi iniziano il viaggio e la direzione da cui entrano nei Principati, abbiamo un numero di 93 viaggiatori che vengono dall'Europa occidentale e del Nord e 66 che vengono invece dall'Impero ottomano e dall'Impero zarista. Il risultato ottenuto riflette in una certa misura il rapporto di forze tra le grandi potenze e l'interesse di queste per lo spazio romeno nel periodo analizzato. La maggioranza è composta da viaggiatori che vengono dall'Europa occidentale o del Nord, riflettendo dunque l'interesse che tali stati avevano per lo spazio romeno⁶. È rilevante per noi anche la direzione di accesso nei Principati romeni. Bisogna precisare che, dei 171 viaggiatori di cui abbiamo notizie fino ad ora, 89 sono solo transitati in questo territorio, mentre 81 hanno avuto come destinazione i Principati.

II. Viaggiatori stranieri nei principati e mezzi di trasporto utilizzati

I viaggiatori stranieri sceglievano i mezzi di trasporto con cui attraversavano lo spazio romeno in funzione della direzione da cui entravano nei Principati Romeni e delle proprie possibilità finanziarie. Se l'accesso avveniva con l'attraversamento del Danubio o di un altro corso d'acqua sulla frontiera, utilizzavano grandi imbarcazioni, barche, *șeice* (barche a vela a fondo piatto), *luntre* (barche a remi a fondo piatto) o battelli (*bac*)⁷. Se, al contrario, l'accesso avveniva dalla terraferma, allora viaggiavano in diligenza, carrozza, carrozza chiusa o carretto⁸, a cavallo o a piedi, nelle zone montane, a causa

⁶ Andrei Oțetea, *Scriseri istorice alese*, prefață de acad. David Prodan, ediție și studiu introductiv de Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, Cluj-Napoca, 1980, p. 69-176. Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines, 1769-1830*, București, 1970. Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*. Traduzione dal francese di Aurelia Dumitrașcu. Ediziă a II-a integrală și revizuită, București, 2000, p. 176-198; Jean Nouzille, „La diplomatie française et les Principautés au début du XIXe siècle“, in *Revue Roumaine d'Histoire*, tome XXXVIII, no. 1-4, janvier-décembre 1999, p. 3-36.

⁷ Pavel Mircea Florea, *Transporturile în Țara Românească (secolul XIV-XIX)*, București, Editura Academica, 2002, p. 167.

⁸ *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, vol. I (1801-1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Maria Stroia (secretar de volum). Redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004, p. 15. În continuare (*Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, I), Pavel Mircea Florea, *op.cit.*, p. 158-179; Marius Chelcu, *Drumuri și orașe în Moldova secolelor XVI-XVIII. Câteva observații*, în *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI-*

della precarietà e della difficoltà delle vie di comunicazione. Dai racconti di alcuni viaggiatori abbiamo anche informazioni riguardo i mezzi di trasporto e le stazioni di posta dei Principati romeni, dove si cambiavano i cavalli e i viaggiatori riposavano⁹. Anche se non disponiamo di numerose informazioni lasciateci dai viaggiatori sul passaggio in Transilvania e nei due Principati al di là dei Carpazi, abbiamo, tuttavia, quasi per ogni viaggiatore, informazioni sui mezzi di trasporto e sulle strade percorse. Per questo, ci siamo proposti di descrivere in questo studio le modalità di viaggio nei tre Principati, di cogliere le esperienze e gli stati d'animo dei viaggiatori in rapporto ai mezzi di trasporto da loro utilizzati e alle strade percorse nei loro spostamenti. La presentazione delle relazioni di viaggio è stata fatta in ordine cronologico, iniziando dall'accesso nei Principati verso il luogo di destinazione, in modo da cogliere le continuità e le discontinuità esistenti nello spazio romeno; inoltre, al fine di permettere al lettore di entrare nell'atmosfera dell'epoca, abbiamo introdotto nel testo alcune citazioni dei resoconti di viaggio. Non tutti i viaggiatori hanno sentito la necessità di descrivere i luoghi da cui sono penetrati nei Principati o i mezzi di trasporto utilizzati: per tale ragione, laddove ho trovato annotazioni in questo senso, non ho esitato a sfruttarle al massimo.

I rappresentanti delle grandi potenze utilizzavano nei loro viaggi cocchi, berline (*rădvane*), calessi e carrozze, poiché disponevano dei mezzi finanziari per pagarli e della generosità dei signori fanarioti, attenti nei confronti dei rappresentanti diplomatici che attraversavano le loro terre¹⁰; i viaggiatori che non dispongono di consistenti risorse finanziarie utilizzano invece la carrozza postale e i cavalli di posta, per l'attraversamento dei Principati romeni¹¹.

Nelle note di Stephan Ignaz Raicevich, che ha trascorso alcuni anni nei Principati danubiani nella seconda metà del XVIII secolo, troviamo numerose informazioni sulle modalità di viaggio in Valacchia e in Moldavia. Raicevich ci ha lasciato i seguenti dati:

In entrambi i Principati le poste sono a circa quattro ore di distanza tra loro e devono avere a disposizione molti cavalli per ordine della Porta e per agevolare i suoi funzionari, che non pagano niente e che, per il più piccolo ritardo o per capriccio, massacrano di botte i mastri di posta e i postiglioni, costringendoli a correre con disperazione. Quando passa una persona di riguardo, il signore è obbligato a dargli carrozze chiuse buone e un gran numero di altre carrozze. Ogni servitore ne prende una per sé e un'altra per la sua sella e il suo bagaglio, cosicché in simili circostanze si usano da 70 a 80 cavalli. In ogni stazione di posta, oltre ai cavalli appositamente scelti, che deve cambiare ogni anno, il

XVIII. *Studii și documente*, volum editat de Laurențiu Rădvan, Iași, Editura Universității „A.I. Cuza”, 2006, p. 159.

⁹ Vedi Ala Movileanu, *Hanuri și cârciumi la drumul mare* (I), în *Buletin Științific. Revistă de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie*, volum 27, Chișinău, 2017, p. 33-42; Idem, *Hanuri și cârciumi la drumul mare* (II), în *Buletin Științific. Revistă de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie*, volum 31, Chișinău, 2019, p. 34-39.

¹⁰ Pavel Mircea Florea, *op.cit.*, p. 167.

¹¹ *Ibidem*, p. 177.

signore prende anche cavalli dai contadini, ad un prezzo da nulla, e così si moltiplica il numero di violenze e soprusi”¹².

Il sistema delle poste dei due principati era diverso da quello esistente in Transilvania.

Le poste erano posizionate a distanza di qualche ora le une dalle altre, tanto quanto bastasse per far resistere i cavalli ad una marcia forzata¹³. Spesso, i viaggiatori erano serviti alle stazioni di posta in funzione dei capricci e dell'arbitrio dei funzionari signorili, che si comportavano con brutalità. I funzionari signorili o quelli ottomani, non poche volte, se non erano disponibili cavalli di cambio alla posta, li confiscavano ai contadini¹⁴.

Gli inviati delle grandi potenze e le persone vicine al principe avevano agevolazioni speciali da parte della signoria. I funzionari signorili facevano tutto quello che era in loro potere per trasportare in sicurezza il viaggiatore a destinazione sulle strade dissestate dei due Principati.

Informazioni molto più complete sui mezzi di viaggio della Transilvania le troviamo nei dati di Johann Lehmann (Christopher Seipp), che descrive il viaggio tra Pressburg (Bratislava) e Sibiu. Il direttore di teatro ha viaggiato molto in Occidente e in Transilvania nel corso degli anni, diventando pratico delle strade, dei mezzi di trasporto e degli alloggi del posto. In più, le sue descrizioni sono pertinenti, equilibrate, redatte in una forma chiara e in un linguaggio piacevole. Anche se la descrizione di viaggio realizzata da Johann Lehmann riguarda solo la Transilvania, è importante per l'economia della ricerca, perché ci presenta informazioni su come si viaggiava dalle regioni centrali verso le regioni orientali dell'Impero asburgico:

L'utilizzo della posta speciale è, come dappertutto, la più comoda, più rapida e più economica [poiché si utilizzano meno le locande]. Da Pressburg a Sibiu sono 50 stazioni di posta (100 miglia). [Il viaggio si può fare in 8 giorni. Per ogni cavallo si paga una mancia sempre con 1 *gulden*. Aldilà del Tibisco, in Banato, puoi utilizzare la *Cambiatură*. Questo tipo di posta è molto economico: se hai un ordine scritto, paghi per un cavallo in una stazione 17 *crețari*. Se non hai un simile ordine paghi 24 *crețari* per cavallo e una mancia di 7, 10, 20 *crețari*, a seconda di quanto sei soddisfatto del servitore della posta. Questo tipo di posta ha la seguente particolarità umiliante: il cocchiere non ha un corno da suonare e deve, quindi, farsi di lato ogni volta che incontra qualcuno con un corno e, come se non bastasse, anche spiacevole perché si ricevono i cavalli peggiori. [...] La diligenza va solo una volta al mese, direttamente da Pressburg a Sibiu. Quando c'è maltempo, va ancora più di rado. Due volte al mese va a Timișoara. Pochi viaggiatori utilizzano questo

¹²Ignatz Stephan Raicevich, *Osservazioni Storiche, Naturalia e Politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli, 1788, p. 215-216; *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a I-a, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor-responsabil), Editura Academiei Române, București, 2000, p. 507. (d'ora in avanti *Călători străini despre Țările Române*, XI).

¹³ Alexandru Cebuc, *Din istoria transportului de călători în București*, București, 1962, p. 26.

¹⁴ Pavel Mircea Florea, *op.cit.*, p. 229.

mezzo di trasporto rapido e comodo, perché va giorno e notte ed è effettivamente costoso. Le diligence locali sono talmente tante su questa strada, che puoi averle in ogni stagione a portata di mano, quasi ogni giorno fino a Timișoara. [...] Da Timișoara a Sibiu, puoi utilizzare la diligenza locale solo d'estate e nemmeno allora sempre [Questa diligenza ha una capienza di 7 persone. È preferibile cambiare la diligenza locale a Timișoara]. I cocchieri di Timișoara conoscono meglio i monti, i loro forti cavalli si inerpicano meglio e in modo più sicuro. Esiste anche un altro modo di viaggiare, più economico, per i viaggiatori soli, da Pest a Sibiu e Brașov, con i carrettieri romeni. Molte persone, in speciale i mercanti greci, viaggiano in modo davvero economico, secondo il vecchio uso. Negozano con i carrettieri romeni. Questi coprono i propri carri con una struttura in vimini e tessuti spessi e li difendono in questo modo dalla pioggia. Gli costa pochissimo e non hanno l'uso di fermarsi nelle locande. Danno ai cavalli il pasto di mezzogiorno e lo consumano loro stessi all'aperto, nelle vicinanze di un villaggio, dove solitamente sostano, anche il pernottamento è simile. Il viaggiatore che essi accompagnano si porta il proprio cibo, da bere e il letto, e viaggia su grandi distanze ad un costo ridotto. I mercanti solitamente portano con sé una piccola tenda e stoviglie per cucinare. La maggior parte viaggia molto spesso insieme e conosce bene la zona”¹⁵.

L'organizzazione del sistema di Poste dell'Impero asburgico, come si può osservare, era diversa da quella in vigore nei Principati al di là dei Carpazi: in Transilvania erano presenti mezzi di trasporto diversi. A seconda della rapidità con cui voleva spostarsi, del confort che desiderava e del denaro di cui disponeva, il viaggiatore poteva scegliere con cosa viaggiare. Oltre alla posta rapida, si utilizzavano le diligence che venivano da Pressburg a Sibiu, una volta al mese, mentre da Pressburg a Timișoara, due volte al mese. Sulla rotta Timișoara-Sibiu si potevano anche utilizzare diligence locali, che passavano quasi ogni giorno.

Il direttore di teatro ci offre informazioni anche sulle carrozze e i cocchieri, il numero di persone che poteva entrare in una carrozza o diligenza, il tempo di percorrenza tra Pressburg e Sibiu o Timișoara, la distanza in miglia e il prezzo di un viaggio. Tra le peculiarità descritte da Johann Lehmann rimarchiamo anche la maniera in cui si annunciava all'epoca la diligenza rapida, con un corno, al suono del quale gli altri mezzi di trasporto sulla strada dovevano fare posto. In questo modo è passata dal Banato alla Transilvania Christine Reinhard, nell'anno 1806¹⁶. Secondo Johann Lehmann (Christopher Seipp) da Timișoara a Sibiu c'erano 17 stazioni di posta.

¹⁵Johann Lehmann, *Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen, Dünkelspiel* u. Leipzig, 1785, p. 41-42; *Călători străini despre Țările Române*, XI, p. 559-560.

¹⁶ „Gli equipaggi ci aspettavano; otto cavalli erano attaccati su due fila ad ogni carrozza e guidati da un solo cocchiere che suonava nello stesso tempo anche il corno. Queste persone fanno davvero bene il proprio lavoro. Tuttavia, i ronzini, scarni, avanzavano lentamente e poiché la strada era stata dissestata dalla pioggia siamo arrivati tardi a Orăștie“. *Lettres de Madame Reinhard a sa mère, 1798-1815: une femme de diplomate / traduites de l'allemand et publiées pour la Société d'histoire contemporaine, par la Baronne de Wimpffen, née Reinhard, sa petite-fille*, Paris, 1901, p. 190-191; *Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, I, p. 282.

I mercanti e le persone con entrate modeste utilizzavano il carro coperto dei romeni, essendo questi ultimi buoni conoscitori delle strade transilvane. I viaggiatori che optavano per l'utilizzo del carro avevano spese basse, mentre i pasti e il pernottamento avvenivano all'aria aperta, non nelle locande o nei luoghi di sosta, posizionati sulle rotte principali.

Con l'eccezione del Danubio, il resto dei viaggi nei Principati si facevano via terra. Dei viaggiatori di cui sappiamo che hanno attraversato lo spazio romeno, uno solo l'ha fatto esclusivamente sul Danubio. A sua volta, il futuro re e imperatore Giuseppe II, nei suoi viaggi in Transilvania, ha preferito utilizzare i cavalli quando faceva le ispezioni nelle zone alte e difficili da percorrere di questa regione e del Banato¹⁷.

Nei due Principati danubiani l'organizzazione delle poste e del trasporto dei viaggiatori era diversa da quella presente in Transilvania. Tenendo conto dell'importanza che avevano i mezzi di trasporto per la sicurezza del viaggio, numerosi viaggiatori in Moldavia e in Valacchia descrivono l'organizzazione delle poste della zona.

Feodor Karacsáy, animato dal desiderio di mettere a disposizione dei viaggiatori informazioni sull'organizzazione del sistema dei trasporti e sulle strade dei Principati oltre i Carpazi, scriveva quanto segue: "In entrambi i Principati, il viaggiatore è servito molto bene e velocemente sulle grandi strade di posta. Ad ogni stazione di posta ci sono 3-400 cavalli. Nel luogo di partenza si dà una cedola di posta, nominata *podorojna*, in cambio della somma stabilita per l'intero viaggio o almeno fino alla frontiera, poi bisognava solo mostrare questo ordine. Alle stazioni di posta si trovava un amministratore delle stalle (*chehaia*), uno scriba (*logofat*) e dove mancasse il primo un custode (*ceauș*). Il prezzo di un cavallo è di 10 *parale* all'ora, ovvero un *piastru* per quattro cavalli, dato che non se ne potevano attaccare meno. Le carrozze private devono prendere più cavalli, a seconda del loro peso e delle condizioni della strada. Al postiglione si danno, con mancia, 10 *parale*, mentre allo stalliere o al custode 5 *parale*"¹⁸. Le somme erano pagate in modo differente a seconda dello statuto sociale. Se i corrieri o i viaggiatori signorili pagavano 10 soldi all'ora per cavallo, i signori con caftano 15 soldi, mentre i mercanti 20¹⁹.

Nei Principati romeni non esistevano corse regolari: i viaggiatori dunque potevano spostarsi a qualsiasi ora del giorno o della notte con l'aiuto dei cavalli delle stazioni di posta. Alla prima stazione di posta, il viaggiatore pagava il controvalore del viaggio, mentre alle stazioni successive aveva la possibilità di cambiare i cavalli, di riposare e di mangiare²⁰. Nella pratica, però, le cose non funzionavano ogni volta, perché o non c'erano cavalli, o le stazioni di posta non avevano sistemazioni disponibili per la notte o per il riposo e, dunque, i viaggiatori preferivano dormire all'aria aperta.

¹⁷*Ibidem*, p. 135-136.

¹⁸*Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, I, p. 56.

¹⁹ Alexandru Cebuc, *op.cit.*, p. 36.

²⁰*Ibidem*, p. 26.

L'amministratore della stalla si chiamava *chehaia*; presso le poste ben organizzate vi erano anche uno scriba e un custode. Colui che guidava i cavalli attaccati alla carrozza si chiamava *surugiu*. Nella maggior parte dei casi, le carrozze utilizzate per il trasporto dei viaggiatori erano modeste, ma molto rapide e adatte per le strade del Paese. I viaggiatori, così come si può osservare dalla relazione di Feodor Karacsáy, potevano comprarsi una carrozza più sicura e confortevole a Iași o Bucarest e usufruire solo dei cavalli delle stazioni di posta, il cui prezzo di noleggio era molto basso. Il vantaggio delle stazioni di posta era che qui si trovavano, in media, 60-80 cavalli disponibili per essere attaccati, a seconda dell'importanza e della difficoltà del percorso. Abbiamo anche casi documentati di viaggiatori che preferivano comprare la propria vettura e pagare un cocchiere fino all'uscita dalla Moldavia o dalla Valacchia.

Alla sua partenza da Istanbul, Ruggiero Giuseppe Boscovich ha accompagnato sir James Porter, che tornava in patria, facendo una deviazione abbastanza ampia dalla Polonia, per evitare di passare per l'Austria, ai tempi in guerra contro il Regno Unito. Il convoglio preparato per il viaggio per l'Inghilterra era composto di due carrozze chiuse con quattro posti ciascuna, trainate da 6 cavalli, di cui una riservata alle donne e ai bambini e una carrozza più piccola con due posti, trainata da quattro cavalli; in aggiunta c'erano anche abbastanza cavalli per coloro che avrebbero voluto andarci quando il tempo lo avesse permesso, - poi tanti altri cavalli per il personale dell'ambasciatore e il suo entourage e una fila di carri per i bagagli; il tutto si era messo in moto da Istanbul, il 24 maggio 1762²¹.

Domenico Sestini viene in Valacchia da Istanbul il 24 settembre, incoraggiato dalla dichiarazione fatta dal signore Alexandru Ipsilanti che avrebbe ricevuto un incarico a corte. Dal quartiere di Pera fino a Bucarest preferisce fare la strada a cavallo, accompagnato da un lacchè del signore e da un cocchiere turco. Alla prima stazione di posta della Muntenia, a Daia, Sestini cambia i suoi cavalli di posta e continua il tragitto verso Bucarest sulla vecchia strada di posta. Arriva nella capitale la mattina del 4 ottobre, dopo essere passato vicino al monastero di Văcărești²². È accolto in udienza dal signore il giorno seguente al suo arrivo a Bucarest, ma non ottiene la funzione di segretario signorile. Di conseguenza, decide di lasciare la Muntenia nel momento in cui gli si presenta l'opportunità. Venendo a conoscenza della partenza verso casa dei figli dell'ambasciatore del Regno di Napoli a Costantinopoli, sollecita quest'ultimo per un passaporto per poter viaggiare verso Vienna, insieme ai suoi figli. Sestini, al suo arrivo in Muntenia, ha utilizzato i cavalli di posta, mentre alla partenza dal principato verso Vienna ha utilizzato una carrozza chiusa, assieme a Carlo de Ludolf. Il viaggio da

²¹*Călători străini despre Țările Române*, vol. IX. Volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 1997, p. 472. (D'ora in avanti *Călători străini despre Țările Române*, IX).

²²*Viaggio curioso, scientifico, antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Viena fatto da Domenico Sestini*, Firenze, 1815, p. 2-3 ; *Călători străini despre Țările Române*, XI, p. 337-338.

Bucarest fino alla frontiera con la Transilvania è stato pagato dal signore della Valacchia. Da Turnu Roșu, Domenico Sestini noleggia carrettieri sassoni che lo portino a Sibiu, dove si separa dai figli dell'ambasciatore, contrattando con un cocchiere romeno che lo porti infine a Pest, per 9 *techini*²³.

Ha avuto parte di un viaggio privilegiato Stephan Ignaz Raicevich, nominato dalla Corte Viennese in posizione di agente commerciale e diplomatico nei Principati nel 1782²⁴. La nomina di Raicevich nei Principati è stata annunciata anche al signore della Valacchia, che comunica al generale Preiss, il comandante delle truppe in Transilvania, la disponibilità di occuparsi del viaggio dell'agente commerciale e diplomatico a Bucarest²⁵. Raicevich, nel tragitto verso Bucarest, parte da Sibiu verso Turnu Roșu, dove è aspettato dall'inviato del principe Alexandru Ipsilanti, il 20 luglio 1782²⁶. L'agente commerciale dell'Impero asburgico è accolto da uomini munteni a cavallo, da carrozze e cavalli, come anche da numerosi accompagnatori. Nei punti difficili del percorso, Raicevich e la sua scorta utilizzeranno anche buoi per trainare le carrozze, ottenendo poi, nel viaggio verso Bucarest, l'appoggio del principe Alexandru Ipsilanti, che gli ha offerto trasporto, vitto e alloggio²⁷.

Daniel Clarke, noto viaggiatore, collezionista di antichità e mineralista, trovandosi sulla strada di ritorno da Istanbul, nell'anno 1802, descrive il tragitto percorso dall'Impero Ottomano fino alla Valacchia. Non potendo partire per mare da Istanbul per l'Inghilterra, approfitta della partenza di una solenne ambasciata ottomana verso la Francia, il primo aprile del 1802, con a fronte un emissario speciale inviato per la firma del trattato di pace di Amiens²⁸. Daniel Clarke descrive la traversata dall'Impero ottomano verso la Valacchia, in rapporto al comfort offerto da un viaggio in una carrozza e, soprattutto, un certo tipo di mentalità diffusa presso i turchi:

“Il giorno del 16 aprile”, annota, “ho passato il Danubio. Sull'altra riva le vetture del signore di Valacchia. [...] Alcuni turchi non si erano mai seduti prima in una vettura con ruote e quando si sono messe in moto le carrozze hanno messo le loro teste barbute fuori dai finestrini, lanciando le occhiate più patetiche che si potessero immaginare. [...] E per noi, il cambiamento non era meno memorabile, perché era passato più di un anno da quando avevamo lasciato la Russia e tutto questo tempo lo avevamo trascorso viaggiando senza avere una sola volta a nostra disposizione una vettura con ruote”²⁹.

²³*Ibidem*, p. 353; 363.

²⁴*Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. XIX. Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriece (1782-1797)* publicate după copiile Academiei Române de Ion I. Nistor, București, 1922, p. 14.

²⁵*Ibidem*, p. 15.

²⁶*Ibidem*, p. 19-20. *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 508.

²⁷*Ibidem*, p. 20. *Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 509-510.

²⁸*Călători străini despre Țările Române*. Serie nouă, I, p. 55.

²⁹Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, vol. 8, London, p. 251; *Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, vol. I, p. 56.

In situazioni eccezionali, anche se si disponeva di mezzi moderni per quel tempo, se, ad esempio, avevano luogo inondazioni, la situazione dei viaggiatori diveniva molto complicata.

Così è successo a Daniel Clarke, dopo aver attraversato il Danubio, dato che il territorio a nord del fiume si era inondato a causa delle piogge torrenziali. L'ufficiale inglese, di fronte a questa situazione, si è abbandonato completamente alle autorità valacche. Probabilmente l'eccezionale situazione vissuta da lui e dai membri del seguito dell'ambasciatore ottomano ha spinto Clarke ad annotare l'esperienza vissuta, nei termini seguenti:

“Sull'altra riva, le carrozze del signore della Valacchia aspettavano l'ambasciatore per portarlo a Bucarest. C'era anche una vettura per noi inviata dal signor Summerer. [...] Prima di arrivare a Adunații Copăcenii, siamo stati costretti a fermarci nella pioggia a causa della frana di un ponte che era stato portato via dal torrente una mezz'ora prima del nostro arrivo. [...] Dopo di che, non avendo quasi nessun tipo di posto nella carrozza, che era tutta permeata dall'acqua, si è trovato posto in una delle capanne, ma le valigie, essendo tutte dall'altra parte del fiume, e poiché la pioggia non si fermava, così che non si poteva portarsele appresso, non rimaneva altro da fare che rimanere fino alla mattina sul pavimento vuoto, facendo uscire vapore dai vestiti bagnati. Questa mattina con l'aiuto di alcune barche portate da altre parti del fiume, e di un ponte provvisorio, tutta l'ambasciata insieme con i bagagli è stata passata dall'altra parte e siamo stati di nuovo in grado di continuare il viaggio”³⁰.

L'ufficiale inglese e il seguito dell'inviato speciale ottomano sono stati ad un passo dal perdere la vita a causa dell'inondazione improvvisa prodotta dalle piogge abbondanti. Il fiume Neajlov si è gonfiato, è uscito dall'alveo e ha distrutto ogni cosa sul suo percorso, rendendo impossibile proseguire il viaggio verso la capitale. Gli sforzi dei servi per salvare i viaggiatori sorpresi dal torrente d'acqua si sono dimostrati esemplari.

Il nostro viaggiatore, dopo l'udienza con Mihail Șuțu, continua il suo percorso verso la Transilvania, per il passo di Turnu Roșu, e poi verso Sibiu. Come per l'entrata nel Paese, da Giurgiu, il signore mette anche ora a disposizione di Clarke un numero importante di cavalli nelle poste che si trovavano sul percorso. Questo fatto ha spinto l'ufficiale inglese ad annotare nel diario dei suoi viaggi:

“Proprio prima di Pitești, ho passato il fiume Dâmbovița con l'aiuto di una *luntre*. Il signore aveva dato per noi un ordine di quarantatré cavalli e aveva anche stabilito, senza che ne fossimo a conoscenza, che tutti i notabili dei villaggi si occupassero che fossimo ben trattati e ospitati. Così, grazie a questo fatto, sono venuti a farci visita al nostro arrivo a Pitești cinque o sei tra gli abitanti più in vista della città. Siamo rimasti sorpresi da

³⁰*Ibidem*, p. 57.

questo e ancor di più quando ci hanno pregato di dir loro i nostri desideri, dicendo di aver ricevuto ordine dal signore di fornirci tutto ciò di cui avessimo bisogno”³¹.

Il supporto offerto dal signore è stato generoso, grazie al fatto che insieme a Daniel Clarke viaggiava anche l’inviato speciale del sultano, accompagnato da un gran numero di sottoposti.

Louis Allier de Hauteroche ha annotato le informazioni riguardanti i mezzi di trasporto utilizzati da Ruse a Bucarest. Il viaggiatore francese attraversa il Danubio in barca, sbarcando a Giurgiu il 9 ottobre 1805. Da qui, Allier de Hauteroche e un compagno di viaggio, utilizzano ciascuno una carrozza trainata da quattro cavalli. Fino a Bucarest avviene un unico incidente con la rottura di una ruota durante l’attraversamento del fiume Argeș³². Da Bucarest ripartono il 13 ottobre in direzione di Sibiu in una vettura trainata da sei cavalli. I viaggiatori francesi, tra Pripoare e Titești, Căineni e Turnu Roșu, hanno percorso la strada a cavallo, trattandosi di una zona montana³³. Secondo le annotazioni, nel viaggio tra Sibiu e Timișoara, tra il 20 ottobre e il 9 novembre 1805, sono stati spesi 318 fiorini per il pagamento dei cavalli, dei buoi e per le provviste e gli alloggi. Rientrano in questa somma anche i pagamenti per sette riparazioni al carro, per i vestiti e per i doni fatti in diverse occasioni durante il viaggio³⁴. Il tragitto da Bucarest a Sibiu è durato quattro giorni, tra il 13 e il 16 ottobre. Tra i due centri amministrativi esistevano tredici stazioni di posta, le più importanti delle quali erano Pitești, Curtea de Argeș, Căineni, l’ultima stazione della Muntenia e Turnu Roșu, la prima della Transilvania. Nelle zone di pianura e collina, la distanza tra le stazioni di posta si percorreva tra le due ore e le due ore e mezza. Al contrario, il tempo percorso tra le stazioni di posta delle zone più elevate poteva arrivare anche a sei ore³⁵.

I diplomatici e gli ufficiali superiori godevano del supporto dei signori dei Principati romeni per transitare nel loro territorio in buone condizioni. Per la sicurezza dei viaggiatori era raccomandato di evitare i viaggi lunghi nel periodo invernale, a causa delle difficoltà che l’attraversamento dei passi dei Monti Carpazi presupponeva. Hanno avuto luogo situazioni in cui i viaggiatori, per l’importanza delle missioni cui erano stati assegnati, si sono avventurati a valicare i Carpazi d’inverno, quando i passi erano bloccati dalle nevi. Il marchese des Alleurs, inviato del Re di Francia a Costantinopoli, descrive la sua traversata dal Maramureș verso la Moldavia, nell’inverno dell’anno 1710, durante il suo viaggio verso l’Impero ottomano. Arrivato a Bender, all’inizio del mese di marzo, il marchese des Alleurs invia un rapporto al Ministero degli Affari Esteri, in cui descrive le difficoltà incontrate durante la traversata dei Monti Carpazi³⁶.

³¹*Ibidem*, p. 66.

³²*Ibidem*, p. 193-194.

³³*Ibidem*, I, p. 196.

³⁴*Ibidem*, p. 192-193.

³⁵*Ibidem*.

³⁶“Vi farò una breve descrizione del modo in cui ho passato i monti dal Maramureș alla Moldavia. Prima di entrare (in Moldavia) ho visto come di fronte ai miei occhi scompariva sotto il ghiaccio di un torrente che

L'ambasciatore di Francia è stato costretto a valicare in pieno inverno il passo Prislop sui Carpazi, che collegava il Maramureș alla Moldavia, tra Borșa e Câmpulung Moldovenesc, evidentemente in un'azione rischiosa e ricca di pericoli, dato che il Prislop è il passo più alto dei Carpazi Orientali. Per attraversare il passo Prislop è stato aiutato, per ordine del principe di Transilvania, da 300 romeni del Maramureș, che si sono occupati di liberare i sentieri e approvvigionare la delegazione francese.

Un'altra raccomandazione a coloro che viaggiavano in terre straniere era di evitare di muoversi la notte. I motivi erano numerosi e variavano a seconda del Paese, tuttavia molte raccomandazioni erano valide per tutti i posti. Di notte i viaggiatori potevano essere attaccati dai briganti o dai soldati in ritirata; allo stesso modo, cresceva il rischio di incidenti o di perdersi in una terra sconosciuta. I viaggiatori che dovevano adempiere missioni di Stato, per evitare simili situazioni, cercavano diverse soluzioni per spostarsi di notte in sicurezza.

Jean Claude Flachet, un appassionato viaggiatore che ha visitato parte dei Paesi europei, tra cui Olanda, Germania, Italia e Ungheria, ha viaggiato su sollecitazione di alcuni mercanti greci, incontrati a Bratislava, verso Priente, passando anche per la Valacchia. Flachet viene ricevuto da Constantin Mavrocordat a Bucarest; dopodiché, proseguendo verso Oltenița, passa in terra turca³⁷. Il viaggiatore francese descrive nei minimi dettagli il suo viaggio tra Bucarest e Oltenița, di notte³⁸. È chiaro che non tutte le informazioni che questi ci lascia vanno prese per vere. Per esempio, tra le località attraversate non esistevano massicci montuosi, così come l'autore ha lasciato intendere. Si viaggiava anche durante la notte, ma in condizioni speciali; i viaggiatori si organizzavano in un gran numero e beneficiavano di una scorta numerosa, per far fronte a eventuali borseggiatori. Poi, per non perdere la strada ed evitare incidenti, si utilizzava la *masala*, una torcia rudimentale, molto efficiente. La carovana di cui faceva parte anche Jean Claude Flachet era numerosa, con oltre 100 persone di diverse nazionalità, più numerosi carri con valigie e diverse merci che intendeva commercializzare sul mercato di Istanbul. La paura che, tuttavia, emerge dai testi è esagerata, nelle condizioni in cui il signore aveva messo a sua disposizione guide e soldati.

Valicare i monti dalla Transilvania verso i Principati romeni oltre i Carpazi era molto rischioso, motivo per cui probabilmente si sono conservate poche descrizioni dei

aveva 12 o 15 piedi d'acqua un carretto trainato da sei cavalli, di cui non ho più saputo nulla e su cui si trovava quanto avessi di meglio, fatto che ha ridotto in un batter d'occhio a quattro piccole valigie i bagagli del signor ambasciatore, che si è visto anche costretto a prendere con sé trecento contadini. Di essi, duecento liberavano la strada e cento portavano pane per me e mangime per i miei cavalli, di cui, d'altronde, una metà è anche morta nella neve. Infine, per cinque giorni non ho visto né cielo, né terra, né acqua". In *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII. Volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 377. (d'ora in poi: *Călători străini despre Țările Române*, VIII).

³⁷*Călători străini despre Țările Române*, IX, p. 253.

³⁸*Ibidem*, p. 258.

passi tra queste regioni. Ci è rimasta, tuttavia, la descrizione di un monaco francescano del monastero di Glatz, che ha viaggiato in Transilvania,³⁹ visitando nel 1738 i principali insediamenti francescani e lasciando informazioni sulle strade e i passi che legavano la Transilvania ai due principati danubiani. Secondo le relazioni del monaco francescano, che a sua volta ha preso le sue informazioni dall'ex padre provinciale, tra Transilvania e Valacchia, Moldavia, Banato e Oltenia vi erano valichi pericolosi, dove, oltre ai numerosi sentieri, erano presenti anche strade per i carri⁴⁰.

Ludwig von Stürmer, il figlio di Ignatz Lorenz von Stürmer (1752-1825), nunzio papale ad interim a Istanbul, ha passato il valico dalla Transilvania alla Valacchia da Turnu Roșu. Nell'autunno del 1816, è partito da Vienna per Costantinopoli per visitare il padre. Nel corso di questo viaggio, ha percorso l'Ungheria, il Banato, la Transilvania e, passando da Turnu Roșu e Căineni, è entrato in Valacchia⁴¹. Von Stürmer descrive con molti dettagli l'attraversamento della frontiera e i mezzi di trasporto utilizzati; ci parla, inoltre, del sistema di organizzazione delle poste in Transilvania e in Valacchia. Ecco un passo più lungo della descrizione di von Stürmer sul momento dell'attraversamento dei Carpazi:

“Siamo ora alla frontiera della Transilvania. La strada si attorciglia sui monti scoscesi, che possono essere considerati una continuazione dei Carpazi e, a causa di queste difficoltà continue che la natura oppone alle strade della Transilvania, alla diligenza postale si attaccano qui quattro cavalli, che non costano però più di due in Ungheria [...]. Alla fine, sono arrivati a Sibiu. [...] Non ho trascorso qui che qualche ora, fino a quando, alla posta, si sono fatti tutti i preparativi per la partenza. Infatti, per chi viene da Vienna, Sibiu non può trasmettere granché. [...] Da Sibiu sono partiti con un tempo meraviglioso, sono passato di corsa per i piacevoli villaggi Șelimbăr e Veștem, dove ho visto i doganieri nel presidio e ho cambiato i cavalli a Tâlmăciu, un borgo sassone piacevole. Ero ancora a un'ora dal passo Turnu Roșu”⁴².

Ludwig von Stürmer ha viaggiato in Transilvania con una vettura di posta trainata da quattro cavalli. Sibiu è l'ultimo centro importante della Transilvania dove i viaggiatori si preparano per valicare i Carpazi. Sul tragitto verso Turnu Roșu, il viaggiatore passa dai villaggi sassoni Șelimbăr, Veștem, Tâlmăciu, ultima stazione di posta della Transilvania, dove vengono cambiati i cavalli, mentre in un'ora arriva a Turnu Roșu. Più avanti, l'autore descrive con molti dettagli e con note personali l'entrata in Valacchia⁴³. Per il nunzio papale, il passaggio in Valacchia porta con sé un cambiamento per quanto riguarda il mezzo di trasporto, una carrozza semplice in legno per una sola persona, adattata alle strade della zona alta di montagna e adatta alle strade della Valacchia. I

³⁹*Ibidem*, p. 208.

⁴⁰*Ibidem*, p. 233.

⁴¹*Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, I, p. 698.

⁴²*Ibidem*, p. 702.

⁴³*Ibidem*, p. 703.

cavalli erano quattro ed erano attaccati con finimenti rudimentali; su uno di essi, senza sella o coperta, vi era un postiglione con una frusta in mano. Si avanzava in fila indiana, a causa della strada stretta, mentre i postiglioni gridavano e sferzavano la frusta per condurre i cavalli. Ulteriormente, von Stürmer descrive la prima stazione di posta della Valacchia, quella di Căineni:

“[...] Dopo una mezz’ora sono arrivato a Căineni. È la prima stazione di posta romena. Questa località alcuni pretendono che si chiami Căineni. Colui che la gestisce si chiama *vătaf*. Egli ha numerosi servi, sta in una casa abbastanza bella, ed è di fatto un funzionario. Ho pagato qui non solo la stazione fatta, ma anche le successive undici che portano a Bucarest, per cui ci è stata data una ricevuta, che andava solo mostrata nei rispettivi posti. I signori mantengono per i corrieri di stato e per i viaggiatori un numero alto di cavalli di posta. Di solito se ne ricevono quattro con un veicolo leggero, che permette un viaggio più rapido. Tuttavia, io ho utilizzato per il mio viaggio a Bucarest, ogni volta, non meno di 16 di questi animali, almeno così in qualsiasi altra parte me ne sarebbero bastati due. Per questo anche il prezzo dei cavalli è davvero insignificante. Io ho pagato il cavallo con 8 *parale* (due *parale* fanno un *creițar* di argento) e il postiglione a piacere, tuttavia mai meno di 20 *parale*. Le stazioni sono di solito ad una distanza tra di loro di quattro ore abbondanti, nella stazione di posta romena. Quattro persone hanno un ruolo di rilievo: *capudan*, *logofăt*, *ceauș* e *rotar*. Il primo è il capo della stazione di posta propriamente detto, il secondo è il suo segretario, il terzo è il custode capo, mentre il quarto colui che si occupa della preparazione della carrozza. Ad alcune poste si trovano più di 80 cavalli, per questo non si sentono mai lamentele per la loro assenza, come succede in Ungheria. In verità sono piccoli, ma svelti e resistenti a grandi sforzi”⁴⁴.

Dalla descrizione del viaggiatore emerge che nonostante il mezzo di trasporto fosse rudimentale, egli ha percorso molto rapidamente la strada per Bucarest. Alla stazione di posta di Căineni ha pagato per tutto il tragitto fino a Bucarest, ovvero per undici stazioni, e per un grande numero di cavalli. Il nostro viaggiatore si è permesso il lusso di noleggiare un grande numero di cavalli, grazie al prezzo basso, in comparazione con i prezzi dell’Ungheria o della Transilvania. La distanza tra le stazioni di posta della Valacchia era di approssimativamente quattro ore, ad ogni stazione si trovavano 80 cavalli piccoli, ma veloci e molto resistenti, per fare il cambio dei cavalli per i viaggiatori.

William Wittman, medico militare per l’esercito britannico, trovandosi in transito in terra romena, sulla strada da Istanbul verso casa, descrive il modo in cui ha viaggiato da Galați verso l’Inghilterra:

“Procurandoci tre *harabale* e dodici cavalli per il nostro viaggio, abbiamo lasciato Galați alle cinque la mattina del 10 giugno e alle sette e mezza siamo arrivati al villaggio

⁴⁴*Ibidem*, p. 703.

di Pechea, la prima sosta, percorrendo una distanza di quasi dodici miglia. I cavalli del luogo sono piccolini, ma svelti e durante un simile viaggio sono tenuti sempre al galoppo”⁴⁵.

L'autore descrive l'*haraba* come un grande carro per il trasporto con assi di legno al suo interno, l'antenata della diligenza, designata con una parola turca (*araba*), a cui erano attaccate due pariglie. I cavalli, nonostante fossero piccoli, erano molto rapidi, e, dato che lo spostamento si faceva al galoppo, sono riusciti a percorrere la distanza tra Galați e la località Pechea, di quasi 32 chilometri, in due ore e mezza.

Cristine Reinhard ha accompagnato il marito in Moldova, lasciandoci testimonianze di grande valore sul suo viaggio nel Banato, in Transilvania, in Valacchia e Moldova. Le sue testimonianze emanano sensibilità e cura per la sicurezza del viaggio, dato che assieme a loro viaggiavano anche i due figli. Per l'intensità dei momenti vissuti dalla moglie del console e per la ricostruzione della traversata del valico di Turnu Roșu, restituimo alcuni passi dalle sue lettere:

“Le peripezie e le difficoltà non sono mancate. Una volta siamo rimasti impantanati in un fosso pieno di fango da dove siamo riusciti ad uscire solo con l'aiuto dei cavalli presi in prestito dalle carrozze sassoni che abbiamo avuto la fortuna di incontrare. Il secondo giorno ci è stato consigliato di attaccare ai cavalli anche dei buoi, che dovevamo trovare ai piedi dei monti; eravamo felici di averli, ma non ce n'erano nel posto indicato. I nostri cocchieri hanno deciso di attaccarsi a loro e, per alleggerire le vetture, ci siamo avviati a piedi. [...]. Noi stessi siamo partiti a cercare le carrozze, che, alla fine, sono arrivate. I nostri uomini hanno avuto l'idea ingegnosa di attaccare tutti i cavalli ad una carrozza alla volta e, ripetendo questo sforzo, sono riusciti a sorpassare gli ostacoli e raggiungerci. La discesa è stata tanto veloce, quanto era stata faticosa la salita”⁴⁶.

Tale descrizione fa riferimento a situazioni che hanno avuto luogo nei pressi di Sibiu, dopo che i viaggiatori avevano percorso la difficoltosa strada da Orăștie, attraverso Sebeșul Săsesc e Mercurea, prima di arrivare a Sibiu. Le sfide del viaggio sono numerose, dalla bassa qualità delle strade, dove i viaggiatori rimangono spesso bloccati a causa delle piogge abbondanti, ai cavalli numerosi attaccati alle carrozze, ma deboli, fino alla difficoltà del tragitto sulle strade di montagna, dove i cavalli non riescono a trainare. In più di un'occasione, i viaggiatori godono dell'aiuto dei mercanti sassoni, che li fanno uscire da una pozza d'acqua in cui erano rimasti bloccati e durante la salita sul monte prendono i bambini e la governante nei loro carri coperti. Qualche

⁴⁵*Ibidem*, p. 135.

⁴⁶*Lettres de Madame Reinhard a sa mère, 1798-1815: une femme de diplomate / traduites de l'allemand et publiées pour la Société d'histoire contemporaine, par la Baronne de Wimpffen, née Reinhard, sa petite-fille*, Paris, 1901, p. 191-192; *Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, I, p. 283.

giorno prima di arrivare a Sibiu, Charles Frédéric Reinhard e la famiglia hanno passato la notte a Dobra⁴⁷.

Alla difficoltà delle strade si aggiungono anche quelle legate alle sistemazioni nelle locande che si trovavano sul percorso, la maggior parte improprie. I coniugi Reinhard hanno cercato di superare gli inconvenienti di un viaggio di tre mesi da Amburgo fino a Iași attraverso le piccole gioie offertegli dal paesaggio dei Principati romeni, cercando di godere al massimo della bellezza primigenia dei luoghi e degli incontri con i loro abitanti. Il valico dalla Transilvania alla Valacchia ha avuto luogo a Turnu Roșu, con l'aiuto dei carri trainati da cavalli. Benché quattro pariglie fossero attaccate ad ogni carro, la strada scoscesa si era rivelata difficile da percorrere per dei viaggiatori poco abituati alle realtà di questa parte d'Europa. Di conseguenza, i passeggeri, per facilitare il lavoro ai cocchieri, sono scesi dai carri e hanno passato il valico a piedi.

Non tutti i viaggiatori stranieri hanno goduto, tuttavia, dell'aiuto delle autorità politiche dei Principati. Un monaco francescano del monastero di Glatz, in Slesia, viaggia con l'aiuto della posta in Austria e in Ungheria, poi, in Transilvania nel 1738. Arrivando nel Bihor, a Săcuieni, passa da Marghita, quindi nella sera del 26 marzo sosta a Dolea. Riportiamo qui alcune sue annotazioni:

“Visto che il postino doveva andare a Șimleu, abbiamo fatto la strada insieme e siamo arrivati al confine transilvano. Dopo aver camminato 111 miglia, nello stesso giorno e ancora quattro in Transilvania, siamo arrivati verso le 11, a Șimlău. Qui abbiamo preso alloggio da una monaca vedova che non parlava ungherese e nonostante questo sono stato invitato da lei per uno spuntino. Per la notte abbiamo preso vitto e alloggio presso l'amministratore della salina. Il 29 marzo, la mattina, alle sei e mezza, partendo da Șimleu, abbiamo proseguito il viaggio con un carro contadino fino alle undici del mattino, quando abbiamo fatto uno spuntino frugale con pane e vino sul campo, vicino a un ruscello, e siamo rimasti là per un'altra ora per far pascolare i cavalli; dopodiché, avviandoci nuovamente, siamo stati sorpresi da una tempesta in campo aperto, con una pioggia torrenziale. La pioggia è durata quasi tre quarti d'ora, mista a grandine, che non era più piccola di un pisello, motivo per cui eravamo fradici, dalla testa ai piedi, a causa di questa pioggia inaspettata. A questa disgrazia se n'è aggiunta un'altra non più piccola, poiché a causa del terribile flusso d'acqua dai monti, siamo rimasti impantanati con la nostra carrozza sul fondo di una pozzanghera, per cui siamo stati costretti a scendere e ci siamo sporcati del tutto le gambe e i vestiti ancora prima della pioggia. Alla fine il cocchiere ha alzato la ruota che si era bloccata mentre il prete commissario spronava i cavalli con un bastone da sinistra, e io con la frusta da destra, e dopo che il carro è stato tolto dal pantano,

⁴⁷ „Dobra era un villaggio misero, dove l'oste ci ha procurato una sola stanza senza letti; i nostri materassi sono stati poggiati a terra sul fieno e i servi sono rimasti nelle carrozze per sorvegliarle. La strada percorsa il giorno seguente è stata ancora peggio; per fortuna, la bellezza del paesaggio ci ha aiutati a sopportare più facilmente quell'avanzare lento”. *Ibidem*, p. 189-190; *Călători străini despre Țările Române*, Serie nouă, I, p. 281.

ci siamo affrettati il più possibile verso il punto finale della nostra missione, ovvero il castello di un conte ungherese”⁴⁸.

La scena descritta sembra essere veritiera e la ritroviamo anche presso la maggior parte dei viaggiatori che hanno percorso il territorio romeno senza beneficiare dell’aiuto da parte delle autorità politiche. Chi noleggia le vetture o utilizza il sistema pubblico di trasporto incorre in situazioni simili: strade piene d’acqua, mezzi di trasporto bloccati nel fango, viaggiatori obbligati ad andare a piedi. In più, su di essi aleggia anche l’insicurezza e la permanente preoccupazione di trovare una sistemazione e un pasto accettabili. Sfortunatamente per il nostro monaco, là dove pensavano di trovare alloggio non sono stati accolti, a causa dell’ora tarda a cui erano arrivati. Di conseguenza, è costretto a pernottare in condizioni improprie e ad accontentarsi di un pasto frugale⁴⁹. Il monaco è stato sistemato in una casa con una sola stanza, dove abitavano più membri della famiglia. Per questo, l’alloggio è stato considerato dal viaggiatore come misero e inadeguato per abitarvi.

III. Conclusioni

I viaggiatori stranieri sceglievano i mezzi di trasporto su cui attraversavano il territorio romeno in funzione della direzione da cui entravano nei Principati romeni e delle loro possibilità finanziarie. Se si accedeva ai Principati passando il Danubio o un altro corso d’acqua sul confine, i viaggiatori utilizzavano la barca, la *luntre*, barca fluviale a fondo piatto, o il *bac*, la chiatta. Se l’accesso avveniva dalla terraferma, aveva luogo su una diligenza, una carrozza, una carrozza chiusa, un carretto, a cavallo o a piedi, nelle zone montane, a causa della precarietà e della difficoltà delle vie di comunicazione.

Per i viaggiatori era più rischioso attraversare i monti della Transilvania verso i Principati oltre i Carpazi, motivo per cui, forse, si sono conservate poche descrizioni degli attraversamenti che collegano questi due Paesi. La maggioranza degli appunti di viaggio si limitano a descrivere il percorso seguito, con insistenza sui pericoli incontrati.

Le personalità di rilievo sono poche e godono dell’appoggio dei signori. L’attraversamento del territorio, in generale, e della frontiera, in special modo, si trasformavano in veri scenari di potere, che avevano lo scopo di mostrare la forza del Paese di provenienza del viaggiatore. L’autorità politica dei Principati era interessata che il viaggio di un ambasciatore o di un alto funzionario si svolgesse in sicurezza. In casi eccezionali, la situazione dei viaggiatori diveniva disperata, nonostante disponessero di mezzi di trasporto moderni, a causa delle inondazioni o delle nevi o durante l’attraversamento dei passi sui Carpazi.

⁴⁸*Călători străini despre Țările Române*, IX, p. 211.

⁴⁹*Ibidem*.

IMPLICAȚIILE REVOLUȚIEI FRANCEZE ȘI ALE RĂZBOAIELOR NAPOLEONIENE ASUPRA BIHORULUI

Ioan CIORBA*

THE EFFECTS OF THE FRENCH REVOLUTION AND THE NAPOLEONIC WARS ON BIHOR COUNTY

Abstract

The European events at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries (the French Revolution and the Napoleonic Wars) will have a series of echoes in the Romanian space as well. Located in the western part of this area, Bihor County will quickly find out about the conduct of all these events in the western part of Europe.

A whole series of documents reveals that in the Bihor lands soon arrived news about the transformations that the revolutionary events imposed. The outbreak of the Napoleonic Wars would seriously affect the population. Recruitment will be made from among it. Also, it will be asked for contributions in money and products to ensure the needs of the army. Two documents introduced in the scientific circuit in this study also attest that bandages for the wounded soldiers were also requested.

As the phenomenon of desertification in the army was high, were distributed many circulars by which soldiers who left their military units were urged to return. They were assured that if they did so, nothing would happen to them, but that if they did not obey, they would receive severe punishments. Then was asked that the news regarding the victories of the Habsburg armies to be accompanied by prayers of thanksgiving to the divinity.

Keywords: *Revolution, war, Napoleon, Bihor County, implications*

Modul în care ecourile Revoluției Franceze și mai apoi cele ale perioadei napoleoniene s-au răsfânt asupra lumii transilvănene, precum și implicațiile umane și materiale ale acestora, au stat de mai mulți ani în atenția unui important număr de cercetători. În decursul timpului, ele au fost adâncite de nume sonore ale istoriografiei românești, rezultatul îngemănat al trudei tuturor acestor generații oferindu-ne în prezent o bază consistentă de sondare și de reliefare a altor aspecte demne de cunoaștere din mai multe puncte de vedere.

Interesul istoricilor a fost focalizat îndeosebi pe investigarea modului în care evenimentele de după anul 1789 și epopeea napoleoniană s-au răsfânt asupra regiunilor

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorbaionut@yahoo.com

grănicerești din arealul ardelean și bănățean. O sumedenie de documente au evidențiat impactul demografic, economic și mental pe care derularea principalelor evenimente de la cumpăna secolelor XVIII-XIX o vor avea asupra acestor teritorii. Nevoite să furnizeze constant noi și noi recruți, dar și alimente, bani, nutreț, lemne etc. pentru necesarul oastei, multe localități vor înregistra un acut stres subzistențial, dublat de instalarea unui climat de angoasă și de disconfort psihic.

În tot intervalul cuprins între 1789-1815 Imperiul Habsburgic a trebuit să activeze o politică externă suplă, menită să-i mențină prestigiul și, concomitent, să-i protejeze interesele. Derularea cu repeziciune a evenimentelor politice și suita de schimbări imprevizibile au pus uriașul și mozaicatul stat dunărean deopotrivă în ipostaza de inamic și aliat al Franței. Întinderea acestui scenariu pe un interval de aproape un sfert de secol va reclama Curții de la Viena un mare efort uman și financiar și o va pune în fața unui noian de probleme a căror rezolvare a solicitat uriașe rezerve de energie.

Maniera în care forurile diriguitoare vor reuși să facă față acestor solicititudini și implicațiile politicii lor asupra populației pot fi reconstituite și cu pornire de la o sumă de documente care fac referire la lumea bihoreană sau a unora cu caracter general, destinate locuitorilor arealului transilvănean, dar identificate în fonduri arhivistice bihorene. Introducerea acestora în circuitul științific și supunerea lor unei analize critice, coroborată cu aplicarea metodei comparative, poate crea contextul unei mai bune înțelegeri a istoriei lumii bihorene, evidențiind efortul propagandistic la care aceasta a fost supusă, menită a o face să se ralieze necondiționat la direcțiile politicii centrale, dar și scoțându-i la iveală vulnerabilitățile. Cele materiale se vor accentua odată cu trecerea anilor și, agravate în mod grav de o conjunctură meteorologică dezastruoasă pentru sectorul agricol, vor duce la izbucnirea unei teribile crize alimentare întinsă între anii 1813-1817; li se vor alătura cele resimțite la nivelul mentalităților și sensibilităților colective care vor induce ideea unei „cetăți asediate” de pedepse și urgii divine, consecință a suprasaturării lumii de păcate ordinare și extraordinare, dincolo de limita de acceptabilitate a lui Dumnezeu.

Avem astăzi suficiente informații pentru a stabili viteza cu care știrile despre evenimentele revoluționare au ajuns în regiunea Bihorului și putem conchide că aceasta a fost destul de mare. Încă din cursul anului 1790 aici, dar și în ținutul Munților Apuseni și a spațiului intracarpatic, a circulat o *Patentă țărănească* cu revendicări (de pildă, anularea sarcinilor iobăgești) despre care s-a opinat că au fost impregnate de evenimentele din Franța¹. La nivelul Transilvaniei, în jurul anilor 1793-1794 au activat mai multe organizații iacobine care, la fel ca și cele din alte spații europene, își exprimau dezacordul față de autoritățile centrale, regimul privilegiaților etc. A fost conceput inclusiv un plan de insurecție care trebuia să răstoarne ordinea existentă, având ca punct de pornire regimentele grănicerești din Banat și Transilvania. O activitate importantă în cadrul acestora au avut-o și unii bihoreni, precum Mihail Berlugyanski, profesor la

¹ Ladislau Gyemánt, *Ecouri ale revoluției franceze în Transilvania*, în *Crisia*, XVIII, 1998, p. 176.

Academia de Drept din Oradea, și Szilávy S., francmason cu o largă influență inclusiv asupra unor personaje aflate în serviciul episcopului Ignatie Darabant². Au fost și alte cazuri concrete de identificare ai unor susținători ai ideilor și principiilor vehiculate de Revoluția Franceză. Așa a fost, de pildă, cazul a doi funcționari din aparatul birocratic al comitatului Bihor. Investigațiile forurilor competente în legătură cu presupusa lor declarație de simpatie față de tumultul francez nu au putut fi probate într-o primă fază; adâncirea lor însă a scos la iveală faptul că cei doi purtaseră deja numeroase discuții pe teme politice cu un număr variat – sub raport socio-profesional și etnic – de persoane³. Această din urmă constatare a organelor de cercetare este și ea un bun indiciu al unei însemnate și rapide răspândiri a principiilor revoluționare. Credem că o contribuție importantă la această difuzare a avut-o și poziția geografică a Bihorului, precum și rolul acestui areal de releu între spațiul central european (unde informațiile parveneau mai rapid și erau mai sigure) și spațiul românesc intra și extra carpatic, unde ajungeau mai târziu și din ce în ce mai distorsionate.

Nu întâmplător, depărtarea geografică de epicentrul principalelor acțiuni a făcut ca la nivelul lumii bihorene ecourile acestor evenimente să ajungă inclusiv sub forma zvonurilor. Mai multe documente relativ recent valorificate istoriografic par a acredita faptul că încă din 1793 în acest spațiu existau așteptări în legătură cu reșezarea structurilor sociale pe care autoritățile le-au încadrat în categoria rumorilor cauzate de „morbil galic”.

La scurt timp evenimentele revoluționare au fost urmate de contrarevoluție. Schimbările care se anunțau (introducerea principiului separării puterilor, anularea privilegiilor și dispariția societăților stratificate pe diverse ordine, proclamarea dreptului popoarelor în detrimentul celui al prinților etc.) au fost în măsură să pună în gardă capii marilor puteri și să-i determine să acționeze în vederea împiedicării acestor schimbări, în ochii lor mult prea radicale, riscând să scuture din temelii multe structuri statale. Dacă în timpul domniei lui Leopold al II-lea Imperiul Habsburgic, alături de alte mari puteri ale Europei (Prusia, Rusia, Suedia), s-a mulțumit să se rezume la declarații de intenție menite a reinstala ordinea în Franța, odată cu accederea pe tron a lui Francisc al II-lea, în 1792, s-a trecut la implicarea militară.

Efortul economic și cel demografic la care Bihorul a fost supus pare a fi fost mai mic în primii ani, în comparație cu regiunile grănicerești. În schimb, declanșarea ostilităților între cele două tabere își va pune pecetea mai cu seamă pe istoria Oradiei, spre sfârșitul anului 1793 în cetatea orașului fiind închiși un număr de 450 de prizonieri francezi⁴. Chiar dacă e de presupus că aceștia au avut contact cu un număr redus de persoane (preot, paznici, medici), prezența lor aici credem că a fost în măsură să

² Nicolae Bocșan, Mihai Duma, Petru Bona, *Franța și Banatul (1789-1815)*, Reșița, 1994, p. 103.

³ Gheorghe Gorun, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa Centrală (1750-1800)*, Oradea, 1998, p. 366-367.

⁴ Mihai Georgiță, *The fortress of Oradea during the napoleon`s wars*, în *Cetatea Bihariei*, Seria a II-a, 2009, p. 6

contribuie și mai mult la punerea localnicilor la curent cu evenimentele politice și militare din apusul Europei. În paralel, fortăreața a fost transformată și în centru de recrutare și încorporare a tinerilor din comitat.

După 1795 abordarea militară a problemei franceze va deveni și mai importantă, Anglia și Imperiul Habsburgic (acesta din urmă sprijinit de mai multe state italiene, vasale lui), recurgând iarăși la această soluție. Plin de consecințe sub raportul acțiunilor armate și militare pentru imperiul dunărean va fi anul 1797, victoriile obținute de Napoleon și perspectiva revărsării oștirilor sale asupra Vienei determinându-l pe împăratul habsburg să ceară pacea. Tratatul menit a restabili concordia între cele două state va fi semnat la data de 18 octombrie 1797 la Campo-Formio⁵. Două însemnări laconice de pe marginile unor bătrâne cărți de cult consemnează faptul că Bihorul a reprezentat în acel moment un bazin important pentru recrutarea de tineri necesari susținerii campaniilor militare habsburgice. Pe un Minei din secolul al XVIII-lea, de pildă, se menționa faptul că „în anul 1797 au fost mare foc între feciori și s-au dus (în armata habsburgică, n. n.) mulți feciori din districtul Beiușului”, iar pe un Triod apărut în 1771 la Blaj, aparținând localității Cornișel, se consemna că „întru acesta an 1797 au venit poruncă să meargă nemișii toți la tabără și au mărș”⁶. Nu avem, din păcate, informații suplimentare care să ne lămurească în legătură cu ponderea numerică a acestor efective și nici cu creionarea itinerariului sau a luptelor la care acești tineri bihoreni au participat. Cele două lapidare consemnări reușesc în schimb să inducă ideea unor importante recrutări, alături de „nemeși” (nobile) fiind trimiși la oaste și tineri de condiție modestă.

Importantă a fost în efortul de susținere a cauzei habsburgice în tot acest interval implicarea Episcopiei Greco-Catolice de Oradea, debutul acestor confruntări defășurându-se la nici două decenii de la înființarea ei cu sprijinul curții vieneze. Soarta a făcut ca destinele acesteia să fie conduse în acea perioadă de prelați luminați de calibru. Ei au fost conștienți că din postura în care se află trebuie să-și arate recunoștința față de autoritățile care au făcut posibilă zămislirea instituției episcopale.

O sumă de documente evidențiază, de pildă, disponibilitatea lui Ignatie Darabant de a servi cauza habsburgică în multe din momentele de cumpănă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în debutul celui următor. Acestea îl surprind în diverse ipostaze, de la cea în care a dispus să echipeze pe cheltuiala sa ostași (12 călăreți și 3 infanteriști au fost plătiți pentru un an întreg începând din primăvara anului 1796; în 1797 și 1801 va face același lucru pentru încă 52, respectiv 238 de ostași), în cea de finanțator direct al nevoilor oștirii (în 1799 a oferit 2000 florini, aceeași sumă o va achita și în anul următor, iar în 1801 va contribui cu 5802 florini), de a aloca bani unor biserici pentru ca acestea să-și poată păstra obiectele din argint cerute de autorități cu titlul de rechiziție, ori de furnizor a unor produse (ovăz, grâu) pentru necesarul trupelor. La rândul lui, Samuil

⁵ Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol III, p. 343-353.

⁶ Florian Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*. Oradea, 1990, p. 268.

Vulcan a echipat 20 de ostași în anul 1809, iar un an mai târziu a oferit 740 florini drept răscumpărare pentru obiecte liturgice care urmau a fi rechiziționate⁷; în paralel, în același an 1809, a distribuit către preoții din subordinea sa dispoziția autorităților centrale care prevedea „să se întrebuințeze toate mijloacurile cu putințe spre chemarea (...) la cătănie de bună voe pentru apărarea țării”⁸. În 1810 o va găzdui la curtea sa episcopală pe arhiducesa Maria Beatrice refugiată din calea ostilor franceze⁹, în timp ce spre sfârșitul confruntărilor un document atestă iarăși că „Episcopulu Vulcan a oferit și datu în subsidia belica pro 1813 anno 4382 fl, 15 cr, pro 1814 anno 5769 fl, 57 cr”, rezultând un total de 10 151 fl. și 72 cr¹⁰.

La rândul lor, autoritățile Bisericii ortodoxe au fost solicitate să se implice în susținerea cauzei habsburgice încă de la începutul ultimului deceniu al secolului al XVIII-lea. Mai multe circulare au ajuns în cadrul parohiilor bihorene prin intermediul Episcopiei Ortodoxe de la Arad și a Consistoriului de la Oradea (înființat în anul 1793). Amploarea ralierei ierarhiei ortodoxe la interesele de moment ale Curții vieneze trebuie căutată în speranța că oferindu-și serviciile vor putea năzui la o stare mai bună pentru biserica și credincioșii a căror cârmuire și-au asumat-o. Preoților li s-a rezervat un rol vital nu doar în difuzarea mesajului acestora, ci și în adaptarea lui universului mental al lumii rurale, demers menit a realiza o creștere a gradului de receptivitate a enoriașilor simpli față de acesta.

Aria de acoperire a acestor documente ocupă o paletă largă de aspecte. S-au făcut, de pildă, eforturi pentru a eluda obiceiul unor tineri de a se căsători pentru a scăpa de obligațiile militare, stabilindu-se ca „preoții de lege grecească neunită pre cătanele rânduite la căsătorie să nu-i primească până nu va arăta carte de slobozenie de la tisturile regimentului său”¹¹. Pentru a spori numărul de ostași au fost difuzate și în mediul ortodox bihorean mai multe circulare, una dintre primele datând din luna aprilie a anului 1793: „Pentru aceasta să poruncește s(f)ințliilor vo(a)stre ca aceasta pre înaltă poruncă împărătească cu cuvinte blânde să vestiți norodului în biserică în zilele duminicelor și prona celor împărătești și îndemnând și deșteptând ca de bună voe mergând în catană în reghementurile ungurești pedestre și acolo (cu) armele să steie în bună stare pe lângă apărarea craiului nostru împotriva acestue neam vră(ș)maș franțuz care cu nedreptate s-au sculat asupra noastră ca un neam (... care) nu creade legii creștinești (...) ce în tot chipul se silește ca îndreptările cele bune a folosului nostru de obște se strice. Așadară datori suntem a lua arme în apărarea crezului și legii noastre împotriva neamului acesta rău franțuzesc, că acum este cale și vreame prin care neamul nostru cel rumânesc aru putea câștiga fericirea lui ca și a legii sale”¹². Imaginea francezilor ca dușmani ai

⁷ Blaga Mihoc, *Semnul faptelor*, Oradea, 2008, p. 7-8.

⁸ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bihor (în continuare S.J.A.N.B.), *Fond parohii greco-catolice, Auşeu*, dos. nr. 1, f 13 v.-14.

⁹ Lakos L, *Nagyvárad multja és jelenénböl*, Oradea, 1904, p. 92.

¹⁰ S.J.A.N.B., *Fond Episcopia Greco - Catolică de Oradea*, dos. 448, rola 873, f. 100 v.

¹¹ Idem, *Fond Registre de circulare, Parohia Calea Mare*, dos. 215 a, f. 9 v.

¹² *Ibidem*, f. 10 v.

creștinismului a fost cu abilitate utilizată în aceeași perioadă și în Banat¹³; în ambele cazuri s-a mizat pe o maximizare a rezultatului așteptat, cunoscându-se gradul ridicat de atașament al lumii rurale la valorile creștine și sensibilitatea în fața perspectivei ca acestea să fie dărâmate brutal. S-a urmărit și acreditarea ideii că interesul statului („craiului”) trebuia să fie dublat de cel al simplilor cetățeni și că pentru neamul românesc este o ocazie de neratat pentru îmbunătățirea situației sale.

Zugrăvirea imaginii francezilor într-o manieră negativă a fost făcută pe diverse alte canale, pe seama acestora punându-se un comportament inuman, amplificat de aplecarea lor spre jaf, incendierea spațiilor tranzitate ori capacitatea de a săvârși cruzimi de nedescris¹⁴.

Violența confruntărilor militare din acest interval a fost una fără precedent până în acel moment. Progresele înregistrate în domeniul dotării taberelor beligerante cu echipament militar performant, utilizarea pe scară largă a artileriei, frecvența ridicată a ciocnirilor, alături de implicarea unor efective importante din punct de vedere numeric a făcut ca numărul de decese înregistrate în cazul unor confruntări să fie enorm, de ordinul zecilor de mii. Mare a fost, în mod evident, și numărul răniților. Pentru ameliorarea situației acestora și pentru creșterea gradului și vitezei de vindecare autoritățile au făcut apel la populație pentru colectarea de materiale textile necesare aplicării unor pansamente și bandajării rănilor. Astfel de apeluri au fost lansate și înspre locuitorii Bihorului prin intermediul Episcopiei Ortodoxe a Aradului. Conținutul lor ne este cunoscut, de exemplu, datorită transcrierii în registrul de circulare al parohiei din Calea Mare. Primul datează din debutul lunii iulie a anului 1794:

Primind eu porunca slăvitului conzi(l)iomu dela domnul episcopu a nostru, iulie, 3 zile

Înalt(ul) ȋiitor de loc sfat crăesc unguresc prin milostivul său supt 18 zile a lunii aprilie no. 8960 dat și trimisă drept urmare îmi poruncește căpe vreme(a) aceasta a războiului acestue franțuzesc împregiurările multe (reclamă) scame a da, (și) ciupelituri de ale mai subțire, pentru legătura ranelor răniți(lor) cătane, așa și veștmânturile lor albe pentru întrebuițarea cu sfaturi bune și betejelilor ostași(lor) deplinu ca să se strângă ceru și cumcă prin mai mulți purtării de grijă sufletești despre aceiași însuși numite lucruri îndreptare s-au și făcut și eu precum aceea presupuși mie parohialnici întru aceea ca pentru numitele cu plapuri decret și v(e)ștmânturi albe preporuncescu cu sfaturi bune și învățături să îndemne a strânge și că ori(ce va) strânge tistului cătănesc mai aproape aflător lui în samă să deie.

Pentru aceea să p(oruncește) tuturor preoților ca luând în bună samă scrisa poruncă ca îndată să vestească norodului în biserică, îndemnând cu învățătură bună ca

¹³ Nicolae Bocșan, Mihai Duma, Petru Bona, *Franța și Banatul (1789-1815)*, Reșița, 1994, p. 30. Pentru impactul propagandei autorităților asupra lumii rurale, a se vedea și Sorin Mitu, *Propagandă oficială și mentalitate țărănească în Transilvania în epoca războaielor napoleonice*, în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Cluj Napoca, 1996, p. 242 – 248.

¹⁴ S.J.A.N.B. *Fond Episcopia Greco-Catolică*, rola 873, dos. 447, f. 7.

să facă scame și ciupelituri (...) subțire, ve(ș)mânturi albe pe seama renișilor cătană și tistului cătănesc mai aproape aflător în samă (să) dea, prin care vă încredințează mila lu(i) D(u)mnezeu binevoitor.

Vasili(e) Popoviciu

3 zile, iulie, 1794¹⁵

Apelul a fost reluat cinci ani mai târziu, într-un alt moment în care armatele imperiale au fost intens solicitate pe diverse fronturi de luptă din spațiul german, elvețian ori italian: „De la înalt(ul) loc împărătesc prin preasfințitul d(omn)nu(l) episcopul nostru se arată cumcă de lipsă iastă ca pă sama fericitilor ostași, cari în bătaile de acum s-au rănit și pentru vindecare se află în instituturi împărătești, spre aceasta ciupelituri din cărpe subțiri, adecă scame să se strângă. Drept aceea tuturora preoților parohialnici să poruncește ca în zilele de duminică și (a) sărbătorilor norodului în biserică să poruncește ca din dragostea lor creștinească (...) ciupeliturile acele strângându-se, sfinților vo(a)stre să dee, iar sfințiile v(oa)stre la mine să aduceți”¹⁶.

Ar fi foarte importanta cercetările viitoare să poată stabili dacă pentru refacerea fizică a unor ostași au fost folosite și apele bogate în calități terapeutice de la Băile Felix. Se știe, de pildă, că numeroși soldați ai armatei imperiale au fost trimiși în secolul al XIX-lea pentru a se trata la Băile Herculane. Proprietățile curative ale apelor termale din apropierea Oradei erau cunoscute deja de multă vreme și ar fi putut căpăta un asemenea rol, dar deocamdată lipsesc documente care să indice o astfel de întrebuintare a lor.

Foarte accentuat a fost la nivelul întregului spațiu transilvănean fenomenul dezertării din armata imperială. Teama de moarte, de a rămâne cu sechele fizice sau traume psihice, neînțelegerea exactă a rațiunii pentru care cei trimiși pe front trebuiau să își riște viața sau sănătatea, refuzul despărțirii de cei dragi, frica de necunoscut etc. sunt doar câteva din cauzele responsabile de amploarea acestui fenomen.

Exemple de dezertări sau încercări de a evita îndatoririle militare (inclusiv prin automutilare) sunt confirmate documentar și pentru regiunea Bihorului, încă din anul 1790¹⁷. Circularele bisericești confirmă și ele, prin repetabilitatea în decursul anilor și prin reluarea în linii mari a aceluiași discurs, intensitatea fenomenului, precum și grija forurilor competente de a gestiona eficient situația și de a doza și împleti înțelegerea pentru soldații dispuși să-și recunoască greșeala de a fi dezertat și severitatea măsurilor punitive pentru cei care nu se întorceau în termenele stabilite. Mai multe astfel de documente au ajuns la Consistoriul ortodox din Oradea conținutul lor fiind apoi copiat în registrul de circulare al localității Calea Mare. Difuzarea acestora și solicitările

¹⁵ Idem, *Fond Registre de circulare, Parohia Calea Mare*, dos. 215 a, f. 11. O astfel de inițiativă a fost consemnată și pentru regiunea Banatului cu începere din luna mai a aceluiași an 1794, apelul fiind lansat de către Episcopia Timișoarei. Nicolae Bocșan, Mihai Duma, Petru Bona, *op cit.*, p. 31-32.

¹⁶ S.J.A.N.B., *Fond Registre de circulare, Parohia Calea Mare*, dos. 215 a, f. 15 v.

¹⁷ Mihail Dan, Petru Bona, *Mișcări și frământări țărănești în Bihor la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 289-290.

autorităților adresate preoților de a mijloci transmiterea conținutului lor au însemnat intensificarea activității propagandistice în rândul locuitorilor, făcând totodată posibilă o mai largă răspândire a ecourilor evenimentelor europene în rândul populației de rând.

Unul dintre acestea condamnă fuga de la oaste și încălcarea „jurământului cătănesc cu carile este datoriu până la moarte fieștecăre a sluji” și aducea la cunoștința destinatarilor lui faptul că la finele anului 1796 autoritățile centrale au emis porunca potrivit căreia cei care se vor întoarce la regimintele lor până în decursul lunii octombrie a anului 1797 „nici o pedeapsă mai mică nu va ave(a), ba în cinstea cea mai de dinainte să va primi și ține, iar cei cari în această vreme (...) totu nu s-ar arăta (...) unul ca acela după rânduială pedeapsă cătănească se va pedepsi”¹⁸.

La 10 decembrie 1801 era făcut cunoscut conținutul ordinului imperial emis în anul anterior prin care cei care se întorceau într-un interval de 4 luni beneficiau de multă îngăduință: „acea milă și slobozenie a da bine au voit ca oricare cotună fugită ponosivindu-și greșeala năluării înfricoșatului jurământ (și) să va întoarce la al său reghiment în aceste de iznov împăciuite patru luni omul ca acela nici o pedeapsă nu va avea (...); iar mai pe urmă care nici acum aceasta nici a cunoaște n-ar voi și de bună voie la reghimentul său n-ar veni după plinirea acestor patru luni nici, o milă nu va avea și acea mare pedeapsă vor avea și aceia care pe unii ca aceia cătane fugite i-ar ascunde și nu-i va da afară”¹⁹. Se cunosc cazuri concrete ai unor locuitori care au căzut sub incidența acestor prevederi finale, în anul 1809 trei locuitori din Colești fiind judecați de către scaunul domenal pentru favorizarea unui dezertor²⁰. Au fost lansate și apeluri pentru întoarcerea acelor soldați lăsați acasă pentru un interval de timp stabilit, dar care mai apoi nu s-au mai întors la regimintele de care aparțineau²¹.

Slaba eficacitate a încercărilor de a-i convinge pe dezertori să se întoarcă la unitățile lor va determina reluarea acestor mesaje și în cazul Bihorului până inclusiv în anii de final ai războaielor napoleoniene. Ele vor veni în completarea celor transmise sub forma ordonanțelor și tipăriturilor, multe dintre ele publicate în limba română, dar și maghiară²² și sârbă²³. Sunt cunoscute și cazuri în care Consiliul Locumtenențial a făcut apel la autoritățile bisericești de a aduce la cunoștință faptul că perioada de amnistiere a soldaților dezertați a fost prelungită²⁴.

Anul 1809 a fost unul în care autoritățile habsburgice și-au pus mari speranțe că va crea contextul unei răfuielei decisive cu Franța, răzbunând toate eșecurile de până la acel moment. Situația de la nivelul continentului îndreptăța astfel de așteptări, Anglia,

¹⁸ Barbu Ștefănescu, *Soldați în campanie, soldați încartiruiți, soldați-vagabonzi*, în *Caiete de antropologie istorică*, nr. 1 (16), 2010, p. 89-90.

¹⁹ *Ibidem*, p. 90.

²⁰ Petru Bona, *Situația economică și socială a țăranilor români de pe domeniul Episcopiei Romano-Catolice de Oradea (1800-1848)*, Oradea, 1997, p. 130.

²¹ S.J.A.N.B. *Fond Protopopiat greco-catolic de Oradea*, dosar nr. 7, f. 12.

²² *Idem*, *Fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, rola 873, dos. nr. 447, f. 46.

²³ *Ibidem*, f. 45.

²⁴ *Ibidem*, f. 34.

spre pildă, era dispusă să susțină Curtea vieneză, semnând în acest sens o alianță. Efortul de război la care populația a fost supusă în ultima perioadă era tot mai greu resimțit, fapt care a făcut ca moralul acesteia să fie scăzut, iar adeziunea la politica statală una slabă. Pentru schimbarea acestei situații în mai multe părți, inclusiv în cele bihorene, a fost răspândit un document propagandistic purtând titlul „Vestire despre bătaia ce s’au întâmplat mai de curând întră ostia nostra și întră armadia lui Napoleon Bonaparte Împăratul Frâncilor dată afară în Braintenenleben din kvartirul înălțatului Prinț Carol în Markefeld, Maiu, în 23. Anul 1809”. Actul a fost întocmit de către un foarte bun cunoscător al realităților militare ale momentului²⁵, surprinzând etapele pregătitoare și desfășurarea sângeroasei bătălii de la Essling (22 mai).

În mai multe locuri este evocat eroismul, curajul și dăruirea armatelor habsburgice: „dând armadia noastră rezboiu asupra frâncilor cu foarte mare vitejia, și cu pornire înfocată ca aceia care nu se poate spune”. Autorul afirmă, grăbit, că „luptele ciale viteaze ale oștirilor nostre prin biruință desăvârșită (fuseseră n. n.) încununate”, trecând în categoria victoriilor o înfruntare care s-a încheiat mai degrabă indecis. Sunt apoi evidențiate pierderile înregistrate de francezicare „fu de tot mari”, apreciate a se ridica la 20 000 de morți. Ridicat a fost și numărul răniților din tabăra acestora, la 6000 ajungând doar totalul celor aduși „în casele nostre ciale pentru legaria răniților”. Precizarea era de natură să sensibilizeze și mai mult moralul celor la care ajungea conținutul documentului prin evidențierea înțelegerii pe care habsburgii o aveau pentru suferința semenilor, inclusiv a celor din tabăra adversă. Admiterea faptului că și pierderile armatei habsburgice au fost mari era oarecum atenuată de precizarea că „de bună seamă nici la jumătate nu e atâta câtă e a vrășmașului”. Cât despre răniți se menționa că „nu sânt așa de rău vătămați, ca să aibă lipsă de multă doftorie și preste scurt (timp, n. n.) să nu pota sluiji”²⁶.

Fără îndoială documentul invocat mai sus este încă o încercare deliberată a forurilor diriguitoare de a modela în sensul dorit de ele perspectiva în care românii (în cazul de față cei bihoreni) trebuiau să privească evenimentele politice care se derulau și pe care erau invitați să le susțină. Ca mod de concepere el este un model se subtilitate, dar ca efect credem că acesta a fost departe de a-și atinge țelul. În mod evident intenția sa nu a fost decât în aparență aceea de a „vesti” și de a informa publicul despre derularea acestor noi confruntări cu armatele napoleoniene, o dovadă în acest sens constituind-o faptul că informațiile oferite au fost selective, hiperbolizate și distorsionate, uneori chiar grosolan (de pildă când se evocă rănile superficiale ale ostașilor proprii și posibilitatea recuperării și reutilizării rapide a acestora). Autorul lui a știut că documentul se adresează îndeosebi populației rurale, adică unui segment

²⁵ Istoricul Viorel Faur, cel care a introdus în circuitul științific acest document, opinează că el a fost tradus în limba română de Ioan Corneli, după un original redactat în germană de către un martor al evenimentelor, posibil chiar din anturajul arhiducelui Carol, cel însărcinat cu conducerea ostilităților. Viorel Faur, *Contribuții la cunoașterea istoriei Bihorului (II). Beiușul cultural*, Oradea, 1971, p. 17.

²⁶ *Ibidem*, p. 33-35.

credul și emotiv, aflat în imposibilitatea de a confrunța informațiile vehiculate cu altele din alte surse. Sub aparența că voia să aducă la cunoștința tuturor date concrete în legătură cu acest nou episod al confruntărilor s-a urmărit, în fapt, activarea emoțională a celor cărora le era dedicată cu scopul convingerii în legătură cu justetea cauzei pentru care se luptă și a susținerii pe mai departe a efortului uman și material pe care conflictul îl reclama.

Nu întâmplător, în paralel au fost emise noi dispoziții menite a eficientiza procesul de recrutare, insistându-se pe avantajele postbelice de care vor beneficia cei care vor da curs acestei solicitări (faptul că nu vor mai avea alte obligații militare, exceptarea de la impozabilitate) etc.²⁷

Sprijinul solicitat de autoritățile habsburgice nobilimii este și el destul de bine atestat documentar la nivelul Bihorului. În pofida faptului că acesta venea la capătul unei lungi perioade în care statul a încercat să așeze țărănimea sub protecția sa, măsură care leza interesele stăpânilor domeniali, aceștia s-au atașat rapid politicii centrale, speriați de evenimentele din Franța și de perspectiva pierderii statutului.

În efortul de strângere a acestora în jurul intereselor tronului au fost utilizate o serie de metode și instrumente, nelipsind din acest arsenal mijloacele propagandistice. Într-un protocol al unei ședințe generale desfășurată în Oradea-Olosig în a doua parte a lunii aprilie a anului 1813 sensibilitatea și adeziunea acestora era invocată prin apelul la istorie, evocându-se meritele comitatului Bihor în alte momente de cumpănă din trecutul imperiului, dar și virtuțile nobilimii (curaj, tărie de caracter) și necesitatea susținerii tandemului împărat-patrie²⁸. În același an au fost difuzate și noi dispoziții menite a împiedica evitarea sarcinilor militare, precum și apeluri (bazate pe consistente și ademenitoare promisiuni) pentru înrolare: „Pentru cătane(le) care au slujit, adecă biriși și cociși, și sunt slobozi numai până pâă câțava vreme, mai înainte să nu să căsătorească, nici potu ai cununa (preoții, n.n.) și pentru arătare în nomite noroduri în beserecă despre tinerie ca să și margă de bună voia sa și care cătane voru sluji 20 de ani nu numai de porție să vor erta, ce și de toate slujbele. Aprilie, 8 zile, 1813”²⁹.

Alte două circulare bisericești inedite care au fost difuzate în arealul bihorean surprind apoi realități legate de faza finală a domniei lui Napoleon. Prima a fost emisă la începutul lui mai a anului 1814 la curtea episcopului greco-catolic Samuil Vulcan, deci la mai puțin de o lună de la abdicarea împăratului francez. Lectura ei lasă să se întrevadă o adevărată descătușare emoțională generată de victoriile contra armatelor franceze și de ușurarea soartei papalității și invită la oficierea unor slujbe de mulțumire la care erau invitate să participe deopotrivă reprezentanții autorităților centrale și locale, precum și poporul de rând:

²⁷ *Ibidem*, p. 35-36.

²⁸ Bodo Edith, *Propagandă oficială la nivel nobiliar și țărănesc în timpul războaielor napoleonice*, în *Analale Universității din Oradea, Seria Istorie-Arheologie*, tom XIV, 2004, p. 84.

²⁹ S.J.A.N.B. *Fond Registre de circulare, Parohia Calea Mare*, dos. 215 a, f. 21.

Prea Cinstite în Christos Frate!

Pre Înălțatul nostru Împărat numeră mântuirea întâiului cap al Bisericii întru prefericitele întâmplări a bătăii de acum pentru fericirea și pacia în Europa purtate, fiind che tocma atunci fu lăsat de cătră Împăratul francesu Napoleon Bonaparte quandu aquu nece întru una parte a Galiei nu mai era loc de al mai pote țiene.

Drept acea din Divan orânduiește la 5 dile a luni(i) cur(gă)toare qua serbare mântuitului Întâiului cap al Bisericii întru toate bisericele cu solemnitate de de facă mulțumite lui Dumnedieu, la quare se îndatoresce a fi de facie tota dregătoriile din afară.

Această dare pre înaltă voie prin înaltul Consilium la 26 a.c. nrul 10 901 dată Frății tale cu acel sfârșit ți-o facem cunoscută qua s-o publicăluiești prin districturi și prequu întru alte districturi bisericești, chemând mai nainte magistratul din afară și miliția de va fi în loc, prequu și credinciosul popor în cea mai de aproape zi de duminică sau sărbătoare să se facă pentru sfârșitul aretat mulțumire lui Dumnedieu cu tota solemnitatea, cântând Psalmul Mărire întru cei de cinste. Dat în Episcopia noastră la 1 mai (1)814. Samuil, Episcopu³⁰.

Un nou apel la sprijinul divin este surprins într-un document emis la finalul lunii aprilie a anului 1815. Intervenția lui Dumnezeu pentru mijlocirea victoriei a fost solicitată în contextul pregătirilor pentru ceea ce avea să fie ultima confruntare din timpul carierei politice a lui Napoleon, respectiv cea de la Waterloo din 18 iunie. În mod concret el confirmă ridicarea regatului Neapolelui contra habsburgilor. Documentul prezintă importanța inclusiv prin caracterul său retrospectiv, indicând faptul că încă din cursul anului 1813 au fost difuzate un set de rugăciuni menite a asigura succesul trupelor habsburgice:

Prea cinstite în Christos Frate!

Craiul Neapolitanelor sculându-se asupra Prea înălțatului nostru împărat cu bătae, Prea înalta să mărire au orânduit qua în tote districturile împărăției se se începe și se se săvârșiască rugăciunile la temp de bătae proscrise.

Această preainaltă orenduială și noauă la 18 a luni acesteia sub nrul 11835 spre împlinire cunoscută făcându-o Înaltul consilium după arătarea aceasta orânduim qua fiește carele preot de subt jurisdicția noastră îndată după luarea acestui curens se înceapă duminica și în sărbători a ceti și a severși cu poporul rugăciunile la temp de bătae proscrise, quare mai pre urmă în 10 dile septembrie 1813 li-am vestit și le-am proscris și quari cei ce le-ar fi perdut de la aceiași (furnizori) și le vor quaștiga și după timpul acela au se vor săvârși până la dorita pace.

Drept aceea ți se orânduiesce Frății Tale qua se vestești aceasta preînalta poruncă preoților prin eparchie și se porți grige de împlinirea ei.

Dat în Oradea, la 25 aprilie 1815

Episcop Samuil³¹

³⁰ Idem, *Fond Episcopia Greco-Catolică de Oradea. Parohii greco-catolice, Aușeu*, dos. nr. 1. f. 33 v-34.

³¹ *Ibidem*, f. 36.

Una din multele schimbări de pe scena politică a Europei este adusă cu acest prilej la cunoștința bihorenilor. Regatul Neapole, prin conducătorul lui Ferdinand al IV-lea s-a arătat încă de la începutul Revoluției Franceze ca un adversar înverșunat al acesteia. În 1805 el se va alia cu cea de-a treia coaliție îndreptată împotriva lui Napoleon. Decizia se va dovedi neinspirată. Înfrângerile suferite de adversarii împăratului francez vor duce și la îndepărtarea conducătorului Neapolelui și la transformarea acestuia într-un stat satelit al Franței. În fruntea lui Napoleon îl va numi pe fratele sau Joseph. Acesta va fi la scurt timp după aceea trimis pentru a prelua coroana Spaniei, tronul rămas vacant fiind oferit sorei Carolina și soțului acesteia, mareșalul Joachim Murat. După căderea lui Napoleon în 1814 Murat va ajunge la o înțelegere cu Austria în virtutea căreia spera să își poată păstra puterea. Reîntoarcerea lui Napoleon îi va prilejui ocazia de a se alia din nou cu el și de a rupe înțelegerea cu habsburgii. Textul circularei de mai sus surprinde tocmai acest moment, al trecerii Neapolelui de partea Franței, împotriva curții vieneze. Pentru victorie, cea din urmă avea nevoie alături de armată și de ajutorul divin.

Documentele semnalate în paginile de mai sus dar și altele referitoare la intervalul de cumpănă dintre secolele XVIII-XIX îi surprind așadar pe bihoreni de rând în diferite ipostaze, de la cea de contribuabili, la cea de combatanți în armata habsburgică, de dezertori, de supuși chemați a ridica spre cer rugăciuni pentru mijlocirea de către divinitate a victoriilor. Elita bisericească apare mai cu seamă în ipostaza de agent al politicii statale. În fapt tandemul stat-biserică va fi foarte operativ în această perioadă, fapt vizibil, de exemplu, în ceea ce privește componenta militară: primul a creionat o politică în acest sens și a inițiat măsuri în vederea asigurării funcționării armatei, cea din urmă va avea sarcina difuzării directivelor centrale. Grație acestei din urmă sarcini, locuitorii Bihorului au fost supuși unui efort propagandistic intens. Prin intermediul circularelor, ecourile Revoluției Franceze și ale războaielor napoleoniene vor ajunge până la supusul obișnuit.

Prin mesajul vehiculat de acestea și prin participarea unor locuitori pe diversele câmpuri de bătălie de pe bătrânul continent, bihoreni vor ajunge cu acest prilej să-și facă o imagine mai bună și mai completă despre Europa.

BISERICA ORTODOXĂ RUSĂ ÎNTRE ANII 1800-1900. CONTRIBUȚII LA VIAȚA ȘI ACTIVITATEA EPISCOPULUI TEOFAN DE TAMBOV ȘI DE VLADIMIR (1815-1895)

Radu ROMÎNAȘU*
Cornelia ROMÎNAȘU**

THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH BETWEEN 1800 AND 1900.
CONTRIBUTIONS ON THE LIFE AND ACTIVITY OF BISHOP THEOPHAN OF
TAMBOV AND OF VLADIMIR (1815-1895)

Abstract

Russia was perceived in the nineteenth century as a space where many contradictions intersect; from this perspective, to understand to some extent the syntagm "Russian soul", we must consider the paradoxical aspects of Russia, with all the contradictions of its history. In the period between 1800 and 1914, the religious life of the Russian people was characterized by a complex dynamic, the religious feeling being essential in society. Throughout the nineteenth century, the Russian Church began to show signs of returning to its traditional practices of Eastern origins, after previously having entered a shadow cone caused by the adoption of the Enlightenment reformist ideas of the 18th century. In this varied and effervescent context of Tsarist Russia, one of the greatest ecclesiastical personalities of the universal Orthodox Church, namely the hierarch Theophan the Recluse, carried out his activity, especially in the second half of the 19th century.

Keywords: *Russia, Orthodox Church, spirituality, society, reforms*

Numeroase generații de scriitori ruși și nu numai s-au străduit să definească ceea ce îndeobște este cunoscut sub denumirea de „suflet rus”. Cele mai multe încercări vorbesc despre fatalism, despre capacitatea de a suporta greutățile cotidiene fără lamentări, despre o instabilitate emoțională profundă, despre spontaneitate, despre o candoare și o deschidere asemănătoare unui copil sau a unui sfânt. Potrivit cercetărilor din această direcție, Rusia apare ca un spațiu în care se amalgamează numeroase contradicții și din această perspectivă este insondabilă pentru rațiune și necuantificabilă pentru orice teorie sau doctrină. Pentru a înțelege într-o oarecare măsură sintagma de „suflet rus” trebuie să avem în vedere aspectele paradoxale ale Rusiei, contradicțiile istoriei sale etc. Poate că versurile lui Feodor Tiutcev (1803-1873) sunt cele mai potrivite

* Universitatea din Oradea; e-mail: rrd1214@yahoo.com

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: istorie@mtariicrisurilor.ro

pentru o introducere la „sufletul rus”: *Prin rațiune Rusia nu poate fi-nțeleasă, /Și nici cu-arșinul s-o măsoari nu poți: /Ea are propria esență -/În Rusia poți doar să crezi*¹.

În perioada cuprinsă între anii 1800 și 1914, viața religioasă a poporului rus s-a caracterizat printr-o dinamică complexă, sentimentul religios fiind definitoriu pentru întreg spectrul societății.

Laicizarea Bisericii Ortodoxe Ruse a început sub auspiciile iluministe ale lui Petru cel Mare, care, pentru a elimina orice concurență spirituală și ideologică la adresa autorității sale, și-a subordonat Biserica Ortodoxă, prin desființarea Patriarhiei, pe care a înlocuit-o, după model luteran, cu un Sfânt Sinod, compus din clerici și laici și supravegheat de un procuror general (*Oher-procuror*) numit de țar, care garanta împăratului dreptul de a confirma lucrările Sinodului. Această etatizare crescândă a Bisericii ruse a determinat o stare de tulburare și de anxietate în corpul clerical. Aceste acțiuni au redus într-o oarecare măsură implicarea Bisericii în viața cotidiană, micșorându-i sfera de influență. Procesul despre care vorbim s-a configurat cel mai evident în mediul urban, unde intelighenția a reușit să implementeze idei de factură occidentală, de sorginte iluministă, în noua paradigmă socială configurată Biserica având un rol mai diminuat. Sub impulsul „luminilor”, știința de carte s-a răspândit în masele largi ale poporului în timpul lui Petru cel Mare și a Ecaterinei a II-a, ambii înființând numeroase școli în orașe și chiar la sate, în care au predat și numeroase personalități ecleziastice ale vremii, precum Dimitrie de Rostov, important neoisihast, Teofan Prokopovici, Mitropolitul Platon Levșin, cel care a introdus limba rusă în sistemul educațional. Mai mult, Rusia se putea mândri cu existența a patru academii teologice vestite în Răsăritul creștin și cu 57 de seminarii eparhiale².

Astfel, sistemul Bisericii guvernamentale stabilit de Petru cel Mare a continuat cu puteri sporite până în 1917. Perioada sinodală din istoria ortodoxiei ruse este de obicei asociată unei perioade de declin, în care Biserica a fost complet subordonată statului³. Această realitate a condus treptat la implementarea unor idei de factură occidentală în Biserica Rusă, cu precădere în domenii precum arta sacră, muzică și teologie⁴.

Rusia, statul cel mai puternic din Răsăritul Europei, având în cuprinsul ei cea mai mare Biserică ortodoxă, a sprijinit constant și în secolul al XIX-lea popoarele ortodoxe din Balcani în eforturile lor de a se elibera de sub dominația otomană și a-și recuceri independența națională.

¹ Emil Dumitru, Ecaterina Ștefania Dumitru, „Sufletul rus- caracteristici și percepție”, în *Multidisciplinary Resurse*, 2012, p. 271. Pentru aceeași tematică vezi și Florian Bichir, *Mesianismul rus și chipurile sale*, Editura Militară, 2016.

² Ioan Rămureanu, Milan Șesan, Teodor Bodogae, *Istoria bisericească universală*, vol. II (1054-1982), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993, p. 289, 433; I. Pulpea-Rămureanu, „Bisericele ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii Ortodoxe Ruse”, în *Studii teologice*, 1949, nr. 1-2, p. 20-30.

³ Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Editura Penguin Books, Baltimore, Maryland, SUA, 1963, p.128.

⁴ *Ibidem*.

Pe tot parcursul secolului amintit, în Rusia, pătura superioară conducătoare bisericească și laică era divizată în două partide: *occidentalistii* și *tradiționaliștii* sau *slavofilii*, cu alte cuvinte progresiștii și conservatorii. Prima grupare erau pentru imitarea Apusului, în timp ce slavofilii militau pentru păstrarea și cultivarea valorilor proprii.

În Biserică s-a resimțit influența ideilor apusene, în primul rând prin idealismul german, care a pătruns în teologia rusă pe la mijlocul secolului și a ideilor neoscolasticii propovăduite într-o serie de lucrări dogmatice (Silvestru Lebedinsky, *Compendium Theologiae classicum didactico-polemicum doctrinae christianae*; Macarie Bulgakov, *Teologia dogmatică ortodoxă*, 2 vol.; Silvestru Malevanski, episcop de Kanev, *Teologia dogmatică ortodoxă*⁵.

Cu toate acestea, în prima jumătate a secolului al XIX-lea Biserica Rusă a început să dea semne de revenire la practicile ei consacrate, de factură răsăriteană, după ideile reformatoare de factură occidentală ale secolului al XVIII-lea. Astfel, într-o primă etapă, s-a pus accent pe intensificarea activității misionare. Provocările misionarismului au fost primite cu entuziasm; Academia Teologică din Kazan, deschisă în 1842, începe să fie preocupată de promovarea mișcării misionare și de pregătirea adecvată a preoților; se traduce intens din *Sfinții Părinți*, iar traducerea în limba rusă a unui tiraj cât mai mare din *Sfânta Scriptură* devine o realitate⁶. În consecință, Biserica Rusă, dincolo de inovațiile care au provocat-o la o meditație mai profundă a sensurilor și a rațiunilor sale în lume, și-a continuat misiunea de îndrumare a credincioșilor și de convertire la creștinism a noi segmente de populație⁷. Spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, în Biserica Rusă se poate constata existența unui proces aflat în plină derulare cu scopul de a îndepărta influența occidentală, prin reevaluarea dogmei răsăritene și respingerea dogmelor din apus. Teologic vorbind, Rusia secolului al XIX-lea se rupe treptat de dependența excesivă față de Occident⁸. O contribuție semnificativă în acest sens a avut și slavofilul Alexis Homiakov (1804-1860). Teolog, filosof și poet rus, Homiakov a prezentat - în scrierile sale - numeroase argumente în favoarea revenirii la teologia răsăriteană, afirmând că teologia răsăritului ortodox este total diferită de cea apuseană, catolică și protestantă și, în consecință, aceasta trebuie așezată la temelia societății rusești⁹.

Un alt exemplu sugestiv în acest sens a fost mișcarea de reînnoire monastică bazată pe tradiția isihastă inițiată de monahii de la celebra Mănăstire Optina Pust în (*Оптинапустынь*) din anii '60 ai secolului, care în majoritatea teritoriilor rusești se pierduse în secolul al XVIII-lea. Cel care a contribuit decisiv la renașterea monahismului și a spiritualității în Rusia, care au avut de suferit în urma reformelor lui Petru I și ale Ecaterinei a II-a, a fost Cuviosul Paisie Velicicovschi de la Mănăstirea Neamț, care a

⁵ Ioan Rămureanu, Milan Șesan, Teodor Bodogae, *op.cit.*, p. 345.

⁶ Timothy Ware, *op.cit.*, p.135.

⁷ Este vorba despre populațiile tătare din sud-estul imperiului.

⁸ Timothy Ware, *op.cit.*, p.136.

⁹ *Ibidem*.

reînviat învățătura veche despre rugăciunea inimii (*Rugăciunea lui Iisus*), o practică isihastă aproape uitată în Rusia¹⁰.

Isihasmul este o doctrină teologico-filosofică ce prezintă o serie de idei legate de raportul omului cu lumea în care trăiește. Sub impulsul ei, mistica reprezintă un simptom clar al frământărilor interne din societatea rusă și nu numai. Cultura influențată de aceste teorii a creat, la rândul ei, forme particulare de manifestare în plan pedagogic, psihologic, juridic, teologic etc.

În consecință, isihasmul (cuvântul grecesc *isihie*-liniște) a exercitat o influență puternică asupra conștiinței individuale, deplasând atenția individului în sânul bisericii, prin organizarea slujbelor și procesiunilor religioase, cultivarea cântărilor religioase, aplicarea unui program complex de cult, constând în rugăciuni de zi și de noapte, participarea la hramuri și la pelerinaje, postiri îndelungate, ridicarea de biserici și mănăstiri prin eforturile credincioșilor, aducerea de moaște de sfinți, redarea intuitivă a învățăturii creștine și a istoriei biblice.

Teoria isihastă cuprindea o serie de cugetări ascetice care îndemneau la un refuz categoric al gândirii înțelepților antici, sistemul mergând până la formula: „fericit este acela care-și omoară voința, ajungând la o stare de indiferență sau de ataraxie¹¹”. Operele prin care s-a răspândit doctrina aparțin lui Ioan Scărarul (*Scara paradisului*)¹², Efrem Sirul (*Imnurile*) și mai ales Grigorie Palama¹³. Era vorba despre o revenire totală la tradiția răsăriteană. Nu întâmplător scrierile și evenimentele de la Optina au atras mulți oameni din toate categoriile sociale ale Rusiei. În anul 1878 însuși Dostoievski a vizitat mănăstirea „pentru alinare și îndrumare spirituală”¹⁴. Timpul petrecut aici de scriitor a fost deosebit de fertil. El a dat naștere romanului-capodoperă *Frații Karamazov*, multe din scenele prezentate în roman fiind inspirate din cele văzute și simțite în mijlocul acestui complex monahal din nordul Moscovei, cel mai important focar ortodox al Rusiei secolului al XIX-lea. Amintim doar personajul Zosima care a fost inspirat de

¹⁰ John Anthony Mc Guckin, „The Making of the *Philokalia*: A tale of Monks and Manuscripts”, according to Brock Bingaman, Bradley Nassif, „The *Philokalia*: A Classic Text of Orthodox Spirituality”, Oxford University Press, 2012, p. 40-41.

¹¹ Ataraxia este o concepție filosofică idealistă din antichitate care susținea că omul trebuie să tindă spre o stare de perfectă liniște sufletească, prin detașarea de frământările lumii.

¹² A se vedea *Filocalia sfințelor nevoițe ale desăvârșirii*, vol. 9, traducere din grecește, introducere și note de Dumitru Stăniloae, Editura Humanitas, p. 47-380.

¹³ Grigorie Palama (1296-1359) a fost arhiepiscop de Tesalonic, unul dintre cei mai profunzi și mai originali teologi ai Bisericii Ortodoxe din secolul al XIV-lea. A dus o viață de asceză. Cinci zile pe săptămână le petrecea în rugăciune și post, fără să se întâlnească cu nimeni, iar sâmbăta și duminica cobora în mijlocul comunității, unde slujea și predica. A fost canonizat la nouă ani de la moartea sa. A scris trei trilogii de apărare a isihasmului. Prima trilogie conține următoarele titluri: *Primul tratat dintre cele dintâi pentru cei ce trăiesc cu evlavie în isihie*, *Primul tratat dintre cele dintâi pentru cei ce se dedică cu evlavie isihiei* și *Primul tratat dintre cele dintâi despre lumina și luminarea dumnezeiască, despre fericirea sfântă și despre desăvârșirea cea întru Hristos*. Vezi și Vasile Andru, *Isihasmul sau meșteșugul liniștirii*, Editura Herald, București, 2000; Idem, *Psihoterapie isihastă. Practici și metode folocalice pentru restabilirea sănătății*, Editura Paralele 45, Pitești, 2010.

¹⁴ Orlando Figes, *Dansul Natașei. O istorie culturală a Rusiei*, traducere de Lucia Popovici, Editura Polirom, Iași, 2018, p. 254.

personalitatea fascinantă a starețului Ambrozie, cu care Dostoievski s-a intersectat de mai multe ori¹⁵. În alte romane, celebrul scriitor surprinde, printre altele, atmosfera religioasă din sânul poporului rus. În romanele *Umiliți și obidiți*, *Frații Karamazov* și *Crimă și pedeapsă* este foarte bine evidențiat conflictul dintre credință și necredință, între rațiune și credință, iar tensiunea dintre cele două nu este niciodată aplanată pe deplin¹⁶.

La rândul lui, Tolstoi, un alt titan al literaturii universale, a fost preocupat de dimensiunea religioasă, aceasta reflectându-se îndeosebi în romanul *Învierea*, unde tematica social-politică este dominată de un conflict interior zdrobitor, așa cum rezultă din zbuciumul lăuntric al prințului Nehliudov care, după ce e respins de Katiușa Maslova (prostituata pe care o condamnase din cauza unui omor, luptându-se ulterior pentru grațierea ei), se dedică studierii Evangheliei¹⁷. Nu vom intra în detalii cu privire la concepțiile lui Tolstoi despre Biserică și rolul ei în societate. Ne rezumăm doar la a preciza că acesta a dorit să fie inițiatorul unei credințe bazată pe învățăturile lui Iisus Hristos, însă eliberată de dogma și misticismul Bisericii oficiale¹⁸.

Viața religioasă din Rusia a avut un impact vizibil în viața indivizilor și a comunității, care s-a repercutat în timp sub diferite forme, intrând în medii sociale complexe, modelând destine individuale și colective deopotrivă.

În mediul rural, credința era mult mai „afîșată” decât în orașele aglomerate și cosmopolite. Mai mult, la sat noțiunea de *creștin* se confunda cu cea de *țăran*; de altfel, în limba rusă, cuvântul *țăran* (*krestianin*) este asociat cu numele de *creștin* (*hristianin*)¹⁹. Astfel, mujicul rus se identifica ca fiind în primul rând „drept creștin” și mai apoi ca „lucrător al pământului”.

Majoritatea țăranilor aveau o profundă evlavie exterioară dominată de o devoțiune vizibilă. Astfel, ei își făceau semnul crucii, pomeneau des numele Domnului, mergeau regulat la biserică, respectau întotdeauna Postul Paștelui și nu lucrau niciodată în zi de sărbătoare²⁰. În realitate, majoritatea lor erau angajați pe un drum paralel cu viața creștină oficială a Bisericii: „Religia țăranilor era departe de creștinismul pedant al clerului. Ei amestecau credința ortodoxă cu superstițiile și cultul păgân, cu magia și vrăjitoria”²¹. Aceste realități, cvasigenerale la nivelul întregii Europe, pot fi ușor surprinse print-o descriere, fie ea și superficială, a interiorului unei locuințe țărănești: „în casă exista Poludnița, zeița recoltei, venerată prin așezarea unui mănunchi de secară în spatele icoanei din casa țăranului; Vlas, protectorul turmelor, care a devenit în epoca creștină

¹⁵ *Ibidem*; Feodor Mihailovici Dostoevski, *Frații Karamazov*, traducere de Ovidiu Constantinescu, vol. I, Editura Art, București, 2016, p. 36.

¹⁶ Orlando Figes, *op.cit.*, p. 258.

¹⁷ *Ibidem*, p. 262.

¹⁸ Paul Johnson, *Intellectualii*, traducere de Luana Stoica, Editura Humanitas, București, 2015, p. 183.

¹⁹ Orlando Figes, *Revoluția rusă 1914-1924, Tragedia unui popor*; (în continuare: *Revoluția rusă...*) traducere de Cornelia Marinescu, Editura Polirom, București, 2016, p. 85.

²⁰ *Ibidem*, p. 89.

²¹ *Ibidem*.

Sfântul Vlasie și Lada, zeița norocului”²². În viața religioasă a țaranului rus exista un sincretism între credințele păgâne și creștinism. Biserica a adoptat măsuri energice de combatere a acestor practici și ritualuri precreștine încă din secolul al XIII-lea²³.

În privința clerului rural, situația acestuia era destul de dificilă, deoarece pe lângă atribuțiile ce țineau strict de zona ecleziastică, el era obligat să devină și ochiul autorităților de stat, devenind astfel în mentalul colectiv un agent al guvernului. Preoților li se cerea să condamne în predicile lor toate formele de nemulțumire și de opoziție față de țar și să informeze poliția despre elementele subversive din parohiile lor, chiar dacă obțineau informațiile în timpul spovedaniei. Mai mult, preoții erau împovărați și cu diferite sarcini administrative²⁴. Astfel, viața lor era destul de dificilă, fiind marcată uneori de neîncrederea sau chiar disprețul enoriașilor, mai ales în momentul în care unii dintre ei se dedau la abuzuri, pierzându-și credibilitatea în rândul comunității. În acest context, aceasta se raporta la ei „nu ca la niște povățuitori spirituali, ci ca la o categorie de comercianți care făceau negoț cu sfintele taine”²⁵. Printre numeroasele motive care au cauzat astfel de atitudini se încadrează și renumerația insuficientă, ceea ce a condus pe unii preoți la identificarea unor metode de a dobândi venituri alternative. Mărturiile documentare sunt reprezentative în acest sens: „Miresele țărănci erau lăsate cu orele să aștepte în biserică sau morții rămăneau neîngropați cu zilele, în timp ce țaranii și preoții se ciorovăiau la preț”²⁶. Datorită acestor realități, a nivelului de educație precar al multora dintre fețele bisericești, adicția onora pentru alcool și fapte de corupție, binecunoscutele legături cu diversele instituții ale statului și supunerea față de marea boierime locală, lipsa de respect cu care erau priviți oamenii Bisericii s-a amplificat constant în societate²⁷.

În mediul urban situația era și mai sensibilă. Lumea cosmopolită a marilor orașe a reușit să „seducă” segmentul tineretului de la țară, rupându-i brusc de viața rurală patriarhală. Frecventarea regulată a bisericii la oraș era redusă, tinerii se confruntau cu propaganda bolșevică atee, care le bulversa sistemul de valori cu care aceștia au venit în mediul urban, iar în lipsa unui sistem care să-i ajute să se integreze eficient în noile dimensiuni sociale- și în care un rol important trebuia să-l joace biserica - aceștia ajungeau să fie acaparați de curente filosofice și ideologice anticlericale și anti ecleziastice.

O altă problemă cu care se confrunta Biserica în mediul urban era legată și de insuficiența lăcașelor de cult. De exemplu, la începutul secolului al XX-lea, suburbia industrială Orehovo-Zuevo din apropierea Moscovei, avea doar o biserică la 40.000 de locuitori, iar Iuzovka, centrul minier al regiunii Donbass, avea doar două lăcașuri de cult

²² Idem, *Dansul Natașei*....., p. 251.

²³ Antoaneta Olteanu, *Civilizația rusă. Perioada veche și modernă*, ediția a II-a, Editura Paideia, București, 2020, p. 134.

²⁴ Orlando Figes, *Revoluția rusă*....., p. 86.

²⁵ *Ibidem*, p. 90.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

la 20.000 de locuitori”²⁸. Așadar, lipsa de așezăminte de cult care să suplinească nevoile spirituale ale locuitorilor mediului urban, a reprezentat, la rândul lui, un alt factor care a generat scăderea numărului de creștini practicanți în orașe.

Dacă în cartierele muncitorești predomina ateismul, în cadrul păturilor aristocratice și-au făcut loc forme de spiritualitate alternative, ca de exemplu ezoterismul, ocultismul și spiritismul, categoriile sociale mai înstărite căutând „curente spirituale” noi²⁹. Totuși, în pofida acestei situații, au existat preoți ce și-au adaptat metodele de catehizare la noile realități ale timpului. Astfel, unii au desfășurat activități de catehizare pe străzi, în special în cartierele muncitorești; au organizat dezbateri teologice și studii biblice axate pe grupuri-țintă, o categorie specială fiind tinerii.

Dificultăți care s-au perpetuat chiar din secolele trecute au fost legate de cărțile bisericești oficiale care conțineau numeroase greșeli și inexactități datorită în special copiștilor cu o pregătire superficială. Ca urmare, autoritățile ecleziastice s-au străduit să ajungă la o alcătuire unitară a conținutului cărților de cult. Din această perspectivă, amintim reforma inițiată de patriarhul Nikon încă din secolul al XVII-lea, care a condus în cele din urmă la schisma internă din anul 1667. Setul de reforme a vizat ajustarea ritualului liturgic după modelul liturghiei grecești; cântarea bisericească pe o singură voce în detrimentul polfoniei; semnul crucii făcut cu trei degete; retipărirea tuturor cărților de cult și îndreptarea lor conform originalelor grecești; acceptarea în cultul bisericesc doar a icoanelor pictate în stil grecesc (bizantin).

Implementarea acestor măsuri a beneficiat de sprijinul autorităților țariste, însă maniera inflexibilă și dură a lui Nikon a determinat nu doar nemulțumirea clerului, ci și a boierilor obligați să se supună poruncilor patriarhului. Ca urmare, s-au înregistrat numeroase proteste ale arhierilor, preoților, călugărilor și mirenilor adepți ai tradiționalismului. Mai mult, adepții ritului vechi au preferat să plece în exil spre Prusia Orientală, regiunea Carpaților și Țările Române³⁰. De fapt, patriarhul Nikon a fost hotărât pentru o reformă pe care o aprobase și patriarhul Paisie al Ierusalimului (1645-1660), într-o scriere specială, în care semnalase toate deosebirile liturgice observate în călătoria sa prin Rusia și pe care călugărul Natanail din Kiev, a reușit să le sintetizeze într-o lucrare intitulată *Carte despre credință (Kniga o vere, Kiev, 1644)*³¹

Un subiect aparte în societatea și cultura rusă din perioada analizată a fost categoria așa-numiților „nebuni” pentru Hristos sau cea a pelerinilor rătăcitori. Aceștia au o istorie ce coboară până în epoca medievală. Pelerinul rătăcitor este de fapt „un vagabond intelectual...., ostil unei umanități satisfăcute de destinul său; el nu-și aduce în mod direct contribuția la cultura națiunii, cu toate acestea el se constituie într-un element propriu al acesteia....pentru că servește încă drept pol de atracție pentru

²⁸ *Ibidem, Revoluția rusă.....*, p. 88.

²⁹ *Ibidem*, p. 56.

³⁰ Antoaneta Olteanu, *op.cit.*, p. 133-143.

³¹ Ioan Rămureanu, Milan Șesan, Teodor Bodogae, *op.cit.*, p. 287.

sufletele de elită, dornice de absolut”³². Aceștia puteau fi identificați în mediile urbane, „acolo unde își puteau exercita după voie darul de provocatori, dormeau sub cerul liber, în hambare sau în pridvorul bisericilor; peste tot oamenii considerau o onoare să le ofere ospitalitatea. Nemaipomenita libertate interioară care-i înflăcăra provenea din renunțarea lor totală la bucuriile acestei lumi, la viața de familie și chiar la echilibrul psihic și la integritatea mentală pe care păreau să o disprețuiască în sensul în care o înțeleg cei mai mulți dintre muritori”³³. Reacția locuitorilor citadini față de aceste veritabile personaje din societatea rusă a fost una de respect și de admirație. Această sintagmă, șocantă prin construcția ei semantică, definea un creștin care, printr-un act deliberat de simulare, denunță înțelepciunea lumii și pseudo-valorile ei, abandonându-se cu totul voinței divine. Așadar, vorbim despre o categorie de creștini care au renunțat la o viață de confort și letargie, dedicându-se în totalitate celor duhovnicești, ei fiind cunoscuți în mentalul colectiv drept conștiințe ale națiunii, oameni sfinți care se dedicau contemplării, rugăciunii și postului. Propria percepție despre sine era următoarea: „Din mila lui Dumnezeu sunt creștin, iar după fapte un mare păcătos, iar după starea socială un pelerin fără adăpost, care umblă din loc în loc. Toată averea mea este o traistă cu posmagi, iar în sân am Sfânta Scriptură. Asta-i tot ce am”³⁴. Totodată rolul „nebunului” pentru Hristos era „denunțarea implicită sau explicită a păcatelor societății și a neglijării preceptelor creștine. Principala lui datorie era de a le reaminti oamenilor nucleul escatologiei creștine”³⁵.

Cât privește Biserica oficială, aceasta în ciuda apatiei care o caracteriza, a luat totuși atitudine atunci când învățătura sa a fost atacată de legislația laică care nu se încadra în parametrii codul moral creștin: Astfel, tentativele întreprinse la sfârșitul secolului al XIX-lea de liberalizare a legilor privind divorțul și de transferare a întregii proceduri către tribunalele penale au fost blocate cu succes de Biserică, care a devenit tot mai doctrinară în chestiunile privind sexualitatea privată și care susținând vechea ordine patriarhală, a încheiat o alianță firească cu ultimii doi țari în lupta împotriva lumii liberale moderne³⁶. De asemenea, cazurile grave, precum adulterul, incestul, zoofilia și blasfemia erau judecate în continuare de tribunale ale Bisericii³⁷.

Atitudinea Bisericii oficiale față de abaterile de la dogma ortodoxă a fost o altă chestiune demnă de semnalat. Reacțiile au fost intransigente: Cei care se abăteau de la învățătura Bisericii erau considerați eretici, ba chiar trădători de patrie³⁸. Un exemplu în acest sens a fost „prințul Gagarin, care a devenit iezuit la mijlocul secolului al XIX-lea

³² Mihail Evdokimov, *Pelerinii ruși și vagabonzi mistici*, traducere de Magdalena Mărculescu și Cojoclea Elena Soare, Editura Pandora,Târgoviște,1999, p. 60.

³³ *Ibidem*, p. 61.

³⁴ Mihail Evdokimov, *op.cit.*, p. 187.

³⁵ *** *Holy Fool in Byzantium and Beyond*, traducere de Simon Franklin și Serghei A. Ivanov, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 400-416.

³⁶ Orlando Figes, *Revoluția Rusă.....*, p.88.

³⁷ *Ibidem*, p. 87.

³⁸ Alain Besançon, *op.cit.*,p.35.

și a avut parte de această amară experiență”³⁹. Mai mult, publicarea de texte prin care era atacată Biserica Ortodoxă era considerat un delict grav⁴⁰.

În Rusia existau numeroase grupări religioase eterodoxe. Cauzele apariției acestora reprezintă și o consecință a apatiei generale din sânul Bisericii oficiale, dar și a faptului că mulți credincioși nu se mai regăseau în sânul ei, acuzând pe reprezentanții clerului de neimplicare în societate și de faptul că nu mai era relevantă în noul context social al secolului al XIX-lea. Unii părăseau Biserica fie din motive personale (erau dezamăgiți de cler), fie din motive intelectuale (preferau noile curente ideologice care erau la modă: anarhismul, respectiv bolșevismul).

Principalele grupări religioase eterodoxe active în perioada la care ne raportăm au fost: *rascolnicii*, *duhoborii*, *molocanii* (de la cuvântul *moloko* - lapte⁴¹) și *hlîști*.

Rascolnicii erau credincioșii de rit vechi, cei care au refuzat reformele patriarhului Nikon din anii celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. Cei ce au refuzat adoptarea noile reforme au fost persecutați, afirmând despre sine că sunt adevărații credincioși, iar pe cei care au adoptat noile reforme îi considerau eretici. Această comunitate a continuat să existe și în secolul al XX-lea, gruparea lor având adepți până în prezent. Potrivit statisticilor de la începutul secolului al XX-lea, numărul lor a atins cifra de 18 milioane⁴².

O altă grupare religioasă activă în secolul al XIX-lea au fost *duhoborii* („luptătorii duhului”). Având o orientare panteistă, gruparea a apărut în secolul al XVIII-lea în Ucraina și s-a constituit pe baza tezelor formulate de S. Kolesnikov și I. Pobirohin, care pretindeau că sunt inspirați de Duhul Sfânt; adepții interpretau Biblia după bunul lor plac, trăiau în comun și refuzau autoritatea bisericească și pe cea a statului, punând accentul pe pacifism și refuzând serviciul militar. Aceasta a stârnit reacția autorităților care au făcut recrutări forțate din rândurile lor și au atacat satele locuite de aceștia. Pe parcursul secolului următor, datorită persecuțiilor din partea statului, duhoborii au migrat spre Caucaz, Armenia, și Georgia⁴³. Conform statisticilor, în anul 1880, aproximativ 12.800 de duhobori locuiau în Georgia, Armenia și regiunea Kars, în timp ce în 1897 numărul acestora a ajuns la 20.000⁴⁴. Lev Tolstoi a susținut mișcarea acestora din punct de vedere financiar, acordându-le suma de 25.000 de dolari, reprezentând drepturile lui de autor pentru romanul *Înviearea*⁴⁵. Grație acestui ajutor financiar, mulți adepți au avut posibilitatea de a emigra în Canada⁴⁶.

Molocanii au reprezentat un alt cult de nuanță protestantă cu foarte mulți adepți. Aceasta a activat în secolul al XIX-lea în Caucaz și Donețk. Au existat mai multe ramuri,

³⁹ Ivan S. Gagarin, *Journal du prince Ivan S. Gagarine*, Paris, 1910, p. 56.

⁴⁰ Orlando Figes, *Revoluția Rusă.....*, p. 87.

⁴¹ Adepții grupării au renunțat la rânduiala veche a postului a Bisericii ortodoxe, consumând lapte, unt și ouă.

⁴² Orlando Figes, *Revoluția Rusă.....*, p. 87.

⁴³ Daniel H. Shubin, *A History of Russian Christianity* vol.3, Editura Algora Publishing, New York, 2005, p. 145.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 147.

⁴⁵ Orlando Figes, *Dansul Natașei.....*, p. 267.

⁴⁶ Daniel H. Shubin, *op.cit.*, p. 146.

dintre care amintim: molocanii iudaizați sau Subotniki, care acceptau doar Cartea Vechiului Testament, pe Moise și țineau Sabatul; altă ramură erau molocanii de pe Don, care erau de acord cu serviciul militar, iar „Cina Domnului” era văzută ca și sacrament, iar pâinea și vinul erau recunoscute ca fiind esența trupului și sângelui lui Iisus Hristos. Taina căsătoriei era preluată din cărțile liturgice ale Bisericii oficiale, însă modificată pentru a se potrivi propriei învățături⁴⁷. În privința traiului cotidian și a moralei, aceștia - conform mărturiei lui F.V. Livanov care în 1862 a călătorit în satele molocane - nu acceptau imaginile (icoanele) în serviciile religioase, se practica abstenența față de alcool; în comunitate era activ spiritul de într-ajutorare reciprocă; își plăteau toate taxele către stat și erau supuși autorităților centrale⁴⁸.

O altă denominațiune religioasă prezentă în Imperiul Țarist a fost *Frățietatea Taberei Drepte*, fiind cunoscuți și sub numele de Iehoviști, Nikolai Sazonovic Ilin fiind liderul acestei secte în ultima decadă a secolului al XIX-lea. Aceștia respingeau toate Tainele și ritualurile Bisericii și negau divinitatea lui Iisus Hristos. Astfel, aceștia, au fost persecutați de autorități, care au luat măsuri de limitarea răspândirii acestor idei. Pe aceeași linie, o altă sectă ce a activat în Caucaz a fost gruparea *Noul Israel*. Liderul acesteia, Lubkov, pretindea că Rusia este Noul Israel: „Lubkov considera că întreaga Rusie este Noul Israel, Împărăția Lui Dumnezeu împărțită în șapte regiuni”⁴⁹. Gruparea a fost atent monitorizată de autorități. Lubkov a reușit să cumpere de la guvernul Uruguayului o fermă lângă Montevideo unde s-a refugiat împreună cu o parte din adepți. Numărul aproximativ al grupării din zona Caucazului, în anul 1910, era de 20.000, iar în momentul de apogeu al mișcării aceasta număra circa 100.000 de adepți. După plecarea lui Lubkov, mișcarea a intrat într-un proces de destrămare⁵⁰.

Scapeții sau *scopiții* au avut ca lider pe Kondrati Selivanov, secundat de soția sa Akulina. Ideea de bază a grupării era legată de faptul că bărbatul trebuie castrat pentru a-i fi eliminate pornirile păcătoase ale trupului, același lucru fiind valabil și pentru partea feminină. Secta își are începuturile în secolul al XVIII-lea, ea continuând să existe până în anul 1917. Din 1910 intră în declin, la apogeul mișcării putând fi numărați între 2000 și 3000 de aderenți⁵¹.

O sectă mai cunoscută a fost cea a *hlîștiților*⁵² (de la rostirea cuvintelor: „hlâșciu, hlâșciu, Hristaișciu” (*lovesc, lovesc și pe Hristos aflu, caut*). Învățătura acestora se baza pe credința că păcatul reprezintă primul pas spre izbăvire. În timpul întâlnirilor nocturne membrii se flagelau în grup pentru a le fi iertate păcatele⁵³.

⁴⁷ *Ibidem*, p.133.

⁴⁸ *Ibidem*, p.139. Vezi în acest sens și Ion Gumelnii, „Considerații cu privire la denominațiunile religioase din Basarabia în secolul al XIX-lea”, în *Studia Universitatis Moldaviae*, 2013, nr. 4, p. 33-38.

⁴⁹ Daniel H. Shubin, *op.cit.*, p.155.

⁵⁰ *Ibidem*, p.158.

⁵¹ *Ibidem*, p.120-135.

⁵² Din această grupare a făcut parte și Rasputin.

⁵³ Orlando Figes, *Revoluția Rusă.....* p. 56.

Pe lângă aceste denominațiuni au existat și alte entități religioase care nu s-au situat într-o zonă radicală ca și cele prezentate mai sus. Un exemplu în acest sens îl constituie gruparea tolstoienilor. Avându-l ca promotor pe Lev Tolstoi, adepții acestei grupări aveau preocupări intelectuale. Ei se adunau în grupuri restrânse dezbătând idei filosofice și doctrine teologice⁵⁴. Această grupare a fost și ea condamnată de Biserica rusă deoarece liderul ei, celebrul romancier rus, nega divinitatea Mântuitorului; e la respins autoritatea Bisericii Ortodoxe Ruse, sacramentele acesteia, venerarea sfinților și a icoanelor. Membrii grupării erau în mare parte tineri, susținători ai lui Tolstoi⁵⁵.

Atitudinea Bisericii Ortodoxe Ruse și a autorităților laice față de toate aceste noi orientări religioase a fost una de combatere hotărâtă.

Pe lângă grupările enumerate, în spațiul rus în secolul al XIX-lea și până la izbucnirea Primului Război Mondial, și-au desfășurat activitatea și alte confesiuni decât cea oficial-majoritară. Amintim aici prezența în Imperiul Țarist a cultelor catolic și greco-catolic, dar și a cultelor protestante și neoprotestante, dintre care s-au evidențiat luteranii, menoniții, penticostalii și baptiștii. Acestea nu au avut acțiuni împotriva statului și au colaborat cu autoritățile centrale în grade diferite, abordând variate modalități: acțiuni sociale dominate de un puternic filon caritabil, oferirea de recruți pentru armată, participarea la dezvoltarea sistemului educațional etc⁵⁶. La rândul lor, musulmanii au fost tolerați în cadrele Imperiului; cu protestanții s-a ajuns la un binevoitor *modus vivendi*., iar în privința evreilor și romano-catolicilor, care profesau și ei „ortodoxii” proprii, s-a încurajat abordarea lor cu o oarecare suspiciune și reținere. Relațiile cu greco-catolicii au fost deosebit de distante și de reci⁵⁷.

Așadar, concluzionând, putem preciza că situația religioasă în Imperiul țarist în perioada supusă analizei noastre a fost una complexă, aceasta reprezentând o provocare majoră pentru Biserică, dar și pentru societate. Numărul grupărilor religioase cu viziune diferită față de învățătura Bisericii oficiale a crescut simțitor, de la aproximativ trei milioane de membri în secolul al XVIII-lea la circa 30 de milioane în primul deceniu al secolului XX, deși unii cercetători sunt de părere că o treime din populația rusă (aproximativ 120 de milioane) a fost atrasă de noile orientări religioase. Spre anul 1900, teozofii, antropozofii, simboțiștii, adepții lui Rasputin și misticii de toate tipurile au început să vadă în aceste grupări un răspuns la dorința lor de a avea o nouă credință pentru poporul rus. Biserica oficială risca să facă implozie. Legată politic de stat, cu o viață parohială inertă, Biserica nu-și putea împiedica enoriașii să se alăture acestor grupări sau doctrine, care promiteau găsirea adevărului și a dreptății pe acest pământ⁵⁸.

În concluzie, situația religioasă din Imperiul țarist în perioada 1800-1914, a fost una extrem de diversificată. Biserica oficială a asistat la un veritabil exod a multor

⁵⁴ Idem, *Dansul Natașei* p. 267.

⁵⁵ Daniel H. Shubin, *op.cit.*, p. 199.

⁵⁶ Daniel H. Shubin, *op.cit.*, p. 160-170; 188-190.

⁵⁷ Norman Davies, *op.cit.*, p. 88.

⁵⁸ Orlando Figes, *Dansul Natașei* p. 267.

credincioși spre grupările sectante sau spre alte confesiuni; alții au îmbrățișat spiritismul și ocultismul, iar alții au ales socialismul și ateismul. O altă categorie, cei dezamăgiți de letargia Bisericii oficiale, au pornit în căutarea creștinismului primar, promovând ideea unei puternice revigorări spirituale (cum este cazul mișcării de la Mănăstirea Optina și nu numai), iar categoria specială a „nebunilor” pentru Hristos au ales calea pelerinului rătăcitor, trăind o devoțiune interioară și respingând stilul de viață al societății contemporane considerat decadent.

În acest context religios deosebit de variat și de efervescent al Rusiei țariste și-a desfășurat viața și activitatea, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, una dintre cele mai mari personalități ecleziastice a Bisericii ortodoxe universale și anume ierarhul Teofan Zăvorâtul.

Născut în anul 1815, la 10 ianuarie, în satul Chernavsk din apropierea Orlovului, episcopul Teofan (după numele de mirean Gheorghie Vasilievici Govorov) a primit cea mai bună educație teologică din vremea aceea. Familia sa a fost una numeroasă. Viitorul episcop a avut trei frați și trei surori. Tatăl său, Vasile, a fost un preot distins care a slujit în mediul rural, cu o evlavie adevărată față de cele sfinte, un om de caracter, direct și deschis, ospitalier. Mama sa, Tatiana, provenea, la rândul ei, dintr-o familie de preoți. Era o femeie profund religioasă și smerită. Principalele trăsături distinctive ale caracterului ei au fost blândețea și bunătatea inimii, exprimate mai ales prin caldă compasiune și disponibilitatea constantă de a ajuta pe orice semen aflat în nevoie și în suferință. Aceste însușiri alese ale mamei le-a moștenit și copilul Teofan. De la tatăl său a moștenit mintea profundă și puternică. De multe ori, preotul Vasile îl lua pe fiul său cu el la biserică, unde micul Gheorghie activa în corul bisericesc sau servea în sfântul altar. Toate acestea au impregnat în sufletul copilului, ca o veritabilă pecete, dragostea față de mediul ecleziastic⁵⁹.

A studiat pentru început la școala pregătitoare teologică din orașul Livna, iar apoi la seminarul din Orlov. În ciuda condițiilor aspre și adesea nemiloase din școlile teologice rusești din acea vreme, cu reguli extrem de riguroase, elevii absolvenți dobândeau o disciplină mentală puternică.

Din 1837 până în 1841 și-a continuat studiile la Academia Teologică din Kiev. Colegii își aminteau că acesta era întotdeauna bine dispus, muncitor, blând și tăcut, iubind însingurarea. La rândul lor, profesorii îl descriu ca pe un tânăr exemplar, foarte modest, onest, educat, plin de râvnă la slujbele dumnezeiești. De aceea, toți l-au sfătuit să intre pe calea slujirii Bisericii⁶⁰. În timpul vieții sale studentești, tânărul Gheorghie Vasilievici Govorov mergea adesea la peșterile Lavrei Pecerskaia din Kiev și în timpul reculegerilor sale și-a întărit tot mai mult convingerea lăuntrică de a deveni călugăr. În consecință, la 15 martie 1841, chiar înaintea absolvirii cursurilor, a devenit monah,

⁵⁹ <http://azbyka.ru/days/sv-feofan-zatvornik> (accesat în 14.03. 2020).

⁶⁰ Tomáš Špidlík, *Inima și duhul în învățătura Sfântului Teofan Zăvorâtul - o fenomenologie ascetico-mistică*, traducere de Maria Cornelia Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2011, p. 13.

primind numele de Teofan. În același an, și-a susținut teza de doctorat cu titlul *Privire de ansamblu asupra religiei Vechiului Testament*. Imediat după intrarea în cinul călugăresc, împreună cu alți monahi, la cercetat pe binecunoscutul părinte Partenie, starețul Lavrei Pecerskaia din Kiev. Cuvintele acestuia l-au marcat pe Teofan pentru tot restul vieții: „Voi, călugărilor care v-ați asumat diverse reguli, nu uitați că un singur lucru este cel mai de trebuință dintre toate: să te rogi, să te rogi neîncetat în mintea și în inima ta către Dumnezeu”.

La absolvirea cursurilor și obținerea licenței, ieromonahul Teofan a fost desemnat ca director provizoriu al Școlii Teologice Sofia din Kiev; mai târziu a fost director al Seminarului Novgorod (aici a predat filosofia), iar din anul 1844 este profesor de teologie morală și ajutor de inspector al Academiei Teologice din Petersburg. Această activitate educațională nu l-a mulțumit și a solicitat să fie eliberat din serviciul academic. În vara anului 1847 a fost desemnat membru al Misiunii Ruse din Ierusalim. Anii petrecuți aici au avut o importanță decisivă pentru formarea morală a ieromonahului Teofan. Vizitând și cercetând *Locurile Sfinte*, vechile mănăstiri și bibliotecile acestora, Teofan a studiat intens scrierile *Sfinților Părinți* păstrate în vechi manuscrise și și-a desăvârșit cunoștințele de limbă greacă și franceză, învățând elemente de bază de ebraică și arabă. În această perioadă de șapte ani a selectat, tradus și publicat materiale duhovnicești spre folosul întregii Ortodoxii. În aceeași ordine de idei, amintim și adunarea materialului pentru lucrarea *Patericul Lavrei Sfântului Sava*. Odată cu izbucnirea Războiului Crimeii (1853-1856), membrii Misiunii Bisericești Ruse au fost rechemati în Rusia. În patria natală ajunge în 1855 și este ridicat la rangul de arhimandrit. O altă demnitate pedagogică deținută de Teofan a fost cea de rector al Seminarului Olonetsky. În această funcție, întreaga sa energie a fost pusă în slujba educării studenților. De asemenea, s-a străduit să insufle acestora o dragoste profundă față de Biserică, de rugăciune și de slujire a lui Dumnezeu. Duminica, el însuși săvârșea sfintele slujbe.

A urmat un transfer la Constantinopol ca prim preot al bisericii ambasadei, având dificila misiune de a media un diferend economic între greci și bulgari. Întoarcerea în Rusia, s-a făcut prin Europa. Cu acest prilej, Teofan a trecut prin mai multe orașe europene, unde a vizitat numeroase biblioteci, muzee și așezăminte religioase, întâlnindu-se și cu Papa Pius al IX-lea.

Ajuns în țară, a fost rechemat la Petersburg pentru a fi numit rector al Academiei Teologice și inspector de religie pentru școlile laice din capitală.

În vara anului 1859 – la 34 de ani - a fost hirotonit episcop de Tambov și Șațk. Hirotonia sa a avut loc în catedrala „Sfânta Treime” din lavra Sf. Alexander Nevsky. Aici a înființat o școală diecezană pentru fete. În timpul șederii la reședința din Tambov, episcopul Teofan a început să îndrăgească izolata sihăstrie din Vâșă, pe care a cunoscut-o în cursul vizitelor sale pastorale. Tot în această perioadă a scris lucrarea *Scrisori despre viața creștină*, care conține un întreg sistem de învățături morale creștine. În vara anului 1863 a fost transferat în scaunul de Vladimir și Suzdal, unde a slujit timp de trei ani. În cuvântul rostit cu prilejul întronizării sale s-a comparat cu un pai purtat de vânt încoace

și în acolo, dar ascultător față de Biserică, în ciuda protestelor lăuntrice ale inimii sale⁶¹. Aici, de asemenea, a deschis o școală eparhială pentru fete. Slujea la biserică, adesea călătorea mult în eparhie, predica în mod constant, a restaurat biserici și cu toată inima a fost lângă turma sa, împărtășind cu ea atât bucuriile cât și necazurile vieții cotidiene.

În anul 1861 episcopul Teofan a fost prezent la deschiderea moaștelor Sfântului Tihon de Zadonsk. Acest eveniment a produs o puternică impresie sufletească ierarhului, fiindcă avea atât de multe în comun cu Sfântul Tihon. Mai mult, îl îndrăgise mult pe acesta încă din copilărie și se gândea totdeauna la el cu mult entuziasm, încât atunci când a venit vremea canonizării acestui mare îndrumător și ocrotitor de suflete, bucuria episcopului Teofan a fost inexprimabilă.

Rusia anilor 1860 era o Rusie dominată de un „aer etern”, plină de o spontaneitate proaspătă și de o simplitate mereu sensibilă la armonia creației. Poporul de atunci care o alcătuia era gata să se lase emoționat imediat de prezența celor dumnezeiești⁶².

În anul 1866 episcopul Teofan a înaintat o cerere pentru a fi eliberat din funcția de episcop al Vladimir-ului, fiind numit mai-marele Sihăstriei Vâșă. Curând a urmat o nouă solicitare de a fi eliberat chiar și de această îndatorire. În scrisoarea sa către Mitropolitul Isidor din 30 mai 1866, episcopul Teofan a explicat motivația deciziei luate: „...Eu caut liniște, ca să mă pot preda preocupărilor de suflet pe care le doresc, și nu din neascultare..., intenția esențială fiind ca rodul muncii să fie folositor pentru Biserica lui Dumnezeu. Voi continua să-mi slujesc Biserica, chiar dacă într-un alt fel.... Nu mă retrag în singurătate pentru odihna trupeză, ci pentru a uita grijile de fiecare zi și a mă putea dedica lucrurilor care-mi stau la inimă”⁶³.

Totuși, ce motive l-au determinat pe episcopul Teofan, aflat în deplină putere, să-și părăsească eparhia și să se retragă în singurătate? Vom prezenta două categorii de motive:

1. Firea sa și formația sufletească s-au acomodat foarte greu în mijlocul lumii laice și în fața diverselor solicitări pe care omul trebuie să le gestioneze prin inevitabile compromisuri. Bunătatea inimii sale, blândețea, încrederea sa în oameni și acceptarea lor – toate arată că nu era potrivit pentru el să trăiască în mijlocul unei lumi a certurilor ireconciliabile și a intrigilor de tot felul. Îi era destul de greu să fie conducător, mai cu seamă într-o poziție importantă precum aceea de episcop. Încrederea îi putea fi înșelată și n-ar fi putut să facă muștrările necesare. Pe lângă acestea, a simțit chemarea de a se dăruia cu toate puterile sale scrisului duhovnicesc. Își dorea să se dăruiască pe sine, cu toate gândurile, numai lui Dumnezeu, pe Care Îl iubea atât de mult. Se străduia ca nimic să nu poată întrerupe totala împărtășire de Dumnezeu, care îi era atât de dragă. Și astfel a părăsit mediul laic pentru a petrece numai cu Dumnezeu.

⁶¹ *Ibidem*, p. 14.

⁶² Michael Evdokimov, *op. cit.*, p. 185.

⁶³ Tomáš Špidlík, *op.cit.*, p. 14.

În ziua de Duminică, 2 iulie 1866, episcopul și-a luat rămas bun de la enoriașii săi. După slujirea Sfintei Liturghii a rostit ultima sa predică, într-o liniște apăsătoare. Și astfel au început 28 de ani de viață solitară și plină de neîntrerupte nevoițe.

2. Ideile episcopului Teofan, bazate pe vechile principii creștine, erau considerate mai mult „o noutate” de oamenii Bisericii din vremea sa. Episcopul Teofan, fiind tânăr, energic și râvnitor, simțea că e mare nevoie ca femeia ortodoxă să se ridice la un nivel duhovnicesc mai înalt în societatea care se schimba cu repeziciune, fiind în pas cu modelele occidentale. El știa că femeia ortodoxă, care a fost întotdeauna conștiința poporului, avea nevoie de o educație eclesastică. Din această perspectivă, a înființat numeroase școli eparhiale de fete, așa cum am amintit mai sus. Aceste școli trebuiau să pregătească soții educați pentru viitorii preoți, care puteau să îi ajute în parohie de pe poziții egale; de asemenea, școlile respective trebuiau să găzduiască o mișcare de emulație a profesorilor ortodocși practicanți și cu formare ascetică. Lucrarea episcopului Teofan în această privință a fost extrem de roditoare, având ca rezultat, cel puțin în eparhia sa și în cele învecinate, dezvoltarea monahismului feminin și formarea de noi mănăstiri pentru maici. De altfel, Teofan a susținut numeroase predici pentru monahii. Cu prilejul lor, a oferit numeroase recomandări bazate pe propria experiență și pe buna cunoaștere a înțelepciunii patristice, extrase din surse de primă mână. În acest context, se insinuează informația despre „căderea” episcopului Teofan, care deși tănuțită de contemporanii săi și în mare măsură ignorată de biografii moderni, s-a păstrat, și astfel, reprezintă, după unele surse, principalul motiv pentru retragerea sa în izolarea (zăvorărea) de la Vâșă. Iată care a fost șirul evenimentelor, potrivit unei mărturii contemporane: într-o zi, una din rudele îndepărtate ale episcopului i-a făcut o vizită la locuința sa și, negăsindu-l acolo, a rămas să-l aștepte. Printr-o coincidență stranie, femeia a fost cuprinsă de amețeală și a leșinat, căzând pe patul lui. Acest lucru a fost văzut de cineva care a făcut afirmații răutăcioase referitoare la incident și a produs nesfârșite zvonuri care s-au răspândit în legătură cu „imoralitatea” arhipăstorului atât de implicat în susținerea cauzei femeii din poporul rus. Zvonurile au fost atât de mult amplificate, încât – în ciuda tuturor realizărilor și lucrărilor binefăcătoare ale episcopului Teofan – discreditarea sa ca păstor de suflete era garantată, cu atât mai mult cu cât societatea din timpul său era destul de birocratică, iar administrația Bisericii și a statului erau atotstăpânitoare. S-au făcut câteva încercări de a susține nevinovăția episcopului. În cele din urmă, relativ tânărul episcop Teofan nu a avut nicio altă posibilitate decât aceea de a recurge la izolare, urmându-l pe îndrăgitul său mentor duhovnicesc Tihon de Zadonsk, care, de asemenea, a fost silit să treacă printr-o situație aproape similară. Încetând orice legătură directă cu lumea laică, în afară de trei persoane, episcopul Teofan s-a retras într-o singurătate totală în Mănăstirea Vâșă ca arhipăstor eliberat din funcție.

În primii șase ani episcopul a mers la toate slujbele și Liturghiile de dimineață. În biserică stătea fără să se miște, fără să se încline, cu ochii închiși spre a nu i se distrage atenția. În zilele de sărbătoare de obicei slujea. Începând cu anul 1872, după Praznicul *Învierii Domnului*, a întrerupt toate legăturile cu oamenii, excepție făcând părintele Evlampie care-l slujea și duhovnicul său, Tihon. „Aș vrea să închid bucuroși – preciza episcopul – toate ferestrele și ușile, ca să nu mai văd și să nu aud nimic din ce se întâmplă afară”. S-a închis așadar în chilia sa, un modest apartament cu două camere⁶⁴. Chilia episcopului era extrem de simplă și de sărăcăcioasă. Pereții erau goi, mobila veche, un dulap în valoare de o rublă, un cufăr de două ruble, o masă veche, un suport de citit vechi, un pat de fier rabatabil, o canapea din lemn de mesteacăn cu șezuturi tari. Avea un set de unelte de strungărie, tâmplărie, legătorie de cărți; echipament de fotografiat, o masă de lucru cu fierăstrăul și o masă de tâmplărie. Avea o rasă de bumbac gri, o panaghie de lemn, o cruce de lemn pentru piept, un telescop, un microscop, un atlas anatomic și unul geografic. Pe lângă acestea, erau prezente numeroase icoane (multe dintre ele pictate de el însuși) și un tablou al Sfântului Serafim de Sarov.

Nu a mai mers la biserica mănăstirii, ci și-a construit cu propriile mâini în chilia sa un paraclis închinat *Botezului Domnului* (după alte surse avea hramul *Schimbarea la Față a Domnului*). Timp de zece ani a slujit Sfânta Liturghie în această bisericuță în fiecare duminică și zi de sărbătoare, iar în următorii unsprezece ani, în fiecare zi. Slujea complet singur, uneori în liniște, iar alteori cântând. Când venea cineva la el cu diverse probleme, spunea ceea ce era de trebuință și se cufunda din nou în rugăciune. Mânca doar atât cât să nu-și pericliteze sănătatea. După Liturghie, dimineața, servea un ceai și se ruga și scria până la orele amiezii. Urma un prânz modest (un ou fiert și un pahar cu lapte – dacă nu era zi de post). La ora patru lua din nou un ceai, iar la ora cinei nu mai mânca nimic. Câteodată, solicita o cafea mică puțin îndulcită. Tot ceea ce primea trimitea prin poșta celor săraci, păstrând pentru sine doar atât cât să-și cumpere cărțile necesare. În puținele momente când nu se mai îndeletnicea cu rugăciunea, cititul sau scrisul, se ocupa cu activități practice. Picta icoane și era priceput la sculptura în lemn și lăcătușărie.

Viața episcopului Teofan a trecut nevăzută lumii și moartea l-a aflat tot în singurătate. În ultimii ani vederea a început să-i scadă (și-a pierdut vederea completă la un ochi), dar nu a abandonat munca asiduă, împărțindu-și în continuare timpul în același mod ca până atunci. Seara, ajutorul său de chilie pregătea totul pentru slujirea Liturghiei de a doua zi. Împăcat cu sine însuși și cu Dumnezeu, Teofan a așteptat moartea cu seninătate: „Moartea nu-i nimic deosebit... - scria el – Să dea Dumnezeu să murim în Domnul, ca să fim pururi cu El”!⁶⁵. Începând din 1 ianuarie 1894 au apărut câteva dereglări în programul lui cotidian. În data de 6 ianuarie, ora 16.30, Evlampie, observând starea de neputință a episcopului din ultimele zile, a intrat în camera sa. Episcopul era

⁶⁴ *Ibidem*, p. 15.

⁶⁵ *Ibidem*.

mort întins pe pat. Mâna sa stângă era pe piept, iar dreapta era așezată ca și cum ar fi fost pregătită pentru o binecuvântare arhierescă. S-a mutat la cele veșnice, în liniște deplină, la vârsta de 79 de ani.

Trupul neînsuflețit a rămas timp de trei zile în bisericuța din chilia sa, iar alte trei zile a fost așezat în catedrală – și nu a dat semne de alterare. Când a fost îmbrăcat în veșmintele arhieresti, fața îi era luminată de un zâmbet de bucurie. Episcopul Teofan a fost îngropat în răcoroasa catedrală Kazan din Sankt-Petersburg. Pe piatra sa de mormânt au fost gravate trei titluri reprezentative pentru principalele direcții ale activității sale scriitoricești: *Filocalia*, *Comentariile pauline* și *Schiță de morală creștină*. În timpul regimului comunist, biserica-catedrală în care se odihnea Teofan Zăvorățul a fost devastată și transformată în depozit, iar din anul 1938 acolo a funcționat un spital de psihiatrie.

„În persoana episcopului Teofan, după cum afirma arhiepiscopul Nicandru de Vilna, avem un învățător creștin universal, cu toate că nu a ținut cuvântări prin diverse părți ale lumii; o personalitate publică, cu toate că trăia în pustie; un propovăduitor al Bisericii, care era auzit pretutindeni, cu toate că în ultimii săi ani nu a fost văzut în nicio biserică; un misionar-doveditor al greșelilor sectare, cu toate că nu a pășit în câmpul deschis al activității misionare; un sfeșnic strălucitor al învățaturii creștine pentru credincioșii ortodocși, cu toate că s-a ascuns de privirea oamenilor; abia având bunurile pământești necesare, totuși îi îmbogățea pe toți cu avuția duhovnicească a învățaturii sale; necăutând slava pământească trecătoare, totuși este slăvit acum atât de oameni și de știința teologică, cât și de diferite alte instituții”⁶⁶.

Cuviosul Teofan a avut și darul *înainte vederii*, prevestind catastrofa revoluției rusești din anul 1917. El a prorocit căderea țarului ortodox și cumplitele sale urmări care, atenționa el, trebuiau să vină ca pedeapsă pentru necredința, gândirea atee, imoralitatea și hula compatrioților săi: „Când va cădea stăpânirea împărătească, iar oamenii de pretutindeni vor așeza cârmuiri după voia lor, atunci se va face loc lucrării lui antihrist. Satana nu va mai avea ni o piedică să pregătească glasuri care să ceară lepădarea de Hristos... Astfel, când asemenea orânduiri, potrivite pentru înfățișarea aspirațiilor lui antihrist vor fi înființate pretutindeni, atunci se va arăta antihrist”⁶⁷.

Scrierile ierarhului Teofan sunt alcătuite dintr-un număr impresionant de volume masive, conținând în special traduceri din scrierile Sfinților Părinți, printre care și celebra *Filocalie (Dobrotoliubia)*, tradusă din limba greacă. Pe lângă elină, Teofan mai cunoștea limbile franceză, engleză, germană, ebraică și arabă. De altfel, în modesta sa chilie, au fost găsite numeroase cărți scrise în principalele limbi de circulație internațională, care acopereau domenii variate de la teologie, filosofie, istorie și geografie până la psihologie, anatomie și astronomie (aproximativ 150 de volume). A scris tâlcuiri la psalmi și

⁶⁶ <http://www.cuvantul-ortodox.ro/2010/01/09/viata-sfantului-teofan-zavoratul-un-sfant-parinte-al-ortodoxiei-secolului-al-xx-lea-10-ianuarie-195-de-ani-de-la-nastere/>, (accesat în data de 10.05. 2015).

⁶⁷ Ieromonah Damaschin, *Viața și lucrările părintelui Serafim Rose*, traducere de Constantin Făgețan, pr. Constantin Jinga, Editura Sophia, Editura Cartea Ortodoxă, București, 2005, p. 656-657.

evangeliei, alte două tomuri groase referitoare la epistolele Pauline (toate, cu excepția celei către Evrei). Dintre alte scrieri se pot enumera: *Calea spre mântuire* (1868-1869), manual de ascetică extrem de popular, *Scrisori despre viața creștină* (1880), *Scrisori despre viața duhovnicească* (1872), *Ce este viața duhovnicească și cum să ne punem în acord cu ea?* (1878), *Despre pocăință, Sfânta împărtășanie și îndreptarea vieții; Despre rugăciune și cumpătare* etc.

Un caz aparte în opera sa scrisă îl constituie scrisorile expediate de la Vâșă (locul zăvorării sale), către fiii și fiicele duhovnicești. Nimănui din cei ce i se adresau pentru sfaturi și lămuriri despre viața duhovnicească nu a refuzat călăuzirea sa scrisă. Zilnic, primea între 20 și 40 de scrisori, ierarhul răspunzând la fiecare dintre ele, cu o deosebită agerime și profunzime, reușind să cunoască foarte bine starea lăuntrică a celui ce îi solicita ajutorul. Despre cantitatea acestor scrisori și a celorlalte scrieri ne putem da ușor seama, luând în considerație cei 16 ani (după alte surse 22 sau 24) de zăvorăre ai acestuia.

Aceste scrisori sunt o moștenire obștească universală pentru toți creștinii. Contribuția lor la renașterea spirituală a Rusiei secolelor al XIX-lea și al XX-lea este enormă, acesta fiind și unul din motivele care au condus la canonizarea lui de către Biserica Ortodoxă Rusă în anul 1988⁶⁸. Despre el s-a afirmat în cercurile teologice rusești următoarele: „Dacă Ignatie Briancianinov este abecedarul nevoițelor duhovnicești, atunci Teofan Zăvorâtul este gramatica acestora”.

În această privință se aseamănă unei alte mari personalități care a contribuit nemijlocit la renașterea spirituală a poporului rus, Tihon de Zadonsk, care a scris tot atât de mult, și tot atât de bine și de pătrunzător.

Din propriile sale cărți tipărite, care se distribuiau cu repeziciune, nu păstra niciuna, sperând ca în felul acesta să poată fi vândute cât mai ieftin cu putință.

Înțelegând limpede mentalitatea vremurilor sale, Teofan Zăvorâtul și-a adunat cugetările într-o carte profetică, intitulată *Despre Ortodoxie și avertizarea celor care păcătuiesc împotriva ei*, în care privește viitorul Ortodoxiei dintr-o perspectivă ascetică, considerând Ortodoxia ca unitate de măsură care poate conduce pe om la Întreg.

Aproape tot timpul auto-izolării sale l-a dedicat traducerii și scrierii de lucrări ascetice și răspândirii învățăturii creștine celor care nu aveau acces la scrierile academice și nu erau obișnuiți cu complicatul limbaj teologic, accesibil doar elitei. Din smeritul său

⁶⁸ În acel an, cu ocazia prăznuirii celor 1000 de ani de creștinism în Rusia (în anul 988, la îndemnul prințului Vladimir, locuitorii orașului Kiev au intrat în apele râului Nipru pentru a primi botezul creștin. Această dată marchează începutul creștinării Rusiei pre-mongoliene și înălțarea acesteia la nivelul Europei medievale și creștine.), Biserica Ortodoxă Rusă l-a trecut în rândul sfinților pe episcopul Teofan Zăvorâtul, alături de alte mari personalități, precum Andrei Rubliov († 1430), Maxim Grecul († 1556), Paisie Velicikovski († 1794), Ignatie Briancianinov și Ambrozie de la Optina († 1891), având trei date de prăznuire anuală: 6 ianuarie (adormirea); 10 ianuarie (nașterea după trup) și 16 iunie (aducerea cinstitelor sale moaște, în anul 2002). Actul de canonizare preciza, printre altele, următoarele: „Înțelegerea lui teologică profundă a învățăturii creștine, precum și performanța punerii ei în practică, înălțimea și sfințenia vieții sale, permit ca scrierile sale să fie privite ca o continuare a învățăturii Sfinților Părinți, păstrând aceeași curăție ortodoxă și iluminare divină”. Vezi https://www.wikiwand.com/en/Theophan_the_Recluse (accesat în 18. 03. 2020).

refugiul de la Vâșă, a început să scoată la iveală volume de neprețuită literatură ascetică, menite să ridice nivelul viețuirii creștine.

Pe lângă faptul că a fost un scriitor de seamă al literaturii ascetice, a fost și un profet în toată puterea cuvântului. Nu a fost numai un ierarh și un dascăl de prim rang, recunoscut astfel atât în vremea sa cât și în vremurile noastre, ci și un om smerit, accesibil celor simpli. De altfel, el a trăit toată viața cu convingerea că adevărurile creștine cele mai adânci pot fi explicate și oamenilor celor mai simpli. Această certitudine i-a fost insuflată de profesorul său de omiletică Iakov Amfiteatrov⁶⁹.

Pentru a face înțelese unele adevăruri adânci și de taină creștinilor din timpul său, s-a folosit de un limbaj simplu.

Episcopul Teofan nu dorea să aibă de-a face cu o teologie care nu era bazată pe asumarea unei filosofii de viață ortodoxe, întrucât a înțeles foarte bine cum secularismul poate determina îndepărtarea teologiei de realitățile zilnice cu care se confruntă omul.

Cunoașterea învățăturii patristice de către episcopul Teofan a fost înlesnită de slujirea în cadrul Misiunii Ortodoxe din Ierusalim, unde s-a dedicat cercetării asidue a vechilor biblioteci, pe cea a mănăstirii Sfântul Sava, pe cele ale Sinaiului etc. Însă deprinderea cu „duhul Părinților” nu a venit doar din cărți, ci a dobândit-o din experiența „opincii” rusești – sfințenia săracilor și a mujicilor ruși. Mai târziu a ajuns să înțeleagă sensul adânc al literaturii ascetice, care are ca învățătură centrală „inima frântă”, prin propria sa stare de aspră nevoință.

Teofan Zăvorâtul s-a evidențiat în epoca sa și prin atitudinea și contribuția sa la o nouă traducere a Sfintei Scripturi (1875) în limba rusă. Cele mai multe opinii mergeau în direcția traducerii după textul masoretic al Bibliei evreiești din secolele V-X, în detrimentul textului tradus în grecește de cei 70 de traducători evrei (învățați de bună credință special aleși pentru acest scop) de dinainte de întruparea Mântuitorului Iisus Hristos, cunoscut sub denumirea de Septuaginta, la inițiativa regelui Ptolemeu al Philadelphiei. Textul masoretic, potrivit unor specialiști, elimină sau deformează numeroasele prorocii din Vechiul Testament care se referă la Mântuitorul Iisus Hristos, având scopul principal de a demonstra că nu Iisus din Nazareth este Mesia cel făgăduit. Ierarhul Teofan a înțeles foarte bine diferența dintre Biblia masoretică și Biblia slavonă, tradusă exact după cei 70 de traducători, și intrată în uzul de cult și particular în toată Rusia. El se întreba cu îngrijorare: „ce vor gândi creștinii ortodocși citind în noua traducere rusă unele noțiuni, iar în cea slavonă tradițională cu totul altele? Aceasta nu poate să nu clatine credința. Cuvântul lui Dumnezeu nu poate vorbi așa ori altfel: el este unul... Cel care, înclinând spre traducere [după textul masoretic – n.n. R.R.], va începe să gândească că în Biblia bisericească nu este adevărul, acela nu poate scăpa de ispita că Biserica nu învață adevărul că acest adevăr trebuie căutat în altă parte, și să se lepede de Biserică. Iar cine este mai hotărât – să se lase de orice credință!... La noi e lege ca la interpretarea Cuvântului lui Dumnezeu să facem apel la Sfinții Părinți. Părinții tălmăceau

⁶⁹ Tomáš Špidlík, *op. cit.*, p. 13.

Scriptura așa cum este ea în traducerea celor 70. Prin urmare, noua traducere ne lipsește de mijlocul de a înțelege pravoslavnic cuvântul lui Dumnezeu, căci prezintă un text diferit de cel pe care îl foloseau Sfinții Părinți”!⁷⁰.

În același context, ierarhul s-a exprimat și despre textul Septuagintei: „Dumnezeu a voit să facă din ea un element vital al Bisericii Sale... De-a lungul întregii existențe a Bisericii și până astăzi traducerea celor 70 de tălmăcitori a împodobit viața Bisericii, devenind legea principală și fundamentală a Bisericii de la care a te abate înseamnă a zdruncina temeliile vieții bisericești”⁷¹.

Toate scrierile sale au promovat neobosit programul *întoarcerii la Sfinții Părinți*. „Trebuie să ne întoarcem la Părinți – spunea și scria adesea Teofan – ca să învățăm să ne rugăm”⁷². De asemenea, teologul rus Zarin atrăgea atenția că „lucrările episcopului Teofan sunt unul din izvoarele serioase și principale la care teologul ortodox va trebui să apeleze încontinuu pentru a controla exactitatea concepției sale, a cuvintelor sale, a explicațiilor sale date învățăturii ascetice”⁷³.

Unul dintre cele mai vechi aspecte ale culturii creștine este venerarea *Sfinților Părinți* din epocile anterioare. Aceasta pentru că cei mai mulți dintre ei au lăsat o moștenire scrisă semnificativă, care conține sfaturi duhovnicești, formulări morale, dar și concepte pedagogice și psihologice. Recent, în domeniul pedagogiei rusești, se desfășoară un proces intens de depistare a unor modalități și forme de integrare a experienței pedagogiei ortodoxe în procesul educațional laic. Abordând acest subiect, nu putem să-l omitem din ecuație pe ierarhul Teofan Zăvorâtul, care prin dorința lui de asceză ortodoxă, combinată cu o bogată experiență didactică (a predat în Rusia, Ucraina, Constantinopol și Palestina; a deschis numeroase școli duminicale, școli private de alfabetizare și școli parohiale), a devenit un punct de reper pentru pedagogii contemporani.

Episcopul Teofan considera educația un proces special de formare a personalității, la baza căruia stă dragostea creștină pentru elev. „Iubiți copiii și ei vă vor iubi” – amintea adesea în scrierile sale. El a crezut numai în puterea iubirii. Influența morală este definitorie, în concepția sa, la crearea unui sistem instructiv-educativ cu adevărat eficient.

Această viziune despre educație depășește orientarea umanistă a procesului educațional oferit de pedagogia laică, deoarece, din punct de vedere ortodox, copilul este „imaginea lui Dumnezeu”; este o persoană care posedă un potențial lăuntric latent prin intermediul căruia se poate declanșa procesul de înaintare spre desăvârșirea spirituală și morală: „Prin educație, societatea transmite cunoașterea pe care a acumulat-o, dar nu-i

⁷⁰ Serafim Alexiev, Serghie Jazadjiev, *Ortodoxia între răstignire și înviere*, p. 307, 317-318; Каширина В. В., „Святитель Феофан, Затворник вышенский, о Переводe Священного писания на Русский язык”, in *Studia Humanitatis*, 2014, no. 4, p. 1-14.

⁷¹ Serafim Alexiev, Serghie Jazadjiev, *op.cit.*, p. 316.

⁷² *Ibidem*, p. 15.

⁷³ S. Zarin, *Asketizm po pravoslavno-hristiansko muceniu (Ascetismul în învățătura creștin-ortodoxă)*, vol. I, Sankt Petersburg, 1907, p. 6.

dă [elevului] și aptitudinea pentru cunoaștere. Această aptitudine este o însușire a minții pe care omul o are de la naștere fiind sădită de Dumnezeu... Atunci când sunt urmate doar căile omenești, educația este de obicei neîndestulătoare, nedeplină și nu arareori strică de tot pe cei educați; iar apoi toată viața lor merg strâmb. Acolo unde se înmulțesc cei educați strâmb, societatea începe să devină din ce în ce mai strâmbă - și ca viață și ca vederi. Sfârșitul este strâmbătatea de obște: unul e putred într-o parte, altul în alta... Astfel, oamenii de astăzi cred că intră în stăpânirea adevărului, dar nu fac decât să strângă idei cețoase, deșarte și ciudate, în cea mai mare parte a lor împotrivindu-se chiar simțului realității... Bună e educația, dar dacă și educația se va strica, la ce mai este bună? Educația lucrează precum sarea atunci când e pătrunsă de principiile și elementele învățaturii Domnului, când se află în ucenicie la Domnul; dar îndată ce se abate de la această cale și în locul învățaturii Domnului își însușește învățături străine, se strică și devine netrebnică, se molipsește ea însăși de stricăciune, de rătăcire și minciună și începe să lucreze nu spre vindecare, ci spre îmbolnăvire”⁷⁴. În continuarea aceleiași idei, Teofan precizează: „În general, mințea școlarilor trebuie formată în așa fel încât să nu piardă încredințarea că cea mai bună lucrare a noastră este a plăcea lui Dumnezeu și că învățătura [laică] vine în urmă, ca ceva secundar, bun numai pentru viața aceasta...Apoi trebuie luat în seamă duhul în care se predă învățătura, atitudinea față de materiile de studiu....Orice fel de studiu s-ar preda unui creștin, acesta trebuie să fie pătruns de învățăturile creștinești și, mai precis, de cele ortodoxe. Orice ramură a învățaturii poate fi abordată astfel și va fi o adevărată știință abia când va împlini și această normă”⁷⁵. Dar până la primirea unei educații prin intermediul școlii, trebuie asigurată o educație bazată pe asimilarea principiilor creștine, mai întâi de toate, în mediul familial. Educația primită acasă este temelia a tot ceea ce urmează în viața elevului. De aceea, educația este pricina a toate, fie bune, fie rele”⁷⁶.

Episcopul Teofan a abordat relația *profesor-elev*, în care educatorul (profesorul) se poziționează nu doar ca un emițător al experienței acumulate, ci ca un „colaborator” al elevului cu care pășește alături în actul pedagogic. Acest fapt presupune evidențierea exemplului personal, care potrivit sfântului, reprezintă condiția primordială pentru un proces educativ de succes, cu rezultate concrete. Mai mult, Sf. Teofan a fost foarte exigent cu profesorul, insistând pe creșterea lui spirituală și profesională continuă, fapt care reprezenta în opinia sa un alt factor important în educație. O altă componentă de bază actului educațional, potrivit episcopului Teofan, a fost munca. Fiind în zăvorăre, Teofan a dedicat foarte mult timp lucrului: a pictat, a scris, și-a confecționat propriile haine etc. Ca urmare, necesitatea cea mai stringentă nu constă doar în expunerea de

⁷⁴ Sf. Teofan Zăvorâtul, *Viața duhovnicească și cum o putem dobândi*, traducere din limba engleză de Grația Lungu Constantineanu, Iași, 2006, (în continuare: *Viața duhovnicească...*), p. 314; Idem, *Tâlcuiri din Sfânta Scriptură pentru fiecare zi din an*, traducere din limba rusă Adrian și Xenia Tănăsescu-Vlas, ediția a II-a, Editura Sophia, București, 2011, (în continuare: *Tâlcuiri...*), p. 173, 246; Idem, *Calea spre mântuire*, traducere din limba rusă Florentina Cristea, Editura Egumenița, Galați, 2012, (în continuare: *Calea...*), p. 79.

⁷⁵ Idem, *Calea...*, p. 63.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 84, 81.

cuvinte frumoase, ci de un model de viață: „Deci caută – sfătuia Sf. Ioan Gură de Aur pe învățători – nu să ascuți limba elevului, ci să-i curățești sufletul”⁷⁷.

Posibilitatea activității comune a unui profesor cu elevii săi este capabilă să exercite o influență transformatoare asupra stării spirituale a unei persoane: „Ar trebui să avem mai multă grijă de treburile cotidiene ca de o însărcinare primită de la Domnul însuși și să le împlinim ca înaintea Domnului. Dacă vom proceda așa cu fiecare lucru cotidian aceste gânduri nu ne vor îndepărta de Dumnezeu, ci, dimpotrivă, ne vor aduce mai aproape de El”, scrie preasfințitul. Mai mult, adaugă Teofan, „adevărul ne spune că Dumnezeu e pretutindeni și vede totul. Cine primește în inima lui acest adevăr și începe să se poarte înăuntru și în afară ca și cum Dumnezeu ar fi înaintea lui și l-ar vedea, acela începe să umble în adevăr”⁷⁸.

Teofan a avut în vedere și perioadele de dezvoltare ale personalității umane, pe care le-a împărțit - după criteriul diviziunii de vârstă ortodoxă - în copilărie, adolescență și tinerețe.

Fiecare dintre aceste etape necesită concentrarea pe anumite aspecte ale procesului educațional pentru obținerea rezultatelor eficiente. De exemplu, în stadiul copilăriei, creșterea este determinată în mare măsură de mediul extern. Ceea ce înconjoară copilul are cel mai puternic efect asupra lui. O viață creștină virtuoasă, asimilată de familie și susținută de școală, este capabilă să formeze abilități comportamentale care vor stimula procesul de dezvoltare spirituală ulterioară a copilului pentru următoarele stadii (adolescență și tinerețe)⁷⁹. În aceste ultime stadii, episcopul sfătuia pe tineri să fie atenți la ce fel de cărți citesc: „Nu lua în mână cărți necuvioase și n-ai să te înnegurezi; iar dacă se întâmplă să deschizi vreuna din neștiință, ia ca antidot o carte bună, și-ți vei îmbroșta capul și pieptul”⁸⁰. De aceea, profesorul-episcop ferecea pe cei care au primit o educație creștină bună. Temeiurile credinței sunt ferme în inima lor și le dau stabilitatea necesară mai ales în perioada adolescenței, când viața tânărului e aruncată dintr-o parte în alta ca într-o furtună⁸¹.

Totalitatea ideilor pedagogice ale episcopului Teofan au ca și ax central păstrarea harului botezului, adică grija pentru sănătatea și dezvoltarea spirituală. Această păstrare răsplătește din belșug toate ostenele educației. Astfel, daruri mari rămân asupra unui om care a păstrat harul de la Botez și de la cea mai fragedă vârstă s-a închinat lui Dumnezeu. Dincolo de orice învățătură laică, oricât de înaltă ar fi aceasta, trebuie să primeze grija pentru mântuirea sufletului: „Mai bine să fii lipsit de orice învățătură, dar să-ți mântuiești sufletul cu frică de Dumnezeu, decât ca, după ce ai căpătat titlul de luminat, să pieri pentru vecie, neaducându-ți aminte măcar o dată în viață de ceea ce o

⁷⁷ *Ibidem*, p. 379.

⁷⁸ *Idem, Tâlcuiri...*, p. 34.

⁷⁹ S. Zarin, *Asketizm po pravoslavno-hristiansko muceniu (Ascetismul în învățătura creștin-ortodoxă)*, vol. I, Sankt Petersburg, 1907, p. 6.

⁸⁰ Sfântul Teofan Zăvorâtul, *Tâlcuiri...*, p. 71.

⁸¹ *Idem, Calea...*, p. 56.

să fie după moarte...Așadar, oricine ai fi, pune aceasta în inima ta ca pe un lucru care te privește de-a întregul și îngrijește-te de suflet cât poți și cât mai este vreme!”⁸².

Cea mai importantă caracteristică a pedagogiei lui Teofan Zăvorâtul este combinarea abordării științifice a personalității copilului, ținând cont de componenta psihologică și de vârstă, cu sistemul integral al dogmei creștine și a moralei evanghelice, care oferă procesului de educațional puncte de referință clare pentru dezvoltarea spirituală și morală a elevului⁸³.

⁸²Idem, *Tâlcuiri...*, p. 121; Idem, *Calea...*, p. 85.

⁸³C. Г. Сопунова, *op.cit.*, p. 159.

POVESTEA CĂTORVA PRĂVĂLII DE CEASORNICE DIN ORADEA DE ALTĂDATĂ, PRIVITE SUB ASPECTUL RECLAMELOR DIFUZATE ÎN PRESA LOCALĂ DIN EPOCĂ

Ronald HOCHHAUSER*

THE STORY OF A FEW WATCH SHOPS FROM ORADEA, SEEN THROUGH ADVERTISEMENTS PUBLISHED IN THE LOCAL PRESS OF THE TIME

Abstract

The present study regarding some of the clock shops from the past of our city as they appear in some contemporary newspaper advertisements, is an attempt to discover and convey some of the lesser-known aspects that can complete the picture about the financial situation, taste, preferences and choices of the society of those times; the stage of development of commerce and of printing industry; the variety of goods destined to be traded through selling and the available services represented suggestively, including graphic materials; the “abilities” the employers and their employees had to possess in order to satisfy their clients; the aesthetic sense of some shopkeepers and last but not least, their perseverance to appeal to the public. This time we proposed to analyse and comment upon - without being exhaustive or trying to live up to every expectation – a few newspaper advertisements, with no apparent value, published on the so-called “fourth page” of the satirical magazine “Vulturul” (“The Eagle”), the Hungarian newspaper with a liberal orientation “Szabadság” (“Liberty”) and the almanac – also in Hungarian – entitled “A Nagyvárad képes naptára” (“An Illustrated Journal of the Newspaper Nagyvárad”) from 1897. This study brings to attention, in chronological order, eight adverts ordered by clockshop owners: Liebl Gyula (Julius) – 3 advertisements, Filip (Philip) Weinstock – 3 advertisements, Emanuil (Emmanuel) Patta and Szilágyi Géza (Gerard) - one advertisement each. The eight texts that are accompanied by a graphic part as well, are edited according to the spelling system of the era, in some places with typos, mistakes in grammatical agreement and division of proper names at end of line.

Keywords: specialised shop, shopkeeper, clock, advertisement, local press

Introducere

Prezentul studiu referitor la câteva dintre magazinele și depozitele de ceasornice din Oradea de altădată, văzute din perspectiva reclamelor apărute în ziarele epocii, este o încercare de a descoperi și transmite mai departe unele aspecte, nu neapărat cunoscute până în prezent, care pot completa tabloul format despre: situația financiară, gusturile, preferințele și opțiunile societății din epocă; stadiul de evoluție a comerțului și a

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ronald.hochhauser@mtariicrisurilor.ro

industriei tipografice – imprimăriile trebuind să fi avut la dispoziție mai multe tipuri de ștanțe și matrite; diversitatea mărfurilor destinate schimbului prin intermediul vânzării și serviciilor oferite reprezentate expresiv; „aptitudinile” pe care trebuia să le afișeze patronii și angajații lor pentru a-și mulțumi clienții; simțul estetic al unor comercianți și, nu în cele din urmă, stăruința acestora de a apela la publicitate.

Un alt fel de a scrie monografia magazinelor de ceasornice: reclama comercială

După cum bine se cunoaște, publicitatea este importantă pentru orice produs destinat consumului¹. Drept urmare, societățile comerciale din epocă și-au promovat afacerile, în mod special, în presa vremii și almanahuri, sub forma unor anunțuri publicitare considerate a fi instrumente eficace de imagine, ingenioase și excentrice, garante ale creșterii vânzărilor și popularității și, în aceeași măsură, de manipulare a maselor largi, în orice domeniu au fost aplicate². La fel a procedat și o importantă parte a comercianților din orașul Oradea, care au văzut șansa în a-și face cunoscute astfel mărfurile și/sau serviciile prestate, încă în preziua tipăririi ziarelor și revistelor locale³.

De această dată ne-am propus să analizăm și să comentăm, fără a avea pretenția exhaustivității și nici de a satisface toate așteptările, câteva anunțuri publicitare, aparent fără valoare, difuzate de așa-zisa „pagină a patra” a revistei satirice „*Vulturul*”, a ziarului de limbă maghiară, de orientare liberală, „*Szabadság*” (în limba română, „*Libertatea*”) și a almanahului, tot de limbă maghiară, „*A Nagyvárad képes naptára*” (în limba română, „*Calendarul ilustrat al ziarului Nagyvárad – Oradea-Mare*”) din anul 1897. Lucrarea aduce în atenție, în ordine cronologică, opt oferte comandate de patru comercianți ceasornicari: Liebl Gyula (Iuliu) – trei reclame; Filip (Fülöp) Weinstock – trei reclame; Emanuil (Manó) Patta și Szilágyi Géza – câte o reclamă⁴. Cele opt texte asociate și cu parte grafică sunt redactate în conformitate cu sistemul de scriere din epocă, pe alocuri cu greșeli de tipar, de acord gramatical și de despărțire a numelor proprii la sfârșit de rând.

Deținătoare ale unor informații aparte și ale unui limbaj îngrijit

Primul anunț care interesează cercetarea noastră, l-am întâlnit într-un număr din 1877 al ziarului de orientare liberală amintit (**Fig. 1**)⁵. Încadrat într-un chenar tipografic

¹Primele reclame, cu caracter exclusiv bibliografic – descrierea de specialitate a lucrărilor unui autor sau a lucrărilor referitoare la un anumit domeniu, au fost publicate în anul 1652, în jurnalul londonez *Mercurius*. Mai târziu, au apărut și anunțurile pentru obiecte pierdute, solicitările și ofertele de servitori, orarul și tariful poștalioanelor puse în serviciul public.

²Ronald Hochhauser, *Aspecte din istoria ceasornicelor de turn fabricate la Oradea, din perspectiva reclamelor difuzate în presa locală de la începutul secolului al XX-lea*, în „*Banatica*”, Muzeul Banatului Montan, vol. 27, Reșița, 2017, pp. 575-585

³Primul ziar din Oradea, „*Bihar*” a apărut la 2 octombrie 1862, sub îngrijirea lui Hügel Ottó, librar și tipograf.

⁴Conform *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*, Budapeșt, 1892, p. 1359 (în limba română, *Catalogul cu adrese al industriașilor și comercianților din Ungaria*), în anul 1892 la Oradea au desfășurat activitate următorii ceasornicari și orologieri: Daday József, Hartstein Mór (Maurițiu), Kozma Lajos, Kanovsky Márton, Kepes Mór, Király Zsigmond, Klein József, Liebl Gyula, Patta Manó, Schmutzler János, Szilágyi Géza și Weinstock Jónás.

⁵*Szabadság* (Oradea), 1877, nr. 109, p.6

decorativ simplu, alcătuit din buline negre așezate pe un rând, acesta a fost formulat clar și cu respect pentru potențialii clienți⁶. Aflăm din text, că magazinul s-a deschis în locul unei alte prăvălii (Jakobovits), la parterul Casei Grünwald și München situată pe strada principală (azi, str. Republicii) din cartierul Olosig. Deși scrisă cu litere de dimensiuni mai mici în comparație cu cele care redau specificul unității, reține atenția fraza privind potrivirea ceasornicelor comercializate și a celor reparate, raportată la meridianul care traversează curtea primăriei din cartierul anterior amintit, marcat însuși de comerciant. La fel de evidentă este și informația referitoare la gama de ochelari de vedere pusă în vânzare, inclusiv sub forma unor comenzi onorate pe calea poștei. În această ultimă situație, pe lângă asigurarea expedierii mai multor modele la cerere, comanditarul reclamei a găsit de cuviință de a solicita beneficiarului și câteva date suplimentare, precum: tipul ramei, tipul ochelarilor – „de aproape” sau „de departe”, numărul dioptriilor de la ochelarii purtați anterior. În opinia noastră, partea grafică a anunțului, aici destul de clară, ilustrează o pendulă de perete Gustav Becker. Prezența în reclamă doar a ceasului, ne face să credem că vânzarea ochelarilor de vedere a constituit o activitate auxiliară ori alternativă a magazinului.

Fig. 1. Una din primele reclame, specifică magazinelor de profil, difuzate de presa orădeană din epocă

Órás és látszerész-üzlet.

Van szerenésém a n. é. közönségnek tudomására juttatni, miszerint V.-Olasziban, a fő-utczán, Grünwald és München-féle házban a volt Jakobovits-féle üzlethelyiségben

órás- és látszerész-üzletet

nyitottam, s így az áruba becsátott, valamint a javításba vett órák pontosságáért kezeskedem. Az órák az általam a városháza udvarán felállított délkör (meridionalis) után fognak regulázatni.

Szemüvegekre nézve posta útján megrendeléseket is elfogadok, kívánatra több példányt küldök, de ily esetben tudatni kérem, hogy a szemüveg kicsinyítő vagy nagyító legyen-e, minő foglalatban és az azeiőit használt szemüveg, (ha lehetséges) minő számu volt? — Új üvegek betételét vagy a szemüvegek javítását is elfogadom.

Pártfogásért esedezik

Liebl Gyula,
műrás és látszerész.

190 3-3

Un alt număr din 1877 al aceluiași ziar, prezintă oferta prăvăliei într-o reclamă ceva mai complexă, care ține să reia profilul afacerii și să accentueze, astfel, comercializarea articolelor optice la prețuri moderate, dovedind că cererea în această direcție a crescut (Fig. 2)⁷. Anunțul captează atenția prin laitmotivul ce promovează numele și profilul negustorului: „Liebl Gyula” respectiv „ceasornicar și optician” și

⁶Pe această cale ne exprimăm gratitudinea și înalta considerație față de doamna **Gina Hora**, artist plastic orădean, pentru disponibilitatea de a ne fi consiliat în demersul întreprins și de a ne fi acordat consiliere la interpretarea chenarelor tipografice aplicate anunțurilor cercetate.

⁷*Szabadság* (Oradea), 1877, nr. 119, p.6

prin desenul aversului și reversului unei medalii de merit, obținută la ediția din 1876 a *Expoziției de produse industriale și târgului de animale din Szeged* (azi în Ungaria). Nimic întâmplător, dacă avem în vedere obiectivul pentru care a fost comandat și impactul pe care a dorit să-l atingă, și anume participarea la „marele târg din Piața Sf. Ladislau”, cu produse premiate anterior, într-un cort ridicat „vizavi de podul cel mic”. Elementul decorativ al chenarului tipografic este lanțul, aici cu aluzie la ceasornicele ce au în componență un asemenea element, limitat la colțuri de câte un pătrat negru.

Fig. 2. Anunț gândit în lumina premiului obținut cu ocazia unei expoziții

Cel de-al treilea anunț l-am descoperit într-unul din numerele din 1895 ale revistei satirice aduse în discuție (Fig. 3)⁸. Comanda a fost lansată de orologierul, opticianul și comerciantul de galanterii, Filip Weinstock, cu scopul promovării magazinului și depozitului deținute, situate în Piața Sf. Ladislau nr. 47 (azi, Piața Unirii), în casa cu etaj a lui Diamandi (azi pe terenul acesteia se află Palatul Moskovits, restaurat recent). Comparativ cu cele dinainte, textul reclamei este mai diversificat, pentru o completă informare a clientelei. Ceasornicele comercializate sunt enumerate în concordanță cu tipologia lor – „de părete, trezitore, parisiane, buraice și schwarzwaldiane” – și din punctul de vedere al materialului carcasei – „aur, argint și nichel” – la fel ca dispozitivele optice propuse vânzării: „oculari diaphragmatici, ochiane, telescopuri, mașine amateure de fotografat”. În ideea receptării ușoare, textul este însoțit cu elemente grafice care inspiră seriozitate, în speță patru mâini cu degetele arătătoare îndreptate spre un text cu rol de a influența cititorii: „cu cele mai moderate pretiuri”. O a cincea mână, din partea inferioară a reclamei, are rolul de a trezi interesul față de

⁸Vulturul (Oradea), 1895, nr.13, p. 15

existența în dotarea magazinului a unui refractometru de tip Rodenstock pentru examinarea ochilor. Materialul tipografic este completat înțelept cu desenul aversului și reversului medaliei de merit obținută în 1891 la *Expoziția de produse industriale și agricole de la Timișoara*. În privința chenarului, pretențiile au fost ceva mai mari, drept pentru care au fost utilizate două motive diferite, care nu se potrivesc. Amândouă trebuie să fi fost foarte la modă în epocă, de vreme ce au fost aplicate și la pavimente, și la legătoria de carte. Decorația din colț este o stilizare geometrică a unui element floral, flancat de așa-numitele „meandre grecești” preluate de pe ceramica clasică greacă și modificate de nenumărate ori. A doua, închide elementul floral într-un romb decorat la exterior tot cu meandre, de aceeași dată curbate.

În 1896, aceeași revistă p(re)ia după propriile tipare – în orientare tip portret – cu mici modificări grafice, reclama magazinului condus cu pricepere de Iuliu Liebl (Fig. 4)⁹. Schimbările se referă la chenarul tipografic decorativ, care este o juxtapunere a meandrelor cu unghiuri drepte și colțuri, cu rezolvare ce respectă continuitatea liniară, și la introducerea în compoziție a desenului unei pendule de perete, în opinia noastră tot marca Gustav Becker, cu rolul de a proporționa anunțul în ansamblul său. Mai observăm și că, între timp, magazinul a fost mutat în Piața Bémer (azi, Piața Regele Ferdinand) și că încerca atragerea clientelei în continuare, în baza medaliei de merit acordată la Szegeed în 1876, probabil și singura din portofoliul propriu.

Fig. 3. Material publicitar cu conținut mai diversificat, pentru o cât mai completă informare a clientelei

Fig. 4. Anunț publicitar proiectat, probabil, de graficianul care a realizat și promoul ilustrat în Fig.2

Fig. 5. Reclamă cu tipar asemănător celor din figurile 3 și 4

Cel de-al cincilea anunț asupra căruia ne-am concentrat atenția, l-am întâlnit, de asemenea, în revista *Vulturul* (Fig. 5)¹⁰. De această dată comanditarul a fost Emanuil

⁹Idem, 1896, nr. 41, p. 8

¹⁰Ibidem, p. 12

Patta, orologier, optician și comerciant de galanterii, cu magazin pe strada Principală (azi, promenada străzii Republicii), vizavi de claustrul călugărițelor din Ordinul Ursulinelor (Ordo Sanctae Ursulae). Păstrând modelul adoptat de publicație, comunicarea de referință scoate în evidență comercializarea ceasurilor de buzunar genoveze și vieneze, respectiv practicarea unor prețuri moderate la toate tipurile de mărfuri din ofertă. Elementul grafic repetitiv este, din nou, mâna cu degetul arătător îndreptat spre o informație scrisă cu caractere mai mici, dar nu mai puțin importantă, ce inspiră seriozitate: „*Eventualele comande din provincă le eșeptuește cu cea mai mare promptitudine*”. Chenarul tipografic utilizat în acest caz este ceva mai simplu, o alternare de pătrate așezate pe colțuri, pe două rânduri.

O reclamă complexă a magazinului de ceasornice și de produse optice administrată de Weinstock Fülöp este publicată după câțiva ani și în *Calendarul ilustrat al ziarului „Nagyvárad”* (Fig. 6)¹¹. Aspectul său este apropiat cu al unei diplome, grație chenarului dublu, respectiv al colțurilor și al mijlocului fiecărei laturi decorate suplimentar cu motive florale, în speță cu frunze de acant care apar ca elemente decorative și în chenarul interior. Reclama propriu-zisă este separată, în compartimente, de principalele date de identificare ale omului de afaceri, și vine cu un mesaj în plus față de cea analizată ceva mai înainte (a se revedea Fig. 3): „*mare sortiment de ceasuri*”, de asemenea, cu desenul unei pendule de perete fabricate probabil în spațiul francez. Laitmotivul folosit cu scopul captării atenției, este aici o formulă care promovează aparatele de fotografiat pentru amatori și accesorii pentru ele: „*Amateur fénygépek és felszerelések*”.

Fig. 6
Articole publicitare de promovare eficientă, cu aspect de diplomă

Fig. 7

În aceeași ediție își găsește locul reclama depozitului de ceasornice, instrumente optice și galanterii patronată de Szilágyi Géza, din strada Kossuth nr. 2 (azi, str.

¹¹ A Nagyvárad képes naptára (Oradea), 1897, pagină nenumerotată

Independenței), situată pe atunci peste drum în față de *Cafeneaua „Sas”* („*Vulturul*”) – **Fig. 7**¹². Concepută grafic asemănător cu cea dinainte, fie și doar în ceea ce privește marginile sale, aceasta se remarcă prin desenul unei perechi de ochelari și al unui binoclu de operă și teatru, de asemenea prin informația conform căreia magazinul primește aur și argint la schimb pentru bijuteriile puse în vânzare: „*Ócska arany és ezüst becseréltetik*”. Mai observăm și că în interiorul reclamei se repetă, în negativ, sub forma unei orizontale, elemente ale chenarului exterior, de asemenea că atributele de identificare ale omului de afaceri sunt flancate cu desenul aversului și reversului unei medalii de merit, din argint, obținute la ediția din 1887 a *Expoziției de produse agricole, de animale de rasă și de mărfuri industriale din Dej*, organizată de *Asociația economică a comitatului Solnoc-Dăbâca*. Atenția acordată comenzilor din provincie ocupa și aici un loc important, semn că patronul, comanditar al reclamei, era un bun cunoscător al zicalei: „*clientul nostru, stăpânul nostru*”.

Fig. 8. Anunț publicitar lipsit de ornamente inutile

Ultimul articol de promovare care interesează cercetarea noastră, comandat „a novo” de magazinul Weinstock, l-am întâlnit tot într-un număr al revistei „*Vulturul*” (**Fig. 8**)¹³. Observăm că publicația a renunțat la șablonul consacrat de-a lungul anilor, pentru reclamele prăvăliilor de ceasornice, implementând un alt model, mai sobru, de tip vedere. Alte noutăți cu care vine anunțul se referă la angajamentul comanditarului cu privire la reparația obiectelor din aur și argint, și la adoptarea scrierii numelui înaintea

¹²*Ibidem*

¹³*Vulturul* (Oradea), 1897, nr. 41, p. 8

prenumelui acestuia – respectând regulile limbii maghiare. În rest, între limitele unui chenar liniar, materialul păstrează, ca element grafic devenit deja tradițional, mâna cu degetul arătător direcționat spre un mesaj deopotrivă captivant și manipulativ: „*Nicăiri mai ieftin ca aici*”.

Considerații finale

Concluzionăm prin a spune că grafica ordonată a reclamelor analizate reflectă dorința societății din epocă de a practica un comerț de tip nou, civilizată; de a recurge la publicitate, sub toate formele sale – în compasurile comerciale și industriale, prin cataloage de produse ori calendare de buzunar, prin facturi comerciale personalizate, coli și plicuri de corespondență, prin clișee și afișe de spectacole și, nu în ultimul rând, prin publicitatea realizată cu ajutorul mijloacelor de transport în comun, pentru a atrage o clientelă cât mai diversă. Toate acestea, în condițiile unei economii de piață în plină expansiune și într-o perioadă de relativă pace, când prăvăliile din reclamele analizate și nu numai, erau situate pe strada principală și în centrul istoric ale orașului, unde comercianții făceau tot posibilul să-și mulțumească cumpărătorii, astfel încât aceștia să revină cât mai des pe la ei.

PRIZONIERI, INVALIDI, VĂDUVE ȘI ORFANI ROMÂNI DIN BIHOR. CÂTEVA DOCUMENTE PRIVIND PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Cristian APATI*

ROMANIAN PRISONERS, INVALIDS, WIDOWS AND ORPHANS FROM BIHOR.
SOME DOCUMENTS ON THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The story of the WWI must not only be about armies, battles, territories, but also about simple people, survivors or not, healthy or disabled, about the remaining ones, about their needs. We need to find out who these people were, their families, what they were doing before 1914, what happened to the front, their health and material condition when they returned home, if they returned. The documentary selection proposed here answers some of these questions. All these documents personify the history of the WWI, put in the center of attention the man, with name and surname.

Keywords: WWI, county Bihor, prisoners, disabled, widow, orphans

După publicarea volumului de documente *Românii bihoreni în Primul Război Mondial (documente)*, apărut la Editura Primus din Oradea, în anul 2019¹, op ce reunește listele nominale ale militarilor români din Bihor participanți la prima conflagrație mondială, elaborate la îndemnul Astrei, cercetarea noastră s-a canalizat spre identificarea unor noi surse documentare care să evidențieze persoane, fapte, bucurii, suferințe, efecte, totul circumscris nevoi de personificare a istoriei Primului Război Mondial, de a pune în față omul, cu nume și prenume. Efortul nostru și-a primit răsplata. O sumă consistentă de izvoare inedite ni s-a dezvăluit după parcurgerea a mii de file de arhivă.

Cu această ocazie etalăm o selecție de 19 documente inedite, redactate între anii 1916 și 1921.

Cel mai vechi dintre ele este o carte poștală trimisă de Bandici Pal, prizonier în Italia, familiei sale din Cenaloș: „eu mis în viață și sănătos... și dacă-i căpăta carte Iubita mea soție și-m trimite o doi bani dacă-i pute”. Totodată, pomenește un alt prizonier român, din Sfîrnaș: „și te du la Ană [Zguraj] și margă în [Fărnăș] la mătușesă și trimită bani la Togye 40 de cor că-i aice în Italia prins din august 6 le și au venit în ton loc cu

*Arhivele Naționale ale României – Serviciu Județean Bihor, e-mail: cristianapati@yahoo.com

¹ Cristian Apati, *Românii bihoreni în Primul Război Mondial (documente)*, I-III, Oradea, 2019.

mie”². Așadar, o epistolă purtătoare de vești bune, fapt rar între documentele scoase la lumină de investigația noastră.

Apoi, un număr de 8 acte, 7 procese-verbale și o adresă, au ca subiect pretențiile unor foști prizonieri, invalizi și văduve de a primi ajutor bănesc și îmbrăcăminte. În fața reprezentatului Consiliului Național Român din Oradea, în 9 decembrie 1918, George Mesaroș, din Ineu, spunea: „Doară mi să cuvin haine și bani pentru haine, dară n-am primit”³. Gheorghe Papp bătrânul, din Borumlaca, declara la Subprefectura Bihor, în 22 noiembrie 1920: „Nu-mi pot căuta pâinea și totuși nu primesc nici un ajutor. Rog ordonați secretarului să-mi umble de rând”. Fiul său, Gheorghe Papp tânărul, tot atunci: „Nu mi-a făcut secretarul nimică ca să capăt ajutor, care îmi compete după legi. Secretarul Cuzap, Béla Ujj absolut nimică nu face în interesul soldaților invalizi, cari s-au făcut calici pentru ei. Rog frumos, luați măsuri aspre pentru că mulțumirea poporului de la țară va face consolidarea României Mari. Totodată, faceți anunț contra secretarului nepăsător, care cugetă că poporul este pentru oficianți și nu invers”⁴. Văduca Ileana Tonduc, născută Stancea, din Birtin, s-a plâns și ea Subprefecturii: „Eu nu primesc ajutor deja de un an și 7 luni. Cred, că nu trebuie să documentez că îmi compete, căci înainte de aceea primeam regulat ajutorul de care am mare nevoie, din cauza copiilor. Vă rog Domnule Subprefect binevoiți a lua măsurile necesare, ca ajutorul și în reștanță și cel din viitor să mi să lichideze lunar. Binevoiți a invita pe Dnul secretar din Vad să-mi lichideze acest ajutor de care până acuma am fost lipsită nu știu din ce cauză”⁵. Scăpați din fața gloanțelor, întorși acasă, militarii sufereau de foame, de lipsa veșmintelor, de neputința de a munci. Uneori cauza era nepăsarea unor funcționari, împotriva acestora cer măsuri.

Alte 9 documente au ca numitor comun consemnarea văduvelor și orfanilor de război, a celor rămași, și a invalizilor. Unele, spre exemplu „Consemnarea Văduvelor și orfanilor de război din comuna Delani”, rețin doar numele văduvei și numărul copiilor sau numele copiilor și a tutorelui⁶. Tiparul se repetă și în cazul comunelor Drăgoteni și Șoimuș-Petreasă. Altele, cum ar fi „Conscrierea văduvelor și orfanilor” din comuna Mezöpeterd, plasa Biharkeresztes, județul Bihor, cuprinde date mult mai bogate: numele soțului căzut sau dispărut, vârsta, anul morții, naționalitatea, gradul militar, formațiunea militară, confesiunea, ocupația, starea materială; numele văduvei, căsătoriți legal sau nu, ocupația, starea materială, ce școală are, naționalitatea, confesiunea, ce ocupație ar dori, ce ajutor financiar primește; numele orfanul, data nașterii, dacă a fost susținut de tatăl decedat, ce școală urmează, cine îl susține, ocupația, starea sanitară, purtatea morală, starea materială, dacă primește ajutor sau nu⁷. Formularul se reia aproape identic și în

² Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor (în continuare: S.J.A.N.BH.), *Prefectura Județului Bihor*, inv. 182, dos. 5/1919-1924, f. 23-23v.

³ S.J.A.N.BH., *Consiliul Național Român*, inv. 1503, dos. 87/1918, f. 1.

⁴ S.J.A.N.BH., *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 164.

⁵ Ibidem, f. 168.

⁶ Ibidem, f. 262.

⁷ Ibidem, f. 253-255.

cazul invalizilor⁸. Cele 9 documente au fost întocmite în anul 1919. Complexitatea conscrierilor surprinde în mod plăcut, detaliile putând fi exploatate în multe moduri.

Un document aparte este petiția Anei Papp adresată Subprefectului, în 23 mai 1921, prin care solicită declararea decesului soțului său, Florian Oprea, despre care are informații că a murit pe front: „Luând în seamă că de la dispariția lui au trecut deja 7 ani aproape, în care timp n-a trimis nici o veste despre sine; luând în seamă că sunt indicii și martor că a murit prin Serbia în spital; luând în seamă că eu sunt tânără încă și sunt nevoită să grijesc în ceva chip de familia mea: Rog pe D-l Subprefect să binevoiască a porni îndată pe speșele mele acțiunea de declarare de mort a soțului meu susnumit”⁹. Crunta realitate: cei rămași se văd obligați a face pașii necesari supraviețuirii, depășirii lipsurilor.

Povestea Primului Război nu trebuie să fie doar despre armate, bătălii, teritorii, ci și despre oamenii simpli, supraviețuitori sau nu, sănătoși sau invalizi, despre „cei rămași”, despre nevoile lor. Trebuie să aflăm cine au fost acești oameni, familiile lor, ce făceau înainte de 1914, ce au pățit pe front, starea lor sanitară și materială la întoarcerea acasă, dacă s-au întors. Selecția documentară propusă aici răspunde în parte acestor întrebări.

Lista documentelor

Nr. doc.	Data	Conținutul pe scurt	Localitatea
1	1916, sept., 4	Carte poștală trimisă de Bandici P., prizonier în Italia	Cenaloș
2	1918, dec., 9	Proces-verbal redactat la sediul CNR din Oradea având ca subiect pretențiile fostului prizonier G. Mesaroș	Ineu de Criș
3	1919, iul., 11	Consemnarea văduvelor și orfanilor de război din Delani	Delani
4	1919, iul., 11	Consemnarea văduvelor și orfanilor de război din Drăgoteni	Drăgoteni
5	1919, iul., 11	Consemnarea văduvelor și orfanilor de război din Ș. Petreasă	Ș. Petreasă
6	1919, aug., 26	Conscrierea văduvelor și orfanilor din Mezöpeterd	Mezöpeterd
7	1919, aug., 27	Conscrierea invalizilor din Mezöpeterd	Mezöpeterd
8	1919, dec., 28	Foaie de conscriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui Ioan Sabou	Căuașd
9	1919, dec., 28	Foaie de conscriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui Gheorghe Laza	Gurbediu

⁸ Ibidem, f. 245-247.

⁹ Ibidem, f. 139.

10	1919, dec., 28	Foaie de conscriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui Gheorghe [Boncse]	Gurbediu
11	1919, dec., 28	Foaie de conscriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui Florian Baiduc	Gurbediu
12	1920, noi., 22	Proces-verbal redactat la sediul Subprefecturii având ca subiect pretențiile invalizilor Gheorghe Papp senior și Gheorghe Papp junior	Borumlaca
13	1921, mai, 23	Petiția Anei Papp adresată Subprefectului prin care solicită declararea decesului soțului său, Florian Oprea, despre care ar informații că a murit pe front	Sfirnaș
14	1921, iun., 2	Proces-verbal redactat la sediul Subprefecturii având ca subiect pretențiile fostului prizonier Opre Dumitru	Roit
15	1921, iun., 2	Proces-verbal redactat la sediul Subprefecturii având ca subiect pretențiile fostului prizonier Brebu Ștefan	Mierlău
16	1921, iun., 27	Proces-verbal redactat la sediul Subprefecturii având ca subiect pretențiile văduvei Ileana Tonduc	Birtin
17	1921, aug., 6	Proces-verbal redactat în comuna Roit având ca subiect pretențiile fostului prizonier Opre Dumitru	Roit
18	1921, aug., 27	Proces-verbal redactat la sediul Subprefecturii având ca subiect pretențiile invalidului Flore Stanciu	Hășmaș
19	1921, sept, 19	Adresa Preturii Plasei Beliu înaintată Subprefectului având ca subiect pretențiile invalidului Flore Stanciu	Hășmaș

Documentul 1

Epitala din 1916 le Szectenber 4 Padula

Iubita mea soție ți Ionika meu vin a vă facie de cunoscut cum că eu mis în viață și sănătos dară și voă vă poftesc esemăi bună sănătate dela mine și [dela] bunul Dumnezeu să vă dei bine sănătate și să vă azsute, la toți voi bună și vă sărut pă toți și mi si la frăți și Mariska și Bacsu Petre Gavrilu și la vecini voi bună și dacă-i căpăta carte Iubita mea soție și-m trimite o doi bani dacă-i pute și te du la Ană [Zguraj] și margă în [Fărnăș] la mătușesă și trimită bani la Togye 40 de cor că-i aice în Italia prins din august 6 le și au venit în ton loc cu mie. Și vă sărut [pă] toți din carte [...]

Inf. Bandics Pal nr. 37 / 60
 Pringioneri di Guiera
 Padula Prov di Salerno I Reporto

I Sacione
Italia

Censura corrispondenza prigioneri di guerra

Adresse:
Bandics Pálné
Bihor Megye
Csanalos

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 182, dos. 5/1919-1924, f. 23-23v.

*

Documentul 2

Consiliul Național Român din Oradea și Bihor

În cauza soldei și competenței de alimentare

Proces-verbal

Redactat în localul oficial al C.N.R. din Oradea, la 9 decembrie 1918 n.

Prezenți cei subscriși

Să prezintă economistul George Mesaroș din Chișineu (Koros-Ineu) și predă:

Eu am servit ca ostaș la Regimentul de honvezi nr. 4, intrând la începutul [războiului acestuia]. Am fost pe frontul rusesc și luând parte la mai multe lupte am căzut [vulnerat] în prinoare în 1 iulie 1916. Din prinoare m-am reîntors în 8 martie 1918.

Mie îmi compete soldă de prizonier 15 fil. la zi și 3 cor. pentru alimentare.

Aceste competențe le-am primit pe luna iunie și anume până în 13-[lea]. Din 13 iunie până în 13 iulie, așadară pe una lună n-am primit nici un crucer, până în 3-lea a acestei luni, dară și atunci numai 49 cor., deși mi-ar fi fost competat mult mai mult. Doară mi s-a cuvin haine și bani pentru haine, dară n-am primit.

d.c.m.s.
[indescifrabil]

Misaros Gyongy

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Consiliul Național Român*, inv. 1503, dos. 87/1918, f. 1.

*

Documentul 3

Consemnarea
Văduvelor și orfanilor de război din comuna Delani

Nr. Crt.	Numele și cognumele	Locuința	Ocupațiunea
1	Ana Coste născ. Flore	Delani	Are 2 copii minorenii
2	Ana Bar născ. Bar	Delani	Are 1 copil minorean
3	Firoanda Bar născ. Mat[eca]	Delani	Are 2 copii minorenii
4	Ana Bar născ. Laza	Delani	Copii lui Petru Dringău, tutor Ioan Ignat
5	Maria Dringău	Delani	
6	Vasilie Dringău	Delani	
7	Eva Dringău	Delani	
8	Firoanda Dringău	Delani	
9	Florica Dringău	Delani	

Remetea, la 11 iulie 1919

[indescifrabil]
Secretar

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 262.

*

Documentul 4

Consemnarea
Văduvelor și orfanilor de război din comuna Drăgoteni

Nr. Crt.	Numele și cognumele	Locuința	Ocupațiunea
1	Varvoara Ienciu născ. Bogdan	Drăgoteni	Are 6 copii minorenii
2	Floare Băiu[can] născ. Tanca	Drăgoteni	Are 1 copii minorenii
3	Ana Lung născ. Usvat	Drăgoteni	Are 1 copii minorenii
4	Ana Lezeu născ. Lezeu	Drăgoteni	Are 1 copii minorenii
5	Eva Rada născ. Indrei	Drăgoteni	Are 3 copii minorenii
6	Varvoara Lezeu născ. Coman	Drăgoteni	Are 1 copii minorenii
7	Firoanda Vulcan născ. Dan	Drăgoteni	Are 1 copii minorenii
8	Floare Lung născ. Lung	Drăgoteni	Are 5 copii minorenii
9	Maria Usvat născ. Gale	Drăgoteni	Are 3 copii minorenii
10	Ana Frenț născ. Bar	Drăgoteni	Are 3 copii minorenii
11	Vasilie Sârb	Drăgoteni	Copiii Ștefan Sârb,

12	Dimitrie Sârb	Drăgoteni	Tutor au pe moșul lor Ilie Indrei
----	---------------	-----------	--------------------------------------

Remetea, la 11 iulie 1919

[indescifrabil]

Secretar

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 264.

*

Documentul 5

Consemnarea

Văduvelor și orfanilor de război din comuna Ș. Petreasă

Nr. Crt.	Numele și cognumele	Locuința	Ocupațiunea
1	Catița Opre născ. Dan	Ș. Petreasă	Are 1 copii minorenii
2	Maria Lucan născ. Boiț	Ș. Petreasă	Are 1 copii minorenii
3	Raveica Mermeze născ. Vese	Ș. Petreasă	Are 1 copii minorenii
4	Maria Dan născ. Boiț	Ș. Petreasă	Are 1 copii minorenii
5	Ana Mihejes născ. Bar	Ș. Petreasă	Are 1 copii minorenii
6	Catița Tripon născ. Opre	Ș. Petreasă	Are 1 copii minorenii
7	Maria Bunte născ. Rus	Ș. Petreasă	Are 3 copii minorenii
8	Nicolae Opre	Ș. Petreasă	Copiii lui Opre Sav
9	Firoanda Opre	Ș. Petreasă	Tutor soția lui George Opre
10	Catiți Opre	Ș. Petreasă	
11	Rozalia Opre	Ș. Petreasă	
12	Maria Dume	Ș. Petreasă	Copiii lui Mihai Dume, Tutor Savu Dume
13	Catița Dume	Ș. Petreasă	
14	[?] Dume	Ș. Petreasă	
15	Dimitrie Dume	Ș. Petreasă	
16	Mihai Dume	Ș. Petreasă	

Remetea, la 11 iulie 1919

[indescifrabil]

Secretar

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 265.

*

Documentul 6

Comuna Mezöpeterd

Plasa Biharkeresztes

Județul Bihor

Conscrierea văduvelor și orfanilor

[...]

2. numele și conumele bărbatului, carea căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut: Péter Cegle

Etatea - 27; când a murit (dispărut) - 1914; naționalitatea - român; gradul militar - infanterist; formațiunea militară - 6; confesiunea – greco-oriental; ce ocupațiune a avut – ziuăș; starea materială - 0.

Văduva – numele și conumele: Floare Atyim

Legitimă ori nelegitimă - legitimă; etatea - 28; ocupațiunea – lucrător de casă; starea materială - 0; ce școală a urmat - 0; naționalitatea - română; confesiunea – greco-oriental; ce ocupațiune ar dori – lucrător de casă; ce ajutoriu a primit ori primește deja – pe o lună, de la Budapesta, 41 cor. 40 f.

Orfan – conumele, la nelegitimi și numele: 0.

3. numele și conumele bărbatului, carea căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut: Alexandru Atyim

Etatea - 27; când a murit (dispărut) - 1915; naționalitatea - român; gradul militar - sergent; formațiunea militară - 6; confesiunea – greco-oriental; ce ocupațiune a avut – ziuăș; starea materială – n-are.

Văduva – numele și conumele: Maria Papp

Legitimă ori nelegitimă - legitimă; etatea - 30; ocupațiunea – lucrător de casă; starea materială - 0; ce școală a urmat - 0; naționalitatea - română; confesiunea – greco-oriental; ce ocupațiune ar dori – lucrător de casă; ce ajutoriu a primit ori primește deja – pe o lună, de la Budapesta, 46 cor.

Orfanul – conumele, la nelegitimi și numele: Maria

Etatea, ziua, luna și anul nașterii – 17 decembrie 1911; întrucât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut) - fost; ce școală urmează și unde – II cl. normale; cine îi susține acum - văduva; ocupațiunea - școlar; starea sanitară - sănătos; purtarea morală - bun; starea materială - 0; primește deja alt ajutoriu? Felul și mărimea lui – pre o lună 4 cor. de la Perceptorie.

4. numele și conumele bărbatului, carea căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut: Alexandru Ignat

Etatea - 36; când a murit (dispărut) - 1914; naționalitatea - român; gradul militar - sergent; formațiunea militară - 6; confesiunea - greco-oriental; ce ocupațiune a avut - plugar; starea materială - casă și 2 iugere de pământ.

Văduva - numele și conumele: Floare Mert

Legitimă ori nelegitimă - legitimă; etatea - 33; ocupațiunea - lucrător de casă; starea materială - 0; ce școală a urmat - 0; naționalitatea - română; confesiunea - greco-oriental; ce ocupațiune ar dori - lucrător de casă; ce ajutoriu a primit ori primește deja - pe o lună 33 cor. 33 fil.

Orfanul - conumele, la nelegitimi și numele: Maria

Etatea, ziua, luna și anul nașterii - 5 ianuarie 1908; întrucât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut) - fost; ce școală urmează și unde - IV cl. normale; cine îi susține acum - văduva; ocupațiunea - școlar; starea sanitară - sănătos; purtarea morală - bun; starea materială - casă și 2 iugere de pământ; primește deja alt ajutoriu? Felul și mărimea lui - pre o lună 4 cor. de la Perceptorie.

Orfanul - conumele, la nelegitimi și numele: Alexandru

Etatea, ziua, luna și anul nașterii - 28 ianuarie 191; întrucât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut) - fost; ce școală urmează și unde - I cl. normale; cine îi susține acum - văduva; ocupațiunea - școlar; starea sanitară - sănătos; purtarea morală - bun; starea materială - casă și 2 iugere de pământ; primește deja alt ajutoriu? Felul și mărimea lui - pre o lună 4 cor. de la Perceptorie.

Orfanul - conumele, la nelegitimi și numele: Floare

Etatea, ziua, luna și anul nașterii - 9 mai 1913; întrucât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut) - fost; ce școală urmează și unde - 0; cine îi susține acum - văduva; ocupațiunea - 0; starea sanitară - sănătos; purtarea morală - bun; starea materială - casă și 2 iugere de pământ; primește deja alt ajutoriu? Felul și mărimea lui - pre o lună 4 cor. de la Perceptorie.

5. numele și conumele bărbatului, carea căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut: Ioan Marian

Etatea - 27; când a murit (dispărut) - 1914; naționalitatea - român; gradul militar - infanterist; formațiunea militară - 6; confesiunea - greco-oriental; ce ocupațiune a avut - econom; starea materială - 5 iugere de pământ și casă.

Văduva - numele și conumele: Maria Szentmiklosi

Legitimă ori nelegitimă - legitimă; etatea - 28; ocupațiunea - lucrător de casă; starea materială - 0; ce școală a urmat - 0; naționalitatea - română; confesiunea - greco-oriental; ce ocupațiune ar dori - lucrător de casă; ce ajutoriu a primit ori primește deja - pe o lună 42 cor.

Orfanul - conumele, la nelegitimi și numele: Ioan

Etatea, ziua, luna și anul nașterii - 12 iunie 1912; întrucât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut) - fost; ce școală urmează și unde - I cl. normală; cine îi susține acum - văduva; ocupațiunea - școlar; starea sanitară - sănătos; purtarea morală - bun; starea

materială – 0; primește deja alt ajutoriu? Felul și mărimea lui – pre o lună 8 cor. de la Perceptorie.

Mezopeterd, la 26 august 1919

Teodor Pățaș
Preot

Georgiu [indescifrabil]
Primar

Iosif Varadi
[indescifrabil]

Bărbați (femei) de încredere ca reprezentanți ai văduvelor și orfanilor

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 253-255.

*

Documentul 7

Comuna Mezopeterd
Plasa Biharkeresztes
Județul Bihor

Conscrierea invalizilor

1. Georgiu Pap, invalid:

Etatea – 39 ani; gradul militar - infanterist; formațiunea militară - 7; când a ieșit din serviciul militar? – 3 noiembrie 1918; spitalul ultim care la concediat – Belona (Italia); a fost superarbitrat, când și unde? – Oradea-Mare, la luna martie 1919; deciziunea comisiei de superarbitrare – 35%; felul invalidității – pe mâna dreaptă un deget e pușcat; ce ocupațiune a avut înaintea serviciului militar - securar; cât a câștigat lunar – 100 cor.; ce școală a absolvit – IV cl. normale; ce ocupație are de prezent – securar; cât a câștigat lunar – 60 cor.; starea materială înaintea invalidității – numa casă; ce fel de ajutoriu a primit până acum, cât și de unde? - 0; naționalitatea - român; confesiunea – gr. oriental.

Ana Pap, femeia invalidului Georgiu Pap:

Etatea – 36 ani; înrucăt a fost susținută de invalid – întrucât; starea materială – n-are; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – lucrător de casă; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – nimic.

Alexandru, copil al invalidului Georgiu Pap:

Etatea – 8 noiembrie 1903; înrucăt a fost susținută de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – ajutor școlar; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – nimic.

Georgiu, copil al invalidului Georgiu Pap:

Etatea – 23 iulie 1908; înrucât a fost susținut de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – ajutor școlar; ce școală urmează – IV cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – nimic.

Elisabeta, copil al invalidului Georgiu Pap:

Etatea – 13 martie 1910; înrucât a fost susținut de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – ajutor școlar; ce școală urmează – III cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – nimic.

2. Ștefan Fărcața, invalid:

Etatea – 29 ani; gradul militar - sergent; formațiunea militară - 7; când a ieșit din serviciul militar? – 1916; spitalul ultim care la concediat – Budapesta; a fost superarbitrat, când și unde? – în Praga 1916 și 1917; deciziunea comisiei de superarbitrare – 40%; felul invalidității – e puscat pe piciorul drept; ce ocupațiune a avut înaintea serviciului militar – lucrător de pământ; cât a câștigat lunar – 50 cor.; ce școală a absolvit – VI cl. normale; ce ocupație are de prezent – plugar; cât a câștigat lunar – 20 cor.; starea materială înaintea invalidității – 0; ce fel de ajutoriu a primit până acum, cât și de unde? – pe o lună 20 coroane din Budapesta; naționalitatea - român; confesiunea – gr. oriental.

Măria David, femeia invalidului Ștefan Fărcața:

Etatea – 26 ani; înrucât a fost susținut de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – lucrător de casă; ce școală urmează – V cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – nimic.

Georgiu David, copil al invalidului Ștefan Fărcața:

Etatea – 17 martie 1911; înrucât a fost susținut de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – III cl. normale; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Maria, copil al invalidului Ștefan Fărcața:

Etatea – 20 decembrie 1914; înrucât a fost susținut de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – I cl. normale; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Rozalia, copil al invalidului Ștefan Fărcața:

Etatea – 7 ianuarie 1917; înrucât a fost susținut de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – 0; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

3. Ioan Pap, invalid:

Etatea – 29 ani; gradul militar - infanterist; formațiunea militară - 6; când a ieșit din serviciul militar? – 1917; spitalul ultim care la concediat – Budapesta; a fost superarbitrat, când și unde? – în Budapesta 1917 iulie 4; deciziunea comisiei de superarbitrare – 70%; felul invalidității – e puscat în spate; ce ocupațiune a avut înaintea serviciului militar – econom; cât a câștigat lunar – 70 cor.; ce școală a absolvit – IV cl.

normale; ce ocupație are de prezent – 0; cât a câștigat lunar – nimic; starea materială înaintea invalidității – 0; ce fel de ajutoriu a primit până acum, cât și de unde? – pe o lună 22 coroane din Budapesta; naționalitatea - român; confesiunea – gr. oriental.

4. Georgiu Siladi, invalid:

Etatea – 39 ani; gradul militar - freiser; formațiunea militară - 6; când a ieșit din serviciul militar? – 1918 la 1 iulie; spitalul ultim care la concediat – Temesvar; a fost superarbitrat, când și unde? – în 1915 în Segedin; deciziunea comisiei de superarbitrare – 20%; felul invalidității – pe mâna dreaptă e pușcat; ce ocupațiune a avut înaintea serviciului militar – econom; cât a câștigat lunar – 40 cor.; ce școală a absolvit – IV cl. normale; ce ocupație are de prezent – econom; cât a câștigat lunar – 60 cor.; starea materială înaintea invalidității – casă și 3 iugere de pământ; ce fel de ajutoriu a primit până acum, cât și de unde? – pe o lună 9 cor. 20 fil. din [?]; naționalitatea - român; confesiunea – gr. oriental.

Iulia Ignaș, femeia invalidului Georgiu Siladi:

Etatea – 34 ani; înrucât a fost susținută de invalid – întrucât; starea materială – 3 iugere de pământ; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – lucrător de casă; ce școală urmează – V cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Georgiu, copil al invalidului Georgiu Siladi:

Etatea – 27 august 1901; înrucât a fost susținută de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – neșcolar; ce școală urmează – IV cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Iosif, copil al invalidului Georgiu Siladi:

Etatea – 10 ianuarie 1911; înrucât a fost susținută de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – școlar; ce școală urmează – II cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Lucreția, copil al invalidului Georgiu Siladi:

Etatea – 24 iunie 1917; înrucât a fost susținută de invalid – întrucât; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – 0; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

[...]

6. Iosif Kárcis, invalid:

Etatea – 38 ani; gradul militar - caporal; formațiunea militară - 6; când a ieșit din serviciul militar? – 1915; spitalul ultim care la concediat – Budapesta; a fost superarbitrat, când și unde? – în 1917 în Segedin; deciziunea comisiei de superarbitrare – 60%; felul invalidității – pe mâna dreaptă e pușcat; ce ocupațiune a avut înaintea serviciului militar – [ziuaș]; cât a câștigat lunar – 50 cor.; ce școală a absolvit – 0; ce ocupație are de prezent – [ziuaș]; cât a câștigat lunar – 20 cor.; starea materială înaintea invalidității – 0; ce fel de ajutoriu a primit până acum, cât și de unde? – pe o lună 24 cor. din Budapesta; naționalitatea - român; confesiunea – gr. oriental.

Piroska Szabo, femeia invalidului Iosif Kárcis:

Etatea – 36 ani; înrucât a fost susținuti de invalid – fost; starea materială – nimic; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – lucrător de casă; ce școală urmează – IV cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Iosif, copil al invalidului Iosif Kárcis:

Etatea – 1 iunie 1906; înrucât a fost susținuti de invalid – fost; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – școlar; ce școală urmează – IV cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Georgiu, copil al invalidului Iosif Kárcis:

Etatea – 17 aprilie 1909; înrucât a fost susținuti de invalid – fost; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – școlar; ce școală urmează – III cl. normale; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Ioan, copil al invalidului Iosif Kárcis:

Etatea – 5 ianuarie 1914; înrucât a fost susținuti de invalid – fost; starea materială – 0; starea sanitară – sănătos; ocupațiunea – 0; ce școală urmează – 0; purtarea morală – bun; ce ajutor a primit, cât și de unde – 0.

Mezopeterd, la 27 aug 1919

Teodor Pățaș
Paroh ort. rom.

[indescifrabil]

Iosif Varadi

Bărbați de încredere, reprezentanți ai învățătorilor

Georgiu [indescifrabil]

Primar

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 245-247.

*

Documentul 8

Comuna Căuașd, Plasa Tinca, județul Bihor

Foaie de conșcriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui

Iuon Szabó

Căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut

Cu privire la bărbatul (tatăl) mort, dispărut:

Numele și conumele: Iuon Szabó; etatea: 39; când a murit (dispărut): 1 septembrie 1917; documentul prin care se adeverește moartea, ori că a dispărut: în com. regimentului;

naționalitatea: gr. or.; gradul militar: rezervist; formațiunea militară: 4 honvéz;
confesiunea: gr. or.; ce ocupațiune a avut: plugar; starea materială: foae de avere.

Văduva:

Numele și conumele Maria [Baicz]; legitimă ori nelegitimă: legiuit; etatea: 35;
ocupațiunea: femeie de casă; starea materială: foae de avere; ce școală a urmat: - ;
ocupație ar dori: - ; naționalitatea: gr. or.; confesiunea: gr. or.; ce ajutor a primit ori
primește deja: nimic.

Cu privire la orfani:

Conumele: Petru; etatea: 15 octombrie 1908; întru cât au fost susținuți de tatăl
mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama;
ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja
ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Iuon; etatea: 8 octombrie 1910; întru cât au fost susținuți de tatăl
mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama;
ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja
ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Kraciuny; etatea: 25 ianuarie 1915; întru cât au fost susținuți de tatăl
mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama;
ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja
ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Opinarea comisiei comunale

Asupra persoanelor, cari de fapt sunt avizate la ajutorul statului și propunere în care mod
mai potrivit s-ar putea da acest ajutor: văduvei și orfanilor propunem ajutoriu banal.

Căuașd, la 28 dec. 1919

[indescifrabil]

Primsecretar

Aurel Roxin
Președinte

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921,
f. 286-286v.

*

Documentul 9

Comuna Gurbediu, Plasa Tinca, județul Bihor

Foaie de conșcriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui

George Lăza

Căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut

Cu privire la bărbatul (tatăl) mort, dispărut:

Numele și conumele: George Láza; etatea: 31; când a murit (dispărut): 15 decembrie 1914; documentul prin care se adevărește moartea, ori că a dispărut: în com. regimentului; naționalitatea: gr. or.; gradul militar: rezervist; formațiunea militară: 4 honvez; confesiunea: gr. or.; ce ocupațiune a avut: plugar; starea materială: foae de avere.

Văduva:

Numele și conumele: Eva Ma[tje]; legitimă ori nelegitimă: legiuit; etatea: 28; ocupațiunea: femeie de casă; starea materială: foae de avere; ce școală a urmat: - ; ce ocupație ar dori: - ; naționalitatea: gr. or.; confesiunea: gr. or.; ce ajutor a primit ori primește deja: nimic.

Cu privire la orfani:

Conumele: Alexandru; etatea: 20 iulie 1911 întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Petru; etatea: 16 iunie 1913; întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Opinarea comisiei comunale

Asupra persoanelor, cari de fapt sunt avizate la ajutorul statului și propunere în care mod mai potrivit s-ar putea da acest ajutor: văduvei și orfanilor propunem ajutoriu banal.

Gurbediu, la 28 dec. 1919

[indescifrabil]

Primsecretar

Nicolae Costa
Președinte

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 290-290v.

*

Documentul 10

Comuna Gurbediu, Plasa Tinca, județul Bihor

Foaie de conscriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui

George [Boncse]

Căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut

Cu privire la bărbatul (tatăl) mort, dispărut:

Numele și conumele: George [Boncse]; etatea: 35; când a murit (dispărut): 12 iunie 1916; documentul prin care se adeverește moartea, ori că a dispărut: în com. regimentului; naționalitatea: gr. or.; gradul militar: rezervist; formațiunea militară: 4 honvez; confesiunea: gr. or.; ce ocupațiune a avut: plugar; starea materială: foae de avere.

Văduva:

Numele și conumele: Ana Páter; legitimă ori nelegitimă: [legiuit]; etatea: 30; ocupațiunea: femeie de casă; starea materială: foae de avere; ce școală a urmat: - ; ce ocupație ar dori: - ; naționalitatea: gr. or.; confesiunea: gr. or.; ce ajutor a primit ori primește deja: nimic.

Cu privire la orfani:

Conumele: Iuan; etatea: 22 ianuarie 1905 întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Lazăr; etatea: 19 mai 1907; întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: [Mihne]; etatea: 9 octombrie 1910; întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Dominica; etatea: 6 aprilie 1913; întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Opinarea comisiei comunale

Asupra persoanelor, cari de fapt sunt avizate la ajutorul statului și propunere în care mod mai potrivit s-ar putea da acest ajutor: văduvei și orfanilor propunem ajutoriu banal.

Gurbediu, la 28 dec. 1919

[indescifrabil]

Primsecretar

Nicolae Costa
Președinte

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 291-291v.

Documentul 11

Comuna Gurbediu, Plasa Tinca, județul Bihor

Foaie de conscriere cu privire la rămașii (văduvă, orfani, părinți etc.), a lui

Florian Bajduk

Căzut în luptă, mort în urma războiului, dispărut

Cu privire la bărbatul (tatăl) mort, dispărut:

Numele și conumele: Florian Bajduk; etatea: 38; când a murit (dispărut): 30 septembrie 1916; documentul prin care se adeverește moartea, ori că a dispărut: în com. regimentului; naționalitatea: gr. or.; gradul militar: rezervist; formațiunea militară: 37 [gr.c.]; confesiunea: gr. or.; ce ocupațiune a avut: plugar; starea materială: foae de avere.

Văduva:

Numele și conumele: Maria Matye; legitimă ori nelegitimă: legitimă; etatea: 39; ocupațiunea: femeie de casă; starea materială: foae de avere; ce școală a urmat: - ; ce ocupație ar dori: - ; naționalitatea: gr. or.; confesiunea: gr. or.; ce ajutor a primit ori primește deja: nimic.

Cu privire la orfani:

Conumele: Floare; etatea: 30 decembrie 1906 întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Paraska; etatea: 25 octombrie 1910 întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Conumele: Ioan; etatea: 26 februarie 1913; întru cât au fost susținuți de tatăl mort (dispărut): da; ce școală urmează și unde: -; cine îi susține acum: mama; ocupațiunea: -; starea sanitară: bună; purtarea morală: -; starea materială: -; primește deja ajutor? Felul și mărimea lui: -.

Opinarea comisiei comunale

Asupra persoanelor, cari de fapt sunt avizate la ajutorul statului și propunere în care mod mai potrivit s-ar putea da acest ajutor: văduvei și orfanilor propunem ajutoriu banal.

Gurbediu, la 28 dec. 1919

[indescifrabil]

Primsecretar

Nicolae Costa

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 293-293v.

*

Documentul 12

Proces-verbal

Dresat la Subprefectura județului Bihor, în 22 noiembrie 1920

Au fost prezenți: Ionel Chișiu, Gheorghe Papp și fiul său Gheorghe Papp, amândoi foști soldați și invalizi, locuitori în Boromblaca.

Gheorghe Papp bătrânul predă:

Din 1916 martie 3 până la decembrie 1916 am fost soldat în Dobrițin. Acolo am picat odată și mi-am rupt mâna. În spital mi-a dat ceva medicul cu cari mi-au odat ochii și din cauza medicinei îmi perdusem vederea total. Eu nimic de atunci nu pot lucra. Nu-mi pot căuta pâinea și totuși nu primesc nici un ajutor. Rog ordonați secretarului să-mi umble de rând.

Fiul său, Gheorghe Papp predă:

Am fost soldat din 15 maiu 1915 până în 1917 iunie. Am fost pe frontul din Galiția. Acolo m-am rănit până la 75%. Nu sunt capabil de lucru. Sunt un calic. Trebuie să-l țin și pe tata, că e orb. Nu mi-a făcut secretarul nimică ca să capăt ajutor, care îmi compete după legi. Secretarul Cuzap, Béla Ujj absolut nimică nu face în interesul soldaților invalizi, cari s-au făcut calici pentru ei. Rog frumos, luați măsuri aspre pentru că mulțumirea poporului de la țară va face consolidarea României Mari.

Totodată, faceți anunț contra secretarului nepăsător, care cugetă că poporul este pentru oficianți și nu invers.

Cu nedejde așteptăm resolvirea cererii noastre.

Procesul s-a citit și semnat.

d.c.m.s.

Ionel Chișiu

Gh. Papp și
Fiul Gh. Papp

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 164.

*

Documentul 13

Domnule Subprefect!

Soțul meu Florian Opre, domiciliat în Fărnaș, plasa Sălard, în anul 1914 a fost mobilizat și dus în Serbia; numai în acel an a scris acasă, de atunci încoace absolute nici o veste n-a trimis despre sine.

Feciorul Florian Orosz, din Ciuhoiu, plasa Sălard, a servit în același Regiment și același loc cu soțul meu (Reg. Inf. comun 39, comp. 3 Oradea-Mare). Acesta declară și e gata să adeverească oricând, naintea oricui, că soțul meu a ajuns împușcat și prizonier (Velice Polaca, Cuponii 5), iar în anul 1915 a murit într-un spital așezat într-o școală. Poșta de tabără în războiu avea Numărul 175.

Omul Iosif P. Bălăianu de aici asemenea știe (servind împreună în armată) că a ajuns prizonier.

Luând în seamă că de la dispariția lui au trecut deja 7 ani aproape, în care timp n-a trimis nici o veste despre sine; luând în seamă că sunt indicii și martor că a murit prin Serbia în spital; luând în seamă că eu sunt tânără încă și sunt nevoită să grijesc în ceva chip de familia mea:

Rog pe D-l Subprefect să binevoiască a porni îndată pe spesele mele acțiunea de declarare de mort a soțului meu susnumit.

Al D-lui Subprefect

Supusă servă:

Ana Papp

Măr. Florian Oprea

Plugărița

Fărnaș, la 23 maiu 1921

Plasa Sălard

Poșta Szentjobb

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 139.

*

Documentul 14

Proces-verbal

Dresat la Subprefectura județului Bihor, în 2 iunie 1921

Opre Dumitru domiciliat în comuna Roit, plasa Salonta, acuma a sosit din Siberia unde fusese 6 ani prizonier, declară:

„Eu am fost înrolat la armată cu toate că eram singurul ajutor al părinților, însă ei numai o lună au primit ceva ajutor. Rog pe D-l Subprefect ordoneze ca ajutorul ce competea părinților mei – cu avere de 3 jug. pământ – să li se dea ulterior”.

S-a cetit și semnat
d.c.m.s.

Opre Dumitru

Ionel Chișiu
Grefier

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 148.

*

Documentul 15

Proces-verbal

Dresat la Subprefectura județului Bihor în 2 iunie 1921. Subsemnații au fost prezenți

Brebu Ștefan, domiciliat în Mierlău, fost prizonier rus 6 ani, declară:

„Când am plecat în războiu în 1914, am lăsat acasă o mamă văduvă de 55 ani și o soră de 15 ani. Mama a primit până la moarte (1918) un ajutor de 9 coroane lunar. După moarte mamei ajutorul nu l-au dat mai departe surorii mele minorene și rămasă orfană. Rog D-le Subprefect – căci cred că s-a făcut o nedreptate strigătoare la cer – binevoitori a dispune ca acest ajutor ulterior și retrogradiu să fie asemnat pentru sora mea minoreană, deoarece eu nu eram acasă, să mă îngrijesc de dânsa. Acuma venisem și văd că toate ni s-au prăpădit și eu nu am încotro”.

S-a citit și semnat.
d.c.m.s.

Ionel Chișiu
Grefier

Brebu Ștefan

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 154v.

*

Documentul 16

Proces-verbal

Dresat la Subprefectura județului Bihor, în 27 iunie 1921

S-a prezentat Ileana Tonduc, născută Stancea, domiciliată în comuna Birtin, plasa Aleșd, și declară:

Bărbatul meu în 1914 a intrat în războiu, în 1918 a venit acasă bolnav și în decurs de 8 zile a murit. Am 2 copii mici, cari trebuie educați și am o căsuță, aceasta mi toată averea. Eu nu primesc ajutor deja de un an și 7 luni. Cred, că nu trebuie să documentez că îmi compete, căci nainte de aceea primeam regulat ajutorul de care am mare nevoie, din cauza copiilor. Vă rog Domnule Subprefect binevoiți a lua măsurile necesare, ca ajutorul și în reștanță și cel din viitor să mi să lichideze lunar.

Binevoiți a invita pe Dnul secretar din Vad să-mi lichideze acest ajutor de care până acuma am fost lipsită nu știu din ce cauză.

S-a cetit și semnat
d.c.m.s.

Ionel Chișiu
Grefier

Ileana Tonduc băsc. Stancea

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 168.

*

Documentul 17

Proces-verbal

Dresat în comuna Roit, la 6 aug. 1921, în chestia de ajutor de războiu a lui Opre Dimitrie, din comuna Roit, pe baza ord. Domnului Subprefect nr. 4087/1921

Prezenți subsemnații

La citare se prezintă în locul lui Opre Dimitrie tatăl său legitim Opre Petru și declară următoarele:

„Până ce eu am fost soldat în rezboiu nevasta mea o primit ajutoriu interimal, dar după ce eu am fost demobilizat ajutorul nevastei mele și a familiei a fost sistat. Ajutorul cel cere fiul meu, Opre Dimitrie, e bazat pe aceea că deoarece el în termin de 7 ani au fost [internat] în armată nu și-au putut câștiga pentru susținerea sa nimica, ar dori

să fie din partea statului banal ajutorat ca să îș poată îmbrăcămintele cele de lipsă câștiga sau în ce fel rebonificat pentru ce [le voi] câștiga lui”.

Opre Petru

Antistia comunală referitor la declarația lui Opre Petru constătează că numitul are o avere ce constă din o casă și 6 iugere de pământ, are 3 cai, 2 vaci și instrumente economice, apt de muncă, precum și familia lui în cea mai mare parte, pe care bază nu e îndreptățit la ajutoriu de războiu.

Procesul-verbal încheindu-să s-a cetit și s-a iscălit.

d.c.m.s.

[indescifrabil]

Secretar

Blaga [Gavril]

Primar

[indescifrabil]

Primpretor

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 149-149v.

*

Documentul 18

Proces-verbal

Dresat la Subprefectura județului Bihor, în ziua de 27 august 1921.

Se prezintă: Flore Stanciu, domiciliat în comuna Hășmaș, plasa Beliu.

Declară: Sunt invalid de războiu, îmi lipsește brațul stâng, sunt om fără avere, părinții bătrâni, cari așteaptă să-i țin eu, însă eu nu-i pot ajuta cu nimica, căci și eu sunt avizat la sărăcia lor. Stăm și ne prăpădim cu toții. Ajutor nu primesc din anul 1916, cu toate că îmi compete, că nu pot lucra. Rog dispoziții, să mi se dea ajutorul de invalid. Vă rog frumos luați contact cu Regiunea Silvică ca să fiu primit ca păzitor la pădurea Statului din hotarul comunei Hășmaș, deoarece știu că în posturile aceste trebuie să fie preferiți invalizii.

Vă rog frumos să binevoiți a mă aviza despre rezultat.

S-a cetit și semnat.

d.c.m.s.

Ionel Chișiu
Grefier

Flore Stanciu
Dom. în Hășmaș, pl. Beliu

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 186.

*

Documentul 19

Pretura Plasei Beliu, județul Bihor
Nr. 1216
[nr. 314]/1921

Domnule Subprefect

Pre lângă înaintarea actei originale referitor la jalba individului Florian Stanciu, invalid, raportăm următoarele:

Numitului s-a staverit ajutor de războiu din 1919 până 1920 decembrie 31, și a și primit suma de 814 lei ca ajutor.

Din 1921 ianuarie 1 până în iunie 31 i s-a staverit suma de 222 lei ca ajutor însă neavând bani percetoratul din Tinca, această sumă nu i s-a plătit.

Cauza că nu au primit această sumă este că pe baza ordinului mai înalt s-au sistat ajutoarele invalizilor și când se va ordona de nou solvirea lor și Stanciu î-și va primi ajutorul ce-i compete.

Loc vacant în prezent nu este nici la comuna, nici la păduri, însă comuna la îmbiat să primească postul de păzitor de noapte, însă dânsul nu a primit acest post.

Beliu, la 19 septembrie 1921

[indescifrabil]
Primpretor

Sursa: Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor, *Prefectura Județului Bihor*, inv. 1466, dos. 62/1921, f. 187v.

REFUGIUL ROMÂNILOR DIN TERITORIUL OCUPAT ÎN ANII PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL. STUDIU DE CAZ: FAMILIA PARTENIE COSMA ÎN ITALIA (TOAMNA 1917-TOAMNA 1919)*

Mihai D. DRECIN**

Raluca LENARTH***

THE REFUGE OF THE ROMANIANS FROM THE TERRITORY OCCUPIED
DURING THE FIRST WORLD WAR.
CASE STUDY: PARTENIE COSMA FAMILY IN ITALY
(AUTUMN 1917-AUTUMN 1919)

Abstract

Partenie Cosma, born in Bihor county, was the longest-serving executive director of the "Albina" Bank in Sibiu (1885-1915). A prominent figure in the political, economic and cultural field of the Transylvanian Romanians in Austria-Hungary, through the wide relationships with the top politicians from the Kingdom of Romania, he found out that Bucharest will enter the Great War on the side of the Antanta. In this case, he knew that he would be arrested by the Austro-Hungarian authorities. Old age (78 years), would not have allowed him to resist the camp regime. As a result, in the spring of 1915, he retired, together with his wife and two daughters - Hortensia and Lucia, to his villa in Călimănești in Romania, which he had built between 1911-1912.

The withdrawal of the Romanian Army in Moldova, after heavy fighting with the invading German, Austro-Hungarian, Bulgarian and Turkish armies, opens a new tab in the history of the Partenie Cosma family.

In January 1917, under the danger of the Central Powers' armies breaking through the southern Moldovan front, the Cosma family went into exile through Russia, Finland, Norway, England, France and Italy. He will live in Genova between the autumn of 1917 and the autumn of 1919.

We decipher the two years of exile based on the correspondence of her daughter Hortensia with her husband, the politician Octavian Goga. These are the letters of Hortensia Cosma-Goga with her husband, kept in the Octavian Goga Fund, Manuscripts Section, within the Library of the Romanian Academy in Bucharest.

From this correspondence we find interesting data not only about the relationship between the two spouses, but also a true panorama of the political life in Italy at the time, including the Romanian emigration from Romania and Transylvania to this Latin country.

* Acest studiu a mai fost publicat fără notele de subsol, în *Crisia* (Oradea), nr. XXIX, 2019, p. 289-300

** Universitatea din Oradea, e-mai: drecin_mihai@yahoo.com

*** "Transylvania College", Cluj-Napoca

From here, Hortensia informs her husband who arrived in Paris, a member of the National Committee of Romanian Unity, how the Romanian delegation to the Peace Conference should defend the interests of all Romanians. The details provided highlight a person - Hortensia - with certain qualities of a political observer of European scope, a rare quality among women of that time.

The Partenie Cosma family returns to Sibiu in the autumn of 1919, in a Greater Romania "the culmination of the centuries-old struggles of the Romanians for the creation of the unitary national state".

Keywords: *Partenie Cosma, Hortensia Cosma, Octavian Goga, Genoa, emigration to Italy.*

Marele Război (1914-1918), prima mare conflagrație mondială din istoria omenirii, a produs imense pagube materiale și umane, atât pe fronturile din Europa cât și în spatele acestora, în lumea civilă.

Românii din cele patru mari provincii: Regatul României, Basarabia (încadrată din 1812 în teritoriul Rusiei), Bucovina (din 1775 intrată sub control austriac) și Transilvania – în sensul larg al cuvântului, adică Transilvania istorică, Banatul, Crișana, Sătmarul și Maramureșul (din 1867 sub controlul administrativ-politic al Ungariei) – au ajuns să lupte atât în tabăra Puterilor Centrale, ca soldați în armata austro-ungară, cât și a Antantei, în armatele Rusiei și Regatului României. Ca urmare, parte din soldații români cad prizonieri în Rusia, Italia și Franța¹, alții vor fi încartiruiți în lagăre din Bulgaria, Austro-Ungaria și Germania¹.

Civilii din spatele fronturilor și teritoriile Regatului României ocupate de armatele Puterilor Centrale între octombrie 1916 – noiembrie 1918 (Oltenia, Muntenia, Dobrogea), vor suferi de foamete, epidemii devastatoare (tifos exantematic, gripă spaniolă) și exploatare străină, concretizată în jafuri, execuții fizice, violuri, umiliri².

O situație specială întâlnim în teritoriile românești în pericol de-a fi ocupate, apoi realmente ocupate, de trupele germane, austro-ungare, bulgare și otomane. Pe măsura retragerii prin luptă a Armatei Române spre Moldova, alături de Casa Regală, Guvern, Parlament, instituții culturale și științifice, întreprinderi și fabrici, un număr important de cetățeni se retrag spre estul țării. Era o lume pestriță din punct de vedere social-economic și cultural, de la țărani, muncitori, intelectuali, meșteșugari până la moșieri și

¹ După unele surse, numărul prizonierilor români s-a ridicat la: 100.000 în Rusia, 40.000 în Italia, 6000 în Franța. Vezi: Octavian Haragoș, „Soldații români din armata austro-ungară internați în lagărele de concentrare din Italia în Primul Război Mondial. Puncte de referință în istoriografia italiană”, în *Analele Universității din Oradea, Fascicola Istorie-Arheologie*, Oradea, tom XXVI, 2016, p. 75.

¹ O cifră, fie și cu aproximație, nu avem încă în istoriografia românească.

² Din cercetările mai noi amintim: *Dobrogea în contextul Primului Război Mondial*, coordonatori: prof. univ. dr. Valentin Ciorbea, Dr. Corina Mihaela Apostoleanu, Dr. Delia Roxana Cornea, Editura Top Farm, București, 2017, studiile de la p. 197-215, 237-245, 264-287. Vezi și: Mariana Iancu, „Ororile la care au fost supuși dobrogenii de bulgari, germani și turci”, în *Adevărul* (București), 30 martie-1 aprilie 2018, p. 20-21.

industriași. Aceasta va supraglomera Moldova³, o provincie și așa mai săracă din punct de vedere economic față de cele din sudul Regatului României. În plus, tot aici se refugiază o parte din elita economică și politică a românilor transilvăneni, care încă în primăvara anului 1915 se așază în Oltenia și Muntenia după ce primesc informații certe potrivit cărora, până la urmă, România urma să intre în război alături de Antanta. Dacă nu ar fi părăsit Transilvania risca să fie arestată de autoritățile polițienești maghiare și internată în lagăre politice. Pentru parte dintre aceștia, persoane în vârstă, ar fi însemnat dispariția fizică⁴. În sfârșit, din septembrie-octombrie 1916 un nou val de români transilvăneni, care se implicaseră în administrarea provinciei eliberată de Armata Română în scurta ei ofensivă în Transilvania, va suplimenta lotul emigranților din Regatul României. Ulterior, unii dintre ei se vor încadra în armata națională cu care se vor retrage în Moldova⁵.

* *
*

Avocatul Partenie Cosma preluase conducerea Băncii „Albina” din Sibiu ca interimar din mai 1885, apoi ca titular de la 1 ianuarie 1886. Va fi cel mai longeviv director-general al băncii (1886-1915). De-a lungul directoratului său va întreține relații de afaceri cu Banca Națională a României și alte institute de credit comerciale din România. În paralel, va lega strânse legături cu principalii oameni politici de la București, din toate partidele vremii. În anii 1911-1912 își construiește o vilă în stațiunea balneo-climaterică de la Călimănești, atunci în România Veche, loc în care se va întâlni, pentru discuții diverse, cu crema politică a Regatului României, ca de altfel și până atunci în vila sa din Sibiu. Aceasta îi permite să afle din timp că, mai repede sau mai târziu, România va intra în război de partea coaliției Antantei. Ca urmare, fiind la o vârstă înaintată, știa că în momentul în care Bucureștii vor intra în război împotriva Austro-Ungariei va fi arestat și transferat într-un lagăr de deținuți politici, unde nu ar putea să supraviețuiască. În plus, fiul său Remus se înrolase în Armata Română, ceea ce era o nouă „pată” pe biografia sa de cetățean austro-maghiar. De aceea, în primăvara anului 1915, solicita un concediu conducerii Băncii „Albina”, pe care-l va prelungi în mai multe etape, stabilindu-se în vila sa de pe malul românesc al Oltului. Izbucnirea Marelui Război, retragerea Armatei Române în Moldova, îl va obliga, alături de soția Maria,

³ Populația flotantă, constând din civili refugiați, 20.000 de răniți și bolnavi, prizonieri din armatele Puterilor Centrale, tineri între 16-19 ani, recruții anilor 1917-1920, soldații sub arme – s-au ridicat la peste 1.500.000 de suflete, în timp ce populația civilă a Moldovei era de aproximativ 4.000.000 de locuitori. Vezi: *Istoria Românilor*, vol. VII, tom II, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 435.

⁴ Este și cazul familiei Partenie Cosma, capul acesteia având 78 de ani.

⁵ Vezi cazul funcționarilor Filialei Brașov și Centralei Băncii „Albina” din Sibiu. Cf. Mihai D. Drecin, *Banca „Albina” din Sibiu-instituție națională a românilor transilvăneni (1871-1918)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 213-214; Idem, „O instituție bancară din Transilvania în vremurile Primului Război Mondial. Studiu de caz: Banca „Albina” din Sibiu”, în vol. *Primul Război Mondial. Perspectivă istorică și istoriografică*, coordonatori: Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Mihaela Tămaș, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, p. 483.

fiicele sale Hortensia Goga și Lucia Minodora Cosma, să ia drumul dureros al refugiului în Moldova, apoi al exilului în vestul Europei, după un drum plin de peripeții prin Chișinău-Tighina (Bender)-Odesa-Petrograd-Finlanda-Norvegia-Londra-Paris-Italia (ianuarie-toamna 1917)⁶.

Din Odesa, Hortensia Cosma-Goga îi scrie soțului la Iași, descriindu-i drumul parcurs până atunci. Nedată, scrisoarea o putem plasa în timp undeva în ianuarie 1917. Din rândurile ei rezultă haosul din Rusia, dar și sfaturi pentru românii din țara restrânsă la Moldova confrunțați cu greutăți materiale deosebite, mai ales în Iași, care ar fi tentați să se refugieze la est de Prut datorită amenințărilor germane de pe frontul din sudul Moldovei: „Nu mai trimite pe nimeni pe-aici, să meargă la Petrograd direct, cine se duce mai departe și oamenii săraci să stea acasă sau să se mute într-un oraș mai mic, Roman d(e) e(xemplu), unde traiul e suportabil. Nu sfătuiți lumea să plece din țară, că mor pe drumuri. Să vezi ce e la consulat (la Odesa – n.n.), sala plină de oameni fără căpătâi”⁷. Într-o altă scrisoare, expedită în 9 februarie din Petrograd, pe fondul greutăților cu care familia Partenie Cosma se confrunta în deplasarea ei prin Rusia, Hortensia scrie: „Sînt de tot timpită de toate astea, nu știu de ce am plecat, nu știu toți de ce ne-am mișcat din țară și mai puțin știm ce vom face de aici înainte ... La cei ai casei și la fete spune-le să fie fericiți că au o casă, chiar neîncălzită și că pot sta în țara lor (subl. în text – n.n.)”⁸.

* *

*

Ajunsă în nordul Italiei, familia Partenie Cosma se stabilește în orașul Genova, pe malul Mării Ligurice, cu o climă mai blândă, potrivită vârstei înaintate a soților Cosma. Fiica Hortensia, soția poetului și omului politic Octavian Goga⁹, se va angaja infirmieră într-un spital militar francez din Milano¹⁰, unde lucra zilnic între 12-14 ore, făcând, uneori, naveta între cele două orașe, îngrijindu-și părinții.

⁶ Idem, „Russian Images and Impression in the Correspondence between the Refugee Hortensia Cosma-Goga and Octavian Goga (January-April 1917)”, în vol. *World War I. The Other Face of the War*, Edited by: Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Oana Mihaela Tămaș, Cluj University Press, Cluj-Napoca, 2016, p. 143-150.

⁷ Biblioteca Academiei Române București, Secția Manuscrise, *Fond: Octavian Goga* (în continuare: BARB, *F.OG*), cota S11(56)/CDLXXXVIII.

⁸ *Ibidem*, S11(57)/CDLXXXVIII.

⁹ Logodna dintre Hortensia Cosma și Octavian Goga are loc la București, cu ocazia deschiderii „Expoziției generale române” din ianuarie 1906. Momentul este simbolic. Se aniversau 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către romani, element de bază al etnogenezei românești și 40 de ani de domnie a regelui Carol I. Vezi o scrisoare a Hortensiei către Octavian Goga, trimisă în ianuarie 1906 din Sibiu, unde viitoarea logodnică își exprimă așteptarea împlinirii momentului. Cf. *Octavian Goga în corespondență. Documente literare*, ediție îngrijită de Mihai Bordeianu și Ștefan Lemny, Editura Minerva, București, 1983, vol. II, p. 41. Căsătoria se oficiază în Catedrala română ortodoxă din Sibiu, la 14 octombrie 1906. Oficierea căsătoriei este făcută de călugărul Ilie Cristea, viitorul episcop al Caransebeșului (1910-1919), apoi patriarh al României Mari. Nașii au fost Alexandru și Alexandrina Vlahuță. Cf. Lucan C. Marțian, *Octavian Goga – omul politic*, Editura Universității din Oradea, 2010, p. 157.

¹⁰ BARB, *F.OG*, S11(69)/CDLXXXVIII. Scrisoarea Hortensiei, Paris, 4 martie 1918, către Octavian aflat încă în Moldova la Iași.

Sederea în Italia, timp de aproape doi ani, cu unele detalii despre greutatea materiale, de sănătate și sufletești ale familiei Cosma, rezultă din corespondența, atât cât s-a păstrat, a Hortensiei cu soțul Tavi Goga. Este vorba numai de scrisori trimise de Hortensia soțului ei. Semnificativ pentru „trăirea politică” a Hortensiei sunt mult mai numeroasele detalii pe care le furnizează soțului privind: situația prizonierilor români din armata austro-ungară căzuți în Italia, a exilanților români din Regatul României și Transilvania, evenimentele din Transilvania toamnei anului 1918 care au dus la unirea provinciei cu România, frământările politice interne din Italia-mai ales confruntarea dintre naționaliștii și socialiștii bolșevizați italieni, receptarea luptelor politice din timpul Conferinței de Pace de la Paris privind stabilirea frontierei de vest a României și a viitorului statului național unitar român, dorința fierbinte a familiei Goga de a se reîntoarce la Sibiu, în țara reîntregită. Reținem oferta pe care Hortensia Cosma-Goga o face soțului ei, colaborator extern al delegației României la Conferința de Pace¹¹, de a se implica în lupta diplomatică de acolo în vederea apărării intereselor naționale, pentru a-și aduce contribuția, cunoscând limba engleză, la blocarea mașinațiunilor politice ale delegațiilor maghiară, sârbă și bulgară.

Ordonarea, în timpul istoric, a scrisorilor și reacțiilor Hortensiei față de realitățile momentului fie din Iași, Italia sau Paris, este destul de grea. Faptul se explică prin aceea că, cu foarte mici excepții, scrisorile nu sunt date exact, respectiv să aibă înscrise ziua, luna și anul redactării. La câteva, pentru care s-au păstrat inclusiv plicurile în care au fost expediate, putem afla data expedierii lor. În consecință, am încercat să le ordonăm în timp în funcție de unele detalii pe care Hortensia le oferă în scrisori, privind diferite aniversări familiale, evenimente din istoria la zi a României, Italiei, a desfășurării luptelor de pe fronturile războiului mondial.

Familia Partenie Cosma ajunge în Italia cândva la sfârșitul primăverii-începutul verii anului 1917¹². Personalitate cunoscută la nivelul elitei economice și politice românești, bătrânul director pensionar al Băncii „Albina” din Sibiu intră în atenția emigrației române prounioniste de la Paris. Aceasta se străduia să se organizeze într-un „Comitet național”, care să dirijeze propaganda în favoarea cauzei românești, pentru a influența cercurile politice și diplomatice din Franța, Anglia și SUA¹³ privind dreptatea istorică a cererilor politice ale românilor. În eforturile coalizării forțelor naționale aflate în emigrație, P. Brățășanu și I. Ursu trimit lui P. Cosma două scrisori la sfârșitul lunii iulie

¹¹ O. Goga „deși nu a făcut parte din delegația oficială (a României – n.n.), în perioada șederii sale la Paris, a sprijinit în multiple forme cauza unității naționale a românilor, declarându-se gata să-și dea silința și să-și facă datoria de român în continuare”. Cf. Lucan C. Marțian, *op. cit.*, p. 212.

¹² Noile documente arhivistice găsite și cercetate pentru moment, ne permit să rectificăm subtil afirmația noastră mai veche care plasa data sosirii familiei Cosma în toamna anului 1917. Vezi: Mihai D. Drecin, „Russian Images and...”, p. 150.

¹³ Eforturile se concentrează în câteva etape: Comitetul național al românilor din Austro-Ungaria (Paris, 30 aprilie 1918), Consiliul național român (Paris, 6 septembrie 1918). Cf. Vasile Curticăpeanu, „Lupta lui O. Goga pentru realizarea statului român unitar”, în *Studii. Revistă de Istorie* (București), nr. 5/1969, p. 942. Ultima etapă o constituie înființarea „Consiliului Național al Unității Române” (Paris, 3 octombrie 1918).

1918 în care îi solicitau acceptul de-a deveni membru al „Comitetului național”. Ni s-a păstrat doar scrisoarea de răspuns din 10 august 1918, expediată din Geneva, către Ion Ursu. Redactată într-o caligrafie impecabilă, dovadă a potențelor intelectuale nealterate de vârsta înaintată, P. Cosma scrie: „Vă mulțumesc pentru învitarea ce mi-o faceți de care să scuzați că spre marea mea durere sufletească nu pot profita din motive sanitare ... Am convingerea că activitatea Comitetului Dv. și fără mine va obține rezultatul dorit de toată suflarea românească. ... Din partea familiei mele am să vă transmit urările de cea mai splendidă reușită și multe complimente. Primiți, Vă rog, asigurarea deosebitei mele considerații”¹⁴. Până la urmă, Partenie Cosma va fi inclus, ca membru, în Consiliul Național al Unității Române, în conducerea căruia, ca vicepreședinte, a fost ales ginerele său – Octavian Goga¹⁵.

În timp ce familia Cosma ajunsese în Italia și capul familiei era contactat pentru colaborare politică de gruparea patrioților români de la Paris, Octavian Goga se afla la Iași. Era implicat în mișcarea de rezistență națională. Scrisa la ziarul „La Roumanie”; avea contacte permanente cu reprezentantul Franței, contele de Saint Aulaire, salută intrarea în Iași a primului batalion de voluntari ardeleni, constituit din prizonieri căzuți în Rusia, proveniți din armata austro-ugară (7 iunie 1917). Împreună cu prietenul său Onisifor Ghibu se străduia să scoată Basarabia din haosul în care o aruncaseră unitățile militare rusești staționate aici, contaminate de ideile anarhiste, apoi bolșevice. În și pentru Basarabia va milita să o readucă politic în trupul României, chiar ciuntită cun Țara era la data respectivă.

Presiunile Puterilor Centrale asupra guvernului I. I. C. Brătianu, în condițiile anarhiei bolșevice ce cuprinsese armata rusă de pe frontul românesc din sudul Moldovei, duce la încheierea armistițiului de la Focșani din 9 decembrie 1917. Prevederile acestuia înscrisuau urmărirea și arestarea pentru „trădare” a cetățenilor austro-ungari refugiați în România între 1914-1916. În aceste condiții, O. Goga se refugiază la Odesa la sfârșitul anului 1917. Aici, la 2 ianuarie 1918, va înființa „Comitetul Național al românilor emigranți din Austro-Ungaria”, cu rol important în dezmembrarea monarhiei dualiste. De aici, în plină ocupație bolșevică, va face o serie de drumuri pe itinerariul Odesa-Chișinău-Iași-Chișinău implicându-se în acțiunea politică de unire a Basarabiei cu România.

Instaurarea guvernului pro-german a lui Alexandru Marghiloman¹⁶, semnarea Tratatului de Pace de la București-Snagov în 24 aprilie/7 mai 1918, a agravat condiția militanților politici ardeleni de la Iași. În aceste condiții O. Goga înțelege că lupta pentru

¹⁴ BARB, *F. OG*, S57/XLVIII B, Adresa expeditorului: 10 august 1918, Geneva, Via Guerrazzi 24, S. Francesca D'Albaro. Din scrisoare rezultă că înainte de a se stabili la Geneva, familia Cosma a locuit o scurtă perioadă la Milano, locație părăsită „din cauza climei”. A rămas în Milano doar fiica Hortensia Cosma-Goga, care se angajase infirmieră la spitalul militar francez din localitate.

¹⁵ Componenta C.N.U.R.: Take Ionescu-președinte, O. Goga, Vasile Lucaci, dr. C. Anghelescu și Jean Th. Florescu-vicepreședinți, dr. I. Cantacuzino, N. Titulescu, T. Vuia, D. Drăghicescu, G. Diamandi, G. Mironescu, S. Măndescu, G. Moroiu, I. Ursu, I. Găvănescu, Paul Brătășanu, ș.a. Cf. Lucan C. Marțian, *op. cit.*, p. 208. Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 318. Vezi aici lista completă a membrilor C.N.U.R. din Paris, inclusiv Partenie Cosma.

¹⁶ I. I. C. Brătianu demisionează la 28 ianuarie 1918. După un efemer guvern condus de gen. Alexandru Averescu (29 ianuarie-4 martie 1918), se instaurează guvernul Marghiloman (5 martie-23 octombrie 1918).

unitate națională intră într-o nouă etapă. Ea trebuia transferată, fie și în parte, în străinătate, la Londra și Paris, acolo unde se va decide soarta națiunilor din Europa Centrală, deci și a românilor. Împreună cu prietenul său Sever Bocu, trecând prin multe peripeții care le-au pus viața în pericol, va porni spre Paris pe itinerariul Odesa-Kiev-Kursk-Moscova-Petrograd-Tarnev-Stokholm-Bergen-Aberdeen-Londra-Paris. După șase săptămâni de periplu prin cinci țări, la 30 septembrie 1918 ajunge în „orașul luminilor”¹⁷

La scurtă vreme după așezarea familiei Cosma la Milano, Hortensia încearcă să ia legătura cu soțul ei aflat la Iași. La scrisoarea trimisă de Goga încă în august 1917, înmănată Hortensiei de Casaldi (?-n.n.) la Milano, aceasta îi răspunde prin două scrisori datate 1/14 octombrie 1917 și noiembrie 1917, rămase neexpediate¹⁸. Îngrijorată de soarta soțului, Hortensia se deplasează la Paris de unde încearcă să-i trimită o scrisoare prin intermediul unor oameni politici aflați în grațiile guvernului Marghiloman¹⁹. De fapt sunt două scrisori, prima, foarte scurtă, scrisă în 4 martie, a doua, mult mai elaborată, redactată în noaptea de 7/8 martie 1918, în Hotelul Majestic unde se cazase.

Din prima scrisoare rezultă starea sa sufletească realmente răvășită, pe fundalul greutăților materiale în care se zbate, a stării de sănătate a părintelui ei, a lipsei prietenilor și a știrilor despre soțul ei, fratele acestuia (Eugen Goga – n.n.) și fratelui Remus Cosma („Remi” în text – n.n.), ultimul înrolat ca voluntar în Armata Română²⁰.

Următoarea scrisoare dovedește că Hortensia era la curent cu evoluția situației politice și militare din România, obligată să încheie Armistițiul de la Focșani: „Gândul meu te caută (pe Goga – n.n.) acolo departe, în țara noastră atât de dragă și atât de nenorocită... acum că s-a sfârșit și numai speranța ne mai rămâne, speranța în steaua celor asupriți, parcă nici plângerile nu mai pot... Și voi cei de acolo, (din România – n.n.), și mai ales nenorociții aceia care rămân în adevăr fără de țară”. Totuși, speranța nu o părăsește când amintește de „... vorbele frumoase pline de căldură și de simpatie pe care le auzi din toate părțile (în Italia și Franța – n.n.) ei (aliații Antantei – n.n.) Țara, îmi dau puterea să mai trăiesc”²¹.

Deși îndrăgostita soție îi scrie „Vicu²² mamii drag, unde ești tu acum? Eu te caut în țară (România – n.n.) și tu poate ești deja în pribegie”, îl informează despre zvonurile

¹⁷ Vezi detalii despre activitatea lui O. Goga în primăvara anului 1917-septembrie 1918 în Lucian C. Marțian, *op. cit.*, p. 196-206.

¹⁸ Acestea nu s-au păstrat, sunt doar amintite în scrisoarea Hortensiei din 4 martie 1918, redactată la Paris. Vezi: BARB-*F. OG*, S11(69)/CDLXXXVIII.

¹⁹ Hortensia vorbește în 4 martie 1918 de „noul ministru de externe” al României, fără să îl nominalizeze. Credem că este vorba de Constantin C. Arion din guvernul Marghiloman.

²⁰ „Tata a îmbătrânit de tot, cetește jurnale, se plimbă prin parc și... Așteaptă încă și acum banii ceruți cu împrumut de la fostul guvern (I. I. C. Brătianu – n.n.). Dacă nici până acum n-au găsit <formula> nu știu ce vom face... n-avem pe nime în țările astea fericite, care nu sunt înconjurate de dușmani și unde pentru bani găsești de toate... gândurile mele și frica și groaza prin care trec și am trecut de atâta vreme... caut o scăpare din situația nenorocită în care ne găsim... Remi... mai trăiește?”. Vezi: BARB, *F. OG*, S11(69)/CDLXXXVIII, p. 1, 5-8.

²¹ BARB, *F. OG*, S11(70)/CDLXIII, p. 1-2.

²² Unul din cuvintele de alintare ale lui Octavian Goga folosite în familie.

și situațiile concrete din politica vest-europeană, mai ales din tabăra Antantei. Astfel, în ziarele italiene au apărut „o serie de articole frumoase, răspuns la Wilson („Cele 14 puncte” în care se înscria dreptul la autodeterminare a popoarelor asuprite – n.n.) și englezilor care cochetează cu Austria (este vorba de anumite cercuri politice de sorginte nobiliară care militau pentru menținerea Austro-Ungariei – n.n.)”²³.

Situația politică internă din Italia este prezentată mult mai detaliat și nuanțat. În primul rând se face o legătură directă între mișcările revoluționare de stânga declanșate de socialiștii maximaliști din Tournai (deputatul Turate și soția sa) și bolșevicii ruși care au infiltrat pe „Rosenstein Smirnoff și încă trei jidani”. Greva generală a muncitorilor torinezi, declanșată pe fondul lipsei de pâine, a fost reprimată în sânge de armată. Oficial s-au contabilizat 50 de morți, neoficial 400. Socialiștii italieni de stânga ar fi acționat prin tineri adolescenți din moment ce „în buzunarele băieților de 16-17 ani s-au găsit 500-900 lire”. Urmarea tragicului incident, unitățile militare care au fraternizat cu muncitorii greviști au fost trimise pe front, în linia întâi. Se pare că aceste unități militare erau în mare măsură bolșevizate din moment ce, ajunse pe front, „s-au predat cântând” (armatei austro-ungare, poate „Internaționala” – n.n.). La baza cauzelor situației din Torino se înserează una excepțională, greu de acceptat. Este vorba de „Papa, cu agenția lui de spionaj și cu armata lui de defetiști”, care ar fi contribuit decisiv la demoralizarea trupelor italiene de pe frontul de pe Pieve (Piave-n.n.). Reacția „italienilor de sânge” sunt „umbrele astea negre”, membrii fasciilor di combattimento, naționaliștii, din care se va constitui partidul lui Mussolini. În seria de manipulări a armatei italiene mai ales a armatei de pe frontul din nordul țării, se înscrie practica Austro-Ungariei de-a poziționa unități militare austriece formate din italieni în fața frontului italian. Rezultatul: fraternizarea soldaților italieni din cele două armate și spargerea frontului italian pe Pieve și platoul Bain-Sizzo. „Trădarea” a fost reparată de asaltul cavaleriei italiene, care blochează intrarea trupelor austro-ungare ce amenințau nordul Italiei, fluviul Pad și Milano. La Udine și Milano s-au înregistrat victime, „s-au împușcat o mulțime de oameni (civili – n.n.) și ofițeri care poate n-au fost trădători, numai lași”. Tot aici, Hortensia Goga reține din presa italiană o serie de politicieni și oameni de afaceri italieni etichetați drept corupți și trădători: Feltrinelli, Bolo, Cavallini, Turati, unii cu relații până în cercurile înalte ale politicii franceze – fostul prim-ministru Joseph Caillaux, procurorul general Manier, președintele Republicii Raymond Poicarré. Aceștia sunt discutați în Camera Parlamentului italian și amenințați cu moartea²⁴. Din detaliile oferite de Hortensia Goga rezultă o atmosferă antisemită în opinia publică italiană a vremii, care acuza pe evrei ca fiind vinovați de toate scăderile și eșecurile societății italiene. Practica de al acuza pe evreu ca vinovat de toate greutățile și neîmplinirile naționale nu era nouă. În perioada interbelică ea se va acutiza și va duce la reacții extreme din partea unor state cu regimuri politice de dreapta, inclusiv la holocaust.

²³ BARB, *F.O.G.*, S11(70)/CDLXVIII, p. 2 verso.

²⁴ *Ibidem*, p. 4-7 (inclusiv pe verso a fiecărei pagini).

Sosirea și stabilirea lui Octavian Goga la Paris din 30 septembrie 1918 facilitează o corespondență mai intensă între cei doi soți, păstrată în mai mare măsură în arhiva Octavian Goga. Cele cercetate de noi sunt tot scrisori expediate de Hortensia, niciuna de răspuns a lui O. Goga. Poți însă deduce conținutul parțial al unor scrisori de răspuns ale lui Tavi Goga din reacțiile și comentariile Hortensiei în scrisorile de răspuns trimise soțului.

Aproape în fiecare scrisoare, Hortensia își exprimă dorința de a se întâlni cu soțul ei, fie la Paris, fie în Italia. Nu o dată își exprimă dezamăgirea că întâlnirile lor inițial planificate, nu se materializează în practică. Tânăra soție înțelege, totuși, multiplele obligații pe care soțul le are la Paris, în cadrul emigrației române, pe altarul apărării interesului național trebuind să sacrifice interesele familiale. Astfel, într-o scrisoare trimisă din Milano la Paris, imediat când a aflat că a ajuns în capitala Franței, Hortensia îi scria: „Aș fi vrut să te văd mai întâi pe teritoriu <neutru>, în condiții de confort bune după atâta sărăcie și mizerie ce ai avut în țară (în România asediată de armatele Puterilor Centrale și revoluția bolșevică rusă – n.n.). Te-ai încăpățânat ca de obicei... și-ai fost tu mai tare (decât adversarii – n.n.). Voiam să vin (la Paris – n.n.) crezând că acum nu te vei putea mișca de acolo, prea importante lucrurile ce se vor decide în scurtă vreme decât să poți lipsi timp mai lung din capitala lumii (Paris – n.n.)”²⁵. Tot aici, însă, îl avertizează de declanșarea propagandei pe marginea problemelor derivate din perspectiva încheierii războiului mondial și a viitoarei conferințe de pace: „Și aici (în Italia – n.n.) ca și în Franța, poate mai rău încă, bântuie influențe peste tot. La Roma, unde a început mai târziu, e în toiul ei...”²⁶.

Greutățile în aprovizionarea cu alimente de strictă necesitate și prețurile în continuă creștere ale acestora, munca istovitoare ca infirmieră în spitalul militar din Milano – nu o deconectează de la cauza românească. În cei 400 de soldați italieni pe care i-a îngrijit îi vede pe „țărani noștri”, unii răniți, alții bolnavi, de teribila „gripă” (spaniolă – n.n.), care făcea ravagii mai ales între civilii din Milano²⁷.

Din informațiile pe care Hortensia le dă soțului găsim atât descrierea unor stări de spirit din sânul emigrației române din Italia din vara lui 1918, deci înainte de sosirea lui O. Goga la Paris, cât și din toamna aceluiași an. În vara lui 1918 se vorbea despre constituirea unui „guvern condus de prințul Sturza, după modelul slavilor, și cu Simion-ministru de război, Ghica-alt minister”. Acesta trebuia să organizeze două batalioane din prizonieri români din armata austro-ungară, unul urmând să plece pe frontul din nordul Italiei, împotriva austro-ungarilor, celălalt rămânând în rezervă. Pentru că Traian Vuia s-a opus „amestecului neardelenilor în legiune”, inițiativa a căzut. În realitate „guvernul” amintit era organizația „Uniunea Română”, condusă de Vladimir Ghica și Mihail Sturza. Simion Mândrescu era președintele „Comitetului de acțiune al românilor din

²⁵ *Ibidem*, S11(68)/CDLXXXVIII, p. 1.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

Transilvania, Banat și Bucovina”, organizat în Italia, care, împreună cu „Uniunea Română” își propuneau înființarea Legiunii române din prizonierii români aflați în diferite lagăre din Italia. Izbucnirea unor neînțelegeri între organizațiile emigranților români din Italia, coordonate de Mândrescu și „Comitetul Național al Românilor din Transilvania, Banat și Bucovina” din Paris, condus de Traian Vuia²⁸, duc la blocarea, pentru moment, a înființării legiunii române²⁹. Tradiționalele și contraproductivele orgolii și rivalități între liderii românilor, consumau energii și amânau împliniri necesare.

Pentru situația la zi, toamna anului 1918, Goga era informat că la Milano s-a înființat o ligă de propagandă Pro România, după modelul celei de la Roma. Totuși conducerile acestora au încăput pe mâinile unor evrei, infiltrați peste tot ca reprezentanți ai slavilor și socialiștilor din Triest, Fiume și Trento³⁰, teritorii disputate între italieni, croați și austrieci. Înțelegând rolul important al evreilor americani în viitoarele hotărâri privind conturarea hărții politice a Europei Centrale și Estice, Hortensia scrie: „Trebuie să fiți cu băgare de seamă, să știți să vă folosiți de <interesul> lor, fără să vă prea încurcați, mai ales să nu vă amestecați (cu ei – n.n.)”. Faptul cel mai important era însă că „băieții (prizonierii români din lagăr – n.n.) vor să știe dacă Ardealul, Banatul și Bucovina vor fi ale lor”. Cu atât mai mult cu cât se zvonea că acordul încheiat de I. I. C. Brătianu cu Aliații „nu ar fi complet”³¹, în sensul că nu prevedea în mod expres drepturile noastre asupra teritoriilor românești din imperiul dualist. Observăm că zvonurile depășeau înțelegerile diplomatice din august 1916, strecurau neliniști și nesiguranță în vremuri tensionate.

Scrisoarea din 30 octombrie 1918 are o semnificație deosebită. Se împlineau doisprezece ani de la căsătoria Hortensiei cu Tavi, „de când Tavi și Tani au plecat în lume”. Foarte grijulie pentru ca soțul să se poată prezenta într-o ținută vestimentară impecabilă în fața oamenilor politici europeni de la Paris, Hortensia se gândește să-i trimită „redingota”, întreaga garderobă pe care o luase în exil, „paltonul (pe care) l-am întors, e frumos, pălăria la fel, vestonul de catifea...”³². Aflând despre traseul urmat de Tavi pentru a se refugia în vestul Europei, Hortensia îl apostrofază: „Copilu mamii, cum ai îndrăsnit să treci pe la Moscova și Petrograd?”, desigur, spațiu bulversat de revolta bolșevică, unde orice „burjui” era în pericol de moarte. Despre munca ei ca infirmieră de dimineața până seara, sărăcia alimentară ce marca populația civilă din Milano, epidemia de gripă spaniolă care afecta zilnic 900-1450 de civili și soldați, din care decedau zilnic 120-150 spune că „este însoțită de

²⁸ *Ibidem*, p. 3. Mai jos, în aceeași scrisoare, Hortensia îl avertizează pe O. Goga: „Păzește-te de Vuia, e o secătură”, intrigant, are oameni prin care răspândește zvonuri false.

²⁹ Pentru istoricul organizațiilor emigranței române din Italia și Paris vezi: Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 300, 307.

³⁰ BARB, *F.OG*, S11(68)/CDLXXXVIII, p. 3. Aici se mai adaugă: „poate colonelul să fie polonez”. Din ligile de propagandă din Italia create pentru a sprijini lupta națiunilor central și est europene pentru autodeterminare și formarea statelor naționale.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, S11(71)/CDLXXXVIII, p. 1 verso, 3.

regretele și mulțumirile băieților mei (bolnavilor – n.n.) și a celor care lucrau alături de mine”. Chiar și în aceste grele circumstanțe de viață și muncă, Hortensia se gândește la mișcarea națională românească din Italia, marcată de frământări intense. Despre ea ar vrea să-i vorbească soțului, într-o discuție față în față, pentru că „sunt multe de spus și hârtia nu le suportă pe toate. Bine că ai sosit la timp să-i readuci la realitate. Cu certurile și ambițiile fără frâu era să pierdem tot, cum ai văzut și tu”³³.

Vestea armistițiului semnat de Germania, sinonim cu încheierea Marelui Război, îi provoacă Hortensiei o mare bucurie, îi aprinde în suflet dorul de Țară și o viață familială liniștită. „A sosit și ziua asta mare, s-a sfârșit războiul și s-a sfârșit cum am vrut-o noi. Pe banderia (steagul – n.n.) care flutură pe terasa mea³⁴ am atașat tricolorul băieților din Ploiești cu inscripția <Aveam un vis neîmplinit și s-a împlinit>. Dragule peste puțină vreme vom merge acasă la noi, nu-i așa, să le ducem ajutor. Am un gând, trebuie să ne punem și noi în legătură cu americanii. Nu vorbi de asta până când vin eu (la Paris – n.n.), să nu ne încurce ai noștri... aș avea și eu câte ceva de făcut acolo la Paris și poate la Londra³⁵, înainte de-a pleca spre țară... să pot și eu face ceva pentru Ardeal și Ardeleni”³⁶. Propaganda în favoarea României se revigorează. La Genova, senatorul italian Fava³⁷ susține o conferință frumoasă despre România, cu multe detalii pe cari numai cine se interesează de țară, le cunoaște”. În 17 noiembrie (1918 – n.n.) urma să țină o conferință și Mândrescu³⁸. „Era frumos să-i faci Take (Ionescu – n.n.) surpriza să vie (și) el pe atunci” – încheie scrisoarea Hortensia Goga³⁹.

Entuziasmată de intrarea Armatei Române, a tuturor oficialităților, împreună cu generalul Berthelot în București și retragerea germanilor din teritoriul ocupat în toamna lui 1916, Hortensia își exprimă sentimente de ușurare sufletească dar și de vigilență politică pentru viitorul imediat. Despre ocupantul german spune: „Makensen cu haita lui sunt la Sibiu. Trebuie să-i prindă ai noștri, păcat să scape. Cine știe, nici ungurii nu-i prea au la stomac, vor rămâne în leat (în sensul de prieteni – n.n.) sau mai rău...”⁴⁰. Dornică să se implice în hățișurile politicii și diplomației pariziene⁴¹, îi oferă soțului o serie de informații din presa italiană și emigrația românească din peninsula. „Băgați de seamă voi cu sârbii, că ne încurcă rău. Nu trece

³³ *Ibidem*, p. 2 verso, 3.

³⁴ Din Genova, Via Guerrazzi 24, interno 27, S. Francesco D’Albaro. La Milano locuia pe strada Carlo Sampiosa, nr. 9, apoi pe str. Tulano Francesca Melzi, nr. 20.

³⁵ Hortensia Cosma-Goga vorbea fluent limba engleză, mai puțin Octavian Goga.

³⁶ BARB, *F.OG*, S11(80)/CDLXXXVIII, p. 1-2.

³⁷ Roberto Fava, publicist și om politic, vechi prieten al românilor încă din timpul mișcării memorandiste din Transilvania.

³⁸ Simion Mândrescu, ardelean la origine, publicist și om politic român, implicat în mișcarea națională pentru unirea Transilvaniei cu România atât în Vechiul Regat, ca secretar-general al „Ligii pentru unitatea politică a tuturor românilor” (1914), cât și în Italia, în eforturile de înființare a Legiunii române, din soldați și ofițeri români din armata austro-ungară căzuți prizonieri în Italia (primăvara lui 1918).

³⁹ BARB, *F.OG*, S11(80)/CDLXXXVIII, p. 3-4.

⁴⁰ *Ibidem*, S11(89)/CDLXXXVIII, p. 29.

⁴¹ „Crede-mă Tavi, aș fi și eu de folos în zilele astea în furnicar la voi, dacă aș avea bani n-aș mai întreba, aș fi deja acolo”. Cf. *Ibidem*, S11(78)/CDLXXXVIII.

zi să nu se scrie de ei în toate gazetele din Țara asta (Italia – n.n.) și ca aliați. Trebuie să facem ca ei. Trebuie în fiecare țară să avem o gazetă mare plătită să ție pentru noi. Gândește-te cât a făcut <Le Matin> (ziarul francez – n.n.) în (1)913 pentru bestiile alea de bulgari. Dați bani pentru ce trebuie dat, acum totul se face cu cuvântul”. În continuare se referă la prizonierii români din armata austro-ungară: „Băieții noștri s-au bătut la Pieve și în munți, avem morți, răniți și dispăruți și nimeni nu-i pomenește. Simion (Mândrescu – n.n.) e bolnav și nu vine aici, scrie că are un regiment gata, pus la dispoziția guvernului nostru ca trupă de ocupație. Nu știu ce se face acolo, dar văd că cu certurile cei de la Paris n-au cercat nici măcar să aibă <informații> despre ce se petrece aici. Nu cred nici că aveți legătură cu bucovineanul Sauciuc (? – n.n.), care e cu americanii în Ravenna și se ocupă de ai noștri făcuți prizonieri acolo, dar s-a făcut ceva pentru ei?”⁴².

Într-o scurtă scrisoare trimisă din Milano la Paris⁴³, Hortensia își felicita soțul pentru alegerea sa în Consiliul Dirigent: „Văd din <La Roumanie> că ești ministru fără portofoliu în Ardeal, felicitările mele Escellentă... Vorba cu fracul ce facem? Ai găsit acolo, unul de împrumut să ți se potrivească?” Dorește să-i trimită pe cel din „lada de la Milano” dar nu are bani pentru transport: „am cinci lire în pungă, chiria, pălăria, croitoreasa neplătite. Mi-am amanetat inelul de la Regină⁴⁴ să pot cel puțin merge la Genova (să-și vadă părinții – n.n.)”. Jena financiară în care se zbătea familia Partenie Cosma o determină să-și roage soțul să „treacă prin Rue d’Antim 3 (Paris – n.n.)⁴⁵ să ceri să se trimită imediat cota pentru Decembrie (1918 – n.n.)... Viața e grozav de scumpă, mai vine dentistul, îmbrăcăminte de iarnă, ghete, statul meu aici (la Milano – n.n.)”. Se pare că Partenie Cosma, pe lângă greutățile pecuniare, era suferind⁴⁶ ceea ce o îngrijora pe Hortensia.

Munca extenuantă desfășurată ca infirmieră în mediul soldaților bolnavi de gripă spaniolă din divizia 5 B Gentilino, o doboară, îmbolnăvind-o. Sora sa, Lucia, îl anunță pe Goga printr-o carte poștală datată 5 noiembrie 1918⁴⁷. Se pare că starea de convalescență se prelungește, ceea ce o obligă pe Hortensia să renunțe la serviciu. Se plânge că îi este încontinuu „frig”, se simte singură, părăsită de soțul implicat în politică, care nu are timp să o viziteze în Italia sau să accepte să se întâlnească la Paris. „Tu nu poți să înțelegi ce e în sufletul meu, pentru că nu mă cunoști, n-ai voit să vezi nicând decât în imaginația ta prea bogată, *îți sunt mai străină poate decât prietenele*

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, S11(75)/CDLXXXVIII, p. 1-2. Vezi aici toate citatele din textul ce urmează.

⁴⁴ Primit de la regina Elisabeta cu ocazia logodnei din 1906, de la București.

⁴⁵ Sediul unei bănci pariziene prin care familia Cosma primea lunar o subvenție bănească din partea statului român. Pentru moment nu cunoaștem valoarea”cotei” și modalitatea de achitare, posibil prin Banca Marmorosch Blank et Co. din București. Într-o altă scrisoare, Hortensia îl roagă pe O. Goga să-i transmită „lui Blank (Aristide Blank – n.n.) <merci> din partea mea”. Vezi BARB, *F.OG*, S11(74)/CDLXXXVIII, p. 1.

⁴⁶ „Azi am veste neliniștitoare de la Genova. Tata de câtă-va vreme nu mănâncă, slăbește, ce o fi și asta. Trebuie negreșit să merg să-l văd”. Cf. *Ibidem*

⁴⁷ Medicul îi prescrie „l’air de mer et la repos complet a Gênes”. Vezi BARB, *F.OG*, S68(3)/CDLXXXVII.

de război din Moldova (sub.n.), sunt o străină de care te împiedeci mereu pentru că întâmplarea a voit să-ți port numele. Tavi dragă, mi-a fost dor de tine și voiam să te cruț de emoția de a mă revedea bolnavă, m-am îngrijit, m-am păzit pentru tine, dar crede-mă că acum când văd din nou ce părăsită sunt, cum nai nici o vorbă, nici un gând pentru mine”. Depresiunea sufletească prin care trece nu o împiedică să urmărească, în presa italiană, evoluția vieții politice din România, punctual componența și remanierea guvernului Ion I. C. Brătianu⁴⁸. „Caut în cabinet lista noului ..., cine știe ce surprize aduce, am și eu curiozitatea Ta, știu dacă...”⁴⁹. O. Goga nu apare ca membru în guvern, cum poate se aștepta atât el cât și soția sa.

De la Paris, în calitate de membru al Consiliului Dirigent, O. Goga îl va informa pe Iuliu Maniu⁵⁰ asupra problemelor fundamentale pe care delegația României va trebui să le aibă în vedere în cadrul Conferinței de Pace care debutează în ianuarie 1919. Bun cunoscător al atmosferei politico-diplomatice din orașul de pe Sena, cu relații personale bine încheiate în lumea politică și diplomatică franceză, engleză și italiană, Goga își oferă serviciile. Sublinia necesitatea ca delegația românească să fie constituită din toate „energiile românești”, iar ardelenii să fie reprezentați într-un număr important. Faptul că Ion I. C. Brătianu, prim-ministrul guvernului central de la București și șeful delegației României, face apel la Goga doar după o lună de la deschiderea Conferinței de Pace, îl determină să refuze această onoare. Totuși Goga va rămâne la Paris și va colabora strâns cu delegația țării, aducându-și o contribuție importantă la soluționarea a o serie de probleme cu care aceasta s-a confruntat, ajutând-o să le rezolve în interesul națiunii române⁵¹. Acest comportament rezultă și din scrisorile pe care soția sa i le-a trimis în 1919 la Paris⁵². Informațiile primite pe această cale din Italia și îndemnurile Hortensiei au constituit parte din „materia primă” pe care s-au bazat argumentele și deciziile delegației române.

O primă categorie de informații din corespondența Hortensiei vs. Octavian Goga se referă la o serie de personalități ale emigrației române din Italia care au îndoliat națiunea română.

În nu mai puțin de șase scrisori, datele între ianuarie-februarie 1919, găsim ample afirmații privind starea de sănătate și decesul aviatorului Mircea Zorileanu⁵³.

⁴⁸ Guvernul Ion I. C. Brătianu instaurat la 29 noiembrie 1918, cu remanieri în 3, 12, 17, 18, 28 decembrie. În 17 decembrie, din Transilvania sunt cooptați, ca miniștri fără portofoliu, Alexandru Vaida Voevod, Vasile Goldiș și Ștefa Cicio Pop, iar a doua zi Iancu Flondor și Ion Nistor din Bucovina. Cf. Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României (1859-1995)*, Editura Machiavelli, București, 1995, p. 80-81.

⁴⁹ BARB, *F.OG*, S11(86)/CDLXXXVIII, p. 1-2.

⁵⁰ Iuliu Maniu era președinte și șef al resortului (ministerului) de Interne, iar O. Goga – ministru fără portofoliu, mai apoi responsabil cu propaganda. Cf. Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 383.

⁵¹ Lucan C. Marțian, *op. cit.*, p. 211-212.

⁵² Sunt 19 scrisori trimise în 1919, față de 15 expediate în 1918 (dintre acestea 5 datele între martie-august, celelalte în toamnă, inclusiv decembrie).

⁵³ Mircea Zorileanu (n. 14 octombrie 1883-d. 10 februarie 1919), al doilea pilot brevetat în România (15 iulie 1911) și al 587-lea brevetat la Școala din Mourmelon (Franța) la 22 august 1911. Instructor la „Școala de pilotaj” de la București a prințului George Valentin Bibescu. Obține primele recorduri naționale de zbor

Datorită condițiilor de zbor (aparat fără carlingă acoperită) și a unui accident aviatic, bolnav în toamna anului 1918, pleacă în Elveția, la sanatoriul din Arosa, pentru tratament. „Când a căzut cu aeroplanul și și-a frânt trei coaste și astea l-au mai atins (plămânul – n.n.). Piciorul care a fost rupt s-a vindecat, doar genunchiul (s-a) anghilozat”. În drum spre Elveția, în Austria, contractează gripă spaniolă. În sanatoriul din Arosa boala se agravează în „bronho-pneumonie tuberculoasă”, cu cavernă în plămânul stâng. Din Elveția trece în Italia, în speranța că se va reface beneficiind de un tratament mai bun și de climă mai blândă. La Milano este vizitat de Hortensia Goga și consulul României. „La spital era furios că i se ascundea adevărul. Are mândria să rămâie până la sfârșit aviatorul care a privit de atâtea ori moartea în față... Gândul (său) era să se întoarcă în Țară, vorbea cu Regele (Ferdinand I – n.n.) s-a întrebat dacă mai sunt trupe... voia să sboare, să facă legătura de la Brindisi cu Țara”. Pentru a se trata într-un sanator civil din Nervi avea nevoie de două-trei mii de franci, pe care nu-i avea. Hortensia îi oferă 100 de lire. Îi cere soțului să facă o chetă la Paris printre românii „bogați” de acolo. Posibilul ajutor bănesc nu a ajuns la timp, Zorileanu decedând „de slăbiciune, fără (h)emoragie, fără să-și deie seama că s-a sfârșit benzina, cum o zisese înainte când l-a întrebat Lucia (Cosma- sora Hortensiei Goga – n.n.) ce să le scrie la părinți”. Hortensia cumpără mimose și un steag cu tricolorul românesc „ca să-i acoperim coșciugul după obiceiul soldaților... i-au făcut ceremonie militară la Nevi... și l-au depozitat în capela mortuară în coșciug de zinc sudat”. Până la urmă, la 15 februarie 1919, corpul maiorului român va fi incinerat la Genova, în cimitirul Staglieno, cenușa fiind depozitată într-o urnă⁵⁴. În timpul ceremoniei de înhumare primește onorul pilotului italian Mario Stoppani, care zboară deasupra cortegiului funerar cu un aparat Ansaldo S.V.A.⁵⁵

O altă personalitate decedată la Genova a fost Matei Pop⁵⁶, nepot al lui Iuliu Maniu, ofițer în Legiunea română din Italia. „Săracu Gyluca (Iuliu/Gyla Maniu – n.n.) ce nenorocit are să fie-scrie Hortensia. Era mândria lui nepoții, și-l pierde pe cel mai deștept, chiar acum când a ajuns la țintă. A avut complicații la rinichi, operație și cum s-a prăpădit de bronho-pneumonie, pleurezie și tuberculoză. A murit resignat (împăcat cu gândul că moare – n.n.), cuminecat. Pe o zi cu ploaie l-am însoțit până la cimitirul monumental, i-au făcut onoruri militare. I-am dus flori și pentru mama lui și am mers și a doua zi când aveau să-l coboare în groapă”⁵⁷.

la 1000 și 2500 m altitudine. Ofițer în timpul Primului Război Mondial, când efectuează o serie de misiuni pe front. Vezi Wikipedia, 10 aprilie 2018.

⁵⁴ BARB, *F.OG*, S11(79), 11(81), 11(82), 11(83), 11(88), 11(91)/CDLXXXVIII.

⁵⁵ Cf. Wikipedia, 10 aprilie, 2018.

⁵⁶ Elena Maniu, sora lui Iuliu Maniu, s-a căsătorit cu Ioan Pop, ajuns vicar greco-catolic la Năsăud. Familia Pop a avut patru copii: Ionel Pop-unul din secretarii Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, Livia, Clarița și Matei Pop (29 decembrie 1891, Năsăud-14 februarie 1919, Genova). În 1926 Matei Pop este reînhumat în cimitirul familial din Bădăcin. Informații de la *dr. Vasile Marinel Pop*, cercetător științific în cadrul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău.

⁵⁷ BARB, *F.OG*, S11(101)/CDLXXXVIII, p. 2-3, scrisoare datată Genova, 24 februarie 1919.

Dintre prietenii din Regatul României de dinainte de 1914, Hortensia amintește de fiica generalului Herăscu aflată într-o stare gravă de sănătate, „bolnavă rău, mai rău decât cred ei toți (membrii familiei – n.n.). Se stinge dacă nu face Dona (Madona, Maica Sfântă – n.n.) vre-o minune s-o scape. Eu îi țin de urât și-o îngrijesc cât pot... are fierbințele în toată seara”⁵⁸.

În 19 martie 1919, Hortensia află că Anton Pușcariu ar fi murit de tifos exantematic în Moldova. Familia Pușcariu s-a retras din Brașov la București în toamna anului 1916, odată cu Armata Română, drept pentru care a fost arestată de comanda germană după ocuparea Olteniei, Munteniei și Dobrogei. Știrea o află de la Lucia Bologa, tot brașoveancă, care se afla cu băiatul într-un spital din Trento, apoi la Roma. Rezultă că familiile aparținând elitei majore a societății românești țineau legătura între ele, se sprijineau și compătimeau în același timp, atunci când aflau de greutățile cu care se confruntau. În finalul știrii, Hortensia se întreabă retoric: „Câți vor mai lipsi la apel? (la sfârșitul războiului – n.n.) Ți-e frică, parcă, să întreb”⁵⁹.

Starea suflească a Hortensiei, sănătatea părinților și soțului răzbat din aproape fiecare scrisoare.

Hortensia se simte în continuare neglijată de soțul ei. „Se apropie Crăciunul, n-ai ținut să-l petreci cu mine. Azi se împlinesc douăzeci de luni de când am plecat din Petrograd. Nu-i destul că sufăr, m-ai făcut de răs – nu mai pot merge nici la spital, unde de trei luni mă întreabă de tine, nici aici în casă nu mai știu ce să le spun. ... Tu ți-ai găsit o lume numai a ta în care te simți bine, eu săraca de mine ce să fac, stau singură și plâng. Mi-e rușine de prietenii ce am la Paris, dar mai rușine mi-e de mine însămi”⁶⁰. La câteva săptămâni distanță, din nou reproșuri pentru faptul că nu primește la timp scrisorile de răspuns⁶¹, ceea ce o aruncă, din nou, în deznădejde: „Dar ști tu ce înseamnă să fi singur și părăsit, să-ți fie frig în suflet, să te simți umilit și... nu mai zic nimic”⁶². La mijlocul lui martie 1919 un nou reproș: „Tu, știi, n-ai putut dubita (a pune la îndoială – n.n.) nici o dată că prietenia și dragostea mea e fără margini așa că trebuie să înțelegi cum mă doare indiferența Ta, de multe ori prea aparentă. Te aștept, iar te aștept cu bucurie, cu afecțiune și poate de astă dată voi fi mai norocoasă”⁶³. Două săptămâni mai târziu, într-o altă scrisoare găsim următoarele rânduri pline de păreri de rău: „... nu mai am speranța să vi să mă vezi. De scris nu-mi scrii, se sfârșește și săptămâna asta în așteptare... Dar să nu mă supăr pentru că tu... adorabil găsești că sunt nedreaptă... Să

⁵⁸ *Ibidem*, S11(76)/CDLXXXVIII.

⁵⁹ *Ibidem*, S11(96)/CDLXXXVIII, p. 4.

⁶⁰ *Ibidem*, S11(89)/CDLXXXVIII, p. 1-1 verso. Scrisoarea este datată Milano, 3 ianuarie 1919. Timpul trebuie calculat în cele două stiluri calendaristice.

⁶¹ Scrisorile trimise recomandat erau cenzurate de Poșta franceză și italiană, deci soseau cu întârziere. Hortensia îi sugerează să le trimită simplu, așa ajungând mai repede la destinație. Cf. *Ibidem*, S11(91)/CDLXXXVIII, p. 1, S11(92)/CDLXXXVIII, p. 3, S11(79)/CDLXXXVIII, p. 3.

⁶² *Ibidem*, S11(91)/CDLXXXVIII, p. 3. Scrisoare datată Genova, 24 ianuarie 1919.

⁶³ *Ibidem*, S11(94)/CDLXXXVIII, p. 1-2. Hortensia chiar îi propune soțului un itinerar italian de excursie la Milano, Florența și Roma. Îi precizează chiar trenul și ora plecării lui din gara Lyon din Paris, spre Italia.

trecem dar și peste asta”⁶⁴. În sfârșit, alte reproșuri interrogative trimise soțului: „Fără supărare, Tavi dragă, nu găsești că după șase luni de sejour într-o țară de care mă desparte nici chiar marea sunt mai mult decât ridicolă în ochii tuturor cari o știu... Nu știu ce gândești tu...”⁶⁵. Nu i se împlinesc nici stăruințele de a-și vizita soțul la Paris, deși își planificase ardeleneste sejurul acolo⁶⁶. Până la urmă bucuria întâlnirii este mare. Soții s-au aflat câteva zile la Monte Carlo. În două scrisori trimise din Genova, la interval de câteva zile, Hortensia rememorează zilele petrecute împreună cu soțul ei pe Riviera monegască. După ce Tavi Goga se reîntoarce la Paris, obligațiile politice presându-l, Hortensia mai rămâne câteva zile în Hotelul Negresco. Se întâlnește cu familia Titulescu, cu doamnele Cornescu și Vasilescu, joacă la ruletă („am câștigat, am pierdut și am câștigat din nou”), a fost la operetă cu prietenii mai sus amintiți, unde a apreciat frumusețea solistelor și eleganța costumelor spectatorilor⁶⁷. În preajma Floriilor revine cu alte rânduri. Face câteva comentarii binevoitoare asupra anturajului în care și-au petrecut scurta vacanță, mai ales asupra contelui de Béarn. Hortensia este impresionată de doamnele din înalta societate franco-italiană cărora le plăcea să danseze „fox-trot”. Se vede că moda nord americană cucerea lumea mondenă vest europeană, nu numai prin implicarea militară. Îi amintește soțului că „Mîine (sunt) Floriile, nu uita să postești în Vinerea Mare”. În finalul scrisorii accentuează „Ai promis că ai să-mi scrie, să ști că aștept, aștept cu nerăbdare și crede-mă că-mi faci rău cu tăcerea ta obișnuită”⁶⁸.

Sănătatea părinților Maria și Partenie, alături de jena financiară cu care se confruntă întreaga familie, sunt punctate pe scurt în câteva scrisori din februarie-martie 1919. În locuința (de) lângă mare, frumușică” din Genova⁶⁹, Partenie Cosma împlinește 82 de ani (n. 12 februarie 1837). Bolnav, trebuie să se deplaseze la bancă pentru a încasa un cec de 1500 de lire primit din America, prin „Le Credit”⁷⁰. Suma le era necesară pentru că leul românesc „nu are curs în Italia”⁷¹. Hortensia îi cere lui Tavi să-i trimită socrului „un calendar românesc”⁷². Rezultă că Partenie Cosma își petrecea timpul citind și plimbându-se prin parcurile genoveze.

⁶⁴ *Ibidem*, S11(96)/CDLXXXVIII, p. 1-2. Scrisoare din Genova datată 19 martie 1919.

⁶⁵ *Ibidem*, S11(95)/CDLXXXVIII, p. 2. Scrisoare databilă în martie 1919, la șase luni după sosirea lui O. Goga la Paris (30 septembrie 1918).

⁶⁶ *Ibidem*, S11(81)/CDLXXXVIII, p. 1. Urma să-și închirieze o cameră la etajul II al Hotelului Select, mai accesibil din punct de vedere pecuniar. De aici, cu autobusul luat din Piața St. Michel se putea ajunge direct în centrul Parisului, la Hotel des Deux Mondes, Avenue de l’Opera, unde locuia O. Goga și mare parte din delegația României la Conferința de Pace.

⁶⁷ *Ibidem*, S11(97)/CDLXXXVIII. Scrisoare, 12 aprilie 1919.

⁶⁸ *Ibidem*, S11(98)/CDLXXXVIII, p. 3, 7-8. Scrisoarea datată 21 aprilie 1919.

⁶⁹ *Ibidem*, S11(87)/CDLXXXVIII, p. 2.

⁷⁰ *Ibidem*, S11(93)/CDLXXXVIII, p. 2-3. Bani sunt primiți „de la secătura aia de popă L (Epimanonda Lucaci – n.n.). Tot aici Hortensia rememorează aniversarea a 80 de ani a părintelui ei, pe care au sărbătorit-o într-o situație specială: „Când a fost de 80 de ani (12 februarie 1917 – n.n.) am sosit în gara Petrograd și am stat acolo noaptea, părinții culcați pe băncile de lemn și noi (Hortensia și Lucia – n.n.) șezând pe bagaje ca să nu ni le fure”. Scrisoarea este datată Genova, 11 februarie 1919.

⁷¹ *Ibidem*, S11(94)/CDLXXXVIII, p. 5-6.

⁷² *Ibidem*, S11(96)/CDLXXXVIII, p. 6.

Mai tare o îngrijorează pe Hortensia sănătatea soțului. Implicat în politică, își neglija sănătatea. De la „S”⁷³ află că Tavi era „slab și i s-a făcut rău”. Îi scrie că a aflat despre starea lui de sănătate și îl întreabă: „Ce ai, ai rănit (în sensul că s-a lovit – n.n.) sau nervii (epuizarea fizică și psihică – n.n.)??? Păzește-te pentru Dzeu., mi-e frică cu bolile astea căci nu se mai sfârșesc”⁷⁴. Explicația pe care și-o dă Hortensia, în același timp și o acuză pe care o aduce soțului: „ai păcătuit pe socoteala sănătății în toate frământările astea și mai suferi și de insomnie? Sărăcuțu de tine, ce nopți vei fi petrecut singur, cu gânduri și cu griji”⁷⁵. Pe un fond de reumatism cronicizat, pentru care se trata în stațiuni balneare din Boemia și România încă înainte de 1914, acum se trata medicamentos cu „glykolaine”⁷⁶. Stresul provocat de discuțiile din cadrul Conferinței de Pace, deplasările în diferite orașe franceze, apoi la Londra, Berna, Roma pentru a propaga cauza unității românilor, se suprapuneau peste viața politică tumultuoasă desfășurată în fosta Austro-Ungarie și în Regatul României, încă din 1892, ca tânăr licean, apoi ca student, ziarist, membru al P.N.R., târât în procese politice și în închisorile maghiare.

Informațiile politice, dublate de puncte de vedere proprii, ocupă o mai mare extensiune în scrisorile pe care Hortensia le trimite în anul 1919 soțului aflat la Paris. Ele sunt mai substanțiale față de cele din toamna anului 1917 și întreg anul 1918. Tematica acestora se referă în primul rând la societatea românească din țară și străinătate, dar și la situația politică din Italia și Balcani. Hortensia Goga dorea să ofere soțului cât mai multe și exacte știri pe care să le poată folosi în confruntările politico-diplomatice de la Paris, unde se croia harta politică a Europei Centrale și de Est.

Într-o scrisoare din ianuarie 1919, Hortensia, reîntărind felicitările pentru alegerea soțului său în Consiliul Dirigent al Transilvaniei, scrie: „Era natural să se întâmple. Totuși îmi pare bine că-i văd destul de deștepți să nu facă greșeli ireparabile în ziua mare a liberării”. Cu alte cuvinte, O. Goga, deși își dăduse demisia din Comitetul Executiv al P.N.R. încă din 27 noiembrie 1914, conducerea P.N.R. nu l-a ocolit când s-a constituit guvernul provizoriu al Transilvaniei. Activitatea sa politică națională, atât în România cât și la Paris, îl califică drept un luptător național de prima linie, imposibil de ocolit, de neglijat. În aceeași scrisoare: „Ce-i cu Mihali (Teodor – n.n.) – Marghiloman al nostru? S-a supărat? Prost mai e dacă a putut crede să-i lase și mai departe vicepreședinția”. Hortensia dovedea că este la curent cu luptele interne din P.N.R.-ul de dinainte și din timpul Primului Război Mondial. Gheorghe Mihali, vicepreședinte al P.N.R. sub

⁷³ Scotus Viator, pseudonimul publicistului și istoricului englez Seton Watson, era cunoscut ca mason, prieten apropiat al românilor. A scris și sprijinit cauza unității statale românești. Datorită lui se pare, O. Goga este primit într-o loje masonică de rit scoțian, în toamna anului 1910, când împreună cu soția Hortensia face o lungă excursie în Europa de Vest până în Scoția. Vezi: Mihai D. Drecin, „Antecedente ale apropierii lui Octavian Goga de Masonerie. Studiu de caz: Corespondența dintre soții Goga în anii exilului italo-francez (toamna 1818-toamna 1919)”, în *Gnosis - Revista de gândire, tradiție și cultură masonică* (Sibiu), an V, nr. 5, 2019, p. 15.

⁷⁴ BARB, F. OG, S11(96)/CDLXXXVIII, p. 8.

⁷⁵ *Ibidem*, S11(94)/CDLXXXVIII, p. 4.

⁷⁶ Astăzi este vorba de substanța denumită *polietilenglicol* care se folosește în prepararea a diferite unguente, aplicabile pe umflături ale membrilor inferioare și superioare ale omului afectate de reumatism.

președinția lui Gheorghe Pop de Băsești, a făcut parte din aripa așa zis moderată a partidului, fiind implicat în discuțiile româno-maghiare din 1912-1914 cu primul ministru Tisza Istvan. Respectivul tratative au fost contestate de Octavian Goga, membru al grupării radicale a P.N.R.. După moartea președintelui Gheorghe Pop de Băsești, Teodor Mihali, deși vicepreședinte al P.N.R., se considera președinte. Între timp, meritele incontestabile ale lui Iuliu Maniu în organizarea și împlinirea Unirii de la Alba Iulia, îl propulsează în fruntea P.N.R., T. Mihali căzând în plan politic terțiar⁷⁷.

În aceeași lună, Hortensia face câteva interesante considerații asupra unui personaj care a fost implicat în organizarea și desfășurarea deplasării la Iași, în 14 noiembrie 1918, a profesorului Nicolae Bălan din Sibiu și căp. Aviator Victor Precup, pentru o întâlnire cu Ion I. C. Brătianu și coordonarea acțiunilor în vederea pregătirii Unirii Transilvaniei cu România⁷⁸. „Păcat – scrie Hortensia într-o scrisoare datată doar cu anul 1919 – că secătura de A (? – n.n.) s-a distins, a avut norocul să se distingă cu sborul la Iași. Toată lumea era mulțumită când a plecat de la Legație și... ni-l face plecare. <Clemenceau mă iubește ca pe fi-său>, se lauda în primăvară. Văcăreasca (Elena – n.n.) zice că ea l-a introdus. Din toate se vede că B (Ion I. C. Brătianu – n.n.) iar e mare și tare, pe cățelu acesta (pe A – n.n.) și-l pune iar la vedere, pe Cottescu (? – n.n.) scos cu rușine din slujbă îl face ministru, pentru început stăm prost⁷⁹. Politicianismul regătenesc începea să se manifeste și în relația cu lumea politică românească din Transilvania.

În sfârșit, fără să o numească ca atare, teoria generațiilor începe să se manifeste și impună în lumea politică de la Sibiu. Hortensia scrie: „Cum se schimbă vremurile, au ajuns copiii Ionel Mocsonyi și Viorel Tilea să joace rol în politică. Probabil i-au ales pentru numele lor, nepotul lui Rațiu (Ion Rațiu – fost președinte al P.N.R. – n.n.) și celălalt. Au norocu să fi scăpat întregi și intră și ei în Țară, care va fi a lor și copiilor lor”⁸⁰. Oare intuia Hortensia Goga că, în România Întregită, meritele tatălui ei, care a crescut tânăra generație a Unirii prin ajutoare bănești acordate din profiturile Băncii „Albina” pe care o conducea, nu vor mai conta? Cu atât mai mult nu credea în despărțirea de iubitul ei soț, Octavian Goga, care era pe valul politic al vremii, deci posibil apărător al familiei care l-a adoptat cu dragoste în 1906. Mai mult, l-a sprijinit material în lupta politică în care era angajat, ce cerea, ca întotdeauna, resurse bănești importante.

Emigrația română din Italia, de la atmosfera din rândurile prizonierilor români din armata austro-ungară, eforturile acestora de-a se organiza într-o Legiune română care să se angajeze pe fronturile împotriva Puterilor Centrale, alături de armata română sau italiană, propaganda în favoarea idealului românesc de unitate națională – sunt alte teme pe care le regăsim în scrisorile Hortensiei Goga.

⁷⁷ *Ibidem*, S11(82)/CDLXXXVIII, p. 1. Tot aici, Hortensia își exprimă rezerva față de Alexandru Vaida-Voevod, cu care era „certată și nu vorbesc de vre-o doi ani” pentru o moștenire ce leza interesele unei fundații. Vezi și Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 240, 243.

⁷⁸ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 358-359.

⁷⁹ BARB, *F.OG*, S11(83)/CDLXXXVIII, p. 1.

⁸⁰ *Ibidem*, S11(81)/CDLXXXVIII, p. 1.

Aflând că soțul ei, împreună cu alți oameni politici români aflați în Franța, urmează să se deplaseze la Romă pentru a se întâlni cu prizonierii români din armata austro-ungară, Hortensia îi descrie atmosfera din rândurile posibililor membrii ai Legiunii române. „Cred că veniți mai mulți, cum li s-a promis băieților de atâtea ori, Take Ionescu, Brătianu și alții. Acolo e un centru de prizonieri de-ai noștri. ... Voiam să-ți spun mai multe despre băieți (prizonierii – n.n.). Acum trebuie să-ți scriu puțin detalii. A fost ceartă, ca-n tot locul, intrigă, un comitet de băiețandrii, ... Simeon (Mândrescu – n.n.), care de altfel e foarte devotat și activ. Zic Simeon, și le dă lefuri (ajutoare în bani – n.n.) din punga nevestei până va primi bani din altă parte. Cu Sturza (Mihail – n.n.) au fost neînțelegeri, vorbe, vorbe... Băieții vreau să știe pentru ce se bat, dacă Ardealul și Banatul va fi al nostru, pentru că în harta după acordul de la Londra, Banatul era promis sârbilor. Trebuie să lămurii tot înainte să vii. Cu lucruri stabilite, nu cu fraze ca ceilalți. Să te gândești la asta⁸¹.

Legiunea română din Italia se constituie în etape, după multe discuții, uneori contradictorii, între inițiatorii acțiunii, ofițerii prizonieri și reprezentanții politici ai emigrației române din Italia și Franța⁸². La începutul lui februarie 1919, Hortensia îi scrie lui Goga: „pleacă băieții cu Legiunea în țară”⁸³. Peste o lună și jumătate, dintr-o altă scrisoare rezultă că: „băieții noștri sunt pe mare, plecați sâmbătă din Trento. Și regimentul care s-a bătut la Piove - <Cloșca>”⁸⁴.

Hortensia continuă să întrețină trează flacăra luptei pentru unirea românilor într-un stat unitar. Pentru aceasta vizitează spitalele unde sunt internați soldații din Transilvania cărora le vorbește despre cei de acasă, de țară și pacea care se instituia încetul cu încetul în Europa Centrală. „Duminică am fost în două spitale să văd pe ai noștri cari n-au putut intra în Legiune. Să vezi ce bucurie. ... Erau parcă mulțumiți și ungerii și sașii cari stau împejur. Cum (am) văzut bolnavi nu știam ce să le duc. Le-am dat o liră de cap și (le-am urat – n.n.) sănătate⁸⁵.

Pe de altă parte, ca și în toamna anului 1918, pe baza informațiilor strânse din lumea politică italiană, Hortensia oferă sfaturi pentru delegația României la Conferința de Pace de la Paris: „Vezi ce scrie <Coriere> din Fiume, va fi la fel și în Banat. Sârbii sub noi ar fi ca la ei în țară (în sensul de aceleași drepturi și obligații, fără nicio discriminare – n.n.), noi sub ei ne prăpădim (politică de asimilare, de sârbizare – n.n.). Arată-i lui Scotus (Scotus Victor – alias Seton Watson – n.n.), care, ca toți înamorații (pentru cauza tuturor națiunilor asuprite din fosta Austro-Ungarie – n.n.), e cam orb, că în interesul păcii stabile trebuie să taie ghearele protejaților lui prea hămișiți, cu prea destul cu Bosnia care nu e slavă și pe ai noștri i-ar prăpădi. Fiume sper că are să rămână

⁸¹ *Ibidem*, S11(87)/CDLXXXVIII, p. 1 verso-2 față-2 verso-3 față.

⁸² Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 301, 322. Aici se precizează data de 24 aprilie 1918 pentru înființarea Legiunii și 15 octombrie 1918 confirmarea ei din partea statului italian.

⁸³ BARB, *F.OG*, S11(92)/CDLXXXVIII, p. 4. Scrisoare din 3 februarie 1919.

⁸⁴ *Ibidem*, S11(96)/CDLXXXVIII, p. 6. Scrisoare din 19-20 martie 1919.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 2-3.

<porto-franco> pentru toată lumea... Știi că vine un comisar american pentru aprovizionarea țărilor care făceau parte din Austro-Ungaria. Trebuie să vedem noi ce se face pentru ai noștri. Eu vreau să merg cu comisia I.M.C.D. (corect Y.M.C.A.- Young Men's Christian Association– Asociația Tinerilor Creștini, fondată în 1844 - n.n.) în țară. Le-aș fi mai de folos, că știu englezește și cunosc lumea (de) la noi. Aș ști în toate centrele și găsesc societatea cari să organizeze... Tu făți legături oficiale, eu cu cele oficioase. Să vedem să nu tragă ai noștri iar scurta”⁸⁶. În altă scrisoare întărește sfaturile de mai sus: „Toate neamurile își caută de interesele lor: sârbii i-au câștigat pe francezi, ungurii îi prind pe italieni. Să vezi (ce) simpatie le arată toți corespondenții de la Budapesta ungurilor lui Kossuth – prietenul lui Garibaldi”⁸⁷.

Propaganda sârbilor și ungurilor în vestul Europei trebuie contracarată de una românească bine pusă la punct, care să îmbrace forme diverse, atât la Paris, cât și în Italia. Concret, Hortensia organizează o expoziție cu bluze (ie – n.n.) și costume populare românești, alături de tablouri ale pictoriței Virginia Tomescu. Inaugurarea expoziției a fost precedată de o conferință și un concert⁸⁸. Energica soție a lui Goga se întreabă „de ce nu s-a scris nicăieri nimic de legionarii noștri pe frontul italian. Au fost români la toate armetele. Am să primesc amănunte și ți le trimit (lui Goga – n.n.). ... direct la gazetă („La Roumanie”, Paris – n.n.)”⁸⁹. Se bucură „cum ai luat tu (Goga – n.n.) în mână chestia prizonierilor din Franța și că la Roma mai este și altcineva care să dispună (în sensul să-i organizeze – n.n.) pe băieții noștri... Ioan Cotruș”⁹⁰. În sfârșit, în cadrul acestui veritabil război de propagandă, Hortensia consideră că ardelenii de la Paris trebuie „... să schimbe puțin sistemul acesta bizantin” ce se manifestă în rândul delegației României la Conferința de Pace de la Paris. Trebuia arătat că „nu mâna de oameni care îl slujesc pe B(rătianu) a făcut opinie pentru România. Războiul nici nu l-a făcut nici nu l-a câștigat el, nu s-a sfârșit încă să-și deie bine seama (Brătianu – n.n.)”⁹¹.

Frământările politice interne din Italia au un ecou mai restrâns în corespondența din perioada iarna-primăvara anului 1919. Atenția principală, după cum am văzut, se îndreaptă spre situația emigrației române din Italia și activitatea delegației românești la Conferința de Pace de la Paris. Despre greva generală ce cuprinde zona industrializată din nordul Italiei, pe cale de a izbucni la începutul anului 1919, Hortensia scrie: „Aici (la Genova – n.n.) e vorba de greva generală pe poimăine. Aș fi fost mai liniștită dacă mă găsea cu toții în Franța, dar poate trece și epidemia asta bolșevică mai ușor decât influența (propaganda – n.n.). Știi că sunt fricoasă numai de șerpi, câini, oameni bețivi,

⁸⁶ *Ibidem*, S11(84)/CDLXXXVIII, p.3-4. Relația Hortensiei cu americanii este „o fată frumoasă” pe care a luat-o drept model în pasiunea ei pentru politică. Acest „model” are un unchi șef al Crucii Roșii americane. Cu familia americană respectivă „a luat masa la ei când a început să tragă Bertha (celebrul tun german cu bătaie lungă – n.n.) asupra Parisului”. Cf. *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*, S11(95)/CDLXXXVIII, p. 4.

⁸⁸ *Ibidem*, S11(101)/CDLXXXVIII, p. 1.

⁸⁹ *Ibidem*, S11(100)/CDLXXXVIII, p. 2.

⁹⁰ *Ibidem*, S11(84)/CDLXXXVIII, p. 1-2.

⁹¹ *Ibidem*, S11(95)/CDLXXXVIII, p. 3-4.

nebuni și rassa galbină, am oroare și (de) bolcevii⁹². Masacrul din portul Livorno este punctat în două scrisori. Fiecare aduce informativ ceva nou. Dacă la început conflictul ar fi izbucnit între marinarii francezi și arditti italieni⁹³, ulterior teatrul de luptă este completat de implicarea bolșevicilor⁹⁴. Cert că pe câmpul de luptă rămân 30 până la 70 de morți.

Într-o scrisoare datată Genova, 21 aprilie 1919, „a doua zi fiind Floriile”⁹⁵, Hortensia Goga îi împărtășește soțului „succesul lui Smuts”⁹⁶. Din acest moment, contraofensiva Armatei Române din 16 aprilie duce până la 20 aprilie la eliberarea întregii Crișane. Din punct de vedere teritorial, aproape întreg teritoriul locuit de românii prezenți la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia era sub controlul gărzilor naționale locale și Armatei Române.

Refuzată de multe ori în dorința de-a pleca la Paris pentru a fi alături de soțul ei, ceea ce-i agrava suferința sufletească, în compensație Hortensia îi cere soțului ei să o ajute să se reîntoarcă în Țară. Încă în ianuarie 1919 era convinsă că românii au câștigat războiul, unirea Transilvaniei cu România fiind împlinită. În orice caz Sibiul era sub controlul administrației românești. La 24 ianuarie 1919 îi scria din Genova la Paris lui O. Goga: „Nu te supăra pe supărările noastre, nu-i în asemănare cu fericirea cea mare de-a fi sfârșit războiul cu victoria noastră. Nu mai suntem fără țară, nu mai avem stăpâni. Ne întoarcem acasă, acasă la noi!”⁹⁷ O lună mai târziu, doar se întreba dacă la Sibiu, via Paris-Budapesta, soțul ei putea trece prin Ungaria?⁹⁸ Dezamăgită de raritatea răspunsurilor soțului, undeva în vara anului 1919, Hortensia îi scrie: „Dacă nu vrei să stau la Paris, Te rog fă-mi rost să plec acasă, să văd ce e pe acolo. Apoi faci un bine și mie și scapi de un couchmar (coșmar – n.n.). Aș veni numai să-ți strâng mâna și aș pleca singură, cum am trăit și cum văd că mie dată s-o mai duc anii puțini ce-mi rămân până la bătrânețe. Nu e nici un reproș dragu meu, dacă firea ți-e așa, e o nenorocire pentru mine, mă doare”⁹⁹.

* *

*

⁹² *Ibidem*, S11(79)/CDLXXXVIII, p. 1-2.

⁹³ *Ibidem*, S11(101)/CDLXXXVIII, p. 6. „E grozav-și-a băgat dracu codița și nu se mai pot suferi frații ăștia latini”.

⁹⁴ *Ibidem*, S11(95)/CDLXXXVIII, p. 5. „... toată lumea otrăvită. Ce păcat!”

⁹⁵ *Ibidem*, S11(98)/CDLXXXVIII, p. 8. 21 aprilie 1919 – stil calendaristic vechi, 14 aprilie 1919 – stil calendaristic nou.

⁹⁶ La 12/25 februarie 1919 – Consiliul militar ... de la Paris aprobă ca Armata Română să înainteze pe noua linie demarcațională Satu Mare-Carei-Oradea-Salonta-Arad, armata maghiară urmând să se retragă spre vest de acest aliniament. La 4 aprilie gen. John Christian Smuts, însărcinatul Consiliului Suprem, cere guvernului ungar bolșevic să respecte hotărârea Conferinței de Pace din 12/25 februarie. Refuzând, Armata Maghiară atacă unitățile românești la Ciucea. Românii ripostează și înaintează cu succes spre vest.

⁹⁷ BARB, *F.OG*, S11(91)/XXXVIII, p. 4.

⁹⁸ *Ibidem*, S11(101)/XXXVIII, p. 10. Scrisoare din Genova, 24 februarie 1919.

⁹⁹ *Ibidem*, S11(95)/CDLXXXVIII, p. 5.

Din setul de scrisori păstrate nu avem date legate de reîntoarcerea familiei Partenie Cosma la Sibiu, din îndelungatul ei refugiu, exil, în România, Rusia și Italia. Cercetătorii ce s-au aplecat asupra vieții și activității omului politic Octavian Goga fixează revenirea lui în țară în jurul datei de 4 august 1919¹⁰⁰. La stadiul actual al cercetării noastre nu ne putem pronunța cu certitudine dacă familia Cosma s-a întors la Sibiu împreună cu Octavian Goga sau fiecare separat.

Cert este că „Poetul pătimirii noastre” se implică în alegerile parlamentare generale din noiembrie 1919, care vor da primul Parlament al României Mari. Apoi, revenit la Sibiu, relațiile Hortensia-Octavian Goga se reasează în limitele firești, familiale. Aceasta rezultă dintr-o scrisoare pe care Hortensia o trimite în noiembrie 1919, din București la Sibiu – unde Tavi se afla în campanie electorală. Hortensia îi scrie soțului că este invitata doamnei Șerban Oteteleşanu și a unui grup de membre ale societății de la Paris, formată din soțiile unor oameni politici români care au activat în emigrația națională din Franța, alături de soții lor. Interesantă este și următoarea remarcă: „Pe aici nu mai înțelegem nimic. Va fi rezistență mare în alegeri (opoziția Partidului Național Liberal – n.n.), bătați poate și, mai mult. Ei au voit-o”¹⁰¹.

Ales deputat pe listele P.N.R., devine ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice în guvernul „Blocului parlamentar” condus de Alexandru Vaida-Voevod¹⁰². Intrat din nou în vâltoarea vieții politice românești, stând mai mult în București, cu un socru pensionat de către Banca „Albina” din Sibiu, relația dintre el și soția Hortensia se va răci tot mai mult. De aici divorțul, apoi căsătoria cu Veturia Triteanu verișoara Hortensiei, divorțată și ea de soțul ei, artistă lirică, cu un temperament asemănător lui Tavi Goga. Hortensia, o femeie echilibrată, dornică pentru un cămin liniștit, pierde partida.

¹⁰⁰ Lucan C. Marțian, *op. cit.*, p. 214.

¹⁰¹ BARB, *F.OG*, S11(116)/CDLXXXVIII, p. 1.

¹⁰² Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi-1859 până în zilele noastre-1995*, Editura Machiavelli, București, 1995, p. 82-83.

STRATIFICAREA OCUPAȚIONALĂ A SOCIETĂȚII ORĂDENE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX*

TÓTÖS Áron**

OCCUPATIONAL STRATIFICATION OF THE SOCIETY IN ORADEA IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract

In our paper, we attempt to analyze the following aspects: what were the macrosocial changes that took place between 1910 and 1941 that are present in Oradea's occupational structure, respectively to what extent does the occupational stratification resonate with the changes in the structure of the society? Therefore, we will first reflect on the sources, and then, after presenting the methodology, we will analyse the economic activity in Oradea, the distribution of occupations by sectors, the occupational structure, and, last but not least, the relationships between activities. The discovery of the main tendencies of the occupational structure, respectively of the occupational connections allowed us to outline a more detailed image about the changes produced in the occupational stratification of Oradea.

Keywords: social structure, occupational stratification, Oradea, statistics, 20th century

În ceea ce privește urbanizarea, pentru Oradea, jumătatea de secol din perioada dualismului, și mai ales perioada din anii 1890 și până la Primul Război Mondial, a jucat un rol determinant¹. Așa cum a formulat unul din contemporani:

„În fiecare zi lucrătoare, acest oraș s-a trezit la muncă, a lucrat, a forfotit. [...] Ultimii cincisprezece ani ne-au decis soarta, ei fiind mai importanți în istoria orașului decât în orice perioadă renumită, inclusiv perioada Regelui Ladislau și tratatul de pace de la Oradea. Am fost sat, am devenit Oraș. A fost o călătorie lungă, de la romantism până la capitalism.”²

Nu dorim să detaliem acest proces, doar consemnăm faptul că în viața cetățenilor orașului s-au petrecut schimbări calitative, atât din punctul de vedere al transformării

* Studiu realizat cu sprijinul Programului Național pentru Excelență al Ministerului Resurselor Umane din Ungaria.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: istorie@mtariicrisurilor.ro

¹ Kormányos 2005: 11–32.

² Citează: Fleisz 2005a. 8.

peisajului urban, cât și în ceea ce privește mentalitatea. Înainte de Primul Război Mondial, dar și în perioada ce urma, suntem martorii unui proces de dezvoltare civică în stilul de viață a cetățenilor: chiar și dacă nu a fost un proces linear, calitatea vieții s-a îmbunătățit.³ S-au deschis canale de mobilitate, însă schimbarea stratificării societății a fost rezultatul unui proces mai îndelungat. Desigur, schimbările nu au fost fără probleme. Primul Război Mondial, ocupația militară română a orașului, schimbarea de imperiu, crizele economice și sociale,⁴ implicarea activă a statului în formarea proceselor economice și sociale, statutul minoritar, Dictatul de la Viena, holocaustul și o serie de alți factori structurali au îngrădit sau au influențat desfășurarea proceselor sociale în alte direcții. În general, putem afirma că în ceea ce privește populația orașului Oradea, perioada dintre 1910 și 1941 reprezintă niște „decenii de criză”.

Schimbările în stratificarea socială pot fi parțial descrise prin așa-numitul proces de pilarizare. Conform acestui model, procesul integrării sociale se petrece în relație cu tendința dominantă de omogenizare națională.⁵ În Transilvania, dezvoltarea civică a fost puternic etnicizată și determinată de factori confesionali. Pe lângă asta, au existat și alte alternative. Cu sprijinul primit de la stat, intelectualitatea și clasa de mijloc românească din Oradea s-a întărit gradual, iar rolul elitei (politice) a devenit mai important. Această „înaintare” s-a petrecut mai ales prin canale mai mult sau mai puțin legate de stat, însă, în urma Dictatului de la Viena, procesul s-a oprit temporar.⁶ Comunitatea maghiară din Oradea, ajunsă în statut de minoritate atât în politică, cât și în alte domenii ale puterii,⁷ începând din 1921, s-a concentrat pe păstrarea pozițiilor și protejarea instituțiilor sale.⁸ Rețeaua instituțională anterioară a maghiarimii din Oradea, în numeroase cazuri, a rămas operațională ori dobândind noi funcții, ori păstrându-le pe cele vechi. Printr-o intervenție puternică a statului, în urma apariției cionismului, a început și procesul de disimilare a evreilor, sprijinit de stat, ca o așteptare venită din partea statului. Între cele două războaie, comunitatea evreiască, considerată „de sus” o etnie separată, și-a înființat rețeaua instituțională proprie.⁹ Majoritatea persoanelor de religie israelită și-au păstrat identitatea maghiară.¹⁰

Segmentele formate în cursul pilarizării nu s-au consolidat în totalitate, adică nici granițele dintre etnii, nici granițele dintre confesiuni nu au fost complet închise. A existat, cel puțin în teorie, posibilitatea de a se mișca între categoriile sociale, etnice și

³ Despre condițiile de viață din perioada interbelică, vezi Adorján 1941.

⁴ De exemplu, reforma agrară din 1921, progromul din 1927 etc.

⁵ Gyáni 2001: 164–169.

⁶ Comp. cu situația etnică și lingvistică a Oradiei

⁷ În deceniile care au urmat, comunitatea maghiară din Oradea a rămas majoritară.

⁸ Vezi Bárdi 2013.

⁹ GyöriIllés (red.) 1937: 27.

¹⁰ Așa cum spunea rabinul Kecskeméti Lipót (1920): „*Suntem o religie, și nu o națiune. [...] Am ajuns într-o nouă stăpânire, [...] la fel ca o parte a maghiarimii. Am fost și suntem evrei maghiari, și vom rămâne evrei maghiari și sub noua stăpânire.*” Citat de Lőwy 2015: 103. Stratificarea ocupațională a evreilor orădeni a fost analizată în profunzime de Csíki Tamás. Comp. Csíki 1999: 69–121.

confesionale.¹¹ În ceea ce privește procesele economice, Fleisz János spune că în Oradea, pe departe cea mai frecventă formă de proprietate a fost cea privată. Conform autorului, acest lucru se datorează și faptului că, în ciuda eforturilor de naționalizare ale statului,¹² maghiarii din Oradea au reușit să-și păstreze pozițiile economice. Uzinele industriale existente și-au continuat activitatea, iar cele nou înregistrate aveau legături din perioada dualismului.¹³

Referitor la procesele demografice, între 1910 și 1941, populația orașului a crescut cu 31% (vezi Anexa nr. 1).¹⁴ Cea mai mare creștere a populației orădene, de 17,66%, s-a petrecut între 1920 și 1930. În această perioadă, o populație de mii de persoane vorbitoare de română s-a stabilit aici. Așadar, în orașul care, în 1910, a fost populat preponderent de persoane având ca limbă maternă limba maghiară (90,58%), raportul dintre etnii s-a schimbat astfel: numărul vorbitorilor nativi de română a crescut cu 18.808 (22,70%), iar populația maghiară a scăzut cu 15.791, așadar, ponderea comunității maghiare a scăzut la 43,17% de la 90%. Majoritatea populației separată statistic de maghiari a fost înregistrată ca fiind de etnie evreiască, iar numărul acestor persoane era de 14764 (14,95%). Pentru „corectitudine statistică”, în 1941, s-au înregistrat 85383 (90,09%) vorbitori nativi de maghiară, 4835 (5,10%) vorbitori nativi de română, respectiv 1546 (1,63%) vorbitori nativi de idiș.¹⁵ Creșterea populației a fost, în primul rând, rezultatul imigrării. Cele mai multe persoane stabilite în Oradea erau de naționalitate română. Majoritatea lor s-au stabilit în cartierele periferice, naționalizate în cursul reformei agricole.¹⁶ Astfel s-au format în acea perioadă noile cartiere ale orașului. Singura excepție erau noile oficialități care au primit imobile în centrul orașului. Repatrierea a contribuit la scăderea populației maghiare.¹⁷

În ciuda factorilor menționați, dezvoltarea civică și industrială, respectiv celelalte procese care afectează întreaga societate, sunt prezente și în perioada interbelică.¹⁸ Tocmai din acest motiv, am îndrăznit să părăsim mediul aparent sigur al dualismului și să discutăm despre Oradea postbelică. Nu putem însă să nu luăm în considerare un principiu simplu, de bază: faptul că individul născut, crescut și rămas pe un anumit nivel al ierarhiei sociale și-a continuat - eventual puțin altfel - activitatea anterioară, și-a trăit și și-a format stilul de viață, în măsura posibilităților.

Pentru a pune bazele analizei posibilităților și ale limitelor individului activ din punct de vedere istorico-social, trebuie mai întâi să descoperim transformările structurii

¹¹Gyáni 2001: 168-169.

¹²De exemplu, politica economică protecționistă, nostrificarea, extinderea sectorului public etc.

¹³Makkai-Pásztai 2008: 16.

¹⁴Pentru critica statisticii de limbă maternă a recensămintelor vezi Varga E. 1998: 16-40.

¹⁵Varga E. 1999.

¹⁶Kormányos 2015: 3.

¹⁷Cornea 2007: 337-338.

¹⁸Presa maghiară din această perioadă reflectă însă o altă imagine. De exemplu, într-o ediție din anul 1925 a cotidianului *Nagyvárad*, putem citi următoarele: „*Orașul și-a pierdut imaginea veche, nobilă. Peste tot vedem murdărie, noroi, distrugere, decădere.*” La analiza discursului despre dezvoltarea Oradei în perioada interbelică, vezi Fleisz 2008: 18.

societății. Având în vedere procesele la nivel macrosocial pe care le-am descris mai sus, în lucrarea noastră, vom face o încercare de a analiza următoarele aspecte: care au fost schimbările macrosociale petrecute între 1910 și 1941 care sunt prezente în structura societății orădene pe ocupații, respectiv în ce măsură rezonază stratificarea ocupațională la schimbările structurii societății? Așadar, vom reflecta în primul rând asupra surselor, iar apoi, după prezentarea metodologiei, vom analiza activitatea economică a Oradei, distribuția pe sectoare a ocupațiilor, structura ocupațională, și, nu în ultimul rând, relațiile dintre activități.

POSIBILITĂȚILE ȘI LIMITELE ANALIZEI STRUCTURII OCUPAȚIONALE

Pentru a evalua stratificarea structurii ocupaționale din Oradea, am folosit datele relevante publicate în urma recensământului Ungariei din 1910, a recensământului României din 1930, respectiv tabelele aferente recensământului din 1941, nepublicate și foarte puțin exploatate.¹⁹ Suntem conștienți de faptul că cercetarea stratificării sociale depinde de numeroși factori. Totodată, prezenta cercetare, pentru a-și propune scopuri fezabile, se concentrează asupra unui singur factor, și anume ocupațiile practicate de populație. Deși vedem și dezavantajele acestei limitări, analiza concentrată, cronologică a schimbărilor structurii ocupaționale face posibilă o explorare sistematică a problemei fără depășirea cadrului acestui studiu. Schimbările structurii ocupaționale sugerează și schimbări ale structurii sociale. Pe de altă parte, dintre toți factorii, ocupația este singura trăsătură caracteristică socială suficient de cuprinzătoare încât să afecteze și celelalte dimensiuni ale inegalității sociale.²⁰ La alegerea datelor propuse pentru analiză, cel mai important aspect a fost acela ca ele să acopere, pe cât posibil, întreaga populație a orașului, respectiv să fie comparabile. Rezultatele recensămintelor corespund, mai mult sau mai puțin, acestor criterii. O analiză completă a acestora, respectiv a statisticilor ocupaționale, a fost realizată de Tóth Zoltán.²¹ De aceea, în acest moment, dorim să menționăm doar faptul că sistemul statisticii ocupaționale moderne maghiare s-a înființat încă din 1891, omițând doar clasificarea fiziocratică a sectoarelor și a categoriilor principale. Față de recensămintele anterioare, cea mai semnificativă schimbare constă în renunțarea la structura bazată pe principiul feudal, adică la reprezentarea societății cu ajutorul unei singure scări ierarhice. Pentru a evita folosirea ierarhiei tradiționale, apare axa referitoare la raportul de muncă sau ocupație. Categorizarea pe sectoare și distribuția ocupațiilor a rezultat într-o schimbare

¹⁹Recensământul din anul 1910 a fost subiectul multor analize, așadar, nu vom trece în articol toate lucrările realizate în această temă. O analiză critică a recensământului populației României din anul 1930 însă întârzie să apară. O analiză a recensământului din 1941 a fost făcută de Thirring (1981). Lucrarea care analizează datele referitoare la ocupații ale recensământului din anul 1941 a fost publicată în edițiile apărute în perioada 1941-1944 ale revistei de specialitate *Statistikai Szemle*. Referitor la documentele de recensământ care se găsesc în arhive, vezi Vass 2008: 65–76.

²⁰Kövér 2006: 76–77.

²¹Tóth: 1987: 62–86; Tóth 2015.

calitativă.²²Noua axă a relațiilor de muncă reflectă noua ierarhie de clasă, civică. În general, putem afirma că la începutul secolului XX, era deja gata formată *descrierea societății din perspectiva unor principii unitare*, care a rămas valabilă, mai mult sau mai puțin, până în 1945. Tóth Zoltán adaugă: acest lucru „a fost posibil doar prin introducerea unor idei abstracte asupra fenomenelor eterogene.”²³

Este indicat, la fel ca în cazul tuturor surselor, să abordăm datele recensămintelor într-un mod critic. În studiu său intitulat *Történetírásunk metszetekben (Istoria noastră pe secțiuni)*, Gyáni Gábor a punctat concluziile sale despre statisticile ocupaționale. Considerăm abordările lui referitoare la metodologie și critica surselor ca fiind valabile și în cazul nostru. Analizând lucrările numeroaselor autori, referitor la utilitatea datelor statistice și ocupaționale, Gyáni Gábor avertizează că orice cercetător care consideră statisticile drept garanție a cunoștințelor pozitive, și crede că, cu ajutorul acestora, „efectul de distorsiune a subiectivității cercetătorului” pot fi evitate, va cădea în capcană.²⁴ Prin folosirea datelor statistice, cercetătorul ia ca atare, dar cel puțin acceptă imaginea societății prezente implicit în datele statistice. „Iar prin această cale, istoricul devine vulnerabil în fața uneia dintre cele mai triviale ramuri ale industriei din epoca modernă, și anume statisticii.”²⁵

Totodată, unii autori nu iau în considerare alte surse, iar în multe cazuri, lipsește și critica surselor. În multe cazuri, se omite evaluarea adecvată a surselor pe criterii de includere, grupare și prelucrare, nefiind luate în considerare nici limitele utilizării datelor, și, implicit, ale interpretărilor - am putea completa gândurile lui Gyáni Gábor. Cealaltă posibilitate este că aceste critici sunt formulate în mod teoretic, dar niciodată aplicate. Comparabilitatea datelor este valabilă, în mare parte, doar în cazul studiilor referitoare la date culese în mod repetat, în perioade regulate. Nici comparația conținutului categoriilor măsurate nu poate fi neglijată, respectiv analiza schimbărilor de calitate și conținut a categoriilor. Nu în ultimul rând, schimbările cantitative descriu doar un singur aspect al schimbărilor sociale. Statisticile nu arată schimbările care se petrec în spatele structurilor, ci mai degrabă le acoperă.²⁶ Dincolo de critica surselor, Gyáni Gábor abordează și probleme epistemologice. Pornește de la ideea că obiectivitatea sugerată de cuantificare, respectiv cunoștințele istorice transmise de aceasta, nu pot fi acceptate fără o abordare critică. Istoricul trebuie să fie conștient de diferența imensă dintre reprezentarea trecutului și condițiile din trecut, respectiv formele de discurs pentru înțelegerea trecutului. Nu se opune exploatarea datelor statistice de către istorici, dar consideră - pe bună dreptate - că istoricul trebuie să regândească eventuala utilitate a statisticii ca sursă istorică. Așadar, statisticile, respectiv datele privind ocupațiile, trebuie

²² Tóth 2015: 165–167; Kövér 2006: 74–76.

²³ Recensămintele, în general, – la fel ca statisticile ocupaționale – reprezintă o categorizare a populației pe anumite criterii. Acest lucru este definit de deciziile guvernamentale, subiectele actuale, dar și schimbările la nivel de societate. Acestea din urmă sunt cele pe care realizatorii statisticii au încercat să se prelucreze, concentrându-se pe tendințele internaționale.

²⁴ Gyáni 2002: 27. La critica surselor datelor ocupaționale, mai vezi Faragó 1991: 13–24.

²⁵ Gyáni 2002: 28.

²⁶ Gyáni 2002: 29.

privite ca „reprezentarea unui discurs legat de o perioadă anume, concretă, aparținând deci de categoria tehnicilor de putere în ordinea discursului după Foucault.”²⁷

DECONSTRUCȚIA OCUPAȚIILOR

Oare în ce măsură putem compara datele ocupaționale din anii 1910, 1930 și 1941, ținând cont de aspectele de critica surselor și de interpretare mai sus menționate? Pornind de la datele sintetice, în ce măsură putem pătrunde la nivelul ocupațiilor individuale? În cele de mai jos, dorim să atragem atenția asupra posibilităților și limitelor existente.

Comparația dintre cele trei recensăminte este posibilă doar într-o măsură limitată. Culegerea și prelucrarea datelor recensămintelor populației Ungariei din 1910 și 1941 s-a făcut pe baza unor criterii mai mult sau mai puțin similare. În ciuda multor aspecte similare, recensământul populației României, realizat în 1930, diferă de cele din Ungaria. Dincolo de aspectele referitoare la modul culegerii, grupării și prelucrării datelor, comparația este grav limitată și de conținutul și calitatea datelor transmise. Datele ocupaționale din primul recensământ al României considerat fiabil pot fi comparate cu datele similare din celelalte două recensăminte doar la nivelul datelor agregate privind producția primară, industria minieră și metalurgia, comerțul, transportul, serviciile publice și liber profesioniștii - cu alte cuvinte, ramurile economiei. Totuși, un aspect care pune datele, într-un fel, sub semnul întrebării, este faptul că un procent de 19,72% din populație a fost inclus în categoria „alte”, „ocupație necunoscută” sau „fără ocupație”. Deși, în 1910 și în 1941, în acest grup figura doar 3,12%, respectiv 3,77% din populație. Recensămintele din 1910 și 1941 sunt deja mai ușor de comparat. În cazul acestora, avem la dispoziție date ocupaționale detaliate, respectiv a fost publicată și nomenclatura ocupațiilor: *A foglalkozásokrendszeresnévjegyzéke (Nomenclatura sistematică a ocupațiilor, 1910)*,²⁸ *A foglalkozásokrendszeresnévjegyzéke (Registrul sistematic al ocupațiilor, 1941)*.²⁹ Nomenclatura ocupațiilor din 1910 corespunde aproape perfect cu cea din 1900. Sistemul de grupare actualizat s-a modificat doar în ceea ce privește adăugarea unor noi subgrupuri ocupaționale, fără modificarea numerotării subgrupurilor.³⁰ În cursul recensământului din anul 1941, a avut loc o completare mult mai semnificativă decât înainte, „în așa fel încât rezultatele prelucrării să fie comparabile cu datele similare ale recensămintelor anterioare.”³¹

În anul 1910, ocupațiile au fost clasificate în 8 sectoare ocupaționale, respectiv 336 grupuri și subgrupuri. În 1941, unele ocupații anterior clasificate într-un singur sector ocupațional, precum industria minieră și metalurgia, industria, comerțul etc, au

²⁷Gyáni 2002: 31.

²⁸ Recensământul Ungariei din anul 1910, v. 3. 1914: 1–17.

²⁹Nomenclaturile grupează sutele de ocupații în ramuri, grupuri și subgrupuri. Apar, totodată, și denumirile specifice ale ocupațiilor, ca cea mai mică unitate, dar acestea nu au fost numerotate separat, așadar, nu mai pot fi comparate în mod exact. MNL OL XXXII–23–h–1941. cutia 443.

³⁰Același lucru este valabil și în cazul recensămintelor din 1920 și 1930. Kepecs 1992 (ed.) 1992. 44.

³¹Nomenclatura sistematică a ocupațiilor. Redactat de Oficiul Central de Statistică a Regatului Ungariei. Bp. Imprimeria Stephaneum, 1941. MNL OL XXXII–23–h–1941. 1941. cutia 443.

fost separate în categorii distincte. În cadrul acestora, au fost specificate anumite grupuri și subgrupuri. Unele categorii au fost desființate, iar altele adăugate. În comparație cu recensământul deja format în 1900, au fost introduse schimbări semnificative în statisticile ocupaționale. În conformitate cu acestea, în 1941, s-au deosebit 15 sectoare ocupaționale, respectiv 559 grupuri și subgrupuri. Acolo unde a fost necesar, subgrupurile au fost marcate, pe lângă cifrele aferente, și cu litere. De exemplu, în 1941, 37., 37a., 37b. etc. În cazul recensământului României din anul 1930, în lipsa datelor aferente, comparația nu poate fi făcută decât parțial.³² Acolo unde a fost posibil, am folosit și datele din anul 1930. În cursul comparării listei ocupațiilor din cele două recensăminte ale Ungariei, am încercat să alăturăm ocupațiile identice. Rezultatele comparației listelor de ocupații sunt publicate într-un tabel cu 56 de pagini.³³ Prin analiza detaliată a acestora, putem identifica transformarea de conținut a structurii ocupaționale. Rezultatele finale ale comparației sunt incluse în anexa nr. 2. Din îmbinarea listelor aferente celor două recensăminte, au rezultat 13 sectoare ocupaționale, respectiv 88 (82) grupuri. În 5 dintre cazuri, denumirea sectorului ocupațional este identică cu cea a grupului ocupațional. Acest lucru a fost baza pe care am construit cercetarea, iar analiza a fost făcută cu ajutorul programului SPSS. În cazul recensămintelor din anii 1910 și 1930, transcrierea cifrelor nu a fost dificilă, însă același lucru nu se mai poate spune despre datele din 1941. Înregistrarea informațiilor a fost îngreunată de dimensiunile foarte mari (A2) ale tabelelor, respectiv lipsa unora dintre tabele pe care am fost nevoiți să le completăm din tabelele zonale.³⁴ După mai multe verificări ale datelor, au ieșit la iveală mai multe greșeli de tipar, respectiv în unele cazuri, suma finală nu a corespuns cu cifrele din rubrici. Unele coloane au fost calculate greșit.³⁵ Adunarea cifrelor din rubrici, în unele dintre cazuri, a avut alt rezultat decât datele din suma finală. De aceea, în cazul anului 1941, în loc de 92942, putem calcula cu o populație a Oradiei de doar 91734.³⁶ În cele de mai jos, ne bazăm pe datele recalculate de noi.

STRATIFICAREA OCUPAȚIONALĂ A ORADIEI ÎN SECVENȚE

Activitate economică

În ceea ce privește activitatea economică, putem deosebi două categorii: populația activă sau inactivă economic. Singura problemă cu această împărțire este faptul că în cazul recensămintelor realizate înainte de 1950, s-a vorbit despre *aducători de venit*

³²De aceea, multe dintre fenomenele de mobilitate socială și schimbările sociale petrecute între 1920-1930 nu pot fi identificate.

³³Conform cunoștințelor noastre actuale, cercetarea noastră este primul experiment care are ca scop realizarea unei comparații detaliate. În volumul editat de Kepecs József, apare și o listă detaliată a ocupațiilor, lipsește însă numerotarea acestora, așadar, cartea nu este potrivită pentru o comparație aprofundată. Vezi. Kepecs 1992 (ed.) 42–45; 165–173.

³⁴Tabelul sintetic nr. 20 este atât de degradat încât nu am putut extrage date din el. Tabelul sintetic aferent tabelului nr. 18 (industria minieră, metalurgia, industria, comerțul, creditele și transportul) nu a fost conservat. Deoarece terenurile intravilane și extravilane au fost listate separat, am completat datele lipsă din alte surse.

³⁵Cele mai multe astfel de cazuri s-au ivit la tabelul nr. 18.

³⁶În cazul fiecărei ocupații, diferențele sunt minime, de 1208 persoane în total.

(*keresők*) și întreținuți (*eltartottak*). Conceptele folosite astăzi nu corespund perfect celor două categorii istorice. În perioada analizată, toți cei care au avut salariu, venit sau orice altă sursă de bunuri financiare au fost considerați aducători de venit. Grupul include și pensionarii, respectiv persoanele care aveau capital, dar și unele categorii de șomeri. Nici ideea contemporană de populație inactivă din punct de vedere economic nu corespunde în mod evident cu categoria întreținuților. Asta pentru că în sensul de astăzi, pensionarii, elevii, casnicele, persoanele inapte de muncă (fără că acest lucru să fie vina lor), dar și alte categorii.³⁷ Spre deosebire de asta, între 1910 și 1940, și pensionarii au făcut parte din grupul aducătorilor de venit. Iar în categoria întreținuților, au fost incluse toate persoanele care nu aveau venituri proprii, salarii sau alte surse de venit, deci persoane ale căror membrii de familie erau aducători de venit dau alte persoane fără venit.³⁸

În conformitate cu creșterea populației, în Oradea, în perioada analizată, atât numărul aducătorilor de venit, cât și numărul întreținuților crește exponențial (vezi anexa 3). Cu privire la întreaga perioadă, ponderea aducătorilor de venit crește cu cca. 4%, iar ponderea întreținuților scade tot atât de mult. Tendința corespunde cu schimbările referitoare la activitatea economică din celelalte țări în curs de modernizare. Totodată, activitatea economică este strâns legată de caracteristicile de vârstă și gen ale populației urbane. În timp ce în cazul bărbaților, ponderea aducătorilor de venit crește cu aproape 6%, în cazul femeilor, creșterea abia ajunge la 2,5%. Scăderea ponderii întreținuților este aproape egală cu creșterea ponderii aducătorilor de venit: în cazul bărbaților, scăderea proporțională a numărului întreținuților este de aproape 6%, iar la femei, de 2,5%. Prin urmare, populația care iese din categoria întreținuților intră în cea a aducătorilor de venit. Dacă ne uităm însă la valori absolute, vedem o altă imagine. În timp ce în cazul femeilor, numărul aducătorilor de venit și cel al întreținuților cresc paralel, la bărbați, numărul aducătorilor de venit arată o creștere dinamică, iar cel al întreținuților crește într-o măsură mult mai mică. Cea mai mare parte a creșterii a avut loc în anii 1920. În general, putem afirma că în timp ce pe la sfârșitul perioadei, două treimi din toți bărbații orădeni aveau un loc de muncă, în cazul femeilor, pragul simbolic de 50% al ratei de angajare nu este depășit până în 1930. În ceea ce privește activitatea economică, femeile au ajuns în 1941 la nivelul pe care bărbații l-au atins încă din 1910.³⁹

Distribuția pe sectoare a ocupațiilor

Din cauza structurii lor, recensămintele istorice nu sunt potrivite pentru a delimita clar distribuția pe sectoare a ocupațiilor pentru a face posibilă analiza lor. Problema este, de fapt, la sectorul terțiar, elementele structurii ocupaționale deosebindu-se după

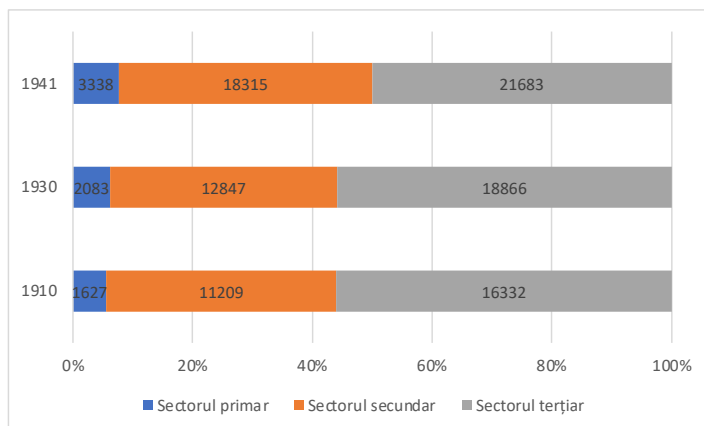
³⁷Faragó 2011: 286–287.

³⁸Kepecs 1995 (ed.): 127.

³⁹ Biografia economică a individului nu poate fi analizată strict prin recensăminte, fiind nevoie și de alte date demografice. Așa cum formulează Faragó Tamás: „*Individul consumă pe tot parcursul vieții sale, dar nu desfășoară activitate productivă decât în perioada de viață activă din punct de vedere economic.*” (Faragó 2011: 286.)

criteriile economiei perioadei respective, și nu pe serviciile economice pe care le cunoaștem azi.⁴⁰

graficul nr. 1. Distribuția pe sectoare a ocupațiilor în populație

Conform modelului clasic al distribuției sectoriale a ocupațiilor, în cursul secolului XX, după o expansiune rapidă a industriei, suntem martorii unei creșteri a ponderii persoanelor cu activitate în domeniul serviciilor, respectiv ai unei diminuări a sectorului primar.⁴¹ Așa cum arată și diagrama de mai sus, distribuția sectorială a ocupațiilor din Oradea arată altfel. Pe lângă creșterea ambelor sectoare ale economiei, putem observa două tendințe esențiale. Pe de o parte, se observă o creștere a ponderii lucrătorilor industriali și o scădere a ponderii lucrătorilor în domeniul serviciilor. Până în 1941, procentajul de 55,99% al serviciilor scade la 50,03%. În ciuda unei creșteri semnificative a industriei (de la 38,43% în 1910 la 42,26% în 1941), acest sector reprezintă mai puțin de 50% sută din ocupații. Spre deosebire de asta, importanța industriei este incontestabilă. Unul dintre motivele creșterii lente a industriei este criza generată de război, urmată de criza economică. Din acest motiv, industria s-a transformat și și-a pierdut semnificația. Deși au existat noi inițiative, creșterea producției industriale a fost relativ lentă.⁴² Cealaltă tendință caracteristică este creșterea ponderii sectorului primar. În perioada interbelică, acest lucru putea fi explicat prin intrarea populației rurale în orașe. Fără cercetări referitoare la migrație, însă, nu putem da un răspuns sigur.

STRUCTURA OCUPAȚIONALĂ

Analizele privind structura ocupațională și schimbările acesteia în timp pot adăuga multe detalii importante celor formulate mai devreme. Conform datelor anexei 4, în

⁴⁰Tomka 2009: 160.

⁴¹Tomka 2009: 158.

⁴²Fleisz 2005b: 36.

Oradea din „La Belle Epoque”, majoritatea persoanelor lucrau în industrie, urmate de servitori și comercianți. 57,05% din populația aducătoare de venit din Oradea lucra în aceste trei sectoare ocupaționale. Dacă adăugăm militarii, respectiv angajații în sectorul public și liber-profesioniștii, putem concluziona că două treimi (75,84%) din populația orașului lucrau în 5 sectoare ocupaționale: industrie (peste 10 mii de persoane), servitori, comerț, armată, sector public și liber-profesioniști (aceștia din urmă reprezentau în jur de 2700-3500 persoane). Cei mai puțini angajați erau în industria minieră și metalurgie. În 1930, aproape 20% din populație a fost inclusă în categoria „alte ocupații sau ocupație necunoscută”, așadar, și aceste date necesită o abordare critică. Dacă totuși luăm datele recensământului României ca atare, în 1930, puțin mai mult decât jumătate din populație (53,97%) avea o activitate în industrie și servicii publice sau ca liber-profesionist. Și comerțul avea o pondere semnificativă. 66,50% din populația analizată intră în aceste 3 sectoare ocupaționale. Deoarece în cazul a 4 sectoare ocupaționale, nu avem date, nici o analiză suplimentară de secțiune transversală nu mai are sens. Recensământul din 1930 ne ajută însă să înțelegem schimbările structurii ocupaționale din Oradea înainte și după război. De notat că, printr-o intervenție forțată din partea statului, se observă o creștere semnificativă a ponderii persoanelor care lucrează în servicii publice sau sunt liber-profesioniști. În acest domeniu, observăm o creștere de 14,65% între 1910 și 1930. La baza acestui proces, se află schimbarea pe criterii etnice a elitei politice, a persoanelor din administrația publică locală și centrală din oraș și din județ.⁴³

În 1941, observăm noi schimbări în structura ocupațională a Oradiei. Industria rămâne sectorul cel mai important al economiei (37,73%), însă pe locul 2, ajunge armata, fapt ce se datorează administrației militare din toamna și iarna anului 1940, respectiv situației de conflict. Dacă, similar celor de mai sus, luăm în considerare pragul de 100%, atunci trebuie să vorbim și despre comerț, dar și serviciile publice și liber-profesioniștii. 67,38% din populația orașului a lucrat în aceste patru sectoare ocupaționale. Cele mai puține persoane aveau activitate în continuare în industria minieră și metalurgia, în domeniul financiar, al creditelor și al asigurărilor, respectiv în celelalte categorii ocupaționale. Între grupurile superioare și inferioare, au intrat ocupații care au trecut prin perioade de creștere semnificativă în ceea ce privește numărul de persoane față de 1910, precum pensionarii, capitaliștii, producătorii primari, servitorii, respectiv ocupațiile legate de transport. Împreună, acestea reprezentau 24,39% din populație.

La nivelul sectoarelor ocupaționale, se observă diferențe în structura interioară a sistemului ocupațional în cazul diferitelor perioade. Schimbările în timp arată procesele prin care datele se schimbă ori român constante. În perioada analizată, stabilitatea este reprezentată de industrie, comerț, servicii publice și profesii liberale, respectiv armata.⁴⁴ Ultimele pe listă au rămas aceleași sectoare ale economiei: industria minieră și

⁴³Până în acest moment, nu se cunosc analize detaliate despre acest factor.

⁴⁴ Din anul 1930, nu există date despre numărul militarilor, dar pentru că în 1910, acest sector se afla la locul 4 ca număr de reprezentanți, iar în 1941, a urcat pe locul 2, putem presupune că și în 1930, a fost un element definitiv în structura ocupațională a Oradiei.

metalurgia, respectiv domeniul financiar, creditele și asigurările. Între cele două, se regăsesc sectoarele ocupaționale ale căror structură s-a modificat odată cu trecerea timpului. Acestea reprezintă schimbarea. Aici, observăm două tendințe. Pe de o parte, se deosebesc categoriile de transport, servitori⁴⁵ și zilieri. Numărul pensionarilor, al capitaliștilor și al producătorilor primari sunt în creștere.

Aspectele de gen sunt și ele utile în analiza structurii ocupaționale. Așa cum este de știut, în timpul dualismului, rata de angajare a femeilor era foarte scăzută. În 1910, cele mai multe femei lucrau ca servitoare (37,21%), iar 27,37% erau angajate în industrie. 64,59% din femeile aducătoare de venit erau angajate într-una din aceste două domenii. Cele mai puține femei lucrau în domeniul financiar, credite și asigurări, transport și producție primară (pondere între 0 și 1%). Între cele două, cu câteva sute de angajate, se află serviciile publice și profesiile libere, pensionarele, capitalistele, lucrătoarele în comerț, zilierele și celelalte domenii. În total, acestea reprezentau aproape o treime (32,42%) din toate femeile angajate. Recensământul din 1930 este util doar în cazul câtorva dintre ocupații.⁴⁶ Conform acestuia, industria, în ciuda unei scăderi de cca. 2 puncte procentuale, reprezenta unul dintre cele mai importante sectoare ocupaționale pentru femei. În 1930, numărul femeilor angajate în comerț, producție primară, transport, finanțe, creite și asigurări s-a dublat, respectiv s-a triplat. Rata de angajare a femeilor a crescut și în cazul serviciilor publice și profesii libere. În 1941, spre deosebire de 1910, cele mai multe femei lucrau ca servitoare, erau pensionare, capitaliste, angajate în servicii publice sau liber-profesioniste. În aceste domenii se regăsesc 70,16% dintre femei în această perioadă. Dacă luăm în considerare comerțul și celelalte ocupații, putem concluda că 86,91% dintre femei lucrau în aceste domenii.

În cazul bărbaților, distribuția ocupațiilor era diferită. În 1910, cei mai mulți bărbați lucrau în industrie (39,00%), armată (13,96%) și comerț (11,56%). Aceste domenii reprezentau 64,52% din bărbați. Cei mai puțini bărbați lucrau în industria minieră și metalurgia, ca servitori, în ocupații legate de finanțe, asigurări și credite, erau pensionari sau capitaliști. Pe la mijlocul clasamentului, îi găsim pe angajații în servicii publice, liber-profesioniști, producătorii primari, respectiv zilieri. Totalul acestora a fost de 28,16%. Recensământul din 1930 arată o imagine mai clară asupra ratei de angajare a bărbaților.⁴⁷ Cei mai mulți bărbați - nesocotind armata, despre care nu există date - au fost angajați în industrie, servicii publice sau profesii libere, respectiv în comerț. În aceste domenii au lucrat 72,19% din populația masculină. Ponderea celor din servicii publice și profesii libere crește cu 19,15 puncte procentuale. Aici se observă efortul pentru sprijinirea națiunii române, mai exact punerea în practică a măsurilor pentru întărirea a clasei de mijloc de etnie română, în urma căreia crește numărul angajaților de stat și din primării, salarizați din bugetul central. În comparație cu asta, în

⁴⁵O scădere de 6,21% în 30 de ani. În cifre absolute, numărul lor scade cu cca 1000 de persoane.

⁴⁶33,68% dintre femeile angajate intrau, conform datelor, în categoria celorlalte ocupații.

⁴⁷13,89% dintre bărbații angajați intrau, conform datelor, în categoria celorlalte ocupații.

1941, se observă un fel de revenire la ce a fost înainte. Cele trei sectoare ocupaționale care angajează cele mai multe persoane devin industria, armata și comerțul. În aceste domenii au lucrat 66,19% din populația masculină. Domeniile cu cei mai puțini bărbați angajați în 1941 erau aceleași ca în 1910. O transformare mai spectaculoasă s-a petrecut în sectoarele ocupaționale aflate la mijlocul clasamentului: crește numărul și ponderea celor din producția primară, urmată de transport, pensionari și capitaliști. Aproape 20% din populația masculină aducătoare de venit intră în această categorie.

STRUCTURA INTERIOARĂ A FORȚEI DE MUNCĂ

Rapoartele ocupaționale arată și calitatea în care populația activă își desfășoară activitatea. Fac însă referire și la raportul pe care persoana activă îl are cu angajatorul, respectiv cu mijloacele de producție.⁴⁸ În conformitate cu terminologia nu foarte consistentă și categoriile recensămintelor maghiare, pe baza rapoartelor ocupaționale, apar trei date importante: categoria *independenților* (*önállók*)⁴⁹, a *funcționarilor* (*tisztviselők*)⁵⁰, respectiv a *personalului auxiliar* (*segédszemélyzet*)⁵¹. Aceste grupuri au fost împărțite în subgrupuri, incluzând și „membrii de familie ajutători” (*segítőcsaládtagok*).⁵² Încă din 1941, Thirring Lajos a propus folosirea denumirii de „angajat” pentru definirea acestor două categorii din urmă, conform practicii internaționale. Iar în cadrul acestora, conform propunerii, ar trebui făcută distincția între angajații funcționari și nefuncționari. Cultura generală, pregătirea, stilul de viață și statutul social al acestora diferea în mare măsură.⁵³ Tocmai de aceea este nevoie de diferențierea celor două categorii de angajați.⁵⁴ După Thirring Lajos, „categoria mare a

⁴⁸Kepecs József 1995 (ed.): 136.

⁴⁹În definiția lui Thirring Lajos, categoria independenților include „proprietarii mari, mijlocii și mici (locatarii), marii și micii producători, transportatorii, medicii, moașele, farmaciștii, avocații, profesorii, dascălii, artiștii, scriitorii cu practică privată, respectiv ceilalți aducători de venit inactiv (capitaliștii și proprietarii care închiriază studenților sau altor chiriași).” (Thirring 1981: 17.) Comp. Recensământul Ungariei din anul 1941

⁵⁰„Muncitorii intelectuali sunt cei a căror muncă nu necesită efort fizic”. [...] *Toți cei care apar în tabele - așa cum se spune pe vremuri - în rubrica «funcționarilor».*” (Thirring 1981: 18.)

⁵¹Conform chestionarului aferent recensământului din 1910: „marcarea raportului ocupațional (dacă este independent sau funcționar, asistent, ucenic, ajutător familial, servitoare, slugă etc.)” Pe chestionarul recensământului din 1941, răspunsurile posibile la această întrebare erau tipărite în prealabil: „independent - funcționar - maistru - subofiter - muncitor calificat - muncitor instruit - muncitor necalificat - zilier - asistent - membru de familie ajutător - ucenic - șofer - servitor - curier - producător gospodăresc cu contract - supraveghetor gospodăresc cu contract - servitor gospodăresc cu contract - servitor gospodăresc cu masă - servitor gospodăresc (angajat în gospodărie) - sau: ...” (Kepecs 1995 (ed.): 137.)

⁵²Categoria „membrilor de familie ajutători” se regăsește între aducătorii de venit, iar aceste persoane au fost considerate dependente de o persoană „independentă”. În cursul recensământului din 1910, categoria membrilor de familie ajutători nu a fost clar definită. (Kepecs 1995 (ed.): 129.) Instrucțiunile generale pentru recensământul din 1910 vezi: Buday 1911: 475–503. În conformitate cu prevederile instrucțiunilor recensământului din 1941, în categoria membrilor de familie ajutători au fost introduși „toți membrii de familie care contribuie regulat și fără renumerație, în mod activ, la ocupația capului familiei sau eventual a altor membrii de familie.” (MNL OL XXXII–23–m–B. cutia B.2.1.2. 42.)

⁵³Istoria socială a funcționarilor privați între 1890–1938 a fost analizată de Bódy Zsombor. Vezi Bódy 2004: 78–80. La analiza statistică a funcționarilor din industria producătoare vezi Durkó 1944: 422–432.

⁵⁴Thirring 1944: 201.

independenților și angajaților - funcționari și muncitori - nu ne oferă decât informații brute despre semnificația populației din clasele și straturile sociale."⁵⁵ Cea mai mare problemă a categoriilor folosite ca raport ocupațional este faptul că sunt „deschise”, și pot fi tranzitate ușor.

În cazul recensământului românesc din 1930, rapoartele ocupaționale au o structură similară cu cele din Ungaria. Există însă și diferențe, atât la nivel de formă, cât și la nivel de esență. Categoria independenților corespunde, mai mult sau mai puțin, cu rubrica „*proprietar și patron*”⁵⁶. În recensământul românesc, funcționarii nu își au categoria proprie, apare însă categoria de *profesioniști liberi*. Între rubricile celorlalți angajați, se regăsesc *salariații*⁵⁷, *ucenicii* și *practicanții*, *servitorii*, *membrii familiei auxiliare*, respectiv un grup denumit *alții*.⁵⁸

Luând în considerare cele de mai sus, în ce urmează, vom încerca să comparăm situația angajării orădenilor înainte și după război, bazat pe cele trei recensăminte. În cursul analizei, acolo unde a fost posibil, unele categorii au fost comasate, iar altele lăsate de sine stătătoare. Așa am ajuns la categoriile de independenți, funcționari, membrii de familie ajutători, respectiv alte categorii de personal auxiliar (anexa 5). din 1910, nu avem date comparabile decât în cazul sectoarelor ocupaționale I-IV.

În armonie cu creșterea populației, în fiecare dintre rapoartele ocupaționale, a crescut numărul reprezentanților (anexa 6). Dacă ne uităm la datele din rubrica liber-profesioniștilor din recensământul anului 1930, observăm că cele mai multe persoane cu statut de funcționar nu au fost incluse aici, ci în grupul altor categorii de personal auxiliar.⁵⁹ De aceea, se pune problema comparabilității recensământului românesc cu cele maghiare în această formă. Referitor la structura interioară a rapoartelor ocupaționale, notăm faptul că cele mai multe persoane erau angajate ca alte categorii de personal auxiliar. În 1910, 60,81% a populației intra în această categorie. Dacă luăm în considerare recensământul românesc din 1930, se observă o creștere de 20%. În 1941, 69,67% a aducătorilor de venit intrau în alte categorii de personal auxiliar. A doua formă de ocupație ca mărime era reprezentată de grupul independenților. Pe locul al treilea, îi găsim pe funcționari. În statisticile din anul 1930, funcționarii sunt ascunși în alte categorii. Legat de creșterea numărului bugetarilor, am arătat deja această tendință între cele două războaie, așadar, probabil, dintre toate cele trei perioade, aceasta este cea în care se află cei mai mulți funcționari în Oradea. Ponderea membrilor de familie ajutători este nesemnificativă (cca. 1%) în întreaga perioadă. Acest lucru se referă atât la femei, cât și la bărbați.

⁵⁵Thirring 1944: 201.

⁵⁶Sau angajator.

⁵⁷Recensământul României din 1930 vol. 5 1940.

⁵⁸Se poate înțelege și ca salariat/renumerat/angajat/lucrător.

⁵⁹ Mai exact, în grupul salariaților. Numărul mare al persoanelor liber profesioniste și angajate în așa-numitele servicii publice din 1930 demonstrează existența unei mari categorii de funcționari. Comp. cu subcapitolul „Transformarea structurii ocupaționale”

Însă analizând datele pe gen, aflăm semnificativ mai multe detalii. În Oradea din anul 1910, cele mai multe femei activau independent (46,39%), urmate de femeile funcționare și din alte categorii de personal auxiliar (23,89%–28,28%). Majoritatea femeilor independente lucrau în industria de îmbrăcăminte, fără sediu propriu, sau alte ramuri ale industriei. Datele arată că la începutul secolului XX, majoritatea femeilor câștigau un venit din activități independente, însă pe la sfârșitul perioadei, această situație s-a schimbat. Ocupațiile care, înainte, permiteau o activitate independentă, au pierdut teren. Acest lucru indică schimbări ale pieței muncii, dar și ale nivelului de pregătire a forței de muncă. Crește numărul și ponderea salariaților și scade numărul și ponderea independenților.⁶⁰Femeile salariate sunt nevoite să se angajeze în sectoarele industriale și ocupaționale precum fabricile. Marea majoritate a lor a reușit să ocupe locuri de muncă necalificate care aduceau un salariu mai mic. Acest lucru este demonstrat și de faptul că în ceea ce privește angajarea femeilor, 67,02% dintre ele se află în alte categorii de personal auxiliar. Rapoartele de muncă ale bărbaților sunt mult mai diverse. Marea majoritate a lor a fost reprezentată de alte categorii de personal auxiliar. În ceea ce privește funcționarii aducători de venit, în comparație cu 1910, se arată o scădere de 6.14 puncte procentuale.

Am comparat rapoartele ocupaționale cu sectoare ocupaționale (tabelul 7). Din această comparație, a reieșit faptul că în 1910, majoritatea orădenilor care aveau activitate independentă lucrau în industrie sau în comerț (85,70%). Și în 1930, cei mai mulți angajați se regăsesc în aceste două sectoare ocupaționale, ponderea lor totală este însă puțin mai mică (69,27%). În ambele perioade, ponderea producției primare este relativ mare (de 10%). În 1941, cei mai mulți independenți se regăseau tot în industrie și comerț, ponderea lor însă a continuat să scadă (61,82%). Treimea rămasă este reprezentată de pensionari, capitaliști, producătorii primari, respectiv alte ocupații necunoscute. În cazul funcționarilor, în 1910, cei mai mulți erau angajați în producția primară (26,61%), dar și industria, respectiv comerțul sunt reprezentate într-o mare măsură (peste 20%). Cele trei sectoare ocupaționale împreună reprezintă 68,20%. În 1930, mai mult ca jumătate din funcționari intrau în categoria „nedeclarate”. Cealaltă jumătate (44,53%) se regăsește în servicii publice și profesii liberale. În 1941, cei mai mulți funcționari (36,14%) se regăseau în continuare în servicii publice și profesii liberale. Pensionarii, capitaliștii, respectiv comerțul și industria reprezentau și ele procentaje semnificative, între 12 și 18%.

Categoria de alte categorii de personal auxiliar și membrii de familie ajutători, care corespunde mai mult sau mai puțin grupului muncitorilor, se compune astfel: În 1910, cele mai multe persoane din alte categorii de personal auxiliar se regăseau în industrie (66,29%), însă și ponderea comerțului, a transportului și a producției primare era semnificativă (total: 33,31%). În cazul membrilor de familie, se deosebesc trei sectoare ocupaționale: producția primară (41,28%), comerțul și transportul (total:

⁶⁰Tomka 2009: 150.

50,00%). În 1930, grupul celorlalte categorii de personal auxiliar are o pondere semnificativă în două cazuri: industria, serviciile publice și liber-profesioniștii reprezintă un total de 57,47%. În cazul membrilor de familie ajutători, prezența lor se observă aproape exclusiv în producția primară. În 1941, cea mai mare parte a celorlalte categorii de personal auxiliar se găsește în industrie (42,14%). Ponderea armatei este și ea relativ semnificativă (15,63%). Puțin mai mult de jumătate din membrii de familie ajutători lucrează, în 1941, în producția primară. Dar crește ponderea lor și în comerț și industrie.

Femeile independente lucrează în cea mai mare parte în industrie și comerț (93,71%). Situația nu s-a schimbat semnificativ nici în 1930: industria și comerțul rămân cele mai mari sectoare ocupaționale (94,74%). Schimbarea se produce în 1941, industria și comerțul menținându-se pe primul loc (54,89%), a crescut însă semnificativ ponderea femeilor independente între pensionari, capitaliști și producătorii primari (30,37%). În ceea ce privește funcționarii, în 1910, cele mai multe femei lucrau în producția primară (56,94%), însă rolul industriei și al comerțului este în continuare important (29,82%). Deoarece nu avem date din 1930, doar recensământul din 1941 poate fi analizat. În acest an, distribuția femeilor funcționare pe sectoare ocupaționale se schimbă radical. Cele mai multe funcționare sunt pensionare, capitaliste, lucrătoare în servicii publice, sau liber-profesioniste. Dintre muncitorii fizici, în cazul celorlalte categorii de personal auxiliar, observăm o preponderență a industriei (80,67%), urmată de comerț (12,60%). În cazul membrilor de familie ajutători, distribuția arată altfel: lângă industrie și comerț (82,98%), se observă o pondere semnificativă a producției primare (17,02%). În cazul celorlalte categorii de personal auxiliar, procentajele sunt similare cu cele de mai sus. Și aici, cele mai importante sectoare ale economiei rămân industria și comerțul (79,39%). Prezența membrilor de familie ajutători se observă aproape exclusiv în producția primară (92,67%). În 1941, pe lângă industrie, ponderea servitorilor între alte categorii de personal auxiliar este și ea semnificativă. În cazul membrilor de familie ajutători, producția primară este cel mai important sector ocupațional (68,45%).

În 1910, cei mai mulți bărbați independenți, similar femeilor, aveau o activitate în industrie și comerț (82,29%), singura deosebire fiind faptul că în cazul lor, producția primară și transportul aveau și ele o pondere importantă. În 1930, paralel cu un trend descrescător, se menține rolul central al industriei și al comerțului (69,68%). Se menține, totodată, și ponderea producției primare. În 1941, pe lângă tendințele mai vechi (industrie, comerț [64,56%] și producție primară), crește ponderea salariaților din servicii publice și a liber-profesioniștilor. În 1910, în cazul bărbaților, ponderea funcționarilor este de câte un sfert în industrie, comerț, finanțe și credite, respectiv asigurări și transport. Referitor la datele din 1930, este interesantă ponderea mare a angajaților din servicii publice (47,20%), dar și a celor cu ocupație necunoscută și altele (51,08%). În 1941, paleta este mai diversificată decât cu 10 ani în urmă, dar serviciile publice și profesiile liberale sunt în vârful clasamentului cu 35,72%. Un număr semnificativ de funcționari lucrau și în industrie și comerț (29,59%). Nu în ultimul rând, bărbații muncitori fizici din celelalte categorii de personal auxiliar, în 1910, au fost

angajați majoritar în industrie (64,98%), a rămas însă importanța comerțului și a producției primare. În cazul membrilor de familie ajutători, o pondere semnificativă o au producția primară și transportul. Datele din 1930 arată însă o altă situație. 33,81% din persoanele din celelalte categorii de personal auxiliar erau angajați în servicii publice și profesii liberale, cu procentaje similare și în industrie, iar membrii de familie ajutători masculini se găsesc aproape exclusiv în producția primară. Cu 10 ani mai târziu, importanța serviciilor publice a scăzut, a crescut însă ponderea angajaților în industrie și alte categorii de personal auxiliar. În cele două ramuri ale economiei se regăsesc 65,35% din cei din alte categorii de personal auxiliar. Situația ocupațională s-a modificat și în cazul membrilor de familie ajutători: 42,92% erau angajați în producția primară, 39,82% lucrau în comerț și 13,27% industrie.

În lucrarea noastră, am încercat să analizăm stratificarea ocupațională a Oradiei în trei perioade de timp, cu ajutorul celor trei recensăminte aferente. Utilitatea și valabilitatea datelor recensămintelor, și, în general, a datelor macrosociale, este limitată, însă noi credem totuși că am reușit să descoperim câteva dintre schimbările sociale care au determinat structura ocupațională a Oradiei în perioada dinainte și de după Primul Război Mondial. Distribuția pe sectoare a ocupațiilor a demonstrat faptul că în ciuda schimbărilor politice și structurale, Oradea a continuat pe calea industrializării. De exemplu, activitatea economică a femeilor a arătat o creștere constantă. Descoperirea principalelor tendințe ale structurii ocupaționale, respectiv ale rapoartelor ocupaționale ne-a permis să conturăm o imagine mai detaliată despre schimbările produse în stratificarea ocupațională a Oradiei. Desigur, în cele ce urmează, rămâne întrebarea: în ce măsură reflectă afirmațiile de mai sus schimbările statistice și schimbările puterii, respectiv cele produse în situația ocupațională a grupurilor colective și a membrilor individuali ai acestora? Pentru a găsi răspunsul, este nevoie de mai multe cercetări.

SURSE

Arhivele Naționale ale Ungariei

Tabelele de prelucrare XXXII–23–h–1941. 1941. 443. ale recensământului din 1941 cutia 443.

XXXII–23–m–B. Documentele aferente recensământului. Cutia B.2.1.2

Recensământul Ungariei din anul 1910, vol. 3. 1914: *Recensământul populației țările Sfintei Coroane Maghiare din anul 1910. Partea a treia. Ocupațiile și statisticile de afaceri.* (MStK. Seria nouă, vol. 52) Budapesta.

Recensământul Ungariei din anul 1910, vol. 4. 1915: *Recensământul populației țările Sfintei Coroane Maghiare din anul 1910. Partea a patra. Ocupațiile populației coroborate cu principalele date demografice, respectiv cu situația de*

- proprietate de case și terenuri a populației.* (MStK. Seria nouă, vol. 56) Budapesta.
- Buday László (ed.) 1911: *Redactat de Oficiul Central de Statistică a Regatului Ungariei (1871–1911).* Budapesta.
- Dányi Dezső et al. 1975: *Recensământul din 1941 1: Date ocupaționale pe comune.* Budapesta.
- Recensământul României din 1930 vol. 5 1940: *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Profesii: populația după situația în profesie, sex, grupe de vârstă, instrucție și neam pe clase de profesii.* București.
- Recensământul populației României din anul 1930 vol. 6 1940: *Profesii: populația pe clase și grupe de profesii după sexe, vârstă, instrucție și neam.* București.
- Varga E. Árpád 1999: *Erdélyetnikai és felekezeti statisztikája / Statistica etnică și confesională a Transilvaniei* (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>— ultima descărcare: 20 decembrie 2016)

BIBLIOGRAFIE

- Adorján Péter 1941: *A halottváros (Orașul mort)* Budapesta.
- Bárdi Nándor 2013: *Otthoneshaza / Casă și patrie. Tanulmányok a românia magyar kisebbségtörténetéről (Studii despre istoria minorității maghiare din România).* Miercurea Ciuc.
- Bódy Zsombor 2004: *Egytársadalmiosztályszületése. A magántisztviselőtársadalom története 1890-1938. (Nașterea unei clase sociale. Istoria socială a funcționarilor privați 1890-1938.* Budapesta.
- Csiki Tamás 1999: *Városizsidóság és zakkélet- és kelet Magyarországon (Evreimea urbană în Ungaria de Nord-Est și Est),* Budapest.
- Durkó Gábor 1944: *Magyarországgyáripari tisztviselőinek létszáma és iskolaivégzettsége 1941-ben (Numărul și pregătirea funcționarilor din industria de producție în Ungaria în 1941) Statisztikai Szemle (Cronica statistică) (9–12.) 422–432.*
- Faragó Tamás 1991: *Népszámlálási adatok a falusi iparról (1857–1910) (Date de recensământ despre industria rurală (1857–1910)) In: VII Kézművesipartörténeti Szimpózium (Simpozion de istoria artizanatului). Veszprém. 13–24.*
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába (Introducere demografia istorică). Volumul I* Budapesta.
- Fleisz János 2004: *„Centrumból periferia” (Din centru în periferie). Nagyvárada találkása 1919 és 1930 között. (Transformarea Oradiei între 1919 și 1930) Limes. 17. 4. 5–21.*

- Fleisz 2005a: *Város, társadalom, kultúra (Oraș, societate, cultură)*. Fundația Sapientia Varadiensis, Oradea.
- Fleisz János 2005b: *Egyvárosátalakulása (Transformarea unui oraș)*, Oradea.
- Gyáni Gábor 2001: *A középosztály és a polgárságmúltjakülönöstekintettel a dualizmus kori Erdélyre. (Trecutul clasei de mijloc și a burgheziei, cu accent pe Transilvania din perioada dualismului)*. In: Pál Judit – Fleisz János (ed.): *Erdélyivárostörténetitanulmányok (Studi de istorie urbană din Transilvania)*. Miercurea Ciuc. 157–177.
- Gyáni Gábor 2002: *Történetírásunk módszerekben (Istoria noastră pe secțiuni)*: In: Idem: *Történetdiskurzusok (Discursuri de istoric)*. Budapest. 13–55.
- Győri Illés István (ed.) 1937: *Metamorfosis Transylvaniae. Országgrészünk átalakulása (Transformarea regiunii noastre) 1918–1936*. Cluj-Napoca.
- Kepecs József 1992 (ed.): *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi (Pregătirea și publicațiile recensămintelor Ungariei) 1869–1990. Volumul II* Budapest.
- Kepecs József 1992 (ed.): *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi (Pregătirea și publicațiile recensămintelor Ungariei) 1869–1990. Volumul III* Budapest.
- Kormányos László 2005: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején (Dezvoltare urbană în Oradea la începutul sec. XX)*. Oradea 2005.
- Kormányos László 2015: *Város a békeárnyékában – nagyvárad i korrajz két világháború között (Un oraș în umbra păcii - tablou despre perioada interbelică a Oradei)*. In: Fehér Dezső (ed.): *Bihar-Biharmegye Oradea- Nagyvárad kultúr története és öregdiákjainak emlékkönyve (Istoria culturală a Bihar-Biharmegye Oradea- Nagyvárad și cartea de amintiri a absolvenților)*. Oradea. [1933-1937]
- Kövér György 2006: *Magyarországtársadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig (Istoria socială a Ungariei de la Epoca Reformelor până la Primul Război Mondial)*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarországtársadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig (Istoria socială a Ungariei de la Epoca Reformelor până la al Doilea Război Mondial)*. Budapest. 11–188.
- Lőwy Dániel 2015: *Az úrváros szidő lakosai. A nagyvárad szidő ságtörténete (Cetățenii evrei ai orașului nobil. Istoria evreimii din Oradea)*. Budapest.
- Makkai Zoltán – Pászta Ottó 2008: *Aziparrövid története (Scurta istorie a industriei)*. In: Benedek Klára (szerk.): *Nagyvárad ipartörténete (Istoria industriei din Oradea)*. Oradea.
- Lucia Cornea 2007: *Oradea în perioada interbelică*. In: Liviu Borcea – Gheorghe Gorun (ed.): *Istoria orașului Oradea*. Oradea.
- Thirring Lajos 1944: *Népünk foglalkozása. Az 1941. évi népszámlálás előzetes eredményei. (Ocupațiile neamului nostru. Rezultate*

- preliminare ale recensământului din 1941). *Magyar StatisztikaiSzemle (Cronica statistică maghiară)* (6.) 191–209.
- Thirring Lajos 1981: *Az 1941. évinépszámlálás. A népszámlálástörténeteésjellemezése (Recensământul din 1941. Istoria și caracteristicile recensământului)*. Budapest. (*TörténetiStatisztikaiKötetek / Volume de Statistică Istorică*)
- Tomka Béla 2009: *Európatársadalomtörténete a 20. században (Istoria socială a Europei în secolul XX)*. Budapest.
- Thirring Lajos 1981: *Recensământul din 1941 A népszámlálástörténeteésjellemezése (Istoria și caracteristicile recensământului)*. Budapest.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmistátusésfoglalkozásazosztrákés a magyartársadalomstatisztikában (Statut social și ocupații în statistica socială austriacă și maghiară). *StatisztikaiSzemle (Cronica statistică)* (1.) 62–86.
- Tóth Zoltán 2015: Társadalomfogalmakazosztrákés a magyartársadalomstatisztikában (Noțiuni sociale în statistica socială austriacă și maghiară). Budapest.
- Vass Gergely 2008: Népszámlálásiiratok a Magyar OrszágosLevéltárban (Documente de recensământ în Arhivele Naționale ale Ungariei). *LevéltáriKözlemények (Comunicate de arhivă)* (79.) 65–76.
- Varga E. Árpád 1998: *Fejezetek a jelenkoriErdélynépesedéstörténetéből (Capitole din istoria populației Transilvaniei de astăzi)*. Budapest.

1. Distribuția populației Oradiei pe limbă maternă, 1880–1941

An	Română	Maghiară	Germană	Altele total	Evreiască, idiș	Țigănească	Ucraineană	Sârbă	Slovacă	Total
1880	2050	27220	1171	883		55	46	33	344	31324
1890	2527	34239	1014	777		520	40	18.	297	38557
1900	3335	44750	1404	688			27	21.	188	50177
1910	3604	58421	1416	728			25	59	279	64169
1920	8441	40744	598	18298	17880					68081
1930	22412	42630	927	16718	14764	571	414	75	228	82687
1941	4835	85383	671	2053	1546	107	61	25	93	92942

2. Comparația listelor de ocupații aferente recensămintelor din 1910 și 1941

Grup de ocupații	Numărul grupurilor și subgrupurilor de ocupații	
	1910	1941
I. Producția primară		
1. Agricultură	1–4	1–39; 54–55
2. Silvicultură și vânătoare	5–6	40–53; 61–62
3. Pescuit și piscicultură	9–10	56–57
4. Apicultură	7	58
5. Creșterea viermilor de mătase	8	59
II. Industria minieră și metalurgia		
Industria minieră și metalurgia	11–19	63–74
III. Industrie		
1. Industria de fier și metal	20–41	75–96
2. Construcție mașini	42–48; 51–55	97–109, 112–113
3. Industria energiei electrice	49–50	114–115; 110–111
4. Industria de piatră, pământ, azbest și sticlă	56–66	116–130
5. Industria lemnului	67–84	131–152

⁶¹ Sursele datelor din anexă sunt următoarele: recensământul Ungariei din anul 1910, vol. 3. 1914: 668–693; 500–503; Recensământul Ungariei din anul 1910 vol. 4 1915: 626–641. Recensământul României din 1930 vol. 5 Recensământul României din 1930 vol. 6 MNOL XXXII-23-h-1941. 1941. 1941. cutia 443. Vezi și: Varga E. 1999.

6. Industria osului și a plasticului	85	153–155
7. Industria de pielărie	86-90	156–161; 189
8. Industria de cauciuc	92	162
9. Industria torsului și țesutului	91; 93–101	163–188; 190
10. Industria de îmbrăcăminte	102–117	191–201
11. Industria hârtiei	121–123	202–204
12. Industria alimentară	124–153	205–235
13. Industria chimică	154–169	236–260
14. Industria de construcții	170–184	261–287
15. Servicii (și industria ospitalității)	118–120; 185–198	288–306
16. Alte tipuri de industrie	199–201	307–309
IV. Comerț		
1. Comerțul cu animale, comerțul cu produse agricole și animaliere	202–221	310–328
2. Comerțul cu produse silvice și miniere	222–225	329–331
3. Comerțul cu produse din fier, metal, comerțul cu mașini și alte echipamente sau utilaje	226–233	332–345
4. Comerțul cu produse din lut și sticlă	234–235	346–347
5. Comerțul cu produse din lemn, piele, cauciuc, de îngrijire, de lux, de papetărie (recihzite)	236–239	348–352
6. Comerțul cu produse provenite din industria torsului și țesutului, respectiv industria de îmbrăcăminte	240–247	353–366
7. Comerțul cu alimente și delicatessen	248–259; 266	367–389
8. Comerțul cu produse farmaceutice și chimice	260–262	388–396
9. Comerțul cu cărți, opere muzicale și filme	263–264	397–400
10. Negustori de vechituri	265	401–402
11. Publicani și taxe de import orășenesc	267	—
12. Magazine	268	403
13. Intermediari de servitori și locuri de muncă	269	404
14. Agenți de publicitate, ziare și anunțuri	270	405

15. Transportatori	271	406
16. Alte sectoare ale comerțului, comercializare mărfuri	272–273	407–414
17. Domenii conexe magazinelor	274–278	415–420
V. Finanțe, credite și asigurări		
Finanțe, credite și asigurări	279–284	421–424
VI. Transport		
1. Drumuri publice	285–289	425–430
2. Căi ferate	290–292	431–437
3. Transport naval	293–297	438–441
4. Transport aerian	–	442
5. Poștă, telegraf, radio și telefon	298	443
6. Alte tipuri de transport	299–300	444–447
VII. Servicii publice și profesii liberale		
1. Legislație	301	448–449
2. Servicii de administrație publică	302	450–455
3. Servicii juridice	303	456–464
4. Servicii bisericești	304	465–470
5. Educație	305	471–491
6. Sănătate publică	306	492–502
7. Asociații și institute științifice și de interes public	307	503–508
8. Literatură și artă	308	509–518
9. Alți liber-profesioniști nespecificați	309	519–526
VIII. Armată		
Armată	310–313	527–528
IX. Zilieri		
Zilieri	314	529
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați		
Pensionari, capitaliști...	315–319	531–541
XI. Servitori		
Servitori		530
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație		
Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	320–336	542–559

3. Activitatea economică a populației aducătoare de venit, 1910–1941

	1910		1930		1941	
Bărbați						
Aducători de venit	22454	69.55%	29512	71.92%	34260	76.04%
Întreținuți	9833	30.45%	11522	28.08%	10798	23.96%
Total	32287	100.00%	41034	100.00%	45058	100.00%
Femei						
Aducători de venit	8940	28.04%	12338	29.62%	14265	30.56%
Întreținuți	22942	71.96%	29315	70.38%	32411	69.44%
Total	31882	100.00%	41653	100.00%	46676	100.00%
Total						
Aducători de venit	31394	48.92%	41850	50.61%	48525	52.90%
Întreținuți	32775	51.08%	40837	49.39%	43209	47.10%
Total	64169	100.00%	82687	100.00%	91734	100.00%

4 Distribuția pe sectoare a ocupațiilor în populație, în funcție de sectoare ocupaționale, 1910–1941

Bărbați						
Sectoare ocupaționale	1910		1930		1941	
I. Producția primară	1482	6.60%	1189	4.03%	2478	7.23%
II. Industria minieră și metalurgia	5	0.02%	57.	0.19%	6	0.02%
III. Industrie	8757	39.00%	9647	32.69%	13661	39.87%
IV. Comerț	2596	11.56%	3374	11.43%	3543	10.34%
V. Finanțe, credite și asigurări	299	1.33%	573	1.94%	261	0.76%
VI. Transport	1815	8.08%	2291	7.76%	2450	7.15%
VII Servicii publice și profesii liberale	2004	8.92%	8283	28.07%	2835	8.27%
VIII. Armată	3135	13.96%			5474	15.98%
IX. Zilieri	1021	4.55%			1108	3.23%

X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați	521	2.32%			1693	4.94%
XI. Servitori	219	0.98%			73.	0.21%
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	600	2.67%	4098	13.89%	678	1.98%
Total	22454	100.00%	29512	100.00%	34260	100.00%

Femei						
Sectoare ocupaționale	1910		1930		1941	
I. Producția primară	145	1.62%	894	7.25%	860	6.03%
II. Industria minieră și metalurgia		0.00%	15	0.12%		
III. Industrie	2447	27.37%	3128	25.35%	4648	32.58%
IV. Comerț	565	6.32%	1869	15.15%	1238	8.68%
V. Finanțe, credite și asigurări	28	0.31%	360	2.92%	63.	0.44%
VI. Transport	95	1.06%	387	3.14%	218	1.53%
VII Servicii publice și profesii liberale	759	8.49%	1529	12.39%	1299	9.11%
VIII. Armată						
IX. Zilieri	469	5.25%			726	5.09%
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați	745	8.33%			1667	11.69%
XI. Servitori	3327	37.21%			2395	16.79%
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	360	4.03%	4156	33.68%	1151	8.07%
Total	8940	100.00%	12338	100.00%	14265	100.00%

Total						
Sectoare ocupaționale	1910		1930		1941	
I. Producția primară	1627	5.18%	2083	4.98%	3338	6.88%
II. Industria minieră și metalurgia	5	0.02%	72	0.17%	6	0.01%
III. Industrie	11204	35.69%	12775	30.53%	18309	37.73%

IV. Comerț	3161	10.07%	5243	12.53%	4781	9.85%
V. Finanțe, credite și asigurări	327	1.04%	933	2.23%	324	0.67%
VI. Transport	1910	6.08%	2678	6.40%	2668	5.50%
VII. Servicii publice și profesii liberale	2763	8.80%	9812	23.45%	4134	8.52%
VIII. Armată	3135	9.99%			5474	11.28%
IX. Zilieri	1490	4.75%			1834	3.78%
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați	1266	4.03%			3360	6.92%
XI. Servitori	3546	11.30%			2468	5.09%
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații	960	3.06%	8254	19.72%	1829	3.77%
Total	31394	100.00%	41850	100.00%	48525	100.00%

5. Categoriile rapoartelor ocupaționale

1910	1941	Rubrici unificate
Independenți	Independenți	Independenți
Funcționari	Funcționari	Funcționari
Membri de familie ajutători	Membri de familie ajutători	Membri de familie ajutători
Muncitori șef lucrări, subofițeri	Subofițeri, supraveghetori economici, șefi lucrări, mașiniști	Subofițeri, șefi lucrări
Ucenici, servitori	Muncitori șef lucrări, muncitori instruiți, asistenți, ucenici, aghiotanți, vizitii, servitori, curieri, șoferi	Ucenici, asistenți, servitori, altele
Muncitori necalificați, zilieri	Muncitori, muncitori necalificați, zilieri	Muncitori, muncitori necalificați, zilieri

6. Rapoarte ocupaționale 1910–1941

Rapoarte ocupaționale	Bărbați					
	1910		1930		1941	
Independenți	3558	23.81%	5017	17.03%	6058	17.67%
Funcționari	1112	7.44%	464	1.58%	3735	10.89%

Membri de familie ajutători	125	0.84%	125	0.42%	226	0.66%
Alte categorii de personal auxiliar	10146	67.91%	23854	80.97%	24266	70.78%
Total	14941	100.00%	29460	100.00%	34285	100.00%
Rapoarte ocupaționale	Femei					
	1910		1930		1941	
Independenți	1511	46.39%	1149	9.27%	2394	16.74%
Funcționari	778	23.89%	39	0.31%	2115	14.79%
Membri de familie ajutători	47.	1.44%	641	5.17%	206	1.44%
Alte categorii de personal auxiliar	921	28.28%	10570	85.25%	9582	67.02%
Total	3257	100.00%	12399	100.00%	14297	100.00%
Rapoarte ocupaționale	Total					
	1910		1930		1941	
Independenți	5069	27.85%	6166	14.73%	8452	17.40%
Funcționari	1890	10.39%	503	1.20%	5850	12.04%
Membri de familie ajutători	172	0.95%	766	1.83%	432	0.89%
Alte categorii de personal auxiliar	11067	60.81%	34424	82.24%	33848	69.67%
Total	18198	100.00%	41859	100.00%	48582	100.00%

7. Rapoarte ocupaționale pe sectoare ocupaționale, 1910–1941

a. 1910

Bărbați								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	295	8.29%	60	5.40%	63	50.40%	1064	10.49%
II. Industria minieră și metalurgia			4	0.36%	1	0.80%		
III. Industrie	1874	52.67%	279	25.09%	1	0.80%	6593	64.98%
IV. Comerț	1054	29.62%	275	24.73%	19.	15.20%	1245	12.27%

V. Finanțe, credite și asigurări	3	0.08%	252	22.66%		0.00%	44	0.43%
VI. Transport	332	9.33%	242	21.76%	41	32.80%	1200	11.83%
Total	3558	100.00%	1112	100.00%	125	100.00%	10146	100.00%

Femei								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	88	5.82%	443	56.94%	8	17.02%	49	5.32%
II. Industria minieră și metalurgia								
III. Industrie	1104	73.06%	122	15.68%	13	27.66%	743	80.67%
IV. Comerț	312	20.65%	110	14.14%	26	55.32%	116	12.60%
V. Finanțe, credite și asigurări	1	0.07%	26	3.34%			1	0.11%
VI. Transport	6	0.40%	77	9.90%			12.	1.30%
Total	1511	100.00%	778	100.00%	47.	100.00%	921	100.00%

Total								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	383	7.56%	503	26.61%	71	41.28%	1113	10.06%
II. Industria minieră și metalurgia			4	0.21%	1	0.58%		
III. Industrie	2978	58.75%	401	21.22%	14	8.14%	7336	66.29%
IV. Comerț	1366	26.95%	385	20.37%	45	26.16%	1361	12.30%
V. Finanțe, credite și asigurări	4	0.08%	278	14.71%		0.00%	45	0.41%
VI. Transport	338	6.67%	319	16.88%	41	23.84%	1212	10.95%
Total	5069	100.00%	1890	100.00%	172	100.00%	11067	100.00%

b. 1930

Bărbați								
	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	559	11.14%			108	86.40%	522	2.19%
II. Industria minieră și metalurgia	3	0.06%					54	0.23%
III. Industrie	2063	41.12%	8	1.72%	15	12.00%	7561	31.70%
IV. Comerț	1433	28.56%					1889	7.92%
V. Finanțe, credite și asigurări	44	0.88%					529	2.22%
VI. Transport	275	5.48%			2	1.60%	2014	8.44%
VII. Servicii publice și profesii liberale			219	47.20%			8064	33.81%
VIII. Armată								
IX. Zilieri								
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați								
XI. Servitori								
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	640	12.76%	237	51.08%			3221	13.50%
Total	5017	100.00%	464	100.00%	125	100.00%	23854	100.00%

Femei								
	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	31	3.79%			594	92.67%	269	5.44%
II. Industria minieră și metalurgia		0.00%				0.00%	15	0.30%
III. Industrie	448	54.77%			47	7.33%	2633	53.28%

IV. Comerț	327	39.98%					1290	26.10%
V. Finanțe, credite și asigurări	1	0.12%					359	7.26%
VI. Transport	11	1.34%					376	7.61%
VII. Servicii publice și profesii libere			5	100.00%			1524	
VIII. Armată								
IX. Zilieri								
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați								
XI. Servitori								
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	331		34				4104	
Total	1149	100.00%	39	0	641	100.00%	10570	100.00%

Total								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	590	9.57%			702	91.64%	791	2.30%
II. Industria minieră și metalurgia	3	0.05%					69	0.20%
III. Industrie	2511	40.72%	8	1.59%	62	8.09%	10194	29.61%
IV. Comerț	1760	28.54%					3179	9.23%
V. Finanțe, credite și asigurări	45	0.73%					888	2.58%
VI. Transport	286	4.64%			2	0.26%	2390	6.94%
VII. Servicii publice și profesii libere			224	44.53%			9588	27.85%
VIII. Armată								
IX. Zilieri								
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă								

viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați								
XI. Servitori								
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	971	15.75%	271	53.88%			7325	21.28%
Total	6166	100.00%	503	100.00%	766	100.00%	34424	100.00%

c. 1941

Bărbați								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	577	9.52%	33	0.88%	97	42.92%	1768	7.29%
II. Industria minieră și metalurgia			5	0.13%			1	0.00%
III. Industrie	2608	43.05%	486	13.01%	30	13.27%	10567	43.55%
IV. Comerț	1303	21.51%	619	16.57%	90.	39.82%	1531	6.31%
V. Finanțe, credite și asigurări	8	0.13%	212	5.68%			41	0.17%
VI. Transport	282	4.66%	348	9.32%	9	3.98%	1811	7.46%
VII. Servicii publice și profesii liberale	491	8.10%	1334	35.72%			1008	4.15%
VIII. Armată			183	4.90%			5291	21.80%
IX. Zilieri							1108	4.57%
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați	375	6.19%	510	13.65%			808	3.33%
XI. Servitori							73.	0.30%
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	414	6.83%	5	0.13%			259	1.07%
Total	6058	100.00%	3735	100.00%	226	100.00%	24266	100.00%

Femei								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	205	8.56%	1	0.05%	141	68.45%	518	5.41%
II. Industria minieră și metalurgia								
III. Industrie	725	30.28%	225	10.64%	28	13.59%	3698	38.59%
IV. Comerț	589	24.60%	298	14.09%	37	17.96%	314	3.28%
V. Finanțe, credite și asigurări			62	2.93%			1	0.01%
VI. Transport	15	0.63%	164	7.75%			38	0.40%
VII. Servicii publice și profesii libere	114	4.76%	780	36.88%			405	4.23%
VIII. Armată								
IX. Zilieri							726	7.58%
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați	522	21.80%	583	27.57%			562	5.87%
XI. Servitori							2395	24.99%
XII. Ocupație necunoscută și alte ocupații, persoane fără ocupație	224	9.36%	2	0.09%			925	9.65%
Total	2394	100.00%	2115	100.00%	206	100.00%	9582	100.00%

Total								
Sectoare ocupaționale	Independenți		Funcționari		Membri de familie ajutători		Alte categorii de personal auxiliar	
I. Producția primară	782	9.25%	34	0.58%	238	55.09%	2286	6.75%
II. Industria minieră și metalurgia			5	0.09%			1	0.00%
III. Industrie	3333	39.43%	711	12.15%	58	13.43%	14265	42.14%
IV. Comerț	1892	22.39%	917	15.68%	127	29.40%	1845	5.45%

V. Finanțe, credite și asigurări	8	0.09%	274	4.68%			42	0.12%
VI. Transport	297	3.51%	512	8.75%	9	2.08%	1849	5.46%
VII. Servicii publice și profesii liberale	605	7.16%	2114	36.14%			1413	4.17%
VIII. Armată			183	3.13%			5291	15.63%
IX. Zilieri							1834	5.42%
X. Pensionari, capitaliști, beneficiari de rentă viageră sau de asigurare socială, proprietari de case și privați	897	10.61%	1093	18.68%			1370	4.05%
XI. Servitori							2468	7.29%

IOAN SANDU – UN PROFIL INTELECTUAL INTERBELIC ÎN SERVICIUL ȘCOLII, BISERICII ȘI ASTREI (1919-1945)

Daniela CURELEA*

Dragoș CURELEA**

IOAN SANDU – A PROFILE. THE INTERWAR INTELLECTUAL SERVING THE
SCHOOL, CHURCH AND ASTRA (1919-1945)

Abstract

The teacher and high school principal Ioan Sandu, originating from Sâmbăta de Sus, Făgăraș County (Transylvania, Austro-Ungarian Empire) was a reserve officer, mobilized and a combatant in the Great War in to the Romanian Army. He coordinating for a period military train sets. In 1919, he was demobilized and placed in to the reserve again and returned to Sibiu. In to Sibiu where he held the position of councilor of the Metropolitan Church of Transylvania at the proposal of the high Orthodox hierarch of Transylvania, Metropolitan Dr. Nicolae Bălan. He was a graduate of the Faculty of Theology in Sibiu (Andreian Theological Academy), but also of the Faculty of Letters-Philosophy in Iași, with specializations in History and Pedagogy. He was a history teacher in Sibiu during 1919-1922, working as a teacher in the Boys' High School no. 1 Sibiu (today „Gheorghe Lazăr” Sibiu National College), and then in 1922 he was seconded as a teacher and director of the „Mihai Viteazul” High School in Alba Iulia, where he will work between 1922-1932. In Alba Iulia he developed social pedagogy and adult education through the Alba Iulia Department of Astra, which he led between 1925-1930.

He returned to Sibiu in 1932, being appointed director of the „Andrei Șaguna” Normal School in the same locality. Since 1935 he has been a member of the Central Committee of the Association, getting involved in the institutional approaches of adult education, both in the area of Avrig, Sibiu, Miercurea Sibiului (administrative networks/place of Sibiu County interwar indecades) He declined proposals from the part of the high orthodox hierarch of Cluj, Bishop Nicolae Ivan to be enthroned in the confessional dignity of bishop-vicar on behalf of the aforementioned bishopric. He worked for a period as Undersecretary of State in the Ministry of National Education in Romania between January 1941-February 1942, in charge of Cults and Arts during Radu Rosetti's ministry. He returned to Sibiu in 1943 and where he worked as a teacher until his retirement in 1945. Between 1947-1950, he was arrested several times, but for a probbe of evidence he was released. Between 1950 and 1955 he was imprisoned in Sighet. He was subjected to ill-treatment through starvation, corporal punishment, carceral detention and lack of medical assistance. He died in the aforementioned prison in mai 1955.

Keywords: elite, school, church, Astra, high school, normal school, teachers

* Colegiul Tehnic „Cibinium” Sibiu, e-mail: danacd1.danacd1@gmail.com

** Colegiul Tehnic Energetic Sibiu, e-mail: eu.dr.luci1@gmail.com

În vederea recuperării istoriografice a unuia dintre profesorii de excepție ai Sibiului, dar și a Albei Iulia, (astăzi pe nedrept, uitat), membru semnificativ al elitei interbelice, ne-am îndreptat cercetarea către izvoare de arhivă (Fondul Astra), deținut de către Serviciul Sibian al Arhivelor Naționale ale Statului; (Fondul Varia), aflat în grija Arhiepiscopiei Ortodoxe Sibiu; (Fondul Documente), păstrat în arhiva Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia; (Fondul Primăria Alba Iulia) care se află în Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale ale Statului. Pentru ultima parte a vieții profesorului I. Sandu, de interes a fost (Fondul Dosar Urmărire Informativă și Dosar Urmărire Penală), care sunt păstrate în Arhiva C.N.S.A.S. Anumite activități desfășurate în plan administrativ de către directorul de liceu Ioan Sandu, au putut fi recuperate din paginile Anuarelor Liceelor „Mihai Viteazul” (Alba Iulia), „Gheorghe Lazăr” și Școlii Normale „Andrei Șaguna” (Sibiu). În vederea demersului recuperatoriu au fost parcurse studii monografice publicate de către profesorii albaiulieni Leonte Opriș (originar din comuna sibiană Racovița), Virgil Cucuiu și Eugen Hulea (cel din urmă originar din comuna albaiuliană Galda de Jos), dar și pagini ale unor periodice interbelice, precum *Alba Iulia*, *Foaia poporului*, *Foaia diecezană*, *Transilvania*, *Telegraful român*, *Unirea*, *Renașterea*, *Vatra școlară*, care ne-au permis conturarea și completarea personalității profesorului Ioan Sandu din perspectiva intelectualului angrenat în demersuri de pedagogie socială și educație a adulților în arealul județelor Alba și Sibiu, și nu numai.

Istoriografia recentă ne prezintă personalitatea profesorului Ioan Sandu (originar din Sâmbăta de Sus), director de liceu în Alba Iulia (1922-1932) în mod tangențial la universitarul albaiulian Valer Moga într-o lucrare monografică a acestuia apărută în 2003 în Cluj. Informații privindu-l pe absolventul Institutului Șagunian de Pedagogie și Teologie din Sibiu, Ioan Sandu recuperăm dintr-o lucrare monografică a părintelui academician Mircea Păcurariu, care a apărut în Sibiul anului 1987. În anul 1994, albaiulianul Valer Moga a recuperat, în contextul studiului pe care l-a realizat activitatea directorului I. Sandu în serviciul Astei din Alba Iulia și din județul Alba, acesta fiind ales președintele Despărțământului central județean Alba al „Astei” în urma adunării generale a Astei albaiuliene care a avut loc în localitatea Cricău. Profesorul Ioan Sandu și-a exercitat mandatul în fruntea despărțământului albaiulian între 1925-1930 cu sprijinul constant al unor secretari de valoare precum au fost profesorii Horia Teculescu și Leonte Opriș. În 2013, cercetătoarea albaiuliană Gabriela Mircea a publicat un studiu bine documentat în care autoarea menționată a prezentat activitatea profesorului francez Pierre Chanier în Liceul Mihai Viteazul din Alba Iulia și în intervalul de timp în care la conducerea acestei prime unități de învățământ românesc din Transilvania s-a aflat profesorul I. Sandu. Cercetătoarea reține, din perspectiva recuperării istoriografice modul în care directorul I. Sandu a primit în Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia pe universitarul Charles Le Téo, șeful Misiunii Culturale Franceze în România, care a inspectat la clasă pe profesorul P. Chanier (26 aprilie 1923).

În anul 2015, cu prilejul reeditării unei lucrări mai vechi, academicianul sibian Mircea Păcurariu a prezentat, printre alte medalioane monografice, și pe cel al

profesorului și directorului sibian Ioan Sandu. În același an, a apărut o sinteză a cercetătorului albaiulian Gheorghe Fleșer, în care acesta releva rolul directorului I. Sandu în demersurile care au condus la ridicarea unui nou local pentru Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia. O sinteză istorică care privește istoria Alba Iuliei a fost publicată în 2018. În paginile sintezei coordonate de către universitarul albaiulian Laura Stanciu, găsim sumare referiri și la activitatea directorului de liceu, profesorul de istorie I. Sandu, președinte al Astrei județene din Alba între 1925-1930¹. Sumare referințe despre profesorul Ioan Sandu, pot fi identificate și pe internet, dar aceste prezentări sunt departe de o prezentare reală, corectă și integrală a vieții și faptelor omului, profesorului, directorului, demnitarului român Ioan Sandu, în serviciul statului, bisericii, școlii și Astrei.

În 7 iunie 2019, Daniela Curelea din Sibiu a expus o comunicare științifică în contextul participării sale în Sesiunea de comunicări științifice *Multiculturalitate și patrimoniu istoric în Transilvania*, la Secțiunea Istorie și în care a prezentat personalitatea, viața, realizările profesorului sibian Ioan Sandu, director de liceu în Alba Iulia și Sibiu, dar și subsecretar de stat în Ministerul Educației Naționale. În același an, în cadrul Conferinței naționale *Personalități ale culturii din Transilvania*, organizată în 29 iunie la Sibiu, era prezentată de către Daniela Curelea comunicarea *Ioan Sandu un profesor de altădată: director de liceu în Alba Iulia și Sibiu, activ în serviciul școlii românești, bisericii și Astrei între 1919-1945*. Prezentul studiu este rezultatul sistematizat, schematizat și extins al comunicării respective, ca urmare a documentării în arhive, în presa interbelică, dar și în bibliografia generală și specială, în studii și articole de specialitate publicate în lucrări coordonate, rezultate ale unor manifestări științifice și în anuare, respectiv în reviste de specialitate.

1. Profesorul Ioan Sandu în Sibiu și Alba Iulia (1918-1932)

Ioan Sandu a fost profesor de istorie, latină, psiho-pedagogie, pedagog de excepție, director de liceu în Alba Iulia (1922-1932) și Sibiu (1932-1945), respectiv pentru o perioadă de timp subsecretar de stat pentru Culte și Arte în Ministerul Educației Naționale. A îndeplinit prin excelență, bunătate și umanism atribuțiile specifice funcției pe care a ocupat-o și în care a excelat de-a lungul carierei sale în serviciul Școlii, Astrei și Bisericii, în fond, în serviciul statului român și a instituțiilor sale fundamentale. A ajuns în anul 1941 să ocupe înalta demnitate publică de subsecretar de stat în Subsecretariatul de Stat pentru Culte și Arte din ministerul mai sus menționat. Pentru această funcție publică a fost propus de către arhiepiscopul Sibiului de la acea vreme, Î.P.S. dr. Nicolae Bălan, mitropolit ortodox al Transilvaniei și mai vechiul său profesor din perioada anilor sibieni de studenție, urmați în Sibiu de către tânărul Ioan Sandu între 1910-1913².

¹ Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului, Alba Iulia*, Tipografia „Sabin Solomon”, Alba Iulia, 1928, p. 96.

² *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1943, p. 5-6, 100; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, Sibiu, Editura

Originar din aşezarea Sâmbăta de Sus din Țara Făgăraşului (Comitatul Făgăraş, Austro-Ungaria la acea dată), unde a venit pe lume în 2 septembrie 1889, în familia unor ţărani din localitate. A urmat iniţial şcoala primar-confesională din aşezarea natală, apoi a urmat cursuri liceale şi s-a format între 1902-1910 în prestigiosul Gimnaziu românesc „Andrei Şaguna” din Braşov (Colegiul Naţional „Andrei Şaguna” Braşov, în actualitate), unde director în acea vreme a fost profesorul Virgil Oniţiu, un veritabil model pedagogic şi uman, atât pentru viitorul pedagog, profesor şi director de liceu Ioan Sandu, cât şi pentru un alt mare intelectual român, profesorul de Limba română şi filologie germană Horia Teculescu, fiul protopopului ortodox de Alba Iulia, Ioan Teculescu.

Horia Teculescu a fost viitor profesor al Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia şi secretar al despărţământului albaiulian al Astreii între 1925-1926, iar apoi director de liceu în Sighişoara şi preşedinte al despărţământului local al Astreii³. Între 1910-1913, Ioan Sandu a urmat şi a absolvit cursurile Institutului Teologic-Pedagogic Andreian din Sibiu. În perioada studenţiei, a activat ca vicepreşedinte în ultimul an de studii în Societatea de Lectură „Andrei Şaguna” din Institutul Teologic-Pedagogic Şagunian din Sibiu. Preşedintele acestei structuri asociative a tinerilor studenţi teologi a fost dr. Nicolae Bălan, unul dintre profesorii instituţiei şi viitorul mitropolit ortodox al Ardealului⁴. Deşi a fost absolvent al institutului superior de învăţământ teologic în Sibiu, tânărul teolog I. Sandu nu a urmărit să intre în rândurile clerului, nu a fost preot, ci mai degrabă a fost interesat de pedagogie, psihologie, istorie şi latină şi s-a pregătit şi format să ocupe un post de cadru didactic. Menţionăm că a fost profesor de Istorie, Pedagogie şi Limba latină, atât în Sibiu (1919-1922, 1932-1945)⁵, cât şi în Alba Iulia (1922-1933).

Pentru a nu fi mobilizat pe front, asemenea multor alţi tineri români transilvăneni din generaţia sa, dar mai ales pentru a nu lupta în armata unui stat în care nu credea, nu-i era loial şi pe care nu dorea să-l servească sub arme – aşa cum a menţionat el însuşi mai târziu, director fiind în Alba Iulia începând din 1922, iar mai apoi în Sibiu din anul

Andreiană, 2015, p. 578-579.

³ *Alba Iulia*, anul II, nr. 5, 4 februarie 1919, p. 4; Leonte Opriş, *10 ani de activitate culturală în Judeţul Alba. Dare de seamă*, Alba Iulia, Tiparul Tipografiei „Sabin Solomon” Alba Iulia, [1931], p. 2; Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învăţământ teologic la Sibiu 1786-1986*. Lucrare tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţiei Sale, dr. Antonie Plămădeală, Mitropolitul Ardealului, Sibiu, Tipografia Arhiepiscopală, 1987, p. 127-128; Luminiţa Cornea; Constantin Catrina; Ioan Lăcătuşu, *Teculeştii din neam în neam*, Volum apărut cu binecuvântarea Preasfinţitului Ioan Selejean Episcopul Covasnei şi Harghitei, Sfântu Gheorghe, Editura Angustia, 2008, p. 107-109; Gheorghe Fleşer, *Alba Iulia. Oraşul şi monumentele sale în imagini de epocă*, Alba Iulia, Editura Altip, 2015, p. 102; Valer Moga, *Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia aproape de Centenar (1919-2017)*, în Laura Stanciu (Coordonator), *Alba Iulia. Memoria urbis*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, p. 309-313.

⁴ Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învăţământ teologic la Sibiu 1786-1986*, Anexe, p. 391.

⁵ *Anuarul Liceului „Gheorghe Lazăr” Sibiu pe anul şcolar 1919-1920*. Publicat de dr. Ioan Bunea, director, Tiparul Tipografiei „Carpaţi”, Sibiu, 1920, p. 9-11; Petre Munteanu, *Monografia Liceului „Gheorghe Lazăr” din Sibiu, 1692/93-1967/68*, Sibiu, f.a. [1968], p. 45-46; Vasile M. Câmpeanu, *Liceul Gheorghe Lazăr Sibiu. Compendiu monografic 1692-1992*, Sibiu, Editura Caleidoscop, 1992, p. 59; Ioan Popa, *Liceele teoretice sibiene între 1918-1944*, Sibiu, Editura Magister, 2005, p. 54.

1932 – a fost nevoit, asemenea multor alți tineri români din Transilvania, să treacă munții la începutul toamnei anului 1914 și să se refugieze în România. Vechiul Regat fiind o țară care s-a declarat neutră la începutul Primului Război Mondial, în baza hotărârilor Consiliului de Coroană din Sinaia⁶. În capitala României s-a înscris la cursurile Facultății de Litere și Filosofie a Universității din București în anul 1914, dar ocuparea Bucureștiului în decembrie 1916 de către armatele Puterilor Centrale a reprezentat evenimentul care l-a obligat pe I. Sandu, ca pe mulți alți români, să se refugieze în Iași unde și-a continuat studiile și a obținut licența în Istorie și Limba Latină, iar ca specializare secundară a avut pedagogia și psihologia la aceeași Universitate „Alexandru Ioan Cuza” din Iași⁷.

În urma remobilizării Armatei Române în toamna anului 1918 și a pătrunderii acesteia în Transilvania, licențiatul în Teologie (Sibiu) și în Istorie-Filologie, respectiv Pedagogie (Iași), I. Sandu a fost încadrat ca voluntar la cererea sa în rândurile infanteriei Armatei Române și a urmat campania în Transilvania, iar mai apoi și în Ungaria. În toamna lui 1919, reîntors de pe front în Sibiu a fost confirmat ca ofițer în rezervă și lăsat la vatră în urma solicitării sale și refuzând să facă parte din cadrele ofițerești ale Armatei Române. După notabilele evenimente care s-au desfășurat în toamna anului 1918, care au condus la Unirea cea Mare de la Alba Iulia, a Transilvaniei cu Regatul României, profesorul sibian I. Sandu, a funcționat o perioadă de timp pe lângă Arhiepiscopia ortodoxă din Sibiu, în calitate de secretar arhiepiscopal cu rang I al mitropolitului ortodox dr. Nicolae Bălan între lunile decembrie 1918 – septembrie 1919⁸.

În 1 septembrie 1919 a fost încadrat ca profesor de istorie în Liceul românesc „Gheorghe Lazăr” din Sibiu (astăzi Colegiul Național „Gheorghe Lazăr” Sibiu), alături de alți tineri profesori. Între 1919-1921, datorită lipsei acute de cadre didactice cu pregătire în Institutul Teologic Ortodox Șagunian din Sibiu, în urma transferului acestora la Școala Normală „Andrei Șaguna” din aceeași localitate, profesorul I. Sandu, alături de alte cadre didactice, precum: dr. Nicolae Regman (Discipline Pedagogice), Ilie Beleuță (Istoria Bisericii Universale și Românești, dar și Catehetică), Nicolae Topolog (Tipic și Cântări), Aurel Popoviciu (Economie), a fost angajat în baza *Ordinului Consistoriului Arhiepiscopalean nr. 6.032 din 22 septembrie 1919* pentru a susține orele de Limba Română și noțiunile generale de Limba latină⁹.

⁶ Ion Mamina, *Consilii de Coroană*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 38-40.

⁷ Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 578-579. Ioan Sandu a obținut prima licență ca urmare a absolvirii Institutului Teologic-Pedagogic Andreian din Sibiu (Teologie), a doua, în Litere și Istorie (specializările Istorie-Limba și Literatura Latină, respectiv Pedagogie), a obținut-o după absolvirea Universităților din București și Iași. Vorbea fluent limbile greacă și latină (clasice), dar și maghiară, germană, franceză, engleză (moderne).

⁸ Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 578-579.

⁹ Arhiva Mitropoliei Ortodoxe a Ardealului din Sibiu, (în continuare se va cita prescurtat: A.M.O.A.S.), Fond *Institutul Teologic Ortodox „Șagunian”*, dosar nr. 62/1921-1922, f. 2-3; S.J.S.A.N. Fond „Astra”, doc. nr. 903/1925, f. 1-2; Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, (în continuare se va cita: M.N.U.A.I.), Fond „Astra” Alba Iulia, inv. vechi 447, *Registru de procese verbale pe anii 1925-1936*, p. 4-5; A.M.O.A.S., Fond *Institutul Teologic Ortodox „Șagunian”*, *Ordinul Consistoriului Arhiepiscopalean nr. 6032 din 22*

Profesorul I. Sandu a funcționat în Institutul Teologic Ortodox Șagunian din localitate și în anii școlari care au urmat până în toamna lui 1922, însă a refuzat constant propunerea mitropolitului Ardealului, dr. Nicolae Bălan, de a deveni preot pe seama unei parohii din Sibiu și angajat al Institutului din aceeași localitate cu grad didactic universitar¹⁰. În perioada în care a activat didactic în Liceul „Gheorghe Lazăr” din Sibiu, I. Sandu, a prezidat pentru o perioadă de trei ani „Asociația Profesorilor Secundari din România”, Filiala din Județul Sibiu¹¹. A prezentat în așezări rurale din județul Sibiu, prelegeri pe tema unificării religioase de la 1701, așa cum a fost și prelegerea prezentată în Săliște în primăvara și vara anului 1922¹².

Redacția periodicului *Transilvania* a salutat una dintre cele mai reușite conferințe pentru intelectuali care a fost prezentată în 1 aprilie 1922 de către profesorul Ioan Sandu, în fața unui important public sibian și în care oratorul a conferențiat despre *Unirea religioasă de la 1701*¹³. În fruntea acestei structuri social-profesionale s-a aflat o perioadă de câteva luni și după numirea sa în conducerea Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia¹⁴. În ziua care a urmat, 2 aprilie 1922, profesorul I. Sandu expunea în Sibiu, sub egida Astrei, comunicarea *Problema unificării*, referindu-se concret la unificare politică din anul 1918¹⁵. În toamna anului 1922, profesorul I. Sandu a refuzat, încă odată, propunerile înaltului Ierarh al Transilvaniei, dr. Nicolae Bălan, de a intra și servi în rândurile clerului ortodox din această provincie, menționându-i fostului său profesor și mentor că dorește să rămână doar un mirean slujitor al catedrei și elevilor săi, dar, în același timp și un intelectual mărturisitor al Bisericii și al Asociațiunii Transilvane, prin demersuri personale și angajare benevolă.

Profesorul I. Sandu a organizat pentru elevii pe care i-a îndrumat ca profesor, activități extrașcolare cu ocazia aniversării unor evenimente notabile în trecutul românilor, precum: Unirea Principatelor Române, *Ziua de 1 decembrie: Zi a Astrei, Zi a Națiunii*, a prezentării hotărârilor și a personalităților Adunării naționale de la Alba Iulia, ale Sfatului Țării din Chișinău sau a prevederilor care au fost stabilite în Bucovina de către Congresul general în anul de grație 1918. Totodată, același profesor, a publicat între 1919-1920, o serie de articole istorice și succinte medalioane comemorative în

septembrie 1920, fără numerotarea paginii; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, în *Apulum. Acta Musei Apulensis*, XXXI, 1994, p. 452. Documentul anterior citat menționează numele profesorilor Ioan Sandu și Aurel Popoviciu, care au fost angajați în Institutul Teologic din Sibiu între septembrie 1919 – august 1922. Din 1 septembrie 1922, I. Sandu a fost numit director în Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia.

¹⁰ *Anuarul III al Seminarului Arhiepiscopiei teologice ortodoxe Andreian, anii 1921/1922*, p. 33; Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu 1786-1986*, p.

¹¹ *Foaia poporului*, XXX, nr. 21, 28 mai 1922, p. 3; *Viața școlară*, II, nr. 2-3, 1925, p. 44; Ioan Popa, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, Sibiu, Editura Magister, 2007, p. 212.

¹² *Transilvania*, LIII, nr. 7-8, 1922, p. 513.

¹³ *Ibidem*, nr. 9, 1922, p. 611, 619. De altfel, profesorul I. Sandu a publicat și broșura *Considerațiuni asupra problemei unificării*, Sibiu, Tiparul Librăriei „Dacia Traiană”, 1922, p. 1-22. Preț 5 lei. Prezentarea și prefața cărții a fost făcută de către secretarul Astrei din acea perioadă, Ioan Georgescu.

¹⁴ Ioan Popa, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, p. 212.

¹⁵ *Foaia poporului*, XXX, nr. 13, 2 aprilie 1922, p. 3; Ioan Popa, *Liceele teoretice sibiene*, p. 77.

paginile unor periodice sibiene ca: *Dacia Traiană*, *Foaia poporului*, *Gazeta poporului*, *Telegraful român*¹⁶.

În anul 1920, cu prilejul aniversării Unirii din 1918, profesorul sibian Ioan Sandu a cuvântat în fața mulțimii din Sibiu adunate în Sala de Spectacole a Astrei, în 1 decembrie, cu ocazia Zilei Astrei despre semnificația acestui eveniment, atât pentru societatea românească, cât și pentru România ca stat european, considerând în expozeul avut că a venit momentul recuperării decalajelor economice și culturale pe care România le înregistra în raport cu alte state europene, exemplificând în acest sens cazul Cehoslovaciei¹⁷. I. Sandu a menționat cu același prilej, 1 decembrie 1920, semnificația Unirii și a rolului acestui eveniment pentru viața ulterioară a românilor, punctând însă în discursul său și cele două momente care au premers marele moment de la Alba Iulia și anume Unirea politică de la începuturile modernității din 1600, coroborată mai apoi cu cea religioasă care a format temeiul și fundamentul ideologic al Unirii din aceeași Alba Iulia în perioada 1698-1701, două direcții programatice în cercetarea sa și în prelegerile și conferințele pe care le-a rostit în fața auditoriului. Cu această ocazie s-a desfășurat și un demers extrașcolar în care au fost angrenați elevi și cadre didactice din Sibiu. Activitatea a început dimineața în fața Catedralei Mitropolitane din localitate, unde au participat elevii și profesori de la toate școlile de stat românești din Sibiu. În seara respectivă, cuvântarea de final a fost rostită de același profesor I. Sandu la orele 17 și 45 minute. În aceeași după-amiază, începând cu orele 18, a fost organizat la Teatrul din Sibiu un festival literar și muzical. Profesorul Andrei Bârseanu președintele Astrei, instituție sub a cărei egidă s-a desfășurat evenimentul cultural a prezentat participanților însemnătatea Unirii. Menționăm și că teatrul sibian a fost plin, de față fiind reprezentanții administrației locale civile, comanda Garnizoanei sibiene și a Școlii Militare de Ofițeri de Infanterie din orașul de pe Cibin, dar și reprezentanții bisericilor românești, ortodoxă și greco-catolică din localitate¹⁸. Profesorul I. Sandu s-a remarcat și în serviciul despărțământului sibian al Astrei, structură în cadrul căreia a susținut, constant, atât prelegeri în Avrig și în Miercurea Sibiului, cât și conferințe pentru intelectuali la sediul Școlii militare din localitate, prezentând constant expuneri pe care le-a grupat sub titlul *Problema unificării*¹⁹.

După doi ani de activitate didactică în mediul multicultural sibian, profesorul I. Sandu a fost numit prin detașare în toamna anului 1922, în funcția de director în Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, post și funcție pe care le va onora cu profesionalism și

¹⁶ Daniel Crețu, *Sărbătoarea Unirii în Presa sibiană 1918-1928*, în Mihaela Grancea, Ioan Popa (coordonatori), *Viața cotidiană în Sibiu secolelor XIX-XX*, Sibiu, Astra Museum, 2015, p. 157.

¹⁷ *Prima Decemvrie*, în *Foaia poporului*, XXVIII, 5 decemvrie 1920, p. 3.

¹⁸ *Ziua de 1 Decemvrie*, în *Telegraful Român*, anul LXVIII, 4 decemvrie 1920, p. 2; *Dacia Traiană*, I, 5 decembrie 1920, p. 1-3; Daniel Crețu, *Sărbătoarea Unirii în Presa sibiană 1918-1928*, p. 157.

¹⁹ *Transilvania*, LIII, nr. 7-8, 1922, p. 513; Traian Chirilă, *Reuniunea culturală-națională a Meseriașilor români din Sibiu. La 80 de ani*. Cu o prefață de protopop stavrofor Emilian Cioran, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1946, p. 113, 196; Ion Onuc Nemeș, *Astra în satul meu: de la Comuna Viitorul la Satul-model: Sâncraiu Almașului*, Sibiu, Editura Astra Museum, 2015, p. 145.

dăruire timp de un deceniu până la 1 ianuarie 1932²⁰. Remarcăm, printre altele, și conferințele pe care directorul Sandu le-a prezentat în mediul albaiulian (notabili, părinți, elevi), *În amintirea lui Andrei Bârseanu*²¹, în care a elogiat memoria și realizările fostului președinte al Astrei (22 octombrie 1922). Reținem și conferința-discurs pe care a prezentat-o în 1 decembrie 1922, profesorul Sandu care a remarcat semnificația *Zilei de 1 Decembrie* în istorie²². Un alt expozeu important a fost făcut de către directorul I. Sandu, *În amintirea eroilor căzuți pentru patrie*²³ și în care comunicatorul a relevat în fața auditoriului, rostul faptelor în istorie și a punctat prin mențiunea că o civilizație se întemeiază și pe cultul eroilor și jertfelor acestora.

Potrivit rapoartelor de activitate publicate în *Anuarului Liceului „Mihai Viteazul”* din localitatea amintită pe anul școlar 1922-1923, aflăm că în ziua de 23 aprilie 1923 profesorul Pierre Chanier, care activa deja de un an școlar în liceul albaiulian, unde predă ore de Limba și Literatura franceză a avut o inspecție metodică efectuată în aceeași zi de către directorul Misiunii Culturale Franceze în România, universitarul Charles Le Téó, care a urmărit modul în care se predă obiectul de învățământ *Limba și Literatura Franceză* în liceul din Alba Iulia²⁴. Cu prilejul respectiv, a fost publicat textul unei alocuțiuni de primire a înaltului oaspete care a fost susținută în limba franceză de către profesorul I. Sandu, directorul liceului²⁵. Profesorul I. Sandu a mai prezentat prelegeri de interes general pentru săteni în localitățile Cetea, Ciugud și Limba²⁶. De asemenea, reținem și că *Despre semnificația Zilei de 1 Decembrie* a vorbit directorul I. Sandu și în anul 1923²⁷.

²⁰ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, Publicat de Ioan Sandu, Director, Tipografia „Cartea Românească” Alba Iulia, 1924, p. 45, 47, 100-102; Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului*, Alba Iulia, p. 84, 96; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 6. Profesorul Ioan Sandu. a fost detașat în Alba Iulia de la titlatura sa de la Liceul „Gheorghe Lazăr” din Sibiu.

²¹ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1922-1923*. Publicat de Ioan Sandu, Director, Tipografia „Cartea Românească” Alba Iulia, 1922, p. 9-13.

²² Ioan Sandu, *Sărbătorirea Zilei de 1 Decembrie*, în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, pe anul școlar 1922-1923*, p. 5-9.

²³ *Ibidem*, p. 13-15.

²⁴ Ioan Sandu, *Cuvinte rostite în onoarea inspectorului francez Charles Le Téó*, în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia pe anul școlar 1922-1923*, p. 16-18, 46; Gabriela Mircea; Marily Le Nir, *Momente din activitatea didactică și culturală a profesorului Pierre Chanier la Alba Iulia (1922-1939)*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabasiensis*, 5, 2013, p. 482-483; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 579. Absolvent în Teologie ortodoxă (Sibiu) și de Istorie-Latină și Pedagogie-Psihologie (București și Iași), I. Sandu s-a bucurat de experiența de formare și de cea profesională dobândită în București, Iași, Sibiu, comunicând cu înaltul oaspete francez venit în Alba Iulia în limba maternă a acestuia.

²⁵ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 14-15, 48. Textul a fost reprodus integral în Limba franceză, așa cum a fost prezentat în 26 aprilie 1923 și în studiul cercetătoarei Gabriela Mircea din Alba Iulia și a fost realizat împreună cu d-na. Marily Le Nir, colaboratoarea sa, a doua fiică a profesorului Pierre Chanier. Studiul a fost publicat în anul 2013 în: Gabriela Mircea; Marily Le Nir, *Momente din activitatea didactică și culturală a profesorului Pierre Chanier la Alba Iulia (1922-1939)*, p. 483.

²⁶ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 48. I. Sandu a fost implicat și în proiectul Masa elevilor inițiat de Societatea Femeilor Române din Alba Iulia, care a fost condusă de Maria Urzică. Proiectul a fost sprijinit de Comenduirea Garnizoanei Alba și Protopopiatul Greco-catolic Alba Iulia condus de părintele protopop Vasile Urzică.

²⁷ Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 6.

Tot în aceeași direcție, a demersurilor extrașcolare care s-au înscris pe linia pedagogiei sociale, menționăm că în acel an școlar 1923-1924, profesorul I. Sandu, dar și alte cadre didactice albaiulieni au prezentat în fața auditoriului format din cadre didactice, membri din comunitate, notabilități, părinți, elevi, următoarele conferințe: *Aniversarea Unirii Basarabiei*²⁸, *Dimitrie Cantemir. Povestire la 200 de ani de la moartea lui*²⁹, *Introducerea creștinismului la români*³⁰, *La sfârșit de an școlar* (discurs care a fost rostit în 29 iunie 1924 în Sala Teatrului „Caragiale” din Alba Iulia)³¹, *Simțiri rostite* (cu prilejul examenului de absolvire a cursului superior ținut în 5 iulie 1924)³². În seria educației adulților din mediul rural albaiulian, profesorul I. Sandu a expus în fața publicului din Vințul de Jos, în 2 februarie 1924, prelegerea: *Din trecutul satului Vințu de Jos*³³. Alte cadre didactice din Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, care au expus conferințe și prelegeri în fața auditoriului în acel an școlar, au fost: Leonte Opreș, Horia Teculescu, Ilarie Reit Sofron Vlad și Enea Zeflean³⁴.

Cu privire la activitatea sa, atât în plan didactic și managerial-administrativ, cât și organizatoric și cultural în Alba Iulia, remarcăm că profesorul Ioan Sandu s-a implicat în manifestările locale desfășurate în serviciul comunității albaiuliane și în demersurile funcțional-organizatorice și culturale ale despărțământului albaiulian al Astrei, dar și ale elitei albaiuliene prezidate în acea vreme de protopopul ortodox de Alba Iulia, Ioan Teculescu, episcopul Justinian al Armatei de mai târziu³⁵. Remarcăm că dincolo de activitatea sa la conducerea Liceului „Mihai Viteazul”, I. Sandu a organizat prelegeri pentru săteni și conferințe pentru intelectuali, ca principală direcție de activitate cultural-specifică a despărțământului pe care l-a condus între 1925-1930³⁶. Din Consiliul de

²⁸ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 12-19, 103.

²⁹ *Ibidem*, p. 25-32, 103; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 6.

³⁰ *Ibidem*, p. 78-93.

³¹ *Ibidem*, p. 5-9.

³² *Ibidem*, p. 10-11; Eugen Hulea, *Cuvânt introductiv*, în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1934*. Publicat de Eugen Hulea, director, Alba Iulia, Institut de Arte Grafice „Alba”, Alba-Iulia, 1934, p. 3-5. În perioada 1924-1934, *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia* nu a mai apărut.

³³ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 103.

³⁴ *Activitatea extrașcolară a profesorilor*, în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 103; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 6. Aceiași profesori au prezentat și cursuri de limba română, morală, istorie, geografie și limba franceză, care au fost frecventate de către 80 de cursanți în anul școlar 1923-1924.

³⁵ Ioan Lăcătușu, *Episcopul Justinian Teculescu, militant pentru unitatea națională a românilor*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 407-408; Aurel Pentelescu, *Înființarea Episcopiei Armatei. Episcopii militari*, în *Revista de Istorie Militară. Biserica și Armata*, nr. 4, 1996, p. 56-57; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, p. 453-455.

³⁶ S.J.S.A.N., Fond „Astra”, doc. nr. 805/1925, f. 1-2; *Transilvania*, 55, nr. 10-11, 1924, p. 414; *Ibidem*, 56, nr. 9-10, 1925, p. 378; *Ibidem*, 59, nr. 12, 1928, *Anexa IV*, p. 1008-1009; *Ibidem*, 61, nr. 1-6, 1930, p. 7, 21; *Ibidem*, 62, nr. 1-8, 1932, p. 78; *Ibidem*, 60, nr. 10-11, 1929, p. 754-755, 788-789; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 6; Dragoș Curelea, *Unele considerații privind conferințele pentru intelectuali susținute în cadrul Despărțământului Alba Iulia al Astrei între anii 1919-1948*, în *Buletinul Fundației Urechia*, Serie nouă, anul 15, nr. 18, noiembrie 2017, p. 189-196. Printre prelegerile pentru popor (în mediul rural albaiulian) și conferințele duminicale organizate pentru intelectuali (cu deosebire în mediul urban, dar și în așezări rurale mai importante), menționăm: *Semnificația Zilei de 1 Decembrie 1918* (an școlar 1922-1923 în Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia), *Despre Dimitrie Cantemir* (Alba Iulia și

Administrația a liceului au făcut parte, av. dr. Camil Velican (președinte), Vasile Urzică (protopop greco-catolic de Alba), dr. A. Sava, George Crișan, Vasile Cucuiu. În comisia de cenzori au activat Vasile Constantinescu din partea Ministerului Instrucțiunii și profesorii Constantin Comănescu din partea Eforiei Școlilor și Eugen Mera din partea consiliului profesoral al liceului menționat. Secretarul respectivei structuri manageriale a fost directorul liceului din Alba Iulia, profesorul de istorie Ioan Sandu³⁷. Ca direcție de lucru, pe linia pedagogiei sociale, a urmărit cu prioritate atât dotarea cu fond de carte a bibliotecii liceului pe care l-a condus, cât și a instituțiilor similare care erau organizate în diferite comune ale despărțământului albaulian după anul 1925, când a devenit președinte al structurii Asociațiunii din județul Alba³⁸.

Profesorul I. Sandu a colaborat cu membrii elitei albauliene, între care, remarcăm pe Ioan Teculescu (protopop ortodox), Vasile Urzică (protopop greco-catolic), Zaharia Muntean (avocat), dr. Ioan Pop (avocat, om politic, fost prefect), Horia Teculescu (profesor secundar, viitor director de liceu în Sighișoara), dr. Camil Velican (avocat, om politic național-liberal, prefect, viitor senator de Alba), Leonte Opriș (profesor) și mulți alții. Unii dintre aceștia, precum profesorul Horia Teculescu a avut un alt traseu socio-profesional, plecând din Alba Iulia în anul 1926 la Sighișoara, dar care a rămas constant cu sufletul alături de Orașul Unirii și de activitatea culturală care s-a desfășurat aici³⁹.

Notăm că la puțin timp după venirea sa în Alba Iulia, I. Sandu a fost delegat al Astei centrale și reprezentant al despărțământului albaulian în Focșani și în județul Vrancea, împreună cu Ioan Georgescu secretarul Astei. Cei doi au participat la procesul de organizare a bibliotecilor pentru popor în Focșani, cât și în județ. În acest sens am remarcat activitatea voluntară a Cercului cultural „Mărășești” al studenților din județul Putna, care au întreprins o serie de acțiuni de sprijinire și dotare a bibliotecilor în comunele din partea sudică a Moldovei, în localități ca Adjud, Găgești, Golești, Odobești, Pufești și Sascu⁴⁰. Conducerea cercului cultural mai sus menționat a adresat o invitație conducerii Comitetului central, dar și comitetului de conducere din Despărțământul Alba Iulia al Astei pentru a participa la activitatea de inaugurare a bibliotecii publice din Focșani, dar și a unui număr de 20 biblioteci înființate pentru

așezările limitrofe Bărbant, Berghin, Ciugud, Drâmbar, Limba, Șeușa, Partoș, 1923), *Monografia satului Cricău* (Cricău, 1925), *Mari bărbați ai noștri*, (Alba Iulia, 1928), *Societatea Națiunilor. Înființarea, organisme și evoluția sa* (Alba Iulia 1928); *Necesitatea unui Muzeu al Unirii în Alba Iulia* (Alba Iulia, Sibiu, 1930), *Personalitatea și opera lui Nicolae Iorga*, (Alba Iulia, Sibiu, 1932).

³⁷ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 107.

³⁸ S.J.S.A.N., Fond „Astra”, doc nr. 803/1925, f. 1-2; *Ibidem*, doc. nr. 1107/1925, f. 1-2; Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului*, Alba Iulia, p. 84; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al Astei (1918-1948)*, p. 452. Moment în care s-a consolidat poziția elementului laic în conducerea despărțământului Astei din Alba Iulia, realizându-se tranziția dinspre elementul confesional în principal ortodox

³⁹ Luminița Cornea; Constantin Catrina; Ioan Lăcătușu, *Teculeștii din neam în neam*, p. 48, 147, 157; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 579-580. Profesor de Limba și Literatura Română și Limba și Literatura Germană a plecat în Sighișoara prin transfer. Aici a devenit director al Liceului „Principele Nicolae” și președinte al Despărțământului central-județean al Astei din județul Târnava Mare.

⁴⁰ *Transilvania*, LIII, nr. 7-8, 1922, p. 476; Ion Onuc Nemeș, *Bibliotecile populare și crezul Astei*, în Mircea Cristian Ghenghea; Iulian Pruteanu-Isăcescu (Editori), *Astra și România. Memorie istorică și realități contemporane*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2015, p. 76.

popor în diferite comune din județ⁴¹. Ca răspuns, Asociațiunea și-a anunțat participarea, prin secretarul instituției Ioan Georgescu și profesorul I. Sandu, directorul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia⁴².

În vederea dotării cu fond de carte a Bibliotecii din Focșani, Asociațiunea, a trimis 20 colecții ale oficiosului sibian *Transilvania* pe anul 1920, 20 de colete a câte 50 cărți fiecare, pentru dotarea bibliotecilor comunele din susnumitul județ și 120 de cărți recente pentru Biblioteca județeană din Focșani⁴³. Peste alte câteva luni, Societatea Culturală „Vrancea” din localitatea Odobești, în două adrese de mulțumire, a exprimat pe adresa Centralei Astrei din Sibiu, recunoștință pentru gestul făcut. Mulțumiri au fost adresate și „onoratului director și profesor de istorie, I. Sandu în Liceul «Mihai Viteazul» din Alba Iulia” pentru efortul întreprins de Astra în județul Putna⁴⁴.

În condițiile în care, protopopul ortodox I. Teculescu a fost avansat în ierarhia militar-religioasă a României Mari, fiind investit în aprilie 1923 în demnitatea confesională de episcop militar de Alba Iulia, acesta nu a mai putut îndeplini concomitent, atât atribuțiile de cleric militar de Alba, cât și pe acelea de director⁴⁵ al Despărțământului Alba Iulia al Astrei. La solicitările care au fost făcute noului episcop militar de Alba de către noul președinte al Astrei ales la Timișoara, Vasile Goldiș, pentru a recomanda Comitetului central un înlocuitor la conducerea structurii locale albaiulienae, P.S. Sa Episcopul Justinian, s-a oprit asupra protopopului Aurel Nistor, paroh în localitatea Arpătac (județul Trei Scaune). Justinian Teculescu trimițând pe adresa Comitetului central de la Sibiu, propunerea sa. Episcopul Teculescu își justifică propunerea făcută în atenția conducerii centrale a Astrei ca fiind cea mai potrivită în vederea continuării demersurilor culturale și organizatorice specifice în zona albaiuliană⁴⁶. Considerăm că este locul convenit să notăm, că în același an 1923, pentru organizarea învățământului albaiulian pe baze moderne și a îndeplinirii exigențelor legale și pedagogice necesare pentru organizarea și desfășurarea unui demers educațional modern, au început lucrările pentru ridicarea unui edificiu mai impozant și mai încăpător, fiind vorba de noul local al Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia⁴⁷.

⁴¹ Ion Onuc Nemeș, *Bibliotecile populare și crezul Astrei*, p. 76.

⁴² *Transilvania*, LIII, nr. 6, 1922, p. 439.

⁴³ *Ibidem*, p. 476; Ion Onuc Nemeș, *Astra în satul meu*, p. 85.

⁴⁴ *Transilvania*, LIII, nr. 3, 1922, p. 237; Ion Onuc Nemeș, *Astra în satul meu*, p. 90.

⁴⁵ După anul 1920, au fost utilizate în mod concomitant, atât denumirea de director al despărțământului, cât și pe aceea de președinte. Situația, oarecum ambiguă s-a clarificat după adoptarea noilor Statute și Regulamente ale Astrei în adunarea generală desfășurată la Reghin în anul 1925.

⁴⁶ M.N.U.A.I., Fond „Astra” Alba Iulia, dosar 3094, nr. 163; Ioan Lăcătușu, *Episcopul Justinian Teculescu, militant pentru unitatea națională a românilor*, p. 408-409; Idem, *Aurel Nistor. O pagină din istoria Bisericii și Neamului*, Volum de studii și documente alcătuit și îngrijit de Ioan Lăcătușu, Sfântu Gheorghe, Editura Carpații Răsăriteni, 1999, p. 10, 26-30, 31; Dragoș L. Curelea; Daniela Curelea, *Considerații cu privire la activitatea arhierescă a părintelui Justinian Teculescu: Episcopul militar de Alba Iulia (1923-1924) și Episcop de Cetatea Albă și Ismail (1924-1932)*, în *Tabor*, XII, nr. 9, septembrie 2018, pp. 29-31.

⁴⁷ Eugen Hulea, *Pro Memoria Dr. Camil Velican. Președinte al Comitetului școlar (1925-1937)*, în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia pe anul 1936-1937*. Redactat de prof. Eugen Hulea director, Alba Iulia, Tipografia „Cetatea” Solomon, 1937, p. 3-4; Ioan Pleșa, *Istoricul Colegiului Național „Horea, Cloșca și Crișan” Alba Iulia, 1919-2009-90 de ani*, în https://www.dacoromania-alba.ro/nr43/horea_closca_crisan.htm.

Piatra de temelie a viitorului local al liceului menționat anterior și începerea activităților propriu-zise au fost puse în aplicare în prezența unei comisii formate din avocat dr. Camil Velican, prefect național-liberal al Albei, a primarului din Alba Iulia, Constantin Sava, a părintelui Vasile Urzică, protopopul greco-catolic de Alba și a directorului liceului din localitate, profesorul de istorie I. Sandu. Începerea efectivă a construcției s-a făcut sub autoritatea unui grup de ingineri constructori condus de I. Bănescu, iar executarea efectivă a acesteia a revenit Firmei „Alexandru Gall et Compania” din Brașov⁴⁸. În 29 iunie 1924, în prezența ministrului Instrucțiunii Publice, Constantin Angheliescu, a notabilităților locale din Județul Alba și a Episcopului-general de brigadă Justinian al Armatei, a directorului Ioan Sandu a fost pusă piatra de temelie a noului local necesar pentru Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia și s-a derulat un serviciu divin condus de Episcopul Justinian⁴⁹.

Cu privire la solicitarea care a fost formulată de către V. Goldiș, noul președinte al Astrei, în atenția Episcopului militar de Alba, J. Teculescu, aflăm că, deși propunerea episcopului a fost primită de către Centrala Astrei din Sibiu, Comitetul central a avut alte obiective cu privire la noua conducere a despărțământului din Alba Iulia, astfel că, nu a fost ales protopopul Aurel Nistor din Arpătac. În 8 aprilie 1924 s-a desfășurat în Alba Iulia, întrunirea anuală a membrilor structurii locale ca urmare a convocării sale de către avocatul Zaharia Munteanu. La recomandarea Centralei Astrei din Sibiu, a fost ales un comitet local, însă cu rol strict tranzitoriu/provizoriu din care au făcut parte Z. Munteanu (președinte, avocat), profesorii I. Sandu (vicepreședinte, cadru didactic și director de liceu) și Horia Teculescu (secretar, cadru didactic secundar), iar învățătorul Andrei Floașiu (casier, cadru didactic primar), dar care nu a fost pe placul unora dintre membrii mai vechiului comitet local de conducere care a fost prezidat până în aprilie 1923 de către protopopul ortodox I. Teculescu. În fruntea grupării celor care erau nemulțumiți de modul cum au decurs alegerile pentru desemnarea directorului despărțământului îl remarcăm pe protopopul greco-catolic de Alba, părintele Vasile Urzică⁵⁰.

O lună mai târziu, în 8 mai 1924, comitetul local provizoriu prezidat de avocatul Z. Munteanu a fost contestat, pe motivul că nu a fost ales într-un mod statutar, ci mai degrabă a fost recomandat de la centru, ca urmare a grabei Comitetului central al Astrei de a avea un director al structurii sale din Alba Iulia, dar și pe fondul prieteniei dintre

⁴⁸ Gheorghe Fleșer, *Alba Iulia. Orașul și monumentele sale în imagini de epocă*, Alba Iulia, Editura Altip, 2015, p. 102. Proprietarul și comerciantul albaiulian Ioan Cirlea a donat lotul de pământ pe care se va ridica noul local al Liceului. Despre aceeași instituție învățământ albaiuliană care a împlinit 100 ani de existență, vezi și prezentarea universitarului Valer Moga, *Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia aproape de Centenar (1919-2019)*, p. 309.

⁴⁹ *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, anul școlar 1923-1924*, p. 114; Ioan Pleșa, *Istoricul Colegiului Național „Horea, Cloșca și Crișan” Alba Iulia, 1919-2009-90 de ani*, în https://www.dacoromania-alba.ro/nr43/horea_closca_crisan.htm, liber accesat în 30.10.2020, orele 12.00.

⁵⁰ M.N.U.A.I., Fond „Astra” Alba Iulia, *Registrul de procese verbale 1925-1935*, p. 9-12; Dragoș Curelea, *Contribuție la o cunoaștere a vieții și activității protopopului greco-catolic de Alba Iulia, Vasile Urzică între 1916-1942*, în Doina Dobreanu; Vasile Dobreanu (coordonatori), *Subcetate la Centenarul Marii Uniri 1918-2018*, Târgu Mureș, Editura Cezara Codruța Marica, 2018, p. 79-80.

avocatul dr. Octavian Russu, vicepreședintele Astrei din acea vreme și avocatul albaiulian Z. Muntean, originar din părțile Sibiului (Merghindeal)⁵¹. În perioada respectivă, profesorul Horia Teculescu și Ioan Sandu, au participat la demersurile constitutive în urma cărora au fost înființate cercuri culturale cu biblioteci pentru popor în perioada octombrie-noiembrie 1924 în spațiul limitrof Albei Iulia, în comunele Bărbant, Berghin, Ciugud, Drâmbar și Șeușa⁵². În această activitate cordonată de profesorii H. Teculescu și Ioan Sandu au fost implicați studenți originari din Alba Iulia, dar și elevi din Societatea de Lectură „George Coșbuc”, care activa în Liceul „Mihai Viteazul”⁵³. Un important element de pedagogie socială, l-a reprezentat susținerea de către universitarul bucureștean Nicolae Petrescu în Alba Iulie, a conferinței *Educația socială* în 1924⁵⁴.

În pofida demersurilor organizatorice și a manifestărilor culturale specifice Astrei care au fost apreciate de către conducerea centralei din Sibiu, în despărțământul albaiulian s-au manifestat și tensiuni interne între membrii comitetului local de conducere, a căror purtător de cuvânt a fost protopopul unit de Alba, Vasile Urzică⁵⁵. Au existat și contestatari ai avocatului Zaharia Muntean (ginelele marelui memorandist av. Rubin Patiția, căsătorit cu fata acestuia, medicul Elena (Patiția) Muntean care s-au adresat Centralei Astrei, menționând în scris că avocatul Muntean nu a fost ales de către membrii despărțământului, încălcându-se, în acest fel, atât tradiția, cât și Statutele Astrei. Ca atare, avocatul Z. Muntean nu era statutar, mai cu seamă, că nu a fost nici aclamat, sublinia, în scrisoarea pe care a adresat-o lui Vasile Goldiș, protopopul greco-catolic de Alba, Vasile Urzică⁵⁶.

Avocatul Z. Munteanu a solicitat printr-o adresă Centralei Astrei din Sibiu să mandateze o persoană care să participe la alegerile ce urmau să fie organizate, de această dată în mod statutar în despărțământul albaiulian, dar la o proximă adunare generală a acestei structuri. Conștient de situația existentă și de provizoratul comitetului pe care l-a condus ca interimar, avocatul Munteanu a evidențiat că alegerea unui nou comitet statutar punea capăt provizoratului, astfel încât legitimitatea noii conduceri a Astrei în Alba Iulia, care rezulta în urma alegerilor, să nu mai fie pusă la îndoială⁵⁷. Adunarea generală a membrilor Astrei din despărțământul albaiulian a fost convocată de către Z. Munteanu pentru ziua de 23 aprilie 1925, în comuna Cricău. Activitatea acestui organism electiv și statutar s-a observat în activitatea comisiilor de lucru. Delegat al Sibiului la

⁵¹ S.J.S.A.N. Fond „Astra”, doc. nr. 692/1924, f. 1-2; *Ibidem*, doc. nr. 237/1925, f. 2; Eugen Hulea, *Avocat dr. Zaharia Muntean din Alba Iulia în Apulum. Acta Musei Apulensis*, XI, 1973, 897-900; Nicolae Josan, *Memorandistul moș Rubin Patiția 1841-1918*, Alba Iulia, Editura Altip, 2002, p. 150; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al Astrei (1918-1948)*, p. 445, 450.

⁵² *Transilvania*, 55, nr. 10-11, 1924, p. 414.

⁵³ *Ibidem*; Valer Moga, *Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia aproape de Centenar (1919-2019)*, p. 311-312.

⁵⁴ Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 6.

⁵⁵ S.J.S.A.N., Fond „Astra”, doc. nr. 237/1925, f. 1-2, f-v.

⁵⁶ *Ibidem*, doc. nr. 692/1924, f. 1-2.

⁵⁷ *Ibidem*, doc. nr. 980/1924, f. 1.

această activitate a fost conferențiarul propagandist al instituției, Ioan Neagoe, originar de pe meleaguri albaiulieni din satul Cetea⁵⁸.

Cu privire la activitatea monografic-istorică desfășurată de profesorul și directorul I. Sandu, remarcăm că între 1924-1925, acesta a elaborat și publicat *Monografia satului Cricău*, cercetare pe care a prezentat-o și publicului cu prilejul adunării generale care s-a desfășurat în localitatea respectivă, dar și în 27 aprilie la Alba Iulia⁵⁹. Urmare a alegerilor organizate în mod statutar, directorul de liceu I. Sandu a fost ales și aclamat în fruntea Despărțământului Alba Iulia al Astrei⁶⁰. Comitet de conducere a fost constituit din profesorul Ioan Sandu (președinte), protopopul Elie Magda (vicepreședinte), profesorul Horia Teculescu (secretar), Ilarie Cacovean (casier). Alături de cei menționați, mai activau următorii: preotul ortodox, Gheorghe Muncușiu (paroh în Cricău), preotul unit Vasile Urzică (protopop greco-catolic de Alba), Florian Rusan (preot), Cornel Dărmuș (medic), Dominic Medrea (medic), dr. Rubin Pațiția jr. (judecător), liderul politic albaiulian național-român Ioan Pop (avocat dr.), liderul politic național-liberal din județul Alba, Camil Velican (avocat dr.), Zaharie Muntean (avocat dr.), Atanasiu Mârza (avocat dr.), Gavrilă Crișan (director de bancă), Ioan Stroia (preot în comuna Șard), Francisc Boțian (preot în comuna Bărbant), Iosif Pop (preot în comuna Galtiu), Ioan Popa (preot în comuna Bucerdea vinoasă), Ioan Medrea (învățător în Țelna), Leonte Opreș (profesor secundar în Alba Iulia)⁶¹.

Alt aspect semnificativ în plan cultural l-a reprezentat desfășurarea în anul 1924 a turneului din Transilvania efectuat de Ateneul din Iași. Inevitabil la aceste spectacole ale artei dramatice a participat ca principal invitat și directorul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, profesorul de istorie I. Sandu. Piese de teatru, cu precădere drame, interpretate și în Alba Iulia de către artiștii renumitei instituții ieșene au generat entuziasmul local, aspect care a fost subliniat de secretarul despărțământului H. Teculescu în raportul său pe care l-a înaintat Comitetului central⁶². Ca urmare a alegerilor din 1925, a rezultat un nou comitet local de conducere prezidat de I. Sandu. Menționăm că s-a realizat în acest moment trecerea controlului funcției de conducere a despărțământului albaiulian din rândurile elitei confesionale în rândurile cadrelor didactice care activau în liceul mai sus menționat⁶³.

⁵⁸ *Ibidem*, doc. nr. 803/1925, f. 2-4; *Transilvania*, 55, nr. 10-11, 1924, p. 381; *Ibidem*, 70, nr. 4, 1939, p. 295.

⁵⁹ S.J.S.A.N., Fond „Astra”, doc. nr. 803/1925, f. 1-2; *Transilvania*, 56, nr. 9-10, 1925, p. 378; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 7; Dragoș Curelea; Daniela Curelea, *Contribuții punctuale privind unele forme specifice de activitate ale Astrei în Despărțământul Alba Iulia (1870-1948)*, p. 79.

⁶⁰ Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 7.

⁶¹ *Ibidem*, p. 2, 7; M.N.U.A.I., Fond „Astra” Alba Iulia, *Registru procese-verbale 1925-1936*, p. 4-5; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, p. 452. În fruntea acestui comitet local și bucurându-se de colaborarea sa, profesorul Ioan Sandu și-a exercitat mandatul între 1925-1930, în conformitate cu Statutele Asociațiunii, adoptate în Reghin și care au fost validate printr-o sentință a Tribunalului din Sibiu (6 martie 1925).

⁶² Dragoș Curelea; Daniela Curelea, *Contribuții punctuale privind unele forme specifice de activitate ale Astrei în Despărțământul Alba Iulia (1870-1948)*, p. 79.

⁶³ Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al Astrei (1918-1948)*, p. 452. Demersul a urmărit scoaterea

În comitetul de conducere menționat au funcționat alături de președintele aclamat I. Sandu, parohul greco-catolic Elie Magda (vicepreședinte), profesorul de liceu Horia Teculescu (secretar), Ilarie Cacoveanu (perceptor financiar județean). Pe lângă cei menționați, comitetul albaiulian a mai avut 12 membri aleși: protopopii de Alba, Vasile Urzică (greco-catolic) și Florian Rusan (ortodox), preoții parohi, Gheorghe Muncușiu (Cricău), Ioan Stroia (Șard), Iosif Pop (Galtiu), Francisc Boțian (Bărăbanț), Ioan Popa (Bucerdea Vinoasă), profesorul Leonte Opriș (Alba Iulia), învățătorul Ioan Medrea (Țelna), medicii Cornel Dărămuș și Dominic Medrea, dar și judecătorul Rubin Patiția jr., fiul memorandistului R. Patiția⁶⁴. Anterior organizării despărțământului în formula stabilită conform *Statutelor și Regulamentului* din anul 1925 (adoptate de către adunarea generală a Astrei care s-a desfășurat în Reghin), au fost înființate trei cercuri culturale în Ciugud (26 octombrie 1924), Micești și Oarda de Jos, (3-4 decembrie 1925), acestea având o existență efemeră⁶⁵.

Tematic subiectul prelegerilor pentru țărani, dar și ale conferințelor pentru intelectuali care au fost expuse în fața publicului au fost focalizate pe diferite subiecte de interes în acea epocă: literatura franceză, poezia cultă, scriitorii și relația omului de cultură cu societatea, relația știință-religie, dreptul public și cel privat, despre problemele de natură succesorală, demagogia publică, situația datoriilor⁶⁶. În 27 septembrie 1925, conducerea Despărțământului din Alba Iulia al Astrei, dar și o parte dintre membrii acestuia l-au întâmpinat la Primăria din Alba Iulia pe Vasile Goldiș, președintele Astrei. Cuvântul de primire a înaltului oaspete aflat într-un turneu prin despărțăminte din Transilvania, în care a fost inclusă și Alba Iulia i-a aparținut directorului liceului din localitate, profesorul de istorie, Ioan Sandu⁶⁷.

În perioada în care profesorul Ioan Sandu s-a aflat în Alba Iulia a avut loc reorganizarea Asociațiunii din anul 1925⁶⁸. Ca urmare a acestei reforme administrative în România și interne a Astrei s-a consolidat poziția intelectualității laice în toate structurile Astrei, situație pe care o întâlnim și în județul Alba. Noua structură central-județeană a Astrei cu sediul în Alba Iulia a avut 9 despărțăminte organizate în plasele administrativ-teritoriale din Alba Iulia, Abrud, Aiud, Ighiu, Ocna Mureș, Sebeș, Teiuș,

funcției de conducere a despărțământului albaiulian de sub influența elitei confesionale, care în mod tradițional a fost concentrată în jurul celor doi protopopi de Alba, (unul ortodox, celălalt unit). S-a prefigurat, astfel, instituirea unei linii laice a conducerii Astrei în Alba Iulia interbelică prin deținerea funcției de management cultural și organizatoric de către profesori, notari publici și medici, aceștii fiind: Ioan Sandu (profesor secundar și director de liceu), Romul Boca (notar public, jurist), Eugen Hulea (profesor secundar, director de liceu, inspector școlar general), Nicolae Igna (ofițer superior, medic militar, director al Spitalului Militar din Alba Iulia) în perioada 1925-1948.

⁶⁴ S.J.S.A.N., Fond „Astra”, doc. nr. 1107/1925, f. 1-2; M.N.U.A.I., *Astra Alba Iulia, Registrul de procese verbale 1925-1936*, p. 5.

⁶⁵ S.J.S.A.N., Fond „Astra”, doc. nr. 3095/1925, p. 15-16, 26-27; Leonte Opriș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 6; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al Astrei (1918-1948)*, p. 467.

⁶⁶ *Transilvania*, 55, nr. 10-11, 1924, p. 414.

⁶⁷ *Vestea*, IV, nr. 40, 3 octombrie 1925, p. 1-2; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al Astrei (1918-1948)*, p. 454.

⁶⁸ *Regulament pentru despărțăminte, cercurile culturale și regiunile „Asociațiunii”*, p. 8.

Vințu de Jos și Zlatna⁶⁹. Despărțământul central județean Alba al Astrei a fost înființat în 21 decembrie 1926, iar primul președinte al acestei structuri central-județene din Transilvania, organizată în noua formă și în temeiul noilor *Statute* și *Regulamente* ale Astrei (1925) a fost profesorul și directorul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, I. Sandu⁷⁰. Acesta a fost secondat de către profesorul L. Opreș, secretar al aceleiași structuri cultural-județene, ales în luna octombrie 1927⁷¹.

În anul 1926 s-au produs modificări administrative în interiorul comitetului local de conducere al despărțământului albaulian. Acestea au fost cauzate de plecarea profesorului H. Teculescu din Alba Iulia în Sighișoara, în locul lui fiind ales preotul Silviu Hățegan, care era paroh în Ciugud. În locul casierului Ilarie Cacovean, plecat prin demisie a fost ales profesorul Cornel Andrea. O altă reșezare a biroului de conducere a fost cauzată de numirea unui nou protopop ortodox al Albei Iulia, în persoana lui Alexandru Baba, originar din zona Bistriței. Părintele protopop ortodox de Alba Alexandru Baba a fost ales controlor. În contextul plecării preotului S. Hățegan prin demisie din postul de secretar și a vacantării poziției acesteia, a fost ales în biroul local în calitate de secretar al Despărțământului central-județean Alba al Astrei, profesorul secundar L. Opreș⁷². În decursul aceluiași an 1926, profesorul I. Sandu a prezentat în mai multe rânduri conferința tematică despre programul revoluționar din 3/15 mai 1848, dar și Ziua Unirii în care s-a referit la toate marile momente din martie în decembrie ale anului 1918⁷³. În același an, directorul I. Sandu a prezentat în Bărbant, Ciugud și Oarda de Jos prelegerea pentru săteni, *Unitatea neamului și Mihai Viteazul*. În cursul anului 1927, a prezentat în fața publicului din Alba Iulia, Bărbant, Ciugud, Drâmbar, Limba, Micești și Oarda de Jos, conferința *Mari bărbați ai noștri*⁷⁴. În perioada anilor 1926-1927, profesorul I. Sandu a urmat un stagiu de perfecționare de câteva luni în Paris, iar conducerea despărțământului albaulian a revenit de drept protopopului Elie Magda, dar în concret secretarului județean profesorul Leonte Opreș⁷⁵.

Reținem și că în anul 1928, în temeiul ordinului de ministru nr. 68.417/1928, pentru Liceul „Mihai Viteazul din Alba Iulia au fost repartizați 90.000 lei, la solicitarea directorului instituției, din Capitolul bugetar *Sume fixe*, pentru înzestrarea internatelor și

⁶⁹ S.J.S.A.N. Fond „Astra”, dosar nr. 1107/1925, *Registru de procese verbale 1925-1930*, p. 5-8; Valer Moga, *Astra și Societatea (1918-1930)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 299; Ioan Silviu Nistor, *Comuna și județul. Evoluție istorică*, p. 54.

⁷⁰ Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 ani de la Unire (1918-1943)*, Sibiu, Editura Astrei, 1944, p. 146; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 579.

⁷¹ *Transilvania*, 60, nr. 10-11, 1929, p. 754; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 4-7, 8-9; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 578-579.

⁷² M.N.U.A.I., Fond „Astra” Alba Iulia *Registru de procese verbale 1925-1936*, p. 15-26; Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 7; Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 ani de la Unire (1918-1943)*, p. 146-147; Luminița Cornea; Constantin Catrina; Ioan Lăcătușu, *Teculeștii din neam în neam*, p. 97; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, p. 455-456.

⁷³ Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 7.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 8.

⁷⁵ M.N.U.A.I., Fond „Astra” Alba Iulia, *Registru de procese verbale 1925-1936*, p. 21-30; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, p. 456.

a cantinelor, dar și pentru susținerea materială a elevilor cu probleme sociale (sărăcie) din liceele de stat care existau în spațiul Regiunii a IV-a Școlare Sibiu⁷⁶. În condițiile proiectului Astei de organizare a Serbărilor Unirii, în anul 1928 la Alba Iulia, Comitetul central, în general, conducerea despărțământului central-județean Alba al Astei au fost implicate în acest demers. Cu deosebire, notăm participarea profesorului I. Sandu în cadrul comitetului local de acțiune privind organizarea Serbărilor Unirii și a unui monument cu bust închinat memoriei revoluționarului și omului politic pașoptist Nicolae Bălcescu⁷⁷. Venirea la guvernare în noiembrie 1928 a național-țărăniștilor prezidați de Iuliu Maniu, a condus la amânarea Serbărilor libertății Ardealului pentru mai 1929, iar în fruntea comitetului de lucru a fost desemnat Sever Bocu. Vasile Goldiș, președintele Astei fiind ignorat de cercurile guvernamentale și pe fondul mai vechii sale animozități cu liderul național țărăniștilor, Iuliu Maniu⁷⁸. Reprezentanții structurii locale din Alba Iulia, cu deosebire profesorii I. Sandu și L. Opriș au participat la activitățile care s-au derulat cu prilejul aniversării unui deceniu de la Unirea din 1918, în 20 mai 1929 la Alba Iulia. Au activat în comitetul local de acțiune prezidat de av. dr. Ioan Pop și alți membrii ai despărțământului albaulian, precum: Florian Medrea, dr. Ioan Marciac, dr. Zaharia Muntean, Florian Rusan, Vasile Urzică, dr. Camil Velican, dar și alții⁷⁹.

În accepțiunea guvernamentală național-țărănistă „nici Societatea culturală Astra, nici o altă societate culturală nu poate patrona și organiza serbarea de la 1 Decembrie 1928”⁸⁰. Articole din oficiosul *Dreptatea* au prezentat un punct de vedere clar diferit de cel al Astei⁸¹. Cercetătorul albaulian V. Moga, referindu-se la clarificarea situației localului Muzeului Unirii, amintește și despre colaborarea dintre Episcopia Armatei, care prin episcopul militar general de brigadă dr. Ioan Stroia a oferit despărțământului albaulian în baza protocolului semnat cu președintele I. Sandu în 1929, imobilul necesar muzeului⁸². Serbările Unirii au fost organizate în București (10 mai 1929) și în Alba Iulia (20 mai 1929) și au adus în atenția Guvernului, faptul că Alba Iulia, iar nu Aiudul ar fi trebuit să fie reședința administrativă a județului Alba. În acest sens a militat și avocatul Ioan Pop, fost prefect țărănist al județului Alba, la acea data inspector guvernamental administrativ și subsecretar de stat la Interne din partea Partidului Național Țărănesc⁸³.

⁷⁶ *Vatra Școlară*, IV, nr. 9-11, 1928, p. 48; Ioan Popa, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, p. 184.

⁷⁷ Sever Bocu, *Serbările Unirii*, București, Institutul de Arte Grafice „Cultura Națională”, 1929, p. 29.

⁷⁸ *Transilvania*, 60, nr. 6, 1929, p. 476; Sever Bocu, *Serbările Unirii*, p. 36-42; Ioan Pleșa, *75 de ani de la Serbările Unirii din anul 1929*, în https://www.dacoromania-alba.ro/nr17/75_ani.htm, accesat în data de 28.10.2020, orele 21.43; Valer Moga, *Serbările Unirii. Alba Iulia-1929*, în Laura Stanciu (coordonator), *Alba Iulia. Memoria Urbis*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, p. 344-345.

⁷⁹ Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale (în continuare se va cita: S.J.A.A.N.), *Fond Prefectura Județului Alba*, dosar nr. 6120/1929, f. 2-25, 85-87.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ Valer Moga, *Astra și Societatea*, p. 69.

⁸² M.N.U.A.I., Fond „Astra”, Alba Iulia, dosar nr. 3098, doc. nr. 73; Valer Moga, *Astra și Societatea*, p. 431.

⁸³ Sever Bocu, *Serbările Unirii*, p. 36-42; Valer Moga, *Serbările Unirii, Alba Iulia*, p. 272; Idem, *Serbările Unirii, Alba Iulia-1929*, în Laura Stanciu (Coordonator), *Alba Iulia. Memoria Urbis*, Cluj-Napoca, Editura

Menționăm că, în mandatul aceluiași președinte Ioan Sandu a fost inaugurat în Alba Iulia, în prezența vicepreședintelui Astrei, medicul sibian Gheorghe Preda, Muzeul Unirii, importantă ctitorie culturală a Astrei în decadele interbelice. La activități oficiale din Alba Iulia în 20 mai 1929, au fost de față și reprezentanți ai Caselor Regale din România și Grecia, membrii Regenței: Principele Nicolae, patriarhul Miron Cristea și Gheorghe Buzdugan. De asemenea, de față era și prim-ministrul de la acea dată, Iuliu Maniu, care, de altfel, a și tăiat panglica inaugurală a Muzeului menționat mai sus. Marele absent a fost Vasile Goldiș, care era bolnav și în atare condiții a rămas la domiciliul său din Arad⁸⁴. Cu privire la menționarea primului custode al instituției de cultură mai sus remarcate, reținem că a fost profesorul Leonte Opriș, secretarul despărțământului județean al Astrei și cadru didactic în Liceul „Mihai Viteazul”⁸⁵.

Serbările Unirii organizate în Alba Iulia la mai bine de un deceniu de 1 decembrie 1918 au reprezentat un mesaj pentru aceia dintre vecinii României, care, deja utilizau mesaje revizioniste în discursuri îndreptate împotriva României. În expozeurile avute, Miron Cristea și Gheorghe Buzdugan din partea Regenței și Iuliu Maniu din partea Guvernului au surprins, atât istoria unirii și parcursul urmat pentru atingerea acesteia, cât și făgăduința jertfei pentru fericirea patriei, dacă situația o va impune⁸⁶. În anul de activitate 1929-1930, președintele I. Sandu a prezentat publicului în Alba Iulia și Teiuș, conferința *Societatea națiunilor*⁸⁷. În același an remarcăm din raportul pe care același președinte Sandu l-a înaintat Comitetului central și că, expuneri pe teme de interes general au fost expuse în fața publicului albaiulian de către profesorii: Ioan Bucerzan, Ioan Dumitru, Constantin Economu, Lucian Munteanu, Leonte Opriș, Procopie Popescu, universitarii clujeni Alexandru Borza, Ioan Lupaș, Onisifor Ghibu, Vladimir Ghidionescu, Petre Sergescu, George Vâlsan, (Extensiunea Universitară Clujeană), Vasile Urzică (protopopol greco-catolic de Alba), dar și alții⁸⁸. Conducerea centrală a Astrei, a apreciat în 1929, activitatea administrativă și culturală care avea loc în despărțământul albaiulian, ca urmare a activității președintelui Ioan Sandu și a implicării profesorului Leonte Opriș, secretarul Astrei locale albaiulien⁸⁹. De asemenea, reținem că a primit, în urma unor adrese trimise către Ministerul Instrucțiunii Naționale o sumă de bani (30.000 lei) care urma să fie folosită de către școlile din Alba Iulia pentru lucrări

Mega, 2018, p. 344-347;

⁸⁴ Valer Moga, *Astra și Societatea (1918-1930)*, p. 434; Dorin Giurgiu; Marius Cristea; Ioan Rustoiu; Smaranda Cutean, *Regii României Mari la Alba Iulia*, Alba Iulia, Editura Altip, 2009, p. 16-17.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 17; Leonte Opriș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 10, 13.

⁸⁶ *Transilvania*, 60, nr. 6, 1929, p. 477.

⁸⁷ Leonte Opriș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 10.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 10-11 16-21; Onisifor Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Mihai Teodor Nicoară, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2018, p. 116, 120. Privind conferințele pentru intelectuali care au fost prezentate în județele Alba și Sibiu de către membrii Extensiunii Universitare Clujene, vezi mai recent în: Vasile Pușcaș, *Universitate, societate, modernizare. Idealul Universității moderne la Cluj (1919-1945)*. Cuvânt introductiv de Ioan-Aurel Pop, prefață de Keith Hitchins, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2019, p. 214-221.

⁸⁹ Gheorghe Preda, *Activitatea „Astreii” în 25 ani de la Unire (1918-1943)*, p. 147-148.

„de vopsitorii și reparațiuni exterioare a localurilor școlilor primare și secundare de stat” – evident în vederea pregătirii Orașului pentru Serbările Unirii⁹⁰.

În Despărțământul central județean Alba al Astrei s-au aflat despărțăminte care au fost organizate în plasele administrativ-teritoriale ale județului Alba. Și le notăm aici: Abrud (condus de către dr. Constantin David, deputat), Aiud (dr. Emil Pop, prefect), Ighiu (Petru Circo, preot paroh), Ocna-Mureș (dr. Ioan Rișca, deputat), Teiuș (în reorganizare de către L. Opreș), Vințu de Jos (în reorganizare, demers care a fost realizat în coordonarea profesorului Leonte Opreș) (Nicolae Oancea, preot paroh), și Zlatna (Ioan Fodoreanu, preot-paroh)⁹¹. În perioada sus remarcată au avut loc în organizarea Guvernului festivitățile care au fost prilejuite cu ocazia Unirii Transilvaniei cu România, în care a fost implicată și conducerea Astrei locale din Alba Iulia⁹². Notăm că profesorul de istorie Ioan Sandu, director de liceu în Alba Iulia, a fost menționat ca membru corespondent în cadrul Secției istorice a Astrei din Transilvania, prezidată în acea vreme de către publicistul clujean Teodor V. Păcășian⁹³.

Începând din 1 ianuarie 1930, județul Alba a avut în cuprinderea sa 7 plase administrativ-teritoriale conform reorganizării administrative din anul 1929⁹⁴. În județul Alba au funcționat 9 despărțăminte în plasele administrativ Alba Iulia avea în componența sa 17 comune, Abrud 18 comune, Aiud, 31 comune; Sebeș 19 comune, Vințu de Jos 8 comune; Teiuș 20 comune; Ocna Mureș 21 comune; Zlatna 17 comune; Ighiu 13 comune⁹⁵. Conducerea Comitetului central al Astrei prin vicepreședintele Gheorghe Preda, a apreciat ca fiind eficientă activitatea care s-a desfășurat în despărțământul albaiulian în perioada 1925-1930⁹⁶. I. Sandu a participat în cadrul Congresului cultural al Astrei organizat în Sibiu în zilele de 24-26 aprilie 1930, unde a activat în lucrările secțiunii *Mijloace culturale ale Astrei* și în care a expus motivele pe care le considera necesare pentru înființarea, dar mai ales pentru întreținerea materială a unui Muzeu al Unirii tuturor românilor în Alba Iulia, sarcină care, considera profesorul I. Sandu, trebuia preluată de către stat și nu lăsată în sarcina despărțământului local al Astrei albaiulien, care dispunea de resurse materiale modeste⁹⁷. A prezentat starea în care se afla Muzeul din Alba Iulia în acel moment al anului 1930, respectiv, a făcut Comitetului central al Astrei 6 propuneri concrete privind modul de organizare și de administrare a instituției cultural-naționale. De asemenea, a precizat că propunerile acestea urmau să fie înaintate Ministerului Instrucțiunii și Cultelor în vederea asigurării

⁹⁰ S.J.A.A.N., Fond *Primăria Orașului Alba Iulia. Acte inventariate*, dosar nr. 1178/1929, f. 42.

⁹¹ Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 6-24.

⁹² *Transilvania*, 60, nr. 10-11, p. 788-791.

⁹³ Valer Moga, *Astra și Societatea (1918-1930)*, p. 256.

⁹⁴ *Monitorul oficial* nr. 170 din 3 august 1929; Viorel Stănică, *Impactul codurilor administrativ-teritoriale*, p. 112.

⁹⁵ *Tabloul despărțămintelor Asociațiunii după județe*, în *Transilvania*, anul 58, nr. 10-11, 1927, p. 442.

⁹⁶ Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 de ani de la Unire*, p. 146-148.

⁹⁷ *Transilvania*, 61, nr. 1-6, 1930, p. 7, 20, 219, 269-270; Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 ani de la Unire (1918-1943)*, p. 17.

unui buget material constant și necesar instituției, menționând, în principal, că resursele despărțământului pe care îl conducea, nu erau suficiente. Era de dorit, conchidea, comunicatorul Sandu, atât pentru Astra, în general, cât și pentru prestigiul structurii locale alabiulienne a Asociațiunii, ca Sala Unirii din Alba Iulia să nu mai fie un spațiu rezervat petrecerilor, ci mai degrabă un loc de prețuire și venerație pentru români indiferent din ce parte a țării erau aceștia⁹⁸. În ultimă instanță, referentul I. Sandu, concluzionea:

„Comitetul central al Astrei să facă un apel călduros către toate muzeele regionale, către școli, instituții de cultură și particulari ca să contribuie cu obolul lor la îmbogățirea acestui muzeu. Crearea unui muzeu e operă de lungă durată. Inițiativa particulară are datoria să îmbrățișeze cu toată căldura silințele Statului, care are atâtea nevoi de îndeplinit. Numai astfel se va putea crea o operă durabilă, care să perpetueze în generațiile viitoare năzuințele și idealurile generației de astăzi”⁹⁹.

În 2 noiembrie 1930, a avut loc în Alba Iulia adunarea generală a membrilor acestui despărțământ central județean, care s-a desfășurat sub conducerea profesorului Ioan Sandu. Remarcăm, printre altele, că pe ordinea de zi, s-au aflat următoarele puncte: *Cuvântul de deschidere* (I. Sandu), *Raportul secretarului* (L. Opreș), *Raportul casierului*, *Bugetul proiectat pentru anul de activitate 1930-1931*, *Propuneri și Alegerea nou comitet*¹⁰⁰. Ioan Sandu a menționat că rămâne în atenția următorului comitet de conducere, problema edificării și amplasării în Alba Iulia, de preferat pe o colină, în fața uneia dintre porțile Cetății a unui monument de for public, care să fie ridicat în memoria martirilor români de la 1785, Horia, Cloșca și Crișan. De asemenea, remarcam că în fondul instituit de către conducerea despărțământului Alba Iulia pentru ridicarea unui Monument al Unirii a fost depusă la Banca „Izvorul” din Alba Iulia o sumă pe care o estima la 24.000 de lei¹⁰¹.

În urma alegerilor care s-au desfășurat și raportându-ne la faptul că președintele I. Sandu nu a mai candidat, era ales un nou comitet local de conducere care a fost prezidat de notarul albaiulian Romul Boca. Membrii noului comitet ales pentru un mandat de 5 ani au fost personalități locale precum: protopopul albaiulian Elie Magda (vicepreședinte), profesorul secundar Leonte Opreș (secretar), învățătorul și directorul de Școală primară, Ioan Goția (casier), contabilul Camerei Agricole din Alba, Candin Comănescu (controlor), profesorul secundar Virgil Cucuiu (bibliotecar), preotul paroh din comuna Drâmbar Sever Bran (econom). În comitet mai activau, conform Statutului Astrei din anul 1925 și următoarele personalități: liderul național țărănist Ioan Pop (avocat dr.), liderul național-liberal Camil Velican (avocat dr.), Zaharie Muntean (avocat dr.), preotul paroh albaiulian Alexandru Baba (protopopul ortodox), preotul paroh albaiulian Vasile Urzică (protopopul greco-catolic), profesorul secundar Ioan Sandu

⁹⁸ *Transilvania*, 61, nr. 1-6, 1930, p. 272.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Leonte Opreș, *10 ani de activitate culturală în județul Alba*, p. 29.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 29.

(directorul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia), profesor Eugenia Breazu, (director al Școlii de fete), doctorul Dominic Medrea (medic primar)¹⁰². Notăm că între 1922-1930, profesorul și directorul de liceu I. Sandu a participat la toate adunările generale ale Astrei în Arad (1924), Reghin (29-30 august 1925), Zalău (12-14 septembrie 1926), Sibiu (4-5 decembrie 1927), iarăși în Sibiu (1928), Turda (6 octombrie 1929), Caransebeș (1930), reprezentând structura central-județeană pe care au condus-o. Totodată, notăm că, și-a atins scopul acela de a contribui la pedagogia socială și educația prin cultură a adulților de pe meleagurile Albei, raportându-se la resursa umană pe care a avut-o la dispoziție. Prelegerile pentru săteni, pe teme de interes general explicate lor, conferințele duminicale pentru intelectuali, expozițiile, înzestrarea bibliotecilor din cercurile culturale comunale cu volume și periodice, dotarea acestora cu aparate de radio, organizarea unor cursuri pentru necunosătorii de carte, au fost doar câteva dintre demersurile organizate în mandatul său¹⁰³.

2. Profesorul Ioan Sandu în Sibiu și București (1932-1945)

Începând din 1 ianuarie 1932, profesorul Ioan Sandu a revenit în Sibiu, unde va activa la catedra de istorie din Școala Normală „Andrei Șaguna” Sibiu (astăzi Colegiul Național Pedagogic „Andrei Șaguna” din Sibiu), traiectoria sa socială și profesională continuând în funcția de director al școlii mai sus menționate, iar pentru o scurtă perioadă de timp, în înalta demnitate publică de subsecretar de stat la Ministerul Educației Naționale, răspunzând de Sectorul Culte și Arte¹⁰⁴. A revenit în Sibiu, ca urmare a unei solicitări a conducerii Arhiepiscopiei ortodoxe din oraș adresată Ministerului Instrucțiunii Naționale. Notăm că Mitropolitul dr. Nicolae Bălan l-a propus pe profesorul Ioan Sandu ministerului de resort pentru îndeplinirea funcției de director în Școala Normală „Andrei Șaguna”, prestigioasă unitate de învățământ din Sibiu din acea perioadă, evident ținând cont și de experiența acumulată de profesorul I. Sandu timp de un deceniu la Alba Iulia într-o funcție similară, aceea de director în Liceul Mihai Viteazul din localitatea mai sus menționată¹⁰⁵.

Profesorul Ioan Sandu a ocupat funcția de director în baza ordinului de ministru al Ministerului Instrucțiunii Naționale cu nr. 210.799/1932 și a ordinului (adresei) Consiliului Arhiepiscopal Sibiu nr. 9.393/din 1 ianuarie 1931, iar în această funcție publică s-a aflat până în anul 1943¹⁰⁶. În interviul pe care l-a avut în fața comisiei prezidate de către

¹⁰² *Ibidem*, p. 30; M.N.U.A.I., Fond „Astra” Alba Iulia, *Registru de procese verbale 1925-1936*, p. 71-75; Valer Moga, *Despărțământul Alba Iulia al „Astrei” (1918-1948)*, p. 459-460.

¹⁰³ *Transilvania*, 56, nr. 11-12, 1925, p. 607; *Ibidem*, 61, nr. 1-6, 1930, p. 20.

¹⁰⁴ Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 578-579.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 579; Idem, Profesorul și directorul Ioan Sandu în <http://telegrafulroman.blogspot.com/2017/11/profesorul-si-directorul-ioan-sandu.html>, accesat liber în 10.11.2020, ora 21 și 20 minute; Valer Moga, *Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia aproape de Centenar (1919-2017)*, p. 309-313; Sebastian Dumitru Cârsea, *Succint istoric. Liceul Tehnologic de Construcții și Arhitectură „Carol I” din Sibiu*, în <http://www.grupcarol.ro/prezentare.html>, accesat liber în 10.11.2020, orele 21 și 18 minute.

¹⁰⁶ *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 5, 100-101.

mitropolitul Nicolae Bălan, arhiepiscop al Sibiului, profesorul Ioan Sandu a prezentat un plan de măsuri în care ca punct forte, remarcăm ideea proiectării și a ridicării unui nou local pentru Școala Normală de băieți și fete „Andrei Șaguna” din Sibiu. În noua calitate, I. Sandu a continuat seria demersurilor administrative și școlar-educative inițiate de cei doi directori care l-au precedat în funcție, după ce instituția de învățământ s-a separat și individualizat în raport cu Institutul Teologic-Pedagogic Andreian din Sibiu în anul 1919, aceștia fiind preoții-profesori Vasile Stan și Eugen Todoran¹⁰⁷.

I. Sandu a fost un om al datoriei față de instituția școlii, față de elevii săi, dar și al mărturie personale a intelectualului care s-a angrenat totalmente în serviciul Școlii, Astrei și Bisericii, evitând jocurile politice și partizanatul de orice fel ar fi fost acesta. A fost model de profesionalism și dăruire. A activat în fruntea unui colectiv didactic de elită format din Nicolae Balcă, dr. Lucian Bologa, protopopul Gheorghe Maior, dr. Aurel Nanu, Timotei Popovici, pr. Gheorghe Șoima, dar și alții¹⁰⁸. Revenirea în Sibiu și intrarea sa în serviciul comunității școlare din localitate a fost remarcată și în *Almanahul Municipiului Sibiu*, lucrare de sinteză care a apărut în 1933, sub egida primăriei din localitate, iar printre altele, făcea referire la rețeaua publică de învățământ din localitate, menționându-l în conducerea Școlii Normale „Andrei Șaguna” pe profesorul Ioan Sandu¹⁰⁹. În perioada mandatelor sale la conducerea instituției școlare din Sibiu și sub coordonarea mitropolitului ortodox al Transilvaniei Nicolae Bălan, a fost ridicat în perioada 1934-1938 impozantul edificiu al Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu, de altfel, una dintre cele mai moderne construcții cu destinație școlară pentru acele momente, având sediul în strada Pedagogilor¹¹⁰. Astfel, în cadrul Serbărilor inaugurale care au fost organizate la Sibiu în prezența Regelui Carol al II-lea, a mitropolitului Nicolae Bălan, a notabilităților din județul Sibiu, directorul instituției, profesorul I. Sandu a pus în 6 octombrie 1934 piatra de temelie a viitorului și modernului edificiu al Școlii Normale „Andrei Șaguna” care a fost finalizat în 1937¹¹¹.

În anul 1933, profesorul I. Sandu a inițiat și a fost primul președinte al Asociației pentru Mireni „Frăția Ortodoxă Română”, filiala din Sibiu, structură cultural-creștină înființată în Cluj, în același an și care a activat sub președinția reputatului filolog și

¹⁰⁷ Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 579.

¹⁰⁸ *Repartiția materiilor de învățământ*, în *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 26-27, 30-31.

¹⁰⁹ S.J.S.A.N., Fond *Primăria Sibiu*, dosar E 31, *Corespondență privind repartizarea cotelor bugetare pentru întreținerea școlilor pe anii 1927-1943*, f. 25-28; Josef Schochterus, *Almanahul Municipiului Sibiu / Adressbuch der Munizipiums Hermannstadt, Sibiu/Hermannstadt*, ediția a XIII-a/XIII Jahrgang, Editura Honterus Verlag, 1933, p. 145-146. Este schematizată și sistematizată succint, în aceste două pagini, întreaga rețea școlară a Municipiului Sibiu, care exista în anul 1933, fiind remarcată și Școala Normală „Andrei Șaguna” cu două secții, una pentru băieți, iar cealaltă pentru fete, iar la conducerea instituției era remarcat profesorul de istorie Ioan Sandu.

¹¹⁰ Ioan Sandu, *Începuturile Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu*, în *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană 1938, p. 29-46; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 580. Vezi în acest sens și sumara prezentare on-line: <http://www.grupcarol.ro/prezentare.html>.

¹¹¹ *Serbările de la Sibiu*, în *Renașterea*, XII, nr. 40, 7 octombrie 1934, p. 1; Ioan Popa, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, p. 168. Astăzi, clădirea este sediul Liceului Tehnologic de Construcții și Arhitectură „Carol I” din Sibiu.

universitar clujean Sextil Pușcariu¹¹². În acest sens, menționăm și invitarea sa în Cluj, cu prilejul organizării în 6 noiembrie 1933 a Congresului general festiv al Asociației mai sus menționate, ocazie în care a prezentat expozeul istoric *Pomenirea Mitropolitului martir Sava Brancovici*, la împlinirea a 250 ani de la evenimentele care au cauzat martirajul menționatului ierarh ortodox¹¹³. În 24 februarie 1934, ca o dovadă a prețuirii de care s-a bucurat, atât în rândurile elitei confesionale ortodoxe din Transilvania, cât și în rândurile elitei laice din România, directorul I. Sandu, a răspuns unei propuneri care i-a fost adresată de P.S. Sa Nicolae Ivan, episcopul Clujului, aceea de a accepta postul de arhieru-vicar al Episcopiei ortodoxe din Cluj. La propunerea care i-a fost adresată, Ioan Sandu a răspuns înaltului ierarh ortodox transilvănean:

„Făcându-mi un scrupulos examen de conștiință, cumpănindu-mi firea, aptitudinile și pregătirea, am ajuns la convingerea că-mi este peste putință de-a primi postul înalt la care P.S. Voastră ați binevoit a mă chema. Rog să credeți, Prea Sfințite, că nu fără regret și fără zbucium am luat această hotărâre. Mulțumindu-Vă pentru gândul îndreptat spre mine și rugându-Vă să-mi iertați toate neajunsurile create, rămân al Prea Sfinției Voastre devotat”¹¹⁴.

În perioada în care a activat didactic și managerial în Sibiu a fost ales membru mirean în Adunarea eparhială a Arhiepiscopiei ca reprezentant al cercului electoral din Avrig. De asemenea, a fost ales și a activat în calitate de consilier arhieparchial onorific în Secțiunea culturală a Arhiepiscopiei din Sibiu, uneori exprimându-și chiar și dezacordul față de poziția mitropolitului Nicolae Bălan¹¹⁵. În același an, revista *Transilvania* îl remarcă ca fiind activ printre conferențiarii Despărțământului central județean Sibiu, susținând prelegeri în plasele administrative ale județului, dar și conferințe pentru intelectuali și ofițeri în localitatea reședință a județului¹¹⁶. De altfel, Ioan Sandu, ca și mulți alți reprezentanți ai elitei din acea perioadă, s-a implicat sub egida programelor Astei de pedagogie socială și educație a adulților, în susținerea prelegerilor în mediul rural, a conferințelor pentru intelectuali. Acesta a susținut în localități apropiate de Sibiu în anul 1934, prelegeri subsumate tematic *Pregătirii Revoluției lui Horia*¹¹⁷.

Începând din anul 1935, ca urmare a alegerii sale în calitate de membru al Comitetului central al Astei, profesorul și directorul Ioan Sandu¹¹⁸ a activat în acest

¹¹² Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 579.

¹¹³ *Renașterea*, XI, nr. 42, 22 octombrie 1933, p. 8.

¹¹⁴ Ioan Bunea; Nicolae Vasile, *Episcopul Nicolae Ivan, ctitorul reînviatului Episcopii a Vadului, Feleacului și Clujului. Studii și documente*, Cluj-Napoca, Editura Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului Feleacului și Clujului, 1985, p. 252.

¹¹⁵ *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 100-101; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p.

¹¹⁶ *Transilvania*, 65, nr. 4, 1934, p. 247.

¹¹⁷ Nicușor Dănuț Ivănuș, *Dezvoltarea instituțiilor culturale românești sibieni în perioada interbelică*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga” Sibiu, 1999, p. 72-87, 151-154; Ioan Popa, *Liceele teoretice sibieni*, p. 77.

¹¹⁸ *Transilvania*, 66, nr. 5, 1935, p. 340; Gheorghe Preda, *Activitatea „Astei” în 25 ani de la Unire (1918-*

organism de conducere al instituției culturale naționale din Sibiu până în anul 1945, participând la toate adunările generale ale Astrei desfășurate în această perioadă și la ședințele lunare ale organismului care tutela întreaga activitate administrativ-funcțională și cultural-specifică a Astrei de la Sibiu¹¹⁹. Remarcăm și participarea sa în cadrul comisiei centrale care a pregătit și organizat adunarea generală anuală a Astrei între 13-15 septembrie 1935 în Satu Mare¹²⁰.

În același an a prezentat cursurile de *Cultură generală*, care au fost organizate în mai multe serii de către Astra pentru locuitorii săteni din zona Gheorghieni, în despărțământul central județean Ciuc colaborând în acest sens cu omologul său din regiune profesorul Spiru Tudor, directorul Liceului „Petru Rareș” din Miercurea Ciuc¹²¹. În 9 octombrie 1938 a participat, împreună cu reputatul teolog sibian Dumitru Stăniloae, rectorul Academiei Teologice „Andreiane” în Sebeș-Alba, la adunarea generală anuală a Asociației Frăției Ortodoxe Române, secțiunea care activa în arhiepiscopia de Alba Iulia și Sibiu. Au prezentat în expozeurile avute despre *Sufletul românesc și ortodoxie*¹²². Oficiosul central al Astrei, revista sibiană *Transilvania*, l-a consemnat pe acesta în calitatea de membru al colectivului redacțional, alături de președintele instituției, universitarul clujean Iuliu Moldovan, medicul Gheorghe Preda, protoiereul militar sibian colonel Ioan Dăncilă, Dr. Dumitru Stăniloae, Horia Petra Petrescu, respectiv Alexandru Dima¹²³.

Câțiva ani mai târziu, la propunerea mitropolitului ortodox dr. Nicolae Bălan, în 28 ianuarie 1941 directorul I. Sandu¹²⁴ a fost numit prin înalt decret regal și ordin de detașare în funcția de Subsecretar de stat în Ministerul Educației Naționale, Cultelor și Artelor¹²⁵, subaltern și consilier personal al generalului Radu Rosetti, titularul portofoliului menționat, așa cum sublinia și periodicul *Renașterea* în acel an:

1943), p. 89.

¹¹⁹ *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 101; *Transilvania*, 66, nr. 5, 1935, p. 340; *Transilvania*, 72, nr. 2, 1941, pagină de prezentare și mediatizare a membrilor Comitetului central al Astrei, nenumărată; Eugen Hulea, Astra. *Istoric, organizare, activitate, statute și regulamente*, Sibiu, Editura Astrei, 1944, p. 69, *Coperta IV*; Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 ani de la Unire (1918-1943)*, p. 2, 89; pagină de prezentare și mediatizare a membrilor Comitetului central al Astrei, nenumărată.

¹²⁰ *Transilvania*, 67, nr. 4, 1936, p. 341; Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 ani de la Unire (1918-1943)*, p. 103.

¹²¹ *Ibidem*, 66, nr. 3, 1935, p. 148. *Ibidem*, nr. 4, 1935, p. 217. De altfel, în acel an, 1935, în rubrica *Repartizarea materiilor de învățământ* din *Anuarul Școlii*, p. 27, în acest sens fiind menționat și că activa în seria conferențiarilor Astrei în județul Sibiu, atât la centru, cât și în plasele administrative județene din Avrig și Miercurea Sibiului.

¹²² *Renașterea*, XVI, nr. 42, 16 octombrie 1938 p. 3.

¹²³ *Activitatea Comitetului Central al Astrei în Transilvania*, 70, nr. 4, 1939, p. 203; *Ibidem*, anul 71, nr. 3-4, 1940, p. 70; Pamfil Matei, *Asociațiunea în lumina documentelor*, p. 241.

¹²⁴ *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 5, 100-101.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 100; *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia pe anul școlar 1940-1941*. Publicat de Enea Zefleanu director, Alba Iulia, Tipografia Sabin Solomon din Alba Iulia, 1941, p. 7. Se menționa demnitatea în care s-a aflat profesorul Ioan Sandu, în trecut director al liceului albaulian în condițiile în care Comitetul școlar al Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia solicita Ministerului Educației Naționale sumele necesare pentru edificarea internatului, atât de necesar pentru elevii acestui liceu, cu atât mai mult cu cât la

„D-l. Prof. Ion Sandu a fost numit subsecretar de Stat la Ministerul educației naționale, pentru Culte și Arte. D-sa a depus jurământul și și-a luat postul în primire. Noul subsecretar de Stat a fost timp îndelungat directorul liceului de băieți din Alba Iulia, iar până la înalta sa numire în minister, a funcționat ca directorul Școlii normale ortodoxe din Sibiu. D-sa este un foarte bun cunoscător al problemelor bisericești, fiind și absolvent al Academiei Teologice „Andreiană” din Sibiu. Prezența d-lui subsecretar de Stat Ion Sandu în Guvernul generalului Ion Antonescu, ridică pentru Biserica noastră cele mai bune nădejdi și o legitimă mândrie”¹²⁶.

În condițiile demnității publice de Subsecretar de stat pentru Culte și Arte în Ministerul Educației Naționale în care s-a aflat între 1941-1942, a fost nevoit să renunțe la apartenența sa în comitetul redacțional al revista *Transilvania*. Începând din anul 1942 nu mai este menționat în conducerea sibiană a revistei anterior menționate¹²⁷. În această înaltă demnitate publică, profesorul Sandu nu a stat în București decât un an, până la 1 februarie 1942, când, din motive personale a demisionat și s-a reîntors la catedra de profesor din Școala Normală „Andrei Șaguna” din Sibiu, fiind totodată reîncadrat și pe funcția de director, din care a fost detașat¹²⁸. În calitatea deținută aceea de subsecretar de stat pentru Culte și Arte în Guvern, a fost implicat și a participat la misiunea desfășurată de statul român și de către Biserica ortodoxă în Basarabia în perioada lunilor septembrie-noiembrie 1941, activitate, care i-a fost mai târziu imputată de către autoritățile comuniste din România, începând din prima parte a anului 1948.

În această perioadă a participat, ca urmare a invitației care i-a fost adresată la discuțiile care au avut loc în Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române cu privire la reorganizarea învățământului și îndrumarea școlară și morală a tineretului român¹²⁹. Remarcăm și participarea în numele Guvernului la funeraliile desfășurate în iunie 1941 cu ocazia trecerii la Domnul a Mitropolitului greco-catolic dr. Alexandru Nicolescu de Alba Iulia și Făgăraș, prilej cu care, în alocuțiunea pe care a avut-o, I. Sandu, a laudat și omagiat personalitatea și faptele mitropolitului unit de la Blaj¹³⁰. Mai târziu, atunci când a fost anchetat în Sibiu, i-a fost imputată participarea în Guvernul prezidat de I. Antonescu, respectiv, i s-a reproșat constant și ideea organizării unei campanii de reevangelizare purtată de către statul român și Biserica prin 55 de prelați în Basarabia, Bucovina și Transnistria în perioada 1941-1944¹³¹. Chiar și participarea sa la slujba de

nivelul al II-lea al liceului se suprapuneau și clasele liceului comercial din Alba Iulia, iar nevoia unor spații precum cu rol de dormitoare era imperioasă.

¹²⁶ Numirea unui subsecretar de Stat la Culte și Arte, în *Renașterea*, XIX, nr. 5, 9 februarie 1941, p. 1; *Biserica și Școala*, LXV, nr. 6, 9 februarie 1941, p. 48.

¹²⁷ *Transilvania*, 73, nr. 1, 1942, p. 1.

¹²⁸ *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 100; Mircea Păcurariu, *Cărturari sibieni de altădată*, p. 580.

¹²⁹ *Foaia Diecezană*, LVI, nr. 36, 7 septembrie 1941, p. 4; *Dacia*, III, nr. 162, 26 octombrie 1941, p. 8.

¹³⁰ Ioan Sandu, *Un luptător neostenit: marele arhiereu-cărturar Alexandru Nicolescu*, în *Unirea*, LI, nr. 24, 14 iunie 1941, p. 1-3.

¹³¹ *Transnistria creștină*, I, nr. 3-4, 1942, p. 85; Nicolae Popoviciu, *Lespezi de altar în slujba Bisericii și a Neamului la granița de vest a țării*, Beiuș, f. e., 1942, p. 144-147; Zosim Oancea, *Misiunea Ortodoxă*

sfințire a uneia dintre bisericile ortodoxe din Basarabia a fost un pretext suplimentar de incriminare și acuze în ceea ce-l privea¹³². Mai remarcăm în sarcina sa și coordonarea revistei liceale pentru elevi denumită *Gândul nostru*, pe care a realizat-o împreună cu eminentul pedagog Lucian Bologa și cu un grup de elevi și cadre didactice din Școala Normală „Andrei Șaguna” din Sibiu între 1940-1943¹³³. Menționăm încercarea profesorului I. Sandu de a ocupa prin concurs un post de arhivist (Consilier I) în Serviciul sibian la Arhivelor Naționale ale Statului, așa cum rezultă dintr-o adresă înaintată Direcției Generale a Arhivei Statului de către directorul serviciului sibian de la acea dată, Ștefan Meteș. Însă din considerente independente de voința sa, fiind convocat la Minister, profesorul I. Sandu nu a mai putut participa la concursul respectiv, iar după data respectivă a renunțat la candidatura sa pentru postul de arhivar în Sibiu¹³⁴. Remarcăm, printre multe altele, și conferința pe care I. Sandu a prezentat-o la Radiodifuziunea publică din România în 17 martie 1943, în care, a făcut o prezentare a figurilor reprezentative din Sibiul secolului al XIX-lea, punând în evidență rolul și contribuția Bisericii românești din Transilvania, indiferent de confesiunea acesteia, la afirmarea elitei românești, atât sibiene, cât și blăjene în particular, dar și a mișcării politice naționale românești din Austro-Ungaria după anul 1867, în general¹³⁵.

Din perspectiva apartenenței sale la structurile asociative ale profesorilor din România, era membru în Asociația profesorilor secundari din România, Filiala din Sibiu, care a fost coordonată în acele momente de inspectorul școlar județean Silviu Țeposu, alt important membru al Comitetului central al Astrei, iar mai târziu, vicepreședinte al importantei instituții cultural-naționale cu sediul în Sibiu. De altfel, I. Sandu s-a implicat, în funcție și de disponibilitatea și timpul pe care l-a avut în susținerea prelegerilor pentru țărani, cu deosebire în spațiul Sibiului, dar a prezentat asemenea forme de educare pentru popor și în fața participanților din comunitățile albaiuliene între 1922-1930. Nu în ultimul rând, amintim prelegerile pentru locuitorii săteni, dar și conferințele pentru intelectuali pe care profesorul I. Sandu le-a prezentat constant în Alba Iulia, Avrig, Aiud, Sebeș, Vințu de Jos, Sibiu, Cisnădie, Cetatea Albă, Codlea, Șercaia, Miercurea Ciuc, Gheorghieni, Focșani, Panciu, dar și în alte localități. Nu în cele din urmă, amintim și

Ardeleană în Basarabia și Transnistria, în *Transilvania*, 72, nr. 8, 1941, p. 587-589; Adrian Nicolae Petcu, *Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*, în *Dosarele istoriei*, VII, nr. 11 (75), 2002, p. 17-25.

¹³² *Ibidem*, p. 22-26; I[on] B[reazu], *Însemnări. Adunarea generală a Astrei*, în *Transilvania*, 72, nr. 8, 1941, p. 592; Ioan Mircea Ghitea, *75 de ani de la întronizarea Episcopului martir Dr. Nicolae Popoviciu reflectată în Legea românească*, în *Tabor*, nr. 6, septembrie 2012, p. 28.

¹³³ Ioan Popa, *Învățămintul sibian. Repere istorice și documentare*, p. 211; Marian Petcu, *Istoria jurnalismului din România în date. Enciclopedie cronologică*, Iași, Editura Polirom, 2012, p. 1939.

¹³⁴ Alexiu Tatu, *Arhivele Statului din Cluj în refugiu la Sibiu. Documente de arhivă*, în *Conferințele Bibliotecii Astra*, nr. 117/2010, p. 128. Autorii aduc pe această cale mulțumiri cordiale d-lui. dr. Alexiu Tatu, directorul biroului județean Sibiu al Arhivelor Naționale ale Statului, pentru sfaturile și îndrumarea oferită.

¹³⁵ Ioan D. Sandul, *Figuri sibiene*, în *Transilvania*, 74, nr. 3-4, 1943, p. 198-204. Profesorul I. Sandu a prezentat activitatea unor personalități de marcă românești care s-au remarcat în Transilvania, precum: Gheorghe Lazăr, Vasile Moga, Andrei Șaguna, Timotei Cipariu, Simion Bărnuțiu, Ioan Micu Moldovan. De asemenea, profesorul Sandu a elogiat la Radiodifuziunea Română personalitățile lui Aurel C. Popovici și Alexandru Vaida-Voevod, dar și altele.

prelegerile pe care le-a prezentat în fața meseriașilor români din Sibiu, susținându-le săptămânal în perioada anilor 1935-1940¹³⁶.

La începutul toamnei lui 1945, în baza vastului proces declanșat de mișcarea comunistă din România pentru preluarea și exercitarea puterii de stat în România, profesorul I. Sandu a fost înlăturat din funcția de director. A continuat să activeze didactic la catedra de istorie a Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu încă doi ani școlari până la începutul lunii septembrie 1947, când, împlinind vârsta de 58 ani a solicitat și i s-a aprobat pensionarea, iar catedra pe care a ocupat-o din luna ianuarie 1932 a fost vacantată. De la începutul anului 1948, școala sibiană menționată a fost naționalizată și trecută în proprietatea statului român, care nu i-a modificat însă destinația, ci doar profilul și domeniul de activitate. În curând au urmat ani grei pentru profesorul Sandu, ca de altfel și pentru atâția alți români, membri ai elitei românești interbelice, care au intrat în atenția organelor represive ale noii orânduirii sociale instaurată în România cu sprijin sovietic între 1945-1947, ei neavând instinctul reorientării rapide în spiritul vremurilor care promovau noul om și un nou model social-politic în România.

În urma pensionării, profesorul Ioan Sandu s-a retras la casa părintească din localitatea Sâmbăta de Sus din apropierea Făgărașului, unde din cauza funcției pe care a deținut-o vremelnice între 1941-1942, în noaptea de 5 spre 6 mai 1950 a fost ridicat și arestat. După anchetarea sa la Securitatea Regională din Sibiu, a fost găsit vinovat și condamnat la 8 ani de temniță, pe care urma să-i execute la închisoarea din Sighet unde a ajuns în 3 iulie 1950, atunci când a împlinit vârsta de 61 de ani¹³⁷. Ioan Sandu nu a mai apucat să fie eliberat din închisoare. După executarea în condiții deosebit de severe a 5 dintre cei 8 ani de temniță, profesorul Sandu a murit în închisoarea din Sighetul Marmăției în 8 mai 1955, având vârsta de 66 ani¹³⁸.

În finalul studiului pe care l-am prezentat, menționăm câteva dintre scrierile care au fost publicate de profesorul Sandu: *Considerații asupra problemei unificării*, cercetare a sa pe care a publicat-o în Sibiu, în anul 1922. Menționăm și alocuțiunea rostită în calitate de director al Liceului albaulian Mihai Viteazul intitulată *Cuvinte rostite cu prilejul serbătoririi la Alba Iulia a inspectorului francez Charles Le Téo, în*

¹³⁶ *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anii 1931-1932/1942-1943*, p. 26-27; Traian Chirilă, *Reuniunea cultural-națională a meseriașilor români din Sibiu*, p. 113, 196; Ioan Popa, *Învățămintul sibian. Repere istorice și documentare*, p. 212. Dintre titlurile multora dintre prelegerile pe care le-a prezentat auditorului, remarcăm: *Pregătirea revoluției lui Horea, Unirea religioasă de la 1701, Dimitrie Cantemir; voievodul și cărturarul iluminist european, Rostul Asociațiunii, Pedagogia socială educația pentru adulții din popor, Educarea fiilor și fiicelor noastre pentru viață și carte*.

¹³⁷ Adrian Nicolae Petcu, *Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*, p. 21-25. Profesorului I. Sandu, i-a fost adusă ca principală vină la Securitatea din Sibiu, faptul că a participat în anul 1941, când era subsecretar de Stat responsabil de sectorul Cultelor alături de Episcopul Nicolae Popoviciu al Oradiei și de alți clerici ortodocși la sluba de sfințire a Bisericii Sfântul Dumitru din Sicleia (Basarabia) în 21 septembrie 1941.

¹³⁸ Romulus Rusan (editor-coordonator), *Memoria Închisorii Sighet*, Colecția Biblioteca Sighet, București, Academia Civică, 1999, p. 253, 259; Adrian Nicolae Petcu, *Martiri pentru Hristos din România în perioada regimului comunist*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2007, p. 622-631.

26 aprilie 1923, publicată în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia*¹³⁹. Remarcabil este și studiul pe care l-a realizat despre domnitorul Moldovei, *Dimitrie Cantemir. 200 de ani de la moartea sa*, publicat într-o broșură apărută fascicular în Sibiu în perioada 1923-1924. O altă scriere cu caracter istorico-religios a fost *Un martir al Ortodoxiei: mitropolitul Sava Brancovici*, publicată la Sibiu în 1934, însumând 17 pagini¹⁴⁰. Altă broșură a reprezentat-o *Brașovul de altădată. Discurs*, apărută în 1935, în orașul de sub Tâmpa. Interesantă este și lucrarea monografică *Neagoe Basarab, apărător și sprijinitor al Ortodoxiei*, publicată în 1938, atât în Sibiu, cât și în Cluj, sub egida Asociației „Frăția Ortodoxă Română” din care profesorul I. Sandu a făcut parte între 1932-1947. Un studiu semnificativ, din perspectiva înțelegerii activității de management întreprinsă de directorul I. Sandu a fost cel publicat într-un *Anuar* al instituției de învățământ pe care a condus-o în Sibiu¹⁴¹. Semnificativ este și studiul *Figuri sibiene*, în care a remarcat rolul unora dintre prelații Bisericii românești în menținerea vie și trează a spiritului și conștiinței națiunii române din Transilvania prin intermediul Astei¹⁴².

În concluzie, notăm că între toate mandatele de directori și președinți care au asigurat conducerea despărțământului albaiulian al Astei, le-am remarcat, raportându-ne, atât la eficiența demersurilor administrativ-organizatorice desfășurate, cât și la manifestările culturale-specifice organizate din perspectiva educației adulților, pe acelea, exercitate de juristul Ioan Pipoș, de protopopul ortodox de Alba, Ioan Teculescu, în perioada antebelică, iar după Unirea cea Mare din anul 1918, pe acelea ale profesorilor și directorilor Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia, Ioan Sandu (1925-1930) și Eugen Hulea (1936-1941, 1941-1947)¹⁴³.

În cea de-a treia decadă a secolului al XX-lea remarcăm activitatea lui I. Sandu în serviciul despărțământului albaiulian, atât ca membru, cât și ca director, iar din 1925, în calitate de președinte al structurii central-județene a Astei în Alba Iulia. Directorul Ioan Sandu a fost implicat, alături de secretarii Horia Teculescu și Leonte Opriș, în îndeplinirea programului de management cultural al Astei în județul Alba, care s-a obiectivat în perioada decadelor interbelice în demersuri de pedagogie socială și educație a adulților¹⁴⁴. Activitatea sa în serviciul sistemului de învățământ, dar și a Astei și

¹³⁹ Gabriela Mircea; Marily Le Nir, *Momente din activitatea didactică și culturală a profesorului Pierre Chanier la Alba Iulia (1922-1939)*, p. 483.

¹⁴⁰ Ioan Sandu, *Un martir al Ortodoxiei: Mitropolitul Sava Brancovici*, în *Gând românesc*, II, nr. 7, 1933, p. 2-6.

¹⁴¹ Idem, *Începuturile Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu*, în *Anuarul Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu pe anul școlar 1937-1938*, Sibiu, 1938, p. 29-46; Vezi în acest sens și un alt studiu publicat în același *Anuar* intitulat: *Unirea Principatelor Române*, p. 73-93.

¹⁴² Ioan D. Sandul, *Figuri sibiene*, p. 198-204.

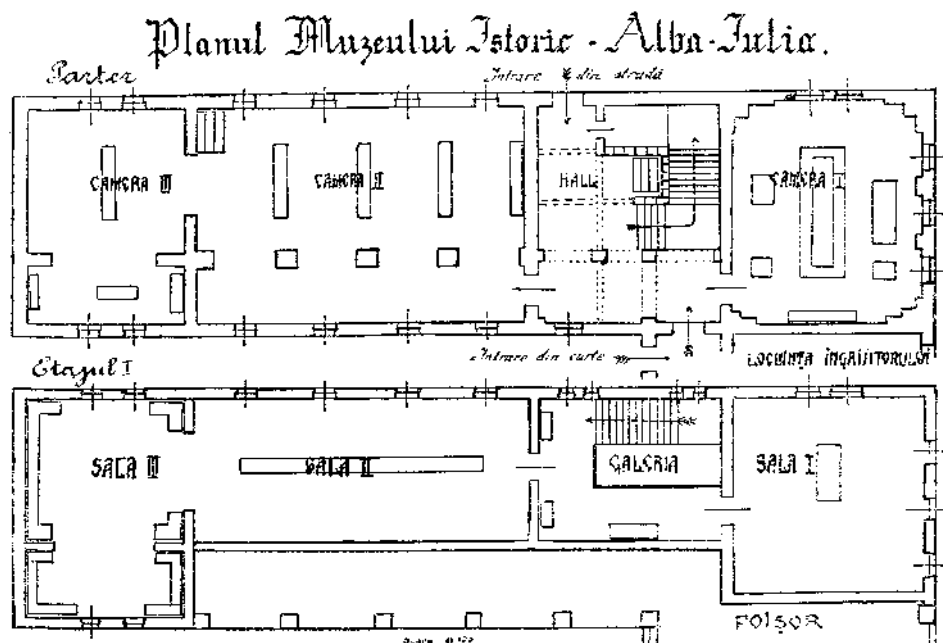
¹⁴³ Nicolae Josan; Ioan I. Șerban, *Profesorul Eugen Hulea*, în *Apulum. Acta Musei Apulensis*, XXI, 1983, p. 439-441; Dragoș L. Curelea; Daniela Curelea, *Profesorul și inspectorul școlar județean Eugen Hulea din Alba Iulia activ în serviciul școlii albaiuliene și Astei între 1936-1947*, în Doru Sinaci; Sorin Bulboacă (coordonatori), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. XV, Arad, „Vasile Goldiș” University Press, 2020, p. 455.

¹⁴⁴ *Cronica anului școlar 1940-1941*, în *Anuarul Liceului „Mihai Viteazul” din Alba Iulia pe anul școlar 1940-1941*, p. 7; Virgil Cucui, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului*, Alba Iulia, p. 96; Leonte Opriș, *10 ani de activitate culturală în Județul Alba*, p. 2-13, 14-24.

Bisericii a continuat în Sibiu și între 1932-1942, 1943-1945, iar pentru o scurtă perioadă în București, profesorul Sandu activând ca subsecretar de stat pentru Culte și Arte în Ministerul Educației Naționale. Începând din luna mai 1946 a fost anchetat în mai multe rânduri, judecat, găsit vinovat în lotul foștilor subsecretari de stat din Guvernul Antonescu și pe motive de ordin politic a fost condamnat de către un „Tribunal al Poporului”, însă din lipsă de probe temeinice a fost eliberat la începutul lunii octombrie același an. Dosarul care i-a fost întocmit și învinuirile care i-au fost aduse, erau considerate de Instanță ca fiind nefondate, astfel că a fost eliberat de Curtea de Apel București, care a invalidat rechizitorul făcut la adresa și împotriva învinuitului Ioan Sandu de către Tribunalul Poporului Secția a IV-a Penală București. A fost pus în libertate a doua oară în 19 ianuarie 1949, dar din motive procedurale, a fost efectiv eliberat din detenția în care s-a aflat numai la sfârșitul lunii octombrie acel an. În noapte de 5/6 mai 1949, a fost din nou ridicat în plină noapte de către agenți ai Siguranței Poporului și dus pentru interogatoriu în Sibiu. A fost din nou învinuit, acuzat, găsit vinovat și condamnat la ani grei de temniță în baza unei decizii a Tribunalului Poporului în 3 iulie 1950. A fost transferat din Sibiu la Închisoarea de la Sighet, unde profesorul Ioan Sandu, ca atâția mulți alții din generația sa, nu au mai reușit să prindă în viață ziua eliberării. A trecut în lumea dintr-o mare stea în 8 mai 1955¹⁴⁵.

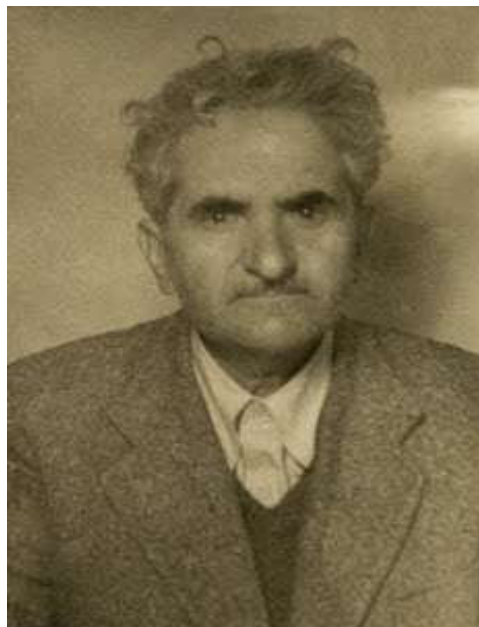
¹⁴⁵ Adrian Nicolae Petcu, *Martiri pentru Hristos din România în perioada regimului comunist*, p. 627-631. Vezi și în Mircea Păcurariu, <http://telegrafulroman.blogspot.com/2017/11/profesorul-si-directorul-ioan-sandu.html>, accesat în 20.04.2020, orele 20.00.

Anexa nr. 1 Planul Muzeului Istoric-Alba Iulia

Sursa: Referat: *Crearea unui Muzeu al Unirii la Alba Iulia*, de Ioan Sandu, director liceu în Alba Iulia, în *Transilvania*, 61, nr. 1-6, 1930, p. 269-271

Anexa nr. 2. Poze cu profesorul Ioan Sandu,
Director de Liceu în Alba Iulia (1922-1932) Pensionar în Sâmbăta de Sus 1949

Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia (Localul vechi)

condus de profesorul de istorie și directorul Ioan Sandu între 1922-1932

Sursa 1: Gheorghe Fleșer, *Alba Iulia. Orașul și monumentele sale în imagini de epocă*, Alba Iulia, Altip, 2015, p. 104, prelucrare după o Carte poștală ilustrată

Sursa 2: Laura Stanciu (coordonator), *Alba Iulia. Memoria Urbis*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, p. 310

Școala Normală „Andrei Șaguna” din Sibiu,

condusă de profesorul de istorie și directorul Ioan Sandu între 1932-1942, 1943-1945

„ASOCIAȚIUNEA“, pentru literatura română și cultura poporului român

Intemeiată în 1861.

Președinte :

Dr. Iuliu Moldovan.

Vice-președinți :

Dr. Gh. Moga, Dr. Gh. Preda și Sabin Evuțian.

Membrii de drept ai Comitetului Central :

**I. P. S. Sa Mitropolitul bis. ort. rom. din Sibiu Dr. Nicolae Bălan,
I. P. S. Sa Mitropolitul bis. gr. cat. din Blaj Dr. Alexandru
Nicolescu.**

Membrii Comitetului Central :

Agărbiceanu Ioan, canonic	Dr. Lăzărescu Vasile, episcop
Aron Victor, protopop	Dr. Lupăș Ioan, prof. univ.
Dr. Beu Ilie, medic	Dr. Macaveiu Victor, prepozit capit.
Bogdan-Duică Constanța, prof.	Dr. Manculea Ștefan, insp. școlar
Dr. Bologa Vasile, dir. lice. i. r.	Dr. Maniu Iuliu, f. Ministru președinte
Dr. Borcea Lucian, avocat	Dr. Meruția Vasile, prof. univ.
Dr. Bornemisa Sebastian, publicist	Dr. Moldovan Valer, prof. univ.
Dr. Borza Alexandru, prof. univ.	Dr. Nicoară Eugen, medic
Dr. Brediceanu Tiberiu, f. membru in Cons. Dir. român	Dr. Nițescu Voicu, avocat
Dr. Căliman Nicolae, medic	Olariu Petre, institutor
Cioran Emilian, protopop	Pelivan Ioan, avocat
Colan Nicolae, episcop	Dr. Popa Augustin, prof.
Dr. Corneanu Cornel, avocat	Pop Ștefan, dir. lice.
Dănilă Gh., canonic	Dr. Russu Alexandru, episcop
Dăncilă Ioan, protoereu militar	Rusmăr Ilie, prof.
Dr. Dragomir Silviu, prof. univ.	Sandu Ioan, dir. șc. normale
Dr. Ghibu Onisfor, prof. univ.	Dr. Stanciu Victor, prof. univ.
Dr. Hațieganu Iuliu, prof. univ.	Dr. Stăniloșie D., rector. Acad. teol.
Iacobescu Teodor, institutor	Dr. Stăcihița Ioan, medic
Dr. Ilea Vasile, medic	Dr. Suciu Coriolan, prof.
Dr. Ionașiu Liviu, medic	Simu Ioan, protopop
	Teosu Silviu, prof.

Vătășianu Ioan, dir. gen. i. p.

Transilvania, anul 71, nr. 2, 1941,
pagină de prezentare și mediatizare a Comitetului central al Astrei, nenumerotată.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA FENOMENULUI VIOLENȚEI ÎN BIHORUL INTERBELIC

Gabriel MOISA*

Livia BUCUR**

CONTRIBUTIONS ON THE VIOLENCE PHENOMENON IN INTERWAR BIHOR

Abstract

Domestic and public violence were quite common phenomena in a city, Oradea, and a county, Bihor, which became part of Greater Romania after the Great Union on December 1, 1918. Bihor society underwent profound changes in this period, many of them leaving traces on human behavior.

The press and the documents made by the Police reveal their existence. It must be said that if most domestic tensions usually took place in the privacy of the marital home, those in the area of public space are much more diverse and took place in the most diverse places. However, the most common took place on the street, then in bars and last but not least in public transport, trains, trams or barges.

If the fights between the spouses had various causes, more frequent being those related to alcohol consumption and economic deprivation, those in the public space were mainly due to the excessive excess and violent personality of some of those involved.

Keywords: Domestic and public violence, Interwar Period, Oradea, Bihor County

Violența conjugală și de cea din spațiul public au fost fenomene destul de frecvente într-un oraș, Oradea, și un județ, Bihor, intrate în componența României Mari după Unirea cea Mare la 1 Decembrie 1918. Societatea bihoreană cunoștea transformări profunde în această perioadă, multe dintre acestea lăsând urme asupra comportamentului cetățenilor. Presa și documentele întocmite de Poliție relevă existența unui număr important de infracțiuni cu violență.

Trebuie spus că dacă majoritatea tensiunilor domestice se desfășurau de obicei în intimitatea căminului conjugal, cele din zona spațiului public sunt mult mai variate și s-au desfășurat în locuri dintre cele mai diverse. Totuși, cele mai frecvente au avut

* Universitatea din Oradea, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabimoisa@hotmail.com

** Colegiul Național „Onisifor Ghibu” Oradea, e-mail: liviabucur23@yahoo.com

loc în stradă, apoi în localuri și nu în ultimul rând în mijloacele de transport în comun precum trenuri, tramvaie sau birje. Dacă violențele dintre soți aveau drept cauze mai frecvente cele racordabile consumului de alcool și lipsurilor economice, cele din spațiul public se datorau în principal excesului bahic și personalității violente a unora dintre cei implicați.

Un caz celebru din această din urmă categorie, a celor cu personalități vindicative, zeflemitoare, superioare și desconsiderante, mai ales la adresa românilor din oraș, era în perioada interbelică cea a proprietarului Hotelului Parc din Oradea, Emil Vaiszlovich.

Acesta s-a remarcat adesea prin diverse acte ostentative și reprobabile inclusiv la adresa unor reprezentanți ai autorității de stat române. Acesta a devenit în sine un „caz” în anii ’20-’30 ai secolului trecut, pornind, conform pozițiilor sale publice, de la refuzul acceptării noilor realități geopolitice de după Primul Război Mondial, manifestându-se ca un fidel simpatizant al fostei administrații ungare din Bihor de dinainte de 1918. A refuzat sistematic să recunoască autoritățile române cu care a intrat adesea în discuții contondente, unele degenerând chiar în violențe fizice la adresa unor funcționari ai statului român sau reprezentanți ai unor structuri statale.

Proprietar al Hotelului Parc din Oradea și catalogat drept o „*fire cam bruscă ce a dat autorităților mult de lucru, contra lui [făcându-se] multe plângeri*”¹ acesta s-a manifestat în permanență printr-un limbaj violent într-o primă fază pentru a trece apoi la cea fizică atrăgând disprețul publicului bihorean și nu numai. Interesant este faptul dacă la început acțiunile sale erau îndreptate exclusiv împotriva românilor, ulterior acestea s-au îndreptat împotriva „*însuși a evreilor și ungurilor*”².

Poate cel mai grav derapaj al lui Emil Vaiszlovich la adresa unui reprezentant al statului român a avut loc la începutul lunii octombrie 1923 când a atacat un ofițer al armatei române aflat în vizită la o cunoștință a sa cazată în hotelul Parc. Agresiunea a fost extrem de violentă întrucât Emil Vaiszlovich la atacat cu un cuțit pe „*d. căpitan Petrescu, care a dorit să-și cerceteze pe un cunoscut de al său care avea cameră la hotel Parc*”³. În momentul agresiunii acesta era îmbrăcat în uniforma armatei regale române. În fața acestei situații, căpitanul Petrescu a fost nevoit să se apere scoțând revolverul din toc și pregătindu-se să tragă. În același timp, Emil Vaiszlovich declara, cu cuțitul ridicat amenințător, „*că în proprietatea sa nu poate tolera pe români*”⁴. Căpitanul a fost rănit cu cuțitul de către Emil Vaiszlovich. Rănit fiind acesta a reușit totuși să execute un foc de armă producându-i o rană superficială proprietarului Hotelului Parc.

¹ *Vestul României*, an I, nr. 30, 10 octombrie 1923, p. 2

² *Idem*, an I, nr. 31, 12 octombrie 1923, p. 1

³ *Idem*, an I, nr. 30, 10 octombrie 1923, p. 2

⁴ *Ibidem*

Hotelul Parc în perioada interbelică

(Sursa: <https://www.ebihoreanul.ro/stiri/oradea-ieri-oradea-azi-povestea-hotelului-parc-156166.html>)

Întrucât la mijloc era un ofițer al armatei române, cazul a fost transmis spre soluționare Consiliului de Război din Cluj. Procesul a fost unul destul de complicat, fiind derulat în spatele ușilor închise. În final, Consiliul de Război din Cluj nu a dictat condamnarea proprietarului Hotelului Parc de teama unui scandal internațional întrucât și autoritățile de la Budapesta, dar nu numai, se interesau îndeaproape de caz.

În fața Consiliului de Război de la Cluj Emil Vaiszlovich a declarat că „*se leapădă de religia și originea sa mozaică pentru naționalitatea maghiară*”⁵ afirmând apăsător că „*el e ungur și în caz când religia și originea e o stavilă pentru a fi ungur el se leapădă de ele numai și numai pentru a rămâne ungur*”⁶. În ciuda dragostei afișate față de „*naționalitatea maghiară*” pentru care a fost gata să renunțe la cea mozaică, în mai 1944 autoritățile de la Budapesta, întoarse în aceste locuri ca urmare a Dictatului de la Viena și reprezentate atunci la Oradea între alții de Gyapay László, nu au ezitat să-l supună legislației antievreiești, deși inițial fusese scutit, alături de alți doar 66 evrei din Transilvania de Nord. Ridicat din Hotelul Parc, proprietatea sa, unde avea și o locuință proprie, acesta a fost deportat în Lagărul de evrei de la Sárvár, Ungaria de azi, urmând a fi ulterior direcționat spre Auschwitz. Nu a mai apucat întrucât a încetat din viață în acest lagăr la începutul lunii mai a anului 1944⁷. Rămăsese cu „*o cruntă dezamăgire provocată tocmai de maghiarii săi. Loialitatea și devotamentul său i-au cauzat în cele*

⁵ Idem, an I, nr. 31, 12 octombrie 1923, p. 1

⁶ Ibidem

⁷ Dániel Löwy, *Tragedia lui Emil Vaislovich – maghiarul cu caftan*, în Valentin Ghiță (editor), *File din istoria evreimii clujene*, III, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 88-100

din urmă sfârșitul tragic”⁸, subliniază Dániel Löwy într-un studiu consacrat acestuia. Dezamăgirea fusese exprimată chiar de Emil Vaiszlovich, care a afirmat, la puțin timp după reinstaurarea administrației ungare la Oradea, începând cu 6 septembrie 1940, că „noi i-am așteptat pe unguri, dar nu pe acești unguri!”⁹. Era prea târziu însă, atât pentru el cât și pentru întreaga comunitate evreiască din Oradea.

Cazul Emil Vaiszlovich

— O atitudine caracteristică —

În numărul trecut ne-am ocupat, la informații, de cazul proprietarului Hotelului „Park”. Sfidător, arrogant brădal acest Vaiszlovich a reușit, chiar dela începutul erei românești, să-și atragă disprețul vizitatorilor, atât a celor români cât și însuși a evreilor și ungurilor. După conflictele pe care le-a avut cu ușașii fericiți ai armatei noastre, ne aducem aminte că a fost bătut în propriul său hotel de un ungur.

Ultimul scandal, când a ridicat pamfletul asupra căp. Petrescu l-a adus pentru a doua oară în fața autorităților militare. Dar nu aceasta este lăsată pe care vom s-o subliniem. Consiliul de Război își va face conștiința datorită. Ceea ce ne interesează în cazul Vaiszlovich este un alt punct. Este șovinismul sfidător, nu în favoarea Palestinei, ci în aceea a fărâșelor pogromurilor și a lui „numerus clausus”, a regentului Horthy. După rabinul Keskenéti care spunea că mai repede se poate despărți sufletul de corp decât un evreu ungur de limba maghiară, iată

al doilea, un evreu cu un cartier de proprietăți în România-Mare și cu o avere enormă care se leapădă de religia și origina sa mozaică pentru naționalitatea maghiară; cădel d. Vaiszlovich a declarat la Consiliul de război că el e ungur și în caz când religia și origina e o șovină pentru a fi ungur el se leapădă de ele numai și numai pentru a rămâne ungur.

Nu vrem să generalizăm că toți evreii ar avea aceleași sentimente. În tot cazul însă, manifestările unora pot avea repercursiuni asupra tuturor. Și așa vedem zilnic prin gazetele lor pagini întregi cu titluri și subtilități enorme, relatând în mod tendențios și exagerat fel de fel de „mişcări antisemite” și „fasciste-antisemite” dela noi. N’ar fi bine să nu toarne undele pe foc prin scrisorile ale Keskenéti și Vaiszlovich sau dacă acești impulsivi, ca să nu le spunem isterici, au asemenea scrisori, n’ar fi bine ca evreimea conștientă să se desolidarizeze?

(Sursa: *Vestul României*, an I, nr. 31, 12 octombrie 1923, p. 1)

Iată că atitudinile violente erau și apanajul înaltei societăți a Bihorului. Cele mai multe asemenea gesturi erau întâlnite însă în mediile domestice. Cazuistica este diversă și de grade de intensitate diferite. Trecerea în revistă a câtorva asemenea cazuri din perioada interbelică ne arată prezența constantă fenomenului. Fie că actele vindicative au avut loc în propria locuință ori în spațiul public, imaginea familiei avea foarte mult de suferit, cu atât mai mult cu cât la ele asistau adesea și copiii acesteia.

⁸ *Ibidem*, p. 100

⁹ *Ibidem*, p. 96

Astfel, fără a se cunoaște motivele și fiind în stare de ebrietate, doi soți s-au luat la bătaie într-o cârciumă orădeană. După mai multe cuvinte foarte urâte aruncate de-o parte și de alta, întrucât avea la îndemână o secure, bărbatul a lovit-o pe femeie cauzându-i numeroase răni. În urma altercației aceasta a fost transportată la spital unde i s-a asigurat tratamentul necesar¹⁰. În ziua respectivă a ajuns la spital și o altă femeie cu răni suspecte și grave la cap. Medicii au anunțat poliția. În urma investigațiilor s-a descoperit că și aceasta fusese bătută de soțul său aflat sub influența băuturilor alcoolice¹¹.

Destul de frecvente erau și violențele la adresa birjarilor din Oradea. Cele mai multe aveau loc, de asemenea, pe fundalul consumului de alcool dar și ca urmare a refuzului achitării transportului de către clienții aflați sub influența băuturilor alcoolice. Un asemenea caz, cu urmări extrem de grave, i s-a întâmplat unui birjar atacat de un cetățean beat și care a încercat să-l înjunghie. Birjarul s-a apărut, dar în urma altercației acesta a fost tăiat la obraz cu un cuțit. Totuși, a reușit să-l imobilizeze pe agresor după care l-a predat poliției¹².

Birjari așteptând trenul la Gara Centrală din Oradea
(Sursa: *Colecția de fotografii a Muzeului Țării Crișurilor*, inv. 260/62)

Gelozia a generat de multe ori o serie de conflicte conjugale. Aceasta a stat, spre exemplu, la baza unui scandal iscat de un bărbat din Oradea în luna noiembrie 1931, care

¹⁰ ***, *Beat fiind își lovește nevasta cu securea*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 187 (2 martie), p. 2

¹¹ ***, *Lovită grav de bărbatul ei*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 430 (23 ianuarie), p. 4

¹² ***, *Agresiunea din str. Odobescu*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 499 (22 aprilie), p. 6

și-a atacat soția cu un cuțit răbind-o în mai multe locuri. Femeia a fost transportată la spital, soțul violent fiind reținut de poliție¹³. O alta a fost crunt bătută de concubin întrucât, sătulă de dese accese de gelozie, ea a decis să-l părăsească. Bărbatul nu s-a împăcat cu această situație și într-una dintre numeroasele accese de violență a bătut-o pe femeie provocându-i răni care au determinat internarea sa în spital¹⁴. Un altul și-a bătut amanta și pe mama acesteia întrucât femeia dorea să îl părăsească pentru un alt bărbat. Neîmpăcându-se cu noua realitate acesta le-a bătut crunt pe cele două femei astfel încât ambele au ajuns la spital¹⁵.

Același sentiment al geloziei l-a împins și pe un om de afaceri să-și altoiască unul dintre angajați bănuind că îi face curte soției sale. Surpriză însă, angajatul s-a dovedit a fi mai puternic decât patronul său pe care l-a bătut până când l-a lăsat fără cunoștință, astfel că a fost necesară transportarea lui la spital. Bătaușul a fost arestat întrucât șansele de supraviețuire ale celui agresat erau minime¹⁶. Un caz și mai ciudat este cel al unui bărbat care și-a bătut soția deoarece nu a reușit să-i dăruiască și un băiat pe lângă cele două fete ale lor. Bătaia a fost atât de cruntă încât femeia a ajuns internată în spital. Auzind motivele violenței poliția l-a arestat pe bărbat și la deferit justiției¹⁷.

Există însă și situații în care bărbații îi provoacă la „duel” pe cei care dezonorează în public onoarea propriilor soții. Un asemenea caz s-a petrecut în noiembrie 1931 când un individ, cunoscut drept scandalagiu de către poliție și care își făcea veacul pe strada Regele Ferdinand din Oradea a agresat verbal soția unui bărbat în timpul plimbării celor doi. Soțul a intervenit desigur însă a fost lovit cu o lopată de către agresor. Un al treilea individ, prieten cu cel lovit, a intervenit în apărarea femeii însă și acesta a fost pus la pământ de către agresor cu o altă lovitură de lopată. În acest timp soțul femeii agresate și-a revenit aplicându-i scandalagiului o puternică lovitură care a condus la spitalizarea lui. Ancheta a stabilit că soțul a acționat în legitimă apărare pentru apărarea onoarei soției. În acest fel a scăpat fără nici o sancțiune din partea organelor polițienești¹⁸.

Dacă această întâmplare a avut un deznodământ fericit, o alta a rămas cu urmări grave pentru o familie orădeană care, ieșind într-o seară răcoroasă de noiembrie a anului 1923 dintr-un local situat pe strada Regele Ferdinand, a fost agresată de un individ care a luat-o cu forța de mână pe femeie trăgând-o într-un gang de lângă cafeneaua *Elite* din Oradea. Intervenind pentru a-și salva soția, bărbatul a fost înjunghiat mortal. Agresorul a fost linșat de către trecători astfel că până la venirea poliției acesta a zdrobit în bătaie¹⁹.

O poveste și mai ciudată cu sfârșit tragic i-a avut în prim plan pe doi bărbați decși, fiecare dintre ei, să apere onoarea propriei sale soții. Cele două s-au certat violent,

¹³ *** , *Un concubin furios*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 667 (19 noiembrie), p. 4

¹⁴ *** , *Răsbunarea unui concubin*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 668 (20 noiembrie), p. 4

¹⁵ *** , *Își bate amanta și pe mama ei*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 372 (12 noiembrie), p. 2

¹⁶ *** , *Îl bate din gelozie*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 557 (5 iulie), p. 8

¹⁷ *** , *O femeie a fost grav bătută de soțul ei*, în *Gazeta de Vest*, V (1933), nr. 1040 (23 august), p. 2

¹⁸ *** , *Rău faci, rău găsești*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 221 (18 aprilie), p. 3

¹⁹ *Vestul României*, an I, nr. 47, 21 noiembrie 1923, p. 3

moment în care soții lor au intervenit. Finalul a fost că unul dintre împiricinați a ajuns la spital împuns cu furca²⁰.

Duelul era interzis de legislația românească interbelică. Asta nu i-a împiedicat în septembrie 1931 pe doi indivizi, un comerciant de lemne și un proprietar de pământ, să porceadă la duel după ce s-au jignit reciproc. Aflând despre eveniment, poliția a intervenit oprind întreaga acțiune, iar cei doi au fost reținuți²¹.

Cârciuma sau restaurantul au devenit adevărate teritorii ”pugilistice”. Într-unul dintre asemenea locuri, în aprilie 1930, a debutat un scandal imens în cadrul unui grup de patru băieți și două fete. Totul a pornit de la o neînțelegere generată de o întrecere legată de cantitatea de alcool băută de fiecare în cadrul unui concurs ad hoc al celor șase. Una dintre fete a fost luată la pumni de doi băieți astfel că a fost nevoie de intervenția poliției soldată cu arestarea celor doi băieți²². Într-un alt asemenea stabiliment, un lăutar a refuzat să cânte o melodie până nu i se achită în avans suma pentru aceasta. Unul dintre consumatori, aflat în stare de ebrietate, l-a lovit pe acesta cu o sticlă în cap. Lăutarul a fost transportat la spital. Agresorul nu a fost prins deoarece a fugit de la locul faptei până la sosirea poliției²³. În alt loc, după mai multe pahare consumate, doi indivizi care se cinsteau reciproc s-au luat la bătaie ca urmare a unor acuze legate de datorii mai vechi. Cearta a degenerat și unul dintre aceștia la lovit pe celălalt cu un ciocan în cap²⁴. Aceeași cârciumă a fost și scena unui alt conflict mult mai sângeros, avându-i ca protagoniști pe doi tineri care s-au luat la bătaie cu un grup de birjari. Cauza a fost desigur consumul de alcool. Tinerii discutau la o masă despre costul ridicat al unei călătorii cu birja și invocau necesitatea interzicerii birjelor prin oraș și înlocuirea lor cu automobile. Ghinionul lor a fost acela că la masa vecină se afla tocmai un grup de birjari beți. Auzind discuția și simțindu-se lezați de aserțiunile tinerilor aceștia i-au luat la bătaie înjunghiindu-i cu cuțitul după care au fugit fără a fi identificați²⁵. Aflat sub influența băuturilor alcoolice într-o altă cârciumă un individ a fost dat afară de cârciumar deoarece începea să facă scandal. Enervat de această situație, acesta a stat la ușa cârciumei și când a apărut primul bărbat la ușa stabilimentului l-a înjunghiat. Agresorul a fost identificat imediat fiind reținut de poliție²⁶.

Cârciuma devenea tot mai mult un spațiu al violenței în perioada interbelică. Consumul abuziv de băuturi alcoolice este principala cauză a acestei situații. Deși autoritățile au luat adesea poziție față de numărul mare al cârciumelor existente în județul Bihor²⁷, situația era departe de a fi ținută sub control. Dorința de îmbogățire a cârciumarilor și a altor categorii de comercianți de alcool era foarte mare și nu a putut fi înfrânată de autorități. La aceasta concura și lipsa de educație a unei mari părți din lumea

²⁰ *** , *Din scandal la bătaie*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr.378 (19 noiembrie), p. 2

²¹ *** , *Un duel oprit de poliție*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 608 (6 septembrie), p. 4

²² *** , *Scandal într-o cârciumă din Oradea*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 214 (10 aprilie), p. 2

²³ *** , *Un lăutar rănit fiindcă n-a vrut să cânte*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 339 (2 octombrie), p. 2

²⁴ *** , *Se cinstesc și apoi își sparg capul*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 409 (30 decembrie), p. 4

²⁵ *** , *Sângeroasa încăierare dela restaurantul Krajcsik*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 440 (7 februarie), p. 6

²⁶ *** , *Agresiunea din Episcopia Bihorului*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 561 (10 iulie), p. 2

²⁷ *Vestitorul*, an V, nr. 4, 15 februarie 1929, p. 8

satului încadrabilă încă unui spațiu al unei modernități românești insuficient asumate. Dincolo de coordonatele generale ale societății românești, cauzele care au generat această situație țin în Bihor și de realitățile social-politice în care a fost ținută lumea satului, mai ales cea românească, înainte de 1918.

Incontestabil, spațiul public interbelic cunoaște cele mai diverse forme ale violenței. Analizând anii dintre cele două războaie mondiale constatăm o creștere a numărului acestor acte tocmai în anii crizei economice. O legătură cauzală între acestea și scăderea nivelului de trai este, credem, mai mult decât evidentă. Cazuistica este diversă și acoperă o plajă destul de largă.

Grav este faptul că scade mult vârsta la care se produc aceste acte cu violență. Există semnalate tot mai multe asemenea conflicte iscate între copii. Astfel, bunăoară, la sfârșitul lunii iunie a anului 1930 presa consemnează faptul că doi adolescenți din Oradea, ambii având 16 ani, s-au luat la bătaie din motive puerile. Consecințele au fost foarte grave, cel lovit fiind transportat de urgență la spital, medicii reușind în cele din urmă să-i salveze viața²⁸. Câteva săptămâni mai târziu doi adolescenți orădeni s-au luat la bătaie din cauza unei fete la care râvneau amândoi. Unul dintre aceștia a fost înjunghiat cu cuțitul și a ajuns la spital²⁹. Același motiv este invocat și de un alt conflict dintre doi frați care făceau curte aceleiași domnișoare. Luându-se la bătaie, unul dintre ei a ajuns la spital cu capul spart fiind lovit cu o bucată de lemn³⁰.

În octombrie 1930 presa semnală un alt caz extrem de grav. Un copil a ajuns la spital în stare foarte gravă fiind lovit în tâmplă cu o piatră de către un altul. Poliția a demarat o anchetă să vadă ce la determinat pe copilul agresor să-l lovească atât de violent pe prietenul său astfel încât să se ajungă aici³¹. În același an, cu ocazia sărbătorilor de iarnă, un grup de copii plecați la colindat pentru a-și aduna ceva bani s-au întâlnit cu o altă ceată care i-a agresat dorind să le fure banii. A avut loc o bătaie în toată regula lăsându-se, din ambele tabere, cu dinții scoși și cu capete sparte. Unii au ajuns la spital, iar ceilalți la poliție³². Violența juvenilă era în creștere, astfel că s-a ajuns chiar și la agresarea propriilor părinți. Există semnalate mai multe asemenea cazuri în care băieții mai ales își agresau mamele în momentele în care acestea încercau să le dea sfaturi de viață sau refuzau să le dea bani³³.

Există și cazuri inverse în care părinții, de regulă tații, își agresează fiicele. Un asemenea caz a fost semnalat de presă în 20 octombrie 1931 când o domnișoară ajuns la spital fiind înjunghiată de tatăl ei întrucât refuzase să-i dea bani de băut. Desigur că bărbatul a fost reținut cu toate că a oferit anchetatorilor o versiune care îl pune pe el într-o lumină pozitivă. El a susținut că de fapt fata fugise de acasă pentru a se angaja la

²⁸ *** , *Lovește fără să se gândească la urmări*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 273 (29 iunie), p. 4

²⁹ *** , *Unde duce cearta*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 337 (30 septembrie), p. 2

³⁰ *** , *Pentru o fată e în stare să își omoare fratele*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 355 (22 octombrie), p. 2

³¹ *** , *Lovit grav cu o piatră*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 354 (21 octombrie), p. 2

³² *** , *Bătaie sângeroasă între irozi*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 409 (30 decembrie), p. 4

³³ *** , *Un copil agresiv față de mama sa*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 522 (20 mai), p. 4

Oradea, iar el i-ar fi cerut să se întoarcă acasă. Refuzându-și tatăl, între cei doi s-a iscat o ceartă care a degenerat într-o altercație violentă soldată cu înjunghierea tinerei³⁴. Cu alt prilej o femeie a fost arestată după ce și-a agresat fiica vitregă în vârstă de numai 7 ani. Urmare a agresiunii au fost necesare mai multe zile de spitalizare. În urma anchetei, fetița a fost luată din sânul familiei și dată în grija statului deoarece se descoperise că aceasta fusese molestată de mai multe ori³⁵. În fine, o altă adolescentă în vârstă de 18 ani a fugit de acasă din cauza bătăilor primite de la mama ei. În ciuda faptului că aceasta a apelat la poliție pentru a o aduce acasă, domnișoara a refuzat să revină pe motiv că mama o bătea în permanență și îi ia banii pe care îi câștigă cu ziua. Chestionată asupra situației, mama fetei a susținut că are dreptul de a o bate deoarece ea a crescut-o³⁶.

Alte două cazuri de violență au fost amplu dezbătute în presa locală, unul în noiembrie 1930 și un altul în mai 1933. În primul caz este vorba despre un ziarist român care a fost bătut de un funcționar de la Administrația financiară a orașului, ziaristul dorind să afle o serie de date considerate de către el utile pentru a fi prezentate publicului prin intermediul ziarului la care lucra. Întrucât funcționarul s-a arătat din ce în ce mai deranjat de insistența ziaristului în cele din urmă a sărit să-l bată. Intervenția celorlalți funcționari a făcut ca ziaristul să scape teafăr. Cazul a fost amplificat și de faptul că funcționarul era maghiar, iar ziaristul român ceea ce a făcut ca evenimentul să primească și alte conotații, funcționarul vorbind dealtfel și foarte prost limba română³⁷. Cel de-al doilea caz amplu discutat în presa locală a avut în mijlocul său doi comercianți evrei care s-au luat la bătaie întrucât au încercat să se păcălească reciproc prin deturnarea unui client potent financiar revendicat de amândoi. Presa a făcut haz de necazul celor doi comercianți evrei invocând lăcomia proverbială a acestora³⁸.

Nu au lipsit nici ofensele aduse autorității, iar uneori violențele la adresa lor eu luat forme extreme. Un caz cu totul aparte s-a întâmplat în aprilie 1930 când un grup de șapte tineri au luat la bătaie doi sergenți aflați în misiune în zona străzi Regele Ferdinand din Oradea. Aflați într-o căruță, tinerii doreau să intre pe această stradă moment în care cei doi sergenți i-au atenționat că accesul căruțelor pe respectiva stradă este interzisă. Tinerii s-au dat jos din căruță și le-au aplicat acestora o corecție fizică exemplară.

Incidentul este descris pe larg în presa locală tocmai datorită durtății consecințelor. De acolo aflăm că în ajutorul celor doi sergenți au venit alți colegi de-ai lor care i-au arestat pe agresori. Ancheta a stabilit că tinerii erau parte ai comunității maghiare din Bihor, iar reacția lor violentă la adresa oamenilor legii s-a datorat exclusiv faptului că cei care doreau să-i oprească erau români. Tinerii au fost trimiși în arest însă la intervenția unui avocat s-a iscat un mic scandal acesta sugerând că prezența lor acolo s-ar datora faptului că aparțin etniei maghiare. Avocatul a cerut eliberarea lor însă

³⁴ *** , *Rănită de tatăl ei*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 642 (20 octombrie), p. 4

³⁵ *** , *O mamă vitregă schingiuește pe o fetiță de 7 ani*, în *Gazeta de Vest*, IV (1932), nr. 743 (24 februarie), p. 3

³⁶ *** , *Ce pățește o mamă care își torturează fiica*, în *Gazeta de Vest*, V (1933), nr. 1030 (11 august), p. 5

³⁷ *** , *Un ziarist român bătut de un funcționar ungur*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 380 (21 noiembrie), p. 1

³⁸ *** , *Comercianți bătăuși în fața Tribunalului*, în *Gazeta de Vest*, V (1933), nr. 973 (31 mai), p. 6

autoritățile au respins întemeiat pretențiile acestuia. Scandalul a fost aplanat în cele din urmă de aceleași autorități române care temătoare în legătură cu posibilitatea acuzării lor de rele tratamente aplicate etnicilor maghiari au preferat să nu-i condamne pe agresori la închisoare. Câteva zile mai târziu, un alt sergent de poliție a fost victima unor scandalagii. Intervenția promptă a trecătorilor l-a salvat de consecințe mai grave³⁹.

Polițiștii stradali erau victime predilecte ale celor care nu respectau regulile bune conduite întrucât intrau în legătură directă cu cei certați cu legea. Consecințele erau uneori dintre cele mai grave. Așa au stat lucrurile, bunăoară, cu un polițist agresat de un bărbat care refuzase să fie atent la fiul său minor câtă vreme era plecat din zonă. Refuzul a fost acompaniat înjurături și de o puternică lovitură cu o bară de fier care i-a cauzat polițistului fractura unuia dintre brațe. Cazul a fost anchetat de poliție⁴⁰.

Multe dintre agresiunile cărora le cădeau pradă polițiștii stradali aveau loc noaptea. Un asemenea caz a fost cel prin care, în martie 1931, un polițist agresat de doi tineri beți care strigau și cântau în miezul nopții deranjând liniștea publică. În momentul în care un sergent de poliție i-a atenționat să înceteze acesta a fost atacat cu un cuțit și înjunghiat. Din fericire, echipamentul polițistului a făcut ca rana să fie superficială. Agresorul a fost reținut și înaintat Parchetului, cu atât mai mult cu cât s-a constatat că era recidivist⁴¹.

Țăranii veniți la târgurile din Oradea erau adesea victimelor bandelor de hoți care îi atacau după ce își vindeau produsele. Perioada crizei economice a crescut numărul acestor incidente, iar cazurile devin din ce în ce mai numeroase. Un țăran venit la târg a fost luat la bătaie de un necunoscut când pleca ieșea din Oradea, fiind înjunghiat în abdomen după care i s-au furat banii⁴². Alți doi țărani, după ce și-au vândut marfa la târg, au fost imobilizați de un grup de „țigani” din Ioșia luându-le întreaga sumă găsită asupra lor și i-au bătut crunt. Unul dintre țărani a fost tăiat la picior. A fost anunțată poliția. Aceasta i-a identificat pe țiganii violenți arestându-i.

În Oradea, dar și în întreg Bihorul, exista o stare de nemulțumire din ce în ce mai mare față de bandele de țigani care acționau jefuind oamenii. În zona Oradiei era celebru cazul țiganilor din colonia Ioșia care reprezentau un real pericol pentru siguranța cetățenilor⁴³.

Asemeni oricărei perioade istorice, violența a fost unul dintre fenomenele prezente și în peisajul local din Oradea și Bihor în perioada interbelică. Era parte a unui cotidian extrem de complex. În ciuda situațiilor de acest gen, fenomenul nu a fost unul foarte răspândit în spațiul public. Totuși, în anumite perioade, precum anii imediat postbelici, cei ai crizei economice sau cei premergători celui de-al Doilea Război Mondial, se remarcă o intensificare a acestei tipologiei infracționale.

³⁹ Rep., *Sergenti bătuți pe străzile Oradiei*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 225 (29 aprilie), p. 1

⁴⁰ *** , *Un scandal în plină stradă*, în *Gazeta de Vest*, II (1930), nr. 322 (12 septembrie), p. 2

⁴¹ *** , *Arestarea unui individ care a atacat pe un gardian*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 463 (7 martie), p. 6

⁴² *** , *Încăierare cu urmări grave*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 504 (28 aprilie), p. 6

⁴³ *** , *Doi locuitori atacați de țigani*, în *Gazeta de Vest*, III (1931), nr. 524 (24 mai), p. 5

GHEORGHE MICULAȘ – FIU AL EPISCOPIEI GRECO-CATOLICE DE ORADEA

Diana IANCU*

GHEORGHE MICULAȘ – SON OF GREEK-CATHOLIC
EPARCHY OF ORADEA

Abstract

In this paper we focus on the activity of Gheorghe Miculaș, priest of Greek-Catholic Eparchy of Oradea. He lived between 1874 and 1943, in a period of great national effervescence of Romanian people. He was the witness of the Great Assembly of Alba Iulia (1 December 1918), he endured the fury of communism at the beginning of 1919, and also the breakup of Northern Transylvania in 1940. The priest was devoted to the church and to the people. He was noted for his didactic activity. For many years, was the principal of the normal school and the rector of the Greek-Catholic Seminary in Oradea. Gheorghe Miculaș was a good theologian. He has written books on church and pedagogical topics. For his effort he was rewarded with papal distinctions and decorations. Although he had an impressive ecclesiastical activity he emanated modesty and self dedication.

Key words: Greek-Catholic Eparchy of Oradea, Gheorghe Miculaș, Alba Iulia, Valeriu Traian Frențiu

Episcopia greco-catolică de Oradea, înființată în anul 1777, a dat pilde vii de slujire, de credință și mărturisire, de jertfă, patriotism și statornicie în credința greco-catolică. Personalități marcante din rândul acesteia s-au dedicat activității ecleziastice și operei de școlarizare, îmbrățișând în același timp cauza națională. Prezența episcopului și a organismelor eparhiale a oferit o justă autonomie jurisdicțională și mai presus de toate o prezență mai răspândită a Bisericii pe teritoriu. Episcopul se sprijinea pe preoți cu un înalt profil spiritual și cultural. În Panteonul Eparhiei Române Unite cu Roma, de Oradea, poate fi așezat și preotul Gheorghe Miculaș. În Biserică a deținut demnități importante, printre care: canonic, prepozit, protonotar apostolic. S-a afirmat și pe scena politică. A excelat pe teren cultural, în postura de profesor, director al școlii diecezane și rector al seminarului. Puțini istorici s-au aplecat asupra cercetării vieții și activității acestuia.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: iancudiana@yahoo.com.

Gheorghe Miculaș s-a născut în Ciumești, județul Satu Mare, la 25 martie 1874. Părinții săi au fost: Ioan Miculaș și Maria Guiăș¹. Clasele primare le-a făcut în Ciumești și Carei, iar clasele liceale la Gimnaziul Premonstratens din Oradea, unde a fost printre cei maieminenți elevi, absolvind cu calificativul „Eximio modo”. În anul 1898 a absolvit Teologia la Budapesta, unde a și luat doctoratul în științele teologice, la 30 iunie 1903.

În anul 1901, ca teolog absolvent, a fost numit actuar II la oficiul diecezan, în 1903 a fost numit vice-contabil la Oficiul administrativ al fundațiilor diecezane. În anul 1904 a primit funcția de prefect de studii I la Seminarul diecezan, vice-rector seminarial și profesor de științele pedagogice la școala normală diecezană².

Ca profesor, la îndemnul episcopului Demetriu Radu, și cu sprijinul moral și material al acestuia, în 1906 a studiat organizația școlilor normale de stat din Cluj, Arad și Deva, în 1910 a celor din Salzburg și München și în 1911 a celei din București. Pe baza schimbului de experiență a reorganizat școala normală diecezană orădeană³.

Din poziția de profesor de pedagogie a acționat pentru a ridica nivelul intelectual și moral al elevilor. Astfel, activitatea lui nu se limitează doar la programa școlară, ci propune organizarea unor activități extrașcolare, spre exemplu: excursii la stabilimentele industriale din Oradea, și apropiere, pentru a lărgi orizontul elevilor.

S-a îngrijit în mod deosebit de situația materială a elevilor. A insistat pentru deschiderea internatului pentru normaliști, elevii având astfel posibilitatea de a locui într-un mediu sănătos⁴.

În anul 1905 a fost numit membru al Tribunalului matrimonial, membru al Exactoratului diecezan și al comisiei mixte pentru pensionarea învățătorilor din județul Bihor. La 30 octombrie 1913 a fost instalat în funcția de director substitut la Școala normală diecezană⁵. La 26 iunie 1915 a devenit directorul școlii normale diecezane, unde în 1917, sub regimul inchizitorial al inspectorului Téglasi a avut mult de suferit împreună cu întreg corpul profesoral al școlii. În septembrie 1915 i-a fost atribuită funcția de rector al Seminarului diecezan⁶, instituție pe care a condus-o cu dinamism. Atunci când a preluat el funcția de rector, Seminarul era format din 3 instituții distincte: Academia teologică unită, Seminarul domestic și Internatul preparandial. La începutul anului 1917, la solicitarea Sfintei Congregații a seminariilor a prezentat o relatare cuprinzătoare privind istoricul acestei instituții și starea de lucruri existentă la data respectivă⁷.

¹ Mirela Popa Andre, Diana Covaci, Ana Victoria Sima, Mihaela Bedeccean, Aurelia Dan, Iosif Marin Balog, *Canonici, profesori și vicari foranei din Biserica Română Unită (1853-1918)*, coord. Mirela Popa-Andrei, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013, p. 234.

² *Vestitorul*, 1933, nr. 13-14, p. 4.

³ Iacob Radu, *Istoria Diecezei Române-Unite a Orăzii-Mari, Scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia, 1777-1927*, Oradea, Chiriașii Tipografiei Românești, 1923, p. 220

⁴ Aurel Tripon, *Monografia Almanah a Crișanei, județul Bihor*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1936, p. 451.

⁵ Mirela Popa Andre, Diana Covaci, Ana Victoria Sima, Mihaela Bedeccean, Aurelia Dan, Iosif Marin Balog, *op. cit.*, p. 235.

⁶ *Vestitorul*, 1933, nr. 13-14, p. 4.

⁷ Mirela Popa Andre, Diana Covaci, Ana Victoria Sima, Mihaela Bedeccean, Aurelia Dan, Iosif Marin Balog, *op. cit.*, p. 236.

Gheorghe Miculaș a avut bucuria de a vedea împlinit dezideratul național al românilor. A reprezentat Seminarul diecezan la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, pe 1 Decembrie 1918.

După aceea, a luat act de ordinele venite din partea Consiliului Dirigent, cu privire la predarea în limba română și la eliminarea limbii maghiare împreună cu geografia, istoria și constituția Ungariei din școlile primare, înlocuindu-le cu istoria, geografia și constituția României.

În Oradea perioada martie – 19 aprilie 1919 a fost una terifiantă. Prigoana trupelor bolșevice s-a răsfânt în deosebi asupra românilor. La 20 martie 1919, aliații au trimis guvernului ungar condus de Károlyi o notă privind noua linie de demarcație, care fixa ca limită a ocupației române linia ferată Sătmar-Carei-Oradea-Arad, retragerea trupelor maghiare urmând a se face în termen de zece zile, începând de la data de 23 martie. Contele Károlyi a refuzat să se supună acestei hotărâri, fapt pentru care a demisionat. Puterea a fost preluată de comuniști. Șeful noului guvern devenea Garbai Sándor, dar de fapt puterea a fost exercitată de ministrul de externe Béla Kuhn, care a instituit Republica Sovietică Ungară a Sfaturilor⁸.

O parte a comuniștilor s-au instalat chiar în Palatul Episcopal greco-catolic. Întreg personalul a fost izgonit. Portretele episcopilor au fost arse și batjocorite de bolșevici. Seminarul a fost percheziționat de arme periodic.

Bolșevicii au întocmit o listă neagră pe care i-a osândit la moarte pe iluștrii apărători ai românilor. Printre aceștia îi amintim pe episcopul Roman Ciorogariu, avocații Iustin Ardelean, dr. Ioan Popa, vicarul dr. Florian Stan, canonicul Iacob Radu. Nu a fost omis nici canonicul dr. Gheorghe Miculaș.

Petru Tămâian a consemnat starea de lucruri din primăvara anului 1919: „Mult a suferit sub bolșevism și seminarul nostru de băieți, mai ales superiorii, în prima linie rectorul dr. Gh. Miculaș, carele fiind și vice-president al Consiliului Național Român din oraș – în fiecare zi avea să se prezinte la poliție. Seminarul stătea permanent sub inspecția unui spion bolșevic”⁹.

Pe 9 aprilie s-au prezentat în fața rectorului patru comuniști, spunând că ei vor prelua conducerea Seminarului. Deși, rectorul a protestat, cei patru au insistat să le vorbească tinerilor. Împotrivindu-se, Gheorghe Miculaș a fost amenințat cu moartea. A fost conștient de pericol, dar știa, de asemenea că nu poate fi apostol fără a purta crucea. Au intervenit soldații în uniformă militară, unii dintre ei elevi la școala normală, aflați acolo pentru susținerea examenelor. Comuniștii au părăsit seminarul. Rectorul a reușit să obțină de la dr. Katz o pază de 8 soldați, grăniceri maghiari instalați la seminar, pentru a pune capăt instigațiilor bolșevice. Eliberarea orașului Oradea de către armata română, pe 20 aprilie 1919, a pus capăt terorii bolșevice.

⁸ Chambers Mortimer; Hanawalt Barbara, Rabb Theodore K.; Woloch, Isser; Grew, Raymond, *The Western experience. Since the sixteenth century*, vol II., McGraw – Hill College, p. 967.

⁹ Petru Tămâian, *O pagină din suferințele noastre*, în *Vestitorul*, 1929, nr. 9-10, p. 9-11.

Rectorul a fost întâiul director general al învățământului românesc din Bihor. S-a dedicat operei de dezvoltare și ridicare a instituțiilor de învățământ și educație.

Gheorghe Miculaș, alături de Iacob Radu, Ilie Stan, Grigorie Pap și protopopul Victor Pop și-a depus candidatura pentru Cameră și Senat. Acest act s-a consumat fără știrea episcopului Demetriu Radu, care se afla la Roma. Sosind la Oradea episcopul și înțelegând că aproape întreg Capitulul ar urma să intre în viața politică, și astfel n-ar mai rămânea nimeni să se îngrijească de păstoria sufletelor și de rezolvarea treburilor bisericești, a întrunit consistoriul și cu provocare la canoane și la o bullă papală, a declarat, că nu își poate da consimțământul la intrarea în parlament, respectiv senat, a membrilor capitolului. Astfel candidații, cu excepția prepozitului dr. Florian Stan, și-au retras candidaturile¹⁰.

Confruntându-se cu lipsa cadrelor didactice, în perioada 1922-1924, Gheorghe Miculaș a predat la școala normală științele pedagogice.

Pe o listă întocmită la data de 26 septembrie 1928 de către vicarul Gheorghe Miculaș au fost trecuți beneficiarii burselor de studii oferite de Episcopia Greco-Catolică de Oradea, respectiv 10 studenți și 21 de elevi. Autorul a consemnat următoarele: „Toate bursele pentru elevii din școlile secundare sunt acordate din fondul Radu. Veneratul Oficiu administrativ bursele de mai sus le va plăti în două rate egale, cu chitanță în regulă ...”¹¹. Bursele erau în valoare de 167.000 lei .

La Jubileul de 150 de ani al Școlii Normale Eparhiale, sărbătorit în 28 mai 1934, fostul director al școlii, Gheorghe Miculaș, a ținut un discurs în care a arătat rolul deosebit de însemnat al școlii pentru apărarea cauzei naționale și pentru dezvoltarea culturală: „Această școală care a stat în slujba lui Dumnezeu și a neamului 150 de ani, având temelii de granit, a supraviețuit toate neajunsurile (...) Suntem pătrunși de nădejdea întemeiată pe tradiția de 150 de ani, pe jertfa și luptele susținute cu bărbăție pentru a-și apăra ființa în cursul vremurilor de grea încercare a acestei școli, că ea va ști să își îndeplinească misiunea ei sfântă și în viitor și va fi fortăreață inexpugnabilă a culturii românești”¹².

În 19 decembrie 1901 a fost hirotonit preot celib¹³. A urcat treptele ierarhiei ecleziastice. Pentru meritele sale a fost recompensat cu distincții papale. În 12 ianuarie 1913 a fost numit asesor consistorial și vice-arhidiacon onorariu. La 26 septembrie 1915 a fost devenit canonic al Capitulului Catedral.

La data de 18 decembrie 1917, în cadrul unei solemne liturghii arhieriești, oficiată de Episcopul Valeriu Traian Frențiu, s-a făcut înscăunarea noului prepozit capitular, dr. Gheorghe Miculaș, și a noilor canonici dr. Ioan Georgescu și Ioan Butean. La sfârșitul

¹⁰Unirea, 1919, nr. 244, p. 2.

¹¹ Blaga Mihoc, *Salarii, burse și împrumuturi. Contribuții la istoria eparhiei greco-catolice de Oradea*, în *Crisia*, 2013, p. 139.

¹²Vestitorul, 1934, nr. 11-12, p. 5.

¹³ Silviu Sana, *Eparhia Greco-Catolica de Oradea și Marea Unire (1918-1919)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, p. 169.

înălțătoarei solemnități, a luat cuvântul prepozitul Gh. Miculaș, mulțumind episcopului Valeriu Traian Frențiu pentru atenția și bunăvoința părintească dovedită în atâtea rânduri față de persoana sa. Consemnează că simte nu doar o mângâiere, ci o adevărată mândrie că e așezat în scaunul pe care l-au ilustrat pe vremuri cărturari și pedagogi distinși ca: Ioan Corneli, Nicolae Borbola, Augustin Luran, Florian Stan și Iacob Radu, și că face parte dintr-o corporație care a dat mitropoliți ca Vancea, episcopi ca: Vulcan, Erdeli, Dobra, Alexi, Pop-Sălăjeanu, Sabo și Al. Potsy, încât capitulul orădean primise odată onorifică denumire de „seminarium episcoporum”¹⁴.

În 24 noiembrie 1923 a fost distins cu calitatea de prelat papal, iar în 19 mai 1924 a fost constituit vicar general episcopesc. Pe 16 aprilie 1925 i s-a conferit tonsura clericală¹⁵, iar pe 17 mai 1925, clericului de anul II, Gheorghe Miculaș, i s-a conferit Lectoratul¹⁶. Din stalul de canonic custode, pe 1 mai 1927, a fost înaintat pe stalul de canonic cantor¹⁷.

La jubileul de 150 de ani de la înființarea eparhiei de Oradea, în anul 1927, Valeriu Traian Frențiu a primit din partea Sfântului Părinte Papa Pius al XI-lea facultatea de a purta Paliul Sacru¹⁸. Acest ornament bisericesc poate fi acordat doar către Arhiepiscopi, Primați, Patriarhi, și către Pontificele Roman, și numai în cazuri foarte rare, și pentru merite excelente, poate să-l aibă și câte un episcop.

Paliul este o fașie țesută din lână albă de oaie, întrețesută cu șase cruciulițe negre și unită la cele două capete printr-o cusătură lăsând înaintea o mică dependență. Este sfințită și consacrată de Sfântul Părinte la altarul ridicat asupra mormântului Sf. Petru din biserica care-i poartă numele. După consacrare, Paliul se așază pe altar ca de acolo să-l primească aceia, cărora li se conferă, având să simbolizeze că puterea supremă de a păstori oile și mieluşii lui Hristos, adică Biserica întreagă, i s-a conferit de către Dumnezeu numai lui Petru și urmașilor săi în primat, Pontificilor romani, și că puterea pastorală, ce o au episcopii de la Hristos derivă prin Sfântul Petru și prin urmașii săi. Simbolistica este una profundă. Paliul se așază pe umeri și pe piept, pentru a arăta că Arhipăstorul din toate puterile sale are să se străduiască și să muncească pentru mântuirea turmei sale cuvântătoare, și dacă trebuie viața să și-o dea pentru ea, asemenea lui Isus Hristos.

Episcopul Valeriu Traian Frențiu a găsit puterea de a-și suporta cu stoicism încercările, deoarece a știut să le vadă și să le trăiască în lumina misterului pascal.

În numărul festiv al *Vestitorului*, părintele vicar general episcopesc dr. Gheorghe Miculaș, a adresat o circulară clerului și credincioșilor din eparhia Oradei, vestind distincțiunea cu paliu arhiepiscopal a Episcopului Valeriu Traian Frențiu. În partea

¹⁴*Vestitorul*, 1932, nr. 23-24, p. 10.

¹⁵*Vestitorul*, 1925, nr. 9, p. 1.

¹⁶*Ibidem*, 1925, nr. 11, p. 1.

¹⁷*Idem*, 1927, nr. 9, p. 1.

¹⁸ Silviu Sana, Tiberiu Ciorba, *Episcopul Valeriu Traian Frențiu. Scrisori pastorale, circulare și discursuri oficiale (1913-1948)*, Editura Universității din Oradea, Oradea 2015, p. 35.

introdutivă, autorul face referire la istoricul întemeierii episcopiei greco-catolice de Oradea, afirmând totodată originea latină a poporului român: „Mare este bucuria ce pătrunde întreg cuprinsul sufletelor noastre acum, când învrednicitu-ne-a Dumnezeu milostivul să prăznuim cu prăznuire mare în ziua de 17 iunie a.c. [1927] aniversarea de 150 de ani a înființării Diecezei noastre scumpe. Prin bulla „Indefessum” a Pontifecelui Roman de fericire pomenire Piu VI , deschisu-s'au și mai largi căile nădejdlor noastre spre Roma, de care ne leagă firea sângelui, și întăritu-s'a legătura noastră de credință cu Scaunul Sfântului Petru, legătură pe care strămoșii noștri o au împletit, și cu sângele lor de martir o au cimentat, pentru ca să fie țiitoare pe veci. Spre Roma au fost îndreptate privirile noastre în zilele de grea încercare și de la aceeași Eternă Cetate ne-a venit mângâiere și lumină în clipele cele mai nădăjduite, peste care a trebuit să le trecem ca români și ca creștini. Dar, mai cu seamă, de la praznicele noastre nu puteau să lipsească razele strălucirii, ce izvoresc de la Scaunul Sfântului Petru, și în lumina acestei străluciri mai adâncă ne-a fost totdeauna prăznuirea, și mai înălțată veselie. Astfel, chiar acum când sărbătorim trecutul atât de strălucit al Diecezei noastre, urmașul Sf. Petru, Preafericitul nostru Părinte, Papa Piu al XI-lea, își îndreaptă privirile sale spre noi, ca să ne onoreze prin semnele bunăvoinței sale părintești. Vă anunț anume, Venerați Frați și iubit popor credincios, că în vederea jubileului nostru, Preafericitul Părinte, cu data de 22 aprilie a.c., sub numărul 624, a binevoit să-l ridice pe iubitul nostru Episcop diecezan, dr. Valeriu Traian Frențiu la rangul de Arhiepiscop, conferindu-i Paliul sacru, cu toate drepturile și prerogativele lui¹⁹.

Modul în care Gheorghe Miculaș descrie personalitatea episcopului Valeriu Traian Frențiu este edificator și pentru a descoperi firea canonicului și virtuțile acestuia.

Îndată după moartea lui Iacob Radu, Gh. Miculaș a fost propus pentru demnitatea de prepozit²⁰. La 18 decembrie 1932 în *Vestitorul* se făcea cunoscut faptul că acesta a fost promovat la demnitatea de prepozit. În cadrul ceremoniei, după citirea decretelor și ocuparea stalurilor cuvenite, prepozitul a ținut un înflăcărat discurs prin care a arătat șirul bărbaților vrednici ai capitolului orădean, binemeritați pentru neam și biserică, al căror urmaș a devenit prin grația episcopului Frențiu .

Instalarea slujitorului bisericii dr. Gheorghe Miculaș, prepozitul capitolului catedral, vicar-general episcopesc și rector al Seminarului teologic, în marea demnitate de protonotar apostolic ad instar participantium, a avut loc la data de 14 iulie 1933. Distincția papală a fost conferită la cererea episcopului diecezan și la propunerea Eminenței Sale Card. Angelo Maria Dolci.

Gheorghe Miculaș, cu modestia care l-a caracterizat, ca unul ce n-a iubit niciodată fastul, a ținut ca nici acestei instalări să nu i se dea amploare prea vastă, ci a dorit ca ea să aibă loc în cadre simple și modeste, la sfârșitul seriei a doua a exercițiilor spirituale a preoților diecezani - între preoți, ale căror năcazuri și greutăți le cunoștea, le compătimea

¹⁹*Vestitorul*, 1927, nr. 11, p. 1-4.

²⁰*Idem*, 1931, nr.15-16, p. 13.

și după puțină îi ajută și în biserica seminarială, de care îl leagă amintirea tinereții de școlar petrecută între zidurile ei și a unei activități de aproape o viață întreagă²¹.

La sfârșitul liturghiei pontificale, săvârșită de episcopul Valeriu Traian Frențiu, după rugăciunea amvonului, într-o scurtă cuvântare, episcopul, a adus la cunoștința Veneratului Cler distincția mare de care l-a învrednicit Sfântul Părinte de la Roma pe vicarul său general și prepozitul capitlului orădean, pentru meritele câștigate prin activitatea sa conștiincioasă dezvoltată în diferite funcții diecezane, dar mai ales ca rector al seminarului din Oradea.

Apoi, prim notarul consistorial, Vasile Barbul, a citit decretul papal prin care Gheorghe Miculaș, pentru îndeplinirea cu zel și conștiinciozitate a diferitelor funcții diecezane, mai ales ca rector, vicar-general și prepozit, îl ridică și îl numără între protonotarii Scaunului Apostolic din Roma ad instar participantium.

Noul numit a depus jurămintele prescrise, îndeosebi cel prescris special pentru protonotari, iar episcopul i-a conferit, cu formulele obișnuite, rostite de diacon, insigniile externe: mitra și ipogonationul (bedelnița).

Vădit emoțional, Gheorghe Miculaș, a ținut un discurs memorabil²², din care reies virtuțile sale sufletești și morale. Persoana sa degaja smerenie, modestie, responsabilitate, ascultare. Toate puse în slujba credinței.

Cu prilejul aniversării a 25 de ani de episcopat (împliniți pe data de 14 ianuarie 1938) a vrednicului de cinste episcop Valeriu Traian Frențiu, prepozitul Gheorghe Miculaș a adresat o circulară preoților în care anunța desfășurarea programului aniversar. Totodată, reliefează personalitatea episcopului: „Timp de 25 de ani Înalt Preasfinția Sa cu abnegația păstorului celui bun, care sufletul său și-l pune peste oile sale, a purtat grija turmei cuvântătoare ce i s-a încredințat spre păstorie. În timpul celor 25 de ani, dar în special în cei 16 ani din urmă, de când fericiți suntem a-l avea în fruntea diecezei noastre, pururi l-am văzut la înălțimea misiunii sale de Ierarh catolic și român. (...). Ca un arhieru milostiv l-am văzut cum își jertfește toate pentru a face bine, pentru Biserică și pentru Neam și pentru a ajuta pe cei lipsiți. A fost și este tuturor Părintele bun, evlavios, înțelept și milostiv, a cărui unică bucurie este a face binele”²³.

În anul 1938, când episcopul Valeriu Traian Frențiu aniversa 40 de ani de preoție, prepozitul Gheorghe Miculaș, în numele Veneratului Capitlu și Clerului Eparhial, a dat glas sentimentelor de prețuire față de episcopul eparhiei greco-catolice de Oradea.

În prima parte a discursului, prezintă harul și rodul de care se bucură demnitatea preoțească, rostind următoarele:

„Exceleța Voastră, Înalt Preasfințite Doamne,

În ziua de 21 septembrie s-au împlinit 40 de ani de la hirotonirea într-un preot a Exceleței Voastre. În această zi ați fost înălțat la demnitatea cea mai înaltă la care

²¹ Idem, 1933, nr. 13-14, p. 2.

²² Vezi anexe, doc. 3.

²³ *Vestitorul*, 1937, nr. 23 bis, p. 1-2.

poate să fie învrednicit a se ridica omul aici pe pământ. Ați fost înălțat la sublima demnitate de a fi mijlocitor între Dumnezeu și oameni, demnitate mai mare decât cea a Regilor și Împăraților, căci până când aceștia stăpânesc numai trupurile supușilor și puterea lor se mărginește între hotarele împărăției lor, până atunci preoții sunt autorizați de Dumnezeu ca să stăpânească și să guverneze ceea ce e mai scump înaintea lui Dumnezeu, să stăpânească sufletele, și puterea lor nu e restrânsă între marginile unei țări, ci ea se estinde peste toate granițele și pătrunde până la tronul lui Dumnezeu și până la porțile infernului și puterii lor se supune chiar și acela, carele este Creatorul omului și al universului întreg, se supune însuși Isus Hristos Dumnezeu atunci când, la cuvintele lui din s. Liturghie, *acesta este trupul meu, acesta este sângele meu*, se coboară din înălțimea cerurilor pe altarele noastre și îmbracă haina Sfintei Euharistii”. Prepozitul completează discursul cu afirmația Sf. Ambroziu, menționând că „demnitatea preotească e cu mult mai sublimă, decât cea a Regilor și a împăraților”. Îl parafrizează și pe Sf. Ioan Gură de Aur, afirmând: „*Sacerdotium principatus est, ipso etiam regno venerabilius et maius*”. Își îndreaptă atenția apoi spre îngeri: „Înainte cu 40 de ani ați fost înălțat Excelența Voastră la această mare demnitate, care e mai sublimă și decât chiar aceea a Îngerilor, pentru că preoții au puterea dată lor de la Dumnezeu să facă ceea ce nu pot nici îngerii și nici o ființă creată de Dumnezeu: ei au puterea de a preface pâinea și vinul în trupul și sângele lui Hristos și au puterea de a ierta păcatele. Aceste prerogative îi înalță pe preoți deasupra Îngerilor în demnitate (...).

În încheierea discursului, reprezentativ pentru demnitatea de preoție, prepozitul consemnează realizările episcopului: „Căci cine dintre noi nu știe Exc. Voastră, în cursul acestor 40 de ani, din toate puterile trupești și sufletești ați muncit și fără încetare ați lucrat numai și numai pentru preamărirea lui Dumnezeu, pentru mântuirea sufletelor și pentru Binele Bisericii lui Hristos? Și în acest lung drum al apostoliei, atât cu cuvântul, cât și cu fapta pildă vie v-ați făcut altora în evlavie, în frica Domnului, în milostenie, în dragostea evanghelică și în toate virtuțile care trebuie să împodobească pe aceia care și-au închinat viața slujbei lui Dumnezeu.

Suntem fericiți, că din cei 40 de ani de preoție și rodnică apostolie, Exc. Voastră aproape jumătate o ați desfășurat-o în dieceza noastră, în mijlocul nostru, în care vreme ați înfrumusețat și în strălucire nouă ați îmbrăcat ritul sacru al slujbelor dumnezeiești și mare ctitor v-ați făcut al multelor biserici, aducând jertfe mari pentru întărirea credinței în suflete și pentru propovăduirea împărăției lui Dumnezeu aici pe pământ(...) ²⁴.

Din cuvântul rostit de Gheorghe Miculaș în împrejurările morții prepozitului Iacob Radu reiese faptul că preotul este omul sacrificiului prin excelență, devotat bisericii, comunității și patriei: „Preotul a fost și va fi și în viitor trimisul lui Dumnezeu, având misiunea sfântă ca să țină în mâinile sale două lumini: una a credinței și alta a iubirii de neam, pentru ca, cu una să arate calea mântuirii vecinice, iar cu alta să resfiră întunecimea, care, în zilele de grea încercare, se coboară în

²⁴Idem, 1938, nr. 19-20, p. 142-143.

inimile celor slabi”²⁵. Oratorul afirmă că un astfel de preot a fost și Iacob Radu, care s-a stins din viață la 8 iunie 1932.

Omul de cultură Petre Dejeu i-a adus un justificat elogiul canonicului Gheorghe Miculaș, fostul său profesor, în lucrarea *Monografia Municipiului Oradea și județului Bihor*. Vol. 2. *Instituțiunile culturale din Municipiul Oradea și județul Bihor*. În prefața cărții autorul a introdus o reprezentare grafică cu armoriile care îl reprezintă pe Gheorghe Miculaș: pălăria de prepozit, scutul decorat cu Evanghelistul Ioan și versetul Ioan 1, 1-17 (versetul citit de preot de sărbătoarea Sfintelor Paști). Aceștia li se adaugă coroana de protonotar apostolic.

Gheorghe Miculaș s-a implicat activ și în diverse activități caritabile. A contribuit financiar la cheltuielile necesare pentru turnarea clopotului Catedralei greco-catolice din Oradea: „Turnatu-s-a acest clopot cu toată cheltuiala membrilor Capitlului Catedral: dr. Iacob Radu, Ilie Stan, dr. Gheorghe Miculaș, Petru Tămăian, dr. Grigorie Pop și Augustin Maghiar”. (Greutate clopot: 274.50 kg, turnat de Frederic Hönig în Arad)²⁶.

Societatea „Liga Bunătății” a fost înființată la Oradea, pentru a veni în ajutor școlii, în formarea caracterului moral la copiii. A fost fondată la 8 mai 1927, cu sprijinul unor personalități renumite, din „a căror inimă bună s-a înjghebat și fondul inițial al societății”. Aceste personalități sunt: Episcopul dr. Valeriu Traian Frențiu, Episcopul Roman Ciorogariu, prepozit dr. Iacob Radu, vicar general episcopesc dr. Gheorghe Miculaș, canonicii: Ilie Stan, Petru Tămăian, Grigorie Pop, Augustin Maghiar, Mon. Gheorghe Maior, C. Sabo – directorul Școlii normale unite²⁷.

Un alt act caritabil este consemnat cu ocazia unei donații a prepozitului Gheorghe Miculaș, în valoare de 500 lei, către parohia din Oradea-Olosig, cu ocazia Crăciunului²⁸.

Gheorghe Miculaș a fost un neobosit susținător al culturii. A desfășurat o rodnică activitate literară, scriind lucrări cu caracter bisericesc și pedagogic. A scris *Melodiile celor opt versuri cu stihuri și stihoavne*, rămasă în manuscris – 1899 și *Liturgiae Sancti Joannis Chrysostomi interpretatio*²⁹ (Oradea, 1903) – lucrarea sa de doctorat prin care a făcut cunoscut liturgia greacă ce se oficiază în ritul bizantin.

A elaborat două lucrări didactice folosite ca manuale, în care a dat îndrumări pedagogice viitorilor învățători. Acestea sunt: „Somatologia Pedagogică” și „Psihologia Pedagogică”, ambele apărute în anul 1907 în litografie³⁰.

Pentru apărarea cauzei naționale a fost distins cu trei decorații: Coroana României în grad de ofițer, Steaua României în grad de Comandor și Răsplata muncii pentru biserică cl. I.³¹.

²⁵Idem, 1932, nr. 11-12, p. 1-3.

²⁶Idem, 1927, nr. 13-17, p. 5.

²⁷Idem, 1929, nr. 19, p. 2-3.

²⁸Idem, 1934, nr. 35.

²⁹ Iudita Călușer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, Editura Logos'94, Oradea, 2000, p. 153.

³⁰ Silviu Sana, *op. cit.*, p. 171.

³¹ *Vestitorul*, 1933, nr. 13-14, p. 4.

S-a stins din viață la 11 aprilie 1943, în satul său natal, Ciumești³². La trecerea în neființă, ziarul *Unirea* a publicat un necrolog în care arată frânturi din viața și activitatea preotului: „La vârsta frumoasă de 69 de ani s-a stins din viață, în Ciumeștii nașterii sale, părintele dr. Gheorghe Miculaș, prepozitul orădan.

Cursul vieții acestui biserican de seamă a fost dintre acelea care se scurg potolite în alvie bine croită, răspunzând fără zgomot unei rânduiei mai înalte. În 1901, când a fost hirotonit preot, putea privi cu mângâiere la anii copilăriei și a tinerețelor sale ce nu se irosiseră zadarnic: școala primară o făcuse la Carei, liceul la călugării premonstratensi din Oradea, iar studiile teologice și literile la Universitatea din Budapesta. Activitatea publică și-o începe ca profesor la Școala Normală din Oradea, nu peste mult, ajungând director al acestei școli. Calitățile deosebite cu care era înzestrat l-au impus mai marilor bisericești care în 1913 îl învrednicesc de cinste de a fi numit protopop onorariu, ca peste doi ani să fie ales de canonic și numit rector al Academiei Teologice Române Unite din orașul de pe malurile Crișului.

Moartea l-a aflat la Ciumești, în ziua de 11 aprilie [1943], încărcat de multe vrednicii preoțești-românești, cari vor face totdeauna cinstită pomenirea acestui distins prepozit, vicar general și protonotar apostolic mitrofor.

Odihnească în pacea veșnicei fericiri!”³³.

Gheorghe Miculaș a exercitat cu o dăruire exemplară diverse funcții și activități eclesiastice și didactice. Prin roadele muncii sale ca dascăl și rector al Seminarului a onorat cultura și educația. Prin activitatea sa diecezană, Gheorghe Miculaș relevă imaginea preotului în dialog cu oamenii, implicat în viața și treburile nu doar ale bisericii, ci și ale eparhiei și orașului său.

Datorită muncii sale, a fost promovat în demnități bisericești importante. Nu a căutat să obțină titluri onorifice, ci s-a străduit să acționeze potrivit Evangheliei. Înzestrat cu har pedagogic, s-a remarcat îndeosebi în domeniul școlar, conștient fiind de menirea însemnată a dascălului.

³²Mirela Popa Andre, Diana Covaci, Ana Victoria Sima, Mihaela Bedecan, Aurelia Dan, Iosif Marin Balog, *op. cit.*, p. 234.

³³*Unirea*, 1943, nr. 18, p. 4.

ANEXE

1

Armoariile prepozitului dr. Gheorghe Miculaș

Petre Dejeu – 1937

(Petre Dejeu, *Monografia Municipiului Oradea și Județul Bihor*, vol. II, *Instituțiile culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, editura autorului, tipografia Franklin, Oradea, 1937)

2

Decretul de numire de Protonotar Apostolic ad instar participantium a prepozitului dr. Gheorghe Miculaș

Papa Piu XI

Iubitului nostru fiu Gheorghe Miculaș, antiste urban

Iubitule fiule, dar și binecuvântare apostolică! Iubitul nostru fiu Angelo Maria Dolci, Cardinal Presbiter al S. Biserici Romane, cu învoirea deplină a Episcopului tău, ne-a rugat ca pe tine vicarul general al Diecezei române de Oradea-Mare, Canonichul

prepozit al Bisericei catedrale și rectorul Seminarului teologic, să te promovăm la un grad mai înalt al dignității bisericești. În aceste atât de importante slujbe de mai mulți ani funcționezi cu așa mare zel, încât Diecezei tale i-ai adus cele mai bune servicii, iar ție ți-ai câștigat deosebite merite. Pe cari Noi –, cu plăcere ascultând și rugămintea superiorilor tăi, – voim să ți le răsplătim dând public o nouă dovadă a bunăvoinței Noastre părintești. – Deci prin aceste Litere cu autoritatea Noastră te alegem, constituim și declarăm de Protonotar Apostolic ad instar participantium. Prin urmare, Iubitule Fiule, îți acordăm toate și singuratecele drepturi, privilegii, onoruri, prerogative și indulte, de cari se bucură și se folosesc alți bărbați eclesiastici împodobiți cu această dignitate, mai cu seamă în virtutea Constituțiunii dată în ziua de 21 februarie 1905 de antecesorul Nostru de fericită amintire Papa Piu X despre Colegiul Protonotarilor, din care Ne-am îngrijit să îți trimitem un exemplar tipărit. Mai departe dispunând ca acel Colegiu al Protonotarilor Apostolici participanți din oficiu să fie încunoștințat, că ție ți s-a oferit această dignitate, lăsăm, ca înainte de ce te-ai folosi de beneficiul amintitei numiri, înaintea episcopului tău, care în această privință va înlocui pe decanul numitului Colegiu, să faci mărturisirea credinței după articolii prescriși de acest Sf. Scaun și să depui jurământul de cuvenită fidelitate, după formularul, din care asemenea am lăsat să ți se predeie un exemplar tipărit, și să observi toate celelalte lucruri ce sunt prescrise prin acea Constituțiune. Acestora nimica stând împotrivă.

Dat în Roma, la Sfântul Petru, sub inelul Pescarului, la 21 iunie 1933, al Pontificatului nostru al XII-lea.

s.s. E. Card Pacelli
secretar de stat

(*Vestitorul*, 1933, nr. 13-14, p. 1)

3

Discursul Ilustrismului domn dr. Gheorghe Miculaș

Excelența Voastră ÎPS Doamne! Abia cu câteva luni mai înainte am fost învredniciți de către Exc. Voastră ca să fiu înălțat la demnitatea de prepozit al Capitlului nostru catedral și să iau în primire acel scaun, care de atâția vrednici înaintași a fost decorat prin munca lor plină de abnegație și prin virtuțile lor strălucite, și iată acum din nou stau în fața Exc. Voastre, pentru ca să primesc insigniile demnității de Protonotar apostolic ad. i. p., demnitate conferită mie de Preaf. Nostru Părinte de la Roma la cuvântul de recomandare al Exc. Noastre. Și când stau aici emoționat în aceste clipe sărbătorești pentru mine, mă gândesc la învățătura Părinților Bisericii, cari ne spun, că onorurile din lumea aceasta sunt trecătoare, precum au venit, așa degrabă se și duc. Și mă gândesc la Sf. Bernard, care zice, că onorurile sunt ca niște fluturi, după cari aleargă pruncii și deoarece fluturii nu zboară în linie dreaptă, ci fac cotituri zburdalnice, ușor se

poate întâmpla, ca cei ce aleargă după ei, neuitându-se la picioare, ci numai la ei, să cadă în prăpastie. Mulți aleargă după onoruri, după acești fluturi zburdalnici, dar mulți rămân decepționați, pentru că nu le ajung căci, precum spune un părinte bisericesc, *honor sequitur fugientes et fugit sequentes*, onorurile îi urmăresc pe cei ce fug dinaintea lor, dar fug dinaintea celor ce le urmăresc.

Așa sunt onorurile lumești: trecătoare și primejdioase. De aceea, cei ce au dus o viață sfântă, s-au ferit de ele și tremurau de ele. De aceea și Sf. Augustin zice: *laustrae vestrae gravant nos potius et in periculum mittunt. Toleramus illas et tremimus inter illas*. Laudele voastre sunt mai mult o sarcină pentru noi și ne pun în primejdie. Le suferim și tremurăm între ele. – Onorurile cele nepieritoare și după care trebuie să alerge fiecare suflet, sunt acele, pe cari le împarte Dumnezeu acelorora, care în această viață cu credință și cu iubire îi slujesc Lui. Acelora li se va zice: bine slugă bună și credincioasă, peste puțin ai fost credincios, peste multe te voiu pune, întră întru bucuria Domnului tău. Aceasta-i răsplata cea adevărată; la aceasta trebuie să râvnim cu toții.

Și când mă gândesc la aceste și astfel de cugete frământă inima mea, sufletul meu e cuprins de îngrijorarea, nu cumva această demnitate va fi răsplata finală și la răsplata mea cea mare oare numi se va zice: *adevăr zic vouă că și-a luat răsplata sa*. Căci dacă arunc o privire fugară asupra vieții mele și caut în cursul ei meritele, găsesc, că deși m-am năzuit să fac destul acolo, unde m-a așezat încrederea superiorilor mei, totuși n-am făcut mai mult decât îmi era datorința, sau poate nici atât. Eu încă nu pot să spun, că am făcut mai mult decât îmi era datorința.

Și totuși, acum, când Exc. Voastră îmi predați insigniile de Protonotar Apostolic nu pot să tănuiesc fericirea și bucuria ce pătrunde sufletul meu în toate măruntaiele lui. Mă simt fericit, că pentru modestele mele servicii, pe cari în slujba mea le-am adus Diezei noastre, am fost învrednicit de dragostea caldă și părintească a Exc. Voastre, a cărei căldură mi-a înviorat inima încă din tinerețe, la acea vatră a științelor sfinte, unde ne pregăteam la misiunea cea sfântă și sublimă a preoției și unde mi s-a dat mie și celorlalți frați ai mei să vedem pilda cea vie a iubirii lui Hristos, pildă, pe care Exc. Voastră ni-ați dat-o cu o râvnă pururi înflăcărată.

Mă simt fericit, că Preafericitul nostru Părinte, m-a aflat vrednic de grația sa prea înaltă și prin aceasta iarăși a dat dovadă de speciala sa iubire, ce o are față de fiii Diezei noastre scumpe. Preafericitul nostru părinte îi îndvrednicește pe mulți dintre fiii săi de grațiasa și îi distinge chiar peste meritele lor, parte ca pe cei slabi să-i încurajeze a înainta pe calea virtuților, parte ca pe cei statornici să-i îndemne la o râvnă și mai mare. Grația prea înaltă de care am fost învrednicit acum, încă nu voiește altceva, decât ca ochii mei de acum înainte, când cu pași repezi se apropie răsplata finală, ochii mei să fie pururi ațintiți la Dumnezeu, carele singur este răsplata noastră cea adevărată, cum ne spune Evanghelistul: *și va fi plata voastră multă și veți fi fiii celui Preaînalt*. Această va fi distincția cea dumnezească, aceasta va fi răsplata cea adevărată, care nu va trece niciodată, ci va rămânea pentru toți vecii.

De aceea, cu smerenie îmi ridic glasul meu de mulțumită către prea bunul Dumnezeu pentru multele sale daruri, de cari părtaș m-a făcut viața întreagă și îndemnat mă simt, ca să promovez mărirea Lui aici pe pământ și să stau în slujba Bisericii Lui cu credință, până îmi vor îngădui puterile mele cele slabe.

Cu profund omagiu mulțumesc Preafericitului nostru Părinte pentru deosebita grație, de care vrednic m-a aflat, și pentru care nu voi înceta a-l ruga pe bunul Dumnezeu, să-i dăruiască cârmuire îndelungată, pentru ca să îmblânzească mânia vrășmașilor Bisericii lui Hristos, să întărească Cetatea Domnului și să facă să învingă Crucea și Regele Hristos, carele a fost răstignit pe ea.

Cu profundă reverență îi mulțumesc Eminenței Sale Card. Dolci de protecția sa puternică, de care m-a învrednicit și a făcut, ca peste vredniciile mele, să fiu înălțat la această demnitate, apreciind munca mea de rector al Seminarului nostru diecezan, pe care în două rânduri l-a învrednicit de înalta sa vizită.

În sfârșit vă rog, Excelență, preabunul meu Părinte, să binevoiți a primi mulțumitele mele profunde, pentru că ați făcut ca Preafericitul nostru Părinte să-și îndrepte privirile asupra nevredniciei mele și să-mi retribuiască puținele mele servicii cu o mână atât de largă. Implor binecuvântarea lui Dumnezeu asupra apostoliei Exc. Voastre, apostolie care a produs rezultate atât de strălucite și roduri atât de îmbelșugate, decât cari nu s-au putut realiza în întreg trecutul Diecezei noastre. Îl rog pe bunul Dumnezeu ca acest zel apostolic al Exc. Voastre să fie răsplătit aici pe pământ cu dar și binecuvântare și cu viață îndelungată, iar după ce cu voia lui Dumnezeu se va sfârși misiunea pământească care Vi s-a încredințat să primiți răsplata de care au fost învredniciți Apostolii și Sfinții lui Dumnezeu.

Excelență, din tot cuprinsul sufletului mă rog și mă voi ruga; pe Arhiereul și Stăpânul nostru, Doamne într-un mulți ani trăiește-!'"

(*Vestitorul*, 1933, nr. 13-14, p. 2)

DR. GHEORGHE MICULAȘ, O PERSONALITATE PREA PUȚIN CUNOSCUTĂ

Viorel CÂMPEAN*
Liviu Antoniu BULGĂR**

DR. GHEORGHE MICULAȘ UNE PERSONNALITÉ PEU CONNUE

Resume

Le prêtre dr. Gheorghe Miculaș est surtout une personnalité emblématique de l'Éparchie gréco-catholique roumaine de Oradea Mare (Église Roumaine-Unie avec Rome).

En 1923, la Constitution du Royaume de Roumanie, au deuxième alinéa de l'article 22, dispose que „l'Église chrétienne Orthodoxe et celle Gréco-catholique sont des Églises roumaines”. L'existence, et le fonctionnement légale de l'Église gréco-catholique, vas durer jusqu'au 1.décembre.1948, quand le Parti communiste au pouvoir dans une Roumanie stalinise et bolchevise, vas interdire l'Église gréco-catholique en la déclarant hors-la-loi. En fait 1.Décembre. est un date sacro-saint pour l'Unité de la Roumanie, ainsi le stalinisme et le bolchevisme instaure en Roumanie vas mettre en doute même l'acte de l'Unité de 1.Décembre.1918 et le rôle crucial de l'Église gréco-catholique. En toute cette période des 30 années, depuis 1.Décembre.1918 jusqu'au 1.dec.1948, de l'Église gréco-catholique roumaine a mène un combat permanent pour les roumains de Transylvanie et pour créer une élite intellectuelle roumaine.

En ce contexte, depuis 1901 comme théologien absolvent et jusqu'au 1943, pendant 41 ans, le prêtre Dr. Gheorghe Miculaș vas mener un travail, on peut dir une lute difficile, pour l'éducation des roumains dans l'Éparchie gréco-catholique roumaine de Oradea Mare, a été en permanent sous la direction des grands esprit du moment: l'Evêque Demetriu Radu, et les sept autres sept Evêques gréco-catholiques - Valeriu Traian Frențiu, Vasile Aftenie, Ioan Suciu, Tit Liviu Chinezu, Ioan Bălan, Alexandru Rusu et Iuliu Hossu, martyrs de l'Église Roumaine-Unie avec Rome qui on été canonise, en 2019, par le Pape Francisc.

Depuis 1903 Gheorghe Miculaș remplis divers fonction didactiques en vue de organiser le enseignement préprandial a Oradea Mare. En 1915 il est nome canonique et recteur du Séminaire gréco-catholique à l'Éparchie de Oradea Mare.

Le 1.Décembre.1918, il participe a la Grande Assemblée Nationale réunie a Alba Iulia, quand on a décidé et proclamé l' Union de la Transylvanie avec la Roumanie Mère-Patrie. Ainsi en 1919, le recteur du Séminaire théologique dr.Gheorghe Miculaș est nome le premier Directeur Régional de l'Enseignement roumain de Bihor. En 1924 le prêtre Dr. Gheorghe Miculaș est distingué avec la dignité de Prélat Papal, en 1924 est nome vicaire général épiscopal. En 1933 il a l'honneur d'être nome de Protonotaire Apostolique par le Décret du Pape Piu XI. En reconnaissance de son dévouement, Dr. Gheorghe Miculaș, a

* Biblioteca Județeană Satu Mare; e-mail: viorel_campean@yahoo.com

** Oficiul de Stat pentru Inventii și Mărci (OSIM); e-mail: bulgarliviu@yahoo.com

reçu de la part du Régate de la Roumanie, la Mère-Patrie trois distinctions: „La couronne de Roumanie en grade d'Officier”, „l'Etoile de Roumanie en grade de Commandeur”, et la „Recompense du dévouement a l'Eglise cl.I”.

En 1940, l'année du Dictat de Vienne quand en revanche au Traite de Trianon de 1920, on a démembré la Roumanie en donnant la Transylvanie a l'Hongrie, le prêtre Dr. Gheorghe Miculaș est éloigné de toutes les fonctions.

Gheorghe Miculaș Prélat Papal et Protonotaire Apostolique est décède le 12.avril.1943 dans son village natal Ciumești. La messe d'enterrement sera célébré par Dr. Ioan Suciu Evêque de Oradea-Mare, celui qui sera canonise en 2019 par le Pape Francisc.

Mots-clés: *L'Évêché Uniate, église, Gheorghe Miculaș, prêtre, professeur*

Părintele dr. Gheorghe Miculaș este fără doar și poate una dintre personalitățile emblematicale ale Eparhiei Greco-Catolice de Oradea. Am reușit să realizăm acest material cercetând sursele bibliografice aflate în notele de subsol, dar și mărturiile, documente și fotografii puse la dispoziție de familie. În format virtual, nici până în zilele noastre biografia sa, chiar și incompletă, nu este destul de cunoscută¹.

Trebuie să precizăm că Constituția României Mari din 1923, dispune la art.22, alin. 2): „Biserica creștină Ortodoxă și cea Greco-catolică sunt biserici românești”.

Este greu de vorbit despre Gheorghe Miculaș. El ar merita cu prisosință să intre în analele celor două comunități vecine: Satu Mare și Bihor. Zonei Ciumeștiului și Sanislăului de Sătmăr îi datorează nașterea – și i-a dăruit ultimii ani din viață și așteaptă învierea în acel pământ, iar Bihorului i-a jertfit aproape toată perioada creatoare din viață. În discuție poate apărea și județul Sălaj, cel puțin după postarea pe Wikipedia, care a luat în considerare faptul că între anii 1926-1940 comuna natală Ciumești a făcut parte din județul Sălaj². Ei sunt derutați de faptul că între anii 1926-1940 comuna Ciumești a făcut, într-adevăr, parte din județul Sălaj³. Dacă primul site nu are nicio informație despre data mutării lui Gheorghe Miculaș la veșnicie, cel de-al doilea citat de noi ne informează că acest lucru s-a întâmplat în „secolul XX”.

Indiferent de ambiguități, se cuvine să amintim că în zona Sătmărului, în comunele Ciumești și Sanislău, s-au născut ori au activat, personalități emblematicale pentru cultura

¹https://www.mvu.ro/index.php/en/category/en_tcbm_personalitati/ 1874-?

²https://ro.wikipedia.org/wiki/Gheorghe_Micula%C8%99, accesat la 13 septembrie 2020.

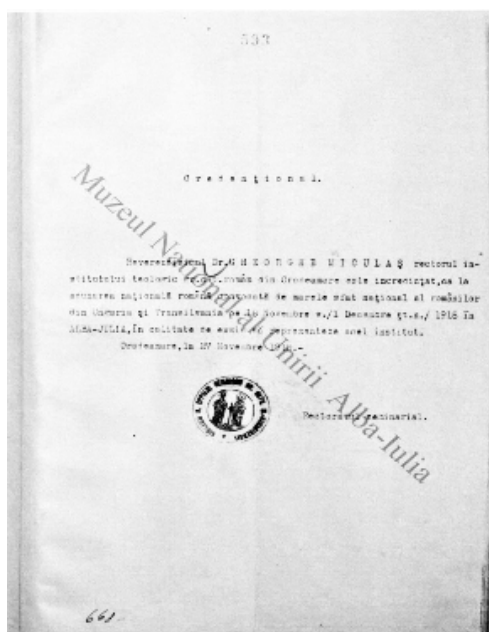
³https://ro.wikipedia.org/wiki/Gheorghe_Micula%C8%99, accesat la 13 septembrie 2020.

română. Astfel dacă pentru Ciumești vorbim de preotul greco-catolic Lazăr Iernea și ilustrul dr. Gh. Miculaș, pentru Sanislău se cuvine a aminti pe protopopul Gavril Lazăr de Purcăreți și Alexa Pop, parohi români uniți care au servit cu dăruire în frumoasa biserică zidită cu trudă și credință românească pentru limbă și neam de Sanislăuani⁴, dar și un contemporan al lui Gheorghe Miculaș, canonicul Augustin Maghiar, martirizat în temnița Aiudului.

Cele două dicționare culturale apărute la Satu Mare în același an, 2000, precizează pentru Gheorghe Miculaș doi ani diferiți de naștere. Într-unul se vorbește despre 29 martie 1868⁵ iar în celălalt despre 25 martie 1874⁶; acordăm credit acestei din urmă date, întrucât este susținută și de necrolog și de piatra de mormânt. De notat că în perioada interbelică îi găsim numele și în unele enciclopedii maghiare din spațiul transilvan⁷.

Greu de purces la drumul jalonării activității unui român merituos al epocii moderne și, dincolo de ea. ...Așa cum precizează *Wikipedia*, „**Gheorghe Miculaș** a fost un deputat în Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, organismul legislativ reprezentativ al *tuturor* românilor din Transilvania, Banat și Țara Ungurească, cel care a adoptat hotărârea privind Unirea Transilvaniei cu România, la 1 decembrie 1918”. Dovadă este Credenționalul aflat în Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, prin care „Reverendisimul dr. Gheorghe Miculaș rectorul institutului teologic gr.cat. român din Oradea mare este încredințat ...să reprezenteze...”.

Un român care a pus umărul la înfăptuirea Marii Uniri, pe care s-a străduit să o consolideze și care a trăit decepția frângerii visului numit România Mare, ca urmare a Dictatului de la Viena din august 1940, când Transilvania a fost trecută în componența Ungariei. După această dată Georghe Miculaș a fost îndepărtat din toate funcțiile și sărăcit prin falimentarea băncii ungurești, fiind nevoit să se retragă la Ciumești în casa parohială unde a fost îngrijit cu devotament de nepotul său preot Augustin Mureșan și soția acestuia Florica (născută Silaghi/Sălăjan) până în 1943 când s-a stins după o grea suferință.

⁴ Ioan Georgescu, *Momente din viața Bisericii Unite în ultimii zece ani*, Blaj, „Sfânta Unire”, Societate de editură, 1929, pp. 6, 8.

⁵ Claudiu Porumbăcean, Bujor Dulgău, *Oameni din Sătmăruș*, Satu Mare, Editura Solștiu, 2000, pp. 133-134.

⁶ George Vulturescu, *Cultură și literatură în ținuturile Sătmărușului. Dicționar 1700-2000*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2000, p. 144.

⁷ *Erdélyi monografia (Monografia Ardealului)*, szerkesztették: Várady Aladár, Berey Géza, Satu Mare, Gloria Könyvnyomda és lapkiadó és vállalat, 1934, col. 321.

Deocamdată, județul Bihor pare a fi reușit să contureze mai bine profilul acestui intelectual, Om al Bisericii și Școlii, care a activat câteva decenii în orașul de pe Crișul Repede, în Eparhia de Oradea, drept dovadă sunt paginile care îi sunt dedicate într-o carte scrisă în memoria corifeilor Marii Uniri din sânul Bisericii Române Unite cu Roma Greco-Catolică, din Eparhia de Oradea⁸.

S-a născut la Ciumești la 25 martie 1874, părinți fiindu-i Ioan Miculaș și Maria Guiăș. În altă lucrare în dreptul prenumelui tatălui apare Petre; mai aflăm că tatăl era agricultor⁹.

Clasele primare le-a urmat în Ciumești și în orașul de lângă localitatea natală, Carei, pe atunci era reședința comitatului Satu Mare. Studiile medii le-a urmat la Liceul Premostratens din Oradea, absolvind în anul 1895¹⁰. De-a lungul celor 8 ani petrecuți la Oradea a avut patru diriginți. Kohányi Ferencz (profesor suplinitor, a predat limba latină, maghiară și istorie), în clasa a II-a gimnazială Krauze Ervin (profesor suplinitor, a predat limba latină, maghiară și germană), în clasa a III-a Gedeon Miklós (profesor suplinitor, a predat limba latină, maghiară și germană, iar începând din clasa a IV-a gimnazială până la sfârșitul studiilor liceale PácZ Sándor (profesor diplomat, avea catedră și la Școala Reală din Oradea, a predat limba și literatura greacă)¹¹.

Profesor de limba română și religie de-a lungul acestor cicluri i-a fost preotul Iuliu Pappfalvay, care a trecut însă la cele veșnice în 1894¹². Cât despre colegi români remarcăm faptul că în cei 8 ani a studiat alături de Petru Tămaian (ajuns și el canonic al Episcopiei de Oradea) și Ioan Ciordaș (avocat, martir al românismului, ucis în iarna anului 1919 de către hoardele lui Bela Kun). Câțiva ani din colectivul clasei lor au făcut parte viitorii preoți Teodor Gherman, dr. Paul Laurian, Iustin Péter și avocatul Alexandru Aciu.

Calificativele predominante obținute de-a lungul celor 8 ani petrecuți în Oradea de către Gheorghe Miculaș au fost cele de „eminent”¹³. Examenul de maturitate l-a absolvit cu eminență, același calificativ obținându-l și Ioan Ciordaș¹⁴.

Studiile de teologie le-a început la Seminarul Romano-Catolic din Oradea, remarcat însă prin comportament și știința de care a dat dovadă, a studiat teologia și

⁸ Silviu Sana, *Eparhia greco-catolică de Oradea și Marea Unire (1918-1919)*, Cluj-Napoca, Editura MEGA, 2018, pp. 169-172.

⁹ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 349.

¹⁰ Iacob Radu, dr., *Istoria diecezei române-unite a Orăzii Mari, scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia 1777 – 1927*, Oradea, Tip. „Ateneul” Societate Anonimă, 1932, p. 219.

¹¹ *A Prémontrei Kanonokrend Nagyváradí Kath. Főgymnasium Értesítője az 1887-88 tanévről*, Nagyvárad, 1888, p. 85; *Ibidem*, pp. 1888/1889, pp. 32, 76; *Ibidem*, 1889/1890, p. 92; *Ibidem*, 1890/1891, pp. 67, 112.

¹² *Iuliu Pappfalvay*. Preot greco-catolic, s-a născut în anul 1846. A fost hirotonit în anul 1869. A fost mai mulți ani profesor de religie și de limba și literatura română la Liceul Premonstratens din Oradea. Asesor consistorial. A decedat la o vârstă tânără, la 6 aprilie 1894; vezi *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro anno MDCCCLXXXI.*, Magno-Varadini, 1881, pp. 21, 148; *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Gr. R. Cath. Pro anno MDCCCXC*, Magno-Varadini, 1890, p. 19; *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Gr. R. Cath. Pro anno MDCCCXCV*, Magno-Varadini, 1895, p. 151

¹³ *A Prémontrei Kanonokrend Nagyváradí Kath. Főgymnasium Értesítője az 1887-88 tanévről*, Nagyvárad, 1888, pp. 123-124.

¹⁴ *A Jászóvári Prémontrei Kanonokrend Nagyváradí Főgymnasium Értesítője az 1894-1895 iskolai évről*, Nagyvárad, 1895, p. 175.

filosofia în Budapesta. În capitala Ungariei a studiat între anii 1895-1899, iar în 27 iulie 1901 a început, probabil, studiile doctorale¹⁵.

În anul 1901, ca teolog absolvent este numit „actuar” la oficiul diecezan.

A fost hirotonit ca preot celib în 19 decembrie 1901 de către episcopul Mihail Pavel. Poate cu acea ocazie. Se pare că aceasta a fost ocazia cu care ierarhul i-a dăruit antimisul din imagine.

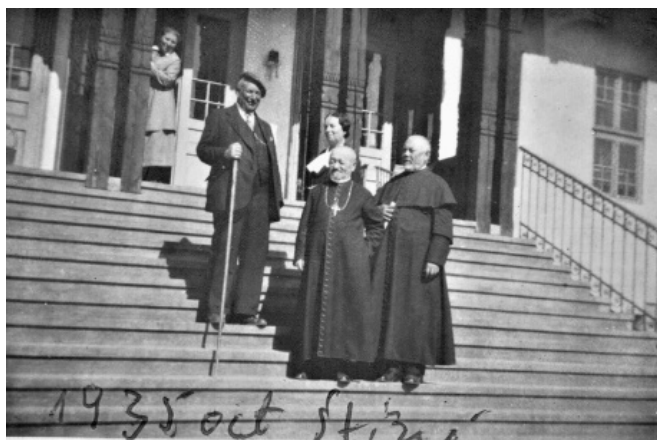
În 1903 obține titlul de doctor, lucrează ca arhivar al Episcopiei de Oradea și vice-contabil al fondurilor diecezane, monitor la Seminarul Teologic și profesor la Școala Normală. Cu sprijinul episcopului Demetru Radu studiază organizarea școlilor preparandiale de stat din Cluj, Arad, Deva, Salzburg, Geneva, München și a celei din București, pentru a ridica și instituția orădeană la nivel înalt.

În anul 1904 este numit prefect de studii I la Seminarul diecezan și profesor de științe pedagogice la Școala normală diecezană Oradea; anul următor este numit vice-Rector al aceluiași Seminar și membru al Tribunalului matrimonial.

¹⁵ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 2000, p. 349.

De notat ar fi faptul că s-a remarcat și în calitate de membru al orchestrei seminarului¹⁶. În 1914 devine director al Școlii Normale și canonic, după ce din 1913 asigurase interimatul ca Director. Va deține onoranta funcție de director până în anul 1919¹⁷. În toamna anului 1918 își înaintase însă demisia, din cauza samavolniciilor la care erau supuși profesorii Școlii Normale de către autorități. În momentul înaintării demisiei a exclamat: „Mi-am zdruncinat nervii în anul trecut; mai departe nu pot”¹⁸.

Atât ca profesor cât și în calitate de conducător al instituției „a dezvoltat o activitate sistematică, pentru ridicarea nivelului moral și intelectual al elevilor. În acest scop, în afară de materia școlară, insistă pentru organizarea de excursii școlare pe la diferite stabilimente industriale din Oradea și împrejurimi, cu scop de îmbogățire a cunoștințelor elevilor. Imaginile de mai jos sunt dintr-o astfel de excursie, la Stâna de Vale.

¹⁶ Petru Tămaian, *Istoria Seminarului și a educației clerului diecezei române-unite de Oradea*, Oradea, Tipografia și litografia românească, 1930, p. 31.

¹⁷ *Monografia-almanah a Crișanei*, redactată de Aurel Tripon, Oradea, Tipografia diecezană, 1936, p. 71.

¹⁸ Ioan Georgescu, „Școala Normală Română Unită din Oradea”, „Boabe de grâu”, București, an V, nr. 8, august 1934, p. 466.

În afară de aceste preocupări, profesorul și directorul dr. Gh. Miculaș se îngrijește în mod deosebit de întreținerea materială a elevilor, insistând mult pentru deschiderea internatului pentru normalişti, pentru a-i scăpa de locuințele insalubre și secunde din oraș”¹⁹.

În 1915 (1916) este numit rector al Seminarului unit din Oradea. În 1917 sub regimul inchiizitorial al inspectorului și comisarului ministerial Téglássy Ferenc a avut mult de suferit, împreună cu întreg corpul profesoral al școalei.

Își va îndeplini această datorie „cu bărbăție” în zilele de război dar și în „vremea bolșevismului” maghiar (perioadă care a ținut de la sfârșitul anului 1918 până în aprilie 1919, când trupele române eliberează Oradea de hordurile bolșevice ale lui Kun Béla). În 1917 era canonic cancelar, membru al Tribunalului matrimonial, dar deținea și funcția de arhidiacon al părților sâtmărene. Explicația constă în faptul că fostul arhidiacon, Romulus Marchiș, fusese „detașat” de jocurile politice în Episcopia de Hajdúdorog, cu tot cu zeci de parohii majoritar locuite de credincioși greco-catolici români!²⁰.

Un istoric al acestei instituții orădene afirma, cu deplină adevărire, că Gheorghe Miculaș „a avut fericirea să vadă zilele cele mai mărețe din viața neamului” în calitate de conducător al Seminarului²¹. La 1 Decembrie 1918 a fost prezent în Alba Iulia, ca reprezentant al instituțiilor școlare orădene²², dar fusese ales și membru al Comitetului Executiv al C.N.R. Oradea și Bihor. Credenționalul cu care a fost mandatat se găsește în Muzeul Național al Unirii din Alba-Iulia și glăsuiește așa: „Credențional Reverendisimul Dr. Gheorghe Miculaș, rectorul Institutului teologic gr[eco]-cat[olic] român din Oradea Mare, este încredințat ca la Adunarea Națională Română, convocată de Marele Sfat Național al românilor din Ungaria și Transilvania pe 18 noiembrie v./1 decembrie st.n./1918, în Alba-Iulia, în calitate de emis să reprezenteze acel institut. Oradea Mare, la 27 noiembrie 1918. Rectoratul seminarial”²³.

Revenit de la marele act național, a pus în practică ordinele date de Consiliul Dirigent, în ceea ce privește predarea în limba română și eliminarea limbii maghiare împreună cu geografia, istoria și Constituția Ungariei din școlile primare, înlocuindu-le cu istoria, geografia și Constituția „țărilor” locuite de români²⁴.

Bolșevicii maghiari l-au destituit din funcția de rector pe Gheorghe Miculaș, amenințându-l cu revolverul. Reacția lui hotărâtă și „ținuta amenințătoare a băieților mari față de bolșevici au împiedicat această pacoste de pe capul Seminarului”. S-au

¹⁹ *Monografia-almanah a Crișanei*, Oradea, 1936, p. 451.

²⁰ *Status personalis dioecesis Magno-Varadinensis graeci-ritus catholicorum anno a Christo nato 1917*, Oradea, 1917, pp. 4, 6, 15.

²¹ Ioan Georgescu, *Istoria seminarului din Oradea*, București, Tipografia Gutenberg, 1923, p. 59.

²² *Dicționarul personalităților Unirii: Trimișii românilor transilvăneni la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Alba-Iulia, Editura Altip, 2003, p. 108.

²³ http://dspace.bcuculuj.ro/bitstream/123456789/83359/1/Credențional_Oradea_Institutul_teologic_greco_catolic_roman_Gheorghe_Miculas_vol_1_foto.pdf, accesat la 12 iunie 2021.
http://dspace.bcuculuj.ro/bitstream/123456789/83359/2/Credențional_Oradea_Institutul_teologic_greco_catolic_roman_Gheorghe_Miculas_vol_1_transcris.pdf, accesat la 15 iunie 2021

²⁴ Silviu Sana, *op. cit.*, p. 171.

răzbunat neoferind bilete pentru alimentarea regulată a seminariștilor. A fost nevoie să vină părinții țărani de la sate cu traistele îndesate, pentru ca fiii lor să aibă hrană²⁵.

În anul 1919, după intrarea armatelor române, este numit director regional al învățământului românesc în Bihor.

Și dacă tot am amintit de Constituție, nu trebuie să ignorăm cu ușurință un fapt deosebit de important, acela că actul fundamental al României Mari, Constituția României din 1923, (adoptată sub Ferdinand Întregitorul, pentru cei ce au făcut Regatul României Mari) garanta și dispunea la art.22 alin. 2): „Biserica creștină Ortodoxă și cea Greco-catolică sunt biserici românești”.

În timpul mandatului său, ferma de la Ioșia a Seminarului a devenit foarte productivă și excelent organizată²⁶, toate acestea în folosul seminariștilor.

Rămâne în funcția de director până în anul 1925 dar, la începutul anului 1929, în urma alegerii ca senator a canonicului Augustin Maghiar (Magyar) a preluat din nou conducerea²⁷.

Din 1923 devine prelat papal și rector al Academiei Teologice din Oradea. Tot în 1923 îl ajunge marea onoare Protonotar Apostolic ad instar participantium (n.n. atribuită de Papa Piu XI).

A făcut parte din comitetul de onoare al Reuniunii de cântări „Hilaria”²⁸. În 29 iunie 1923 este ales vicar episcopal de Oradea²⁹, deținând și funcția de rector al Seminarului diecezan. Multă vreme a îndeplinit funcția de vicecontabil al fondurilor diecezane. În 21 iunie 1933 a fost numit protonotar apostolic ad instar participantium. Cu această ocazie a primit de la episcopului Valeriu Traian Frențiu antimisul din imagine.

²⁵ Petru Tămaian, *op. cit.*, p. 48.

²⁶ Petru Dejeu, *Instituțiunile culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, Editura autorului, 1937, p. 176.

²⁷ Petru Tămaian *op. cit.*, pp. 22, 24; „Vestitorul”, Oradea, an V, nr. 2, 15 ianuarie 1929, p. 8.

²⁸ *Reuniunea de cântări „Hilaria” din Oradea. Documente*, Oradea, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, Arhivele Statului Bihor, 1975, p. 279.

²⁹ Vasile Bolca, *Școala Normală Română Unită din Oradea 1784-1934*, Oradea, Tipografia „Scrișul românesc”, 1934, p. 174.

Putem considera Decretul dat de Papa Piu XI ca fiind un adevărat „laudatio”, preînaltă și de neînălțat apreciere adusă preotului român Gheorghe Miculaș. Redăm mai jos „preînaltul Decret Papal” în traducere românească:

„Papa Piu XI

Iubitului Nostru Fiu Gheorghe Miculaș, antiste urban.

Iubite Fiule, dar și binecuvântare apostolică! Iubitul nostru Angelo Maria Dolci, Cardinal Presbiter al S.Bisericii Romane, cu învoirea deplină a Episcopului tău, Ne-a rugat ca pe tine , vicarul general al Diacezei române de Oradea Mare, canonicul prepozit al Bisericii catedrale și rectorul Seminarului teologic, să te promovăm la un grad mai înalt al dignității bisericești. În aceste atât de importante slujbe de mai mulți ani funcționezi cu așa mare zel, încât Diacezei tale i-ai adus cele mai bune servicii, iar ție ți-ai câștigat deosebite merite, pe care Noi , cu deosebită plăcere...- voim să ți-le răsplătim dând public o nouă dovadă a bunăvoinței Noastre părintești.

Deci prin aceste Litere, cu autoritatea Noastră te alegem, constituim și declarăm Protonotar Apostolic ad instar participantium.

Prin urmare, Iubite Fiule, îți acordăm toate și singuraticile (n.n. unicele) drepturi, privilegii, onoruri, prerogative și indulte (n.n.privilegii acordate de Sfântul Scaun), de care se bucură și se folosesc alți bărbați împodobiți(n.n.dăruți,decorați) cu această dignitate în virtutea Constituției dată în ziua de 21.Feb.1905 de antecesorul Nostru Papa Piu X despre Colegiul Protonotarilor din care Ne-am îngrijit să-ți trimitem un exemplar tipărit. Mai departe dispunând ca acel Colegiu al Protonotarilor Apostolici din oficiu să fie încunoștințat, că ție ți s-a conferit această dignitate....după formularul din care de asemenea am lăsat să ți se predeie un exemplar tipărit...

Dat la Roma, la Sfântul Petru, sub inelul (sigiliul) Pascariului, în ziua de 21.iunie.1933 al Pontificatului Nostru al XII-lea.

ss. E. Cardinal Pacelli

*secretar de stat*³⁰

Trebuie să amintim că „Protonotar apostolic este cel mai înalt titlu onorific, care poate fi acordat unui preot, de către Papă” (conform *Wikipedia*), acordată canonicilor pentru o întreagă viață de bunătate, pietate și devotament.

În același număr al publicației „Vestitorul” au fost inserate informații despre instalarea în funcție a noului protonotar apostolic, discursul acestuia precum și o amănunțită biografie, care ne-a fost de mare folos și nouă în realizarea acestui studiu.

Iată însă câteva fragmente din impresionantul său discurs: „Și când stau aici emoționat în aceste clipe sărbătorești pentru mine, mă gândesc la învățătura Părinților Bisericii, care ne spun că onorurile din lumea aceasta sunt trecătoare; precum au venit, așa de grabă se și duc. Și mă gândesc la sf. Bernard, care zice că onorurile sunt ca niște fluturi, după care aleargă pruncii și deoarece fluturii nu zboară în linie dreaptă, ci fac cotituri zburdalnice, ușor se poate întâmpla, ca cei ce aleargă după ei, neuitându-se la

³⁰ „Vestitorul”, Oradea, an IX, nr. 13-14, 1-15 iulie 1933, p. 1.

picioare, ci numai la ei, să cadă în prăpastie. Mulți aleargă după onoruri, după acești fluturi zburdalnici, dar mulți rămân decepționați, pentru că nu le ajung căci, precum spune un Părinte bisericesc: **honor sequitur fugientes et fugit sequates**, onorurile îi urmăresc pe cei ce fug dinaintea lor, dar fug dinaintea celor ce le urmăresc. Așa sunt onorurile lumești: trecătoare și primejdioase. De aceea cei ce au dus o viață sfântă, s-au ferit de ele și tremurau de ele. De aceea și sf. Augustin zice: **laudes vestrae gravant nos potius et in periculum mitlunt. Toleramus illas et tremimus inter illas**. Laudele voastre sunt mai mult o sarcină pentru noi și ne pun în primejdie. Le suferim și tremurăm între ele, Onorurile cele nepieritoare și după cari trebuie să alerge fiecare suflet, sunt acele, pe care le împarte Dumnezeu aceluia, care în această viață cu credință și cu iubire îi slujesc lui. Acelora li se va zice: **bine slugă bună și credincioasă, peste puțin ai fost credincios, peste multe te voi pune: intră întru bucuria Domnului tău**. Aceasta-i răsplata cea adevărată; la aceasta trebuie să râvnim cu toții.

Și când mă gândesc la acestea și astfel de cugete frământă inima mea, sufletul meu e cuprins de îngrijorarea, nu cumva această demnitate va fi răsplata mea finală și la răsplata cea mare oare nu mi se va zice: **adevăr zic voauă, că și-a luat răsplata sa**. Căci dacă arunc o privire fugară asupra vieții mele și caut în cursul ei meritele, găsesc, că deși m-am nizuț să fac destul acolo unde m-a așezat încrederea superiorilor mei, totuși n-am făcut mai mult decât îmi era datorința, sau poate nici atâta. Căci meritele încep acolo, unde se sfârșește datorința. Eu încă nu pot să spun, că am făcut mai mult decât îmi era datorința”. [...] Grația prea înaltă, de carea am fost învrednicit acuma, încă nu voiește altceva, decât ca ochii mei de acum înainte, când cu pași repezi se apropie răsplata finală, ochii mei să fie pururea ațintiți la Dumnezeu, carele singur este răsplata noastră cea adevărată, cum ne spune Evanghelistul: **și plata voastră multă și veți fi fii celui Preaînalt**. Aceasta va fi distincția cea dumnezeiască, aceasta va fi răsplata cea adevărată, carea nu va trece niciodată, ci va rămânea pentru toți vecii. De aceea cu smerenie îmi ridic glasul meu de mulțumită către preabunul Dumnezeu pentru multele sale daruri, de care pătaș m-a făcut viața întreagă și îndemnat mă simt, ca să promovez mărirea lui aici pe pământ și să stau în slujba Bisericii Lui cu credință, până îmi vor îngădui puterile mele cele slabe”³¹.

A fost omul de încredere al episcopului Valeriu Traian Frențiu. O dovadă este faptul că la sfârșitul anului 1939, cu ocazia vizitei regelui Carol al II-lea în Oradea, însoțit de moștenitorul tronului, Mihai I, dr. Gheorghe Miculaș a fost delegat să prezinte onorurile din partea Bisericii Române Unite, alături de episcopul Nicolae Popovici (ortodox) sau de canonicul Molnár Kálman din partea Episcopiei romano-catolice³².

În continuare, două fotografii de epocă, în care dr. Gheorghe Miculaș este alături de ierarhul său, în Oradea și Zalău.

³¹*Ibidem*, pp. 2-3.

³²„Magyar lapok”, Oradea, an 8, nr. 287, 28 decembrie 1939, p. 2.

Părintele dr. Gheorghe Miculaș a trecut la cele veșnice în 12 aprilie 1943³³, în satul natal Ciumești, unde paroh al Bisericii românești era Augustin Mureșan, nepotul său de soră³⁴.

³³<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/424637> accesat la 24 februarie 2021.

³⁴*Augustin Mureșan* (1902-1978). Preot greco-catolic, s-a născut la Sanislău, în familia zilierului Augustin Mureșan și a Mariei Miculaș, sora vicarului dr. Gheorghe Miculaș. A urmat teologia la Seminarul greco-catolic din Oradea. A fost hirotonit la 1 martie 1925. După hirotonire a fost dispus în parohia Chegea. A slujit în parohia Ciumești, unde în 1934 era administrator parohial. Bisericii din Ciumești i

După cum rezultă din registrul „Matricola Morților 1925 Ciumești”, la anul 1943 poziția 5 este înscris, decesul la data de 12 aprilie 1943 a Dr. Gheorghe Miculaș, Prelat Papal, Protonotar apostolic, canonic, rector seminarial, profesor etc. Înscriserile în Matricola Morților s-au făcut de către preotul local Augustin Mureșan din Parohia Ciumești, care a organizat înmormântarea (conform rubricii 12).

1943	1943.	Dr. Gheorghe Miculaș	Ciumești	Ciumești	Parohia Ciumești	1	celibatar. -
5.	April 12.	April 13.	Prepozit, Prelat Papal, Protonotar Apostolic, canonic, Rector semi- narial profesor etc.				
			gf. cat. de 69 ani. In Oradea-Mare.				

În același registru Matricola Morților Ciumești, au fost înscrise cauza morții – „boală de apă” precum și amănunte privind înmormântarea care a avut loc la data de 13 aprilie 1943. În coloana 10 - „Numele preotului înmormântător „s-a înscris că **în**mormântarea a fost oficiată- „P.S. Dr. Ioan Suciu Episcop de Oradea”, cel care în 2019 a fost **canonizat**, respectiv trecut în rândul sfinților, **de către Papa Francisc**. Înhumarea s-a făcut în „Cimitirul Ciumești” (cu mențiunea de către/dinspre Sanislău). Mai trebuie precizat că în anul 1994, mormântul Dr. Miculaș Gheorghe, a fost mutat la dorița și prin grija familiei în Cimitirul localității Sanislău.

boala de apă (vizibetizată)	La -	P.S. Dr. Ioan Suciu Episcop de Oradea cu mare sobor de preoți, prezent fueră și domnul Geo. Bogdan din Seminarul gf. cat. de Oradea Rectorul și profesor.	Cimitirul de către Sanislău	Înmormân- tarea a fost organizată de către pre- otul local Augustin Mureșan
--------------------------------	------	--	-----------------------------------	---

s-au făcut în timpul pastorației sale mai multe lucrări de consolidare și renovare. Vezi Augustin Dorel Silaghi, *Istoricul Comunităților Confesionale din Protopopiatul Ortodox Român – Carei (Județul Satu Mare)*, Baia Mare, Editura Universității de Nord, 2009, p. 186; *Șematismul Veneratului Cler al Diecezei Române Unite de Oradea-Mare pe anul 1934*, Oradea, Tipografia „Scrișul Românesc”, 1934, pp. 124, 140.

Matricula

Mortilori

Matricula	Ano de nascimento	Nome, sobrenome, apelido ou de família	Local	Religião	Tempo de serviço
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
10	29. 11.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
11	3. 5.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
					1943
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
1	19. 11.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
2	23. 11.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
3	8. 10.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
4	9. 10.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
5	12. 12.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—

Matricula	Ano de nascimento	Nome, sobrenome, apelido ou de família	Local	Religião	Tempo de serviço
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
10	29. 11.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
11	3. 5.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
					1943
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
1	19. 11.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
2	23. 11.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
3	8. 10.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
4	9. 10.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
	1912, 1912	Luís Maria	Cinco	Cinco	—
5	12. 12.	Luís Maria	Cinco	Cinco	—

Mortilor

Cu P.S. Dr. Ioan Suciș Episcop de Oradea, dr. Gh. Miculaș s-a aflat într-o veche și respectuoasă prietenie. Dovadă a respectului și considerației este chiar faptul că Episcopul Ioan Suciș a oficiat înmormântarea aducând la Ciumești preoți, Corul teologilor din Seminarul Greco-catolic din Oradea, Rectorul Seminarului și profesori.

Prof. Nicolas
vicar general episcopos.

³⁵ „Unirea”, Blaj, an 53, nr. 18, 1 mai 1943, p. 4.

Dintre lucrările tipărite de dr. Gheorghe Miculaș în timpul vieții amintim: *Liturghiae Sancti Ioannis Chrysostomi interpretatio*, tipografia Ladislau Helyfi, Oradea Mare, 1903; *Somatologia Pedagogică*, manual didactic, 1907; *Psihologia pedagogică*, manual, 1907, editat, probabil, doar în formă litografiată³⁶.

O lucrare rămasă, din păcate, în manuscris este „Melodiile celor opt versuri cu stihii și stihoavne”.

Poate cea mai frumoasă descriere a sa i-a aparținut unui profesor orădean, fost elev al dascălului Gheorghe Miculaș, care spune despre acesta că era: „un om de o energie rară, însușire dublată de o inimă de părinte”³⁷.

A avut o carieră lungă și mereu ascendentă, în funcții și servicii cu răspunderi, pe care însă, „datorită inteligenței...și dibăciei” le-a îndeplinit cu tact și înțelepciune.

A fost preot celib, dar și-a iubit nepoții, rudeniile, consătenii și, desigur elevii care se remarcă la învățătură și comportament, ca pe copiii săi. În imaginea de mai jos o cununie la care a fost prezent în anul 1923, la Ciumești sau la Sanislău. El este așezat lângă fericita pereche și lângă sora sa.

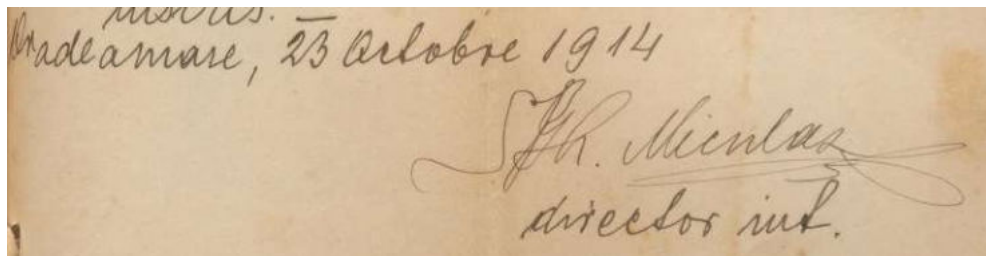

În anul 1926 Petru Dejeu afirma despre Gheorghe Miculaș că cea mai frumoasă activitate a desfășurat-o în cadrul Preparandiei orădene. Fiind unul dintre cei mai

³⁶ Petru Tămaian, *op. cit.*, p. 77.

³⁷ Vasile Bolca, *op. cit.*, p. 168.

devotați și sânguincioși profesori, s-a ocupat de elevii normaliști cu însuflețirea unui om conștient de misiunea sa³⁸.

Același profesor, și el de frumoasă amintire, i-a închinat una dintre lucrările sale, *Instituțiunile culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, Editura autorului, 1937.

„Am scris această carte animat fiind de iubirea fără de margini pentru județul meu natal și am făcut-o drept omagiu ilustrisimului prelat și bărbat de școală românească Dr. Gheorghe Miculaș, fostului meu profesor, de care ajutat am învățat ambiția de a cultiva literile, științele și artele. Am decorat acest omagiu cu armoariile, ce i se cuvin ilustrisimului Dr. Gheorghe Miculaș, prepozit al capitulului Bisericii Catedrale Gr. Cat. de Oradea și protonotar apostolic: pălăria de prepozit; scutul decorat cu Sf. E. Ion și textul lui grec dela Cap. I v. 1-17, ce este cetit anual de Ilustritatea-Sa în ziua de Ss. Paști; la aceasta urmează coroana de protonotar apostolic, cu care titlu prepozitul Dr. Gheorghe Miculaș a fost distins de către vicarul lui Cristos pe Pământ: Suveranul Pontifice Roman Papa PIUS al XI-lea”³⁹.

Patria Mamă – Regatul României recunoscând devotamentul și credința, a răsplătit eforturile lui Gheorghe Miculaș, acestafind decorat cu „Coroana României în grad de Ofițer” (1922), „Steaua României în grad de Comandor ”(1930) și „Răsplata devotamentului pentru Biserică” clasa I (1931).

La început acestui articol am precizat că, după Sânta Unire de la 1 Decembrie 1918, recunoscută internațional print Tratatul de la Trianon din 1920, Constituția României din 1923 consfințe la art.22 alin.2) că „Biserica Ortodoxă și cea Greco-catolică sunt biserici românești”.

Regretabil este faptul că la data de 1 Decembrie 1948, partidul comunist stalinist-bolșevic aflat la putere în România, a interzis Biserica Greco-catolică română, declarând-o scoasă în afara legii. În toată perioada, de la crearea sa după anul 1700, Biserica Greco-catolică română a dus o luptă permanentă și avut un rol crucial la înfăptuirea Sfintei Uniri de la 1 Decembrie 1918 sacro-sanctă pentru România. După această dată de 1

³⁸Petre Dejeu, *Așezămintele culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, Editura autorului, 1926, p. 266.

³⁹Petre Dejeu, *Instituțiunile culturale din municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, 1937, p. 11.

Decembrie 1918, Biserica Greco-catolică timp de 30 de ani, a dus o luptă permanentă pentru consolidarea Unirii, pentru restabilirea drepturilor românilor din Transilvania, pentru a crea o elită intelectuală românească. Data de 1 decembrie 1948, aleasă de Partidul Muncitoresc Român, prin care Biserica greco-catolică română a fost interzisă și scoasă în afara legii, este semnificativă și ea nu a fost aleasă la întâmplare, fiind evident un act ostil Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918, chiar un act anti-românesc.

MEDALIA COMEMORATIVĂ A MAUSOLEULUI DE LA MĂRĂȘEȘTI (1938)

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS*

Augustin MUREȘAN**

COMMEMORATIVE MEDAL OF THE MAUSOLEUM FROM MĂRĂȘEȘTI (1938)

Abstract

In this article, the authors present, using phaleristics, heraldry and sigillography, the commemorative medal of the Mausoleum of Mărășești, an honorary distinction made on the occasion of the inauguration, on September 18, 1938, of the historical monument mentioned above. The bronze decoration is also in the Central National Historical Archives in Bucharest, in a single copy. On the obverse of the medal were engraved, in excision, mainly, the effigies of the kings of Romania Ferdinand I and Carol II, and on the reverse the image of the Mausoleum from Mărășești, seen from the front.

Keywords: medal, Mausoleum from Mărășești, National Orthodox Society of Romanian Women, coats of arms, kings Ferdinand I and Charles II

Mausoleul, monument istoric dedicat eroilor Primului Război Mondial, a fost ridicat pe locul în care, în vara anului 1917, au avut loc luptele de la Mărășești, terminate cu victoria trupelor române. Monumentul a fost executat, între anii 1923-1938, după planurile arhitecților George Cristinel și Constantin Pomponiu și a fost inaugurat oficial pe 18 septembrie 1938. Cu prilejul inaugurării Mausoleului de la Mărășești a fost bătută o medalie comemorativă. Distinția, confecționată din bronz, se găsește și la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, într-un singur exemplar.

Așadar, la 10 aprilie 1938 s-a încheiat o înțelegere contractuală, semnată de principesa Alexandrina Gr. Cantacuzino, președinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române și sculptorul Emil W. Becker, prin care Societatea de mai sus îi comanda celui de-al doilea o sută de medalii comemorative, din care 90 bucăți de bronz și 10 bucăți argintate, cu prețul de 55000 lei: „de 6 cm diametru, conform medaliei model având pe față chipul cap al celor 2 regi, Ferdinand I și Carol al II-lea. Pe verso Mausoleul Neamului cu inscripția: Mausoleul Neamului Mărășești ridicat de Societatea Ortodoxă a Femeilor Române sub Președinția Principesei Alexandrina Gr. Cantacuzino”¹.

* Arhivele Naționale ale României; e-mail: laurszem@gmail.com

** Complexul Muzeal Arad; e-mail: augmuresan49@gmail.com

Pe modelul din 10 mai 1938, medalia avea pe avers (fig. 1), efiigiile regilor Carol al II-lea (în stânga) și Ferdinand I (în dreapta), redați din profil și așezați, cu stema mică de la 1921 a Regatului României² broșând în partea de jos, pe mijloc: scutul mare de tip occidental de secol XX, dreptunghiular, cu talpa în ogivă, este încărcat cu o acvilă cruciată, cu capul spre dreapta, încoronată cu o coroană închisă, terminată cu glob crucifer, cu aripile deschise și orientate în jos, ținând în gheara dreaptă o spadă, iar în cea stângă un sceptru terminat în floare de crin. Pe pieptul acvilei se află scutul mic, scartelat cu înșișune: 1) stema Țării Românești – o acvilă cruciată, însoțită, în partea de sus, de soare și de semilună; 2) stema Moldovei – un cap de zimbru, cu stea între coarne, flancat, în partea de jos, de roză și de semilună; 3) stema Banatului și Olteniei – peste valuri naturale, un pod cu două deschideri boltite, din care iese un leu; 4) stema Transilvaniei, cu Maramureșul și Crișana – cartierul este tăiat de un brâu îngust, având în partea superioară, o acvilă ieșind din brâu despărțitor, iar în partea inferioară, șapte turnuri de cetate, dispuse pe două rânduri, 4:3; 5) în înșișune sunt reprezentate ținuturile Mării Negre – doi delfini așezați, cu cozile ridicate. Peste tot, armele familiei de Hohenzollern: scut sfertuit, având în cartierele 1 și 4 argint, în 2 și 3 negru. Scutul mare este timbrat de o coroană închisă, terminată cu glob crucifer. Sub scut și pe flancurile acestuia se află scrisă pe o eșarfă deviza Casei de Hohenzollern: **NIHIL SINE DEO**. Din dreapta și din stânga eșarfei ies două ramuri: una de stejar și una de laur. În partea superioară este gravată, pe patru rânduri, legenda: **1914 FERDINAND I 1927 / CAROL. II. / REGELE / ROMANILOR**. Primele două rânduri sunt redată semicircular, cu numele celor doi regi mai îngroșate, iar ultimele două drept. Pe marginea din dreapta, în dreptul gâtului regelui Ferdinand I, s-a gravat cu litere mai mici: **E. W. BECKER SCULP**. Pe revers (fig. 2), în mijloc, este reprezentat Mausoleul Eroilor de la Mărășești de la care pornesc, spre exterior, raze. În partea superioară este scrisă semicircular, cu litere îngroșate, pe două rânduri, legenda: **MAVSOLEVL NEAMVLVI MARASESTI. INCEPVTV-SA SVB**

¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale, *Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române*, dosar nr. 334, fila 4.

² Promulgată prin *Legea pentru fixarea stemei Regatului României, întregit cu țările surori unite*, publicată în „Monitorul Oficial” nr. 92 din 29 iulie 1921, pp. 3569-3573; Constantin Moisil, *Stema României. Originea și evoluția ei istorică și heraldică*, București, 1931, pp. 20-21; idem, *Stema României*, în *Enciclopedia României*, vol. I, 1938, pp. 70-71; Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1977, pp. 162-163; idem, *Evoluția armelor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*, traducere din limba franceză Livia Sirbu, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2005, pp. 413-416; Maria Dogaru, *Colecțiile de matrice sigilare ale Arhivelor Statului*, București, 1984, pp. 46-47; eadem, *Stemele României moderne. De la Cuza la Marea Unire*, în „Magazin istoric”, serie nouă, anul XXVII, 1993, nr. 1 (310), pp. 3-5; eadem, *Arta și știința blazonului. Album*, București, 1994, p. 38, poziția 45; eadem, *Din heraldica României. Album*, JIF, 1994, p. 88 și p. 95; eadem, *Tipare sigilare provenind de la suveranii României 1866-1947*, Edit. Biblioteca Centrală Pedagogică, București, 2000, p. 14; Cristache Gheorghe, Maria Dogaru, *Simbolurile naționale ale României*, Editura Sylvi, București, 2003, pp. 130-131; *Simbolurile naționale ale Republicii Moldova*, autori: Silviu Andrieș-Tabac, Vladimir Bogdan, Ana Boldureanu, Varvara Buzilă, Vitalie Ciobanu, Petru Costin, Silvia Donici, Constantin Manolache, Vlad Mischevca, Mihai Patraș, Mariana Șlapac, Didina Țăruș, Ion Xenofontov, coordonator și redactor științific: dr. Silviu Andrieș-Tabac, Chișinău, 2010, p. 90.

DOMNIA REGELVI / FERDINAND I SI INAVGV RAT SVB DOMNIA M.S. REGELE CAROL II. Legenda este gravată pe o bandă la capetele căreia sunt trecuți anii: 1916 – 1918. Sub Mausoleu se continuă legenda gravată, orizontal, pe trei rânduri: **RIDICAT DE SOCIETA - TEA ORTODOXA A / FEMEILOR ROMANE – SVB PRESIDENTIA / PRINCIP. ALEXAN. – GR. CANTACVZINO.** În partea de jos, sub această din urmă porțiune de legendă, s-a gravat un leu leopardat limbat și pregătit de atac. Pe mijlocul animalului și pe mijlocul legendei orizontale broșează un scut german, uzitat în perioada 1250-1300, timbrat de o spadă, așezată în pal, din care sunt vizibile o parte din lamă, mânerul și garda ale căror extremități sunt terminate în flori de crin. De lamă atârână o cunună ovală de frunze de laur care pătrunde până în centrul scutului și sub care s-a gravat anul 1938³. Forma finală a medaliei⁴ prezintă câteva mici diferențe față de modelul descris mai sus, anume: pe avers (fig. 3), trăsăturile celor doi regi și stema sunt mai stilizate, iar la legendă, în partea de jos, s-a mai adăugat un rând cu anul gravat cu cifre romane: **MCMXXXVIII.** Pe revers (fig. 4), literele din legendă nu mai sunt îngroșate, Mausoleul are trăsături mai bine reliefate, este încrustat, în jumătatea inferioară, pe extremitățile treptelor de sus care flanchează ușa de la intrare, în plan oblic, cu opt bezanți, patru la stânga, patru la dreapta, iar la baza lui, în stânga s-a gravat **C. CRISTINEL ARHITECT**, în dreapta **E. W. BECKER SCULP.**; în scutul din partea de jos nu mai apare anul 1938, ci o acvilă încoronată ieșind, de la gât, din partea de jos a cununii de lauri, cu aripile atârânănd de pe flancurile aceleiași cununi; tot în scut, sub cunună, s-a gravat un cap de zimbru redat din față.

Prin mai multe documente, emise la București, în 19 septembrie 1938, medalia a fost conferită: colonelului Golici, directorul Arsenalului Armatei⁵, episcopului Nifon Criveanu al Hușilor⁶, căpitanului Florescu⁷, generalului Glatz, subsecretar de Stat la Ministerul Apărării Naționale⁸, ministrului Apărării Naționale⁹, generalului Ilasievici, ministrul Palatului¹⁰, lui Mircea Cancicov, ministru de Finanțe¹¹, ministrului Gheorghe Tătărăscu¹², lui Eugen Titeanu¹³, colonelului Arbore, prefectul județului Putna¹⁴, generalului Leventi¹⁵, primarului orașului Mărășești¹⁶, generalului Tone, de la Ministerul

³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, *Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române*, dosar nr. 334, fila 6.

⁴ Idem, *Familia Cantacuzino*, inventar nr. 1830, dosar nr. 248.

⁵ Idem, *Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române*, dosar nr. 339, fila 19.

⁶ *Ibidem*, fila 20.

⁷ *Ibidem*, fila 21.

⁸ *Ibidem*, fila 22.

⁹ *Ibidem*, fila 23.

¹⁰ *Ibidem*, fila 24.

¹¹ *Ibidem*, fila 25.

¹² *Ibidem*, fila 26.

¹³ *Ibidem*, fila 27.

¹⁴ *Ibidem*, fila 28.

¹⁵ *Ibidem*, fila 29.

¹⁶ *Ibidem*, fila 30.

Apărării Naționale¹⁷, arhitectului George Cristinel¹⁸, lui Jalea¹⁹, Elenei Săulescu, vicepreședinta generală a Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române²⁰, episcopului Lucian Triteanu al Romanului²¹, episcopului militar²², lui Lungulescu²³, mitropolitului Nicolae Bălan al Ardealului²⁴. În fiecare document era menționat: „Mulțumindu-vă călduros de sprijinul dat Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române pentru desăvârșirea Bisericii Neamului de la Mărășești, vă rog să binevoiți a primi ca veșnică amintire această medalie comemorativă, care a fost bătută cu prilejul Sfințirii Mausoleului”²⁵.

¹⁷ *Ibidem*, fila 31.

¹⁸ *Ibidem*, fila 32.

¹⁹ *Ibidem*, fila 33.

²⁰ *Ibidem*, fila 34.

²¹ *Ibidem*, fila 35.

²² *Ibidem*, fila 36.

²³ *Ibidem*, fila 37.

²⁴ *Ibidem*, fila 38.

²⁵ *Ibidem*, fila 37.

Fig. 1. Medalia comemorativă a Mausoleului de la Mărășești, model mai 1938, avers.

Fig. 2. Medalia comemorativă a Mausoleului de la Mărășești, model mai 1938, revers.

Fig. 3. Medalia comemorativă a Mausoleului de la Mărășești, model septembrie 1938, avers.

Fig. 4. Medalia comemorativă a Mausoleului de la Mărășești, model septembrie 1938, revers.

DIN CORESPONDENȚA LUI CONSTANTIN DAICOVICIU CU ARHEOLOGI ȘI ISTORICI ROMÂNI

Mihaela GOMAN*

FROM CONSTANTIN DAICOVICIU'S CORRESPONDENCE WITH ROMANIAN
ARCHAEOLOGISTS AND HISTORIANS

Abstract

In this article we wanted to present through the six letters the scientific and personal relationships between Constantin Daicoviciu and archaeologists and historians such as Maria Comșa, Ștefan and Geza Ferenczi, Ion Barnea, Nicolae Gostar, Silviu Sanie. Through them, current archeological researches and personal problems were brought to his attention in order to know and solve them.

Keywords: *Constantin Daicoviciu, relationship, letter, archaeologist, historian*

În reconstituirea activității științifice a lui Constantin Daicoviciu, un loc aparte îl ocupă vasta sa corespondență cu arheologi și istorici, atât din țară cât și din străinătate. În cele ce urmează dorim să ne referim la câteva scrisori păstrate în *Fondul Constantin Daicoviciu* de la Muzeul Național de Istorie din Cluj-Napoca, primite de arheologul și istoricul Constantin Daicoviciu de la prieteni și colegi de breaslă, colaboratori apropiați, foști studenți, chiar doctoranzi. Am ales aleatoriu câteva scrisori și anume din anii 1966, 1967, 1968 și respectiv 1969. Semnatară primei scrisori, din data de 25 mai 1966, este Maria Comșa (1928-2002), singurul specialist român care și-a luat doctoratul în arheologie slavă, cercetător științific și șef de sector la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București¹. În scrisoarea trimisă „Domnului Profesor” Constantin Daicoviciu, aceasta îi aducea la cunoștință faptul că urma să participe la Congresul de Științe Pre- și Protoistorice de la Praga, iar doamna Eugenia Zaharia avea să susțină „în toamnă” teza „Cultura Dridu” coordonată de profesorul Ion Nestor; pe de altă parte în

*Universitatea din Oradea, e-mail; mihaela_goman@yahoo.com

¹ Născută în satul Rogoz, comuna Sâmbăta, jud. Bihor, Maria Comșa a făcut studiile primare și secundare la Oradea, iar cele universitare la Universitatea „Victor Babeș” din Cluj. În perioada studenției a lucrat ca bibliotecară la Institutul de Studii Clasice din Cluj (1949-1951), devenind apoi muzeograf la Muzeul Regional al Crișanei din Oradea (1951-1952). Preocupările sale științifice au vizat cu precădere mileniul I creștin, demonstrând existența unei culturi materiale distincte la populația stră-românească din secolele IX-X. Între altele a participat în calitate de membru și responsabil de șantier la numeroase săpături arheologice din țară pe șantiere arheologice de referință precum Garvăn-Dinogetia, Bucov, Dulceanca, Roșiori de Vede etc.. Pentru alte detalii a se vedea și cmsa.cimec.ro

calitate de membră în comitetul de redacție al revistei *Dacia*, îl atenționa pe redactorul responsabil de faptul că „unii au tot interesul să vă pună într-o situație neplăcută”; în altă ordine de idei, soțul său, arheologul Eugen Comșa, urma să întreprindă o călătorie de studii în R. P. Ungară, aprobată de conducerea Institutului, doar că mai avea nevoie de aprobare din partea Secției de Științe Istorice. Interesant este faptul că deși scrisoarea este în întregime dactilografată, totuși ea se încheie cu un P.S. scris de mână autoarei². O a doua scrisoare, din data de 20 iunie 1967, este semnată de Ștefan (Istvan) și Geza Ferenczi, care se aflau pe șantierul arheologic de la Porumbeni Mari³, jud. Mureș. În cuprinsul ei sunt aduse la cunoștința „Domnului Profesor” date privind cetatea dacică de aici, întărită cu două șanțuri de apărare și un val de pământ, care au fost secționate, iar în zona apuseană a cetății fiind dezvelite trei locuințe, dintre care a treia (situată mai spre interiorul cetății) cu un bogat material arheologic. O a treia scrisoare, din data de 12 iulie 1967⁴, este semnată de Ion Barnea (1913-2004), cel mai mare specialist în arheologie creștină din țara noastră și din sud-estul Europei, la acea dată șef de sector la Institutul de Arheologie din București. Acesta mulțumea respectuos academicianului Constantin Daicoviciu pentru stăruința pe care a depus-o, în cadrul Comisiei Superioare de Diplome, al cărei președinte era, pentru echivalarea titlului de doctor obținut de acesta înainte de anul 1952, cu titlul științific de „doctor în istorie”. A patra scrisoare, din data de 9 octombrie 1968⁵, este semnată de arheologul Nicolae Gostar (1922-1978). Acesta a trimis un articol, despre inscripțiile de la castrul roman de la Orăștioara de Sus, profesorului clujean, pentru a fi publicat în anuarul *Acta Musei Napocensis*. Totodată îl anunța pe acesta despre săpăturile arheologice întreprinse la Piatra Neamț (cetatea dacică) și respectiv la Barboși (necropola romană și așezarea civilă). A cincea scrisoare, din data de 4 iulie 1968⁶, poartă semnătura arheologului Silviu Sanie (1936-...), reputat specialist în cultele orientale. Acesta îi comunica profesorului clujean că a trimis un articol pentru a fi publicat în revista *Danubius*, anuarul Muzeului de Istorie din Galați. Înscriș la doctorat la profesorul Constantin Daicoviciu, acesta îl anunța despre descoperirea unei fântâni în așezarea geto-dacică de la Ciolănești, în care erau depozitate circa 85 de vase, în accepțiunea sa probabil depuse ca „ex-voto-uri”. Totodată pe data de 15 iulie, acesta urma să înceapă săpăturile la Bîtca Doamnei, Barboși și Ciurbești. Și încheiem cu o scrisoare semnată tot de Maria Comșa, din data de 9 octombrie 1969, trimisă profesorului Constantin Daicoviciu, în cuprinsul căreia își manifesta dorința de a participa la simpozionul cu tema *Din istoria agriculturii în România*, organizat de Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca în colaborare cu Consiliul Superior al Agriculturii, titlul comunicării fiind *Tipurile de plug cunoscute pe teritoriul țării noastre în primul mileniu al e.n.* Totodată îi adresa acestuia rugămintea de a vorbi, în

² Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, *Fondul Constantin Daicoviciu*, C2 2990

³ *Ibidem*, C2 5510

⁴ *Ibidem*, C23694

⁵ *Ibidem*, C22782

⁶ *Ibidem*, C23610

prealabil, cu profesorul Pascu (Ștefan) dacă o acceptă să se înscrie la docență. Despre șantierele arheologice avute în vedere în acel an „o să Vă povestesc când sosesc la Cluj”⁷. De altfel pe ultimele trei scrisori mâna vigilentă a profesorului a notat în partea stângă sus fie că a luat act (cunoștință), fie că a fost de acord cu cele comunicate de semnatarii acestora. Cele șase scrisori și semnatarii acestora, la care ne-am referit mai sus și care constituie subiectul studiului nostru, reprezintă doar un mic procent din corespondența profesorului clujean, însă, credem noi, suficient de sugestiv pentru a evidenția relații personale de durată, care au deschis noi orizonturi științei istorice și arheologiei românești, au trecut dincolo de regimurile politice ale vremii și au unit oameni și destine, în numele celei mai umane dintre științe – Istoria.

⁷ *Ibidem*, C23163

ANEXE

București, 27 mai 1966.
C₂2990

Stimate Doamnelor Profesor,

Cînd ați fost în ultimul timp pe la București și fi dorit să vorbesc cu Dvs. dar erați prea ocupat și nu v-am mai deranjat.

Intrucît se agită problema Congresului de Științe Pre- și Protoistorice de la Praga, ar fi bine cînd veniți la București să hotărîți chipul în care vor fi văzute comunicările, pentru a evita unele abuzuri ale prietenului nostru comun.

Pe aici, pe la noi, în urma apariției noului regulament, lumea se agită cu doctoratul. Între altele am aflat că d-na Eugenia Zaharia s-ar fi înscris la facultate să susțină în toamnă teza "Cultura Dridu".

Ar fi bine de asemenea să fiți mai atent ce se întîmplă pe la revista "Dacia", în calitate de redactor responsabil, căci am impresia că unii nu tot interesul și vă pun într-o situație neplăcută.

În altă ordine de idei vreau să vă spun că soțul meu a solicitat o călătorie de studii în R.P. Ungară, care a fost aprobată de Institut încă de la sfîrșitul anului 1965. Intrucît el pe atunci era cercetător principal fără doctorat, această călătorie nu a fost inclusă în planul Academiei. Comunicîndu-i-se de la Serviciul de relații cu străinătatea că există săptămîni libere pentru Ungaria, la sfîrșitul lunii martie 1966, a predat planul de muncă spre aprobare Secției de Științe Istorice. Nici pînă acum actele nu v-au fost prezentate. Poate cînd veniți vă veți putea interesa și de această problemă, mai les că situația prin avansarea lui la gradul de șef de sector s-a simplificat, avînd dreptul legal de a face o astfel de călătorie.

Cînd veniți la București, poate că o să aveți timp să stăm de vorbă, nu vă supărați însă dacă vă rog să mă căutați Dvs. căci am impresia că Oprescu nu vă lasă deranjat.

Vă urez multă sănătate, și toate cele bune.

M. Comșa

P.S. Tov. prof. J. Nester a cerut să vadă listoul comisiunii pînă la 20.05.

Fig. 1. Scrisoarea trimisă de Maria Comșa, MNIT, C₂2990

Pomurbui Mari, 20 iunie 1961.

C25510

Mult stimată Doamnă Profesor,

Conform dorinței D-Voastră, exprimată înaintea plecării mele de a începe săpăturile arheologice în cetatea dacică de pământ de la Pomurbui Mari (d. Odorhei, reg. Mureș) avem deosebite onoare de a Vă raporta următoarele:

Înainte de toate trebuie să menționăm că nu avem niciun element nou față de cele constatate de noi încă în cursul anului trecut, nici din punctul de vedere al tipologiei (materialului), dar nici din punctul de vedere al stratigrafiei așezării dacice întregite. Și anul acesta am observat un singur strat de cultură și o singură fază de construcție a elementelor de apărare, fiind datată de o ceramică dacică de tip clasic, fără urme romane.

Până acum am secționat cele două șanțuri și valul uriaș, existenți între acestea de pe latura de vest a cetății, după aceea porțiunea de întărire (de contopire) a valurilor nr. II și III de pe latura răsăriteană [până pînă unde a ajuns în antichitate acel mic lac pe care l-am pomenit în raportul nostru din anul precedent], precum și valurile nr. IV-VI, împreună cu șanțurile de apărare, cuprinse între acestea din colțul de nord-est al cetății. Am făcut o secțiune și în zona de vest a

Fig. 2a. Prima filă din scrisoarea trimisă de Ștefan și Geza Ferenczi, MNIT, C25510

presupusei intrări în cetate, fără însă vreun rezultat demn de re-
marcat. În acest sector munca noastră a fost îngreunată în mod deo-
sebit de pădurea tânără, densă, neavând voie de a mai tăia dintre
copaci. În zona relativ mai plată, apuseană, a cetății am dezvelit
trei locuințe (construite pe suprafața antică, probabil, din grinzii)
dintre care una este foarte săracăcioasă, a treia (situată mai spre
interiorul cetății), în schimb, conține mai multe „fructiere” și alte
fragmente de vase fine, întregibile, de culoare cenușie deschisă,
o verigă de bronz, deschisă, cu un capăt în formă de cap de șarpe.

Pe micul platou superior al cetății am aflat foarte puține
urme dacice. Aici însă am ieșit la iveală mai multe fragmente ceramice
aparținând secolelor XI-XIII e.n., unul chiar cu marcă de olar pe
fund.

În cele câteva zile care ne mai stau la dispoziție avem de gând
să tragem câteva fanturi de încercare pe platoul situat la sud-vest de
cetate, în imediata vecinătate, precum și pe o terasă aflată mai jos, în
vala pârului „Vagaz” unde, deasemenea, am găsit fragmente ceramice
ce din epoca dacică.

În aceste câteva rânduri am încercat să vă orientăm asupra
mesajului lucrărilor.

Prinți, Vă rugăm, considerațiile noastre deosebite
ai D-Voastră

Ștefan Ferenczi și
Geza Ferenczi

Fig. 2b. A doua filă din scrisoarea trimisă de Ștefan și Geza Ferenczi, MNIT, C25510

C23694

Mult stimule tovarase Academician,

Prinind astazi din partea Ministeru-
lui Invatamintului instiutarea ca Co-
misia superioara de diplome mi-a
echivalat titlul de doctor, obtinut
inainte de 1902, cu titlul stiintific de
"doctor in istorie", gindul meu se in-
dreapta in primul rind catre Sum-
neavaastra, multumindu-va din toa-
ta inima pentru starnuina pe care
ati depus-o in acest scop.

Va multumesc inca odata
si va ramn adinc recunoscator!

I. Barnea
sef de sector la Institutul de Arheologie
Bucuresti, 12 iulie 1967.

Fig. 3. Scrisoarea trimisa de Ion Barnea, MNIT, C23694

C₂2782

an

MULT STIMATE DOMNULE DIRECTOR,

Așa după cum ne-ați indicat DV, am redactat pentru AMN un mic articol cu inscripțiile de la castrul roman de la Orăștioara de Sus. Rămîne deci ca DV să ^{apreciați} ~~aprobati~~ dacă poate sau nu să figureze sub această formă în AMN.

În vara aceasta am săpat la Piatra Neamț, la cetatea dacică, fără să obținem însă rezultate mai deosebite față de alți ani.

În luna septembrie am săpat în necropola romană de la Barboși, unde am descoperit cîteva morminte de incinerare și înhumare. Mai interesantă este descoperirea din așezarea civilă, a unei locuințe, puțin adîncită (un fel de semibordei, în interior cu chirpic prăbușit) cu material ceramic dacic și roman. Este interesant că vasele dacice sunt lucrate numai cu mîna și lipsește cu desăvîrșire ceramica cenușie sau roșie, lucrată cu roata. S-au aflat și fragmente de cească dacică, una întreagă dar fără toartă. Ceramica dacică ar fi în proporție ~~de~~ de 30%. Vatra ~~expusă~~ de foc a fost cîrpită cu un fragment de țiglă romană.

În vara aceasta, ca și în luna septembrie, a fost puțin timp

Fig. 4a. Prima filă din scrisoarea trimisă de Nicolae Gostar, MNIT, C₂2782

pentru săpături. Pe mine acum mă supără rău de tot reumatismul la piciorul drept, reumatism pe care l-am luat la Piatra Neamț, ca urmare a îndelungatelor zile ploioase.

Cu cele mai alese sentimente
de respect,

Iași 9 oct. 1968.

N. Gostar.

Fig. 4b. A doua filă din scrisoarea trimisă de Nicolae Gostar, MNIT, C2782

1941
 nr. 1
 C23610

Săltă Stimate Jorunde Profesor,

Trimit Planul lucrării și programul
 examenului pe adresa dumneavoastră cu
 cea mai mare atenție.

În ultimul timp am terminat și
 expediat către Marșal articolul
 „Sădăriteni și terocole române la Bărbănt”
 subiectul este reprezentat în obținându-se
 la aceeași adresă în cel mai curând
 lucru și la defuncția unui artist
 după aceea geol. de la Cărbun. Se mai
 înțelegând se. 1. Că de la Cărbun. Se mai
 interesează este fințina păstrată între 5 și
 3.5 m. E importantă atât pentru cunoașterea
 finținei locale la geol. de la Cărbun. Se mai
 pentru faptul că în fințina sunt depozitate
 circa 50 vase (le mai multe erau din
 ceramă magnetică la etaj)

Fig. 5a. Prima filă din scrisoarea trimisă de Silviu Sanie, MNIT, C23610

Fântina nu-i nici depozit de vase
și vasele nu au fost săpate în fântină.
Cred că au fost depuse ca ex-voto-uri.
Nu-am găsit dovada explicită. Mai
plauzibil. Analogii cu puturile funerare
din Gallia sunt mai greu de stabilit.
De trei ani nu am mai avut fonduri
pentru terminarea săpăturilor.

Pe 15 iulie începem săpăturile la
Bîlca Ioanei, după care urmează
Barboși și o săpătură de munte în
alte-o expoziție dăci la Ciurbești.

Cu deosebită stima,
Siliu Sanie

Iari 4 iulie 1968.

Fig. 5b. A doua filă din scrisoarea trimisă de Silviu Sanie, MNIT, C₂3610

Ep. Nicol
S

București, 9 octombrie, 1969

C₂3163

Stimate Domnule Profesor,

Am vorbit la noi la Direcție și mi s-a comunicat că e posibil să particip la simpozionul cu tema DIN ISTORIA AGRICULTURII ÎN ROMANIA organizat de Muzeul Dvs. în colaborare cu Consiliul Superior al Agriculturii. Eu voi sosi la Cluj pe data de 23 oct. probabil seara, așa cum i-am comunicat și Tov. Gyulai.

Datorită unor dificultăți pe care le am în ceea ce privește scoaterea materialului de la Bucov (campaniile mai vechi) din locul unde a fost depozitat, în vederea redactării lucrării, dispun acum de un oarecare timp liber, în care eventual aș putea redacta o comunicare pentru Simpozion, dacă mai e posibil.

Tema comunicării ar fi Tipurile de plug cunoscute pe teritoriul țării noastre în primul mileniu al e.n. cu specială privire asupra celor de la sfârșitul mileniului.

V-aș ruga să-mi comunicați dacă sînteți de acord cu acest subiect, în cazul în care comunicarea ar mai putea fi inclusă în program.

Pentru expoziția de lucrări pe care o organizați cu acest prilej aș putea aduce ultimul meu articol apărut în SCIV, 3/1969, unde sînt reproduse și numeroase unelte agricole de la Dragosloveni (Vrancea).

Vă rog de asemenea să mai vorbiți cu Dl. Pascu dacă pot sau nu să mă înscriu la docență și poate pînă sosesc eu Vă dă un rezultat. În caz că tot nu e de acord cred că e cazul să-mi iau actele înapoi.

În legătură cu gantierile pe care am lucrat în acest an o să Vă povestesc cînd sosesc la Cluj.

Vă urez multă sănătate și toate cele bune. Cu stimă:

M. Comșa

Fig. 6. Scrisoarea trimisă de Maria Comșa, MNIT, C₂3163

PORTRETE ALE SUFERINȚEI ÎN TEMNIȚELE COMUNISTE. MARTIRII BIHORULUI PENTRU CREDINȚĂ

Cristina Liana PUȘCAȘ*

PORTRAITS OF SUFFERING IN COMMUNIST PRISONS. THE MARTYRS OF
THE BIHOR COUNTY FOR FAITH.

Abstract

From the first months after its installation, the atheist communist regime unleashed a fierce persecution against its cults and servants. The creation of the "new man" had no place for faith, God had to be taken out of the souls of the Romanians. Deeply religious, Romanians refused to conform and renounce their ancestral faith, agreeing to be thrown into the cells of communist prisons. We selected from the plethora of Bihor martyrs who sacrificed themselves for faith in the cells of communist prisons a few faces of suffering: Ioan Bârdaș, Gheorghe Coman, Augustin Maghiar, Dumitru Mureșan și Visky Francisc.

Keywords: repression, communist regime, prisons, cults, priests

Pe când comunismul era doar o „stafie ce bântuia Europa”, brutalitatea acestuia a fost anticipată cu multă luciditate de mai marii bisericilor, care au atras atenția asupra pericolului pe care îl reprezenta această ideologie. Enciclica lui Pius al XI-lea, din anul 1931, semnală faptul că noul regim politic are „în învățătura și în acțiunile lui un dublu scop [...]: o luptă de clasă implacabilă și dispariția completă. În urmărirea acestui scop, nu există nimic de care să se teamă, nimic demn de respect. Acolo unde pune mâna pe putere se arată sălbatic și inuman [...]”¹. La doar cinci ani distanță, liderii transilvăneni ai Bisericii Ortodoxe Române, mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului, Andrei Magieru al Aradului, Vasile Lăzărescu al Caransebeșului, Nicolae Popoviciu al Oradiei și Nicolae Colan al Fadului, Feleacului și Clujului își exprimau și ei îngrijorarea prin Pastorală din 22 septembrie 1936: „Nu s-a pomenit pe lume o mai gravă rătăcire și mai mare erezie decât aceasta, comunismul, care ca o fiară sălbatică pândește să se arunce asupra tuturor popoarelor [...] știe să răstălmăcească toată patima din om. Ea întuneacă mințile și pune stăpânire pe partea animalică din om. El pretinde că omul nu e decât trup, lipsit de suflet și că toate trebuințele omului s-ar fi oprit la mâncare, băutură, îmbrăcăminte și adăpost. Dincolo de moarte [...] nu mai e nimic, totul e aici pe pământ [...]. Viața aceasta de

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: cristinpuscas@yahoo.com.

¹ Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *Cartea neagră a comunismului*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 53.

cireadă e idolul căreia îi slujesc toți prorocii comunismului. Este limpede că învățătura aceasta pregătește omului cea mai neagră robie”².

Nu e de mirare, că noua orientare politică și-a dorit să elimine cât mai repede bisericile din societate, mai mult „omul nou” creionat de comuniști este unul profund eliberat de chingile religiei. Karl Marx susține, în scrierile sale, că lupta împotriva religiei este „parte ineluctabilă a procesului de edificare a societății comuniste”³, în timp ce Lenin crede că religia „este un fel de rachiou spiritual, în care sclavii capitalului își înecă înfățișarea de oameni și revendicările privind o existență omenească suportabilă și demnă”⁴.

Urmând modelul sovietic, cultele din România vor fi „asediate”⁵ printr-un amplu program legislativ, care a mers, în unele cazuri, până la desființarea lor și scoaterea în afara legii. Lupta cea mai grea a fost dată împotriva celor două culte, greco-catolic și romano-catolic, care prin structura lor erau subordonate Papei. Cutia Pandorei a fost deschisă prin Decretul nr. 175 pentru reforma învățământului publicat în 3 august 1948, prin care învățământul este unificat și laicizat, potrivit modelului sovietic⁶. Urmează, la 4 august 1948, Decretul nr. 176 pentru trecerea în proprietatea statului a bunurilor bisericilor, congregațiilor, comunităților sau particularilor⁷, fiind desființate 1.582 instituții particulare de învățământ⁸.

Asaltul final s-a dat asupra Bisericii Române Unite și s-a încheiat prin Decretul nr. 358 din 1 decembrie 1948 prin care acest cult a fost desființat, pe „motiv că toți credincioșii au trecut la religia ortodoxă”. Până să se ajungă la acest punct final, autoritățile comuniste au desfășurat o amplă campanie de intimidare a preoților și credincioșilor greco-catolici pentru a trece la ortodoxie. Preotul din Ceica, Vasile Andercău povestește cum, pe data de 2 octombrie 1948, a fost invitat la sediul jandarmeriei din localitate, fiind supus la o serie de presiuni pentru a „iscăli un act de trecere la religia ortodoxă”, după care s-a trecut la amenințări, iar în final i s-a pus în vedere că nu va mai avea voie să officieze nicio slujbă. Al doilea incident s-a petrecut la

² Ioan Mircea Ghitea, *Episcopul martir dr. Niolae Popoviciu al Oradiei (1903-1960). Monografie istorică*, Editura România în lume, București, 2012, p. 1963. Apud *Pastorala mitropolitului Nicolae, Andrei al Aradului, Vasile al Caransebeșului, Nicolae al Oradiei și Nicolae al Vadului, Feleacului și Clujului*, în „Legea Românească” (Oradea), nr. 20/1936, p. 186.

³ Mariana Alina Urs, *Un pas spre comunizare: eliminarea educației religioase din școlile publice*, în „Stalinizare și destalinizare. Evoluții instituționale și impact social”, coordonatori: Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Polirom, 2014, p. 225.

⁴ George Enache, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, Editura Nemira, București, 2005 p. 16. Apud Teodor M. Popescu, *Anticreștinismul comunist*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an LX (1942), nr. 1-3, ianuarie-martie, p. 7.

⁵ Cristian Păiușan, Radu Ciuceanu, *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist (1945-1958)*, vol. I, Editura Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2001, p. 14.

⁶ Adrian Perșa, *Ce se urmărea prin reforma învățământului*, în „Analele Sighet 6. Anul 1948 - Instituționalizarea comunismului”, Editura Academia Civică, București, 1998, p. 483.

⁷ Dinu C. Giurescu, *Istoria României în date*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005, p. 510.

⁸ Maria Someșan, Mircea Iosifescu, *Legile din 1948 pentru reforma învățământului*, în „Analele Sighet 6 ...”, p. 439.

sediul Prefecturii Bihor, acolo unde, fostul prefect Rițiu și-a asumat rolul de a coordona activitatea de convertire. „La data de 13 octombrie 1948 am fost convocați toți preoții greco-catolici la Prefectura Bihor, unde, fiind introduși unul câte unul în cabinetul prefectului, același fost prefect Rițiu a încercat să exercite presiuni asupra fiecăruia în parte strigând și amenințând, așa încât noi cei ce așteptam, în anticameră azeam glasul înalt folosit de cele două persoane, fără a înțelege cuvintele. Cel asupra căruia se exercita această presiune era scos printr-o altă ieșire din sediul prefecturii. Ca noi să nu știm ce s-a întâmplat cu el”⁹, mărturisește Vasile Andercău. Un nou pas spre desființarea Bisericii Greco-Catolice s-a înregistrat la 1 octombrie 1948, la Cluj-Napoca, acolo unde 38 de delegați uniți au semnat actul de trecere la ortodoxie. Ierarhii greco-catolici au reacționat, excomunicându-i pe aceștia. „Actul de la 1948, făcut de cei 38 de preoți greco-catolici, în felul în care a fost făcut, a fost o inducere în eroare a autorității de Stat”¹⁰, notează într-o autobiografie Iuliu Hirțea, care a fost hirotonit episcop în clandestinitate. A urmat, în noaptea de 28-29 octombrie 1948, arestarea celor 6 episcopi greco-catolici: Ioan Suciu, Iuliu Hossu, Valeriu Traian Frențiu, Alexandru Rusu, Ioan Bălan și Vasile Aftenie¹¹. Reuniți la Ministerul de Interne, ei au fost transportați la Mănăstirea Dragoslavele, unde au petrecut timp de patru luni, după care au fost încarcerați la Căldărușani, alături de numeroși preoți și canonici. Pe data de 25 mai 1950¹², au pășit pragul închisorii Sighet, pe care, parte din cele 55 de fețe bisericești¹³, au părăsit-o doar între scândurile unei cutii, ce se dorea a fi un sicriu. Aici, elitele bisericești și politice au fost supuse unui regim dur de detenție, constând în înfometare, igienă precară, condiții grele de muncă, bătăi, umilințe, toate aplicate cu scopul de a-i lichida. Planul gândit de comuniști a avut succesul scontat: primul episcop decedat în temnițele regimului comunist a fost Vasile Aftenie, ucis în închisoarea Ministerului de Interne, la începutul lunii mai 1950. Apoi, rând pe rând au decedat în închisoarea Sighet: Valeriu Traian Frențiu, la 11 iunie 1952, Ioan Suciu, pe data de 27 iunie 1953, Tit Liviu Chinezu - 15 ianuarie 1955. Ultimul episcop decedat a fost Ioan Bălan, la data de 4 august 1959¹⁴.

Prigoana comunistă nu a ocolit nici Biserica Romano-Catolică, elita sa fiind decapitată tot prin claustrarea în sistemul carceral românesc. Legea cultelor din 4 august 1948, prevedea și reducerea numărului cultelor recunoscute, de la 60, cum se stipula într-o lege din 1928, la 14¹⁵, printre acestea și 4 confesiuni neoprotestante: baptist, adventist

⁹ Vasile Andercău, *Adevăruri trăite*, Editura Serafica, 2005, Roman, p. 65.

¹⁰ Arhiva Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare A.C.N.S.A.S.), *fond Documentar*, dos. 1192, vol. 10, f. 3.

¹¹ Cristian Vasile, *Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist 1945-1989, Documente și mărturii*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 51.

¹² *Credința noastră este viața noastră, Memoriile Cardinalului dr. Iuliu Hossu*, Editura Viața Creștină, Cluj-Napoca, 2003, p. 212.

¹³ Alexandru Rațiu, *Persecuția Bisericii Române Unite*, Editura Imprimeria de Vest, Oradea, 1994, p. 94.

¹⁴ Cristian Vasile, *op. cit.*, p. 31.

¹⁵ Elis Neagoe-Pleșa, Liviu Pleșa, *Culte neoprotestante în perioada 1975-1989*, în „Partidul, Securitatea și Cultele 1945-1989”, Editura Nemira, București, 2005, p. 350.

de ziua a 7-a, penticostal și creștin după Evanghelie¹⁶. În schimb, martorii lui Iehova, nazarinenii sau Oastea Domnului au fost privite ca secte, iar activitatea lor a fost interzisă, membrii lor înfundând în număr mare pușcăriile.

De-a lungul întregii perioade comuniste, cultele s-au „bucurat” de atenția sporită a organelor polițienești. Astfel, Pretura Tinca informa, în ziua de 30 martie 1949, Prefectura județului Bihor că a „cercetat situația nazarinenilor din comuna Cheșa și am constatat că această sectă este în dauna regimului nostru de democrație populară prin activitatea subversivă. Această sectă nu recunoaște „Jurământul” de credință față de stat, afirmând că religia lor interzice jurământul”¹⁷. Prigoana și persecuțiile s-au desfășurat până la căderea comunismului, unii preoți ridicați în 46-47-48, urmând să fie rearestați în deceniul 50, sorbind până la fund paharul suferinței lor. Părintelui Stan Gavril i-au ars mâinile la gaz, la Securitatea Oradea, mărturisește sătmăreanul Pușcaș Ioan care l-a întâlnit pe părinte în Penitenciarul Oradea, unde Pușcaș s-a aflat începând cu sfârșitul lunii august 1947 și până în 15 aprilie 1948¹⁸. Pentru arestarea Cardinalului Alexandru Todea, care timp de trei ani și trei luni a fost ascuns de credincioși, Securitatea din Reghin i-a torturat, în ianuarie 1951, pe preoții Ioan Roșca și George Guțiu, pentru a mărturisi unde este ascuns. „Primului, securitatea i-a smuls, rând pe rând, unghiile de la mâini și de la picioare, pe celălalt, l-au dezbrăcat și l-au înfășurat în cearceafuri unde, l-au întins pe o masă și l-au bătut de la cap până la picioare. Nu a mai rezistat când l-au bătut la tălpi și a spus unde este ascuns Todea”¹⁹, scrie episcopul de Oradea, Virgil Bercea în volumul omagial dedicat unchiului său. „Trădarea” l-a salvat pe Cardinal de la o asfixiere sigură, fiindcă se adăpostise la venirea securiștilor într-o ascunzătoare pregătită dinainte, în cea de-a doua cameră a casei, sub podeaua, pe care a fost așezată apoi o mică etajeră și o carpetă.

Preoții ortodocși au fost, la rândul lor, supuși unui lung șir de persecuții. Aproximativ 2.000 de preoți ortodocși au fost arestați, dintre care aproximativ 200 au murit în închisorile comuniste²⁰. Dacă ierarhilor ortodocși li se poate imputa „complicitatea” cu Partidul Comunist Român, existând o „strategie de supraviețuire”, care a presupus din partea ierarhilor „abandonarea dreptului la exprimare”²¹, preoții ortodocși nu s-au lepădat de credință. Au continuat să lupte, zi de zi, prin slujbele zilnice „care nu puteau fi afectate de ideologie”²². „[...] fiecare preot care a încercat să-și facă

¹⁶ Denisa Florentina Bodeanu, *Între libertate și persecuție. Credincioșii baptiști din România între 1948-1989. Studiu de caz: comunitatea Cluj*, în „Anuarul de Istorie Orală”, nr. VII, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2005, p. 86.

¹⁷ SJAN Bh, *fond Prefectura județului Bihor*, dos. 74/1948, f. 26.

¹⁸ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, Interviu cu Pușcașu Ioan.

¹⁹ *Cardinalul Todea, Omagiu. Centenarul nașterii*, Editura Galaxia Gutenberg, Oradea, 2012, p. 14.

²⁰ Vasile Manea, *Preoți ortodocși în închisorile comuniste*, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2010, p. 7.

²¹ Iuliana Conovici, *Ortodoxia în România postcomunistă. Reconstrucția unei identități publice*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009, p. 132.

²² Stelian Gomboș, *Câteva referințe și indicii despre Biserica Ortodoxă Română și Securitatea, în perioada regimului comunist...*, în „Historia”, <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/cateva-referinte-si-indicii-despre-biserica-ortodoxa-romana-si-securitatea-in-perioada-regimului-comunist>, accesat la data de 28.08.2020.

datoria, ei fiind eroii mărunți ce au întreprins o rezistență tenace și cea mai eficientă în ultima instanță”²³. Rezistența, martiriul, suferințele preoților din parohiile ortodoxe nu se subscrie obedienței Bisericii Ortodoxe Române față de regimul comunist, care a acceptat colaborarea cu orânduirea atee, tocmai pentru a proteja instituția ecleziastică. Culmea ironiei, întorși din detenție, calvarul preoților a sporit. Li s-a interzis să mai slujească, nu au mai avut voie să se întoarcă în parohiile de unde au plecat, fiind în permanență supravegheați.

Am selectat din pleiada de martiri bihoreni care s-au jertfit pentru credință în celulele închisorilor comuniste câteva chipuri ale suferinței: **Ioan Bărdaș, Gheorghe Coman, Augustin Maghiar, Dumitru Mureșan și Visky Francisc.**

Preotul ortodox **Ioan Bărdaș** s-a născut la 26 decembrie 1913, în Inand, jud. Bihor. A urmat, inițial, Facultatea de Drept din Cluj, fără a absolvi, în schimb, în 1942, a finalizat cursurile Academiei Teologice Ortodoxă din Oradea-Timișoara. În același an, Episcopul Ortodox al Oradiei Nicolae Popoviciu l-a hirotonit preot la Beiuș. Intră în atenția organelor de siguranță ale statului încă din anul 1939, când Ioan Bărdaș a fost închis pentru patru zile, acuzat fiind că ar fi distribuit manifeste legionare. Ulterior, în septembrie 1940, în primele zile după cedarea Ardealului are loc a doua reținere.

După încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, a preluat parohia din Groșeni, județul Arad²⁴. De aici, a fost ridicat și internat, alături de alți intelectuali din sat, în lagărul de la Tărcaia (Bihor). După două luni, a fost transferat în Lagărul de la Caracal, unde a stat până la sfârșitul lunii septembrie 1945. După revenirea sa acasă, anul următor, părintele Ioan Bărdaș a fost mutat într-o altă parohie din Arad, în localitatea Sâc, azi Săliște de Beliu. După alegerile din 19 noiembrie 1946, în zonă s-a constituit un grup de

²³ *Ibidem*.

²⁴ Adrian Nicolae Petcu, *Părintele Ioan Bărdaș, urmărit și persecutat de comuniști*, în „Ziarul Lumina”, articol accesibil la adresa - <https://ziarulumina.ro/societate/historica/parintele-ioan-bardas-urmarit-si-persecutat-de-comunisti-127621.html>, accesat la data de 1.06.2020.

rezistență. Organizația a început să funcționeze în anul 1947, sub numele de „Horea, Cloșca și Crișan”.

În cursul lunii mai a anului 1948, Ioan Bărdaș a fost înștiințat că se afla pe lista de arestați, moment în care a luat drumul Munților Codrului. După trei ani de pribegie, la 14 septembrie 1951, a fost arestat, în urma unui denunț. A fost dus la Securitatea din Arad, unde anchetele s-au desfășurat cu amenințări, dar și cu bătăi. În urma unei pneumonie, părintele Bărdaș a cerut medicamente, însă primirea lor a fost condiționată de oferirea de informații de care anchetatorii aveau nevoie.

La Penitenciarul din Arad a cunoscut pentru prima dată celula de pedeapsă, „neagra”. Aceasta era o celulă „complet goală”, unde deținutul era ținut cu picioarele în apă. Pentru a se salva, părintele a reușit să desprindă o cărămidă din zid, pe care a stat, fie într-un picior, fie în celălalt, timp de mai multe ore.

La proces, părintele Bărdaș a primit 20 de ani de muncă silnică. Cea mai mare parte din detenție și-a petrecut-o la Aiud, acolo unde preotul Ioan Bărdaș amintește de o „cutumă” a ofițerul de serviciu, care „făcea ultima verificare a mortului, adică îi înfîgea o bară ascuțită în inimă, ca să fie stăpânirea convinsă că omul era mort”²⁵. Chiar înainte de eliberare, în cursul lunilor iunie - iulie 1964, părintele Bărdaș, la cei 51 de ani ai săi și după 12 ani și 10 luni de temniță grea, a fost pus să muncească la grădina penitenciarului Ocna Mureș, situată la marginea orașului. „Am făcut cea mai grea muncă din toată perioada detenției, [...] muncă de iad. Trebuia să târâm (1-2 km – n.n.) tuburile groase de 30-40 cm și lungi de 10-15 m, legate cu frânghii de umerii noștri”²⁶, rememorează părintele Bărdaș.

A fost pus în libertate, în baza decretelor de grațiere, pe data de 31 iulie 1964. Eliberat din închisoare, îl vor aștepta alte lovituri. Soția sa, Victoria Vișovan, cu care avea băieți gemeni și o fiică, divorțase de el și se recăsătorise²⁷.

Mai mult, Consistoriul Eparhial al Episcopiei Ortodoxe Române Oradea a emis în ședința de 26 ianuarie 1965 o sentință prin care Ioan Bărdaș(u), alături de alți trei preoți (Bogdan Traian condamnat la 25 de ani muncă silnică, Ivănescu Gheorghe, 8 ani închisoare, respectiv Porumb Ioan, 6 ani), au fost opriți de la săvârșirea lucrărilor sfinte pe un timp egal cu timpul de detențiune specificat în sentințele de condamnare. Se reține în sarcina celor trei preoți faptul „de a părăsi parohia fără aprobarea Episcopului” și că „au încălcat dispozițiile care prevăd că parohul trebuie să locuiască în parohie”²⁸.

Părintele s-a recăsătorit, noua soție având și ea o fiică, Mariana Militaru, cea care l-a îngrijit până la moartea sa, care a survenit la 10 octombrie 1997²⁹.

²⁵ Ioan Bărdaș, *Calvarul Aiudului. Din suferințele unui preot ortodox*, Editura Anastasia, București, 1999, p. 75.

²⁶ *Ibidem*, p. 86.

²⁷ Aurel Vișovan, *Dumnezeul meu, Dumnezeuul meu, pentru ce m-ai părăsit...?*, Editura Evdokimos, București, 2018, p. 228.

²⁸ Arhiva Asociației Foștilor Deținuți Politici – Filiala Bihor (în continuare A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor), dos. nr. 1/B, Bărdaș Ioan.

²⁹ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, Informație oferită de Mariana Militaru.

Părintele **Gheorghe Coman** s-a născut la 24 martie 1915, în Murani, jud. Timiș într-o familie de țărani înstăriți. În 1937, a absolvit Facultatea de Teologie de la Cernăuți, ulterior a urmat și cursurile Facultății de Drept (Cluj). În 1941 a fost declarat preot confesor în cadrul Armatei Române și pe data de 1 noiembrie 1944³⁰ a fost mobilizat pe frontul din Vest cu gradul de căpitan confesor, participând la luptele din Munții Tatra.

Gheorghe Coman a fost căsătorit cu Otilia, născută Deacu, în localitatea Blandiana (jud. Alba), cei doi având două fiice, Otilia Valeria Doina (poeta și prozatoarea Ana Blandiana) și Georgeta Pop. Din septembrie 1945 până în septembrie 1952³¹, părintele Coman a fost preot paroh al Parohiei ortodoxe „Viile Orăzii”. Totodată, între 15 decembrie 1945 și 1 octombrie 1948 a fost profesor la Catedra juridico-economică de la Liceul comercial de băieți de la Oradea³².

Odată cu instaurarea puterii comuniste și preluarea frâielor puterii, părintele Gheorghe Coman a fost supus, începând cu anul 1947, unor constante hărțuiri, perchiziții și arestări. În 1949, este reținut pentru „port ilegal de armă”, în fapt o înscenare a Securității realizată în timpul unei percheziții domiciliare. Părintele Gheorghe Coman a fost condamnat la doi ani cu suspendare pentru port ilegal de armă. Ulterior, în 1952 este arestat din nou și trimis la Canal aproape un an, fără condamnare. Ultima arestare a survenit în 1959, fiind condamnat la șase ani închisoare pentru agitație.

În urma decretelor de grațiere, a fost eliberat pe 3 august 1964. Din păcate, nu s-a putut bucura de libertate și viața de familie, suferind un accident casnic. În timp ce făcea curățenie în casă, a făcut greșeala de a pune un vas în care era amestecată parafina cu benzină cu care lustruia cimentul din antreu. S-a întărit și a vrut să o încălzească un pic și a luat foc. A încetat din viață la 17 octombrie 1964³³, la 49 de ani.

³⁰ Adrian Nicolae Petcu, *Preoți bihoreni în închisorile comuniste (II)*, în „Ziarul Lumina”, accesibil on-line la adresa <https://ziarulumina.ro/societate/historica/preoti-bihoreni-in-inchisorile-comuniste-ii-110680.html>, accesat la data de 2.09.2020.

³¹ <http://bisericaalbastra.ro/pr-gheorghe-coman/>, accesat la data de 2.12.2020.

³² Adrian Nicolae Petcu, *Preoți bihoreni în închisorile comuniste (II)*..., accesibil on-line la adresa <https://ziarulumina.ro/societate/historica/preoti-bihoreni-in-inchisorile-comuniste-ii-110680.html>, accesat la data de 2.09.2020.

³³ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș. Informație oferită de Ana Blandiana, fiica părintelui Gheorghe Coman.

Augustin Maghiar s-a născut la 23 ianuarie 1889, în Sanislău, jud. Satu Mare. După absolvirea cursurilor la Liceul de băieți din Beiuș, jud. Bihor³⁴, a urmat Seminarul Teologic din Oradea, apoi la Budapesta s-a înscris la Facultatea de Teologie, cât și Litere³⁵. Augustin Maghiar a fost hirotonit preot pe 30 aprilie (11 mai) 1905³⁶. A fost numit profesor de religie și limba română la Liceul Premonstratens din Oradea, de la 1 decembrie 1909, și a ocupat și funcția de vicedirector la Seminarul Leopoldin³⁷. Pe 8 iunie 1914, a fost ales vicepreședinte în comitetul de conducere al Despărțământului din Oradea al „Astreii”. În această calitate, s-a aflat pe lista de delegați de drept la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. A ocupat funcția de rector al Seminarului Teologic Unit din Oradea, iar în anul 1928 a fost ales senator în Parlamentul României. Pe 31 decembrie 1939 a fost numit prepozit capitular, ulterior a ocupat funcția de vicar general diecezan al Episcopiei Greco-Catolice de Oradea³⁸.

Venirea comuniștilor la putere a însemnat desființarea Bisericii Greco-Catolice, respectiv arestarea, în noaptea de 28-29 octombrie 1949, a lui Valeriu Train Frențiu, episcopul Greco-catolic de Oradea. Din acest moment, vicarul general, Augustin Maghiar, chiar dacă era pensionar din 1947, și-a asumat rolul de locțiitor de episcop³⁹.

Pe numele lui Augustin Maghiar se deschide un dosar informativ. Din primele note informative aflăm că părintele Maghiar ar fi primit „facultatea de a face toate dezlegările dictate de împrejurări, acordând preoților facultatea de a putea oficia liturghia singuri, fără a avea nevoie de haine, ci numai de o bucată de pâine și vin sau în lipsa vinului apă”; de asemenea, se arată că Maghiar „a continuat să facă slujbe religioase de rit greco-catolic, la el acasă, în urma cărui fapt era vizitat de credincioși”⁴⁰.

La vârsta de 70 de ani, Augustin Maghiar a fost arestat pe 1 iulie 1950 și dus la Securitate din Oradea, iar pe 17 iulie 1950 a fost transportat în mare taină la Sighet. Augustin Maghiar a decedat pe 16 iulie 1951, iar trupul său a fost aruncat într-o groapă comună, fără cruce, în Cimitirul Săracilor (Sighet), fiind primul martir al Diecezei Greco-Catolice de Oradea.

³⁴ Iudita Călușer, *Liceul român unit de fete din Beiuș, 1896-1948. Monografie istorică*, Editura Logos 94, Oradea, 2011, p. 386.

³⁵ Stelian Vasilescu, *Oameni din Bihor*, vol I, Editura Iosif Vulcan, Oradea, 2002, p. 181.

³⁶ Vasile Andercău, *În memoria Prepozitului Augustin Maghiar 1880-1951*, în „Vestitorul Unirii”, nr. 7 din 1996, Oradea, p. 5.

³⁷ Silviu Sana, „Clerici greco-catolici din Eparhia de Oradea implicați în Marea Unire de la 1918”, în *Conferințele Unirii*, Silviu Sana (editor), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, p. 241.

³⁸ *Ibidem*, p. 242.

³⁹ Vasile Andercău, *În memoria Prepozitului Augustin Maghiar 1880 - 1951*, în „Vestitorul Unirii”, nr. 7 din 1996, Oradea, p. 5.

⁴⁰ A.C.N.S.A.S., *fond Informativ*, dos. 165733, f. 2.

Părintele **Dumitru Mureșan** s-a născut la data 17 februarie 1915, în Bedeu, Ungaria într-o localitate din Bihor, rămasă în Ungaria după cel de-al Doilea Război Mondial. Părinții, Dumitru și Maria, erau țărani, în cadrul familiei născându-se patru fete și un băiat, Dumitru Grigore. Fiul a urmat clasele primare în satul natal, după care s-a înscris la Liceul „Emanuil Gojdu”, cursuri pe care le-a urmat în perioada 1929-1933⁴¹. A frecventat, între anii 1933-1939, Academia Teologică Română Unită din Oradea, iar pe 8 septembrie 1939⁴², Dumitru Mureșan a fost hirotonit preot de Episcopul Valeriu Traian Frențiu, în catedrala Greco-Catolică „Sfântul Nicolae” din Oradea. Nu înainte, însă, de a se căsători. „În 20 august 1939, s-

a căsătorit cu Eleonora Cosma, fiica profesorului de la Liceul Emanuil Gojdu, Augustin Cosma, și Silvia Cosma din Oradea”⁴³, menționează Lucia Ciobanu, fiica părintelui Mureșan. Familia creștină a fost binecuvântată cu șapte copii, trei băieți și patru fete.

I s-a repartizat, în același an, parohia din Uileacul de Beiuș, jud. Bihor. În toamna anului 1946 s-a mutat în parohia Craidorolț, din județul Satu Mare, unde a păstorit până în 1948, când persecuțiile împotriva cultului greco-catolic s-au înmulțit, mergând până la desființarea bisericii.

Timp de doi ani a sta ascuns pe la familiile din localitate și oficia, în timp de noapte, slujbe religioase. „[...] o fost vremuri când am plecat din sat, pentru că am auzit că se vor face razii ca să fiu prins. [...] am început imediat novenă, novene și le țineam noaptea și era la casă [...]”⁴⁴, mărturisește părintele Dumitru Mureșan.

După această pribegie, când a stat „la marginea satului într-o căsuță mică”⁴⁵, părintele a decis că trebuie să iasă la lumină și să se angajeze pentru a-și întreține familia. S-a prezentat la fosta Jandarmerie să ceară o autorizație pentru a se încadra în muncă. A acceptat diferite munci sub nivelul său de pregătire: administrator cantină de școală sau internat de școală, angajat la Plafar Oradea, respectiv Icom Regio Cop.

A fost arestat pe 24 aprilie 1959⁴⁶ pentru că, în anul 1958, a semnat un memoriu pentru „libertatea Bisericii Greco-Catolice”. Ancheta s-a desfășurat la Securitatea din Oradea, ulterior fiind mutat la Penitenciarul din localitate. „Acolo (la Penitenciarul

⁴¹ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, Informație oferită de Lucia Ciobanu, fiica părintelui Dumitru Grigore Mureșan.

⁴² Sergiu Soica, *op. cit.*, p. 200, Apud Arhiva personală Emanuel Cosmovici. Interviu realizat de Aurora Sasu.

⁴³ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, Informație oferită de Lucia Ciobanu, fiica părintelui Dumitru Grigore Mureșan.

⁴⁴ Sergiu Soica, *op. cit.*, p. 206.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 210.

⁴⁶ A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, dos. nr. 55/M, Mureșan Grigore.

Oradea – n.n.) camera era atât de rece, încât dărdăiam și era iulie și august când am stat acolo; era rece ca într-un frigider. [...] arpacaș cu prăjeală, arpacaș cu marmeladă, ceva zeamă de varză, era din când în când ceva cu carne de burtă cum i se spune, ce o mai fost, ce știu ... ceva supă cu gust de ceva fasole în ea”⁴⁷, povestește părintele.

Dumitru Mureșan a fost condamnat într-un lot de preoți, printre care Coriolan Tămăian, Eugen Foișor, Teodor Dărbăban etc. A primit o pedeapsă de 20 de ani muncă silnică⁴⁸. În motivarea se precizează că „a întreprins o serie de activități dușmănoase, agitatorice în rândul creștinilor greco-catolici”. De la Oradea, cu lanțuri la picioare a fost transferat la Jilava. Aici, „nu aveai nimic pe ce să te așezi, nu te puteai rezema de perete pentru că acolo înghețai, dincolo era pentru nevoi [...] Două (tinete – n.n.) arhipline, scurse pe jos [...] și înghețate”⁴⁹, își amintește părintele Mureșan despre celula de la Jilava.

Aflat în trecere prin închisoare din Galați, experiența de aici l-a marcat profund prin umilința la care a fost supus, el și colegii de detenție. „Acolo am stat două sau trei zile [...]. Închisoare era fosta biserică, în aia am fost închiși, văruiată peste tot, dar băteau prin var picturile murale. Pe paie am fost. Însă aici a fost faptul acesta, de care s-au jenat foarte mulți dintre ei, au căutat unde e locul de nevoie, tineta, s-au uitat peste tot, iconostas nu exista acolo, până la urmă s-au dus și au căutat, în altar era. Toți l-au trăit foarte greu (sentimentul – n.n.), absolut cu sentimente de revoltă, acum diabolic e faptul ăsta, depășește orice simț uman, până la urmă nu au avut oamenii ce să facă”⁵⁰, relatează fostul deținut politic.

La Gherla, înainte de eliberare, a fost nevoit să lucreze la fabrica de mobilă și să participe la cursurile de reeducare. „[...] o început să ne ducă la camera de lectură și să ne arate ce frumos îi în țară, câtă fericire, câte blocuri, străzi, fabrici. Voiau să ne vorbească despre bunătatea regimului, cât de multe face și zice”⁵¹, povestește părintele Mureșan.

Acesta a fost pus în libertate în 2 august 1964⁵², revenit la Oradea, a lucrat tot în domeniul administrativ, până la vârsta pensionării⁵³.

În anul 1989, înainte de Revoluția din decembrie, a călătorit în Italia și a beneficiat de o audiență la Vatican la Papa Ioan Paul al II-lea. „Ca recunoaștere a luptei și a suferințelor îndurate pentru redobândirea oficială a religiei greco-catolică, pentru ieșirea din catacombe la lumină, Papa Ioan-Paul al II-lea i-a acordat în anul 2001, 26 octombrie, distincția de «PRELAT DE ONOARE AL VATICANULUI»”⁵⁴, ne-a precizat fiica, Lucia Ciobanu.

⁴⁷ Sergiu Soica, *op. cit.*, p. 229.

⁴⁸ Fisa Matricolă Penală Mureșan Dumitru, accesibilă pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iiccmr.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*M*M%2009.%20Moucha%20-%20Myuler*Muresan%20Dumitru, accesat la data de 12.05.2020.

⁴⁹ Sergiu Soica, *op. cit.*, p. 233.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 237-238.

⁵¹ *Ibidem*, p. 247.

⁵² A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, dos. nr. 55/M, Mureșan Grigore.

⁵³ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, Informație oferită de Lucia Ciobanu, fiica părintelui Dumitru Grigore Mureșan.

⁵⁴ *Ibidem*.

A avut activitate literară, scriind poezii religioase, rugăciuni, elegii și povești, „Basmul Româncuței”. S-a bucurat de cei 17 nepoți pe care i-a avut.

A decedat în ziua de 27 aprilie 2002⁵⁵, la vârsta de 87 de ani.

Visky Francisc s-a născut la 1 iulie 1918, în Agriș, jud. Satu Mare, într-o familie a unui preot reformat. A urmat cursurile Liceului „Kolcsey Ferenc” din Satu Mare, iar teologia a studiat-o la universitatea „Tisza Istvan” din Debrecen⁵⁶. Încă din timpul studenției, petrecute la Debrețin, a aderat la o mișcare de deșteptare religioasă numită Alianța CE-Bethania, care i-a avut în frunte pe Aladar Szabo și Istvan Kecskemethy⁵⁷. La data arestării, 27 mai 1958, preotul reformat Visky Francisc păstorea comunitatea din Cheț. A fost condamnat la 22 de ani în procesul „betaniștilor” alături de alte 18 persoane⁵⁸, majoritatea preoți.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Visky Ferenc. Mărturie Personală, <https://amintiricusfinti.wordpress.com/2008/07/15/visky-ferenc/#more-238>, accesat la data de 3.12.2020.

⁵⁷ Teofil Stanciu, *Ferenc Visky, un prieten al lui Wurmbrand*, în <https://amintiricusfinti.wordpress.com/category/visky-ferenc/>, accesat la 3.12.2020.

⁵⁸ Ferenc Visky, *70 de povestiri despre pușcărie și prietenie*, Editura Aqua Forte, Koinonia, Cluj-Napoca, 2004, p. 153.

„În acea vreme locuiam în satul Cheț, din județul Bihor. Acolo tatăl meu asculta la un radio cu lămpi, pentru care avea și un set de căști. [...] Într-una din acele seri s-a anunțat că revoluția maghiară luase sfârșit printr-o baie de sânge în urma intervenției tovarășilor ruși. Îmi amintesc cum în acel moment tatăl meu a început să plângă [...]. Dacă stau bine să mă gândesc, acest plâns al lui a fost singura dată când s-a exteriorizat în acest fel împotriva sistemului politic, chiar dacă, fără vreun motiv serios, puțin mai târziu tatăl meu a fost condamnat de regimul comunist la 22 de ani de închisoare”⁵⁹, își amintește Visky Francisc jr., cel mai mare dintre cei șapte copii ai preotului reformat.

La Penitenciarul din Oradea Visky Francisc a fost transferat pe data de 29 iulie 1958, urmând ca pe data de 4 decembrie 1959 să fie mutat la Gherla. „Ferestrele zăbrelele ale închisorii au fost dotate pe dinafară cu obloane. Datorită lor, închisoarea n-a devenit mai sigură, în schimb au devenit mai întunecate și mai neaerisite celulele. Lumina soarelui nu pătrundea, becuri aprinse împrăștiu lumina, zi și noapte”⁶⁰, notează Visky Francisc. A fost un apropiat al lui Richard Wurmbrand despre a cărui prietenie a scris un volum de memorii „70 de povestiri despre pușcărie și prietenie”.

Drama sa proprie, s-a extins și asupra întregii familii. Soția sa, Visky Iuliana Irina⁶¹ și cei șapte copii, 5 băieți - Francisc, Ștefan⁶², Paul, Petre, Andrei⁶³ și 2 fete - Lidia și Maria, cel mai mic de 2 ani și cel mai mare de 12 ani, au fost deportați în localitățile Răchitoasa, în perioada 12 iunie 1959 - 25 iunie 1960 și Lățești (jud. Ialomița) 25 iunie 1960 - 30 august 1964. „Timp de șase ani, în pușcărie, am trăit cu convingerea că familia mea, soția și copiii, au rămas în satul în care i-am lăsat pe 28 mai 1958, în noaptea celei de-a doua zi a Rusaliilor. N-am primit, niciodată, nici o veste despre ei. Nu-mi puteau trimite vreun pachet, ori scrisori, fiindcă eu n-aveam drept la ele”⁶⁴, adaugă fostul deținut politic.

După grațiere din 4 august 1964, Visky Francisc a fost repartizat în parohia din Paleu, lângă Oradea. Și-a continuat întâlnirile și activitățile subversive, chiar dacă a fost în permanență supravegheat. În 1983 a fost obligat să se pensioneze. A decedat în anul 2005, la Oradea⁶⁵.

Pleiada de preoți bihoreni care au luptat în perioada comunistă pentru credință și biserică, indiferent de cultul din care au făcut parte, nu se limitează doar la cei cinci eroi cărora am încercat să le conturăm, în aceste rânduri, o biografie rezumativă, numărul martirilor care au suferit în Gulagul românesc este, și astăzi, greu de estimat. Cercetările viitoare vor scoate la lumină noi și noi dovezi ale refuzului unui număr de clerici și mireni de a pactiza cu regimul ateist de sorginte bolșevică.

⁵⁹ <http://www.memoriarezistentei.ro/?s=visky>, accesat la data de 3.10.2020.

⁶⁰ Ferenc Visky, *70 de povestiri ...*, p. 31.

⁶¹ A.A.F.D.P.R. - Filiala Bihor, dos. nr. 12/V, Visky Iulia.

⁶² Idem, dos. nr. 13/V, Visky Ștefan.

⁶³ Idem, dos. nr. 14/V, Visky Andrei.

⁶⁴ Ferenc Visky, *70 de povestiri ...*, p. 80.

⁶⁵ Teofil Stanciu, Ferenc Visky, un prieten al lui Wurmbrand, în <https://amintiricusfinti.wordpress.com/category/visky-ferenc/>, accesat la 2.12.2020.

FRONTIERE IDENTITARE ÎN REPUBLICA MOLDOVA. ABORDĂRI CONCEPTUALE ȘI ELEMENTE COMPARATIVE

Mircea BRIE*

IDENTITY BORDERS IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA. CONCEPTUAL APPROACHES AND COMPARATIVE ELEMENTS.

Abstract

Our analysis spatially aims to consider the establishment of a link between the identification of borders (possibly understood as identity cleavages) and the identity realities present in the space of the Republic of Moldova. Beyond the many facets that identity acquires, the perspective of identity cleavage in the Central and Eastern space of Europe often seems to be as real as possible and demonstrated by more or less recent historical realities.

Methodologically, the focus of our analysis primarily falls on the identity boundaries generated by the ethno-religious, linguistic or cultural specific, but also by the nature of area-specific mentalities. Our objectives are to analyze possible identity realities that can generate, at the societal level, certain cleavages that take the form of some identity boundaries.

For the purpose of a conceptual clarification and to respond to the methodological desideratum already announced, this paper makes comparative references to the case of the states of Northern Macedonia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro or to the case of the Albanians in the Balkans. At a comparative level, the reality of identity cleavages, which oftenly takes the shape of borders, is similar in the Republic of Moldova and in the Balkans. However, a particular note given by the context is kept, namely the specificity and the geopolitics of the former Soviet space in relation to the former Yugoslav one.

Identity dilemmas and controversies in the Republic of Moldova, as well as others in Central and Eastern Europe, are determined / fueled by the geopolitical interests of some states / powers that have used them to expand or maintain influences. Here, the boundaries of identity took the form of ideological or symbolic boundaries.

Key-words: *identity, border, ethnicity, religion, language, Republic of Moldova*

Introducere și metodologie

Analiza noastră își propune, spațial, să aibă în vedere stabilirea unei legături între identificarea unor frontiere (posibil înțelese drept clivaje identitare) și realitățile identitare prezente în spațiul Republicii Moldova.

* Universitatea din Oradea; e-mail: mbrie@uoradea.ro

Dincolo de numeroasele fațete pe care le capătă identitatea, perspectiva clivajului identitar în spațiul central și răsăritean al Europei pare a fi adesea una cât se poate de reală și demonstrată de realitățile istorice mai mult sau mai puțin recente. Identitatea, fie că vorbim despre cea a unui individ, a unui grup sau a unei comunități, poate genera convergență, dar și divergență în raport cu celălalt. Celălalt, dihotomic, capătă expresia celui „de dincolo”; de dincolo de ceea ce este specific mie, identității mele. O frontieră, fie ea și simbolică sau ideologică, poate fi astfel identificată în jurul unor construcții identitare. Europa centrală și răsăriteană nu doar că nu face excepție de la această regulă, ci, în aserțiunea noastră, este spațiul care impune, poate cel mai mult din Europa, astfel de frontiere identitare.

Metodologic, accentul analizei noastre cade în primul rând asupra frontierelor identitare generate de specificul etno-religios, lingvistic sau cultural, dar și de natura mentalului specific zonei. Prezenta lucrare dezvoltă într-o nouă construcție metodologică idei și cercetări sintetice cuprinse în lucrarea anterioară despre identitatea ca frontieră în spațiul Europei Centrale și se Est¹.

Fără a ne propune să analizăm întregul spectru identitar din Republica Moldova, pe parcursul acestui studiu de dorim să identificăm *posibile clivaje identitare* care iau forma unor frontiere identitare. Identificarea este însoțită de un proces de analiză conceptuală cu trimiteri comparative la alte spații geografice europene.

Ipoteza noastră este construită plecând de la aserțiunea că în spațiul acestui stat există realități ce converg către exprimarea în cotidian a unor frontiere comunitar-identitare. Aceste frontiere pot fi identificate atât în ceea ce privește identitatea etno-națională și lingvistică, cât și în ceea ce privește identitatea religioasă. În aceste situații conotațiile și implicațiile politice sau geopolitice sunt foarte importante și capătă valențele unor factori hotărâtori în dezvoltarea identitară.

Metodologic, facem precizarea că pe parcursul acestui studiu nu ne propunem să rezolvăm în nici un fel probleme fundamentale, existențiale și nici să clarificăm posibile dileme identitare sau controverse mai vechi sau mai noi. *Obiectivele* noastre sunt acelea de a analiza posibile realități identitare care pot genera, la nivel societal, anumite clivaje care capătă forma unor frontiere identitare. Ca atare, dezbaterea noastră este orientată către *identificarea* acestor frontiere, de a le argumenta prin prisma posibilului clivajul pe care îl produc. Se impune precizarea că, în aserțiunea noastră, existența unei frontiere identitare nu presupune obligatoriu o ruptură, o discontinuitate, ci poate fi interpretată și ca fiind o zonă de contact cultural-identitară. O asemenea zonă de contact poate genera nu doar multiculturalitate, ci și dezvoltarea unei societăți interculturale în care clivajele se estompează.

Pe parcursul acestei analize, propunem o *dezbateră generală asupra unor teme identitare*, adesea de o mare sensibilitate în spațiul Republicii Moldova. În acest sens,

¹ Mircea Brie, *Identity as Frontier in Central and Eastern Europe. The Case of the Republic of Moldova*, în Mircea Brie, Alina Stoica, Florentina Chirodea (coord.), *The European Space Borders and Issues. In Honorem Professor Ioan Horga*, Editura Universității din Oradea/Debreceen University Press, Oradea/Debreceen, 2016, p. 359-381.

abordările de analiză conceptuală, sunt însoțite de trimiteri comparative către realități similare sau diferite ca exprimare și rezultat din alte state europene.

1. Context european și național

Spațiul european a cunoscut începând cu secolul al XIX-lea un amplu proces de prefaceri la nivel identitar. Societățile europene se modernizează, iar sub impactul modernizării se produc schimbări profunde atât la nivelul intern al statelor, cât și la nivel internațional.

Revoluția identitară nu a fost specifică doar perioadei celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, când efervescența noului conduce la erodarea vechii ordini monarhice a guvernelor puternice. Popoarele își dezvoltă o conștiință națională tot mai puternică, culminând cu principiul autodeterminării popoarelor, atât de mult pus în scena tratatelor care au reglementat ordinea după primul război mondial. Atunci una dintre cele mai vizibile transformări are în vedere emanciparea națională și identitară. Astăzi, procesul continuă și se dezvoltă pe noi paliere de factură identitară. Odată cu acestea apar tot mai multe clivaje generatoare de "frontiere" în interiorul societăților europene. Aceste frontiere sunt cel mai adesea simbolice și ideologice.

În perioada contemporană asistăm la o efervescență a naționalului, asta în ciuda progreselor realizate la nivel european în ceea ce privește consolidarea identității europene. Procesul de construcție europeană a fost însoțit de o anumită estompare a naționalului, cel puțin la nivelul de exprimare al mișcărilor naționalist-extremiste. Identitatea europeană apare ca o identitate de rang superior care reduce formele de exprimare ale identităților naționale și regionale. Asta cel puțin în teorie. Pe de altă parte, în contextul actual, suntem îndreptățiți să credem că identitatea europeană a căpătat o formă de manifestare paralelă cu nivelurile naționale sau regionale, fără a fi în relație foarte strânsă cu acestea. Adică, reducerea sau amplificarea formelor de manifestare la un anumit nivel nu conduce la o contrapondere la un alt nivel².

Diacronic, stimulată de fenomenul globalizării, de succesul UE, în special de extinderea europeană spre est și dispariția „Cortinei de Fier”, identitatea europeană a cunoscut o exaltare atât la nivel de discurs public, cât și la nivel cotidian. Fenomenul cunoaște, în opinia noastră, și o altă fațetă: revanșa identitară din perioada actuală. Ca efect al crizelor devenite sistemice la nivelul UE (economice, financiare, sociale, instituționale sau de legitimitate), a noilor realități geopolitice din spațiul de proximitate (ex. situația din Ucraina, Orientul Apropiat, Nordul Africii), dar și ca efect al migrației masive, constatăm o reîntoarcere către identitățile locale, regionale sau naționale³.

² Mircea Brie, *Identity Revolution and Minority Emancipation: A Cause of the European Concert's Crash. Contemporary Analogues*, în Ioan Horga, Alina Stoica (coordonatori), *Europe a Century after the End of the First World War (1918-2018)*, București, Editura Academiei Române, 2018, p. 237

³ A se vedea pentru mai multe detalii Mircea Brie, Daniela Blaga, *Identity rematch in the European space*, în Alina Stoica, Ioan Horga, Mircea Brie, *Cultural Diplomacy at the Eastern and Western Borders of the European Union*, Editura Universității din Oradea, 2015, p. 255-273.

Fără a ne propune cu această ocazie să facem o analiză a realităților politice, respectiv a discursului liderilor politici, în spațiul european, dar nu numai, asistăm în această perioadă, mai mult decât în alte etape ale istoriei ultimei sute de ani, la o radicalizare a discursului cu accent pe național. Mișcările politice capătă nuanțe tot mai mult naționale, etno-culturale și identitare. Nu doar populismul câștigă teren, ci și dezbaterea xenofobă, tribală, a fricii și pericolului zăgrăvite în imaginea celuilalt⁴.

Uniunea Europeană, Rusia, globalizarea, imigrantul, multinaționalele, minoritățile naționale, dar și altele ce nu fac parte din comunitatea națională asediată, sunt adevărați țapi ispășitori pe care liderii politici din țările Europei centrale și de est, de exemplu, îi folosesc pentru a genera emoție și a capitaliza exprimările tot mai naționaliste prezente în aceste țări.

Țările grupului de la Visegrád, altă dată date exemplu tuturor pentru orientarea proeuropeană, după nici 10 ani de la aderarea acestora la Uniunea Europeană au început să dezvolte atitudini eurosceptice puternic însoțite de discursuri naționaliste. Revanșa națională pare a fi favorizată de imposibilitatea Bruxelles-ului de a-și apropia cetățenii captivi la nivel național. Eșecul unora se transformă în succesul celorlalți care vin salvatori să apere nația asediată. În Polonia, naționalismul, mai precis naționalismul romantic, a început să câștige teren din octombrie 2015, când la putere a ajuns Partidul Lege și Justiție (PiS) al lui Jarosław Kaczyński. Viktor Orbán, primul ministru maghiar, și-a consolidat poziția la nivel politic intern prin promovarea unor discursuri strident naționaliste și arogante în raport cu tot ceea ce este străin, iritând până și pe cei mai apropiați aliați⁵. Partidul său Fidesz a condus astfel Ungaria către un iliberalism naționalist și populist⁶.

Naționalismul este în ascensiune în statele europene. Acesta ia diverse forme, precum mișcările proindependență din Catalonia și Scoția, ori, mai frecvent, ale doctrinelor populiste și reacționare de dreapta. Formațiuni populiste de extremă-dreapta sau național-conservatoare sunt reprezentate în executivile mai multor țări membre ale Uniunii Europene.

Acest tablou este completat de retorica naționalistă a unor lideri politici precum Vladimir Putin în Rusia sau Recep Tayyip Erdoğan în Turcia. În ambele cazuri, retorica face adesea trimitere la trecutul glorios imperialist al propriilor istorii pe care și-ar dori să le reînvie, fie și doar în mintea propriilor cetățeni pe care îi mobilizează în susținerea unor astfel de proiecte în raport cu dușmanii interni și externi⁷.

Dincolo de toate acestea numeroase state europene trebuie să găsească soluții pentru revendicările tot mai extreme ale minorităților naționale.

În contextul actual al crizei, cooperarea și dialogul au lăsat adesea loc suspiciunii și competiției. Statele se re poziționează pe criterii naționale în raport cu problemele economice pe care le au. Mulți lideri politici și-au construit discursul publică pe culpa

⁴ Mircea Brie, *Identity Revolution and Minority Emancipation...*, p. 238

⁵ Nicolae Filipescu, Naționalismul lui Viktor Orbán, disponibil online <https://revista22.ro/68/.html>, accesat în data de 23.09.2021.

⁶ Andrei Manolescu, *Ungaria lui Orbán*, <http://dilemaveche.ro/sectiune/tilc-show/articol/ungaria-lui-orban>, accesat în data de 23.09.2021.

⁷ Mircea Brie, *Identity Revolution and Minority Emancipation...*, p. 238

celorlalți parteneri europeni și de aici radicalizarea observată în spațiul opiniei publice. *Teoria statelor mici* a austriacului Leopold Kohr⁸ revine în actualitate. Gândită pe un fundament economic, această teorie capătă tot mai mulți susținători din perspectiva funcționalității politice și naționale a statelor. „Soluția pentru problemele globale este nu mai multă unitate și creștere, ci mai multă diviziune; lumea trebuie să fie fragmentată în mai multe state mici, ale căror economii vor fi mult mai flexibile”⁹. Plecând de la această teorie au apărut numeroase hărți geopolitice care încearcă să fundamenteze ideea funcționalității statelor mai mici în spațiul european.

În cele ce urmează prezentăm doar trei dintre aceste proiecte-hărți. Una dintre ele propune fragmentarea țărilor europene în 73 de regiuni etno-culturale autonome sau independente, care ar trebui să reflecte cam tot atâtea entități etno-culturale sau lingvistice (există serioase rezerve însă sub raport identitar în cazul multor dintre aceste regiuni)¹⁰.

Harta 1. Proiect a „Europei regiunilor”¹¹

Sursă: Dorian Furtună, *Teoria statelor mici...*

⁸ În 1957, Kohr publică lucrarea *Căderea Națiunilor* în care susține ideea că statele mici, națiunile mici și economiile mici sunt mai pașnice, mai prospere și mai creative decât statele masive și superputerile.

⁹ Dorian Furtună, *Teoria statelor mici și „socul identităților”*, http://adevarul.ro/international/europa/teoria-statelor-mici-socul-identitatilor-l_54cbaa85448e03c0fd1d9624/index.html, accesat în data de 29.06.2021

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ Harta a fost elaborată în baza materialelor Mesei Rotunde a Ligii Jurnalismului Conservator cu genericul „Regiunile unite ale Europei: Kosovo ca înaintaș în procesul de glocalizare europeană”.

unde există zone rurale consistente, un patrimoniu și o tradiție culturală bogată s-a dezvoltat o rezistență la globalizare¹². Astfel, identitatea locală, național-culturală este prezervată mai puternic în mediul rural-agrar și în aria proximității de referință a siturilor culturale. O asemenea realitate nu exclude posibilitatea dezvoltării și consolidării paralele a unei identități supranaționale de factură europeană. Conceptual, apare această relație aparent antagonică: identitate europeană versus identitate națională/locală¹³.

Propunem trei niveluri de analiză și în ceea ce privește conceptul identității: nivelul european, nivelul național și nivelul regional. Un european poate să fie italian, german sau român. În același timp un italian poate fi sicilian, napolitan, venețian, piemontez, toscan, etc; un german poate fi bavarez, saxon, prusac sau chiar austriac. În același timp ardelenii, oltenii, bănățenii sau moldovenii pot exprima împreună sentimentul romanității românești.

Literatura de specialitate surprinde disputa privitoare la stabilirea identității unei persoane sau comunități. Procesul cuprinde două dimensiuni: autoidentificarea și heteroidentificarea. În ambele situații, atât propria identificare, cât și identificarea realizată de către altcineva, dezbateră privitoare la identitate comportă elemente deopotrivă obiective, cât și subiective.

Analizele teoretice surprind pe de altă parte o dispută în jurul dimensiunii subiective și obiective a identității. Spre deosebire de conceptul de *origine națională*, care se referă la ceva dat, moștenit prin naștere, *identitatea națională* este, înainte de toate, expresia conștiinței apartenenței la o comunitate culturală care se definește ca o comunitate politică. La această realitate face trimitere Ernest Renan atunci când caracterizează națiunea, în mod sugestiv, ca un “plebiscit cotidian”¹⁴. Identitatea națională în acest caz este legată de conceptul de națiune. Aceasta din urmă înțelege că o populație care împarte un teritoriu (la care se raportează prin intermediul dimensiunii istorice), mituri și memorii istorice comune, o cultură de masă, o economie comună și drepturi și datorii legale comune pentru fiecare membru (acestea din urmă făcând trimitere la organizarea politică statală)¹⁵. Această analiză presupune existența: 1. unui segment de populație care trăiește pe un anumit teritoriu; 2. un anumit tip de relaționare care exprimă conștiința identității și apartenenței, un „spirit comunitar”¹⁶. O asemenea perspectivă asupra națiunii este în concordanță cu filozofia statului westfalian care pune în centru ideea de stat-națiune-teritoriu.

¹² Florin Poenaru, *Republica Moldova: complexul de superioritate al României*, <http://www.criticatac.ro/18342/republica-moldova-ca-sindrom/>, accesat în data de 26.09.2021

¹³ Mircea Brie, *Identity as Frontier in Central and Eastern Europe. The Case of the Republic of Moldova*, în Mircea Brie, Alina Stoica, Florentina Chirodea (coord.), *The European Space Borders and Issues. In Honorem Professor Ioan Horga*, Editura Universității din Oradea/Debrecen University Press, Oradea/Debrecen, 2016, p. 360.

¹⁴ Apud Gábor Flóra, *Identitate și ideologie națională: o perspectivă socio-istorică*, în Balogh Brigitta, Bernáth Krisztina, Bujalos István, Adrian Hatos, Murányi István (coord.), *Identitate europeană, națională și regional. Teorie și practică*, Editura Partium, Oradea, 2011, p. 114.

¹⁵ Mircea Brie, Dana Blaga, *Identity rematch in the European space...*

¹⁶ *Ibidem*, p. 115

Conceptual, întregul edificiu identitar comportă cel puțin două elemente de specificitate încă din momentul construcției sale¹⁷:

- identitatea națională născută din apartenența etnică
- identitatea națională născută din apartenența civică/cetățenească

În primul caz, identitatea națională servește un anumit grup etnic aflat adesea în competiție cu alte grupuri etnice (cel mai adesea prezente în același spațiu de referință). Perspectiva dă naștere unor exprimări de factură naționalist-tribale ce poate presupune excluderea reprezentanților celorlalte grupuri etnice.

În cea de-a doua situație, dimensiunea civică servește statul, conducând cel mai adesea la patriotism (perspectiva este mai degrabă pozitivă raportat la prima situație când avem de-a face cu o perspectivă cu conotații negative!).

Analiza celor două dimensiuni i-a făcut pe unii analiști să identifice principalele diferențe în dezbateră conceptuală privitoare la identitate în Europa Central-Răsăriteană versus Statele Unite ale Americii. Diferența esențială este aceea că identitatea națională europeană dă răspuns la întrebarea cine este român, maghiar, slovac, etc. (deci ceea ce ne face diferiți pe unii de alții), iar cea americană caută să identifice acele elemente pe care le au în comun cetățenii (ce îi face pe cetățenii diferiți în multe situații sub raport etno-cultural să fie americani?)¹⁸. Această dispută conceptuală dintre identitatea națională/națiunea europeană și cea americană poate fi extrapolată și la nivelul spațiului european. Ideea de naționalitate este percepută diferit în Europa occidentală și cea central-răsăriteană. În majoritatea țărilor occidentale identitatea națională s-a construit în principal în jurul identității de cetățean, iar teritoriul statului a devenit în consecință termenul fundamental de referință pentru „teritoriul național” – *dimensiunea civică a identității naționale*. Europa de Est a avut o cale diferită de dezvoltare, în care etnicitatea, *apartenența etnică a îndeplinit un rol fundamental în construirea identității naționale – dimensiunea etnică a identității naționale*¹⁹. Astfel, modelul vestic al națiunii subliniază poziția centrală a teritoriului național sau pământului natal al națiunii, în timp ce modelul estic este preocupat de originea etnică și legăturile culturale. O caracteristică fundamentală a construcțiilor statale de tip stat național din estul Europei este permanenta lipsă de *legitimitate* sau, mai degrabă, legitimitatea incompletă a acestora. Prin identificarea statului cu o singură identitate națională, celelalte comunități naționale s-au găsit inevitabil în afara acestui proces de legitimare, ceea ce a constituit *o sursă fundamentală de tensiune inter-etnică*. Această realitate a condus către sacralizarea teritoriului statal considerat *teritoriu național*²⁰ (proprietatea de drept a unei singure națiuni/naționalități!), iar filozofia cultural-istorică este aceea de a delegitima pe cât posibil contribuția celorlalte comunități naționale²¹.

¹⁷ Mircea Brie, *Identity as Frontier in Central and Eastern Europe...*, p. 362-363.

¹⁸ István Bujalos, *Identitatea personală și națională în filosofia americană*, în Balogh Brigitta, Bernáth Krisztina, Bujalos István, Adrian Hatos, Murányi István (coord.), *Identitate europeană, națională și regional. Teorie și practică*, Editura Partium, Oradea, 2011, p. 79-91.

¹⁹ Gábor Flóra, *op. cit.*, p. 116.

²⁰ *Ibidem*, p. 118-128.

²¹ Mircea Brie, Dana Blaga, *Identity rematch in the European space...*

Raportat la nivelul european de analiză asupra conceptului de identitate, întrebarea legitimă este în ce măsură vorbim despre o identitate europeană comună sau, în antiteză, despre prezența unor frontiere identitare în spațiul european. Un anumit clivaj identitar poate fi observat între Europa vestică și cea estică. Această realitate este dată de moștenirea istorică, culturală, religioasă și politică.

2. Analiza relației dintre identitate și frontieră

Așa cum este lesne de înțeles, o asemenea analiză naște emoții și poate răscoli anumite manifestări latente din spațiul public. De la început, facem precizarea că nu ne propunem să găsim adevăruri sau răspunsuri, ci doar să identificăm și să analizăm posibile frontiere identitare. Nu ne dorim să ne poziționăm de o parte sau alta a dezbaterilor (existența frontierelor identitare presupune prezența a cel puțin două construcții identitare care se întâlnesc, adesea situate pe poziții divergente!).

Fiecare din temele generale identificate ca generatoare de frontiere identitare au constituit și pot constitui în sine teze fundamentale care necesită analize complexe atât calitativ, cât și cantitativ. În acest caz, propunem mediului academic teme de reflecție și perspective analitice asupra unor tematici de o sensibilitate aparte în societățile noastre europene.

În scopul unei clarificări conceptuale și pentru a răspunde dezideratului metodologic anunțat deja, facem câteva trimiteri comparative la cazul statelor Macedonia de Nord, Bosnia-Herțegovina și Muntenegru sau la cazul albanezilor din Balcani.

Căderea comunismului și dezintegrarea sovietică și iugoslavă a amplificat într-o primă etapă procesul de emancipare identitară și apariția unor noi clivaje în spațiul balcanic și ex-sovietic.

A. Moldovenismul ca frontieră identitară etno-națională

O identitate puternică susține și justifică o statalitate puternică. Logica a fost folosită adesea de către regimurile politice și în sens invers, cu scopul de a justifica construcții național-statale nou apărute pe harta europeană. Astfel, existența și supraviețuirea unei construcții politico-statale a ajuns să depindă între altele de nevoia unei construcții identitare care să dea o individualitate în raport cu statele și popoarele vecine, care să traseze nu doar granițe statale, ci și frontiere identitare.

Republica Moldova, aidoma statului Muntenegru, a dezvoltat în primul deceniu de după independență o politică specifică menită să pună în evidență relația unitară a triumphiului stat, națiune, cetățenie²². Cele trei dimensiuni trebuie să se susțină și să se consolideze reciproc. Dacă dimensiunea națională este una mai slabă, statalitatea și cetățenia trebuie să susțină și să argumenteze justificativ existența și consolidarea

²² A se vedea suplimentar Capitolul 2 *Transitional Triangle: State, Nation, Citizenship* al lucrării Jelena Džankić, *Citizenship in Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Montenegro: effects of statehood and identity challenges*, Routledge, 2015.

națională. În Muntenegru, statalitatea și cetățenia susțin națiunea în lipsa unor repere distinctive foarte clare care să separe identitar etno-religios și lingvistic populația acestui stat de națiunea sârbă. Din această perspectivă, construcția identitară este un proces în evoluție. Acest proces evidențiază nu doar o nouă realitate identitară etno-națională, ci și una tot mai pronunțată lingvistică și culturală (aceasta din urmă prin apelul la moștenirea istorică care să justifice frontierele identitare actuale).

O controversă apare, aidoma cazului Macedoniei de Nord, în ceea ce privește chiar numele statului de la est de Prut. Principatul Moldova, prin tratatul de la București dintre otomani și țariști a pierdut partea de la răsărit de Prut. După această dată statul a continuat să existe doar în partea sa de la vest de râul amintit, pentru ca apoi prin unirea cu Țara Românească (1859) această statalitate să fie transferată în cadrul statului român.

Teritoriul dintre Prut și Nistru, denumit Basarabia (e drept, mai mult de către românii din România) a cunoscut în perioada ce a urmat anexării rusești mai multe etape: 1. perioada de până la 1918, respectiv apartenența la Imperiul țarist; 2. perioada 1918-1940, când Basarabia a făcut parte din România Mare; 3. perioada 1940-1991, respectiv perioada sovietică; 4. perioada de după proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova.

Simbolistica statalității Republicii Moldova, în ciuda retoricii mult mai recente, coboară ancestral spre un ev mediu glorios al primilor domnitori moldoveni (revendicați a fi români de către partea Principatului Moldova care nu a fost ocupată de către ruși în 1812).

Moldovenismul, ca și construct identitar, a născut multe polemici și controverse indiferent de locul de unde era privit și analizat. A fost însă folosit de fiecare dată cu scopuri politice sau geopolitice. Controversa nu este lămurită nici la ea acasă, asta fără a mai extinde dezbateră în alte spații geografice ale căror interese geopolitice nu converg către aceleași obiective. Dezbateră *moldovenism* versus *românism* a aprins adesea spiritele la răsărit de Prut, alimentate mai mult sau mai puțin de la vest și est. Cele două perspective par a fi diametral opuse. Perspectiva română îi include pe moldoveni, alături de ardeleni, olteni, munteni, între români (a fi moldovean nu este o identitate etno-național-lingvistică, ci una regional-geografică, și reprezintă o dimensiune sub-națională!). Perspectiva moldovenismului exclude din start identitatea comună, de neam și limbă sau o identitate suprapusă de genul bavarezii sunt germanii, iar germanii sunt europeni (a fi moldovean înseamnă de facto a nu fi român și invers!).

Fără a avea o importanță prea mare faptul că moldovenismul a fost creat și alimentat disproporționat de către țariști sau sovietici, acesta a servit masiv interesele politice ale guvernărilor de la Chișinău după proclamarea independenței.

Inițial s-a încercat crearea unui stat-națiune în care limba română era recunoscută ca limbă oficială, iar doctrina „un popor, două state” era oficial acceptată de ambele părți ale Prutului. Minoritățile naționale, susținute intens din exterior, s-au împăcat greu cu această realitate și au reacționat. „Pericolele imaginare” ale unirii tânărului stat moldovenesc cu România și ale discriminării conform criteriului etnic sau al celui lingvistic au generat începutul unui dublu proces secesionist, în estul și în sudul

republicii, proces care a culminat cu declanșarea unui conflict armat pe malul stâng al Nistrului”²³.

Președintele moldovean Mircea Snegur renunță oficial la această doctrină la data de 29 iulie 1994, odată cu adoptarea noii Constituții²⁴. Teza privitoare la identitatea moldovenească, diferită de cea românească este reluată și amplificată. Folosită de către țariști și sovietici pentru a justifica separarea de statul român, acum ea folosește unor interese politice care vorbesc despre interesul național, respectiv preservarea statalității moldovenești care ar fi amenințată.

În teorie, moldovenismul ca și construct identitar este folosit în sensul dezvoltării unei identități naționale legate de apartenența civică, cetățenească. Noua identitate își propune să-i adune la un loc pe toți cetățenii Republicii Moldova indiferent de opțiunile lor etno-naționale sau lingvistice.

Chiar dacă noile autorități care au preluat puterea la Chișinău de la comuniști după 2008 au schimbat logica argumentării identitare, moldovenismul rămâne un factor născător de controverse. În timp ce unii cetățeni moldoveni își proclamă identitatea etno-națională și lingvistică românească, alții, alături de minoritățile prezente în acest spațiu, susțin moldovenismul, ca identitate distinctă de cea românească pe care o văd drept un pericol de subminare a statalității Republicii Moldova. Vorbim așadar în Republica Moldova de moldovenii români și de moldovenii moldoveni.

Procesul este similar până într-un punct în Muntenegru, unde nu puțini sunt cei care susțină că limba vorbită nu este alta decât cea sârbă, și că ei nu ar fi altceva decât niște sârbi ce aparțin națiunii muntenegrene construită identitar pe criterii cetățenești și de apartenență la un spațiu statal distinct.

B. Individualitatea lingvistică: fundament al moldovenismului

Individualitatea lingvistică a unui popor a jucat totdeauna un rol important în consolidarea unei statalități. O limbă distinctă conduce la o forță suplimentară de preservare a statalității.

Oamenii care vorbesc aceeași limbă, distinctă în raport cu cea a altor comunități cu care intră în contact, dezvoltă forme de solidaritate comunitară de origine identitară. Este foarte cunoscut episodul biblic, relatat și în Coran, al construcției Turnului Babel. ”Haidem să ne zidim o cetate și un turn al cărui vârf să atingă cerul și să ne facem un nume, ca să nu fim împrăștiați pe toată fața pământului!”²⁵. ”Iată, ei sunt un singur popor și toți au aceeași limbă, și iată de ce s-au apucat; acum nimic nu i-ar împiedica să facă tot ce și-au pus în gând”²⁶. ”Haidem să Ne coborâm și să le încurcăm acolo limba, ca să

²³ Radj Cărbune, *Identitatea națională a Republicii Moldova*, <https://radjcarbune.wordpress.com/2010/12/02/identitatea-nationala-a-republicii-moldova/>, accesat în data de 8 octombrie 2021.

²⁴ A se vedea textul noii Constituții adoptată de către statul moldovean în anul 1994, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/mo/md/md046mo.pdf>, accesat în data de 10 noiembrie 2016.

²⁵ *Biblia*, Geneza, cap. 11: 4.

²⁶ *Ibidem*, cap. 11: 6.

nu-și mai înțelegea vorba unii altora! Și Domnul i-a împrăștiat de acolo pe toată fața pământului, așa că au încetat să zidească cetatea”²⁷.

Episodul biblic identifică încă din cele mai vechi timpuri forța unei comunități lingvistice, a unui popor care vorbește aceeași limbă. Ei pot lucra împreună, pot construi ceva mareț, pot să lupte împreună, pot rămâne împreună – doar pentru că, și dacă, vorbesc aceeași limbă. Ceilalți nu sunt de încredere, nu pot fi din interior, trebui să te separi de ei și să îți găsești suportul doar lângă cei care vorbesc aceeași limbă cu tine. Acest fundament stă nu doar la baza constituirii națiunilor moderne, ci justifică și este un argument al politicilor complicate ce stau la baza revoluțiilor identitare, dar și a unor regimuri sau mișcări politice care susțin mișcările separatiste sau justetea unor construcții statale noi.

Între preocupările privitoare la consolidare statalității noilor state balcanice și ex-sovietice s-a numărat și promovarea individualității lingvistice a noilor popoare. De altfel, mișcările de emancipare națională sau de construcție identitar-națională, începute mult înainte de actul independenței, s-a fundamentat și justificat pe individualitatea etno-națională, religioasă, culturală și lingvistică. Cazul Republicii Moldova nu este singular. În Muntenegru situația este oarecum similară. Politicile și discursul publice au condus către afirmarea individualității lingvistice în raport cu limba sârbă. Dacă la început limba sârbă a fost acceptată ca fiind limba oficială, constituția din 2007 impune ca limba oficială ”limba muntenegreană” fapt ce a consternat partea sârbă²⁸.

În Republica Moldova, această controversă este legată de promovarea moldovenismului ca și identitate. Limba moldovenească, ca limbă distinctă de limba română, servește acelorași interese și obiective politice sau geopolitice. Indiferent care este originea acestei dispute, societatea din Republica Moldova este divizată lingvistic nu doar în raport cu minoritățile naționale, ci și în raport cu opțiunile lingvistice ale grupului majoritar etno-național.

Procesul de rusificare din perioadele țaristă și sovietică s-a servit de implementarea doctrinei celor două limbi diferite: „română” și „moldovenească”. State imperiale multinaționale, acestea acuzau la rândul lor „imperialismul” românesc asupra unui alt popor: moldovean, vorbitor de o altă limbă: moldovenească.

Declarația de independență a Republicii Moldova (1991)²⁹ face trimitere clară la „decretarea limbii române ca limbă de stat”, limbă pe care moldovenii o foloseau și o considerau identică cu a lor. Promovarea moldovenismului a redevenit politică oficială a autorităților de la Chișinău după 1994, adâncind confuzia și controversa. Limba oficială a statului Republica Moldova este potrivit noii constituții, „limba moldovenească” cu grafie latină³⁰.

²⁷ *Ibidem*, cap. 11: 7-8.

²⁸ Kenneth Morrison, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*, Bloomsbury Publishing Plc, 2018, p. 138.

²⁹ A se vedea textul *Legii Nr. 691 din 27.08.1991 privind Declarația de independență a Republicii Moldova*, http://istoria.md/articol/573/Declara%C5%A3ia_de_Independen%C5%A3%C4%83_a_Republicii_Moldova, accesat în data de 10 noiembrie 2016.

³⁰ *Constituția Republicii Moldova din 29.07.1994*, art. 13.

Contradicția a continuat în ciuda încercărilor făcute de către noii guvernanți (de după 2008) de a repune limba română în drepturile sale de limbă oficială a statului. Abia pe data de 5 decembrie 2013, Curtea Constituțională din Republica Moldova a soluționat această dilemă și dispută interminabilă privitoare la limba oficială a statului. Judecătorii, luând în discuție textul Declarației de Independență și textul Constituției au hotărât faptul că textul primului document prevalează asupra Constituției, iar „limba de stat a Republicii Moldova este limba română”. „Declarația de Independență constituie fundamentul juridic și politic al Constituției, astfel încât nici o prevedere a acesteia din urmă nu poate depăși cadrul Declarației de Independență. Astfel, Curtea a conchis că, în cazul existenței unor divergențe între textul Declarației de Independență și textul Constituției, textul constituțional primar al Declarației de Independență prevalează. Decizia este definitivă și nu poate fi supusă nici unei căi de atac”, conform președintelui Curții Constituționale, Alexandru Tănase³¹. Dincolo de intervenția Curții Constituționale, controversa și disputele identitare privitoare la limba moldovenească sunt în măsură să perpetueze această frontieră simbolică, folosită adesea în scopuri ideologice.

C. Alfabetul chirilic ca frontieră identitară

Alfabetul este folosit și el ca element identitar distinct care poate lua forma unui clivaj de tipul frontierelor identitare. Dacă în cazul albanezilor din fosta Iugoslavie folosirea alfabetului latin era însoțit de existența unei limbi clar distincte, în cazul altor popoare ce făceau parte din fostul stat federal individualitatea lingvistică nu era atât de clară. Multă vreme individualitatea lingvistică a croaților în raport cu sârbii a fost legată de folosirea de către primii a alfabetului latin, iar de către sârbi a celui chirilic. Această dispută poate identificată cum aminteam anterior în cazul muntenegrean³² sau de existența unei limbi separate a bosniacilor³³. Alfabetul a jucat de fiecare dată un rol foarte important în justetea deciziei de trasare a unei frontiere lingvistice de natură identitară.

În cazul Republicii Moldova introducerea alfabetului chirilic ca element distinctiv în raport cu limba română a fost o armă folosită de către regimul sovietic dar și cel rus (țarist și actual). În Transnistria încă este folosită grafia chirilică pentru a scrie ”moldovenește”. Alegerea alfabetului s-a dovedit a fi deseori un act politic având scopul de a rezolva adesea probleme de natură geopolitică³⁴.

În actualitate revine chestiunea alfabetului chirilic în disputa identitară a sârbilor bosniaci. În acest caz, pe lângă religie, alfabetul chirilic joacă un rol vizual de frontieră identitară foarte important. În 15 septembrie, cu ocazia Zilei „unității sârbe“, deputații

³¹ Curtea Constituțională: *Limba de stat a Republicii Moldova este limba română*, în *Timpul.md*, 5 Decembrie 2014, <http://www.timpul.md/articol/curtea-constituionala-limba-de-stat-a-republicii-moldova-este-limba-romana-67053.html>, accesat în data de 10 noiembrie 2016.

³² Kenneth Morrison, *op. cit.*, p. 130-152.

³³ Jelena Džankić, *op. cit.*, p. 48.

³⁴³⁴ A se vedea cazul republicilor sovietice prezentate de Dan Alexe și Alla Ciapai, Chirilice, latine sau arabe? Sistemul de scriere e deseori un act politic, <https://moldova.europalibera.org/a/chirilice-latine-sau-arabe-sistemul-de-scriere-e-deseori-un-act-politic/31431391.html>, accesat în data de 28.10.2021.

celor două parlamente din Serbia și Republica Srpska au adoptat două legi pentru a încuraja utilizarea alfabetului chirilic, într-o nouă tentativă de a consolida o identitate națională comună³⁵. Toate instituțiile și societățile publice, școlile și universitățile, asociațiile și companiile naționale sunt constrânse să folosească alfabetul chirilic³⁶. Mai mult, companiilor private le sunt promise reduceri de taxe dacă folosesc acest alfabet. Alfabetul chirilic face parte dintr-un instrumentar tot mai complex prin care naționalismul se rează în complicata republică balcanică Bosnia-Herțegovina. Recent, liderul sârbilor bosniaci Milorad Dodik, copreședinte al statului Bosnia-Herțegovina a reaprins naționalismul, semănând germenii reluării conflictului, odată cu noile solicitări de separare a Republicii Srpska (o regiune cu 1,2 milioane de locuitori). Ceilalți doi copreședinți, Sefik Džaferović (reprezentant al comunității bosniace) și Jeliko Komsic (reprezentant al comunității croate) au dat o declarație comună prin care își afirmă susținerea pentru păstrarea actualelor frontiere și și afirmă disponibilitatea de a lupta pentru asta³⁷.

D. Religia ca frontieră: rolul în construcția națională

În spațiul balcanic, religia a fost mai mereu un element al individualității comunitare în raport cu care s-au trasat frontierele comunităților identitar-naționale, și chiar ale statelor. În fostul stat iugoslav, în ciuda numeroaselor eforturi de după Tratatul de la Paris de a realiza o coeziune națională, religia a constituit mai mereu un impediment în calea acestei reușite. Slovenii și croații sunt majoritari creștini catolici, sârbii, muntenegrenii și macedonenii sunt majoritar creștini ortodocși, albanezii și bosniacii sunt musulmani.

Acest tablou mozaicat este foarte vizibil, prin rolul jucat de religie în trasarea frontierelor identitare, în Bosnia-Herțegovina. Sârbii sunt ortodocși, croații catolici, iar bosniacii musulmani. În ciuda eforturilor de uniformizare lingvistică, religia (dar nu numai ea!) a ținut comunității etno-naționale distincte.

Mai mult, nici în sânul ortodoxiei nu mai este aceeași unitate dacă este să luăm în discuție cazul Bisericii în Muntenegru. Aici o parte importantă a populației reproșează și contestă superioritatea ierarhică a Bisericii Sârbe.

Oarecum similară cu situația din Muntenegru este realitatea religioasă din Republica Moldova. Aici *Legea privind libertatea de conștiință, gândire și de religie*³⁸

³⁵ Serbia vrea să consolideze statutul 'alfabetului chirilic' și identitatea națională, AGERPRES, <https://www.agerpres.ro/politic-ex/2021/09/15/serbia-vrea-sa-consolideze-statutul-alfabetului-chirilic-si-identitatea-nationala--780150>, accesat în data de 29.10.2021.

³⁶ The law to be adopted: Cyrillic Alphabet mandatory, https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2021&mm=08&dd=27&nav_id=111549, accesat în data de 29.10.2021.

³⁷ Veronica Andrei, *Liderul sârbo-bosniac Milorad Dodik se joacă cu focul în Balcani. Amenințări la adresa NATO*, 28.10.2021, <https://m.ziare.com/international/bosnia-hertegovina-milorad-dodik-balceni-republica-srpska-1707411>, accesat în data de 29.10.2021.

³⁸ Legea Nr. 125 din 11.05.2007, *Legea privind libertatea de conștiință, gândire și de religie*, publicată în 17.08.2007 în Monitorul Oficial nr. 127-130, art. 546, disponibilă <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=324889&lang=1>, accesat în data de 11.11.2016.

păstrează prevederea din vechea lege a cultelor din Republica Moldova care obliga statul să înregistreze ca și cult religios orice organizație care avea minim 100 de membri. Acesta realitate a condus la apariția unor organizații religioase ortodoxe paralele care își revendică fiecare autenticitatea și legitimitatea. Nu ne propunem cu această ocazie să discutăm despre acele comunități „autocefale” care reprezintă un număr redus de enoriași³⁹, ci să avem în vedere în primul rând cele mai mari dintre acestea:

- Mitropolia Chișinăului și a întregii Moldove (numită și „Biserica Ortodoxă din Moldova”), afiliată Patriarhiei Moscovei

- Mitropolia Basarabiei și Exarhatul Plaiurilor, biserică autonomă, parte a Patriarhiei Române

Prima dintre acestea, având cei mai mulți enoriași, înregistrată în Moldova în anul 1993 se revendică a fi succesoarea Eparhiei Chișinăului înființată în 1812 de Biserica Rusă⁴⁰.

Cea de-a doua se declară succesoare a Mitropoliei Basarabiei care a existat între anii 1918/1924-1940 și 1941-1943, dar și moștenitoare a ortodoxiei românești care a existat pe teritoriul Basarabiei de la început și până în 1812⁴¹.

Cele două biserici s-au contestat adesea, menținând relații tensionate pe care le-au transmis și enoriașilor. Mai mult, această organizare a reflectat și tendințele geopolitice de la Moscova și București. În Republica Moldova, cele două biserici purtau stindarde ale unei lupte pe care cele două patriarhii nu și le permiteau să le afișeze.

E. Controversa identitară a găgăuzilor din Republica Moldova

Comunitatea găgăuză a fost mai mereu o comunitate de frontieră. Această realitate se datorează tocmai poziționării, controversate adesea, între identitatea bulgară, turcă și mai nou rusă a membrilor acestei comunități. Dincolo de controversata lor origine, identitatea lor comportă nuanțări semnificative de-a lungul unor etape istorice care le-a marcat existența. Tot mai mult această comunitate s-a transformat identitar spre ceea ce astăzi este o comunitate rusofilă, sprijinită sistematic de Moscova.

Fără a fi foarte numeroasă (aceasta număra în conformitate cu recensământul din 2004, 147.500 de membri, dintre aceștia 127.835 locuiau în Unitatea Teritorială Autonomă Găgăuzia⁴²), această comunitate se remarcă prin importanța pe care a avut-o în istoria Basarabiei.

Teoria cea mai acceptată privitoare la originea lor este aceea că sunt descendenți ai unor triburi turcice, posibil oghuzii sau chiar selgiucizii. Alți istorici vorbesc despre

³⁹ Site-ul ortodoxia.md, care se prezintă a fi o „comunitate ortodoxă” din Republica Moldova, în studiul *Câte Biserici Ortodoxe avem în Moldova?*, <http://www.ortodoxia.md/2011/04/cate-biserici-ortodoxe-avem-in-moldova/>, accesat în data de 10.11.2016, identifică 5 jurisdicții paralele care se pretind a fi fiecare canonice. Acestora li se adaugă și Cultul religios Ortodox pe Stil Vechi din Republica Moldova.

⁴⁰ A se vedea site-ul oficial al acestei mitropolii: <http://mitropolia.md/>.

⁴¹ Pentru mai multe detalii privitoare la istoricul acesteia recomandam materialul documentar întocmit de Stelian Gomboș privitor la Mitropolia Ortodoxă Română a Basarabiei, <http://www.crestinortodox.ro/religie/mitropolia-ortodoxa-romana-basarabiei-122930.html>, accesat în data de 11.11.2016.

⁴² Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova, *Recensământul Populației 2004*, <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ro&idc=295&id=2234>, accesat în data de 16 noiembrie 2016.

originea cumană, peceneagă sau bulgară⁴³. Certitudini sunt totuși originea turcică a limbilor și faptul că s-au creștinat, renunțând la islam sub influența Bizanțului⁴⁴. Prezența lor în spațiul Basarabiei este legată de o migrație din spațiul bulgar spre Dobrogea și Basarabia la finalul secolului al XVIII-lea. Anexarea Basarabiei de către țariști i-a transformat pe aceștia în disputa lor, adesea cu turcii, dar și pentru controlul noii provincii, în aliații creștin ortodocși dispuși tot mai mult să accepte apropierea cultural-politică. În schimb, rușii le-au acordat privilegii, scutiri de taxe, de serviciu militar s.a.⁴⁵ Perioada sovietică i-a apropiat identitar și mai mult de ruși, pentru ca acum limba rusă să fie asumată la nivel colectiv. După câștigarea independenței de stat de către Republica Moldova, alături de alte minorități, au militat pentru crearea unei regiuni autonome Găgăuzia susținuți cultural și de către Ankara care a deschis aici un Centru Cultural Turc și o Bibliotecă Turcă⁴⁶. Toate acestea transformă această comunitate într-o identitate de frontieră, într-una de contact cultural-identitar.

Concluzii

La nivel comparativ, realitatea clivajelor identitare, care cel mai adesea îmbracă forma unor frontiere, este similară în Republica Moldova și în spațiul balcanic. Se păstrează o notă particulară însă dată de context, specificitatea și geopolitica spațiului fost sovietic în raport cu cel fost iugoslav.

Dilemele și controversele identitare din Republica Moldova, la fel ca și altele din spațiul Europei Centrale și Răsăritene, sunt determinate/alimentate de interesele geopolitice ale unor state/puteri care le-au folosit în scopuri extinderii sau menținerii unor influențe. Aici frontierele identitare au căpătat forma unor frontiere ideologice sau simbolice.

Societatea din Republica Moldova pare a fi una fragmentată. Poate una dintre dilemele cele mai prezente este tocmai alegerea identității naționale. Intențional evitat de această dată, în Republica Moldova există o dezbatere publică ce pare inepuizabilă despre opțiunea de a fi moldoveni sau români în sens etno-național.

Bibliografie

- Alexandra Ticianu, *Europa Centrală, 1989-2004: perspective culturale și geopolitice*, Cluj-Napoca, 2012.
- Alina Stoica, Mircea Brie, *The Cultural frontiers of Europe. Introductory Study*, în *The Cultural frontiers of Europe, Eurolimes*, vol. 9, volum editat de Alina Stoica, Didier Francfort, Judit Csoba Simonne, Oradea, 2010, p. 5-8.

⁴³ Istoricii bulgari îi consideră simpli bulgari turcizați care și-au păstrat identitatea religioasă creștin-ortodoxă, <https://romaniabreakingnews.ro/cine-sunt-de-fapt-gagauzi-cei-folositi-azi-de-rusia-pe-post-de-unealta-geostrategica-si-amenintare-permanenta-la-adresa-suveranitati-integritatii-teritoriale-a-r-moldova/>, accesat în data de 16 noiembrie 2016.

⁴⁴ Nicu Pârlog, *Găgăuzii: răătăciți prin istorie*, <http://www.descopera.ro/cultura/9145873-gagauzii-rataciti-prin-istorie>, accesat în data de 16 noiembrie 2016.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Mircea Brie, *Identity as Frontier...*, p. 374-375.

- Ana Maria (Ghimiș) Costea, “*National Preferences of the EU and NATO Member States at the Eastern Border. Study Case: Romania and Poland*”, doctoral thesis, Babeș-Bolyai University from Cluj-Napoca, 2015.
- Anastasia Cujba, Cristina Ejova, *Repere istoriografice și teoretico-conceptuale ale cercetării interesului național*, in *Studia Universitatis Moldaviae, Revistă Științifică a Universității de Stat din Moldova*, 2013, nr.3(63), p. 32-38.
- Andrei Manolescu, *Ungaria lui Orbán*, <http://dilemaveche.ro/sectiune/tilc-show/articol/ungaria-lui-orban>
- Andrew Moravcsik *Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach*, in *Journal of Common Market Studies*, 1993, vol. 31, issue 4, pp. 497-498.
- Constituția Republicii Moldova din 29.07.1994*, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/mo/md/md046mo.pdf>
- Curtea Constituțională: Limba de stat a Republicii Moldova este limba română*, în *Timpul.md*, 5 Decembrie 2014, <http://www.timpul.md/articol/curtea-constituionala-limba-de-stat-a-republicii-moldova-este-limba-romana-67053.html>,
- Dan Alexe, Alla Ciapai, *Chirilice, latine sau arabe? Sistemul de scriere e deseori un act politic*, <https://moldova.europalibera.org/a/chirilice-latine-sau-arabe-sistemul-de-scriere-e-deseori-un-act-politic/31431391.html>
- Dorian Furtună, *Teoria statelor mici și „socul identităților”*, http://adevarul.ro/international/europa/teoria-statelor-mici-socul-identitatilor-1_54cbaa85448e03c0fd1d9624/index.html
- Florin Poenaru, *Republica Moldova: complexul de superioritate al României*, <http://www.criticatac.ro/18342/republica-moldova-ca-sindrom/>
- Gábor Flóra, *Identitate și ideologie națională: o perspectivă socio-istorică*, in Balogh Brigitta, Bernáth Krisztina, Bujalos István, Adrian Hatos, Murányi István (coord.), *Identitate europeană, națională și regional. Teorie și practică*, Editura Partium, Oradea, 2011
- Hans Morgenthau, *Politica între națiuni. Lupta pentru putere și lupta pentru pace*, Iași. Polirom. 2007
- <https://www.agerpres.ro/politic-ex/2021/09/15/serbia-vrea-sa-consolideze-statutul-alfabetului-chirilic-si-identitatea-nationala--780150>
- István Bujalos, *Identitatea personală și națională în filosofia americană*, în Balogh Brigitta, Bernáth Krisztina, Bujalos István, Adrian Hatos, Murányi István (coord.), *Identitate europeană, națională și regional. Teorie și practică*, Editura Partium, Oradea, 2011, p. 79-91.
- Jelena Džankić, *Citizenship in Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Montenegro: effects of statehood and identity challenges*, Routledge, 2015
- Kenneth Morrison, *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*, Bloomsbury Publishing Plc, 2018

- Legea Nr. 691 din 27.08.1991 privind Declarația de independență a Republicii Moldova*,
http://istoria.md/articol/573/Declara%C5%A3ia_de_Independen%C5%A3%C4%83_a_Republicii_Moldova
- Legea Nr. 125 din 11.05.2007, *Legea privind libertatea de conștiință, gândire și de religie*, publicată în 17.08.2007 în Monitorul Oficial nr. 127-130, art. 546, disponibilă
<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=324889&lang=1>
- Mircea Brie, Daniela Blaga, *Identity rematch in the European space*, in Alina Stoica, Ioan Horga, Mircea Brie, *Cultural Diplomacy at the Eastern and Western Borders of the European Union*, Editura Universității din Oradea, 2015, p. 255-273
- Mircea Brie, Daniela Blaga, *Image of the Other: the Perspective on Ethnicity*, în Dana Pantea, Ioan Horga, Mircea Brie, *The Image of the Other in the European Intercultural Dialogue*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 2017, p. 91-109
- Mircea Brie, *European enlargement and new frontiers Central and Eastern Europe*, in *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Europaea, Cluj-Napoca*, LIX, 1, 2014, p. 113-130.
- Mircea Brie, *European enlargement and new frontiers Central and Eastern Europe*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Europaea, Cluj-Napoca*, LIX, 1, 2014, p. 113-130;
- Mircea Brie, *Identity as Frontier in Central and Eastern Europe. The Case of the Republic of Moldova*, în Mircea Brie, Alina Stoica, Florentina Chirodea (coord.), *The European Space Borders and Issues. In Honorem Professor Ioan Horga*, Editura Universității din Oradea/Debreceen University Press, Oradea/Debreceen, 2016, p. 359-381
- Mircea Brie, *Identity Revolution and Minority Emancipation: A Cause of the European Concert's Crash. Contemporary Analogues*, în Ioan Horga, Alina Stoica (coordonatori), *Europe a Century after the End of the First World War (1918-2018)*, București, Editura Academiei Române, 2018, p. 245-248.
- Mircea Brie, Ioan Horga, *Europa: frontiere culturale interne sau areal cultural unitar*, în *Moldoscopie*, nr. 3 (L), 2010, Chișinău, p. 123-143;
- Mircea Brie, Ioan Horga, *Le frontiere europee – espressioni dell'identità*, în *Transylvanian Review*, ISI Journal, vol. XXIII, supliment nr.1, 2014, p. 202-216;
- Nicolae Filipescu, *Nationalismul lui Viktor Orbán*, disponibil online
<https://revista22.ro/68/.html>
- Nicu Pârlog, *Găgăuzii: răătăciți prin istorie*, <http://www.descopera.ro/cultura/9145873-gagauzii-rataciti-prin-istorie>
- Ortodoxia.md, *Câte Biserici Ortodoxe avem în Moldova?*, <http://www.ortodoxia.md/2011/04/cate-biserici-ortodoxe-avem-in-moldova/>

- Petre Duțu, Cristina Bogzeanu, *Interesele naționale și folosirea instrumentelor de putere națională pentru promovarea și apărarea acestora. Cazul României*, Editura Universității Naționale de Apărare „Carol I”, București, 2010
- Radj Cărbune, *Identitatea națională a Republicii Moldova*, <https://radjcarbune.wordpress.com/2010/12/02/identitatea-nationala-a-republicii-moldova/>
- Recensământul Populației 2004*, Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ro&idc=295&id=2234>
- S. Huntington, *The Erosion of American National Interests*, in *Foreign Affairs*, Published by: Council on Foreign Relations, 1997, vol.76, no.5, p. 28-49.
- Serbia vrea să consolideze statutul 'alfabetului chirilic' și identitatea națională*, AGERPRES,
- Stelian Gomboș, *Mitropolia Ortodoxă Română a Basarabiei*, <http://www.crestinortodox.ro/religie/mitropolia-ortodoxa-romana-basarabiei-122930.html>,
- The law to be adopted: Cyrillic Alphabet mandatory*, https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2021&mm=08&dd=27&nav_id=111549
- Veronica Andrei, *Liderul sârbo-bosniac Milorad Dodik se joacă cu focul în Balcani. Amenințări la adresa NATO*, 28.10.2021, <https://m.ziare.com/international/bosnia-hertegovina-milorad-dodik-balcani-republica-srpska-1707411>

ETNOGRAFIE

PORTUL POPULAR ROMÂNESC VECHI DIN SATUL RÂPA REFLECTAT ÎN FOTOGRAFII DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX ȘI ÎN COLECȚIA SECȚIEI DE ETNOGRAFIE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Simona BALA*

THE OLD ROMANIAN TRADITIONAL COSTUME FROM RÂPA VILLAGE IN
LATE 19TH CENTURY PICTURES IN THE ETHNOGRAPHY COLLECTION OF
THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM

Abstract

By comparing old pictures with the costumes in the collection of Țării Crișurilor Museum, we have defined the specific features of the traditional costume in an area where the urbanization process began earlier than in other parts of Bihor County. The area we are talking about is in the south of Bihor County, in the plains along the Crișul Negru River stream. Apparently, it was one of the ways through which the influences from the Plain of Arad and the urban and Western influences, generally, have penetrated the area.

Keywords: *Holod ethnographic subarea; long coat; Tinca-type coat; Râpa; Borovsky Samu*

La originea acestui studiu se află preocuparea pentru surprinderea evoluției portului popular românesc, preocupare care s-a regăsit în colaborarea cu colega mea, muzeografa Gabriela Ananie, pentru a identifica diferite amănunte legate de îmbrăcămintea personajelor ilustrate în colecția de fotografii a secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor. Așa am intrat în contact cu fotografiile vechi scanate de Gabriela. Folosind tehnica modernă am putut observa elemente de decor, de ornamente care înainte nu erau detectabile cu ochiul liber și nici cu lupa. Asociind cele două preocupări am căutat să aflu amănunte despre imaginile înfățișate de fotografii ca documente etnografice și istorice¹. Astfel, am zăbovit asupra unei lucrări, de referință, mult citată și folosită pentru documentarea istorică în general, deoarece ilustrează

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: etnografie@mtariicrisurilor.ro

¹ Lucia Cornea, *Vechi ateliere fotografice din Oradea. Atelierul Lojanek János și atelierele succesoare*, în *Crisia XXX* / 2000, Oradea, p. 327-344

diverse aspecte ale Bihorului, inclusiv aspecte legate de vestimentația românilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Este vorba despre monografia județului Bihor apărută sub redacția lui Borovszky Samu, din 1901².

În monografia lui Borovszky, românii apar doar în câteva fotografii alb-negru. La pagina 222 este prezentat un bărbat bătrân³, [Foto nr. 1] iar la pagina 224 o tânără fată⁴ [Foto nr. 2], ambii din Râpa. Fotografiile provin din colecția lui O'sváth Pál. Acesta provenea din vechea familie Osvath amintită în documente pentru prima oară în 1522⁵; este născut în 04.01.1831, la 17 ani se înrolează infanterist în armata revoluționară maghiară ca infanterist participând la campanile din Banat și Ungaria de Nord, iar în 1881 devine notar în Sânmartinul de Beiuș, sat cu populație exclusiv românească, situație care l-a adus în contact direct cu românii⁶. Se spune despre el că a fost colecționar istoric, că a publicat mai multe cărți, iar în *Lexiconul lui Pallas* (apărut la Budapesta în 1893, în 16 volume) a redactat monografiile județelor Szabolcs și Szatmár (Satu Mare), în care a inclus informații prețioase. Nu am găsit nicio referire la colecția lui de fotografii, dar având în vedere că era recunoscut ca un colecționar și că monografia lui Borovsky a apărut în 1901, ne gândim că fotografiile care ne interesează pe noi au fost realizate cel mai târziu în 1901, sau chiar făceau deja parte din colecția lui O'sváth Pál, astfel ele pot fi anterioare anului 1901. Nu avem referiri la fotograf, dar pentru că în Oradea și în Bihor existau deja ateliere fotografice nu este exclus ca aceste două imagini să fi fost executate de vreun fotograf bihorean. La 1900 funcționau atelierele lui Munkácsi Lajos la Beiuș⁷, a lui Mérges Janos⁸ și Wolfel S&Co⁹ la Salonta. Tot în aceea perioadă activa apreciatul fotograf Békés Gyula¹⁰ renumit pentru imaginile sale care înfățișau păstori, conace moșierești din împrejurimile orașului Salonta¹¹ și care au și fost solicitate pentru a fi publicate în monografia lui Borovszky¹². Distanța dintre Beiuș și Salonta este de 66 km și cum la mijlocul distanței este situată localitatea Râpa oricărui fotograf din cele două centre urbane i-ar fi fost ușor să ajungă aici.

În rândurile care urmează voi da informațiile care apar în monografie despre localitatea Râpa, voi comenta pe rând fiecare imagine și voi compara piesele de

² Borovszky Samu, *Biharvármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1901. Originalul monografiei se păstrează în colecția de **carte vechi a Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor, nr. inv. 11340**

³ *Ibidem*, la p. 222 sub fotografie apare explicația: Rippai öreg paraszt, iar la cuprins la p. 672 scrie: „Rippai öreg paraszt. O'sváth Pál gyűjteményéből”

⁴ *Ibidem*, p. 224, sub fotografie apare explicația: Rippai Leány, iar la cuprins scrie: „Rippai leány. O'sváth Pál gyűjteményéből”

⁵ *Ibidem*, p. 43

⁶ *Ibidem*, p. 378. La p. 48 scrie: satul Sânmartinul de Beiuș a fost întotdeauna sat românesc, cu 74 de case și 362 locuitori în 1901. Actualmente sunt 71 de case locuibile și cu 260 locuitori (https://ro.wikipedia.org/wiki/S%C3%A2nmartin_de_Beiu%C8%99,_Bihor).

⁷ Lucia Cornea, *Vechi ateliere fotografice din Bihor*, în *Crisia XXXII-XXXIII*, 2002-2003, Oradea, 2004, p. 157. Munkácsi a furnizat câteva clișee pentru ilustrarea volumului lui Borovszky

⁸ *Ibidem*, p. 162

⁹ *Ibidem*, p. 163

¹⁰ *Ibidem*, p. 161: ce a deținut titlul de fotograf al curții arhiducelui Iosif

¹¹ *Ibidem*

¹² *Ibidem*, p. 160-161

vestimentație din ilustrațiile publicate în monografia lui Borovszky cu piese asemănătoare aflate în colecția noastră de port popular¹³. Trebuie să remarcăm faptul că achiziționarea pieselor ce constituie astăzi colecția de etnografie a început în anul 1964, iar pentru că în anii 60-70 încă se mai găseau obiecte vechi de vestimentație sau obiecte care au păstrat modelele de dinainte de 1900, considerăm a fi deosebit de remarcabil, ceea ce întărește caracterul de marcă identitară, socială, materială a costumului popular românesc.

La 1901, Râpa era o localitate românească cu 180 de case și 890 de suflete¹⁴. Cele două fotografii aferente acestui sat ilustrează un bărbat în vârstă și o tânără fată, ambii îmbrăcați în straie românești.

Bărbatul din imagine este îmbrăcat cu haine de iarnă, are suman, cojoc, cămașă, zădie care acoperă gacii și cizme. Pe cap are cușmă, părul pare a fi tuns și are mustață. Știm că după 1850 părul lung cu chici împletite în fața urechilor rămâne tunsoarea bătrânilor, tinerii purtând părul până la umeri, retezat pe frunte, ca apoi la început de secol XX tinerii să poarte părul scurtat. Vara se purta pălărie neagră de pâslă cu marginile late și ridicate, iar iarna bărbații purtau cușmă¹⁵, adică o căciulă din blană moale de oaie (bârcă).

Luând pe rând hainele observăm că sumanul este alb, așa cum erau marea majoritate a sumanelor purtate de țăranii români; aceste obiecte de vestimentație se confecționau din pănură albă obținută din lână de oaie țesută în casă de către femeile române. Se observă că sumanul este simplu, foarte puțin ornamentat, de genul celor care se numesc în zilele noastre „suman bătrânesc”¹⁶. Ornamentele părții din față se reduc doar la marcarea îmbinării clinilor și a gulerului; acesta, la rândul lui este simplu, cu o lățime aproximativă de 5 cm¹⁷. Din felul în care este îmbrăcat sumanul nu se pot vedea mânecile, doar o mică parte din ornamentația manșetei drepte este vizibilă.

Pornind de la această imagine și descriere am trecut la cercetarea sumanelor din colecția noastră, care provin din Râpa sau din satele de jurul acestei localități. Ceea ce am constatat este că sumanul achiziționat din satul învecinat cu Râpa are ornamente diferite față de detaliul din fotografie [Foto nr. 3]. Același decor îl regăsim la sumanul care provine din localitatea Forău [Foto nr. 4], aflată la o distanță mai mare de Râpa, la circa 30 km, dar foarte aproape, la circa 10 kilometri, de Șoimi și Suplacu de Tinca. Ceea ce înseamnă că aria de răspândire a acestui tip de sumane urmează cursul mijlociu al Crișului Negru.

În schimb sumanele achiziționate din localitățile Petid, Șoimi și Suplacu de Tinca, aflate la aproximativ 16, 21 respectiv 18 km de Râpa au ornamentele mânecilor apropiate de detaliul aflat pe mâneca bătrânului [Foto nr. 5, 6, 7 și 8].

¹³ Piese care vor fi descrise sunt cele care se văd, respectiv: sumanul, cojocul, cizmele, cușma, cărpa de spate, zădia.

¹⁴ *Ibidem*, p. 139

¹⁵ Nicolae Dunăre, *Modificări ale portului popular din valea superioară Crișului Negru în ultimul veac*, în *Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, editura Științifică, București, 1965, p. 105-107

¹⁶ Decorarea sumanelor s-a transformat pe parcursul secolului XX, astfel de la sumanul simplu de început de secol se ajunge la un suman decorat abundent la mijlocul secolului. Moment după care meșteșugul sumănărirului se stinge.

¹⁷ Lățimea gulerului este de aproximativ 5-6 cm la sumanele aflate în colecția noastră

Din informațiile aflate în arhiva secției de etnografie desprindem următoarele informații referitoare la sumanul cu nr. de inventar 7645¹⁸: este o haină de sărbătoare care se folosea pe timp rece; este cusut cu mâna din pănură albă din lână de oaie; a fost confecționat într-un atelier de sumănărit din localitatea Dumbrăvița și a aparținut lui Tirpe Niculaie născut în 1881. Piesa a fost achiziționată în 1974 de la o altă persoană decât celei căreia i-a aparținut și cel mai probabil pentru care s-a și executat sumanul. Observăm în acest caz o informație interesantă. La data achiziționării piesei, cu toate că proprietarul sumanului nu mai exista, haina lui, care de altfel ca toate piesele de vestimentație care se executau la comandă erau scumpe, exista încă în proprietatea familiei, ceea ce înseamnă că piesele valoroase, sărbătorești și scumpe se moșteneau în familie, contribuind la mărirea zestrei familiale¹⁹.

Sumanele cu nr. inv. 1301, 7666 și 7645 sunt aproape identice, cu toate că sunt și atât femeiești cât și bărbătești; iar sumanul cu nr. inv. 7665 este femeiesc și provine tot din Suplacul de Tinca, la fel cu cel bărbătesc cu nr. inv. 7666 și are o ornamentație care cuprinde toate elementele decorative de la toate sumanele menționate [Foto nr. 3-8].

Toate aceste sumane provin din aceeași arie geografică și au vechimea apropiată de cea a sumanului cu care este îmbrăcat bătrânul din Râpa, respectiv sunt datate în primii ani ai secolului al XX-lea. Spre deosebire de sumanul reprodus în monografia lui Borovsky observăm că au în plus o cusătură ornamentală amplasată de jur împrejur, iar decorul de pe mânecă se repetă pe clinii din față, marcând atât talia cât și buzunarele. Motivele ornamentale notate în fișa de evidență sunt: „tablă cu ghiară” și stelute. Sumanele comparate sunt contemporane, diferențele care există între ele se pot explica prin obișnuința de a individualiza prin mici detalii hainele, astfel încât atunci când oamenii se întâlneau la târguri să fie recognoscibili. O dată în plus regăsim haina ca o marcă identitară etnică, zonală²⁰.

Cămașă din imagine are guler răsfrânt și pumnarii mânecilordecorați. Pe valea superioară a Crișului Negru acest tip de cămașă pătrunde la începutul secolului XX, iar faptul că o regăsim la bătrânul din Râpa înseamnă că ea a pătruns mai întâi în zona de câmpie a Bihorului înainte de sfârșitul secolului XIX, astfel încât în jurul anului 1900 să fi devenit o piesă obișnuită. Prin acest amănunt putem devansa momentul de pătrundere a cămășii bărbătești cu guler răsfrânt, măcar pentru ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, poate chiar și mai înainte. Argumentez prin caracterul conservator al oamenilor în vârstă, aceștia nu preiau elemente de vestimentație noi, iar folosirea acestei cămăși de către bărbatul din imagine ne spune că aceste se obișnuise cu acest tip de cămașă, îl socotea reprezentativ pentru el, ceea ce plasează adoptarea cămășii cu guler răsfrânt înainte de anul 1900, cel puțin pentru subzona etnografică Holod.

¹⁸ Piesa a fost achiziționată de doamna Tereza Mozes în februarie 1974 și tot dânsa a întocmit și fișa de evidență

¹⁹ Valer Butură, *Evoluția portului popular în sectorul răsăritean al Munților Apuseni*, în AMET, 1959-1961, Cluj, 1963, p. 233

²⁰ Maria Bătcă, *Costumul popular românesc*, album editat de Centrul Național pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale, București, 2006, p. 50

În legătură cu ornamentarea pumnarilor bănuim că s-a respectat codul cromatic al vârstei și s-a folosit fir negru de bumbac (arnici) pentru realizarea motivelor geometrice²¹.

Pieșele comune reprezentanților satului Râpa sunt cizmele și cojocul.

Carâmbii cizmelor se văd a fi încrețiți, ceea ce înseamnă că pielea folosită la confecționarea cizmelor a fost moale, dar faptul că personajele apar așa încălțate denotă o stare materială apreciabilă²².

În fotografia care o înfățișează pe tânără, cojocul este mult mai vizibil. Ce știm despre acest tip de cojoc? Știm că se numea *cojoc de Tinca* sau *cojoc cu bumbălac*²³ și că aria lui de răspândire era subzona etnografică Holod²⁴. Acest tip de cojoc a dispărut demult, locul lui fiind luat de labreu (vestă). Ca și în cazul sumanelor, cojoacele erau piese vestimentare de sărbătoare, erau scumpe și se executau în ateliere, la comandă. Atelierele erau situate în centre urbane (în Tinca se confecționa acest tip de cojoc, după cum îi arată și numele) - sau chiar în satele aflate în imediata lor vecinătate - și furnizau cojoace pentru satele dintr-un anumit areal, respectându-se specificul ornamental al fiecărei subzone etnografice. Lipsa supraviețuirii cojoacelor se explică și prin obișnuința de a se îngropa mortul cu „cojocul care i-a fost drag”²⁵ dar și prin expunerea la diversele degradări provocate de agenți fizici, chimici, biologici și mecanici²⁶. Astfel modelele vechi de cojoace, din secolul al XIX-lea au dispărut, iar demersul de a le reconstitui cu ajutorul fotografiilor vechi și a pieselor aflate în colecțiile muzeale își dovedește utilitatea.

Comparând cojoacele aflate în colecția noastră cu cele din imaginile de la Râpa putem face următoarele observații:

1. cojocul era croit scurt un pic mai jos de talie, cu răscroiala gâtului înaltă, așa cum se obișnuia la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea la cojoacele de pe valea Crișului Negru²⁷;

2. era împrejmuț de o tivitură lată din blană neagră.

3. ornamentele dispuse pe *piepții cojocului* constau într-o împletitură de șnur în zig-zag intercalată cu șiruri de *bumbălaci*.

4. pe cojocul fetei am identificat un mic ornament floral brodat, efectuat cel mai probabil cu lână (bârcă, în graiul local).

Nu știm cum arăta spatele, dar presupunem că era cel puțin asemănător cu spatele cojoacelor aflate la noi în colecție. Cele șase cojoace aflate în colecția noastră datează

²¹ Pumarii cusuți cu arnici negru se numeau „sărbători”, ceea ce spune de la sine că portul cotidian, cămașa în cazul de față era simplă, neornamentată. Vezi N. Dunăre, *op.cit.*, p.105-119

²² Tereza Mozes, *Portul popular din nord-vestul României. Țara Crișurilor*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 2002, p. 110-111

²³ Derivate de la bumbi= nasturi (din maghiară gomb) nasturi realizați din diferite materiale – alamă, sticlă, mărgele sau piele lucioasă

²⁴ Tereza Mozes, *op. cit.*, p.103

²⁵ Maria Bocșe, *Țara Bihriei. Artă tradițională românească*, Editura Treira, Oradea, 2001, p. 261

²⁶ Ruxandra-Ioana Stroia, *Meșteșugul cojocăritului. Intervenții de conservare și restaurare*, în *Cibinium 2006-2008, II*, Sibiu, 2009, p. 232-242

²⁷ *Ibidem*, p. 241-272

din primii 20 de ani ai secolului al XX-lea, sunt executate în atelierul de la Tinca, iar ca dimensiuni sunt de mărimi apropiate. Croiul este scurt, depășind cu puțin linia taliei. Sunt descrise ca fiind efectuate din blană de oaie (sau miel); sunt împrejmuite cu aplicații de blană neagră; au ornament bogat pe piepții cojocului, bumbălacii (nasturii) fiind prinși între împletiturile de suitaș (șnur/șiret). Broderia cu motive florale („pene”) cusute cu fire de lână este repartizată pe fața cojocului, pe spate și pe liniile de răscroială cu scop decorativ și de întărire a îmbinărilor. Același scop îl au și aplicațiile de piele colorată ce sunt amplasate pe partea inferioară, pe lângă bordura de blană, pe partea de sus a spatelui și în partea de jos („țiroame”²⁸).

În subzona etnografică Chișineu Criș se purta un tip de cojoc asemănător, care inițial era procurat din Pâncota, care era un centru meșteșugăresc și un târg renumit. Cu timpul acest tip de cojoc a fost confecționat și în ateliere rurale, cum ar fi Șiclău sau Mișca, localitate de la care își împrumută numele, devenind cunoscutul *cojoc de Mișca*²⁹. În descrierea acestui cojoc, doamna Mozes notează asemănarea cu cojocul „cu bumbălacii” din Tinca, dar și deosebirile care constau într-o cromatică și ornamentație mult mai bogată [Foto nr. 15 și 16]

Cojoacele aflate la noi în colecție provin dintr-un areal mai mare mărginit de Dealurile Vestice la nord- est, defileul Crișului Negru la sud, extinzându-se spre Câmpia de Vest. Satele din acest areal sunt cuprinse administrativ în comunele: *Ceica* (cu satele: Bucium, **Ceica - nr. inv. 12357** [Foto nr. 14], Ceișoara, Corbești, Cotiglet, **Dușești - nr. inv. 6935 și 6936** [Foto nr. 10 și 11], Incești), *Holod* (cu satele: Dumbrava (vechea denumire: Mociar), Dumbrăvița, Forosig, **Hodiș - nr. inv. 3598** [Foto nr. 9], Holod, Lupoiaia, Valea Mare de Codru, Vintere), *Șoimi* (cu satele: Borz, Codru, Dumbrăvița de Codru, Poclușa de Beiuș, Sănnicolau de Beiuș, **Șoimi - nr. inv. 7647** [Foto nr. 13], Ursad, Urviș de Beiuș), *Căpâlna* (cu satele: Căpâlna, Ginta, Rohani, Săldăbagiu Mic, **Suplacu de Tinca - nr. inv. 7526** [Foto nr. 12]), *Tinca* (cu satele: Belfir, Girișu Negru, Gurbediu, **Râpa** [Foto nr. 1 și 2], Tinca). Punctul cel mai sudic al acestui areal îl avem în comuna Șoimi a cărui teritoriu administrativ urcă spre Munții Codru Moma. Satele din partea sudică a acestei comune sunt situate în zona deluroasă, submontană din sudul Bihorului, ele sunt despărțite de satele din județul Arad de Munții Codru Moma. Din acest considerent este firesc ca aici, influențele asupra portului să fi venit dinspre satele situate la nord. Punctul cel mai nordic al arealului îl reprezintă comuna Ceica, comună din care provin trei dintre cele șase cojoace ale colecției noastre. Am accentuat acest fapt deoarece aici, cojocul era în anii ‘60-‘70 ai secolului trecut o mare raritate, pentru că folosirea labreului se generalizase de multă vreme, ceea ce se reflectă foarte bine în colecția noastră – așa cum se vede în datele consemnate la sfârșitul acestui studiu. Pentru anii de început de secol XX, aria de răspândire a acestui tip de cojoc a cuprins întreaga subzonă etnografică Holod, iar faptul că în colecția noastră de port popular se regăsesc

²⁸ Informațiile provin din arhiva secției de etnografie

²⁹ Tereza Mozes, *Portul popular din bazinul Crișului Alb*, Oradea, 1975, p. 127

șase exemplare din acest tip de cojoc reprezintă o situație de excepție care i se datorează doamnei Tereza Mozes, întemeietoarea secției de etnografie.

Până la mijlocul secolului XX se obișnuia ca tinerilor să li se dea primul lor cojoc în momentul în care procesul de creștere era încheiat, până atunci purtau laibăre (veste) posibil într-un areal mai mare, acestea să fi fost confecționate din lână împletită sau din pânura folosită la confecționarea sumanelor³⁰. Cum pânura era țesută în casă și cum femeile se îngrijeau de hainele tuturor membrilor familiei, pare foarte firească această informație. Accederea într-o nouă categorie de vârstă, cea a feciorilor și a fetelor de măritat se reflecta în port și prin primirea primului cojoc, care era specific vârstei premaritale (cojoc fetesc sau cojoc fecioresc)³¹. Despre tânăra din Râpa, putem să spunem astfel, că intrase în categoria fetelor de măritat și că avea o situație materială bună. Chiar și în a doua jumătate a secolului XX, beiușenii îi apreciau pe cei din satele din zona Tinca, drept avuți, *gazde*, stare materială ce s-a oglindit în hainele de port, așa cum răzbate și din aceste fotografii din monografia lui Borovsky.

Pentru celelalte elemente de vestimentație: cămașa, poalele, „cârpa după cap” care nu se văd destul de bine nu putem decât să presupunem că se înscriau în specificul pieselor de port românesc de pe valea Crișului Negru, subzona Holod. Din cămașă se vede mâneca cu o manșetă și dantelă croșetată („fodă din cipcă”) sau ar putea fi colțișori croșetați aplicați pe pânză. La gât apare un ornament brodat colorat și cu aceiași colțișori ca la mânecă. Poalele sunt lungi, bogate, confecționate din mai mulți lați de pânză și ornamentate cu colțișori din cipcă aplicați la capătul pânzei. Aceste amănunte sunt confirmate de piesele noastre, caracteristic portului acestei zone sunt colțișorii croșetați, dantelele și volane bogate într-un rând sau chiar două. Cum Tinca era centru comercial și meșteșugăresc, este firesc ca înnoirile să fost adoptate mai întâi aici și în satele învecinate de pe valea Holodului și cursul mijlociu al Crișului Negru, așa cum este Râpa, și abia apoi în localitățile mai îndepărtate din zonă. Dar și dispariția portului popular, abandonarea lui a urmat acest parcurs, așa cum se întâmplă de altfel în toate zonele expuse diverselor influențe etnice, comerciale. Înnoirile agreate de românce se văd în preluarea materialelor de proveniență industrială pe care le integrează în costumul lor. De sub cojocul tinerei se vede baticul mare, „cârpa după cap” tot din material industrial, probabil de mătase, care alături de zadie sunt indicii ale stării materiale ale tinerei. Zadia tinerei din Râpa este bogată, croită dintr-o singură bucată, dintr-un material industrial, lucios încrețit în talie; este mărginită de o dantelă subțire de industrială lată de peste două degete³². Fiind piese ce se cumpărau, nu erau accesibile oricui. Tânăra din Râpa ne transmite mesajul că este bogată. Faptul că în fotografia aceasta, tânăra din Râpa are zadia și cârpa după cap din material industrial atestă faptul că pătrunderea țesăturilor

³⁰ Informator: Moț Maria, Lazuri de Roșia, nr. 65, n. 1935

³¹ Maria Bocșe, *op.cit.*, p. 260

³² Informator: Nicoraș Catalina, din Valea de Jos, nr. 112 (1929-2006) : „alea de la Tinca și de la Talpoș tăte erau cu zadie de mătăsă, că erau găzdăcoale”. Aprecierile sunt confirmate de mentalitatea colectivă și o regăsim în folclor: „Fetele din Lăzăreni / poartă poalele cu pene / și zadii di mătăsă / la feciori îs lăcomoase”.

industriale și folosirea lor este mai veche decât primele două decenii ale secolului XX sau cel puțin pentru satele din vecinătatea Tincăi, putem afirma cu certitudine că dacă ele se foloseau la 1900-1901, trebuie să fi fost un obiect comercializat măcar în ultimul deceniu al secolului XIX.

În prima parte a secolului XX, regăsim același indicator al stării materiale în costumul feminin de sărbătoare de pe valea Crișului Alb, în special în subzonele etnografice Ineu și Chișineu Criș³³. Acesta impresionează prin somptuozitate, fiind o paradă de piese scumpe. Ne referim la aceste cârpe de dimensiuni mari, înconjurată de franjuri lungi, ce se îmbrăcau peste cămașă, și se înnodau la spate, peste care se mai îmbrăca „cojocul inundat de broderii”³⁴. Dacă în subzona ineană zadia de mătase se purta peste vechea „zadie din față”, aleasă în război – ca expresie a bogăției, în subzona Chișineu Criș știm că zadia veche³⁵ a fost eliminată de zadia de mătase, aceasta rămânând ca piesă integrată, asimilată în portul feminin.

Tânăra are pe mână un ștergar, o *felegă de brâncă*, din pânză țesută în casă, cu ornamente geometrice, „alese în degete la cele două capete”³⁶ ce se purta pe mână, la sărbători; personajul din imagine are capul descoperit așa cum purtau fetele, cu părul prins în coadă împletită, iar când mergeau la biserică își acopereau capul cu această *felegă de brâncă*³⁷.

Ipostaza în care este înfățișată tânăra este una de sărbătoare, care impune o îmbrăcăminte deosebită, aleasă condiție ce este îndeplinită prin toate piesele ce compun costumul tinerei din Râpa.

Pentru o analiză a pieselor de port din pânză este necesară o documentară mult mai amplă, care trebuie să combine analiza obiectelor din colecția noastră cu eventualele obiecte care mai sunt în teren și la modul obligatoriu este necesară o documentare foto cu poze vechi, de familie pentru a putea surprinde evoluția portului popular românesc din această subzonă. Din unele localități din zonă nu avem decât o piesă, de exemplu: din Husasău de Tinca avem doar sumanul cu nr. inv. 4450, din Forău la fel, doar sumanul cu nr. inv. 5601; din Hodiș avem cojocul cu nr. inv. 3598 și 10 piese (labreu, poale, cămăși, zadie și batic); din Petid avem sumanul cu nr. inv. 1301 și două piese (poale); de la Șoimi avem sumanul cu nr. inv. 7645 și cojocul nr. inv. 7647 și 9 piese (poale, zadii și cămăși); din Suplacu de Tinca avem 2 sumane cu nr. inv. 7665 și 7666 și cojocul cu nr. inv. 7526 plus încă 7 piese (poale, zadii și cămăși); din Ceica - pe lângă cojocul cu nr. inv. 12357 mai avem 47 piese (3 sumane, 3 labree, poale, zadii, gaci și cămăși); din Dușești – pe lângă cele două cojoace cu nr. inv. 6935 și 6936 mai avem 92 de piese (5 sumane, 12 labree, 5 cămăși bărbățești, 1 pereche de gaci, restul doar cămăși, poale și zadii femeiești).

³³ Tereza Mozes, *Portul popular din bazinul ...*, p. 109-128

³⁴ *Ibidem*, p. 109

³⁵ *Ibidem*, p. 127

³⁶ Tereza Mozes, *Portul popular din nord-vestul ...*, p. 117

³⁷ Informator: Nicoraș Maria, din Valea de Jos, nr. 112 (1936-2021)

Analiza evoluției portului din subzona etnografică Holod va face obiectul altei lucrări.

Putem spune că subzona etnografică Holod prin legăturile directe cu zona de câmpie a Aradului, a fost un culoar de pătrundere a influențelor moderne, de preluare a influențelor occidentale, de abandonare a portului tradițional, mult mai devreme decât în restul zonei etnografice Crișul Negru, iar reconstituirea lui se poate face prin combinarea cercetării muzeografice cu documentarea fotografică.

Foto nr. 1: Bătrân din Râpa

Foto nr. 2: Fată din Râpa

Foto nr. 3 Suman femeiesc din Husasăul de Tinca, achiziționat în anul 1969

Foto nr. 4: Suman femeiesc din Forău, achiziționat în anul 1970

Foto nr.5: Suman femeiesc din Petid, achiziționat în 1966

Foto nr. 6: Suman bărbătesc din Șoimi, achiziționat în anul 1974

Foto nr.7: Suman femeiesc din Suplacu de Tinca, achiziționat în anul 1974

Foto nr.8: Suman bărbătesc din Suplacu de Tinca, achiziționat în anul 1974

Foto nr. 9: Cojoc femeiesc (cu bumbălaci), Hodiș (j. Bihor)

Foto nr. 10: Cojoc bărbătesc cu bumbălaci, Dușești (j. Bihor)

Foto nr. 11: Cojoc femeiesc (cu bumbălaci), Dușești (j. Bihor)

Foto nr.12: Cojoc bărbătesc cu bumbălaci, Suplacu de Tinca (j. Bihor)

Foto nr. 13: Cojoc bărbătesc cu bumbălaci, Șoimi (j. Bihor)

Foto nr. 14: Cojoc bărbătesc cu bumbălaci Ceica

Foto nr. 15 : Cojoc femeiesc Sepreuş (j. Arad)

Foto nr. 16 : Cojoc (Cheptar) femeiesc Mişca (j. Arad)

CÂTEVA RITURI DE ÎNTEMEIRE A AȘEZĂRILOR ȘI A FAMILIEI PĂSTRATE ÎN FONDURI DOCUMENTARE DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX

Ioan TOȘA*

SOME FOUNDATION RITUALS OF THE SETTLEMENTS AND THE FAMILY,
PRESERVED IN DOCUMENTARY FUNDS FROM THE END OF THE 19TH
CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The author shows that, according to people's beliefs, some settlements are: very old without knowing who founded them, others were founded by elders, by families who left their home town for various reasons, by large landowners to have workforce on their state and by the authorities. Next, the ways of establishing the territory belonging to a locality and how to delimit it from the territory of the neighboring locality are being presented. After that, the rites of founding the family and the house are described.

Keywords: *elders, wedding, family, the village gate, settlement*

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm câteva aspecte privind riturile de întemeiere surprinse în unele fonduri documentare de la sfârșitul secolului al XIX-lea și din primele decenii ale secolului XX, insuficient valorificate până în prezent¹. Aspectele pe care dorim să le prezentăm se referă la întemeierea așezărilor rurale, a familiei și a gospodăriei tradiționale. Localitățile din care provin aceste

*Muzeul Etnografic al Transilvaniei; e-mail: ioantosa@gmail.com

¹ Este vorba de răspunsurile trimise la chestionarele: *Obiceiurile juridice ale poporului român* (1877) a lui B. P. Hașdeu, trimise din 4 localități din județul Bacău: Doftana, de învățătorul I. Climescu, Nădiș, de învă. I. Curpăr, Brusturoasa, de învă. C. Petrov, Berzunt de învă. D. Pătu (H.1877), *Chestionarul juridic* (1938) a lui Ion Mușlea trimise din: I. Stolniceni Prăjescu, jud. Bacău de Vasile Pelin învă., Cojmănescu jud. Mehedinți de Dem Păsărescu învă., Șicula, jud. Arad de Avram Borcuția Cercel - plugar, Târșia, com. Brusturi, jud. Baia, de Olivia Sturzu, învă. Moșiș, com. Boroaia, jud. Baia, de V. A. Petroaei, învă. și Rotunda Liteni, jud. Baia, de Elena Grigore învă. (Muslea, 1938), completate de cele trimise și la chestionarele *Programa pentru adunarea datelor privitoare la limba română* (1884) a lui B. P. Hașdeu, (H.1884), *Chestionariu despre tradițiunile istorice și anticități ale țărilor locuite de români (partea I-a 1893)*, a lui N. Densușianu, (D.1893), *Casa* (1926) a Muzeului limbii române din Cluj, (Casa, 1926)

informații sunt menționate și în lucrările lui Ion Mușlea, Ovidiu Bîrlea², Adrian Fochi³ și Ioan Toșa⁴.

La mijlocul secolului al XIX-lea, ca urmare a desființării iobăgiei, s-a finalizat procesul de constituire și recunoaștere oficială a așezărilor rurale a satului ca unități social teritoriale, individualizate printr-un toponim, formate dintr-un număr variabil de gospodarii dispuse în cadrul unei rețele de căi de comunicație și unui teritoriu utilizat ca spațiu ocupațional de către locuitori.

Elementele definitorii ale unui sat erau toponimia și familiile. Toponimia în majoritatea cazurilor era strâns legată de întemeierea așezării și oferea informații importante privind întemeietorii și locul acestora. Așezările și-au luat numele după:

- persoane cunoscute: „Almăjul Moșneni a fost înființat de Barbu Bălmăjeau un român venit din părțile Almăjului pe timpul lui Radu Negru”; „Bârca, sat înființat de Berculescu, un cioban foarte bogat care s-a așezat cu târlele de oi aici, apoi și-a făcut bordeie și au venit alți locuitori, formând un sat”; „Bucovăț care și-a luat numele de la Bucov hoțul, un tâlhar vestit”. „Coțofenii din Dos și din Față întemeiat de spătarul Mihail Coțofeanu”; „Gângiova fondată de ciobanul Gângui Iovan care venea cu oile de la Munte aici”; Mălăești fondată de bătrânul Mălăescu de la care și-a luat numele; „doi frați numiți Vârtoși au venit din spre munte și s-au așezat aici unde au format satul Vârtopu”;

- familii diferite: „Lipovul și-a luat numele de la ungurenii veniți din Lipova care au fost primii locuitori și au format Lipovul Unguresc apoi Lipovul Românesc”; „Segarcea înființată de câteva familii de olteni veniți din Segarcea de Olt”⁵;

- numele locului: „numele localității Carpenul îi vine de la carpenii care creșteau pe aici”; „Căpreni își trage numele de la Valea Caprei care curge pe aici”; „Ciutura și-a luat numele de la pârâul Ciuturica”; „Măceșul îi vine numele de la pădurea de măceși din apropiere”; „Salcia se numește așa pentru că primul locuitor și-a făcut bordeiul lângă o salcie”; „Scăești și-a luat numele de la scaii care cresc în abundență pe valea largă a Jiului”; „Siliștea Crucii înființată de câteva familii din satul Ciorou Vechi care au venit și s-au așezat împrejurul unei cruci”⁶.

Familiiile erau elementul cel mai important, numărul lor determina statutul de cătun, sau sat. „Satul se deosebește de cătun prin numărul populației, de-i populație măricică se numește sat și din contră cătun” (Nadișa, Bacău, H. 1877), iar starea materială și calitățile sau defectele membrilor familiilor contribuiau la creșterea sau scăderea prestigiului localității și teritoriul ale cărui mărime și calitate determina situația materială a familiilor componente.

² Ion Mușlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului din răspunsurile la chestionarele lui B. P. Hașdeu*, Editura Minerva, București, 1970

³ Adrian Fochi, *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea*, Editura Minerva București 1976

⁴ Ioan Toșa, *Casa în satul românesc de la începutul sec. al XX-lea*, Editura Supergraph, Cluj-Napoca, 2002

⁵ Dr. Ch. Laugier, *Sănătatea în Dolj*, Craiova 1910 s.v.

⁶ *Ibidem*

În funcție de numărul familiilor componente, așezările rurale erau numite cătune sau sate. Cătune erau așezările compuse dintr-un număr mic de familii (20-100), înființate de un strămoș comun. „Când se înființa un cătun de 3-4 case se înființa un neam, pentru că fiecare moșnean făcea case copiilor în jurul casei bătrâne”⁷, de un număr mic de familii „cică familiile din satul acesta, pe vremea când s-o făcut cătunul, o fost puține și le-o zis puținei, de le-o rămas până azi numele de Puținei”⁸, sau de mari proprietari interesați de a avea forță de muncă pe moșiile lor.

În situația în care cătunele au fost înființate de marii proprietari, familiile erau aduse din mai multe localități și aparțineau la mai multe neamuri. Proprietarul moșiei stabilea terenul pe care să se așeze aceste familii, iar „pământul de arătură și fânețele se împărțeau în fiecare an, fiecare luând cât putea munci și din toate dădeau dijmă” (Argetoaia, Dolj, D. 1893).

Urmașii acestor familii primeau loc de casă, când se căsătoreau, tot de la marii proprietari. Acolo unde oamenii au găsit condiții favorabile desfășurării ocupațiilor de bază numărul familiilor din crânguri și din cătune a crescut dând naștere unei așezări mai mari, satul.

Satul era comunitatea rurală formată dintr-un număr mai mare de familii care avea și instituții social culturale (biserică, școală, primărie, cimitir) ce asigurau instrucția și pentru locuitorii crângurilor și a cătunelor aparținătoare.

După desființarea iobăgiei, în zonele montane a apărut o formă nouă de așezare, crângul, format dintr-un număr mic de familii (2-20 familii) descendente dintr-un strămoș comun care s-au mutat din localitatea natală și și-au ridicat gospodărie pe o proprietate mai mare din hotar, pentru a o exploata mai ușor.

Prin împărțirea proprietății între urmași, alături de gospodăria mamă, au apărut gospodăriile noi ale copiilor, dând naștere la mici așezări, ce se identificau prin patronimul familiei mamă.

Crângurile aparțineau, din punct de vedere administrativ și cultural, de localitatea matcă, abia după prima generație de locuitori, în crânguri apărea prima instituție culturală, cimitirul propriu. Satul era comunitatea rurală formată dintr-un număr mai mare de familii care avea și instituții social culturale (biserică, școală, primărie, cimitir) proprii ce asigurau instrucția și pentru locuitorii crângurilor și a cătunelor aparținătoare.

Potrivit credințelor populare așezările:

- sunt foarte vechi, din totdeauna: „oamenii bătrâni spun că noi am fost aici din totdeauna de pe vremea moșilor și strămoșilor” (Novaci, jud. Gorj, D.1893), de pe vremea uriașilor „de pe vremea piticilor pe care bătrânii îi numeau oamenii sălbatici” (Almaju, Dolj, D. 1893). Uriașii, ca „locuitorii al acestor teritorii înainte de apariția oamenilor” (Traian, Covurlui, D. 1893). Credința potrivit căreia așezarea este foarte

⁷ H. P. Stahl, *Triburi și sate din sud estul Europei*, Colecția Paideia, București, 2000, p. 116

⁸ *Grăul Nostru. Texte din toate părțile locuite de români publicate de I. A. Candrea, Ov. Densușianu, Th.D. Speranția*, București 1906, p.151

veche, asociată și cu povestea fetei de uriaș, a fost menționată într-un număr mare de localități de pe întreg teritoriul României⁹;

- au fost înființate de moși. Moșii erau, potrivit credințelor populare, oștenii viteji care au fost înzestrați cu pământ de către unii Domni pentru serviciile aduse: „un om făcea o vitejie în război și ca răsplată i se da de la Vodă o bucată de pământ de veci cu drept de a o stăpâni el și urmașii săi și-i dădea și hrisov la urmă. Bucata de pământ era mai mare sau mai mică, după vitejia ostașului. El împărțea pământul între fii săi și toți deveneau moși” (Podul Iloaiei, Iași, D.1893). Fii moșului au devenit bătrânii neamului, care au dat naștere satelor de moșneni sau răzeși și spițelor de neam: „pe spiță se vede în ce chip s-a împărțit pământul, luând butucul, sau cel întâi bătrân și împărțindu-l după cum acel tată a avut copii, în spiță se vede câți bătrâni erau înainte în sat și cum s-a împărțit pământul între copiii lor” (Nadișa, Bacău, H.1877).

Cunoașterea spiței de neam era foarte importantă în rezolvarea neînțelegerilor care apăreau uneori între urmași: „noi suntem răzeși, tata o avut 24 prăjini de pământ și l-o împărțit la patru feciori și acum trebuie să ne judecăm că cela o luat mai mult, acela mai puțin”¹⁰ și pentru cunoașterea statului social al ascendenților diferitelor familii din cadrul unei comunități.

Cei care întemeiau satele pe pământul primit, ca danie de la Domn pentru serviciile aduse țării, se numeau moși și după ei se numea satul.

Printre conducătorii de oști care au făcut danii, cel mai des menționați au fost: împăratul Traian, Negru Vodă și Stefan cel Mare.

Despre împăratul Traian se credea că a fost întemeietor de sate în județele Brăila (Bordei Verde, D.1893), Dolj (Argetoaia, Florești, D.1893), Gorj (Albeni, Bălănești, D.1893), Ialomița (Eliza Stoienești, D.1893), Vâlcea (Broșteni, Costești, D.1893) și Romanați (Brastavățu, D.1893).

Împăratul Traian, potrivit credințelor populare, a fost „un viteaz mare ce avea un cal cu copitele mari ca țestul, potcovite cu potcoave de argint, cu care „a venit de la Roma sărind cuculul peste Dunăre, copitele calului se văd și acum pe malul Dunării” (Florești, Dolj, D. 1893) sau peste podul făcut de el la cererea surorii sale¹¹. Traian a

⁹ „În vremurile vechi pământul era locuit de uriași. Fata celui mai din urmă uriaș a găsit un om cu plugul cu patru boi pe câmp, l-a luat în poală cu plugul și cu boii cu tot și l-a dus la tatăl ei care era orb zicând: Am găsit un om din cei care ne vor moșteni pământul. Tatăl ei i-a zis: adă-l să-l pipăi și eu. Fata știind că omul va putea fi strivit de degetele uriașului nu l-a dat pe el ci fierul plugului. Uriașul pipăind fierul l-a îndoit într-o parte și-n alta zicând tot, tot e ceva, are oarece tărie” (Voinești, Dâmbovița, D1893). „O dată o copilă de uriaș a găsit un plug cu șase boi și doi oameni ce arau la câmp. Ea i-a luat în poală, boii oamenii și plugul, pre toți și s-a dus cu ei la mama ei zicând: Uite mamă, am găsit niște gândaci ce scurmă pământul. Mama ei i-a zis: du-te mamă și-i du unde i-ai găsit că avem să perim noi și au să iasă aceștia să trăiască pe lume” (Braniște, Covurlui, D.1893.).

¹⁰ *Grăul Nostru*, Cursăști, Vaslui

¹¹ „Traian a avut o soră nemaipomenit de frumoasă pe care a vrut s-o ia de soție. Sora acceptă cu condiția ca Traian să facă un pod peste Dunăre în locul indicat de ea. Traian face podul și într-o zi pe când se plimbau pe pod, când ajung la mijlocul lui se opresc, iar sora strigă soldaților Trăiască împăratul Traian și părintele vostru care a făcut acest pod ce va trăi peste veacuri, după care se aruncă în Dunăre” (Eliza Stoienești Ialomița D.1893)

venit „de la Roma cu oaste mare și a bătut pe uriași, soldații lui au rămas pe locul acesta și din ei ne tragem noi” (Bordei Verde, Brăila, D. 1893)

Negru Vodă a fost menționat că a făcut danii vitejilor săi județele Argeș (Păduroi, D.1893), Brăila (Batogu, D.1893), Dolj (Florești, D.1893) și Olt (Priseaca, D. 1893).

Despre Negru Vodă se credea ca „a cucerit pământul de la uriași” (Batogu, Brăila D. 1893), de la daci: „Negru Vodă a venit de la Roma cu ostașii săi, cu caii potcoviți de-a înduratele ca să nu cunoască dacii urmele pe unde au venit și 17 ani s-a bătut până i-a răzbit pe daci. Pământul l-a dat Negru Vodă ostașilor lui care n-aveau femei și le-a adus Negru Vodă femei de la Roma” (Florești, Dolj, D. 1893) sau de la tătari „Strămoșii noștri au venit aici mai întâi ca panduri cu Negru Vodă și după ce Negru Vodă a biruit pe tătari și i-a gonit peste Dunăre, a lăsat în locul tătarilor o parte din pandurii săi la care le-a dat voie să muncească pământ ori cât ar putea fiind scutiți de dajdie” (Priseaca, Olt, D. 1893)

În unele localități din județele: Bacău (Dărmănești, D.1893), Dorohoi (Târnauca, D.1893), Tecuci (Poiana, D.1893), Vaslui (Gârceni, Ipatele, D.1893) era credința că Ștefan cel Mare a fost cel care a făcut danii vitejilor lui: „un viteaz a lui Ștefan cel Mare a primit pentru multele-i vitejii o mare porțiune de pământ în aceste locuri, unde s-a stabilit și și-a făcut locuință și fiind singur și neputând trăi a chemat pe mai mulți din ostașii cu care a făcut el armata de a se așeza pe acel loc. Acel viteaz s-a numit Gârceanu și de la el și-a luat numele satul” (Gârceni, Vaslui, D. 1893).

Cei care primeau pământ ca danii de la Domn se numeau moși, iar fii lor au devenit bătrânii neamului care au dat naștere satelor de moșneni sau răzeși și spițelor de neam: „La noi în Nadișa a fost un soldat cu numele de Ioan Badișu care făcând vitejie în armata lui Ștefan Vodă cel Mare i s-a dat proprietatea udată de o apă care astăzi este locuită de vreo 12 sate și după el i-a dat numele Nadișa. Acesta a avut doi fii, a împărțit proprietatea lui în două și a așezat un fiu lângă dânsul, iar pe altul în altă parte și în sfârșit din fiii și nepoții lui s-au făcut mai multe împărțeli care în urmă s-au numit cutare parte după bătrânul cutare. Astăzi se pomenește bătrânul Ionașcu, bătrânul Giurgiu, Stănilă de Sus și de Jos, Drăgăstan și alții, acestea sunt numirile cu care răzeșii știu în ce parte și în ce loc își are șurina” (Nadișa, Bacău, H. 1877).

Unele așezări au fost întemeiate de un grup de oameni plecați din locurile de baștină din cauza:

- unor molime: „înainte vreme pe locul unde este satul Titulești era o pădure mare. Un om de la Săveni de peste Olt a plecat cu toți cei din casă și cu alți vecini de ai lui de frica ciumei și s-au așezat în mijlocul pădurii făcându-și bordeie” (Titulești, jud. Olt, D.I.);

- foaM.E.T.ei: „fiind foaM.E.T.e mare în Ardeal și fiind supărați românii acolo parte din ei au trecut munții așezându-se aici” (Tătăruși, Suceava, D. 1893.); „satul s-a întemeiat de către oamenii din Râpa din țara Ungurească în timpul când acolo era foaM.E.T.e mare de se hrăneau oamenii cu scoarță de copaci. Drumul lor a fost de-a dreptul peste munți și s-au așezat prin păduri unde au început a lăuzi pădurea și a-și face loc de casă și arătură” (Dolhești Mari, Suceava, D.1893);

- asupririlor suferite în vechile așezări¹²: „satul a fost întemeiat pe la 1780 de locuitorii români veniți din Ardeal, acolo trăiau rău cu ungurii și de aceia au fugit” (Valea Popii, Muscel, D.1893); „cu vreo 200 ani înainte strămoșii noștri au venit din Ardeal fiind necăjiți acolo” (Muntenii de Sus, Vaslui, D.1893.); „satul s-a întemeiat venind oamenii din Bucovina din cauză că acolo îi luau la meliței și aici dacă veneau nu-i întreba nimeni de nimic” (Drăghița, Roman, D. 1893); „satul s-a întemeiat fiind oamenii alungați din satul lor de un boier numit Mavru care fără drept le-a răpit moșia și oamenii nemaiputând suferi asupririle lui s-au retras aici din acel sat” (Mânjești, Vaslui, D.1893).

Despre unele așezări se credea ca au fost înființate de oameni care căutau locuri de muncă: „satul a fost înființat acum 150 de ani de românii veniți din Cordon care s-au angajat să facă boieresc” (Basarabi, Suceava, D. 1893) sau ca au fost înființate de marii proprietari pentru a avea brațe de muncă pe moșiile lor: „se afla un boier care era stăpân pe o întindere mare de pământ și având nevoie de oameni a zvonit că ori cine va voi să vină pe aceste locuri îi va da loc de casă și lemn trebuitor pentru clădiri” (Bosanci, Botoșani, D.1893); „boierul moșiei a dat veste în toate părțile că aceia care vor veni pe moșia lui li se va da loc și lemn trebuitor pentru facerea caselor, iar vitele lor vor fi slobode pe toată moșia” (Păușești, jud. Iași, D. 1893I.).

Unele sate din Muntenia au fost înființate de ciobanii care s-au stabilit întâi cu târlele în anumite locuri, după care au venit și alții și s-au așezat acolo: „un cioban foarte bogat s-a așezat cu târlele de oi aici, apoi și-a făcut bordeie și după el au venit și alții care au ocupat terenurile cât au vrut ei, formând satul Bârca” (Bârca, Dolj, D. 1893).

Unele localități s-au format ca urmare a mutării locuitorilor din vechile locații din diferite motive:

- pentru o locație mai bună: „satul s-a format din locuitorii a două sate, Siliștea și Ciocmani, între care s-a așezat, pe vremuri, o tabără de ruși care aveau străji sau caraule, în care după plecarea rușilor s-au așezat în locul lor”¹³, „bătrânii spun că satul e format prin strămutarea a 15 locuitori din satul Cioara Radu Vodă, care e foarte vechi, aici și-au păstrat numele de Cioara și Doicești după numele proprietarului” (Cioara Doicești, Brăila, D.1893); „cu vreo doi secole în urmă robii Mănăstirii Neamțului înmulțindu-se așa de tare încât nu aveau loc unde să se așeze în mănăstire, starețul a poruncit să iasă cu femeile, cu copiii și cu tot avutul lor și să se așeze pe câmpia din apropiere, între apele Ozanei și Nemțșor” (Nemțșor, Neamț, D. 1893).

- din cauza unor inundații, un număr mare de așezări au fost nevoite să se mute din vechile vetre din cauza unor calamități naturale, în special inundații: „mai înainte cu trei veacuri satul s-a numit Ostrea și era aproape de Olt. Și când a venit Oltul mare a

¹² „...cu vreo 200 ani înainte strămoșii noștri au venit din Ardeal fiind necăjiți acolo” (Muntenii de Sus, Vaslui, D.1893.); „satul s-a întemeiat venind oamenii din Bucovina din cauză că acolo îi luau la meliței și aici dacă veneau nu-i întreba nimeni de nimic”, (Drăghița, Roman, D.1893.); „satul s-a întemeiat fiind oamenii alungați din satul lor de un boier numit Mavru care fără drept le-a răpit moșia și oamenii nemaiputând suferi asupririle lui s-au retras aici din acel sat” (Mânjești, Vaslui, D.1893).

¹³ Dr. Ch. Laugier, *op. cit.*

înecat casele și toate locurile oamenilor și ei de frică au fugit sub coastele dealului unde era o cârciumăreasă, urâtă grozav, pe care o chema Voica și fiind prea urâtă nu-i ziceau Voica, ci Mândra și după ea a rămas numele satului de Mândra” (Slobozia, Mândra, Teleorman, D. 1893). Acest cătun a fost așezat pe vale până în 1864, când râul Cricov, venind prea mare, a înecat și dărâmat toate casele din acel cătun și locuitorii care au scăpat și-au construit casele mai pe dealuri (Mănești, Prahova, D.1893.).

- de teama cotoptitorilor, locuitorii erau nevoiți să-și părăsească casele și să se adăpostească prin păduri: „când veneau limbile păgâne în țară fugeau în păduri cu o parte din averile lor, iar parte le ascundeau în gropi” (Almăjul, Dolj); „o parte din locuitorii satului Cioroiul vechi care a fost pustiit de turci, au fugit prin 1812 și au întemeiat și satul Galiciuica”¹⁴; „spun bătrânii că satul Davidești nu era pe locul unde se află astăzi ci pe malul stâng al pârâului Argeșel și că în noaptea de Paști, când toată lumea era la biserică, au venit turcii dând foc satului și omorând parte din populație, iar parte din ea ducând-o în robie, scăpând numai un cioban numit David și o fată ce erau cu vitele în pădure. Când aceștia au venit în sat și l-au găsit pustiit, n-au mai avut curajul a sta aici, au trecut Argeșelul și și-au așezat locuința în mijlocul pădurii unde atât din urmașii lor cât și din alții veniți din alte locuri mai nesigure au format satul ce se cheamă Davidești” (Davidești, jud. Muscel, D. 1893). În timpurile vechi pe malul stâng al râului Bârlad era satul Blăjeșișii din cauza deselor năvăliri a tătarilor și turcilor s-au mutat pe partea dreaptă într-o pădure seculară” (Tg. Ivești, Tecuci, D. 1893); „Vechiul sat Borlești a fost pustiit de tătari. Cam după Ștefan cel Mare câți locuitori au rămas s-au retras la vest, au tăiat pădurea seculară și cu încetul și-au făcut case și loc de arătură. Vatra satului vechi poartă și astăzi numele de țințirim, a fost aici o biserică, acum e loc de arat” (Borlești, Neamț, D. 1893); „Înainte de a fi aici acest sat a fost altul pe locul numit siliște, pe șesul pârâului Cutiga ce se varsă în Vasluiet. Acest sat era un sat foarte mare de răzeși, cu clădiri mari cu biserică veche de lemn și era înconjurat de vii. Și a dat Dumnezeu că vin turcii să se bată cu rușii, ar fi vreo 70-80 ani de atunci, la noi a fost război mare atunci și bieții oameni și-au lăsat casele și viile și au fugit în codrii cei mari pentru a se ascunde. După război întorcându-se oamenii au găsit satul prădat. Ei au hotărât să-și mute satul de acolo într-o fundătură din pădurea de alături, unde mai înainte se găsea un cioban cu oile, Mircea de la care și-a luat numele satul” (Mircești, Vaslui, D.1893).

Pentru reînființarea satelor distruse de cotoptitori, oamenii alegeau alte locații, ferite de „drumurile, pe care umblă păgânii” (Vișina, Vlașca, D. 1893), preferând pădurea „unde acei păgâni nu intră” sau unele locuri mai izolate. „Geaca înainte a fost departe de acest loc unde au avut și biserică pe care au aprins-o tătarii, fiind biserica plină de lume, partea aceia de hotar se cheamă și astăzi după biserică” (Geaca, jud. Cluj).

Autoritățile, în dorința de-a administra mai bine un teritoriu locuit de oameni care trăiau în case așezate de preferință departe de drumuri, în apropierea munților și a pădurilor, supunând-i, au căutat să-i adune în cadrul unui spațiu în care să poată fi ușor

¹⁴ *Ibidem*

controlat. Prima încercare de adunare a caselor împrăștiate a fost făcută de autoritățile austriece în Oltenia în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, dar fără rezultate, în schimb, rezultate deosebite s-au obținut în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea prin aducerea satelor la linie.

În Vechiul Regat Regulamentul Organic prin art. 140 impunea proprietarilor să dea clăcașilor pe o anumită parte a moșiei un teren pentru a-și ridica case mai îngrijite, mai frumoase la vedere, mai de odihnă și pe linie dreaptă cu ulițe largi pe mijloc. Sistemizarea satelor prin abuzurile făcute de autorități i-a nemulțumit pe locuitori „s-au surpat casele locuitorilor și i-a obligat să le pună în centrul satului la linie, unele pe o parte a drumului, altele pe partea cealaltă. Au surpat atunci, sunt ca la 60 de ani, casele la două cătune mai îndepărtate și le-au pus la linie” (Bela, Dâmbovița, D.I.); „satul s-a întemeiat în anul 1832 din 7 cătune așezate mai toate de-a lungul hotarului între Domeniul Brăilei și moșia vizirului. Mutarea celor 7 cătune s-a făcut prin silnicie de topoare și alte instrumente căci locuitorii nu voiau mutarea” (Ceacăru, jud. Brăila, D.I.); „locuitorii comunei erau risipiți formând mici cătune în diferite părți, după ce guvernul a luat măsura de a-i scoate din văi cătunele s-au concentrat formând comuna” (Conțești, jud. Muscel, D.I.); „stăpânirea fiind nevoită să trimită slujbași să fărâme coșurile caselor” (Ibănești, Olt, D.). În Transilvania aducerea la linie a satelor s-a făcut prin obligarea locuitorilor să-și părăsească vechile gospodării, iar casele așezate fără nici o ordine să fie distruse și să fie aduse la linie în intravilan luând măsuri „să se desemneze fiecăruia intravilan corespunzător iar restul teritoriului să fie considerat țarină ori fânaț”¹⁵.

Se atrăgea atenția locuitorilor ca să folosească lemnul bun rezultat din dărâmarea caselor la ridicarea celor noi, iar pentru materialul distrus domeniul pune la dispoziție material de construcție, cei care nu puteau recupera materialul lemnos din casa dărâmată trebuia să-și ridice casa nouă din pământ sau din cărămidă nearsă, primind ajutor de la domeniul numai lemne pentru acoperiș și uși¹⁶.

Noile case trebuiau să fie construite cu frontul direct la drum, unde să aibă cel puțin o fereastră, fără a avea gard despărțitor, să fie compuse din trei încăperi (cameră, bucatărie-tindă și cămară) și să aibă la drum cel puțin o fereastră¹⁷.

Prin obligarea locuitorilor de a-și construi casele numai în cadrul unui spațiu strict delimitat în cadrul teritoriului unei comunități rurale, s-a făcut o separare netă între intravilan, terenul destinat ridicării de gospodării și extravilanul destinat practicării ocupațiilor.

Prin această separare s-a impus obligativitatea respectării unor norme de plasare a casei în cadrul gospodăriei, în raport cu drumul „Casele sunt așezate în linie dreaptă cu fața spre stradă” (Tg. Iwești, Tecuci, D1893), construcțiile anexe și gospodăriile

¹⁵ Ioan Godea, *Considerații istorice și demografice privind evoluția tipologică a așezărilor rurale din nord-vestul României*, în Biharia, 1974, Oradea, 1975, p.15

¹⁶ *Ibidem*, p. 34

¹⁷ *Ibidem*, p. 20

vecine și s-a făcut posibilă introducerea unor sisteme noi de cultură în cadrul hotarului contribuind astfel la ridicarea nivelului de civilizație al satelor.

Unele localități din Vechiul Regat au fost înființate sau acceptate ca unități sociale (sate, comune, cătune) după aplicarea reformei agrare a lui Cuza (1864) ca urmare a venirii unor familii din alte părți: „la împroprietărirea din 1864 locuitorii din Peana și Purcăreți s-au mutat în satul actual, acolo li s-au dat loc de casă” (Stolniceni, Suceava, D.I.), sau a Legii din 1879 prin care s-au împroprietărit însurășeii: „în anul 1880 locul unde este acum satul era proprietatea Domeniului Brăilei și, împărțindu-se pământul, s-au chemat tineri fără pământ de prin satele vecine și s-au așezat punându-și casele pe locurile destinate pentru aceasta, autoritățile dându-i numele de Traian” (Traian, Brăila, D. 1893); sau a celor care au luptat în războiul de independență: „satul este format în 1880 prin împroprietărirea mai multor locuitori de prin satele vecine care au servit în oștire” (Satu Costi, jud. Covurlui, D.1893). „Satul este întemeiat prin Legea împroprietăririi însurășeilor din 1879” (Dochia, jud. Neamț, D.I.); „acest sat a fost înființat în anul 1881 cu însurășeii împroprietăriți prin Legea din 1879” (T. Vladimirescu, jud. Tecuci, D.I.).

Odată cu întemeierea satului se stabileau și limitele teritoriului care va aparține locuitorilor, care cuprindea vatra localității „locul unde să se bată parul în jurul căruia să se ridice casele, urmașii binecuvântau sau blestemau pe cei care au bătut parul” (Pietroasa, Buzău, D.1893) pe care să se afle gospodăriile locuitorilor, unitățile comunitare (cimitirul, biserica, școala, primăria), căile de comunicație (drumurile, ulițele) și hotarul cu terenurile destinate desfășurării ocupațiilor de bază; „sub numele de sat se înțelege vatra satului unde sunt casele cu grădinile și hotarul care se împarte în trei părți, pământul de arătură destinat anume pentru arătură, pământul de coasă, sau locuri destinate anume pentru iarbă și în care nu se ară nici odată și pădurea din care se taie tot felul de lemne” (Dofteana, Bacău H. 1877). Delimitarea teritoriului se făcea prin brazda plugului „era obiceiul să înconjoare locul ce cuprindea moșia prin brazda plugului, după care se puneau pietre la punctele însemnate și așa se hotăra moșia satului” (Felești, Covurlui, D.1893).

Plugul cu care se trăgea brazda era tras de:

- doi boi gemeni: „locuitorii aveau obiceiul să înjuge doi boi gemeni la un plug, menind ca peste brazda trasă să nu treacă bolile”(Zăpodeni, Vaslui, D.1893);

- doi boi negrii făcuți de sâmbătă: „se povestește că satul Vârtopul este înconjurat cu o brazdă trasă de doi boi negrii, gemeni, făcuți de sâmbăta. Pentru aceasta cred că satul este scutit, sau apărat de moline” (Vârtopul, Dolj, D. 1893);

- doi bivoli albi: „bătrânii povestesc că la formarea satului au înconjurat comuna cu o brazdă de plug, fiind tras plugul de doi bivoli albi” (Argetoiaia, Dolj, D.) după care se puneau semne de hotar care delimitau acel teritoriu. Se trăgea brazda de plug și „în timpul ciumei și a holerei se trăgea o brazdă împrejurul satului cu un plug tras de patru boi negrii ca să nu intre ciuma în sat” (Țebea, Hunedoara, D. 1893).

Suprafețele teritoriului așezărilor variaua de la caz la caz în funcție modul în care locuitorii au obținut dreptul de proprietate asupra pământului.

Proprietatea se putea obține prin: dreptul primului ocupant, donații (danii); moșteniri; măsuri administrative (sistemizări de așezări, împrumutări) și prin cumpărări.

Credința că locuitorii și-au obținut dreptul de proprietate prin dreptul primului ocupant a fost menționată în satele foarte vechi, în care oamenii credeau că „au fost aici din totdeauna”, sau că „sunt aici de pe vremea uriașilor” și în localitățile care au fost înființate de unele persoane stabilite temporar în zone nelocuite.

Potrivit dreptului primului ocupant, primii locuitori ocupau:

- cât teren doreau fiindcă nu era stăpânire regulată care să-i oprească
- cât au putut defrișa¹⁸: „cei care au vrut să are și să-și facă fânaț au tăiat copacii și au scos rădăcinile și așa și-au făcut arături și fânețe” (Slănic, Bacău, D.1893); „cât putea ocoli omul într-o zi cu picioarele” (Florești, Dolj, D.1893) sau cu animalele „Câdea a ocolit locul într-o zi cu măgarul și a stabilit hotarul cândesc”¹⁹;

- cât puteau umbla într-o zi la vânătoare: „Unii mergeau la vânat și cât puteau vâna într-o zi puneau semn sau hotar, alții veneau din altă parte și când ajungeau la hotar se întorceau fiindcă nu aveau voie să treacă peste hotar, și în felul acesta puneau semn, sau hotar, alții veneau din altă parte și când ajungeau la hotar se întorceau fiindcă nu aveau voie să treacă peste hotar, și în felul acesta puneau stăpânire pe bucățile de pământ și le stăpâneau ca proprietatea lor” (Havârna, Dorohoi, D. 1893).

Teritoriul primit ca danie de la un Domnitor, pentru unele servicii aduse țării era mai mare sau mai mic după vitejia ostașului și era însoțit de acte care-i dădea drept „de a o stăpâni el și urmașii săi” (Podul Iloaiei, Iași, 1904). Pământ, în suprafețe mai mici, au dat și unii proprietari mari (boieri, mănăstiri, așezăminte, etc.) pentru a atrage brațe de muncă pe moșiile lor. Oamenii care se stabileau pe moșiile lor primeau drept de proprietate pe locul de casă.

Prin măsuri administrative se stabilea suprafața teritoriului unei familii cu ocazia sistemizării de așezări.

Odată cu stabilirea mărimii teritoriului se făcea și delimitarea prin semne de hotar: „spun bătrânii că în vechime, când se întemeia un sat nou, unul din cei mai bătrâni punea o brazdă în cap, preotul îmbrăca haine de slujbă și mergeau împreună până când cădea brazda de pământ singură de pe cap și acolo punea semn de hotar o piatră mare” (Obârșia, Bacău, D. 1893).

Semnele de hotar delimitau teritoriul unei localități de cel aparținător comunităților vecine și de cel al marilor proprietari (boierii, mănăstiri, stat): „hotarul e așa ca o îngrădire care cuprinde satul întreg, hotarul nost e satul nost” (Poiana Mărului, jud. Brașov), conștientizând apartenența locuitorilor la o anumită comunitate social teritorială. Întregul hotar al unui sat era al tuturor locuitorilor, „un loc în care se simțea

¹⁸ Cu ocazia defrișărilor se obțineau și materialele pentru construcții „se spune că și casele bătrânești sunt făcute din lemnul ce se tăia chiar în locul acela” (Bursucani, Covurlui, D. 1893)

¹⁹ *Graiul Nostru*, 1906, p. 127

fiecare liniștit, pentru că era un loc cunoscut pe care se simțea acasă și n-aveau de ce se teme”, dar când se trecea dincolo de hotar omul trecea pe un loc necunoscut, pe care era un intrus „dincolo e altceva și nu știi poate e o lume bună, poate nu, eu știu că dacă trec nu mă mai simt bine, am așa o teamă” (Poiana Mărului, jud. Brașov)²⁰.

Semnele de hotar aveau și rolul de a apăra tot teritoriul delimitat de ele și pe familiile de pe acest teritoriu, de relele provocate de forțele dezlănțuite ale naturii, de molime și boli și de alte rele din care cauză ele nu era permis să se mute sau să se distrugă: „copacii care se pun ca semne de hotar nu se pot tăia” (Dofteana, Bacău, Hașdeu, 1877) cei care-i tăiau erau pedepsiți: „atunci când eram copil mic am mers cu alți băieți și am dat foc stejarului însemnat din Valea Băhnașilor și auzind tata m-a luat și ducându-mă la rădăcina stejarului m-a bătut zicând că acela a fost bour și el după aceea a sădit doi nuci care și acum se află, la rădăcina stejarului”²¹.

Semnele de hotar erau „niște țarcuri umplute cu pământ și cu pietroaie mari lăsând numai un capăt afară” (Dofteana, Bacău, H.1877), „movile de pământ în care se îngropau pietre” (Priseaca, Olt, D.), gropi anume făcute în care puneau pietre mari sau butuci de lemn: „când se pune un semn de hotar era obiceiul de-a îngropa în pământ pietroaie lungi cu un capăt în pământ și cu altul afară sub care îngropau cărbuni” (Buhalnița, jud. Neamț, D.1893).

Când se pun semne de hotar „se face întâi agheasmă, apoi se fac gropi în care se pun cărbuni și deasupra lor se pune piatra de hotar, apoi se face movilă și stropește cu agheasmă” (Priseaca Olt D 1893), „se fac niște gropi în care se pun cărbuni și deasupra lor se pune piatra de hotar, apoi se face movilă” (Cudalbi, D.1893).

Pentru a putea fi recunoscute în timp în gropi, sub semnele de hotar, se puneau obiecte care să reziste vremii, „cenușă cu cărbuni de stejar în care se amestecau bucăți de sticlă și cărbuni” (Grumăzești, Neamț, D. 1893), „hârburi de oale noi, cărbuni și cărămizi fărâmițate” (Drajna de Sus, Prahova, D.1893), „cenușă cu cărbuni de stejar în care se amestecau cioburi de sticlă” (Mânjești, Vaslui, D. 1893), „sticle sau hârburi de oale noi pentru că acestea nu putrezesc” (Câmpuri, Putna, D. 1893).

Obiectele care se puneau în groapă (cărbunii, sticla, cenușa, etc.) erau considerate tot semne de hotar, ele fiind proba materială ce dovedea valabilitatea semnului de hotar, în caz de litigiu. Într-un act din 1676 se arată că „pe unde s-au pus stâlpii acum noi s-a pus dedesubt și cărbuni sub piatră și s-au pus șihare”, iar în hotărnicia din 1642 „s-au dezgropat acea piatră dimpreună cu Bobiceanu și nu s-a aflat sub acea piatră cum iasta obiceiul nici cărbuni, nici cenușă, ci a fost o piatră fără ispravă”²².

Pentru ca să nu fie mutate semnele de hotar când se fixau participanții:

- proferau blesteme: „ca cel ce va muta pietrele să se facă cărbune și să nu mai putrezească” (Bursucani, Covurlui, D.);

²⁰ Ernest Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, Editura Humanitas, 1997, p. 40

²¹ Tudor Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913, p. 24

²² *Ibidem*, p. 22

- jurau că le vor respecta: „înainte când se îngropa orice semn de hotar se puneau sub el cărbuni stinși și se zicea că așa să se uște cel ce va strămuta hotarul, după cum s-au uscat acești cărbuni (Almăj, Dolj). După ce îngropau hotarul, puneau deasupra lui niște cărbuni de tei aprinși și după ce-i scuipau, îi loveau cu un ciocan producându-se un pocnet și ziceau că așa să pocnească ochii celui ce va muta acest hotar” (Dumasca, Dobrovăț, Vaslui, D.1893);

- preotul făcea molitva: „când se puneau semnele de hotar oamenii aveau obiceiul să pună pe preot să citească molitva de jurământ și toți stau cu mâinile pe acele pietre ce au să le înfigă, apoi jură cu tot neamul să stingă acelaia care va schimba semnele sau le va strica și înfig pietrele în groapă și cu ele pun și cărbunii, semnul jurământului” (Plenița, Dolj, D.1893);

- băteau călătorii care erau martori: „Când se puneau un semn de hotar și din întâmplare trecea pe acolo un călător, îl prindeau și simulau asupra-i un fel de bătaie și dezbrăcare de haine, ca să consfințească astfel tăria hotarelor și să se știe și să se respecte acestea” (Plenița, Dolj, D.1893);

- băteau copiii²³: „când se pun așa numitele semne de hotar se duc și junii cei mai tineri care, după ce semnul este ridicat și acoperit cu pământ ca să înțelească, se pun în rând mai mulți pe acel semn și în fața adunării li se aplică mai multe bastoane în semn de aducere aminte. Devenind oamenii mari, în caz de divergențe sunt chemați și ascultați ca martori” (Seliște, Transilvania, D.1893).

Tot teritoriul cuprins între semnele de hotar era un bun material asupra căruia aveau drepturi (dreptul de a umbla peste tot, dreptul de pășune când țarina nu era închisă) și obligații toți membrii comunității (să participe la repararea drumurilor, a fântânilor din hotar, a gardurilor și porților de țarină, la curățirea pășunii comunale etc.).

Nu aceleași drepturi le aveau străinii (locuitorii așezărilor vecine) care puteau trece prin teritoriul altei așezări numai pe drum. Pentru a trece cu animalele, străinii trebuiau să aibă „bilet de proprietate, iar dacă animalele sunt cumpărate să fie făcută viză pe numele cumpărătorului (Stolnicești, Bacău, M. 1938).

O obligație aparte aveau străinii când treceau cu un mort prin hotarul unui sat „când trebuiau să aibă pașaport” (Stolnicești, Bacău, M. 1838) pentru că se credea că „mortul străin aduce nenorociri pentru hotar (secetă, grindină) care distrug semănăturile și boli pentru oameni și animale” (Șicula, Arad, M. 1938).

În unele localități mortul trebuia să fie adus cu preot: „mortul nu se aducea fără preot când se trece hotarul că bate gheața. Dacă cineva moare undeva la spital apoi trebuie preotul de acolo să-l aducă până acasă sau să-l ducă măcar până în satul vecin iar preotul din acel sat să-l ducă mai departe, dacă nu-l poate duce trebuie să-l aducă cel din sat (Moișa, Baia, M. 1938).

²³ „Când se puneau în vechime câte un semn de hotar pe lângă piatra sau butucul se ducea și un car de copii de la 6 ani în sus. După ce se bătea piatra sau butucul în pământ da copiii să mănânce, apoi pe fiecare îl da cu capul de acel hotar ca să țină minte hotarul ” (Bordei Verde, Brăila, D. 1893)

Teritoriul unei localități era format din două elemente distincte, vatra satului, „locul unde sunt așezate casele și cu grădinile lor aflătoare în sat” (Dofteana, Bacău, H. 1877) și terenurile pe care se găseau biserica, școala, cimitirul, drumurile, maidanele, pătulele de rezervă care reprezenta proprietatea comună și hotarul unde „se afla terenurile pentru arături, fânețele, pășunea și pădurea”(Dofteana, Bacău, H. 1877) care formau proprietatea individuală și comună a familiilor care compuneau comunitatea sătească.

Pentru a fi apărate, culturile din țarină de stricăciunile provocate de animale, vatra satului era despărțită de țarină prin gardul țarinei, un gard făcut din nuiiele spini, vrejuri de viță de vie, etc. întreținerea lui în stare bună fiind obligația tuturor locuitorilor comunității: „primarul pedepsea pe cei care nu ieșeau la făcutul sau reparatul gardului, punând străji puternice la porțile satului pentru a împiedica să iasă la arat pe cel care nu și-a făcut partea de gard”²⁴.

Intrarea și ieșirea din sat se făcea prin poarta țarinei (Fig. 1) care în perioada de la Sf. Gheorghe până la Vinerea Mare era păzită de paznici, oamenii anume angajați de către săteni, primăvara, dintre oamenii cinstiți. Pe timpul serviciului, paznicii de țarină²⁵ aveau la porțile de la drumurile mai frecventate adăposturi temporare (Fig. 2).

În cadrul teritoriului unei așezări se găseau locuri bune, locuri curate și locuri rele, locuri necurate, care erau cunoscute de localnici. Locurile bune erau terenurile productive, locurile pe care nu s-a întâmplat niciodată nici o nenorocire, sau pe care se găseau obiecte cu proprietăți miraculoase:

- „sâgă, un fel de piatră albă ce se desface mărunț ca sarea, care se folosea la durerea de inimă și piatra roșie, civitul care era folosită la cernitul țesăturilor femeiești” (Baia de Aramă, Mehedinți, H. 1885);

- cresc unele plante ce aveau efecte benefice în tratarea celor loviți de diferite boli: „în plaiul cu vie din apropierea Craiovei unde crește buruiana numită frășinet, vin bolnavii loviți de Iele în noaptea de dinaintea Înălțării Domnului și în locul unde găsesc un fir de frășinet întind o masă pe care pun azimă și se culcă” (Scăești, Dolj, H. 1885);

- se află fântâni (Fig. 3) ori izvoare, a căror apă avea proprietăți miraculoase²⁶ în anumite perioade din an: „în hotarul Sâmbetei este o fântână din care luau apă oamenii în timpul dintre Paști și Rusalii, pe care o foloseau contra pociturii și pentru scoaterea dracului din om” (Lisa, Făgăraș, H.1885) și locuri pe care nu s-a întâmplat nici un incident.

Locuri rele, necurate, erau considerate terenurile neproductive și terenurile:

- pe care s-a petrecut o moarte nenaturală pentru că sufletul mortului se transformă în strigoi care bântuie pe acolo noaptea;

²⁴ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 27

²⁵ „și când trecea un alai el deschidea poarta și primea câte un bacșiș.” (Târzia, Baia, M.1938). În perioada în care țarina era închisă (de la Sf Gheorghe până la Vinerea Mare 14 octombrie) ei păzeau culturile pentru evitarea producerii unor pagube în semănături.

²⁶ „a fost un izvor umbrat de un copac și orice bolnav care se spăla la izvor se vindeca dacă el sau cel care-l aducea lăsa un semn la izvor” (Urumbei, Constanța, H.)

- pe care s-a produs un accident: „acolo l-o trăsнит pe un om sau s-o răsturnat carul și o murit un om” sau a păcătuیت cineva „s-a drăgostit fără lege, sau a pus la cale o faptă rea”;

- „locul pe care a fost îngropată o comoară blestemată pe care n-o poate scoate nimeni” (Scrioaștea, Teleorman);

- „locurile care au fost cumpărate cu bani blestemați, sau bani care n-au fost câștigați cinstit, pentru care în fiecare an moare cineva și familia se destramă” (Bârca, Dolj);

- „locurile pe care s-au făcut vrăji sau pe care babele au îngropat mutătoare” (Runcul Salvei, Năsăud);

- „locurile pe care s-a uscat iarba pentru că au stat și au petrecut lelele pe care dacă calci ți se scrântește un picior, te lovește așa o boală de rămâi strâmb toată viața, sau ți pierzi mințile” (Poiana Mărului Brașov);

- răscrucea drumurilor era considerată loc periculos pentru că este socotita locul necuratului, locul unde se întâlnesc spiritele, mai ales cele dușmane omului, unde ele se simt tari, locul unde vrăjitorii făceau farmece și vrăji din care cauză oamenii le evitau, mai ales pe timpul nopții.

De obicei, locurile rele erau marcate de rude cu troițe (Fig. 4) puse pentru sufletul celor morți și pentru ca oamenii, închinându-se, să fie apărați de necazuri: „unde-i troiță Necuratul nu-și face de lucru” (Poiana Mărului Brașov)²⁷.

În unele localități se credea că în anumite zile crucile de la răspântii au proprietăți miraculoase „la noi este o cruce veche de piatră, îngropată la o răspântie, de 50-60 ani. În seara de Paști oamenii merg acolo cu vitele bolnave și cu o lumânare, dau roată de trei ori crucii, pârlesc animalul în frunte cu lumânarea (Vișani, R. Sărat).

Un alt element important al așezărilor a fost numărul familiilor componente în funcție de care se stabilea statutul social de cătun sau sat: „poporul deosebește satul de cătun prin numărul populației, de-i o populație măricică se numește sat și din contră cătun” (Nadișa, Bacău, H. 1877).

O familie nouă apărea atunci când doi tineri întemeiau, prin cununie, o gospodărie, o unitate social teritorială formată dintr-o proprietate intravilană ce cuprindea curtea, casa, construcțiile economice anexe și gradina de legume și pomi fructiferi și alta extravilană ce cuprindea terenurile destinate practicării ocupațiilor (arabilul, fânețe, vii, pășune etc.) pe care le administrau singuri evadând de sub tutela părintească și asumându-și anumite răspunderi²⁸.

²⁷ Ernest Bernea, *op. cit.*, p. 40

²⁸ „sâmbătă seara în casa mirelui se pune un scaun în mijlocul casei pe care stă mirele, două fete țin lumânarea ca să se vadă, iar un fecior îl rade pe mire în timp de muzicantul cântă un cântec duios:

„Foaie verde, foi de tei

De azi nu mai sunt holtei

Trec în rând cu însurăței

Și fac casă ca și ei

Plătesc bir împărătesc”(Cârjoani, Tutova, H. 1885)

Căsătoria era importantă atât pentru tineri, deoarece cei care nu se căsătoreau până la o anumită vârstă erau numiți răsuflați și erau batjocoriți la Anul Nou (prin punerea de moși și babe la Anul Nou și erau strigați peste sat la lăsatul secului) cât și pentru neamurile tinerilor, pentru că se credea „că e păcat să nu se însoare, păcat care va fi plătit pe lumea cealaltă de rude care-l vor purta în spate pe cel necăsătorit”²⁹, de aceea familia și neamurile îi sileau pe tineri să se căsătorească pentru ca „să intre și ei în rândul oamenilor peste sat și părinții să poată muri liniștiți că nu le va muri neamul” (Nadișa, Bacău, H. 1877).

Nu se căsătoreau tinerii care nu erau întregi (cei cu deficiențe fizice și psihice) sau erau însemnați (cu coadă, sau cu alte semne vizibile pe corp), proștii, bețivii, leneșii și fetele depravate care au copii înainte de a fi măritate (Brusturoasa, Bacău, H. 1877).

În cadrul comunității sătești o căsătorie se considera a fi încheiată atunci când ea se realiza prin unirea a doi tineri, în fața altarului, prin Sfânta Taină a cununiei. Fiind considerată ca o sfântă taină, o căsătorie era recunoscută de către membrii comunității numai atunci când cei doi tineri au fost cununați la biserică de către preot, căsătoria fără cununie, concubinajul, fiind socotit mare păcat, crezând ca pe lumea aceasta „trei sunt cele mai mari păcate, să moară copilul nebotezat, să iei soț dintre neamuri și să trăiești necununați, pentru care ești iertat dacă postești 9 ani să mănânci o dată în zi și atunci de post”(Târzia, Baia, M. 1938).

În condițiile în care până în 1865 în Vechiul Regat și până în 1925 în Transilvania, Basarabia și Bucovina nu exista un Cod Civil care să reglementeze relațiile matrimoniale, acestea erau supuse unor datini stabilite de Codul canonic care prevedeau că tinerii se pot cununa dacă:

- au aprobarea și binecuvântarea părinților;
- sunt din parohia preotului și nu poporanii altui popă;
- nu sunt rude de sânge până la a șaptelea grad, rude prin adopție și rude spirituale.

De aceea înainte de cununie preotul trebuia să anunțe de trei ori, la biserică, pe membrii comunității despre intenția de căsătorie și numai dacă nu se află nici o nescădere despre tineri să-i cunune;

- sunt logodiți cu popă. Cei logodiți fără popă nu erau cununați fără aprobarea protopopului sau a episcopului;

- sunt neprihăniți în feciorie, de aceea înainte de cununie mirii trebuiau să se spovedească și împărtășească și dacă preotul afla că mireasa a păcătuit nu are voie să-i pună cununa pe cap”³⁰.

În trecut, aprobarea și binecuvântarea părinților „era de neapărată trebuință mai osebit consimțământul tatălui, iar dacă nu sunt părinți, a rudelor mai apropiate” (Nadișa, Bacău H 1877) deoarece „binecuvântarea părinților întărește casa fiilor, iar blestemul

²⁹ Ion Mușlea, *Cercetări folclorice în Țara Oașului*, în *Anuarul Arhivei de Folclor*, I. Cluj 1932 p. 152

³⁰ Arcadie M. Bodale, *Câteva documente privitoare la istoria bisericească și la etnografia românească din Transilvania și din Bucovina păstrate în Arhivele din Viena 1675-1785*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei* XII, Iași, 2012, p. 379-399)

părinților risipește casa fiilor”³¹; altfel ei erau dezmoșteniți și nu primeau avere. I Mușlea menționează pe Vasile Finta din Bixad Oaș, care s-a căsătorit fără aprobarea părinților și, fiind dezmoștenit, și-a făcut o strigătură:

„Atâta mi-i ograda
Cât împrăștie cloșca
Și ogorul cânepii
Cât împrăștie puii”³²

Cununia trebuia făcută de preotul parohiei din care fac parte, deoarece mirii trebuie să fie din același sat și de aceeași credință, nu se fac căsătorii între oameni de altă lege” (Nadișa, Bacău, H1877). Tinerii care se căsătoreau în alte sate nu erau priviți cu ochi buni nici în satul lor, nici în cel al soției, „dacă un flăcău sau o fată se căsătorește în alt sat, în satul din care au ieșit sunt priviți cu jale, dorindu-le care mai de care, o soartă mai bună, iar în satul în care au intrat sunt priviți ca venetici” (Dofteana, Bacău, H 1877).

Căsătoria fetelor în alte sate era imputată de acestea părinților, în special mamei³³ și era taxată de flăcăii din satul fetei. Mirele, pentru timpul cât a jucat mireasa în horă, era obligat să plătească vadra³⁴ sau hulpea: „când un flăcău aduce mireasă din alt sat, flăcăii din acel sat se ațin la drum ca să le plătească hulpea care constă dintr-o oca de rachiu și câteva pâini” (Târzia, Baia M., 1938).

Dacă nuntașii mirelui au reușit să scoată mireasa din sat fără să plătească vadra (hulpea), flăcăii din satul miresei îl urmăreau pe mire și după nuntă ca să o plătească³⁵.

Tinerii, că să fie cununați, trebuiau să nu fie rude de:

- sânge până la a șaptelea grad, „dar majoritatea spun că până la a IV-a spiță este păcat a se lua” (Dofteana, Bacău, H 1877)

- de suflet: „familiile care nu puteau avea copii pentru a avea cine să-i îngrijească la bătrânețe și a-i înmormânta respectând datina luau copii de suflet dintre cei rămași

³¹ S. Fl. Marian, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, București, 1890, p. 81

³² I. Mușlea, *op. cit.*, p. 131

³³ „Spusuț-am măicuță bine

Să ții zile pentru mine

Să mă dai în sat cu tine

Și ți-am spus măicuță foarte

Să ții posturile toate

Să scap de străinătate

Și-ai ținut zile vârstate

Și m-ai dat pe alte sate

N-ai ținut zile deplin

Și m-ai dat în sat străin” (S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 46)

³⁴ „la nuntă dacă un flăcău își ia mireasă din alt sat, flăcăii satului când trece cu ea spre casă leagă drumul cu lanțuri și nu-i lasă să treacă până nu plătește o vadra de vin, pentru timpul cât a jucat la horă, obiceiul se numește vadra” (Rotunda, Liteni, Baia, M1938)

³⁵ „Petrea Cojocarul, când o luat pe Maranda o scăpat. Amu l-o pândit ei ca să le pice în mână. La o jumătate de lună s-o dus el la moară la Gândești, în satul ei, că mai bine mergea la Movilești și i-o ieșit înaintea niște flăcăi, unul o ținut boii, doi l-o ținut pe el și doi i-o lat sacii din car și i-o dus la o casă. Petrea o umblat pe lângă ei, s-o rugat și dacă o văzut că nu-i chip, o venit acasă o luat parale și s-o dus cu toți la crăsmă și o băut hulpea, pe urmă i-o dat frumușel sacii.” (Târzia, Baia, M 1928)

fără părinți sau de la rudele apropiate și mai sărace” (Stolniceni M.) și „vreo rudenie a acestuia a părinților adoptivi” (Dofteana, Bacău, H1877)

- de botez: „dacă un naș botează doi copii de sexe diferite, acei copii sunt considerați rude sufletești și nu se pot căsători” (Nadișa, Bacău, H 1877)

- sufletești: „poporul crede a fi păcat și prin urmare piedică la căsătorie și rudenia sufletească precum cu M.E.T.ria, frăția, cumnăția” (Dofteana, Bacău, H 1877)

Pentru a se evita de aceea înainte de cununie, preotul trebuia să anunțe de trei ori, la biserică, pe membrii comunității, despre intenția de căsătorie și numai dacă nu se află nici o nescădere despre tineri, să-i cunune. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, cea mai importantă cerință a Codului canonic era ca tinerii (în special mireasa) să fie neprihăniți în feciorie, încălcarea ei având consecințe deosebit de grave, atât pentru împricinată cât și pentru părinții ei.

Fecioria era bunul cel mai de preț pe care o fată putea să-l aibă la căsătorie, păstrarea ei era o preocupare importantă pentru fete, deoarece ea reprezenta garanția trăinicieii căsnicieii. Dacă mireasa nu era fecioară, relațiile dintre soți erau compromise de la început pentru că soțul îi putea scoate ochii că așa cum a fost fată așa va fi și gospodină cât și pentru familia ei.

Nuntașii țineau foarte mult să cunoască dacă mireasa a fost cinstită, și drept dovadă, cereau „cămașa nopții dintâi și dacă se întâmplă ca mireasa să nu-și fi păstrat fecioria și s-o fi stricat cu altcineva, atunci părinții ei primesc mare rușine și se poate să aibă și trai rău pe urmă (Dofteana, Bacău, H 1877), iar miresei „i se pune a doua zi către nuna cea mare și alte femei o pereche de ițe la gât” (Brusturoasa, Bacău, H 1877)

Prin cununie lua naștere o familie creștină, cu identitate proprie și se stabilea o nouă relație între tânăra familie și nașii lor, care deveneau părinții spirituali ai acesteia pe lumea aceasta și pe lumea cealaltă, relație consfințită prin sfințirea pomului (Fig. „la biserică după cununie se slujește un pom ca cel de la parastas, înfipt într-un prinos și încărcat cu de toate: fructe, prăjituri, un pui tăiat dar nepregătit, o farfurie, două linguri, o cană de porțelan, o cană de pământ cu apă și două scări. După slujirea pomului, vornicul cheamă pe miri să se apropie și să ia ceva de pe pom, ei pun mâna pe ceva, pe un măr sau o prăjitură și zic după vornic: Acest pom pe lumea asta îl dăruiesc nănașilor noștri, iar pe lumea cealaltă-i a nost și a copiilor noștri, apoi vornicul descarcă pomul și-l duce acasă la nănași”³⁶).

Regula generală, în toate satele românești, era ca, odată cu întemeierea unei familii, să se înființeze și o nouă gospodărie, deoarece în cadrul unei gospodării locuia o singură familie împreună cu moșteanul, băiatul cel mic care moștenește casa și gospodăria și numai în cazuri speciale puteau locui o anumită perioadă de timp mai multe familii: „într-o casă locuiește de regulă numai o familie și mai rar când se însoară un fecior pentru puțină vreme locuiesc într-o casă două familii” (Poiana Ilvei, Năsăud, C).

³⁶ Emilia Maier, *Obiceiuri la naștere nuntă și înmormântare*, Războieni, Turda, Lucrare de seminar, 1947, Arhiva M.E.T.

Fiecare familie dorea să aibă casa ei, existând credința că fiecare familie trebuie să fie independentă, pe picioarele ei: „este părerea că fiecare stup să-și strângă mierea în căsuța lui” (Runcul Salvei, Năsăud C), credința fiind că numai atunci când „cineva are casa sa proprie e gospodar” (Tătăruși, Suceava C), iar familiile fără casă erau considerate „fără căpătâi” (Cara Murat, Constanța C).

Potrivit tradiției, flăcăul, înainte de căsătorie trebuia să aibă casa lui în care să locuiască cu soția sa: „căsătoriile nu se pot încheia decât atunci când unul din tineri are casă sau loc de casă” (Coțofănești, jud. Putna), de aceea „nici un sătean nu îndrăznește să se însoare dacă n-are casă proprie” (Mățau, Dâmbovița C)

Problema locuinței, adică a casei, trebuia să fie rezolvată de băiat și de părinții lui: „înainte de a-i alege nevasta, părintele începe casa, iar în intervalul dintre logodnă și nuntă casa e gata” (Argetoaia, Dolj C), dacă voia ca în sat să se spună despre el că s-a însurat, nu că s-a măritat³⁷; „fiecare băiat care se însoară trebuie să aibe casa lui, de aceea tatăl trebuie să-i dea casă gata sau loc de casă. Sunt prea puține cazuri când bărbatul se duce în casa femeii, se mărită” (Boldurești, Lăpușna C)³⁸.

Obligația părinților de-a face casă băieților sau de a-i ajuta să-și facă casă era explicată prin faptul că aceștia poartă pe mai departe numele familiei: „regula generală este ca băieților, părinții să le delie case cu tot locul și pământ ca să-și poată întreține familia. Au acest privilegiu băieții pentru că ei duc mai departe numele tatălui” (Boldurești, Lăpușna C).

Bărbatul care la căsătorie a avut casa lui, sau care și-a construit casa, era considerat stăpânul, capul sau stâlpul casei, el fiind „cel care poartă rosturile casei” (Acmaru, Alba) și „se îngrijește de toți membrii familiei” (Păușești Toastau, Vâlcea) pe tot timpul vieții și numai după moartea lui, fiul care moștenește casa îi ia locul.

Dreptul bărbatului de a fi stăpânul casei și de fapt a întregii gospodării era conferit de faptul că el a fost cel care a pus bazele acesteia: „cine face o casă se învață gospodar” (Bârjoveni, Roman) și a familiei.

Importanța pe care o avea casa în viața fiecărui individ, precum și legătura dintre casă și familie este subliniată atât de semnificația termenului de casă în societatea tradițională, cât și de rolul ei în cadrul gospodăriei. Casa fiind prima construcție care se ridică în cadrul unei gospodării, în funcție de ea se ridicau și restul construcțiilor și se organiza și spațiul intravilan.

Prezența unei case pe un teren indica existența unei familii cu o identitate proprie sau dorința de a se întemeia o familie. De aceea, atunci când se căsătorea cineva se spunea că și-a făcut casă: „și-a făcut casă, se spune despre cei care se căsătoresc și și-au stricat casa, se zice atunci când se despart” (Măgurele, jud. Bălți).

³⁷ „Când un băiat s-a însurat și s-a înțeles să stea cu părinții fetei se zice despre el că e băgat în casă” (Băduleasa, jud. Teleorman); „când însuratul merge în casa nevestei se zice că și-a măritat feciorul” (Borsanci, jud. Suceava).

³⁸ „când bărbatul vine în casa femeii zice că s-a măritat” (Idriciu, jud. Fălciu); „bărbații veniți în casa nevestei se mărită” (Bărcănești, jud. Olt)

Data fiind importanta casei în viața familiei tradiționale, este normal ca aceasta să nu se construiască pe orice fel de loc, ci doar pe acela care îndeplinește toate cerințele pentru ca viitoarea construcție să fie: norocoasă și bogată; să nu rămână pustie, să fie ferită de strigoi, vâlve duhuri necurate, iar după ridicarea construcției să nu moară cineva din familie.

Se credea că toate aceste cerințe erau îndeplinite dacă casa se ridica pe un loc curat care se putea afla de către capul familiei (care trebuia să nu fie adaus, adică căsătorit a doua oară), sau de unul dintre căseni cu:

- vasul cu apă: se lua un vas cu apă, „o doniță” (RiM.E.T.ea, Alba C), un pahar, două pahare (Drăgușani, Fălticeni C) sau patru pahare (Iarova, Soroca C) și „se puneau într-o seară cu lună plină pe locul ales” (Drăgușani, Fălticeni C) și se lăsau acolo „o noapte” (Curechiu, Hunedoara C). Dimineața mergea omul și dacă „vasul s-a răsturnat” (Filiaș, Dolj C), sau apa a scăzut din el atunci locul nu era curat și trebuia căutat altul. Dacă vasul era așa cum a fost pus se credea că locul este curat: „pun un vas cu apă în mijlocul locului unde vor să facă casă și dacă în timpul nopții nu se atinge nimeni de vas locul este curat” (Ercea, Mureș C);

- cu crucea se căuta locul curat de către preot sau de cântărețul bisericii, care arunca crucea, iar dacă crucea cădea în picioare se credea că locul era curat: „înainte se arunca crucea în sus și unde cădea în picioare acolo era locul ales” (Filiaș, Dolj C)

- cu psaltirea: proprietarul cheamă preotul sau un diac bătrân cu psaltirea, „iar proprietarul stând pe locul pe care dorește să-și construiască, deschide psaltirea și dacă psalmul este bun atunci și locul este bun” (Lugajul de Jos, Bihor C).

- cu lespezi de piatră: omul se duce și caută patru lespezi de piatră pe care „le aduce cu mâinile la spate și le pune în patru colțuri ale casei, unde le lasă până a doua zi dimineața. Dacă pe aceste pietre găsește ceva, gândaci, furnici, râme sau altceva atunci caută alt loc pentru că acela nu-i bun” (Borcea, Neamț C)

- cu cenușă: se căuta locul presărându-se cenușă pe el pentru a vedea dacă vor fi urme pe el „pe terenul pe care dorește să-și facă casă proprietarul presară cenușă și dacă, peste noapte cineva lasă urme atunci locul nu e curat” (Govăjdia, Arad C)

- ascultând noaptea: „omul stă la miezul nopții în mijlocul locului însemnat și ascultă cu atenție. Dacă aude grai curat, adică cântec de cocoș, zbierătură de vită mare ori vorbă de om curată atunci locul e bun, dacă aude lătrături de câini, miorlăitură de mâță, cântec de buhă, huhurez, ori om suduind atunci locul nu e curat” (Baia, Arad)

- cu pâinea se putea găsi locul rostogolind o pâine pe terenul respectiv³⁹ și unde se oprește cred că locul este bun pentru casă: „mai de mult bătrânii au făcut o pâine mare și o hurducat din poarta de către drum către grădină, iar acolo unde s-o oprit pâinea o făcut o masă mare, o mâncat, o băut apoi o făcut casă în jurul locului acela” (Săpânța, Maramureș C)

- cu busuiocul: se căuta locul pentru punând busuioc de la Bobotează pe locul pe care dorea să facă casă și dacă busuiocul era a doua zi dimineața, întreg locul era curat:

³⁹ Se ia o pâine și se dă de-a dura peste loc, dacă pâinea cade cu fața în sus locul e bun, dacă cade cu partea din spate pe vatră e semn că acel loc nu-i bun de făcut casă pe el” (Ștefănești, Vâlcea)

„în locul unde vrea să facă casă puneau seara busuioc de la Bobotează ca să fugă muma pădurii și strigoi. Dacă busuiocul e găsit rupt atunci nu-i bine să-ți faci casă pe locul acela” (Frânțești, Gorj C);

- cu grâu: proprietarul pune în cele patru colțuri ale viitoare case câte un pumn de grâu, apoi se culca, iar „dacă dimineața grâul nu este împrăștiat locul este bun, dacă-i împrăștiat locul nu-i bun” (Domulgeni, Soroca C)

În opoziție cu locul curat, locul necurat putea provoca numeroase neajunsuri construcției: „dacă se face casă pe loc necurat se surpă” (Maidan, Caraș C) și familiei care va locui în ea. În satele românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea se considerau locuri necurate, pe care nu era bine să faci casă:

- pe locul unei case pustii: „cei care și-au făcut-o pe locul unde a fost o casă pustie și părăsită vor avea aceeași soartă” (Plăcinteni, Tecuci C). Despre casele pustii se credea că: prin ele umblă strigoi care și-au făcut sălaș în ele, „în ele locuiesc duhuri necurate, strigoi” (Cusuiuş, Bihor C), sau că în ele stă dracul „care se arată sub formă de pisică neagră care fuge prin casă” (Șirnea, Brașov C), toacă năpustul (ceasornicul morții) „în casa care a fost lăsată pustie intră năpustul și de la apusul soarelui tot toacă până aproape de ziuă” (Geomane, Turda C). Din această cauză se credea că nu-i bine „să intri noaptea în ele” (Cusuiuş, Bihor C) să „dormi în ele că te pocește” (Lisa, Făgăraș, C), sau să te adăpostești în ele pe vreme grea „pe timp de ploaie nu e bine să te adăpostești în ele că te trăsnește” (Girov, jud. Neamț).

- pe locul obținut necinstit: „prin înșelătorie” (Dârste, Brașov C); „locul luat prin jurământ strâmb” (Făurești, Vâlcea C).

- pe locul unei văduve „ce a fost silită să părăsească casa cu forța, sau cu nedreptate, că se face în casă popa dracului. În Runc au fost două case în care în urma acestei situații se deschideau ușile noaptea singure” (Runcul Salvei, jud. Năsăud);

- pe locul „unde a fost drum” (Scundu, jud. Vâlcea) sau unde a fost „cruce de drum” (Dimitrești, Izmail C) pentru că pe drum umblă toate relele. În stabilirea locului casei față de drum, un rol important îl aveau și unele credințe locale legate de drum, potrivit cărora: „pe drum umblă relele și nu-i bine să te culci în drum sau la răspântii că dau Șoimanele peste tine” (Bărcănești, Olt C); „lângă drum se întâmplă multe” (Gălăteni, Vlașca) și că „numai cârciumile se construiesc la drum” (Sechiana, Covurlui).

- pe un loc înconjurat pe toate părțile de drumuri: „căci cei care vor locui în ea vor muri fără urmași” (Băiești Aldeni, Buzău C).

- pe locul blestemat, „adică locul care a fost câștigat cu bani blestemați care n-au fost câștigați în mod cinstit” (Ștefănești, Vâlcea C);

- pe un loc pe care se credea că „a fost îngropată o comoară blestemată pe care n-o poate scoate nimeni” (Scrioaștea, jud. Teleorman);

- pe locul „pe care a fost semănată cânepă” (Făurești, Vâlcea C);

- pe „locul unei case dărmate de multă vreme, pentru că aici s-au adunat duhurile necurate” (Scundu, Vâlcea C), duhuri care umblă noaptea pe la ferestre să vadă ce fel de oameni locuiesc pe pământul considerat a fi al lor, „iar dacă e întuneric se întâmplă să

umblă chiar prin casă, de aceia se obișnuiește ca prima săptămână noii locatari să doarmă cu lampa aprinsă” (Băiești Aldeni, Buzău C);

- pe locul unde a fost arie, „că ies noaptea duhuri necurate care umblă împrejurul casei ca, caii la arie” (Vutcani, Fălciu C). La familiile care și-au ridicat casa pe un loc care a fost arie „nu le vor trăi copiii” (Suchianu, Covurlui C);

- pe „locul din apropierea unei biserici sau din cimitir unde sunt morți ca să nu bea apă din sângele morților” (Câmpulung Moldovenesc C), sau pe locul „unde au fost morminte pentru a nu tulbura sufletele celor morți” (Arpașul de Sus, Făgăraș);

- pe locul unde s-a spânzurat sau a fost omorât cineva pentru că se credea că acolo „noaptea se arată acei oameni și pe acolo bate un vânt rău” (Burdujeni, Suceava C), sau „aproape de locul unde s-a săvârșit o crimă” (Crăiești, Covurlui C);

- pe un loc care a fost a unor oameni săraci „deoarece e fără noroc” (Bonț, Someș C) și „casa nu va avea noroc la nimic” (Segarcea, Dolj C);

- pe un loc cu rădăcini de arbori și mai ales de „păr sălbatic” (Reditu, Neamț C) „deoarece rădăcinile blestemă” (Girov, Neamț C);

- pe locul unde a fost soc: „crezând că unde este soc sunt îngropați și copii nebotezați morți și nu e lucru curat” (Sic, Cluj C);

- pe un loc cu gropi de bucate „că mor cei din casă” (Cioara, jud. Ialomița);

- pe locul unde s-au făcut vrăji, „unde a fost îngropată mutătoare de către babe că atunci vei avea tot pagubă” (Runcul Salvei, jud. Năsăud);

- pe locul unde a fost arătură, „că nu-ți mere bine” (Scărișoara, jud. Turda);

- pe limita proprietății „să nu edifice pe miezuina dintre pământuri ca n-are noroc” (Curechiu, Hunedoara. C); miezuină era considerată a fi loc rău, mai ales dacă „între vecini au fost certuri și blesteme” (Leicești, Muscel C).

Cel mai mare prejudiciu pe care putea să-l aducă casei și familiei acesteia, locul pe care se construia casa era ca aceasta să rămână pustie.

Casele puteau rămâne pustii și din cauza comportamentului membrilor familiei: „dacă stăpânii au făcut fapte rele în viață sau au murit fără lumânare” (Idriciu, Fălciu C); dacă casa a fost făcută „din agoniseală necinstită” (Jariștea, Putna C); casele care au fost făcute cu bani necurați rămân pustii deoarece „stăpânii mor, iar copiii lor rămân în îngrijirea rudelor” (Bârca, Dolj C)

Viitorul unei case și a familiei care urma să locuiască în ea putea fi influențat, după credințele populare, și de anumite evenimente ce aveau loc în timpul ridicării construcției.

Lucrul început la construirea unei case nu era voie să fie întrerupt deoarece „dacă se întrerupe locul proprietarul nu va avea noroc în casă nouă” (Nerău, Timiș C); sau „va fi rău de acea casă” (Crăiești, Covurlui), deoarece „asupra zidurilor vin și-și caută lăcaș duhurile rele, iar pentru reînceperea lucrărilor trebuie sfințită din nou” (Secusigiu, Timiș C).

Din această cauză, când o familie dorea să-și ridice o casă nouă se îngrijea să-și procure tot materialul necesar și să angajeze astfel de meșteri care să fie în stare să o termine până la acoperiș. Lucrul la o casă nu se începea marțea și sâmbăta ca să le meargă bine celor care vor locui în ea, iar în ziua în care se începea se dădea o slujbă la biserică:

„încep lucru la casă joia, zi în care dau o slujbă” (Asuajul de Sus, Sălaj), sau se chema preotul „să sfințească locul, în toate patru colțurile temeliei ard lumânări de ceară” (Maidan, Caras C).

Pentru a păstra locul curat în timpul cât se ridică casa și după se obișnuia ca în cele patru colțuri ale temeliei să se pună: „câte un vas cu untdelemn” (Boldurești, jud. Lăpușna); „câte o sticlă cu agheasmă” (Băcani, jud. Tutova), sau „câte o pungă cu usturoi ca să nu s-apropie strigoii, o pungă cu camfor și câteva boabe de piper ca să nu s-apropie bolileși o pungă cu smirnă și tămâie ca să nu s-apropie necuratul și o sticlută cu argint viu pentru ca să fie harnici toți cei care vor locui în casă. În fiecare pungă se pune și câte un bănuț ca să fie belșug la casă” (Broșteni, Neamț).

Bibliografie:

- Răspunsurile trimise la Chestionarul *Obiceiele juridice ale poporului român* a lui B.P. Hașdeu, (H 1877), păstrate în copie la Institutul Arhiva de Folclor a Academiei Romane, Cluj-Napoca
- Răspunsurile trimise la *Programa pentru adunarea datelor privitoare la limba română* a lui B.P. Hașdeu (H 1884), păstrate în copie la Institutul Arhiva de Folclor a Academiei Române, Cluj-Napoca
- Răspunsurile trimise la *Cestionariu despre tradițiunile istorice și anticități ale țărilor locuite de români* (parte I-a 1893), a lui N. Densușianu (D 1893), păstrate în copie la Institutul Arhiva de Folclor a Academiei Române, Cluj-Napoca
- Răspunsurile trimise la Chestionarul *Casa* al Muzeului Limbii române, Cluj, 1926, păstrate la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”, Cluj-Napoca
- Ernest Bernea, *Triburi și sate din sud estul Europei*, Colecția Paidea, București, 2000
- Ernest Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, Humanitas, 1997
- Arcadie M. Bodale, *Câteva documente privitoare la istoria bisericească și la etnografia românească din Transilvania și din Bucovina păstrate în Arhivele din Viena 1675-1785*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, XII, Iași, 2012
- Ioan Godea, *Considerații istorice și demografice privind evoluția tipologică a așezărilor rurale din nord vestul României*, în *Biharia*, 1974, Oradea, 1975
- Graiul Nostru. Texte din toate părțile locuite de români*, publicate de I. A. Candrea, Ovid Densușianu, Th. D. Speranția, București, 1906
- Dr. Ch. Laugier, *Sănătatea în Dolj*, Craiova, 1910
- S. Fl. Marian, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, București, 1890
- Mușlea, Ion, *Cercetări folclorice în Țara Oașului*, în *Anuarul Arhivei de Folclor*, I. Cluj, 1932
- Florea Paraschiv, *Obiceiuri de nuntă din Ciugudul de Jos*, Alba, lucrare de seminar
- Emilia Maier, *Obiceiuri la naștere, nuntă și înmormântare*, Războieni, Turda; lucrare de seminar, 1947, Arhiva M.E.T.
- T. Pamfile, *Agricultura la români*, București, 1913

Fig.1. Poartă la intrarea în sat, Hunedoara (Fototeca M.E.T.)

Fig. 2. Coliba de la Poarta satului Caransebeș (Fototeca M.E.T.)

Fig. 3. Cruce. Alun, Hunedoara (Fototeca M.E.T.)

Fig. 4. Fântâna veche cu cruce. Sohodol, Hunedoara (Fototeca M.E.T.)

Fig. 5. Nănașii cu pomii raiului. Lunca Cernii, Hunedoara (Fototeca M.E.T.)

EVOLUȚIA LOCUINȚEI ÎN SATELE DIN ȚINUTUL PĂDURENILOR DE-A LUNGUL SECOLELOR XIX ȘI XX

Rusalin IȘFĂNONI*

THE EVOLUTION OF HOUSING IN THE VILLAGES OF THE FORESTERS' LAND DURING THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Abstract

Ținutul Pădurenilor (The Forester's Land), consisting of 40 villages and hamlets, of which 30 are located on hills, stretches on the eastern slope of the Poiana Ruscă Massif, Hunedoara County. Its relative isolation determined generations of inhabitants to maintain until the threshold of the third millennium one of the most archaic and original popular cultures, a fact also manifested in the home. The old type house, called by us *type I*, with round wooden walls, uncarved, covered with straw, with a single living room and a storage room, specific to the eighteenth century. In the interwar period, the house with two rooms and a storage room appeared in this area, with carved wooden walls and a tile roof, *type II*. When located on a slope, this type of house had a basement and a kitchen, that was also used as a bedroom. After the Second World War, a type of house with urban architecture appeared in the area, with three or more rooms, *type III*. After the generalizing of this more comfortable type of house in the local villages, a strange phenomenon began: some villagers decided to move to the city, initially the younger couple, then the older one. The main reason for this change in their lives were: ensuring the best possible schooling for children and getting rid of the daily commute, quite difficult for those working in mining and the steel industry.

Keywords: *The Forester's Land, Hunedoara, rustic house, household, house interior*

Ținutul Pădurenilor se întinde pe versantul estic al Munților Poiana Ruscă, între Valea Cernei (hunedorene) și Valea Mureșului. Nu se poate ajunge aici, din orice parte ai veni, fără să traversezi o pădure, de unde i se trage și numele. Este format din 40 de localități, sate și cătune, cele mai multe dintre ele, 33, sunt așezate sus, pe culme de deal, între 600 și 1100 m. altitudine. Satele sunt mici, în medie cam 50 de gospodării, unele dintre ele având între 16 și 20 de gospodării. O particularitate însemnată a acestor localități de culme era aceea că aveau *vraniță* (poartă lată din răzlogi) la ambele capete, pe drumul principal care le traversa. Drumetul care voia să intre în sat, fie că era pe jos, fie cu căruța sau cu alt mijloc de transport, trebuia să se oprească la intrare, să deschidă vranița, care era legată cu *gânj* (o legătură în formă de cerc făcută din crenguțe de

* Muzeul Satului București, e-mail: doinaisfanoni@yahoo.com

mesteacăn sau de carpen) de un par împlântat la marginea drumului. Trecătorul ridică gânjul, deschidea poarta, trecea de ea, se oprea, închidea poarta, o lăsa cum a găsit-o și apoi pleca mai departe. Acele vranițe aveau rostul de a nu lăsa vitele, care pășteau libere pe islaz, să traverseze satul și să treacă în țarină unde puteau strica culturile. În prezent doar câteva sate din partea nordică a ținutului mai păstrează această vraniță. Relativa izolare a ținutului i-a determinat pe locuitorii săi să păstreze până în pragul mileniului III, una dintre cele mai arhaice și originale culturi populare.

Pentru Elena Secoșan, care a cercetat ani de-a rândul ținutul, temele preferate fiind portul și meșteșugurile artistice, *pădurenii Hunedoarei sunt o comoară etnografică unică, o arhivă de documente vii, cu un trecut pe care nu am reușit să-l dibuim în întregime*.¹

Gospodăria pădurească tradițională avea în alcătuirea ei: casa, *poiata* (șura) care cuprindea și grajdul sub același acoperiș, cocina pentru porci și cotețul găinilor care se afla, de cele mai multe ori, sub același acoperiș, deasupra sau alături de cocină. În general, gospodăria era împrejmuită cu gard de nuiele, adesea acoperit cu paie, ca să-l protejeze de ploaie, de zăpadă și chiar de soare, de unde și denumirea de *gard înstreșinat*. Gospodăria oglindește atât modul de viață al locuitorilor cât și procesul de adaptare la condițiile de mediu geografic, social, economic și etnic. Deși șura este cea mai mare, mai impunătoare construcție din gospodăria pădurească, creșterea vitelor fiind o ocupație principală aici, totuși cea mai importantă construcție este casa. De-a lungul a două secole, al XIX-lea și al XX-lea, în satele pădurenești s-au succedat *trei tipuri* (modele) de case, fiecare tip fiind reprezentat de o arhitectură specifică.

Arhitectura

Tipul I de arhitectură aparține casei vechi, fiind moștenit din secolul al XVIII-lea, a dăinuit tot secolul al XIX-lea și s-a păstrat până la mijlocul secolului al XX-lea. Câteva exemplare au supraviețuit până la sfârșitul secolului XX. O astfel de casă, aflată în cătunul Copileț, aparținător satului Muncelu Mic, comuna Vețel, a fost locuită până în anul 2010 de o văduvă. Acest tip I are planul cât se poate de simplu: una sau două încăperi: casa, eventual casa și cămara sau casa, cămara și o pivniță dedesubt, dacă se află pe un teren în pantă. Majoritatea caselor aveau *târnaț* (*prispă*) deschis, așezat fie în colțul cu cămara, cel mai arhaic, fie de-a lungul fațadei sau o combinație între cele două variante, adică în colț și de-a lungul fațadei.² Forma târnațului era determinată de anumiți factori: preferința gazdei, iscusința meșterului constructor și tradiția zonei.

Tehnica și materialele de construcție

Toate casele erau construite din lemn, esența cea mai folosită fiind stejarul, însă erau întrebuințate și rășinoasele, precum și alte esențe: fagul, mesteacănul și plopul, după cum avea proprietarul posibilitatea să le procure. Într-o primă etapă, pentru bârnele care

¹ Elena Secoșan, *Pădurenii Hunedoarei*, Sargeția XVI-XVII, Muzeul Județean Deva, 1982-1983, p. 66

² Romulus Vuia, *Studii de Etnografie și Folclor*, vol. II, Editura Minerva, București, 1980, p. 488

constituiau pereții, era folosit lemnul rotund, neprelucrat, doar decojit, clădit sub formă de *cununi de bârne* suprapuse, îmbinate la colțuri în tehnica numită „*cheotori rotunde*” (*căucește sau stânește*). Mai târziu, când bârnele au început să fie cioplite în două sau patru fețe, bârnele erau încheiate la colțuri în „*cheotori drepte*”, o tehnică mai avansată care asigura construcției mai multă stabilitate. În ambele tehnici de îmbinare capetele bânelor depășeau fața pereților. Modul acesta de ridicare a pereților prin cununi orizontale suprapuse este cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de *blokbau* și se preta când se foloseau în construcții lemne lungi și robuste, fiind găsite ușor în pădure, în acele vremuri.

Bârnelor care constituiau cununa de la baza casei erau mai robuste decât cele ale perților, fiind numite *tălpi* sau *tălponi*. Aceste tălpi erau așezate, la colțuri și la mijloc, pe niște bolovani, ca să nu fie în contact cu pământul. Ele țineau loc de soclu, dar și de prag, în dreptul ușii, care avea o înălțime considerabilă, chiar și 50 cm. Sub talpa de la fațadă, unde era fixată ușa de la intrare în casă, se credea că stă *șarpele casei*, pe care nu-i bine să-l omori, pentru că *el nu mușcă omul, ci apără casa de rele*. Tavanul casei și al cămării era făcut din scândură cu grinzi aparente. Un element principal în arhitectura casei vechi îl constituia o grindă groasă, cioplită în patru fețe care traversa mijlocul construcției, pe sub grinzile propriu-zise, se sprijinea pe pereții laterali, susținând tavanul și acoperișul. Aceasta se numea *meșter-grindă*. Pe fața inferioară sau pe una laterală a acestei grinzi, meșterul constructor cresta cu *vișeul* (dalta pentru lemn) diferite ornamente, având ca motiv *rozeta*, *dintele de lup*, *crucea* etc. Tot aici, foarte rar, meșterul, care știa să scrie, își cresta numele și anul construcției. Poate acesta a fost motivul pentru care grinda respectivă a fost numită în arhitectura populară *meșter-grindă*. Pereții nu erau tencuiți la exterior. Pe peretele dinspre *târnaț*, la capetele lui erau fixate *bâte* pentru urzit, cuie de lemn rămase pe jumătate afară din perete, cam de-o palmă, astfel, acel perete era folosit și ca *urzitor*, sistem aplicat și la casa de tip mai evoluat apărută ulterior. Planșeul casei, al cămării și al târnațului era din pământ bătut.

Acoperișul casei vechi avea învelitoarea din paie, fiind întotdeauna în patru *ape*(fețe), era înalt, de două ori mai înalt decât pereții construcției. Fiind panta mare, aceasta favoriza scurgerea apei provenită din ploii sau topirea zăpezii foarte repede, fără să degradeze prea mult învelitoarea. Punerea paielor pe acoperiș se făcea în clacă, formă frecventă de întrajutorare a sătenilor în acele timpuri. Tehnica de fixare a paielor pe acoperiș, folosită de pădureni era cea a *paielor călcate*. Acest tip de case avea un caracter *unitar*, fiind răspândit în toate satele pădurenești, dar și în zonele etnografice din apropiere: Țara Hațegului și Munții Apuseni. Învelitoarea de șindrilă s-a folosit foarte rar în satele pădurenești, excepție făcând două sate din vestul ținutului: Vadul Dobrii și Poiana Răchițelii, aflate la altitudinea de peste 1000 m., care au apărut pe la mijlocul secolului al XVII-lea. Primii locuitori ai acestor sate au provenit din Munetenia, fiind aduși de autoritățile austriece pentru lucru la bocșerit, adică pentru producerea mangalului, combustibilul necesar topitoriilor de fier din ținut. Ei au locuit inițial în pădure, în bordeie, și se hrăneau cu laptele caprelor pe care le creșteau tot în pădure; au fost asimilați repede de pădureni după ce au adoptat portul și obiceiurile lor. Nefiind sate

agricole, locuitorii nu dispuneau de paie pentru a le folosi la învelitoarea caselor, dar având lemn de rășinoase la dispoziție au învățat repede să facă șindrilă cu care și-au acoperit locuința și anexele. Se știe că oamenii de la sat au folosit secole de-a rândul doar materialele de construcție pe care le aveau la îndemână.

Tipul II de casă se dezvoltă în ținut în perioada interbelică. Este vorba de casa de lemn cu două încăperi de locuit și cămară, ridicată, pe un soclu de piatră. Una din încăperi era folosită ca bucătărie și cameră de zi, iar cealaltă era folosită drept cameră de oaspeți și se păstra tot timpul curată. Era folosită la sărbători, când gazda avea musafiri sau când aveau loc diferite evenimente în familie: *omenia* botezului, nuntă, înmormântare. Frecvent, acest tip de casă are pivniță la subsol; eventual o bucătărie folostă și ca dormitor. Vatra liberă pe care se prepara mâncarea la casa veche a fost înlocuită cu o instalație nouă: soba cu plită.

Târnașul se întinde de-a lungul fațadei, are peste un metru lățime, fiind de obicei închis, intrarea în el făcându-se printr-o porțiță laterală sau prin una aflată chiar la mijloc, unde se ajunge pe o scară masivă de lemn. La târnaș apar și elementele de decor, simple de altfel: stâlpii, ciopliți în patru sau șase fețe, și scândura *traforată*. Acest tip de casă are acoperișul în patru ape, cu învelitoarea din țiglă, foarte rar și din șindrilă. Tehnica folosită în ridicarea pereților este tot cea a cununilor orizontale care se îmbină la colțuri în cheatori *drepte* sau în sistemul *coadă de rândunică*, numit și *cheotori nemțești*. S-a folosit la ridicarea pereților și sistemul numit *în ușciori* sau *în stâlpărie*, termenul consacrat fiind *fakwerc*. Acest sistem a fost adus la pădurenii de meșterii moți din Munții Apuseni. Această tehnică de ridicare a pereților mai este numită și „*în paiantă*” sau „*pană și uluc*” și permite folosirea lemnurilor mai scurte, dar și elaborarea unui plan mai complex al construcției.

Sistemul numit *în stâlpărie* a apărut după primul război mondial, s-a generalizat la mijlocul secolului al XX-lea și se păstrează, în puține exemplare, până la începutul secolului al XXI-lea. Arhitectura acestui tip de locuință avea un caracter unitar în ținut.

Tipul III de casă este de influență orășanească. Are trei sau mai multe încăperi, fiind ridicată pe soclu de piatră, pereții sunt din *carămidă* făcută manual, mai rar de fabrică, în ultimul timp se folosesc și *bolțari*. La subsol are pivniță, eventual și o bucătărie, care-i folosită, la fel ca la tipul II, și ca dormitor pentru cei mai în vârstă din familie. *Nu mai are târnaș*, acesta fiind înlocuit cu un *hol* închis. Acoperișul acestui model de casă este în patru ape, adică românesc, cu învelitoarea din *țiglă*. Acest tip de casă a pătruns în Ținutul Pădurenilor prin anii 1950-1960 și s-a generalizat în anii 1970-1990. Astăzi îl putem vedea în toate satele pădurenești. Unii locuitori au păstrat tradiția de a ridica și în preajma casei noi o *troiță* în amintirea și pomenirea unor membrii ai familiei, decedați departe de casă, cei mai mulți în război.

Poziția casei în gospodărie

Până la jumătatea secolului al XIX-lea casa era așezată în fundul curții, dar totdeauna cu fața la drum, iar șura era pusă pe o latură a curții, creând posibilitatea proprietarului să vadă totul până la drum, inclusiv animalele din curte. Bătrânii satelor

spuneau că așezarea casei în fundul curții, și nu la drum, s-a moștenit de pe vremea când se luau feciorii în armata cu forța, fiind prinși și legați *cu ștreangul* ³. Până să ajungă oamenii puterii de la drum la casă pentru a-l prinde, feciorul vizat avea timp să fugă în ograda din dosul casei și, de aici, în pădure. După renunțarea la acest mod barbar de luare în armată (pe la jumătatea sec. al XIX-lea), s-a schimbat, treptat, și poziția casei în gospodărie, aceasta fiind adusă cât mai aproape de drum.

Dacă ne referim la poziția casei în teren, putem spune că tendința generală era ca aceasta să fie așezată cu fațada spre miază-zi, ca să aibă cât mai multă lumină, însă cel mai adesea poziția ei era dictată de configurația terenului pe care era ridicată.

Târnațul – element important în arhitectura casei

Considerăm *târnațul* (prispa) un element foarte important în arhitectura casei țărănești și, în mod deosebit, a celei pădurenești, acesta fiind un spațiu intermediar acoperit, aflat între interior și exterior, între locuința propriu-zisă și natura înconjurătoare.

La casele cele mai vechi, târnațul era simplu, un fel de pomnol din piatră și pământ, înalt de 30 -50 cm., care proteja de umezeală temelia de la fațada casei, dar și intrarea în casă. Târnațul era deschis, fiind mărginit de trei-patru stâlpi pe care se fixau una-două stinghii (prăjini, ruzi). Pe o astfel de stinghie, căreia pădurenii îi spuneau *culme*, femeile puneau hainele sau alte țesături la uscat. Culmea aceasta de sub streășina casei devenea foarte importantă în timpul nunții la casa miresei, duminica, pentru că se expuneau pe ea costumele de sărbătoare și alte obiecte - traiste, desagi – care constituiau zestrea miresei pentru a putea fi văzută de toți sătenii, nuntași și nenunțași, veniți în curtea casei, *să vadă mireasa*, și zestrea ei, dar să și asculte dialogul dintre vornicul mirelui și cel al miresei în timpul *cerutului miresei*, moment important al nunții, când vornicul mirelui spunea, în proză, povestea facerii lumii, varianta dualistă, apocrifă, conform căreia la facerea lumii a participat, pe lângă Dumnezeu și Socea, adică Satana.

La acest tip II de casă târnațul era podit și în majoritatea cazurilor închis, fiind mărginit de *stobor*(pălimar) format din scânduri scurte dispuse vertical, cel mai adesea traforate.

Târnațul a avut, și mai are, acolo unde mai există, un important rol funcțional; este locul de observație al întregii gospodării. Din târnaț, gospodarul, mai cu seamă gospodina, poate supraveghea animalele și păsările din curte, dar poate comunica și cu satul, cu orice consătean care trece pe drum, pe lângă casa lui, intră în vorbă cu acesta, primește vești, întreabă de una-alta, deci se informează, socializează.

În anumite zile femeia desfășura aici diverse activități gospodărești, iar noaptea, în nopțile călduroase, câte un membru al familiei sau chiar bărbatul și nevasta dormeau în târnaț, unde își amenajau un pat. Târnațul mai era folosit și ca depozit temporar al unor produse alimentare, toamna mai ales, cât și locul de acces în podul casei cu ajutorul unei scări mobile, rezemată de peretele casei, mai precis de gura podului.

³ Marina Traian, Merișorul de Munte, n 1907, 4 clase, informație culeasă în anul 1980 de Rusalin Ișfănoni

În credința pădurenilor, a femeilor mai ales, în târnaț se auzeau *carii lui Sântoader* care speriau femeile, tropotind cu picioarele în prima săptămână din Postul Paștilor, dacă femeia sau femeile din casă nu respectau interdicțiile impuse de sărbătoarea Sântoaderului, (torceau, coseau, spălau, plecau în șezătoare etc.).

Începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea, sătenii renunță treptat la târnaț, îl închid cu sticlă/geamuri și-l numesc *gang* sau *coridor*, ca la oraș. La casele cele mai noi, de tip orășenesc, în loc de târnaț se află un mic *hol* închis. Astfel, săteanul se izolează în locuința sa, la fel ca orășeanul în apartamentul lui, devenind din ce în ce mai singuratic, poate și mai trist. Târnațul casei țărănești, element de excepție al arhitecturii populare, rămâne un exemplu de comuniune cu natura și comunitatea, reflectând spiritul deschis al omului de la sat.

Amenajarea interiorului locuinței

Casa de tip vechi avea o singură încăpere de locuit, care îndeplinea mai multe funcții: *cameră de zi, bucătărie, dormitor și cameră de oaspeți*.

Familia pădurenească tradițională era numeroasă. În aceeași casă locuiau perechea de bază, soț-soție, copiii acestora, părinții unuia dintre soți, eventual și bunicii, care ajungeau la o vârstă mai înaintată, deci trăiau două-trei generații concomitent în aceeași încăpere, care nu avea o suprafață generoasă: 5m x 5 m, 5 x 4m sau și mai puțin. Mobilierul era redus, se rezuma doar la strictul necesar, ca să aibă loc toți membrii familiei. În aceeași încăpere se aflau unul sau două paturi, o masă, două-trei *lavițe*, *podîșorul-părsăciul*(dulăpiorul pentru alimente și oale) pe care se ținea și ciubărul cu apă și căucul. Pe peretele de lângă vatra liberă a focului se afla *blidariul*(poliță, etajeră) în care se păstrau blidele, la vedere. Lângă blidar stătea *lingurariul*, agățat de perete, în care se țineau lingurile, eventual furculițele. Cuțitele, *bâzdăgăul*(mestecăul pentru mămăligă) și alte ustensile specifice bucătăriei se țineau pe scândura agățată sus, sub meșter grindă, care devenea o poliță lată, pe care se țineau și diferite documente, acte mai cu seamă.

În unele case se afla, deasupra patului *culmea*, o stinghie pe care se puneau *cingeele*, (ștergare de culme decorate la un capăt). Deasupra uneia dintre ferestre se afla *fogașul*, un cuier de perete, din lemn, care se împodobește cu vase, blide și *cancee*, cumpărate de pădurenii de la târg. *Culmea*, *fogașul* și *podîșorul* constituiau elementele *decorative* din locuință. Sărărița se afla agățată de perete, lângă vatră. Unele case aveau și câte o icoană fixată pe peretele dinspre răsărit.

Cam a cincea parte din locuință era ocupată de *căloni*, instalația pentru preparat mâncarea și pentru încălzit pe timp de iarnă, chiar și pentru iluminat. La lumina focului vetrei, eventual și a unui *opaiț* ce ardea *cu seu* de oaie, coseau pădurencele în nopțile lungi de iarnă minunatele lor cămăși.

Patul, era așezat lângă un perete, cu capătul de la picioare spre instalația de încălzit; fiind așternut cu *strujac*(saltea) din țesătură de cânepă, peste care se pune un *țol* (cearceaf) tot din cânepă, și se acoperea cu *pricoița*(cerga), țesătură din lână scămoșată și finisată la vâltoare. La capătăi se afla perna din pânză de cânepă, îngustă, care la unele case era

decorată la un capăt prin alesătură în război. *Strujacul* era umplut cu paie sau pănușe de porumb, iar perna, cu otavă. Lângă pat se afla o laviță de aceeași lungime Dormitul pe timp de noapte constituia o problemă, deoarece în casele unde era un singur pat, doar perechea cea mai respectată din casă și copiii mai mici dormeau în el, restul persoanelor dormeau *pe lavițe*, chiar *pe vatră* (planșeu din pământ bătătorit), după ce aduceau din șură câte un braț de paie pentru a fi așternute pe jos, peste care puneau un țol, iar pentru acoperit, foloseau *pricoițele* (*cergile*). Dimineața, paiele erau duse înapoi, în șură.⁴

Masa era așezată lângă lavița de la fereastră, fiind opusă ușii. La multe case erau două mese: cea obișnuită ca mărime și înălțime, numită *masa faină*, folosită doar la zile importante, și încă una, scundă, dreptunghiulară, numită *masa mică*, a cărei înălțime nu depășea jumătate de metru, fiind ținută sub masa mare sau chiar sub pat și se scotea de acolo când se servea mâncarea în familie. Lângă masa mică mai erau și două-trei scaune fără spătar care se scoteau când se punea masa. Servitul mesei era și el o problemă în casa monocelulară. Nu toți membrii familiei încăpeau deodată la masă. Copiilor li se punea mâncarea separat, pe laviță, în blide de lemn sau de pământ.

Specialiștii care au studiat ținutul au constatat, deși nu toți au menționat și în scris, că pădurenii nu au avut un cult dezvoltat al locuinței, ceea ce contrasta cu portul lor, în special cu portul femeilor, foarte dichisit și decorat pe suprafețe mari, necesitând un volum imens de muncă din partea acestora. Contrastul ieșea în evidență, mai cu seamă, în ziua de nuntă când în fața casei se amenaja *culmea miresei* cu cămășile care formau zestrea ei. Cămășile se expuneau și pe culmea (stinghia) din târnaț, dar nu întotdeauna încăpeau toate pe aceasta, fiind nevoie de o culme improvizată alături de casă: câteva stinghii fixate pe pari cu crăcane, înfipti în pământ.

După primul război mondial, mai precis după Unirea Transilvaniei cu România (1918) în ținut apare, așa cum am spus mai sus, un nou tip de casă (*al II-lea tip*), cu o nouă arhitectură, care aduce o îmbunătățire a condițiilor de locuire.

După 1950 și acest tip de casă începe să fie înlocuit cu un model orășenesc (*al III-lea tip*) care are diverse planuri. Casele noi sunt amplasate la drum, cel mai adesea cu latura îngustă spre drum și cu fațada spre interiorul curții. Au loc schimbări structurale și funcționale în cadrul locuinței. Se construiesc case cu etaj. Apar și primele băi, în unele dintre ele se află și WC-ul. Și la acest tip de casă o cameră, numită tot *casa faină*, este destinată oaspeților, fiind mobilată ca la oraș. Anumite gospodine expun însă în una din încăperile casei noi, țesăturile cu caracter decorativ realizate de ele.

Arhitectura actuală din satele pădurenești *nu mai are un caracter unitar*, ca cea de odinioară, așa cum avea primul și al doilea tip de casă. Decorul exterior este total diferit. Casele sunt tencuite la exterior, au în stucatură motive geometrice, florale, eventual apare și numele proprietarului și anul construirii. Culoarea tencuielii se face după preferința proprietarului, astfel că atunci când traversezi satul ai ocazia să vezi o diversitate de culori la casele așezate de-a lungul drumului.

⁴ Aron Ișfănoni, Dăbâca, n.1903, informație culeasă în anul 1975 de Rusalin Ișfănoni

Fenomenul părăsirii caselor și satelor pădurenești

După ce în perioada dintre anii 1950 – 1980, pădurenii au muncit din greu ca să-și construiască case spațioase cu confort sporit, apa pentru mortar o scoteau din vale până în satele lor de culme în butoaie transportate cu carul tras de boi sau de cai, iar nisipul îl strângeau cu pumnii, rămas după ploile torențiale de pe drumurile aflate în pantă și îl cărau în desagi până în sat. Spre sfârșitul secolului XX, mulți dintre ei au hotărât să se mute la oraș, la Hunedoara cei mai mulți. O cauză principală care a determinat această hotărâre a fost aceea că voiau să asigure o mai bună școlarizare pentru copiii lor. Pe de altă parte, transportul din sat la locul de muncă se făcea greoi pentru angajații în industria siderurgică hunedoreană, iar mutarea cu domiciliul la oraș îi scăpa de naveta zilnică cu camioanele, ulterior cu autobuzele spre locul de muncă. Astfel, au început să-și cumpere *hei(teren)* pentru casă la Hunedoara și să-și construiască alte case în oraș, cei mai mulți pe versantul unui deal mic. De unde bani pentru cumpărarea materialelor de construcție și pentru plata meșterilor constructori? Începând cu anii 1950, activitatea în industrie a devenit pentru pădurenii o ocupație principală, alături de celelalte două, tradiționale, creșterea vitelor și agricultura, pe care le-au practicat în continuare. Un bărbat, capul familiei, de exemplu, era în același timp, miner ori furnaliat, dar și crescător de vite și agricultor. Banii câștigați în acea industrie socialistă, precum și cei obținuți din vinderea periodică a unora dintre vitele crescute în gospodărie i-au investit în construcția noii case de la oraș. Pădurenii nu petreceau concediul de odihnă în stațiuni balneare, ci rămâneau în sat la muncile agricole. Ei luau concediul eșalonat, în două -trei etape, tocmai pentru a putea participa, alături de familie la muncile sezoniere din agricultură: arat și semănat, primăvara, cosit și secerat, vara, și strânsul recoltei, toamna. La activitățile agricole participau tot timpul când era nevoie: Un miner din Gole, sat aflat la altitudinea de 900, când lucra în schimbul I la mina de la Ghelari, se scula dimineața la ora trei-patru, lua o gustare frugală, cobora 3 km. pe o cărare până la Toplița, un sat de vale, iar de acolo urca alți 3 km. tot pe cărare până în localitatea Ghelari, unde era mina de fier la care era angajat. La ora 6,00, primea porția de carbid, pentru lampa lui, participa la apelul de dimineață, cumpăra un sfert de pâine, apoi intra în mină pe galeria principală, până la puțul de extracție, cobora cu colivia până la orizontul IV și apuca spre galeria care îl ducea spre abataj, la care ajungea după ce urca scările de lemn, vreo 30 de metri. Se apuca de lucru, executând ce-i spunea șeful de echipă: spărgea cu barosul bolovani cu conținut de fier, îi încărca cu trocul în vagonet, împingea vagonetul plin, împreună cu colegul până la locul de descărcare în suitor, apoi se întorcea în abataj. La ora 11,00 mânca ce își adusese de acasă, brânză, slănină și ceapă, pâinea o cumpăraseră de la chioșcul minei, apoi continua munca până la ora 15, când ieșea din mină, se spăla și pleca înapoi spre sat. Cobora dealul Ghelarului până la Toplița și urca pe cel Goleșului; nu se ducea direct acasă, ci se oprea la locul de fân unde se afla soția și alți membri ai familiei, mânca ceva, de obicei o zamă de legume, păstrată pentru el, ațipea o jumătate de oră, după care se apuca de coasă. Când se însera pleca acasă cu familia, unde mai făcea și alte treburi gospodărești, până pregătea soția cina, mânca, se culca și dimineața o lua de la capăt. Programul lui îl aveau și ceilalți cosăteni mineri. De menționat că până prin anii 1960,

pădurenii lucrau la mină în hainele lor pădurenești, făcute de nevastă sau mamă din pânză de cânepă prelucrată în gospodărie. Dacă la începutul săptămânii de lucru hainele (cămașa, izmenele, laibărul) erau albe, sâmbăta erau cărămizii datorită oxizilor de fier care se impregnau în ele Femeia le spăla cu leșie în pârlău, în fiecare săptămână. Ulterior minerii au primit salopete, bocanci și cască, numite haine de uzură.

Într-o primă perioadă s-au mutat la oraș familiile tinere, care aveau copii de școală, iar ulterior și cele în vârstă. Au ajus la concluzia că traiul la oraș îi mai ușor, mai bun și mai avantajos pentru copii, dar și pentru adulți. Într-adevăr, stabiliți cu familiile în oraș, copii lor au urmat diferite școli, cei mai mulți au făcut școli profesionale unde au învățat meseriile cerute în industrie. O parte au absolvit liceul și au făcut studii superioare, devenind: ingineri, profesori, doctori, economiști. Nu s-au mai întors în satul bunicilor decât foarte puțini. Plecând familiile tinere din majoritatea satelor, numărul copiilor a scăzut continuu, iar școlile primare și gimnaziale din localitățile respective au fost închise una după alta, inclusiv Liceul de la Ghelari. Tinerii necăsătoriți care mai rămăseseră în sate au plecat și ei, dar în străinătate, după Revoluția din 1989. Astfel, asistăm astăzi la o continua îmbătrânire și depopulare a satelor pădurenești, fenomen care, așa cum am spus a început în urmă cu vreo 50 de ani și care constituie o adevărată dramă a Ținutului Pădurenilor.

Dispare din ținut un patrimoniu etnofolcloric deosebit de valoros. Satele și casele rămân goale, cu toate că între timp infractutura localităților a fost îmbunătățită în multe dintre ele: apă potabilă adusă pe conducte, drumuri asfaltate, internet, „buticuri” cu alimente și băuturi, mijloace de transport etc. Satele și curțile caselor sunt acum cam pustii, devin mai animate doar vara, când unii elevi de la oraș, aflați în vacanță, se întorc pentru două trei luni la bunici și străbunici, aceștia fiind în mare parte pensionari minerii, deci îi pot ajuta și financiar pe nepoții lor, ca să se simtă bine.

Sub ochii noștri se schimbă peisajul etnografic al Ținutului Pădurenior; pe holdele aflate în terase de-a curmezișul dealurilor, pline cu cereale altădată, o particulatitate a ținutului și a agriculturii tradiționale, a început să crească pădurea.

Cu toate acestea Ținutul Pădurenilor prezintă atracție pentru anumiți oameni din afara lui, pentru locuitori ai orașelor, mulți pensionari, care au început să cumpere gospodării părăsite, să restaureze și să modernizeze casele după dorința și puterea financiară a fiecăruia.

Totodată ținutul a început să prezinte o atracție turistică. Satele mici, așezate pe culmea dealurilor, fona lor adunată, asemănătoare unor cetăți, ulițele întortochiate, gospodăriile cu anexele lor, casele, multe cu troițe ridicate alături, cu fața la drum, bisericile, mai vechi și mai noi, toate impresionează pe vizitatorii care se încumetă să ajungă în acest ținut care mai este încă fermecător. Dacă viizitatorii au ocazia să mai vadă în zi de sărbătoare și câte-o femeie îmbrăcată în costumul tradițional, sau câte un grup de tineri care participă la un spectacol folcloric, dar să și guste un pahar de țuică sau să deguste o plăcintă pădurească, atunci vizita la pădureni este într-adevăr o reușită. În ținut s-au ridicat și câteva pensiuni, trei în localitatea Ghelari, câte una în satele Lelese, Groși și Plosca și alte câteva pe Valea Cernei, respectiv pe malul lacului Cinciș, la 15 km. amonte de orașul Hunedoara.

Foto 1 Casă veche din satul Sohodol cu o singură încăpere de locuit și cămară; târnațul pe colț și de-a lungul fațadei, tipul I. (Foto: Tache Papahagi, 1927).

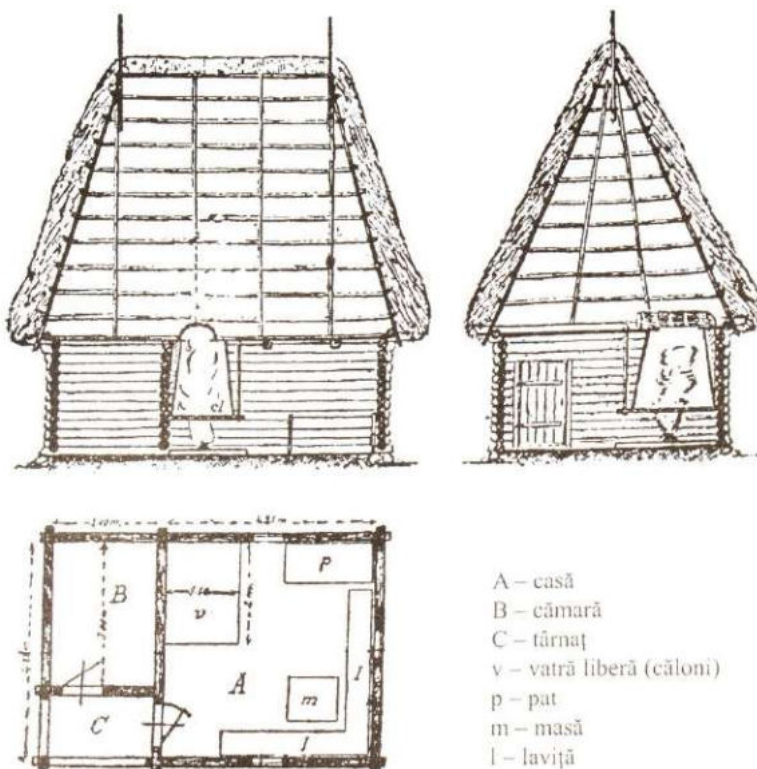

Foto 2 Planul și secțiunea tipului vechi de casă, răspândit în Ținutul Pădurenilor și Țara Hațegului. (După Romulus Vuia, Studii de etnografie și folclor, vol II, Editura Minerva, București, 1980, p. 40)

Foto 3 Casă din Lelese cu două încăperi și pivniță la subsol, tipul II. (Foto: Tache Papahagi, 1929).

Foto 4 Casă din Cerbăl cu două încăperi, pivniță la subsol și târnaț închis cu scândură traforată. (Foto Rusalín Ișfănoni, 2003).

Foto 5 Interior de casă veche din Runcu Mare, cu blidar și lingurar alături, fixate pe perete
(Foto Rusalin Ișfănoni, 2016)

Foto 6 Bărdași din Sohodol cioplinde podele pentru grajd. (Foto Rusalin Ișfănoni, 2016)

Foto 7 Pădurence din Cerișor stând de vorbă; în fundal, casă cu „gang” închis cu sticlă. (Foto Rusalin Ișfănoni, 2013).

Foto 8 Casă nouă din Sohodol construită în anii 1980, după model orășnesc, tipul III. Doar troița de lângă casă mai arată că această casă se află într-un sat pădurenesc (Foto Rusalin Ișfănoni, 2012)

Foto 9 Alai de nuntă din Lelese, reconstituire. (Foto Rusalin Ișfănoni, 2015)

ACTIVITĂȚI MEȘTEȘUGĂREȘTI PRACTICATE ÎN BEIUȘ LA ÎNCEPUTUL ANULUI 1921

Ioan GOMAN*

CRAFTING ACTIVITIES IN BEIUS AT THE BEGINNING OF 1921

Abstract

The paper draws attention on a document drafted on January 29th, 1921, by the local authorities in Beiuș at the request of Bihor Prefecture that had to include all the industrial enterprises active in the town at that date. It was interesting to notice that of all the 199 facilities, only 3 had, in fact, an industrial character, while the rest of 196 were craftsmen's workshops, registered by their name and activity carried out. Most of them were shoemakers - 23, slipper-makers - 20, carpenters - 19, skimmers - 18, tanners - 18, tailors - 15, butchers - 12, blacksmiths - 8, mechanics - 8, wallers - 7, lumbermen - 6, wheelers - 4, hatters - 4, male makers - 3, sieve-makers - 3, millers - 3, tinsmiths - 3, clockmakers - 2, bakers - 2, girdlers - 2, ropemakers - 2, soap-makers - 2, glass-wrights - 2, printers - 2, dyers - 2, coopers - 1, photographers - 1, potters - 1, brush-makers - 1, dentist technician - 1, cutlers - 1 and gingerbread-maker - 1.

The total of 32 crafts are very suggestive when assessing the town's economic development in those days, also considering that the authorities have included among the industrial activities these crafts that were mostly artisanal but produced small and very small serial products.

Keywords: *Beiuș, Bihor, crafts, Țara Beiușului*

În cadrul ocupațiilor practicate, de-a lungul timpului, de locuitorii multor așezări de pe aceste meleaguri, meșteșugurile au avut o pondere relativ însemnată. Cu diferențieri de la o zonă la alta, care țin mai mult de întrunirea anumitor condiții specifice (existența unor materii prime, lipsa terenurilor agricole, densitatea mare a populației, posibilitățile de desfacere etc.), meșteșugurile au constituit o îndeletnicire care a fost practică pentru dobândirea sau întregirea veniturilor necesare traiului de zi cu zi.

Dintre așezările din zona noastră a căror locuitori au avut în trecut un astfel de comportament economic se numără și cele situate în Depresiunea Beiușului, unde în rândul ocupațiilor practicate se întâlneau deseori și o mare varietate de meșteșuguri. O zonă aparține în rândul căreia se individualizează municipiul Beiuș, cel mai important oraș și principalul centru polarizator din punct de vedere social, economic și cultural de pe cursul superior al văii Crișului Negru în jurul căruia gravitează toate localitățile din

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: etnografie@mtariicrisurilor.ro

regiune. O așezare de vechi tradiție, cu unități administrative, economice și școlare reprezentative la nivel zonal, dar și o importantă arie de desfășurare cu un târg renumit în toată această parte de țară¹.

Cercetarea ocupațiilor practicate în trecut de locuitorii zonei Beiușului, a făcut cel mai adesea obiectul unor lucrări cu caracter general² sau monografic³, în care este prezentat întreg spectrul ocupațional al unei comunități din zonă, fără a se face însă precizări detaliate asupra modului de practicare a acestora. Pe lângă acestea sunt și multe alte studii, în special cele care fac adesea referiri doar la o singură ocupație sau îndeletnicire meșteșugărească, care conțin informații detaliate despre modul și condițiile de obținere a acestora, despre tehnica de lucru sau tipologia obiectelor realizate⁴, dar consemnează mai rar, mai mult întâmplător, numele persoanelor care practică aceste activități.

¹ Barbu Ștefănescu, Florica Ștefănescu, *Relația dintre sărbătoare și târg. Cazul târgurilor de țară din Beiuș, în Biharea*, XXII-XXIII, 1995-1996, Oradea, 1999, p. 77-81

² Ioan Godea, *Zona etnografică Beiuș*, Editura Sport-Turism, București, 1981, p. 22-58; Ioan Degău, Nicolae Brânda (coord.), *Beiușul și lumea lui – studiu monografic*, Editura Primus, Oradea, 2008; vol. II, p. 395-431; vol. III, p. 596-756; Barbu Ștefănescu (coord.), Aurel Chiriac, Ioan Goman, Stelian Nistor, *Agricultură, meșteșug și comerț la locuitorii zonei Beiușului în secolele XVIII-XX*, Editura Universității din Oradea, 2001, p. 46-275; Moise Popoviciu, *Meseriași și negustori români în cercul Vașcoului*, în *Transilvania*, Anul XLV, Nr. 10-12, 1914; Angela Sălăgean-Butean, *Portul și industria casnică din plășile Beiuș și Vașcău (județul Bihor)*, în *Transilvania*, nr. 7-8, Sibiu, 1942; Tancred Bănățeanu, *Arta populară în satele specializate din raionul Beiuș, Regiunea Oradea*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, nr. 1-2, București, 1954; Boris Zderciuc, *Cu privire la situația social-economică în localitățile din sudul raionului Beiuș (Regiunea Crișana) specializate în meșteșuguri artistice (de la mijlocul secolului al XVIII, până la începutul secolului XX) în Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, București, 1965; Aurel Chiriac, *Transportul și desfășurarea produselor provenite din satele cu meșteșugari specializați în olărit și fierărit din depresiunea Beiușului*, în *Biharea*, VII-VIII, Oradea, 1980; Idem, *Transportul și desfășurarea produselor meșterilor specializați în prelucrarea lemnului din depresiunea Beiușului*, în *Crisia*, XIV, Oradea, 1984;

³ Constantin Butișcă, *Monografia comunei Drăgănești*, Editura Brevis, Oradea, 2002; Constantin Butișcă, Ioan Pele, *Satul Fânațe. Case și oameni. Istorie și tradiții*, Editura Brevis, Oradea, 2009; Dumitru Colțea, *Cărăsău. Monografia unui sat de pe Crișul Negru*, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2006; Maria Cuceu, *Nimăiești. Un sat de pe Valea Crișului Negru*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2004; Ioan Degău, *Comuna Buntești - monografie*, Editura Abaddaba, Oradea, 2004, vol. I-II; Maria Goina, *Budureasa - file de monografie*, Editura Buna Vestire, 2010; David Mirela Florentina, *Gurbești - vatră de istorie*, Editura Buna Vestire, Beiuș, 2010; *Flori Crețiu, Lazuri de Beiuș date, oameni și fapte monografia comunei*, Editura Didactica Militans - Casa Corpului Didactic Oradea, Oradea, 2011; Cornelia Livia Horge, *Monografia comunei Finiș*, Editura Buna Vestire, Beiuș, 2011; Vasile Todinca, *Prisaca Beiușului – Vremuire și Rostuire*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013;

⁴ Dintre acestea amintim: Maria Bocșe, *Arta jocăritului în valea superioară a Crișului Negru*, în *Biharea*, I, Oradea, 1973; Idem, *Continuitate multimilenară în arta ceramicii din vestul României*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, serie nouă, 1997, Cluj-Napoca, 1977; Florea Bobu Florescu, Tereza Mózes, *Ceramica populară din regiunea Crișana*, Oradea, 1967; Ioan Goman, *Aspecte ale olăritului din zilele noastre în sate de pe valea superioară a Crișului Negru*, în *Adevărul omenesc posibil*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001; Idem, *Meșteșugul vărăritului în sate din Depresiunea Beiușului*, în *Biharea*, 2001-2003, Oradea, 2006; Elena Grigorescu, *Sumănăritul în depresiunea Beiușului*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972; Tereza Mózes, *Ceramica populară din Țara Bihariei*, în *Zilele folclorului bihorean*, Oradea, 1973; Barbu Ștefănescu, Aurel Chiriac, Florica Goina, Florian Costin, *Locul meșteșugurilor tradiționale – spătărit și olărit – în viața satului Valea Neagră de Jos*, în *Crisia*, XVIII, Oradea, 1988; Barbu Ștefănescu, *Câteva aspecte ale practicării „scărăritului” la Cresuia*, în *Biharea*, XIX-XX, 1992-1993, Oradea, 1994; Aurelia Țița, *Contribuții la studiul meșteșugurilor în lemn de la Budureasa (regiunea Crișana)*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962-1964*, Cluj-Napoca, 1964; Aurel Chiriac, *Transportul și desfășurarea produselor provenite din satele cu meșteșugari specializați în olărit și fierărit din depresiunea Beiușului*, în *Biharea*, VII-VIII, Oradea, 1980; Idem, *Transportul și desfășurarea produselor meșterilor specializați în prelucrarea lemnului din depresiunea Beiușului*, în *Crisia*, XIV, Oradea, 1984;

O situație în care se află și cei ce realizau obiecte meșteșugărești, despre care știm prea puține lucruri, din moment ce majoritatea cercetărilor fac cel mai adesea doar aprecieri cantitative la adresa acestora, consemnând numărul celor ce practică un meșteșug sau altul, fără a menționa măcar numele acestora.

Tocmai datorită acestor considerente, pentru a întregi informația cu privire la aceste aspecte ce țin de identificarea și consemnarea creatorilor de obiecte meșteșugărești, intenționăm, în cele ce urmează, să punem în valoare un document care menționează numele celor care practicau o atare îndeletnicire în Beiuș, la începutul anului 1921.

Demersul nostru are la bază un document din 29 ianuarie 1921, semnat de primarul și secretarul Beiușului de la acea dată⁵, care a fost întocmit ca urmare a unei solicitări venite din partea Preturei Plasei Beiuș, în baza ordinului nr. 393 din 1921, de a identifica și consemna „întreprinderile industriale” din această unitate administrativă. Un demers a cărui cerință va avea în vedere toate unitățile administrative din județ, în baza ordinului venit din partea Prefecturii Bihor (nr. 10724 din 1920) la decizia „Ministerului de Industrie și Comerț” nr. 75138 din 20 octombrie 1920 transmisă prin adresa (nr. 8511 din 1920) de Inspectoratul General pentru Încurajarea și Dezvoltarea Industriei și Comerțului din Transilvania⁶.

Informația din cadrul documentului nostru, redată sub forma unui tabel intitulat „Tablou despre întreprinderile industriale aflătoare în Beiuș”, are 201 de numere de ordine, dar în realitate, datorită unor greșeli de numerotare, sunt doar 199 de poziții, în care se face referire la „Firma întreprinderii”, „Felul întreprinderii sau atelierului” și „Sediul firmei”. Dintre cele 199 de poziții completate, doar trei fac mențiuni cu adevărat la întreprinderi cu caracter industrial (cazul unei „Societăți de consum”, a „Tipografiei Doina” și a „Uzinei electrice”, împreună cu o moară care funcționa în aceeași locație), în rest, în toate celelalte 196 de cazuri apar menționați ca și „industriași” o serie de meșteșugari locali. Numele acestora fiind consemnat la rubrica „firma întreprinderii”, tipul meșteșugului practicat la „felul întreprinderii sau atelierului”, iar localitatea de domiciliu a meșteșugarului la „sediul firmei”⁷.

Un document cu referiri sau răspunsuri cumva aparte, dacă avem în vedere că la același ordin, cu aceleași cerințe, pentru plasa Beiuș, „primpretorul” acesteia va raporta doar 5 „întreprinderi industriale”⁸, fără a include, spre dezamăgirea noastră, în cadrul acestora și îndeletnicirile meșteșugărești, cum au făcut autoritățile sau dirigitorii orașului Beiuș.

⁵ Arhivele Statului - Serviciu Județean Bihor, *Fond Prefectura Județului Bihor*, inv 1466, (în continuare A.N.-D.J.Bh., *Fond Prefectura...*), d. 80 (1921), f. 19-22

⁶ *Ibidem*, f. 3-4

⁷ *Ibidem*, f. 19

⁸ Este vorba despre „Fabrica de lemne Országos Fatermelő” cu sediul în Meziad, de „Fabrica de lemne Baidersdorf și Biach” din Finiș, de „Fabrica de Spirt din Beiuș”, aflată în proprietatea domeniului episcopesc român-unit și dată în arendă lui Marcu Weinstéin din Beiuș, de „Fabrica de cărbuni” din hotarul comunei Căbești, aflată în proprietatea lui Véro Érnő din Beiuș și de „Fabrica de piatră” din comuna Urviș, aflată în proprietatea statului român, dar care atunci nu funcționa. *Ibidem*, f. 15

În ceea ce privește tipologia meșteșugurilor practicate în Beiuș la această dată, conform documentului nostru, observăm că este una relativ diversificată, totalizând numai puțin de 32 de profesii sau îndeletniciri. Din cei 196 de meșteșugari care apar menționați, cei mai mulți vor fi pantofari – 23, păpucari – 20, tâmplari (măsari – cum apare în document) – 19, din care unul era și fierar, tăbăcari – 18, cojocari – 18, croitori – 15 (din care unul de dame), măcelari – 12, fierari – 8, mecanici – 8, zidari – 7, lemnari – 6, rotari – 4, pălărieri – 4, străități – 3, sitari – 3, morari – 3, tinichigii – 3, ceasornicari – 2, brutari – 2, curelari – 2, frânghieri – 2, săpunari – 2, sticlari – 2, tipografi – 2, vopsitori – 2, dogari (butnari) – 1, fotografi – 1, olari – 1, perieri – 1, dentist (tehnician) – 1, tocular – 1 și turtar – 1.

Din rândul meșteșugurilor menționate atrag atenția unele cu o denumire mai puțin întâlnită, cum este cea a „măsarilor”, adică a celor care realizau mese și probabil și alte obiecte de mobilier (scaune, lavițe, dulăpioare etc.), care în mod obișnuit erau realizate de tâmplari, precum și alte denumiri arhaice ale unor asemenea îndeletniciri ca cea de „faur” în loc de fierar, de „butnar” în loc de dogar, de „sitaș” în loc de sitar ori „tinicher” în loc de tinichigiu.

În ceea ce privește numele celor care practică aceste meșteșuguri este și acesta oarecum diversificat pe lângă cele românești, maghiare, germane sau chiar evreiești, întâlnim și unele italienești precum cele ale tăbăcarului Pelloni Victor sau a zidarilor Onai Giovanni, Onai Pietro și Onai Francisc.

Interesant este faptul că unii din acești meseriași vor practica o astfel de îndeletnicire o perioadă mai îndelungată de timp, mai bine de un sfert de secol, din moment ce vor activa în cadrul Asociației Micilor Meseriași din Beiuș care va funcționa aici între anii 1945 și 1952. O situație în care, la o simplă lecturare a meseriașilor consemnați în 1921 și între 1945-1952, se vor afla lăcătușul mecanic Cuc Sigismund, tinichigiul Freiburger (Fraibinger) Ignatz, măcelarul Kristó Iosif, croitorul Ruchwald Eugen, pantofarul Saba Ștefan, tăbăcarul Vaida Gheorghe, cojocarul Varga Ioan și tâmplarul Zsura Mihai⁹.

Dincolo de toate aceste date, oarecum anoste și monotone la prima vedere, realitatea reliefată însă de acest document este una care pune într-o lumină favorabilă îndeletnicirile meșteșugărești, din moment ce autoritățile de frunte a unei atare comunități, secretar și primar, solicitate să întocmească o statistică cu obiectivele sau întreprinderile industriale din localitate, menționează și meșteșugari în rândul acestora. O situație care implicit evidențiază și gradul de industrializare oarecum scăzut a acestei localități, într-o perioadă aflată la scurt timp de la instaurarea administrației românești (după Marea Unire din 1918) și la scurt timp înainte de reforma agrară din iulie 1921, când încă majoritatea proprietăților erau deținute de mari stăpâni de pământ, în cazul de față Episcopia greco-catolică din Oradea.

⁹ Ioan Goman, *Date despre Asociația Micilor Meseriași din Beiuș la mijlocul secolului al XX-lea*, în *Fragmentarium – Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016, p. 452-470

În definitiv, toate aceste mențiuni de meserii și nume de meseriași, oarecum seci și mai puțin semnificative la prima vedere, multe dispărute sau aflate pe cale de dispariție, pot avea o mare relevanță pentru oamenii din zilele noastre, din moment ce produsele realizate de aceștia au fost până nu cu mult timp în urmă cele care au utilat casa și gospodăria moșilor și strămoșilor noștri. Simpla consemnare a acestora poate fi privită și ca un minim gest de recunoștință față de munca și importanța lor pentru întreținerea unor relații economice aparte, bazate pe înțelegeri și modalități specifice de plată, care au contribuit substanțial la înfiriparea unei „vieți de relație”, care a caracterizat și definit mult timp comunitățile din zona noastră, inclusiv în ceea ce privește schimbul de produse meșteșugărești.

ANEXE

Tabel cu numele celor care practicau activități meșteșugărești („întreprinderi industriale”) în Beiuș la 29 ianuarie 1921

Nr. crt.	Numele și prenumele	Ocupația	Localitatea
1.	Frenț Augustin	brutar	Beiuș
2.	Kilmer Iosif, văduva lui	brutar	Beiuș
3.	Lebovici Mărcuș	ceasornicar	Beiuș
4.	Neszmerak Arpad	ceasornicar	Beiuș
5.	Boros Carol	cojocar	Beiuș
6.	Borsoveczky Andreiu	cojocar	Beiuș
7.	Budai Iosif	cojocar	Beiuș
8.	Bundea Ioan	cojocar	Beiuș
9.	Cures Iosif	cojocar	Beiuș
10.	Gurka Franțisc	cojocar	Beiuș
11.	Henț Ioan	cojocar	Beiuș
12.	Horváth Gáspár	cojocar	Beiuș
13.	Hoza Ioan	cojocar	Beiuș
14.	Illyés Iosif	cojocar	Beiuș
15.	Judea Nicolae	cojocar	Beiuș
16.	Matica Vasiliu	cojocar	Beiuș
17.	Meze Ioan	cojocar	Beiuș
18.	Nan Vasiliu	cojocar	Beiuș

19.	Nesztor Ioan	cojocar	Beiuș
20.	Papp Nicolae	cojocar	Beiuș
21.	Sala Vasiliu	cojocar	Beiuș
22.	Varga Ioan	cojocar	Beiuș
23.	Societatea de consum	comerț	Beiuș
24.	Freiberger Inatiné !!!	croitoare de dame	Beiuș
25.	Auker Maurițiu	croitor	Beiuș
26.	Freiberger Bernath	croitor	Beiuș
27.	Kerekes Carol	croitor	Beiuș
28.	Klein Rudolf	croitor	Beiuș
29.	Kovacsik Mihail	croitor	Beiuș
30.	Kunn Béla	croitor	Beiuș
31.	Kunn Ioan	croitor	Beiuș
32.	Maurițiu Klein	croitor	Beiuș
33.	Mészáros Ioan	croitor	Beiuș
34.	Miriuța Ioan	croitor	Beiuș
35.	Neuman Lipot	croitor	Beiuș
36.	Ruchwald Eugen	croitor	Beiuș
37.	Stern Adolf	croitor	Beiuș
38.	Valdnor Iacob	croitor	Beiuș
39.	Deretskey Iosif	curelar	Beiuș
40.	Hideg Emeric	curelar	Beiuș
41.	Cziczka Ioan	dogar (butnar)	Beiuș
42.	Atyai Ioan	faur	Beiuș
43.	Buzasi Gèza	faur	Beiuș
44.	Diț Aurel	faur	Beiuș
45.	Izsák Francisc	faur	Beiuș
46.	Izsák Stefan	faur	Beiuș
47.	Kidiosan Ioan	faur	Beiuș
48.	Mann Teodor	faur	Beiuș
49.	Vásárhelyi Iuliu	faur	Beiuș

50.	Gere Alexandru	fotograf	Beiuș
51.	Ioanovici Ioan	funar	Beiuș
52.	Weisz Adolf	funar	Beiuș
53.	Hideg Iosif	lemnar	Beiuș
54.	Kiss Benjamin	lemnar	Beiuș
55.	Kriste Ioan	lemnar	Beiuș
56.	Mácsán Ludovic	lemnar	Beiuș
57.	Poinar Melentie	lemnar	Beiuș
58.	Zsura Mihaiu	lemnar	Beiuș
59.	Ardelean Georgiu	măcelar	Beiuș
60.	Cosma Mihaiu	măcelar	Beiuș
61.	Egri Benjamin	măcelar	Beiuș
62.	Killmer Vasiliu	măcelar	Beiuș
63.	Kovács Alexandru	măcelar	Beiuș
64.	Kristó Iosif	măcelar	Beiuș
65.	Kristo Ladislau	măcelar	Beiuș
66.	Névtelcu Emeric	măcelar	Beiuș
67.	Pecu Teodor	măcelar	Beiuș
68.	Pelloni Victor	măcelar	Beiuș
69.	Popluca Mihaiu	măcelar	Beiuș
70.	Stiaszny Nina	măcelar	Beiuș
71.	Costa Ludovic	măsar și faur	Beiuș
72.	Cuc Sigismund	mecanic	Beiuș
73.	Madarász Gavril	mecanic	Beiuș
74.	Mocsányi Ioan	mecanic	Beiuș
75.	Moț Petru	mecanic	Beiuș
76.	Szabo Ștefan	mecanic	Beiuș
77.	Ujfalusi Ladislau	mecanic	Beiuș
78.	Nagy Iosif	mecanic la uzina electrică	Beiuș
79.	Mureșan Demetriu	mecanic spălător	Beiuș
80.	Uzina Electrică împreună cu moara	moara	Beiuș

81.	Hilcsér Victor	mobilar	Beiuș
82.	Erdely Alexandru	morar	Beiuș
83.	Iuhász George	morar	Beiuș
84.	Perccze George	morar	Beiuș
85.	Cearnău Gavril	olar	Beiuș
86.	Bogyiu Vasiliu	pălărier	Beiuș
87.	Borsoveczky Ladislau	pălărier	Beiuș
88.	Budai Iosif	pălărier	Beiuș
89.	Stanic Ioan	pălărier	Beiuș
90.	Ajtay Iosif	pantofar	Beiuș
91.	Ajtay Ladislau	pantofar	Beiuș
92.	Ajtay Ștefan	pantofar	Beiuș
93.	Boros Iosif	pantofar	Beiuș
94.	Boroș Iosif	pantofar	Beiuș
95.	Budo Ioan	pantofar	Beiuș
96.	Bunta Ștefan	pantofar	Beiuș
97.	Csata Ioan	pantofar	Beiuș
98.	Cseky Carol	pantofar	Beiuș
99.	Illyés Vasiliu	pantofar	Beiuș
100.	Iozsa Alexandru	pantofar	Beiuș
101.	Iozsa Carol	pantofar	Beiuș
102.	Jurca Ioan	pantofar	Beiuș
103.	Kiraly Bela	pantofar	Beiuș
104.	Lazar Géza	pantofar	Beiuș
105.	Lazar Ioan	pantofar	Beiuș
106.	Martin Teodor	pantofar	Beiuș
107.	Miklo Francisc	pantofar	Beiuș
108.	Molnár Iosif	pantofar	Beiuș
109.	Morar Antoniu	pantofar	Beiuș
110.	Saba Ștefan	pantofar	Beiuș
111.	Szabo Petru	pantofar	Beiuș

112.	Vladăr Alexandru	pantofar	Beiuș
113.	Czölder Carol	păpucar	Beiuș
114.	Derzsi Franțisc	păpucar	Beiuș
115.	Farago Alexandru	păpucar	Beiuș
116.	Grézer Carol	păpucar	Beiuș
117.	Henț Ludovic	păpucar	Beiuș
118.	Kiss Ștefan	păpucar	Beiuș
119.	Klein Herman	păpucar	Beiuș
120.	Kocian Iuliu	păpucar	Beiuș
121.	Leb Mihaiu	păpucar	Beiuș
122.	Miklo Alexandru	păpucar	Băița
123.	Nemes Ioan	păpucar	Beiuș
124.	Palcuțiu Pavel	păpucar	Beiuș
125.	Radovits Catalina	păpucar	Beiuș
126.	Roth Lazăr	păpucar	Beiuș
127.	Schlanger Géza	păpucar	Beiuș
128.	Specula Vichantie !!	păpucar	Beiuș
129.	Szegedi Ioan	păpucar	Beiuș
130.	Tira Alexandru	păpucar	Beiuș
131.	Zgimbe Maximilian	păpucar	Beiuș
132.	Zsura Vasiliu	păpucar	Beiuș
133.	Váradi Ludovic	perier	Beiuș
134.	Gabor Ioan	rotar	Beiuș
135.	Halász Ștefan	rotar	Beiuș
136.	Madarász Géza	rotar	Beiuș
137.	Vass Emeric	rotar	Beiuș
138.	Gros Bernath	săpunar	Beiuș
139.	Lazar Aurel, văduva lui	săpunar fierbătoare	Beiuș
140.	Gáll George	sătar (sitar)	Beiuș
141.	Fabian Dezideriu	sătar (sitar)	Beiuș
142.	Szabo Alexandru	sătar (sitar)	Beiuș

143.	Abraham Emanuel	sticlar	Beiuș
144.	Schlesinger Mihaiu	sticlar !!, comerciant	Beiuș
145.	Bundea George	străitar	Beiuș
146.	Cearnău Teodor	străitar	Beiuș
147.	Meze Flrian	străitar	Beiuș
148.	Barthos George	tăbăcar	Beiuș
149.	Bolcaș Gavril	tăbăcar	Beiuș
150.	Boroș Petru	tăbăcar	Beiuș
151.	Cristian Roman Nicolae	tăbăcar	Beiuș
152.	Crișan Ilarie	tăbăcar	Beiuș
153.	Dringo Petru	tăbăcar	Beiuș
154.	Egri Alexandru	tăbăcar	Beiuș
155.	Hora Teodor	tăbăcar	Beiuș
156.	Ignat Constantin	tăbăcar	Beiuș
157.	Illyés Carol	tăbăcar	Beiuș
158.	Kristo Ludovic	tăbăcar	Beiuș
159.	Laza Vasiliu	tăbăcar	Beiuș
160.	Lengyel Francisc	tăbăcar	Beiuș
161.	Lengyel Ioan	tăbăcar	Beiuș
162.	Rihar Ioan	tăbăcar	Beiuș
163.	Turle Vasiliu	tăbăcar	Beiuș
164.	Vaida George	tăbăcar	Beiuș
165.	Weisz Iacob	tăbăcar	Beiuș
166.	Balla Ludovic	tâmplar (măsar)	Beiuș
167.	Boroș Carol	tâmplar (măsar)	Beiuș
168.	Boroș Franțisc	tâmplar (măsar)	Beiuș
169.	Boroș Gavril	tâmplar (măsar)	Beiuș
170.	Bucsai Alexandru	tâmplar (măsar)	Beiuș
171.	Dandă Ștefan	tâmplar (măsar)	Beiuș
172.	Gogán Ioan	tâmplar (măsar)	Beiuș
173.	Grim Iosif	tâmplar (măsar)	Beiuș

174.	Grünstein Andor	tâmplar (măsar)	Beiuș
175.	Halász Francisc	tâmplar (măsar)	Beiuș
176.	Klintoc Alexandru	tâmplar (măsar)	Beiuș
177.	Köteles Géza	tâmplar (măsar)	Beiuș
178.	Onai Ioan	tâmplar (măsar)	Beiuș
179.	Papp Ludovic	tâmplar (măsar)	Beiuș
180.	Reisner Bertalan	tâmplar (măsar)	Beiuș
181.	Simon Carol	tâmplar (măsar)	Beiuș
182.	Veisz Adolf	tâmplar (măsar)	Beiuș
183.	Székely Carol	tehnician dentist	Beiuș
184.	Freiberger Ignatz	tinichigiu	Beiuș
185.	Friedman Nandor	tinichigiu	Beiuș
186.	Holzer Samuil	tinichiriu (tinichigiu)	Beiuș
187.	Süssmann Gávór !!	tipograf	Beiuș
188.	Doina – Societate pe acțiuni	tipografie	Beiuș
189.	Budai Ladislau	tocilar (tocitor)	Beiuș
190.	Ioanovici Demetriu	turtar	Beiuș
191.	Fischer Herman	vopsitor	Beiuș
192.	Mayer Aloisiu	vopsitor	Beiuș
193.	Onai Francisc	zidar	Beiuș
194.	Costea Ilie	zidar	Beiuș
195.	Kovács Alexandru	zidar	Beiuș
196.	Mochács Mihaiu	zidar	Beiuș
197.	Onai Giovanni	zidar	Beiuș
198.	Onai Pietro	zidar	Beiuș
199.	Szabo Petru	zidar	Beiuș

Carbon

19

despre întreprinderile industriale aflate în Beiuș

Nr.	Numele întreprinderii	Locul fabric. sau ateliu.	Sediuul firmei	Observații
1.	Aitay Ștefan	șantofar	Beiuș	
2.	Aitay Mihail	șantofar	---	
3.	Aitay Ladislav	șantofar	---	
4.	Auker Ioan	croitor	---	
5.	Medelean George	măcelar	---	
6.	Myriș Ioan	șan	---	
7.	Barthos George	tăbăcar	---	
8.	Bolesas Gavril	---	---	
9.	Boștin Ioan	pălărier	---	
10.	Boștin Ștefan	măsar	---	
11.	Boștin Carol	măsar	---	
12.	Boștin Carol	cojocar	---	
13.	Boștin Ioan	tăbăcar	---	
14.	Boștin Ioan	cojocar	---	
15.	Boștin Ștefan	pălărier	---	
16.	Boștin Ladislav	croitor	---	
17.	Boștin Ioan	șantofar	---	
18.	Boștin Ioan	cojocar	---	
19.	Boștin Ștefan	șantofar	---	
20.	Boștin Ștefan	șan.	---	
21.	Boștin Ladislav	pălărier	---	
22.	Boștin Ștefan	șantofar	---	
23.	Boștin Ștefan	cojocar	---	
24.	Boștin Ludovic	măsar	---	
25.	Speciata de consum	---	---	
26.	Boștin George	ștrăntar	---	
27.	Boștin Gavril	măsar	---	

Fig. 1. Prima pagină a documentului cu evidența „întreprinderilor industriale” din Beiuș emis la 29 ianuarie 1921 (A.N.-D.J.Bh., Fond Prefectura..., d. 80, f. 19)

MODALITĂȚI DE REALIZARE A SCHIMBURILOR DE PRODUSE ÎN BIHOR, ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XX-LEA

Sabina HORVATH*

DIFFERENT WAYS TO TRADE GOODS IN BIHOR IN THE FIRST HALF OF XX CENTURY

Summary

The trade in goods between the village and the city was intended to adjust economic balance for both sides. The villages produced agricultural goods consisting of cereals, animals or animal products and craft products. Cities, thanks to the large population, could consume no matter how much the goods were for sale. In large cities, trade fairs were developed, where traders were actively bringing goods from long distances and buying other goods from the local population to take it to remote locations. Local sellers regulated the daily needs of their own products, feeding the population with commodities. The communal or village fairs completed the commercial network of Bihor County in the first half of the 20th century, serving smaller regions and the surrounding population.

Keywords: *fair, products, merchants, Bihor County*

Schimburile dintre sat și oraș au fost întotdeauna un mecanism sigur și constant de relaționare între cele două entități. Orașul sau târgul (acestea fiind multă vreme unul și același) a reprezentat „debușeul” în care țăranul își vindea o parte din agoniseala de peste an. Sporirea populației orașelor în mod constant, mai cu seama în perioadele lipsite de conflicte militare, a făcut ca piața de consum să fie în creștere. În acest context târgul reprezenta locul unde „totul era de vânzare”, prin urmare această conexiune dintre sat și oraș s-a dovedit una reciproc avantajoasă¹. Din ocupația de bază, agricultura, țăranul „rupea” din bunul său, valorificându-l desigur pentru a obține un avantaj bănesc, prin care apoi să își achiziționeze alte mărfuri. Treptat satul a reprezentat o realitate economică cu totul necesară marilor aglomerări urbane, deoarece în interiorul gospodăriilor țăărănești se găseau resurse pentru toate cerințele traiului zilnic. Fapt care a

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: sabinahorvath@mtariicrisurilor.ro

¹ Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, (în continuare Fernand Braudel, *Jocurile schimbului...*), București, 1985, vol. I, p. 7

dus la unele specializări în economia rurală, existând sate profilate pe anumite culturi sau sate meșteșugărești, cu scopul valorificării produselor obținute².

Între târguri și piețe s-a făcut în timp, o diferențiere dată nu doar de periodicitatea lor ci și de angrenajul economic specific. Erau așa numitele „târguri de țară” în care se regăseau comercianți și negustori veniți de la mari distanțe și a căror ocupație era de a duce mărfuri dintr-o parte în alta – așa numiții „negustori drumeți”³, după cum scria Nicolae Iorga. Puteau fi târguri ținute la trecerea de la un sezon agricol la altul – de primăvară, de vară, de toamnă sau iarnă și târguri de sărbători etc.⁴ Scopul lor era de a realiza reglaje oarecum macroeconomice cu aprovizionare mai consistentă și de regulă cu mărfuri neprelucrate – cereale, vite, produse meșteșugărești necesare unor lucrări agricole specifice anotimpului în care se țineau etc. Iar piețele zilnice sau săptămânale erau aprovizionate cu mărfuri provenite din sate. Fernand Braudel spunea că între aceste piețe s-a creat o diviziune a schimburilor în funcție de natura produselor oferite, în funcție de distanțe, de căile de acces și de transport, în funcție de producție și în egală măsură de consum⁵. Așadar piețele provinciale ar fi părut că se bazau doar pe o economie limitată spațial, însă corelate cu târgurile mari „de țară” dovedeau o deschidere națională și chiar dincolo de aceasta⁶.

În aceste circumstanțe satele din jurul orașelor din Bihor au devenit sate producătoare de bunuri de consum, alimentare ori nealimentare. O imagine a valorificării produselor alimentare provenite din sate, în târgurile și piețele din Oradea o reflectă un regulament din 1915. Acesta prevedea reguli comerciale, a participării la târg atât a vânzătorilor cât și a cumpărătorilor. Existau taxe de intrare în piață pentru animale mari sacrificate sau pentru vânat, de câte 10 fileri pentru o bucată; pentru animalele mai mici sau chiar vânat mai mic se plăteau 6 fileri; pentru păsări se plăteau 2 fileri pe bucată; pentru un litru de smântână, un kg. de brânză, caș, cașcaval, unt - 2 fileri; pentru produsele de morărit comercializate în saci de până la 100 de kg se plăteau 10 fileri⁷.

Dar poate cea mai grăitoare imagine e ilustrată în regulament prin modul de aducere a mărfii în târg, fiind purtate de om „pe brațe”, „în spate sau în coș”, „în ladă sau în vase”, plătindu-se o taxă de 8 fileri. Țăranii veneau din sate mai apropiate sau mai îndepărtate cu toate mijlocele posibile, dar cel mai frecvent cu căruțele în care își găseau locul mai mulți oameni cu mărfuri, plătind căruțașilor pentru drumul făcut. Regulamentul din 1915 ne oferă încă o imagine a intrării mărfurilor în Oradea, care trebuie să fi fost impresionantă și anume cea a plutelor de pe Crișul Repede, așa încât pentru o plută goală se percepeau 2 coroane, pentru una încărcată cu mărfuri 4 coroane

² Ioan Godea, *Caracteristici ale culturii populare*, București, 1977, p. 18, passim.

³ Nicolae Iorga, *Opere economice*, București, 1982, p. 85

⁴ Ioan Prahoveanu, *Etnografia poporului român*, București, 2001, p. 204

⁵ Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, ..., p. 37

⁶ Idem, *Timpul lumii*, (în continuare Fernand Braudel, *Timpul lumii...*), București, 1989, vol 1, p. 357

⁷ Sabina Horvath, *Alimentația tradițională din Bihor între secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XX-lea* (în continuare Sabina Horvath, *Alimentația tradițională...*), Oradea, 2017, p. 224

iar pentru plutele legate între ele taxa era percepută pentru fiecare în parte⁸. În acest mod se transporta cu predilecție sarea pe așa numitul „drum al sării”, făcând legătura mai departe pe Tisa și Dunăre, spre Europa. Chiar dacă sarea era marfa cea mai obișnuită în a fi transportată astfel, negustorii prefereau calea apei și pentru alte bunuri, având avantajul unui drum rapid comparativ cu cel terestru și poate chiar mai sigur, fiind ferit de atacuri surprinzătoare ale răufăcătorilor. Pericolul cel mai mare fiind cel al apei, dar care prin dibăcia plutașilor putea fi diminuat⁹.

Au fost stabilite alte taxe similare, pentru locurile de la tarabe, de la mese sau pentru modul de intrare în spațiul piețelor. Intrarea în piețe putea fi făcută prin căruțe cu două roți trase de mâna omului, căruțe trase de un animal sau sâni trase de un cal pentru, care se plăteau 6 fileri. Dacă se intra cu căruțele încărcate și trase de oameni se plătea mai puțin, 10 fileri, animalele fiind lăsate în afara pieței sau la cunoscuți; pentru o căruță trasă de două animale se plăteau 12 fileri, iar cea trasă de mai mult de două animale avea o taxă de 16 fileri. Facem lesne presupunerea că aceste taxe au fost plătite la comun de către toți cei care ocupau un astfel de mijloc de transport, așa încât era mai avantajos ca oamenii să se grupeze și astfel fiecare dădea cât i se cuvenea din total. Regulamentul face referire și la comerțul ambulant, din casă în casă, în special pentru produsele lactate, sau mărfurile cu greutate mică – păsări de curte, ouă etc. Chiar și acești comercianți trebuiau să achite o taxă. S-a făcut referire la vânzătorii care eludau autoritățile și ar fi vândut în afara pieței sau pe străzi pe la casele particulare, aceștia putând fi sancționați, prin plata unei amenzi între 4 și 100 de coroane¹⁰.

Într-o descriere din 1920, a pieței orădene care se desfășura în centrul orașului de astăzi, aflăm despre așezarea așa numitelor „șetre” (șoproane, tarabe) în care măcelarii (henteșii) își vindeau carnea atârnată pe cârlige. Se vindeau păsări de curte, produse lactate, fructe, de sezon, legume, toate aduse de locuitorii satelor din apropiere. Pentru produsele lactate spre exemplu, în satele din apropierea orașului activau așa numiții „lăptari”, cumpărând lapte și fiind intermediarii între cei care îl produceau și orășenii pe care îi aprovizionau¹¹. Desigur că astfel de intermediari puteau fi pentru toate produsele, de exemplu cele numite „precupețe sau cofărițe”, ce cumpărau marfa de la țărani înainte de a intra în târg și înainte de a achita taxa aferentă. Precupețele au avut un statut special deoarece puteau revinde marfa în locurile lor din piețe¹².

Târgurile și piețele săptămânale sau anuale ținute în localități, comune sau reședințe de plasă, completeau acele balanțe comerciale necesare și pe areale mai mici, reprezentând „noduri economice” între orașe. Înainte de Unirea din 1918, târgurile anuale și săptămânale au funcționat în Bihor pe baza legislației maghiare, prin ordonanța nr. 45.899 din 1892, reglementând organizarea și administrarea lor de către comunele în

⁸ *Ibidem*

⁹ Ioan Godea, *op. cit.*, p. 52-53

¹⁰ Sabina Horvath, *Alimentația tradițională ...*, p. 224

¹¹ Ion Silaghi, *Satul bihorean la început de secol XX*, Cluj-Napoca, 2002, p. 283

¹² *Ibidem*, p. 289

care se desfășurau¹³. După 1918 administrația românească a dispus alinierea întregii legislații și asupra provinciilor unite, ca urmare, în 1922, spre exemplu, orașul Beiuș a sistat „privilegiile feudale” prin care jumătate din vama anuală colectată de la cele patru târguri mari, s-a plătit către domeniul episcopesc greco-catolic, solicitându-se de la această entitate și vama încasată în anii 1919, 1920, 1921¹⁴.

În același an 1922, prin „Legea pentru reglementarea târgurilor și a ordonanței circulare a Ministerului Agriculturii și Domeniilor nr. 454”, din motive administrative dar mai ales sanitare, s-au stabilit noi reguli de amplasare a târgurilor și oboarelor, trebuind „să fie scoase din mijlocul satelor”, din apropierea școlilor și bisericilor. Fiecare prefectură județeană a primit ordin de punere în aplicare a noilor reglementări, iar în acest context târgul din satul Borod, județul Bihor, - „târg de vite și șetre” - a parcurs un anevoios drum de reglementare nefinalizat nici în 1925¹⁵. Era amplasat „în mijlocul satului” și în „apropierea nemijlocită a bisericii și a școlii”, motiv pentru care prefectura județului Bihor a dispus mutarea lui într-un alt loc mărginaș, dar acest fapt a venit în contradicție cu interesele economice ale comunei Borod¹⁶. Pe baza aceluiași ordin s-a reînnoit contractul de arendare a locului de târg dintre localitatea Marghita și Abația de Melk, aceasta din urmă fiind proprietarul terenului pe care a funcționat târgul în 1924. În acest caz locul de amplasare s-a considerat adecvat pentru comerț, fiind prevăzut cu „edificiile și echipamentele necesare și folositoare pentru târguri”¹⁷. În 1922 primăria Ceica a solicitat reprezentanței orașului Beiuș dreptul de a organiza „târguri mari” în zilele de miercuri și joi în prima săptămână „după săptămâna în care se sărbătorea Sfântul Ioan Botezătorul”, în săptămâna mare a patimilor, în săptămâna Sfinților Petru și Pavel și în a treia săptămână după sărbătoarea Sfântului Dimitrie. Cu toată opoziția unor membrii ai reprezentanței, ce susțineau că prin răspuns pozitiv ar afecta târgurile și comerțul din Beiuș, s-a votat favorabil cererii comunei Ceica „deoarece și această comună are să înainteze industrialmente și comercialmente și materialmente”¹⁸.

În 1928, prin Decretul regal nr. 1013 coordonarea, organizarea și administrarea târgurilor și oboarelor a trecut în seama Camerelor de Comerț și Industrie¹⁹. Modul de realizare a schimburilor a avut același principiu de „vechi sistem” de taxare a tuturor mărfurilor tranzacționate. Așa, de pildă, în piețele săptămânale ținute la Vașcău, în zi de sâmbătă sau al târgurilor de țară care aveau loc vinerea din două în două luni, fiecare căruță ce intra în localitate era taxată cu o anumită sumă, ce însemna venit al comunei.

¹³ Aurel Tripon, *Monografia Almanah a Crișanei*, Oradea, 1936, p. 313

¹⁴ Ioan Degău, Cristian Apati, *Primul deceniu de administrație românească în Beiuș (1921-1929)*, Oradea, 2019, p. 64, 65

¹⁵ A.N.-D.J.Bh., *Fond Prefectura Județului Bihor* (în continuare A.N.-D.J.Bh., *Fond Prefectura...*), nr. inv. 100/1925 dosar 6386/1925, f. 26, 27

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ *Ibidem*, f. 23, 24

¹⁸ Ioan Degău, Cristian Apati, *op. cit.*, p. 57 -58

¹⁹ Aurel Tripon, *op. cit.*, p. 313

Se plătea vamă pentru fiecare produs sau marfă expus spre vânzare, taxă stabilită de către autoritățile locale în funcție de valoarea produselor²⁰.

În perioada interbelică județul Bihor a avut o rețea importantă de târguri și piețe, așa cum reiese din în Monografia Almanah a Crișanei, scrisă în 1936 de Aurel Tripon, acesta consemnând comunele în care se țineau târguri săptămânale și anuale după cum urmează: Aleșd, Beiuș, Beliu, Borod, Bratca, Ceica, Diosig, Marghita, Oradea, Salonta, Săcuieni, Sălard, Sâniob, Suplacul de Barcău, Tilegd, Tinca, Ucuriș și Vașcău. Doar târguri săptămânale aveau comunele mai mici precum Biharea, Căpâlna, Dobrești, Holod, Sârbi, Suplacul de Tinca, Uileacul de Beiuș²¹.

În 1940, județul Bihor s-a redus ca suprafață în urma revizuirii granițelor prin Dictatul de la Viena, iar în 1941 statul român a cerut autorităților locale să realizeze pentru fiecare comună un „registru monografic”, lucru ajuns în sarcina preoților, învățătorilor sau notarilor²². Registrele cuprind informații cu caracter istoric, geografic, economic și etnografic, fiind adevărate punți peste timp, prin care cercetătorul își poate închipui că interviează omenii locului, în chiar anul 1941. Într-un astfel de document s-a menționat că locuitorii comunei Drăgănești mergeau la târgul din Beiuș, oraș aflat la mică distanță de doar 5 km.; - „Fiind cel mai apropiat oraș, acolo își desfășeau puținele produse în zilele de târg”²³. Aceiași locuitori frecventau și târgul de la Vașcău, aflat la o distanță de 22 km. Spre târguri se deplasau cu trăsura ori pedestru, pe șoseaua națională sau chiar cu trenul, având haltă în hotarul comunei²⁴. În document se spune că locuitorii aveau grădini de zarzavaturi în jurul casei, dar nu produceau cât ar fi fost consumul, așa că erau nevoiți să-și cumpere necesarul din Beiuș, de la cultivatorii de zarzavaturi. Fructele de prisos cultivate în vatra satului, îndeosebi nucile, erau vândute de asemenea în Beiuș. Uneori animalele crescute de locuitorii acestui sat erau vândute iarna, neavând suficient nutreț pentru a le ține în stabulație²⁵.

Locuitorii satului Delani, aflat în vecinătatea orașului Beiuș, au fost comercianți importanți de vite și carne, de legume și fructe. În monografia satului consemnată în 1941, se păstrase informația că locuitorii acestui sat au primit de la împărăteasa Maria Terezia, în secolul al XVIII-lea, dreptul de a vinde carne în fiecare zi de joi în piața din Beiuș. Acest privilegiu ar fi fost acordat ca mulțumire țăranilor din Delani, deoarece în timpul unor conflicte militare, aceștia ar fi aprovizionat cu carne armata monarhiei austro-ungare²⁶.

²⁰ Nicolae Țucra, *Vașcău – Comună- Oraș – Ținut (monografie)*, Oradea, 2000, p. 270

²¹ Aurel Tripon, *op. cit.*, p. 313

²² A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor, Monografii 1941*, (în continuare A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor, Monografii...*), Dosar 23, f. 77

²³ A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor (Actele Subprefectului)*, inv. 90, *Monografii 1941*, inv. 46, (în continuare A.N.-D.J.-Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor (Actele Subprefectului)* inv. 90..., f. 41

²⁴ *Ibidem*, f. 42

²⁵ *Ibidem* f. 50, 51

²⁶ A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor. Monografii 1941...*, f. 103 - verso

Beiușul, ca oraș și târg, a fost un punct polarizator pentru întreaga depresiune, iar în 1941 (când îndeplinea rolul de reședință de județ după Dictatul de la Viena) era considerat un centru economic stabil pe linia Oradea – Deva. Satele din apropiere, de pe un areal de 30 de km de jur împrejur, au influențat în mod direct dezvoltarea Beiușului prin activitățile economice, prin schimburi de mărfuri în primul rând, dar și prin resursa umană care putea să își desfășoare munca în oraș. Satele din acest areal erau cultivatoare de cereale, legume și fructe, existând numeroase livezi, valorificarea făcându-se în piețele și târgurile din Beiuș, Vașcău, Ceica²⁷.

Din 1941 există mențiuni despre locuitorii satului Gruilung, despre care se spunea că se confruntau cu lipsuri alimentare, la nevoie aprovizionându-se „din satele vecine sau din târg”, deoarece „niciodată hotarul comunei nu producea atât cât le-ar trebui”²⁸. Cele mai apropiate târguri fiind cele de la Ceica sau de la Oradea, însă după „cedarea Oradiei” legătura cu orașul a fost foarte îngreunată²⁹. Despre locuitorii satului Spinuș de Pomezau în aceeași perioadă se menționa că alimentația era precară, „oamenii vând laptele și ouăle, tentați de un câștig aparent”³⁰. Despre locuitorii satului Carasău se spunea că „ce au mai bun duc spre piață – ouă, pui, găște grase etc.”, iar în trecut când erau „vremuri pașnice” se ocupau cu obținerea cărbunilor pe care îi vindeau în Salonta și Oradea³¹.

În monografia satului Cărănzul din 1941, s-a menționat că se afla la o distanță de 20 de km de Oradea, iar în trecut, înainte de 1940, locuitorii mergeau chiar și de două ori pe săptămână la târgul din Oradea pentru a-și vinde produsele, atât alimentare, cât și nealimentare (ciubere, donițe și butoaie). Parcurgeau drumul în grupuri pentru a se apăra de lotrii și hoții ce le ieșeau în drum prin hotarul satului Calea Mare. Elementul infracțional trebuie să fi avut amploare, amintindu-se de formarea echipelor de potărași care umblau călare pentru prinderea răufăcătorilor. Însă fenomenul nu a fost ușor anihilat, fiind favorizat de existența pădurilor, cu rol de ascunzătoare, mai cu seamă, se spunea în document, în locul numit „pârâul lotrilor”³². Sătenii din Cărănzul frecventau și târgul din Beiuș, unde „se ducea gospodarul cu carul după oale și vase de pământ...”³³. Cu siguranță frecventau și târgul din Ceica, fiind poate cel mai apropiat, având în vedere că din anul 1940 satul Cărănzul a trecut în plasa administrativă Ceica³⁴. Așa, de pildă, și țăranii din satul Ceșoara își vindeau surplusul de bunuri agricole, în piața din Ceica, piață intermediară între Beiuș și Oradea³⁵.

²⁷ Sabina Horvath, *Beiușul într-un document din 1941 (realități economice și demografice)* (în continuare Sabina Horvath, *Beiușul într-un document...*), în *Biharea, XLVI*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2020, p. 23-25

²⁸ A.N.-D.J.Bh., Fond Prefectura Județului Bihor (*Actele Subprefecturii*), inv. 90, f. 59, 69 verso

²⁹ *Ibidem*, f. 70

³⁰ *Ibidem*, f. 123 verso

³¹ A.N.-D.J.Bh., Fond Prefectura Județului Bihor, *Monografii 1941...*, f. 67, 69

³² *Ibidem*, f. 35

³³ *Ibidem*, f. 48

³⁴ *Ibidem*, f. 40

³⁵ Ion Bradu, *Componente tradiționale ale sistemului de alimentație populară din satul Ceșoară din județul Bihor*, în *Biharea, extras din Crisia XVII*, 1987, Oradea, 1987, p. 407

Situația generată de revizuirea granițelor în 1940, a îngreunat semnificativ legăturile satelor cu târgurile, deoarece în bună măsură deplasările aveau loc pe drumurile principale și căi ferate, iar în atari circumstanțe căile de comunicație au fost întrerupte, izolând comunități întregi. Se înscrie aici situația satului Homorog, pentru care căile ferate și șoselele disponibile se aflau la mari distanțe, „la 18 kilometri”, iar pe timpul iernii aflându-se izolat. Odată cu sosirea primăverii sătenii aveau posibilitatea să își ducă produsele la târgul din Tinca aflat la o distanță de 19 km³⁶. Spre același târg se orienta comercial în 1941 satul Petid, de care se afla la o distanță de 17 km, sau spre Beiuș situat la 27 km, așadar aflându-se la limita arealului economic de 30 de km din jurul reședinței de județ³⁷. Satul Cociuba Mare în 1941 era considerat ca fiind cu „stare materială bună....cu pământ fertil și cu productivitate bună, iar sătenii realizau venituri din desfacerea produselor agricole”³⁸, în propriul târg comunal³⁹ sau în altele. Despre locuitorii satului Talpoș în același an, se spunea că se ocupau cu grădinăritul, obținând un surplus de produse ce era desfăcut în piața din sat sau în cele din jur⁴⁰.

Satul Ghiorac, sat de câmpie, a beneficiat de o bună productivitate a pământului agricol, iar prin prisosul de produse obțineau câștiguri frumoase. Se menționa în 1941 o bună productivitate a grâului în urma căreia Camera de Agricultură a județului Bihor a achiziționat grâu de semănat din această localitate, pentru a fi distribuit agricultorilor din sate cu productivitate mai scăzută⁴¹. Satul Ghiorac, datorită unei bune dezvoltări a grădinăritului, aproviziona orașul Salonta cu lactate și carne, legume și fructe, din acestea din urmă se comercializau: cireșe, vișine, caise, prune, nuci dar și varietăți de vinuri⁴². Datorită situării satului în apropierea canalului colector al Crișului Negru și a abundenței de pește, locuitorii satului Ghiorac se ocupau în 1941 cu pescuitul și comercializarea peștelui în târgurile apropiate⁴³. Aflându-se pe aliniamentul drumurilor și căilor ferate care făceau legătura dintre Arad, Beiuș și Vașcău, satul putea să aibă legături comerciale cu aceste orașe, dar care se aflau totuși la distanțe mari de 35–40 de km. Așadar, legăturile comerciale s-au dovedit mult îngreunate, însă chiar și în aceste condiții în comuna Ghiorac au existat 6 comercianți care dețineau „prăvălii mixte” comercializând marfă adusă din Arad, Beiuș și Tinca⁴⁴.

Satele aflate în apropierea altor județe frecventau târgurile mai accesibile ca distanță, așa cum se întâmpla în 1941 cu satul Regina Maria (actual Avram Iancu) care se îndrepta spre târgurile din județul Arad. Locuitorii de acolo își duceau produsele

³⁶ A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor, Monografii 1941...*, f. 126

³⁷ *Ibidem*, f. 128; Sabina Horvath, *Beiușul într-un document ...*, p. 9-34

³⁸ A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor, Monografii 1941...*, f. 99

³⁹ Aurel Tripon, *op. cit.*, p. 313

⁴⁰ A.N.-D.J.Bh., Fond *Prefectura Județului Bihor, Monografii 1941...*, f.158

⁴¹ *Ibidem*, f. 113

⁴² *Ibidem*, f. 110-113

⁴³ *Ibidem*, f. 107

⁴⁴ *Ibidem*, f. 113-114

agricole spre vânzare în târgul din Zerind și din Chișineu Criș, aflate la distanțe de 5 km și, respectiv, de 16 km⁴⁵.

Din mărturiile de teren aflăm că la mijlocul secolului XX mersul pe jos la târg era un lucru firesc, țăranii parcurgând drumul în grupuri mai mari sau mai mici, pentru „a-și ține de urât”, asta însemnând chiar și a se apăra în fața hoților, știindu-se că drumul putea dura câte două, trei zile în funcție de distanța parcursă. Cei care străbăteau drumuri mai lungi înnoptau în satele întâlnite, contra cost sau fără plată, după cum găseau gazdă. Distanțele între sat și târg erau parcurse pe jos îndeosebi când marfa însemna animale vii – vite, cai, porci – ce puteau fi „mânate” la drum întins. Așa se petreceau lucrurile cu țăranii din satul Crâncești, aflat la o distanță de aproximativ 30 de km de Beiuș, pornind cu o zi înainte de ținerea târgului, deplasându-se pe jos, înnoptând în sate aflate la jumătatea distanței (ex: Vărășeni, Pocola), la localnicii care îi găzduiau contra cost, dar de cele mai multe ori fără plată⁴⁶.

Pentru a vinde produse lactate numite în termeni populari „harană de vacă” femeile parcurgeau distanțe mari spre Beiuș sau Oradea. De obicei se deplasau, așa cum menționăm mai sus, în grupuri, iar uneori „aveau noroc” să fie luate în căruțe de cei care mergeau spre târg. O povestioară legată de parcurgerea drumului dintre Beiuș și Oradea am întâlnit-o în interviurile de teren și care spunea că la ieșirea din târgul Beiuș „o babă se roagă de un căruțaș să o ia în cocie până își termină de mâncat o coajă de pită. Căruțașul om de omenie o ia, gândind că o duce până termină de mâncat ca să îi tînească (cu sensul de a-i cădea bine mâncarea – n.n.). Doar ca baba nu avea dinți buni și așa morsoacă pe coaja de pită până ajunge în Oradea, unde se dădu jos din căruță mulțumind caruțașului, fără a-i plati drumul”. Așa s-a păstrat sintagma în memoria rurală despre un om care nu are spor la lucru, făcându-l ca baba care „morsoacă o coajă de pită din Binș până în Oradea”⁴⁷.

Informațiile din registrele monografice, din rândurile de mai sus, oferă imaginea unei rețele de târguri și piețe desfășurate în județul Bihor în prima jumătate a secolului al XX-lea, în care târgurile urbane s-au corelat cu cele comunale și satești, de mai mică amploare. Târgurile mari, precum cele din Marghita, Oradea, Beiuș, Vașcău, Salonta, dispuse pe drumurile principale care străbăteau județul, indică axe comerciale consacrate pe care „negustorii drumeți”, adică comercianții de profesie⁴⁸, le parcurgeau transportând mărfuri ce prisoseau într-un târg, dar erau necesitate într-altul. Existența unor căi de comunicații bune (drumuri, căi ferate) a ajutat mult dezvoltarea târgurilor pe aliniamentul nord-sud al județului, realizând o trecere aproape completă peste întreg arealul și implicit angrenarea populației în economia de schimb. Țăranii, prin vânzarea produselor propriei munci, furnizau mărfuri atât pentru nevoile imediate ale unui alt grup de populație, cât și pentru cei care se ocupau exclusiv cu comerțul, astfel acestea

⁴⁵ *Ibidem*, f. 133

⁴⁶ Inf. Știube Floare, sat Crâncești, jud. Bihor, nr. 57, n. 1937

⁴⁷ Inf. Turcuș Saveta, sat Ogești, jud. Bihor, nr. 29, n. 1919

⁴⁸ Nicolae Iorga, *op. cit.*, București, 1982, p. 85

ajungând la mari depărtări de locul de proveniență. „Negustorii drumeți”, la rândul lor, rezolvau „sincope” date de lipsa unor mărfuri în diferite zone, desigur pentru un câștig propriu, acceptat de toți cei implicați în economia de schimb.

Întreruperea căilor de acces spre anumite zone ale județului după Dictatul de la Viena, din 30 august 1940, a afectat serios ramificațiile comerciale, ducând la situații de fracturare bruscă a legăturilor comerciale cu Oradea. Fiind cel mai mare târg al județului, aflat din trecut pe o axă comercială europeană, a reprezentat un debușeu important pentru mărfurile de satele din proximitate sau pentru altele din depărtări. În perioada interbelică în Oradea își desfășurau activitatea mulți comercianți engros prin care se aprovizionau alte prăvălii din județ, cu mărfuri alimentare, nealimentare, coloniale etc⁴⁹. Situația de după 1940, când Oradea a devenit oraș neaccesibil și până în 1944 când s-a revenit la frontierele definitive, dar și „vremurile grele”, de război, a contribuit din plin la pauperitatea comercianților și țăranilor din sate. Acesta fiind, poate, un motiv pentru care târgurile sătești, țăărănești, au devenit din ce în ce mai frecvente, cu participare locală sau restrâns regională.

⁴⁹ Aurel Tripon, *op. cit.*, p. 312

CERCETAREA ETNOGRAFICĂ POST CORONAVIRUS

Vasile TODINCA*

POST CORONAVIRUS ETHNOGRAPHIC RESEARCH

Abstract

The present thoughts bear the imprint of a situation generated by the appearance of this pandemic, which produced major disorders at all levels of society, starting with the economic one. Such a fact, tragic in fact, has generated all kinds of questions among researchers in fields such as economics, sociology, demography, cultural anthropology and of course ethnography. Our study seeks to answer questions that concern post-corona virus ethnographic research.

Keywords: *ethnographic research, coronavirus, pandemic, civic degradation*

De pe băncile amfiteatrelor am fost preocupat de soarta *țăranului român* și a *satului românesc*, de schimbările care au avut loc în acest areal, de unde „Dumnezeu a uitat să mai plece”. Am cercetat și am scris despre modernizarea și/sau urbanizarea satului, migrația sat-oraș, navetismul, calitatea vieții etc., fenomene ce i-au pus în pericol liniștea, specificitatea și existența sa de veacuri. Am căutat să demonstrez că manifestări de acest gen au la bază insuficiența mijloacelor de subzistență asigurate de agricultură și creșterea animalelor săteanului pentru întreținerea familiei. Asemenea neajunsuri nu au făcut obiectul intervenției statului cu subvenții, pentru a susține și salva de la pierire gospodăriile sătești, din contră, acesta a impus „biruri”, concretizate în contracte păguboase și nerentabile micii gospodării. Ne referim în mod special, la contractări de animale, păsări, cereale, fructe, legume alte produse, pe bani foarte puțini, și mai mult dacă săteanul nu avea în gospodărie animale sau produsele pe care le contractase „cu forța” trebuia să meargă să le cumpere și să le dea statului la prețuri derizorii. De multe ori, nu își recupera investiția, ce să mai vorbim de profit. Rezultatele acestor cercetări au făcut obiectul unor studii și comunicări prezentate în cercurile studențești și la conferințe și sesiuni de comunicări științifice. Acestea și multe altele au alterat calitatea vieții din lumea satului.

De asemenea, cercetările etnografice de teren, realizate în această perioadă, au fost concretizate în studii despre cântece, bocete, strigături, obiceiuri, meșteșuguri, care au căutat să demonstreze că lumea satului este axată pe vectorul unor mutații neprielnice, anticipând oarecum o posibilă perioadă de criză cultural - spirituală.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: todinca_vasile@yahoo.com

După venirea la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, dornic de a-mi etala cunoștințele de sociologie rurală și antropologie culturală, am continuat cercetările în satele din Țara Crișurilor, vorbind și scriind despre perioadele de tranziție ale satului, despre crizele prin care trece universul rural-pastoral, al acestui ținut, și mai nou despre schimbările profunde și forțate ce au loc, în acest univers și în viața locuitorilor acestuia. Am scris și comunicat, ori de câte ori am avut ocazia, despre sate îmbătrânite, despre sate care mor, despre sate golite de tineri, plecați la muncă în străinătate, despre acele *dereglările maligne (procese patologice de natură gravă, care evoluează spre agravare)*, determinate de mutațiile survenite în ultimele decenii în satul românesc. Aceste schimbări au afectat paliere precum: cel spiritual, social, ocupațional, habitațional, populațional, calitatea vieții etc., provocând mutații profunde, ce au dus la apariția unor fenomene cu care satul nu s-a mai confruntat îndelunga lui existență. Astfel, sub *iluzia libertății*, țăranul român, a fost nevoit să-și abandoneze *rânduiala lui de veacuri* și să ia drumul pribegiei printre străini, lăsând în urmă suferințe la care nici că se putea gândi vreodată. Plecarea părinților, pentru a-și căuta mijloace de subzistență mai trainice, a avut un impact negativ, de cele mai multe ori, asupra odraslelor lăsate în grija bunicilor sau a rudeniilor. Astfel, asistăm la nașterea unei *culturi a violenței* în lumea satului, bazată pe agresivitate și intoleranță, culminând cu tot felul de fenomene delincvente (violuri, furturi, omucideri, suiciduri etc), ce scot în evidență gradul de imoralitate la care s-a ajuns în prezent în acest spațiu social, și la care nici nu gândeam că se putea ajunge. La baza acestor fenomene stau o serie de cauze între care amintim: rămânerea tinerilor, de la o vârstă fragedă, în grija bunicilor sau a rudelor apropiate, ai căror părinți au luat drumul străinătății și care nu mai au un control asupra manifestărilor lor societale; lipsa educației civice, morale, religioase, și nu în ultimă instanță, a educației în general, coroborate cu nivelul de cultură și civilizație precar din cele mai multe sate românești; lipsa locurilor de muncă, care limitează orizontul aspirațiilor acestor săteni, excluși din punct de vedere social; dependența celor mai mulți tineri și nu numai, de cei care le oferă un minim de existență, trăind la limita subzistenței, unii ca zilieri, ajungând să fie dependenți de orice resursă existențială, care le este oferită de avuții satului și ai societății; vulnerabilitatea instituțiilor democratice populate cu personaje inculte, care au făcut „școli superioare” fără valoare, și nu se pot legitima cu realizări profesionale performante.

În decursul timpului am mai făcut vorbire despre aceste fenomene de *degradare civică și morală* a tinerilor satului contemporan, cu exemple concrete din ținutul Țării Crișurilor, despre reperele identitare ale satului: meșteșuguri, obiceiuri, sărbătorile de peste an, cele din ciclul *veacului de om*, despre repertoriul contemporan al soliștilor de muzică populară, despre creatorii populari, despre instituții de bază ale satului în prag de degradare și dispariție (căminul cultural, biblioteca satească, poșta etc).

Apariția acestui flagel, *coronavirus*, a generat în sânul socialului în general, a ruralului în mod special, ascensiunea unei noi religii: *aceea a însingurării*, dublată de *cultura fricii* (Mircea Miclea). Acest fenomen pandemic a pus pe jar, nu numai lumea

medicală, culmea, găsită nepregătită, dar și a afaceriștilor, lumea academică, întreg sistemul societal. Pe toți i-am văzut antrenați în găsirea de soluții, care să salveze omenirea. Alături de aceștia și lumea cercetătorilor: sociologi, etnologi, antropologi, etnografi a fost preocupată de modul cum vor decurge cercetările pe viitor, dacă vor mai avea obiect de studiu, de cercetare?; dacă va mai exista interes pentru asemenea cercetări? La rândul lor, etnografii, cei care se ocupă de cercetarea universului sătesc, și-au pus o serie de întrebări precum: dacă se va mai face etnografie pe mai departe? ce subiecte mai poate oferi o asemenea realitate bântuită de pandemie, unei cercetări etnografice? dacă mai e necesară o asemenea cercetare și cui? ce impact vor avea aceste cercetări și studii asupra satului pe viitor? dacă vor fi instituții care să țină seama de asemenea rezultate ale cercetării? etc. Unii cercetători ai acestui domeniu au și acreditat ideea unei noi meserii, în materie de etnografie > *etnograful post coronavirus* < (Camelia Burghel). Această molimă a generat o serie de fenomene stranie, pe care nu le puteam anticipa înainte vreme, astfel, am asistat la întoarcerea în satele românești, a celor plecați la muncă în străinătate, de ordinul miilor. Este de văzut și de cercetat dacă vor rămâne sau vor pleca din nou de unde au venit, dacă vor investi în agricultură lucrând pământul, rămas în paragină, dând agriculturii un nou sens, dacă se vor întoarce spre zestrea materială a satului, căutând s-o valorifice prin deschiderea unor ateliere de producție tradițională: lemnărit, olărit, fierărit etc. Poate vor reface arhitectura tradițională a satului, căutând restaurarea sutelor de case zălogite de degradare și uitare, redându-le locuirii. Este de cercetat populația școlară rurală, dacă va crește și dacă va putea fi vorba pe viitor de o continuitate a școlilor existente, dacă va fi nevoie de redeschiderea unor școli închise. Avem nevoie de restaurarea masivă a bisericilor din lemn, de primenirea lor și a celor nou construite, cu enoriași, de o reabilitare a instituțiilor abandonate ale satului: căminul cultural, biblioteca, poșta, boldul, meșteșugurile și obiceiurile de altădată. Pe semene că este de muncă în cercetarea etnografică *post coronavirus*.

Considerăm că sunt mult mai multe de cercetat, mai cu seamă că trecem pe lângă fapte și fenomene ireversibile în istoria comunităților rurale. Astfel, dispare încet dar sigur, un întreg instrumentar agricol: coasa, furca, grebla și sapa, locul lor fiind ocupat de coasele mecanice, fie manuale, fie trase după tractor, de greblele mecanice, de presele de făcut baloți, precum și de un întreg arsenal pentru arat, semănat, prășit sau erbicidat. A dispărut în același timp, o *instituție* importantă în cadrul ocupației, *creșterea animalelor*, „păstorul”. Locul lui a fost luat de gardul electric, care împrejmuiește țarina sau pășunea și unde sunt duse animalele la pășunat. De remarcat, în același timp, apariția capelelor în cimitire, a societăților de pompe funebre, fapt ce duce la o sărăcire și dispariție a ritualurilor dedicate morții și înmormântării, ritualuri ce aveau o încărcătură spirituală aparte. Toate aceste mutații, și multe altele, vor trebui inventariate, fotografiate, filmate pentru a se constitui o mare bază de date pentru generațiile care vor veni, să cunoască aceste evoluții ale satului sub, toate aspectele.

Credem că anul 2020 va fi un reper, o bornă referențială în toate domeniile societale, la toate palierele, și ca atare și în cercetarea etnografică, unde vom asista la un

nou început. Și ca un îndemn pentru *etnograful de teren*, acesta trebuie să fie pe fază, să contabilizeze cu obiectivitate aceste transformări ale lumii satului în vederea creării unui depozitar la care să se adape cei interesați. Vedem că se conturează o nouă meserie, cu mari implicații societale... „etnograful, cercetătorul - *post coronavirus*”.

ARTĂ

ISTORICI DE ARTĂ AMERICANI ȘI EVREI ÎN CORESPONDENȚĂ CU PROF. C. PETRANU (1893-1945).

Nicolae SABĂU*

AMERICAN AND JEWISH ART HISTORIANS CORRESPONDING WITH PROF. C.
PETRANU (1893-1945)

Abstract

The work highlights the correspondence carried out by Coriolan Petranu between 1926 and 1939 with a series of renowned specialists in art history from abroad.

A total of 32 letters are considered, 10 of which were signed by his former colleague from the University of Vienna, John Shapley, 13 by Andrey F. MackMahon, editor of Parnassus magazine, 4 by another Viennese colleague, Alfred Salmony (Salamon) and the other 5 by different specialists in the field. The subject of the correspondence between them mainly concerns issues from their fields, participation in congresses, exchange of publications, the manner and place of publication of specialized papers, etc., as well as some personal discussions.

Keywords: Coriolan Petranu, art history, professors, Transylvania, America

Studiul prezent referitor la *Epistolarul* câtorva istorici de artă americani și evrei de naționalitate germană, purtat în perioada interbelică, marchează un mic capitol din Corespondența amplă a istoricului de artă român cu o parte dintre colegii săi europeni și nu doar, absolvenți în specializarea istoria artei din cadrul prestigioasei Universității din Viena. Pentru a-l sărbători pe colegul și prietenul nostru Aurel Chiriac la împlinirea unei frumoase vârste l-am ales în mod special încercând a demonstra dăinuirea unei frumoase tradiții a învățământului nostru de specialitate începând cu profesorul Coriolan Petranu continuat apoi, în chip strălucit, de maestrul nostru Acad. Prof. Virgil Vătășianu. Lucrarea publicată anterior într-o formă rezumată în volumul *Istoria Artei la Universitatea din Cluj. Vol. I (1919-1987)* [Coord.: Nicolae Sabău, Coaut.: Nicolae Sabău, Corina Simon, Vlad Țoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010, apoi în „*Studia UBB, Historia Artium*”, LVI, 1, 2011], a fost exhaustiv completată cu documente de referință detaliat analizate, cu scrisori olografe reproduse, parțial sau în întregime, în text și în ilustrația finală.

Coriolan Petranu a fost întemeietorul învățământului și a cercetării științifice în domeniul istoriei artei din Transilvania. Beneficiar al unei educații deosebite în acest domeniu de specializare, relativ nou la noi, Coriolan Petranu începe studiile în anul 1911

la Universitatea din Budapesta frecventând cursurile de jurisprudență și istoria artei, continuate apoi, în anul învățământ 1912-1913, în cadrul Universității Friedrich-Wilhelm din Berlin, la clasa profesorului Adolph Goldschmiedt (1863-1944), eminentă personalitate din generația istoricilor de artă Emil Mâle, Wilhelm Vögte, Bernard Berenson, Roger Fry, Aby Warburg și Heinrich Wölfflin, specialiști care au dat impulsuri hotărâtoare exegezei de artă din secolul XX. La sfârșitul aceluiași an 1913, tânărul student român va prefera Viena, cu prestigioasa sa școală de istoria artei de pe lângă Universitatea din capitala imperiului Austro-Ungar, în vederea completării și desăvârșirii cunoștințelor de specialitate acumulate până atunci. Aici va studia cu Profesorul Josef Strzygowski (1862-1941), savantul apreciat pentru noua metodologie de cercetare în materie dar și pentru îmbogățirea conținutului disciplinei istoria artei universală prin înglobarea în ea și a culturilor Asiei Mici (Siria, Mesopotamia, Armenia și Persia), cât și prin relevarea influenței acestei zone asupra artei protocreștine, la care s-a mai adăugat, pe un alt palier, cercetarea artei străvechi din nordul Europei. În martie 1920, Coriolan Petranu va susține cu brio teza de doctorat cu tema *Inhaltsproblem und Kunstgeschichte* („Problema conținutului și istoria artei”)¹, eveniment care-i va aduce titlul de doctor în filosofie, deschizându-i accesul spre învățământul universitar² și cercetările în domeniul istoriei artei și a muzeografiei. Coriolan Petranu a fost exegetul arhitecturii vernaculare românești – topografierea bisericilor de lemn din Transvania - cu lucrări valoroase la temă, publicate în volumele și revistele de specialitate ale vremii, laudativ recenzate, materiale prezentate și la Congresele internaționale frecventate (Stockholm 1933, Varșovia 1933, Sofia 1934, Basel 1936 și Paris 1937)³. Istoricul de artă transilvănean a purtat și o bogată corespondență cu specialiștii în domeniu, unii dintre ei colegi la Universitatea vineză, valorosul său epistolar de câteva mii de scrisori primite din Statele Unite ale Americii, Anglia, Spania, Franța, Elveția, Italia, Olanda, Danemarca, Suedia, Norvegia, Finlanda, Estonia, Letonia, Cehoslovacia, Austria, Ungaria, Polonia, Uniunea Sovietică, Serbia, Bulgaria și Egipt, reprezentând o adevărată istorie a stadiului și evoluției disciplinei istoria artei în perioada interbelică.⁴

O secțiune importantă din Arhiva Seminarului de Istoria Artei al Facultății de Litere și Filosofie din cadrul Universității ”Regele Ferdinand I” din Cluj, ne îngăduie să reconstituim contactele cu mediul universitar și cercurile muzeografice din Statele Unite ale Americii. Documentele conservate reprezintă emoționante mărturii ale acestor mobilități, cu energiile spirituale descătuseate parcă după anii grei ai primului război

*Universitatea Babes-Bolyai; e-mail: sabau.nicolae43@yahoo.com

¹ Stelian Mândruț, *Coriolan Petranu, doctor al facultății de Filosofie din Vienna*, în “Ars Transilvaniae”, 3 (1993), pp. 185-192.

² În 9 februarie 1929, C. Petranu începe seria conferințelor, a cursurilor sale, prin două teme referitoare la *Critica artistică și istorică a operelor de artă* dar și printr-o *Introducere în istoria artelor* (Coriolan Petranu, *Învățământul istoriei artelor la Universitatea din Cluj*, în “Viața Nouă”, Institutul de Arte Grafice “Lupta” Nicolae Stroiță, București, 1924, p. 7.).

³ Nicolae Sabău, Corina Simon, Vlad Țoca, *Istoria artei la Universitatea din Cluj*, vol. I (1919-1987). Coordonator Nicolae Sabău, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010, pp. 144-191.

⁴ *Ibidem*, pp. 197-243.

mondial, într-o încercare de recuperare a atitudinilor pozitive, a altruismului, a dorinței de cunoaștere a celuilalt, un adevărat și reverberant ecou al strigătului iluminat datorat lui Diderot: *élargisse Dieu!* Petranu a răspuns acestei chemări: din Spania până în Rusia și în Turcia, din Anglia până în Grecia și Egipt a studiat la locul lor monumentele de artă ale diferitelor popoare și a intrat în contact cu specialiștii acestor țări.

Fondul epistolar cuprinde 32 de piese dintre care 10 semnate de fostul său coleg de la Universitatea din Viena, John Shapley, 13 de Andrey F. MackMahon (?) editor al revistei *Parnassus*, 4 de un alt coleg vienez Alfred Salmony (Salamon) iar celelalte 5 de diferiți specialiști în domeniu.

Cronologic cea mai timpurie epistolă a lui John Shapley – toată corespondența a fost scrisă în limba engleză - poartă data de 11 octombrie 1926 și antetul COLLEGE ART ASSOCIATION OF AMERICA, Office of the President Room 400, Washington Square College, New York, N.Y. (**Fig. 1**). Din contextul lecturii rezultă că schimburile epistolare între cei doi istorici de artă au început mai devreme. J. Shapley își exprimă încântarea în fața impresiilor italiene împărtășite de colegul român după călătoria de studii efectuată în Italia. Îi face cunoscut lui Petranu situația altor doi foști colegi de facultate vieneză: Dimand angajat la Metropolitan Museum și Diez la Bryn Mawr Colleg.

J. Shapley⁵ îmbogățește Biblioteca Seminarului clujean cu o serie de numere din revista la editarea căreia a contribuit, *The Art Bulletin*. Regretă că nu a putut vizita România așa precum plănuise. Diez recent debarcat în New York i-a adus noi și interesante vești despre colegii Knoll, Ginhart și Glück.⁶

În următoarea scrisoare purtând antetul Universității din New York, departamentul de Arte Frumoase (**Fig. 2**), John Shapley anunță expedierea pe adresa Seminarului clujean a două noi publicații (*The Art Bulletin*), scurta vizită la Viena dar și intenția unei noi deplasări în capitala Austriei de data aceasta însoțit de unul dintre studenții săi, Raymond Stites.⁷

Bogată în conținut și idei scrisoarea din 7 aprilie 1928 (**Fig. 3**) dezvăluie amintirile nostalgice ale lui J. Shapley cu ocazia primirii unei ilustrate din Praga expediată de colegul Petranu, oraș în care va reveni și el: „*I hope some day ti return because it seemed tu me a very beautiful and interesting city*”.⁸

⁵ Shapley, John (1890-1978), istoric de artă american cu studii la Universitățile din Missouri (1912) și M.A. at Princ. (1913). Împreună cu profesorul său John Pickard înființează *College Art Association*, organizație profesională a istoricilor de artă și a artiștilor americani. În anul 1914 susține doctoratul la Universitatea din Viena. Shapley a fost editorul revistei *The Art Bulletin* (1921-1939), profesor la Universitatea din New York (1924) și apoi la Universitatea din Chicago (după 1929) unde este numit șeful departamentului de Istoria artei. Începând cu anul 1940 se află la Washington, la *National Gallery*, prestigiosul muzeu unde funcționează în postul de curator. Anii următori predă la Universitatea din Bagdad (1960-1963), continuând activitatea pedagogică la Universitățile Catolică și George Washington. Prin proiectul Carnegie, Shapley a încurajat cercetarea și acțiunea de publicare a studiilor de istoria artei și de arheologie în Statele Unite. În literatură de specialitate esul său *A Survey of Persian Art* (*Dictionary of Art Historians. A Biographical Dictionary of Historic Scholars. Museum Professionals and Academic Historians of Art*) a beneficiat de aprecieri pozitive.

⁶ Scrisoare, New York, 11 octombrie 1926 (Arh., S. C. S., S.U.A., nr. 1).

⁷ Scrisoare, New York, 2 mai 1927 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 2).

⁸ Scrisoare, New York, 7 aprilie 1928 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 3).

Colegul american continuă activitatea la editarea revistei *The Art Bulletin* expediindu-i un număr referitor la „*Arta creștină timpurie*”, utilă în cercetările istoricului de artă român; „*I suppose you have still retained your interest in Early Christian art though most of your work in Transylvania leads you into other fields.*”⁹

Potrivit opiniei colegului său, editorii ar înregistrat ecouri pozitive la nivelul aprecierilor europene dacă și profesorul C. Petranu și-ar exprima gândurile, părerile despre *Th Art Bulletin* într-o viitoare scrisoare: „*We are trying to show that the magazine is appreciated in Europa and that it is of sufficient scholarly standing to be well regarded there.*”¹⁰

În continuare, John Shapley îi relatează despre epistola primită de la „Hofrat”, adică profesorul lor J. Strzygowski, despre diferitele cărți publicate de acesta în anul 1928, văzând în maestru lor aceeași puternică personalitate cunoscută în anii studenției: „... *and seems to be the same vigorous character that he was when we were studying together at Vienna.*”¹¹ Istoricul de artă american este la curent cu turbulențele politicii românești după moartea regelui (Ferdinand I) și speră că acest trist eveniment nu a afectat instituția clujeană universitară ce-i poartă numele. Scrisoarea conține și noutăți relative la ceilalți colegi de odinioară, Dimand care are rezultate pozitive la Metropolitan Museum din New York, D-ra Weibl și-a câștigat o bună poziție în calitate de Curator al secției de Textile a Muzeului din Detroit, unde în postul de director funcționează un alt istoric de artă aparținând școlii vieneze, Dr. Valentiner.¹²

O scrisoare mai consistentă, datată 24 ianuarie 1929 (Fig. 4), poartă semnătura lui John Shapley, editorului revistei de artă PARNASSUS publicată de College Art Association of America, în New York, al cărei prim număr apăruse tocmai la începutul aceluia an. Autorul își invită colegul român să participe cu articole informative la revistă – un total de 4-500 de cuvinte – care să acopere evenimentele artistice din România, sau măcar cele din Transilvania. Dacă cronica va fi trimisă în luna februarie aceasta poate însuma evenimentele artistice ale anului anterior. Scrisoarea este însoțită de un număr de 15 teme sectoriale la care s-ar putea răspunde în viitoare articole: 1. Achiziții și reorganizări ale Muzeelor, etc. 2. Retrospective speciale și expoziții istorice. 3. Licitații. 4. Noi descoperiri de obiecte artistice. 5. Săpături arheologice și restaurări. 6. Publicații și planuri editoriale. 7. Legislație și ordonanțe ministeriale relative la Colecții, la prezervarea și restaurarea monumentelor, la artiști. 8. Schimbări la nivelul personalului din muzee și universități, politica personalului, organizare. 9. Tendințele artei contemporane, mișcări, programe. 10. Noutăți legate de artiști, elevi, colecționari. 11. Expozițiile, saloanele anuale ale artiștilor, societățile artistice. 12. Congrese de Istoria Artei și Arheologie. 13. Noi construcții sau clădiri importante. 14. Inițiative Municipale: parcuri, dezvoltări urbanistice, monumente de for public și memoriale. 15. Proiecte și dezvoltări recente în educația artistică.

⁹ *Ibidem*

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ *Ibidem*

¹² *Ibidem*

Răspunsurile parțiale, laconice, ale istoricului de artă român, le putem citi chiar pe marginea chestionarului, într-o grafie mărunță, abia lizibilă, notate cu creionul în compuneri improvizate funcție de acel „*primo pensiero*”, care urmau să fie apoi dezvoltate într-o viitoare scrisoare¹³.

Epistola colegului Shapley din 14 martie 1929 face cunoscută apariția dar și expedierea studiului profesorului clujean din revista *Parnassus*, numărul pe luna Februarie¹⁴ (**Fig. 5**).

Schimbul epistolar continuă și pe parcursul lumii mai¹⁵ cu referință la unele numere ale revistei *Parnassus*, în paginile căreia va fi publicată și prima contribuție a istoricului de artă român¹⁶. Cunoaștem activitatea de redacție, probleme ale corecturilor și chiar în legătură cu tehnica de tipărit (*rotary presses*), anunțul expedierii a 150 de „*separatum*”-uri cuprinzând primul articol al profesorului Petranu apărut în numărul pe luna Mai al revistei americane și onorariul de 3935 lei, reprezentând echivalentul la 25.00 \$.¹⁷ (**Fig. 6**).

Începând cu ianuarie 1930 conexiunea dinspre partea americană a revistei *Parnassus* și C. Petranu se va face prin Secretara Helen Mason (**Fig. 7**)¹⁸ și mai cu seamă Editorul revistei, A. Philip MacMahon. Același editor are cuvinte de apreciere la articolul trimis de C. Petranu dar își exprimă regretul că studiul nu a fost însoțit și de fotografii, ilustrația fiind esențială într-o astfel de publicație: „*You will have noted that all the articles in PARNASSUS are copiously illustrated; and the interest of our readers is so keen in the subject matter illustrations are really essential*”¹⁹ (**Fig. 8**).

Observația reală se referă la studiul din nr. VI pe anul curent al revistei *Parnassus* al cărei sumar debutează prin contribuția profesorului Universității din Cluj, *Art Activities in Transilvania during the Past Ten Years*. Istoricul de artă român se află în selecta companie a unor specialiști de anvergură: Louis Réau (*What is Wrong with Paris Salon of 1929*), Henrik Cornell, Profesor la Universitatea din Upsala (*Art Activity in Sweden*), A. Philip MacMahon, (*A New Museum of Modern Art*), John Shapley (*The New Museum of the City of New York*) etc.

¹³ Scrisoare cu antetul, *College Art Association of America. New York University*, 24 ianuarie, 1929 (Arh., S. C. S., S.U.A., nr. 4.).

¹⁴ Scrisoare, 14 martie 1929 (*Ibidem*, Nr. 5).

¹⁵ Scrisoare datată 27 mai 1929 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 6).

¹⁶ În volumul I, Nr. V, luna mai al revistei *Parnassus*, C. Petranu publică articolul, *The museums, the monuments, the instruction of art and the artistic life of Transylvania*, studiu aflat într-o selectă “companie” ce merită prezentată: studiul lui John Shapley, *Architecture in New York*, arhitectura edificiilor zgârie-nori din anii treizeci; Threodor Schmit, Directorul Institutului de Istoria artei din Leningrad, *The Development of Painting in Russia*, o “frescă” a picturii medievale aparținând școlilor din Novgorod și Moscova; Cronici extinse despre expozițiile marilor muzee ale lumii: Roger Hinks de la British Museum, London (*The Winter in London*), Louis Reau, *Gazette de Beaux-Arts*, Paris (*Art Activities in France*); Piața artistică, Recente achiziții de lucrări de artă ale muzeelor, Premiul Fundației Carnegie, Cărți noi de specialitate, Calendarul viitoarelor expoziții etc.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Scrisoare, 7 ianuarie 1930 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 7).

¹⁹ Scrisoare, 2 mai 1930 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 8).

MacMahon îi face cunoscut lui Petranu că o revistă de top în specialitatea istoria artei, precum „*Gazette des Beaux Arts*”, îi citează ultimul său articol din *Parnassus* mergând până la aprecieri măgulitoare²⁰. Chestiuni financiare alcătuiesc conținutul scrisorii din 2 iunie 1930 semnată de Helen Mason²¹, secretara de la „College Art Association” (Fig. 9). Epistolele următoare [26 iulie și 25 octombrie 1930 (Fig. 10, 11)] dezvăluie continuarea colaborării cu revista americană, apariția unui articol în numărul pe luna mai al publicației, primirea la redacție a următorului articol ce va fi publicat în decembrie anul curent, satisfacția prezenței fotografiilor însoțitoare studiului și speranța într-o nouă contribuție a istoricului de artă clujean pentru luna ianuarie sau februarie a anului următor (articolul referitor la *New Researches in the Art of Woodbuilding in Transylvania* va fi publicat în numărul pe ianuarie, 1931). Din prologul primei scrisori, C. Petranu află că fostul său coleg, Shapley și-a schimbat adresa domiciliului activând de acum ca profesor la Universitatea din Chicago, Illinois. În infrapagina scrisorii din 25 octombrie poate fi citit în rezumat și răspunsul lui Petranu redactat în limba germană, în care solicită o atentă corectură a textului viitorului articol²² și un număr de 50 de exemplare (*separatum*) ale studiului tipărit²³.

Schimbul epistolar pe anul 1931 apare și mai intens. Piesele din Arhiva seminarului clujean conțin aceleași probleme tehnice legate de articolele trimise de C. Petranu, de numărul extraselor mai limitat decât solicitările profesorului clujean (cinci în loc de cincizeci), onorariul de 25\$²⁴ (Fig. 12), returnarea fotografiilor și mulțumiri pentru excelența selecție a imaginilor²⁵ (Fig. 13), suspendarea pe parcursul verii a apariției revistei și reluarea publicației din luna octombrie.²⁶ (Fig. 14), cât și expedierea unui număr limitat de extrase, cinci în loc de cincizeci (Fig. 15). Ciorne ale răspunsurilor lui Petranu pot fi citite infrapaginal sau pe jumătăți de coală de hârtie²⁷ (Fig. 16) și anunțul expedierii unui cec în valoare de 20\$ reprezentând onorariul pentru articolul *Art and Museum Activities in Transylvania* (apărut în noiembrie, III,7,1931)²⁸ (Fig. 17) Din răspunsul infrapaginal rezultă întrebarea și nedumerirea lui C. Petranu față de diminuarea onorariului care potrivit angajamentului anului anterior era în valoare de 25\$ și expedierea de redacție a încă patru exemplare ale revistei pe numele profesorului clujean.²⁹

Efectele crizei economice-financiare din perioada 1929-1933 se răsfrâng și în domeniul publicisticii cultural-artistice. Așa după cu preciziează și editorul revistei *Parnassus*, D-ra A. Philip MacMahon, diminuarea onorariului cu 5\$ se datora numai și numai acestei împrejurări: „*Will you please take notice, however, that we have reduced*

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Scrisoare, 2 iunie 1930 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 9).

²² Scrisori, 26 iulie 1930, 25 octombrie 1930 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 10, 11).

²³ *Ibidem*, nr. 11.

²⁴ Scrisoare, 16 martie 1931 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 12).

²⁵ Scrisoare, 19 februarie 1931 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 13).

²⁶ Scrisoare, 19 mai 1931, 20 iunie 1931 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 14, 15).

²⁷ Ciornă, 9 septembrie 1931 (Arh. S. C. S. nr. 16.).

²⁸ Scrisoare, 10 decembrie 1931 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 17).

²⁹ *Ibidem*.

our rates of payment to 20\$ for our foreign articles. This has been necessary in view of present financial conditions, and we thought you had been advised of this fact".³⁰ (Fig. 18) Onorariul va fi depus de acum înainte doar la banca americană dat fiind condițiile precare în care se află băncile europene.³¹ (Fig. 19). În scrisoarea de la sfârșitul lui octombrie, D-ra Andry MacMahon îi face cunoscut lui Petranu primirea articolului cu cele trei fotografii pentru un număr viitor al revistei *Parnassus*, precum și expedierea numerelor pe octombrie și noiembrie solicitate de profesor.³²

După o destul de lungă și probabilă întrerupere a corespondenței profesorului John Shapley, o epistolă din 22 iunie 1932, cu antetul Universității din Chicago – *Departement of Art* –, explică în parte această tăcere. Poate și problema la care profesorul clujean solicita un răspuns, chestiunea în jurul onorariului diminuat, a fost motivul acestor amânări. Detaliu insignifiant la prima vedere ce nu putea fi rezolvat de colegul american schimbarea fiind una nicidecum întâmplătoare: „Unfortunately I do not come across your letter but I am under the impression you asked something about the honorarium or articles in „Parnassus”. That matter is entirely in the hands of the New York office of the College Art Association. I believe they have reduced the honoraria because of hard times”³³ (Fig. 20).

În altă ordine de idei cunoscând apetitul pentru călătorii al colegului român, Shapley îl chestionează asupra proiectelor estivale și a unei posibile întâlniri la Londra, unde va putea fi contactat la adresa C/o American Express Company, 6 Haymarket. Dar chiar și în situația când Petranu va fi în Italia sau Elveția întâlnirea poate avea loc.³⁴

Hope Christie Skillman, Asistent editor al revistei *Parnassus* îi face cunoscut profesorului clujean (4 ianuarie 1933) returnarea fotografiilor și articolului ce va fi publicat în numărul pe decembrie al periodicului de artă. Importanța acestei scrisori – un tipizat cu antetul „College Art Association” – este amplificată de apariția în două casete marginale a Colectivului de patronaj și al Comitetelor pentru Europa și Statele Unite (Fig. 21). Patronajul era compus din miniștrii, din ambasadorii țărilor europene și a Statelor Unite în Italia, inspectorii generali în departamentul Artelor Frumoase (între cei 28 de protectori ai revistei amintim doar câteva nume, Paul Claudel, Ambasadorul Franței în Statele Unite, Sir Ronald Lindsey, Ambasadorul Marii Britanii în America, Conte Laszlo Szechenyi, ministru al Ungariei, Ferdinand Veverka, Ministru al Cehoslovaciei, J.H. Royen, Ministru al Olandei, Otto Wadsted, Ministru al Danemarcei, Institutul Americano-Rus, Roberto Paribeni, Inspector general al Artelor în Italia, Paul Lambotte, Ministru al Artelor și al Științei din Belgia, Daniel Baud-Bovy, Președinte al Comitetului Federal al artelor frumoase din Elveția).

³⁰ Scrisoare, 24 martie 1932 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 18).

³¹ Scrisoare, 13 februarie 1932 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 19).

³² Scrisoare, 9 decembrie 1932 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 22). Revista cu apariție lunară dar cu o existență destul de scurtă (1929-1932) avea, în anul în care Petranu și-a publicat studiul, *Art Activities in Transylvania* ... (vol. I, October, 1929), următoarea componență a Comitetului redacțional: John Shapley, Președinte, Alfred V. Churchill, Vicepreședinte, Jasmes B. Munn, Secretar, J. Donald Younf, Trezorier).

³³ Scrisoare, 22 iunie 1932 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 20).

³⁴ *Ibidem*.

Comitetele de specialiști relevă prestigioase nume care au intrat în istoriografia de artă europeană și mondială (Statele Unite, America latină) câștigând în timp aura clasicității: Francisco J. Sanchez Canton, de la Muzeul Prado din Madrid, W.G. Constable, Director la Courtauld Institute of Art, Londra, Dr. Axel Gauffin, Director al Muzeului Național din Stockholm, Bela de Dery, Director la Nemzeti Salon, Budapesta, Prof. Arthur Haseloff, Universitatea din New York și Kiel, Commendatore Antonio Maraini, Directorul Bienalei din Veneția, Louis Reau, Directorul Institutului Francez din Viena, Profesorul Hans Tietze, Consilier ministerial, Viena, William Valentiner, Director al Muzeului de Artă din Detroit etc.³⁵ O tristă și reală constatare este lipsa verunui reprezentant al României Mari din acest concert al iubitorilor, al mecenajilor și al profesioniștilor artelor frumoase întruniți într-o locația ca aceea a Statelor Unite, a New York-ului, metropolă ce ambiționa să ajungă una dintre capitalele cultural-artistice ale mapamondului.

Profesorul John Shapley revine printr-o scrisoare din august 1933 (**Fig. 22 a.b**) prin care își exprimă regretul neparticipării la Congresul de la Stockholm, având în schimb în programul viitor, în perioada iernii, o călătorie în Italia, la Florența unde poate fi întâlnit. Cu generozitate continuă expedierea de reviste pentru colegul român (*Parnassus – The Art Bulletin*).³⁶ Pe versoul acestei epistole deslușim scriitura mărunță a profesorului Coriolan Petranu, inteligibil caligrafiată cu penița în tuș negru, un text în limba germană prin care mulțumește „*Dragului prof. Shapley*” pentru expedierea recenziei asupra cărții sale „*Monumentele istorice ale județului Bihor.I. The Wooden Churches in the County of Bihor*” și pentru scrisoarea propriu-zisă; în continuare își exprimă însă părerea de rău față de neobiectivitatea acestei prezentări, datorată lui A. Sushko, text referitor la bisericile de lemn românești și mai cu seamă intenționata îndepărtarea a recenzentului față de problematică volumului prin translarea spre o propagandă politică absconsă, prin „*discursul pro domo*” asupra valorii prioritare a bisericilor de lemn ucrainene în contextul arhitecturii vernaculare din Europa central-estică³⁷. Întrebarea pe care o transmite Petranu lui Shapley era aceea dacă nu ar fi oportun ca răspunsul la această mistificare să-l constituie un mic articol sub titlul „*Die siebenbürgischen Holzkirchen im Lichte der wissenschaftlichen Kritik*” ce va cuprinde numeroase recenzii pozitive asupra volumului apărute în literatura de specialitate europeană³⁸ (**Fig. 22 b.**)

Patru scrisori, între care trei olografe, poartă semnătura unui alt coleg de universitate din Viena, Alfred Salmony³⁹, profesor la „Mills College”, California, unde

³⁵ Scrisoare, 4 ianuarie 1933 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 22).

³⁶ Scrisoare, 30 august, 1933 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 24 a, b).

³⁷ Recenzie apărută în „The Art Bulletin”, XV, 1, pp. 86-88.

³⁸ Scrisoare (mss.), 12, I, 1934 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 22 b).

³⁹ Salmony, Alfred (n. Köln, 1890 – m. Ile de France/Franța, 1958), specialist în artă asiatică (artele minore, sculptura în ivoriu), profesor la Institutul de Arte Frumoase și la Universitate din New York. Salmony face parte din de expatriați germani în timpul declanșării persecuțiilor de guvernul național-socialist, care au activat la Institutul organizat de Walter W.S. Cook (Ulrike Wendland, *Biographisches Handbuch*

fostul coleg de facultate predă arta Orientală, o temă inedită pentru această instituție de învățământ: „*I am now lecturer in Oriental art here in California, which I find a delightful country not very much acquainted with our field until now*”⁴⁰ (Fig. 23). Adept al stilului epistolar realizat „*cu propria mână*”, Salmony internat în spital, cu piciorul fracturat, a trebuit să dicteze această epistolă.⁴¹

Prin scrisoarea din 13 septembrie 1936, Salmony îi mulțumește lui Petranu pentru acea „*Kleines Buch über Volkskunst*” (Fig. 24 a.b). Emoționantă este descrierea preregărilor sale după fatidicul an 1933, mai precis după 22 martie 1933 când asistă la constituirea celui „*sog. Hitler-Regierung*”⁴². La doua zile după instituirea acestuia, Salmony, a părăsit „*o Germanie impulsivă*” ce se „*asemăna cu un câine*”, îndreptându-se spre Paris, unde a găsit oportunități de lucru la Muzeul Citroën și Cernuski (?) și unde a izbutit să publice la sfârșitul anului cartea sa, „*Fino-Siberian Art*”. În același an a călătorit în Rusia unde a conferențiat – ianuarie 1934 - despre *Arta Asiei Orientale*, iar din februarie se află la „*Maills College*” din California având oportunitatea de a organiza două mari expoziții referitoare la China și Japonia, în ansamblu o activitate susținută și obositoare având în vedere extensia geografică mare acoperită.⁴³

Scrisoarea lui Salmony din 6 noiembrie 1936 este un răspuns așteptat la epistola lui Petranu din 21 octombrie; fostul coleg, de acum rezident american, îl pune la curent cu proiectul unei viitoare călătorii în Europa, itinerar din care face parte și România, unde ar vrea să intre în contact cu cercetătorii români specializați în problema populațiilor orientale, asiatice, a migrațiilor (Fig. 25 a.b.c). Desigur din proiect face parte și Uniunea Sovietică, unde va continua cercetarea temei „*Steppen Kunst*”. Salmony relatează cu bucurie întâlnirile americane cu foștii colegi de universitate, Diez

deutschsprachiger Kunsthistoriker im Exil: Leben und Werk der unter dem Nazionalsozialismus verfolgten und vertriebenen Wissenschaftler, München, Saur, 1999, vol. 2, pp. 577-580).

⁴⁰ Scrisoare, 15 noiembrie 1934.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Situația politică dramatică din Europa deceniului premergător celui de al doilea război mondial va fi marcată și în alte scrisori expediate pe adresa profesorului Coriolan Petranu. În epistola trimisă de Profesorul de istoria artei O. Okkonen de la Universitatea din Helsinki – octombrie 1939 – deslușim amenințările statului sovietic, “marea dificultate” prin care trecea Finlanda în momentul debutului marii conflagrații mondiale: “*Mon pays, à son post de sentinelle avancée dans le Nord, se trouve actuellement devant de graves difficultés. Pour être à même de les surmonter, il compte sur la précieuse sympathie de ses amis. J’ose espérer que vous voudrez bien prendre connaissance de cette brochure, qui cherche à faire connaître, dans les grandes lignes, ce que c’est la Finlande. Je vous suis profondément reconnaissant de la bienveillance que vous avez toujours manifesté à mon égard. Vous rendrez service à mon pays et à moi-même personnellement en répandant parmi vos connaissances les renseignements dans cette brochure*”; Cel de al treilea an al războiului, cu consecințele sale nefaste mai cu seamă petru țările mici este emoționant și clar precizat în scrisoarea Dr.-lui J. Belonje din Alkmar, făcând cunoscut colegului roman refugiul său și a familiei sale în locuri mai sigure, apoi regretul de a nu reuși să expedieze publicațiile la schimb: “*...Leider kann ich jetzt weiter keine genaue Auskunft geben, denn mein Haus, in Alkmar wurde durch Bombeneinschlag völlig zertrümmert und also wohne ich heute vorläufig mit meiner Familie auf dem Lande, in Egmond aan Zee*”. (Scrisoare, ss., O. Okkonen, Helsinki (Finlanda), octombrie 1939. Arh. S.C.S., Finlanda, nr. 23; Scrisoare ss., Dr. J. Belonje, Egmond aan Zee, Holand, 6 martie 1942, Arh. S.C.S., Olanda, nr. 18c.).

⁴³ Scrisoare olografă, 13 septembrie 1936 (Arh. S. C. S., S.U.A., nr. 24 a.b.).

și Shapley, conferința pe care primul a susținut-o la Mills College, California, prelegerea sa făcută la Universitatea din Chicago la invitația lui Shapley și viitoarele colaborări cu revista *Parnassus*.⁴⁴ Un alt document epistolar din Arhiva seminarului de Istoria artei din Cluj (**Fig. 26 a.b**) este semnat de Salmony la 15 ianuarie 1937, un răspuns fugitiv – coala de hârtie poartă antetul *Hotel Sutton 330 East 56th Street New York* – la scrisoarea lui Petranu din 9 decembrie 1936, mulțumindu-i pentru publicațiile trimise sau informându-l pe scurt în legătură cu colegii Shapley, Diez⁴⁵, Dimand⁴⁶ etc.

Sfârșitul anului 1937 e marcat de transmiterea către Trygve Barth de la *American Settkers Association* (New York) a informațiilor solicitate de muzeograful american în legătură cu statutele și regulamentele „Muzeului de artă populară” din Sibiu, documente bine elaborate ce puteau constitui un exemplu pozitiv pentru colegii americani⁴⁷. Scrisoarea lui Barth adresată Dr.-lui Petrescu, Directorului muzeului sibian, a fost trimisă și profesorului C. Petranu a cărui adnotare olografă poate fi citită pe margine, reieșind un răspuns afirmativ la solicitare⁴⁸ (**Fig. 27**).

Epistolarul american din Arhiva Seminarului se încheie prin scrisoarea istoricului de artă Baer(?) – 17 ianuarie 1939 -, care-și exprimă bucuria reușitei pe pământul și în mediul cultural-artistic american, obținerea catedrei de specialitate la Universitatea de Stat „Brooklyn College”, unde înainte cu o zi, în 16 ianuarie, și-a susținut conferința de acreditare. Bucuria era întregită de satisfacția și mulțumirea avută datorită prezenței unui important auditoriu juvenil, pasionat și atent al cărui număr aproximativ se ridica la 150 de studenți.⁴⁹

După anii '40 situația politică internațională a adus schimbări importante și în domeniul relațiilor culturale artistice cu Statele Unite ale Americii și aliații marii puteri transatlantice. Schimburile epistolare se răresc sau încetează, arhiva Seminarului de Istoria Artei al Universității clujene nu mai înregistrează nici o mărturie de acest fel, cu toate că Profesorul Coriolan Petranu a păstrat în continuare o stimă și o apreciere deosebită față de colegii de specialitate la Universitatea din Viena, stabiliți și împliniți profesional peste Ocean (**Fig. 28**).

⁴⁴ Scrisoare, 6 noiembrie 1936 (Arh. S. C. S., S.U.A, nr. 25 a.b.c.)

⁴⁵ Diez, Ernst (1878-1961), bizantinist, student a lui Stzygowski, profesor care l-a influențat în privința temelor de cercetare orientate spre arta orientală. Diez împreună cu Curt Glasser și Ernst Grosse au fixat bazele teoretice ale artei asiatice în istoriografia de artă germană (J.B. Metzler, *Metzler Kunsthistoriker Lexikon*, Stuttgart, 1999, pp. 59-61).

⁴⁶ Scrisoare 15 ianuarie 1937 (Arh. S. C. S., S.U.A, nr. 25).

⁴⁷ “We have heard a great deal about your museam and take the liberty to ask you if you would be kind enough to send the undersigned a copy of you constitution and bylaws as we are contemplating oraganizing a similar institution on our city”. (Scrisoare, 30 noiembrie, 1937, Arh. S. C. S., S.U.A, nr. 27).

⁴⁸ Răspuns, 4, februarie 1938: “Stimate..., am onoarea a vă trimite la adresa Dv. din 30 Nov. 1937 1) ex. din Statutele Soc. Cult. Astrei, proprietara Muzeului din Sibiu, precum și o monografie a mea asupra muzeelor din Transilvania, scuzați pentru întârziere dar am fost în Egipt într-o călătorie de studiu ...în contraserviciu vă rog să scrieți câteva cuvinte într-o scrisoare despre muzeele noastre ...” (Ibidem).

⁴⁹ “Das leben ist herrlich hier und die Juengeren (ich habe 150 Studenten) sind ausserordentlich interessiert fur Synthese auf allen Gebieten” (Scrisoare, 17 ianuarie, 1939, Arh. S. C. S., S.U.A, nr. 28).

COLLEGE ART ASSOCIATION OF AMERICA

OFFICE OF THE PRESIDENT
Room 400, Washington Square College
New York, N. Y.

Oct. 11, 1926

Professor Coriolan Petramu,
Universitet din Cluj,
Cluj, Roumania

My dear Petramu:

I have been delighted to hear from you on your Italian travels and only wish you were able to extend them to America *with Queen Marie*. You will be interested to hear how much of the Institut is now over here, and I think I am responsible indirectly for it. In addition to myself, Dimand is at the Metropolitan Museum and Dies at Bryn Mawr. Of course the Hofrat has come and gone.

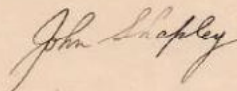
I am intending that you shall receive the copies of my magazine, the Art Bulletin as they are published. Probably some of them are lost in the mail, but let me know if there are copies of Vol. VII and VIII which you have not received.

I half-way expected to visit Roumania this summer just past, but was prevented by the stress of work here from going abroad and therefore had to cancel my plans.

Dies who has recently arrived, has brought interesting news of all the former colleagues: Knoll, Ginhart, Gluck, etc.

With kindest regards,

Sincerely yours,

JOHN SHAPLEY

Fig. 1. Scrisoarea istoricului de artă american John Shapley de la *College Art Association of America*, New York, 11. Octombrie, 1926.

NEW YORK UNIVERSITY

DEPARTMENT OF FINE ARTS

WASHINGTON SQUARE EAST, NEW YORK

May 2, 1927

Dr. Coriolan Petrașu,
Str. Minerva 7,
Cluj, Roumania

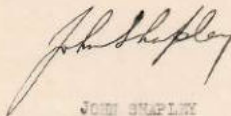
Dear Petrașu:

I am delighted to hear from you again and to have your two new publications. I shall see that they are reviewed in the Art Bulletin and that you get copies of the reviews.

I have heard very little from Vienna recently but am expecting to get all the news soon for one of my students, Raymond Stites, is coming home from there next month. You doubtless heard that Dr. Dies is over here now teaching at Bryn Mawr College. When he and I and Dr. Dimand get together, as we are able to do occasionally, we have a real Viennese party.

With best wishes,

Sincerely yours,

JOHN SHAPLEY

Fig. 2. Scrisoarea istoricului de artă John Shapley, de la *New York University, Department of Fine Arts*, 2 mai, 1927.

COLLEGE ART ASSOCIATION OF AMERICA

OFFICE OF THE PRESIDENT
Room 400, Washington Square College
New York, N. Y.

April 7, 1928

Professor Coriolan Petranu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

Dear Petranu:

I was delighted to receive your card from Prague, which I remember visiting before the war and where I hope some day to return because it seemed to me a very beautiful and interesting city. I suppose you are back at Cluj by this time and I am therefore addressing you at the old address.

Under separate cover I am sending you an Early Christian number of The Art Bulletin, for I suppose you have still retained your interest in Early Christian art though most of your work in Transylvania leads you into other fields.

I think it would be helpful if you could some time write me a kind of formal letter expressing your opinion of The Art Bulletin. We are trying to show that the magazine is appreciated in Europe and that it is of sufficient scholarly standing to be well regarded there.

I have recently had a long letter from the Hofrat. He writes me of a variety of books which he is publishing this year and seems to be the same vigorous character that he was when we were studying together at Vienna. I am glad that things are improving at Vienna economically and I hope that things are going well with you. We read a good deal of the political disturbances due to the death of your late king. I hope, however, that none of these things seriously affect your university.

Dr. Diez writes me that he is going to be in Europe this summer, but as far as I know, I shall not go over. Dimand is getting along splendidly at the Metropolitan Museum here and Mrs. Weibel (who may have come to the Institut after you left) has a good position as Curator of Textiles in the Detroit Museum where Dr. Valentiner is Director.

Please remember, when you have time, to write me a letter about The Art Bulletin. With best wishes,

Sincerely yours,

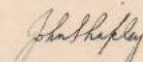

John Shapley

Fig. 3. Scrisoarea istoricului de artă John Shapley, *College Art Association of America*, New York, 7 Aprilie, 1928.

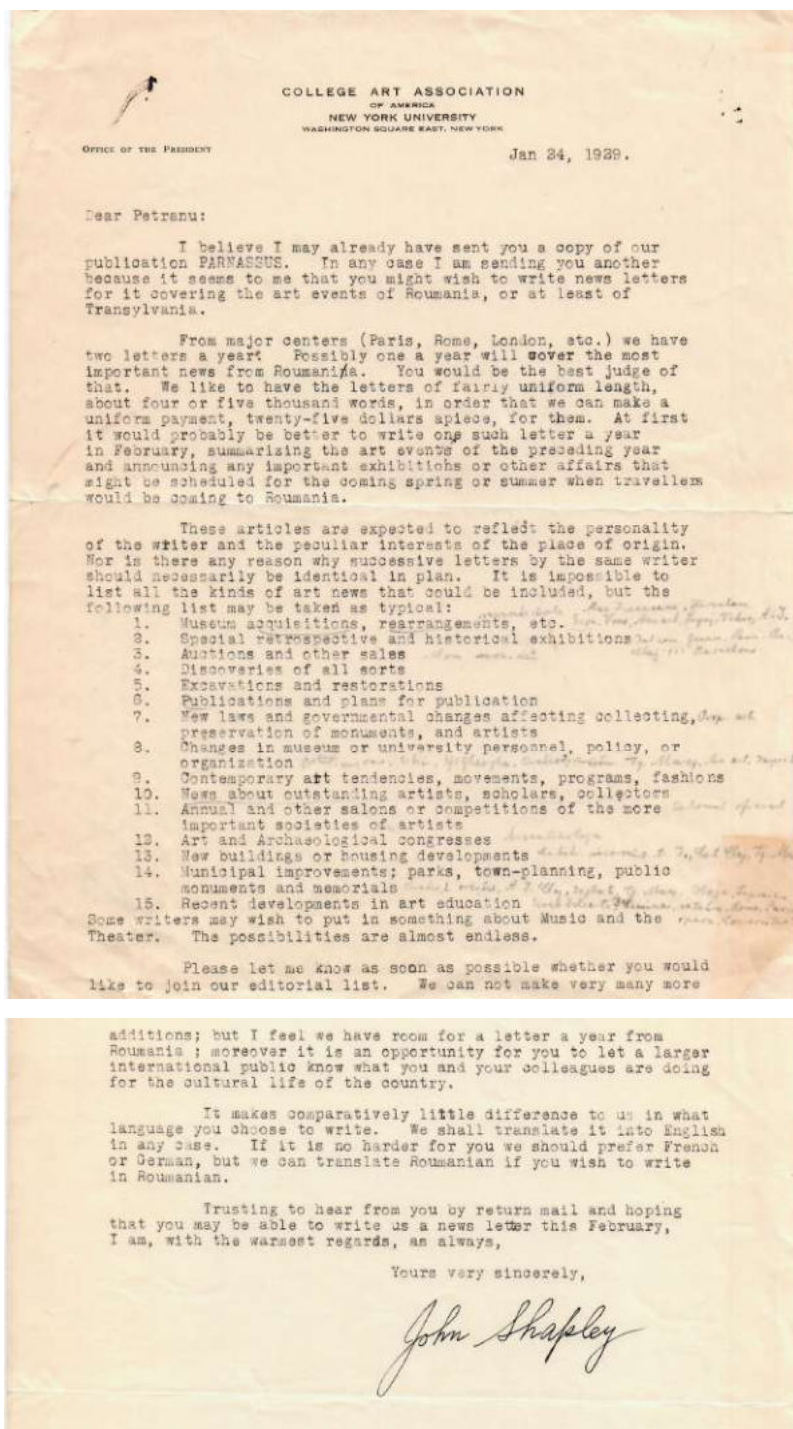

Fig. 4. Scrisoarea istoricului de artă John Shapley, College Art Association of America, New York University, 24 Ianuarie, 1929.

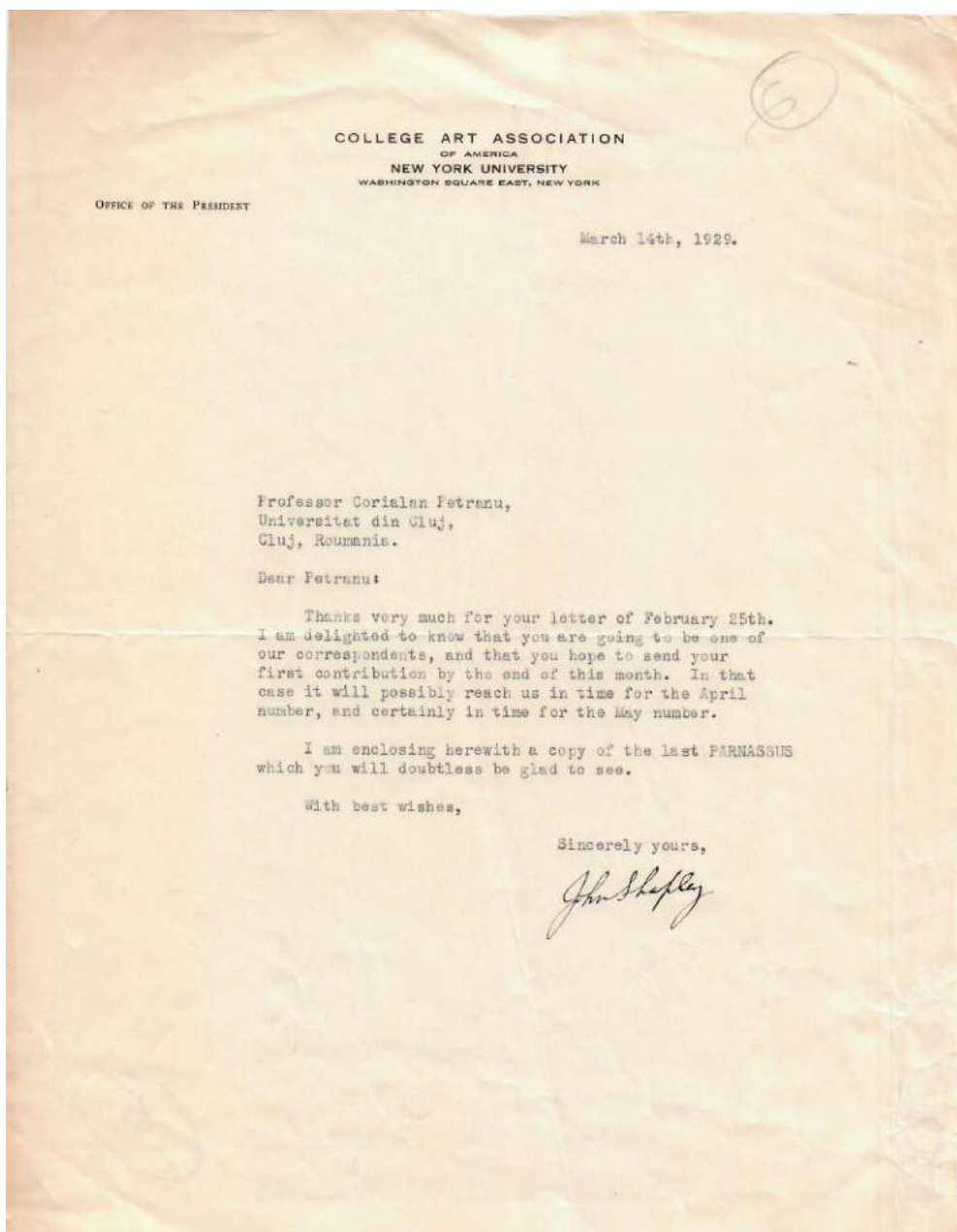

Fig. 5. Scrisoarea istoricului de artă John Shapley, *College Art Association of America, New York University*, 14 Martie, 1929.

COLLEGE ART ASSOCIATION
OF AMERICA
NEW YORK UNIVERSITY
WASHINGTON SQUARE EAST, NEW YORK

OFFICE OF THE PRESIDENT

May 27, 1929.

Professor Coriolan Petranu
Universität din Cluj
Cluj, Roumania

Dear Petranu:

Your two news letters came just before we went to press with the May number of FARNASSUS, the last one of this season. Unfortunately, we were dreadfully cramped for room in spite of the fact that we had made this number twice as large as its predecessors. Rather than have your contributions entirely postponed until next fall, we ran the first of the two, being obliged only to omit a paragraph to get it in. This we have retained, of course, and can arrange to put it in some way when we run the other article next time.

Meanwhile, I have also received your supplementary letter with addenda, which I shall also undertake to work into the second article by you.

In regard to the matter of reprints, it is unfortunately true that in America they are dreadfully expensive. The reason for this is that the printing is done on huge rotary presses, and any arrangement to take out a section for reprinting or to run it off separately, when dealing with these large presses, is just as costly as setting up the section independently and printing it by itself. I decided that it would really be preferable to you to get the pay for your articles and use the money to have them printed in Roumania if they had to be printed separately. On the other hand, I hope you can use them as they appear in FARNASSUS and I am therefore sending you 150 copies of the May issue, in which your first article has appeared. You will also find enclosed a check for 3935 lei, representing \$25.00.

You can hardly imagine what a great pleasure it is to me to be in contact with you again and to think of the good old days.

With very best wishes,

Sincerely yours,

John Shapley

Fig. 6. Scrisoarea istoricului de art  John Shapley, *College Art Association of America, New York University*, 27 Mai, 1929.

COLLEGE ART ASSOCIATION
OF AMERICA
NEW YORK UNIVERSITY
WASHINGTON SQUARE EAST, NEW YORK

OFFICE OF THE PRESIDENT

January 7, 1930

Professor Coriolan Petramu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

My dear Professor Petramu:

Professor Shapley has asked me to forward the enclosed draft to you in payment of the article published in the October issue of *PARIASSUS*.

In case you have not received the last numbers of the magazine I am sending you a copy of each, under separate cover. Future numbers will be sent you regularly.

Very truly yours,

Helen Mason
Secretary.

Fig. 7. Scrisoarea Secretarei Helen Mason, *College Art Association of America, New York University*, 7 Ianuarie, 1930.

COLLEGE ART ASSOCIATION
OF AMERICA
NEW YORK UNIVERSITY
WASHINGTON SQUARE, EAST, NEW YORK

OFFICE OF THE PRESIDENT

May 2, 1930

Professor Coriolan Petranu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

Dear Professor Petranu:

I am acknowledging receipt of your interesting article which we have placed in the hands of our translator and which is being included in the May PARNASSUS.

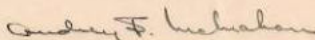
I was very much disappointed that you did not send me photographs to illustrate the article. You will have noted that all the articles in PARNASSUS are copiously illustrated; and the interest of our readers is so keen in the subject matter that illustrations are really essential. Because of this fact we have made an allowance for illustrations accompanying an article, and next season I hope that you will be able to send us at least two photographs with each article.

May I say that the Gazette des Beaux Arts quoted your last article in PARNASSUS at length and was most complimentary concerning it.

Under separate cover I am forwarding you the initial volume of PARNASSUS, bound with your name printed on the cover. It has occurred to me that you would like to keep this permanent record of the magazine.

I hope that you will be able to send us an article for publication in the early autumn.

Sincerely yours,

Editor, PARNASSUS.

Fig. 8. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, New York, 2 Mai, 1930.

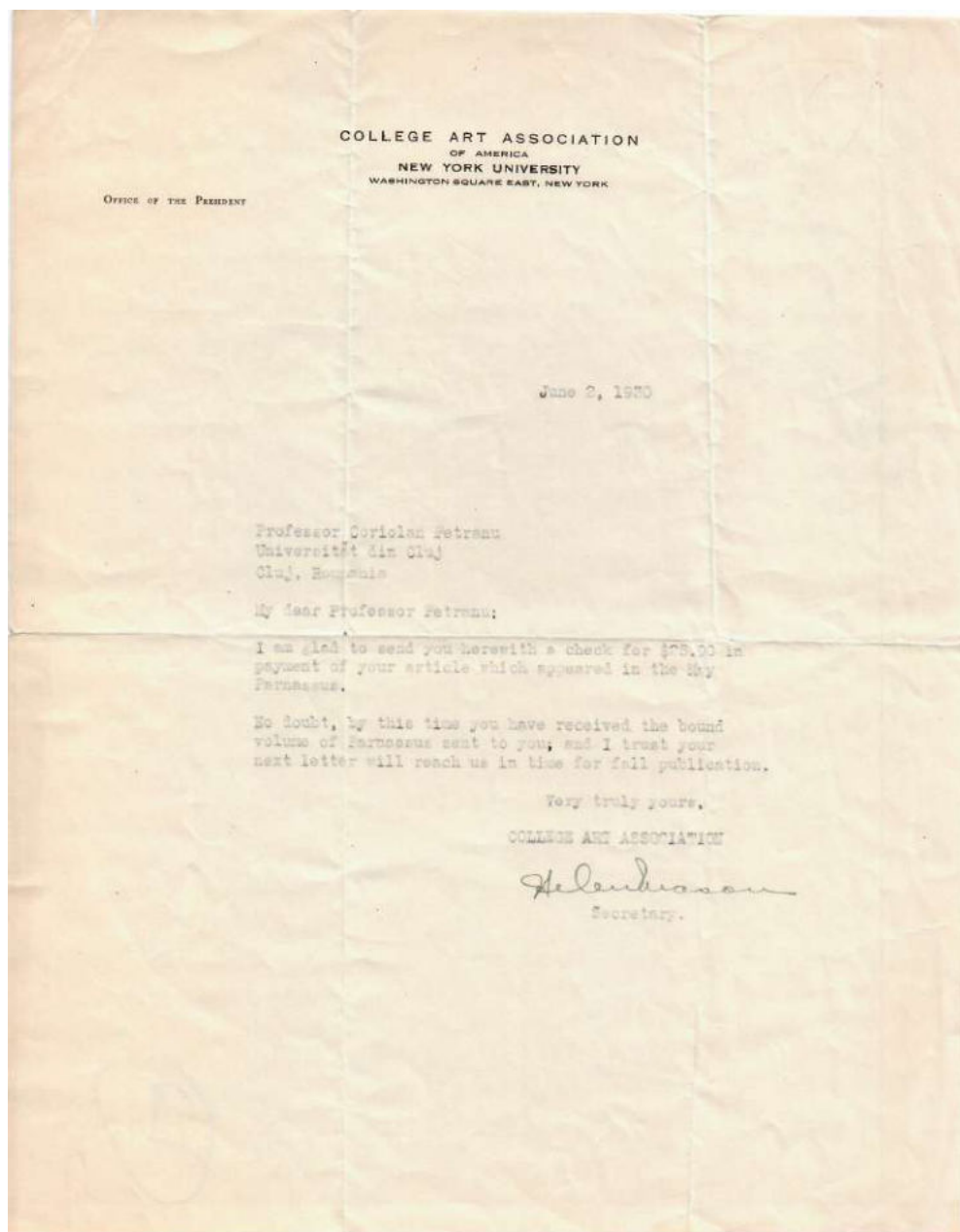

Fig. 9. Scrisoarea Secretarei Helen Mason, *College Art Association, New York University*, 2 Iunie 1930.

COLLEGE ART ASSOCIATION
OF AMERICA
NEW YORK UNIVERSITY
WASHINGTON SQUARE EAST, NEW YORK

OFFICE OF THE PRESIDENT

July 26, 1930

Professor Coriolan Petramu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

My dear Professor Petramu:

Your post card of July 2nd reached us just before we expected Professor Shapley to visit New York. But he changed his plans and left for England without stopping here; consequently he has not seen the card. For your information, Professor Shapley's permanent address is now: The University of Chicago, Chicago, Illinois.

The article sent us last spring was published in the May issue of *PARNASSUS*, and we trust your copy reached you. Our records indicate that a check was mailed to you on June 2nd, and it should have been with the mail held for your return to Cluj.

We are very glad to know that you will send us your next article toward December and hope very much that you can advance this so that we will receive it in December. Then we can plan for a second article from you in the spring of 1931. With regard to photographs, it would be very helpful if you would send the photographs before the article, so that we can have cuts made up and ready by the time the article arrives.

With best wishes, I am

Very truly yours,

A. Ph. MacMahon

Editor, *PARNASSUS*.

Fig. 10. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, New York, 26 iulie, 1930.

COLLEGE ART ASSOCIATION

~~100 WASHINGTON SQUARE EAST~~

~~NEW YORK, N.Y.~~

20 WEST 50TH STREET
NEW YORK CITY

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

October 25th, 1930

Professor Coriolan Petranu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

My dear Professor Petranu:

I have your letter of September 28th with the article and photographs enclosed. The article is now in the hands of our translator and will be published within the next month or two.

I am glad to note that you will include photographs with each of your articles hereafter, and look forward to receiving your next article during January or February, for publication in the spring.

I am sorry that there were some errors in the proper names in your article, and I shall try to eliminate this in future.

With cordial greetings, I am

Sincerely yours,

A. Ph. MacMahon

Editor, PARNASSUS

30/I/1931

Sehr geehrter Herr! /c

Ich danke Ihnen u. Schreibe von 25/X. 1930. Bitte ich - falls mein letzter Artikel noch nicht erschienen ist - eine Kopie der englischen Übersetzung, damit ich als Zusammenfassung (englische) einer Arbeit unter dem Druck befreundlichen Buches benutzen kann. Bei dieser Gelegenheit erlaube ich mir Sie zu ersuchen vor meinem im Mai 1931 erscheinenden Artikel 50 Exemplare zu schicken zu bitten, da ich dann nur ein einziges Exemplar erhielt. Bitte auch von dem in der Zukunft erscheinenden Artikel das gleiche Exemplar zu bekommen zu lassen, auf Grund unserer früheren Vereinbarung mit Prof. Shapley.

Mit vorzgl. Hochachtung

Fig. 11. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, New York, 25 Octombrie, 1930; Rezumatul răspunsului epistolar al Prof. C. Petranu, Cluj, 30 Ianuarie, 1931.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 WEST 50TH STREET
NEW YORK, N. Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

March 16th, 1931.

Professor Coriolan Petramu
Inspectoratul Muzeelor
Din Transilvania,
Bazat Si Partile Ungurene
Cluj, Romania.

Dear Professor Petramu:

I have before me your letter of January 30th. Unfortunately, there are not sufficient copies of the May, 1930, PARNASSUS for us to be able to send you fifty copies of these. We are, however, sending you five under separate cover.

With regard to the January PARNASSUS, we can, if you wish, send you fifty but it will be necessary to charge you for these at the rate of ten cents apiece. Will you please advise if you wish us to do this.

The cost of PARNASSUS to us is twenty-five cents apiece, and as we make payment for our articles, it is necessary for us to make a small charge for copies of PARNASSUS; meanwhile, I am enclosing your check for \$25 and shall look forward to hearing from you shortly.

Very truly yours,

A. Ph. MacMahon
Editor, PARNASSUS.

Sehr geehrter Herr,

*Die Bitte Ihnen zu schreiben, meine Bestellung des Empfangs
des Cheques für den Januarheft mir die 5 Exemplare des Mai Heftes 1930
zu bitte mir Januarheft fünf Exemplare zu schicken, diese bezahlt werden müssen
und bitte mir meinen nächsten Honorar abzugeben. Meinen nächsten Heftchen
werde ich bis zum Ende dieses Monats schicken.*

Fig. 12. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, New York, 16 Martie, 1931; Schița răspunsului epistolar al Prof. C. Petranu, Cluj, f.a.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 WEST 58TH STREET
NEW YORK, N.Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

February 19th, 1931

Professor Coriolan Petramu
Universitat din Cluj
Cluj
Roumania

Dear Professor Petramu:

I am returning herewith the photographs which you sent me for reproduction in connection with your recent article. May I take this opportunity to thank you for the excellent selection represented by these photographs, as they were extremely interesting and reproduced very well.

Sincerely yours,

A. Ph. MacMahon

Editor, PARNASSUS

14 Martie 1931

Scrie geachtes Herrn,

ich habe in meinem letzten Brief vom 29/1 (auf Grund eines früheren Vorschlags mit Prof. Shaply) meines zwei letzten in Parnassus erschienenen Briefs (Mai 1930 und Januar 1931) je 50 W. ~~erschienen~~ ^{erschienen} an lassen, da ich von diesem bis jetzt nur je ein Exemplar erhielt. Da ich bis heute die gewünschte Exemplarzahl nicht erhielt, wiederhole ich meine Bitte. Bei der Gelegenheit teile ich mit, dass ich ^{den Chefred.} ~~meinen Brief~~ für den letzten Januar artikel noch nicht bekommen habe. Die Photos der gesamten Ktibel habe ich zurückbekommen und es freut mich, dass sie Ihnen gefallen haben.

Fig. 13. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, New York, 19 Februarie, 1931; Schița răspunsului epistolar al Prof. C. Petranu, Cluj, 14 Martie 1931.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 WEST 58TH STREET
NEW YORK, N. Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

May 19, 1931

Professor Coriolan Petranu,
Universitatea din Cluj,
Cluj, Romania.

My dear Professor Petranu:

Under separate cover we are sending you five
copies of the May 1930 issue of PARNASSUS,
which we are glad to let you have without
charge.

As we suspend publication of PARNASSUS until
October we would prefer it if you would let
us have an article in September which would
cover summer activities.

Very sincerely,

Audrey McMahon
Editor, PARNASSUS J.N.

Fig. 14. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, New York, 19 Mai 1931.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 WEST 58TH STREET
NEW YORK, N. Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

June 20th, 1931.

Dr. Coriolan Petramu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania.

My dear Dr. Petramu:

Thank you for your letter of March 14th. Our delay in answering this letter has been caused by Mrs. McMahon's absence abroad.

We feel certain that you must have received our check sometime ago in payment of your article which appeared in the January issue of PARNASSUS. We regret that we are unable to send you 50 copies of this issue, as we do not have them. We are, however, sending you five copies today, and trust that they will be of some help to you.

Trusting that our delay in answering your kind letter has not inconvenienced you too greatly, and assuring you that we will look forward with great pleasure to receiving another article from you next year, we are

Faithfully yours,

COLLEGE ART ASSOCIATION

Audrey McMahon
Editor, PARNASSUS.

Fig. 15. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.McMahon, New York, 20 Iunie 1931.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 WEST 58TH STREET
NEW YORK, N. Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

December 10th, 1931

CABLE ADDRESS
"ARTSOCIATE"
TELEPHONE
WICKERSHAM 2-0537

Professor Coriolan Petranu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

Dear Professor Petranu:

I am enclosing herewith check in the sum of \$20 in
payment for your article "Art and Museum Activities
in Transylvania".

Very truly yours,

Avery Leachman
EDITOR, PARNASSUS

13 Jan. 1932

Sehr geehrter Herr

Ich bestätige den Empfang des Cheques über 20 \$, indem ich mir die
Anfrage gestatte ob nicht ein Betrag von 25 \$ ausgesetzt wurde
welchen Betrag ich bis jetzt immer ~~noch~~ erhielt. Ich bestätige ebenfalls den
Empfang der Nov. Nummer 1931 in welcher kein Artikel erschien. Ich
habe nun gef. Zurechnung von noch 4 ~~Nummern~~ ^{Exemplaren} dieser Zeitschrift an mich, die
mir aus vorherigen Bestellungen kamen. In meinem letzten Artikel habe ich auf den
früheren Bezug.

Beachten Sie jedes Bildes ist beschriftet mit Angabe. In der Zeitschrift sind diese
~~und~~ ^{in der Zeitschrift} ~~fehlende~~ ^{in der Zeitschrift} ~~gegeben~~ ^{gegeben}, falls Sie wollen können Sie berücksichtigt werden.

Fig. 17. Scrisoarea Editorului revistei Parnassus, A.Ph.MacMahon, New York, 10 Decembrie, 1931; Ciorna epistolară a Prof. C. Petranu destinată Editorului A.Ph.MacMahon, 13 Ianuarie 1932.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 WEST 58TH STREET
NEW YORK, N. Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

March 24th, 1932

CABLE ADDRESS
"ARTSOCIATE"
TELEPHONE
WICKERSHAM 2-0537

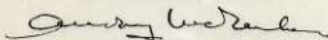
Professor Carolan Petranu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

Dear Professor Petranu:

I am in receipt of your letter of January 13th and enclose herewith an additional check for \$5. Will you please take notice, however, that we have reduced our rates of payment to \$20 for our foreign articles. This has been necessary in view of present financial conditions, and we thought you had been advised of this fact.

I am sorry that the information captioning the photographs for your article was not complete and will try to be more accurate in the future.

Yours very truly,

Editor, PARNASSUS

Fig. 18. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, destinată Prof.-lui C. Petranu, New York, 24 Martie 1932.

COLLEGE ART ASSOCIATION
20 West 58th Street
NEW YORK, N. Y.

THE ART BULLETIN
PARNASSUS
EASTERN ART

February 13th, 1932

CABLE ADDRESS
"ARTSOCIATE"
TELEPHONE
WICKERHAM 2-0537

Professor Coriolan Petranu
Universitat din Cluj
Cluj, Roumania

Dear Professor Petranu:

Referring to your letter of December 3rd, by this
time you have received and cashed our check for
\$20 which we sent you on American bank due to the
precarious condition of European banks.

Trusting that this was in order, I remain,

Yours truly,

A. Ph. MacMahon
Editor, PARNASSUS

Fig. 19. Scrisoarea Editorului revistei *Parnassus*, A.Ph.MacMahon, destinată Prof.-lui C. Petranu, New York, 13 februarie, 1932.

The University of Chicago

Department of Art

975 East 60th Street

June 22, 1932

Professor Coriolan Petranu
Inspectoratul Muzeelor
Cluj Roumania

Dear Petranu:

I have the unpleasant feeling that I owe you a letter and have owed you one for a long time. I am just winding up my correspondence and running through a great many old letters to which I have not hitherto been able to give attention. Unfortunately I do not come across your letter but I am under the impression you asked something about the honorarium or articles in "Parnassus". That matter is entirely in the hands of the New York office of the College Art Association. I believe they have reduced the honoraria because of hard times.

I was sorry not to be able to contribute to the Festschrift, but at the time I was too much occupied with the serious and long-drawn out illness in my family.

Are you traveling this summer? If so, why do not we arrange to meet one another? I am going from here directly to London where you can address me c/o American Express Company, 8 Haymarket. If you are going to be there or perhaps in Italy or Switzerland we might arrange to see one another again.

With all good wishes,

Sincerely yours,

John Shapley
John Shapley

JS:EH

Fig. 20. Scrisoarea Prof. John Shapley de la *Department of Art, The University of Chicago* adresată Prof.-lui C. Petranu, 22 Iunie, 1932.

INTERNATIONAL 1933

Patrons

His Excellency Paul Claudel,
Ambassador from France.
His Excellency Walter Edgar,
Ambassador to France.
His Excellency Baron von Pöhlitz und Gaffron,
Ambassador from Germany.
His Excellency Frederic M. Sackett,
Ambassador to Germany.
His Excellency T. Filicovics,
Ambassador from Poland.
His Excellency Sir Ronald Lindsay,
Ambassador from Great Britain.
His Excellency Andrew Mellon,
Ambassador to Great Britain.
His Excellency Paul May,
Ambassador from Belgium.
His Excellency E. Juan Francisco de Cardenas,
Ambassador from Spain.
His Excellency Marc Peter,
Minister from Switzerland.
His Excellency Count Laszlo Storchy,
Minister from Hungary.
His Excellency Edgar L. G. Prochlik,
Minister from Austria.
His Excellency W. Eustrom,
Minister from Sweden.
His Excellency J. H. van Royen,
Minister from the Netherlands.
His Excellency Harald H. Bockhe,
Ambassador from Norway.
His Excellency Ferdinand Veverka,
Minister from Czechoslovakia.
His Excellency Otto Westedt,
Minister from Denmark.
The Royal Italian Ambassador,
in United States.
His Excellency John W. Garrett,
Ambassador to Italy.
V. O. S. R.,
Society for Cultural Relations with Foreign
Countries, Russia.
American Russian Institute.
American Scandinavian Foundation.
Carl Schurz Foundation.
Italy-America Society.
His Excellency Roberto Farber,
Inspector General Fine Arts, Italy.
His Excellency Johannes Severn,
Councilor of State Affairs, Berlin.
His Excellency Paul Lombotte,
Minister of Arts and Science, Belgium.
His Excellency Daniel Band-Borr,
President, Fed. Com. Fine Arts, Switzerland.

Committees for Europe

Franchon J. Sanchez Canton,
Assistant Director, Prado Museum.
W. G. Constable,
Director, Courtauld Institute of Art, London.
Boris de Bary,
Director, Neimetz Salon, Budapest.
H. S. Ede,
National Gallery, London.
Sigismund M. Gollner,
Rome.
Dr. Axel Ganss,
Director, National Museum, Stockholm.
Joseph Gudhal,
Director, Museum of Vich.
Dr. Carl Gutz,
National Museum, Stockholm.
Professor Arthur Haseloff,
University of New York and Kiel.
Professor Wilhelm Kläster,
Director, Museum of Essen.
Fritz Johann H. Langgaard,
Secretary, National Gallery, Oslo.
Eustache de Lerey,
For. Direc., Fr. Art Institute at Damascus.
Comendatore Antonio Mariani,
Director, Venice Biennial.
A. Philip Mc Mahon,
Professor of Fine Arts, New York Univ.
Grand' Uff. Lino Pesaru,
Milan.
Mrs. Francis Pollak,
Executive Secretary, Research Institute.
Louis Reno,
Director, French Art Institute at Vienna.
Rudolph M. Rieffels,
Res. Fellow in Islamic Art, Col. Art. Assn.
Timoteo Perez Rubio,
Director, Museum of Modern Art, Madrid.
Professor V. V. Stech,
Institute of Fine Arts, Prague.
Dr. Leo Swane,
Director, Museum of Fine Arts, Copenhagen.
Professor Hans Tietze,
Ministerialrat I. R., Vienna.
William R. Valentiner,
Director, Detroit Museum of Art.

College Art Association
137 East 57th Street
NEW YORK

Cable Address
ARTOCIGIO

Telephones
Wicksman 2-0535-0537

Committees for the United States

Robert H. Harshbarger,
Director, Chicago Art Institute.
William M. Miller,
Director, Cleveland Art Museum.
Harper Saint-Gaudens,
Director, Carnegie Institute.
Prudence Hens Taylor,
Director, Worcester Art Museum.
Jesse Lee,
National Academy of Design.
John Sloan,
President, Society of Independent Artists.
Eugene Spinkert,
National Academy of Design.
Maurice Stearns,
Director, Maurice Stearns School of Painting.
Committee for Latin America
Robert J. Mc Kinney,
Director, Baltimore Museum of Art.
Committee for Canada
Fred S. Holmes,
Director, Art Institute of Toronto.
Director Traveling Exhibitions
Mrs. Audrey Mc Mahon.

January 4, 1933

Dr. Coriolan Petranu,
University of Cluj,
Cluj, Roumania

My dear Dr. Petranu:

I am enclosing in this folder your article and the
photographs which accompanied it, as you requested.
The article appeared in the December issue of *Parnassus*,
which you will receive under separate cover.

Thank you so much for your cooperation and I take
this opportunity to wish you a very pleasant New
Year from all the College Art Association.

Sincerely yours,

Hope Christie Skillman

Hope Christie Skillman
Assistant to the Editor

VISIT THE INTERNATIONAL-1933. 27TH FLOOR, ROCKEFELLER CENTER, FEBRUARY 8 TO 26.

Fig. 21. Scrisoarea lui Hope Christie Skillman, Asistent Editor al revistei *Parnassus*, adresată Prof.-lui C. Petranu, New York, 4 ianuarie 1933.

The University of Chicago

Department of Art

975 East 60th Street

August 30, 1933

Professor Coriolan Petranu
Inspectoratul Muzeelor
Cluj, Roumania (Transylvania)

Dear Petranu:

I was sorry not to be able to come on to the Stockholm Conference for I am sure you must be having a good time. I am, however, coming over later this winter and it may be that you are coming to Italy sometime where you would find me in Florence. I called the attention of the editor of Parnassus to the question of your article of last November and I trust you have heard by this time. You should also have received the Art Bulletin with the review of your book.

With all good wishes,

Sincerely yours,

John Shapley
John Shapley

js/eh

Fig. 22 a. Scrisoarea Prof. John Shapley de la *Department of Art, The University of Chicago* adresată Prof.-lui C. Petranu, 30 August 1933.

12/I. 1934

The University of Chicago

Lieber Prof. Shapley

Besten Dank für die Zusendung des Rezensionen ~~manus~~ ^{Arbeits} in Th. A. B. und Ihren letzten Brief. Die Rezension von Shesko ist leider unvollständig was den Ursprung unserer Holzkirchen betrifft, eine echte wissenschaftliche Propaganda. Eine solche Rezension ~~hat~~ ^{ist} man nicht ohne Antwort lassen. Stützpunkt ist auch dieser Punkt. Ich bitte ich um gefällige Mitteilung wie Sie am besten glauben: soll ich einen Aufsatz in 4-6 Seiten mit dem Titel: "Die siebenbürgischen Holzkirchen im Lichte der wissenschaftlichen Kritik" vor ich die Ansichten der vielen Rezensenten selbst meine ^{neue} Antwort vorführe (damit auch den Shesko antworte) oder ein neues Artikel "Beitrag zur Beschreibung der Herrn Shesko". Ich bitte Ihre Entscheidung und Mitteilung wann die eine von den zwei Antworten in Ihrer Zeitschrift erscheinen kann und in welcher Ausführung. Ich möchte gerne wissen was ist Herr Shesko u. was für eine Stellung er hat oder gehabt. Ich brauche nicht zu sagen, dass ich rein objektiv wissenschaftlich ohne Leidenschaft schreiben werde und mehr für die erste Möglichkeit schreiben.

wht, apb

Fig. 22 b. Ciorna olografă a Prof.-lui C. Petranu adresată Prof.-lui J. Shapley, 12/I. 1934.

FRIENDS OF FAR EASTERN ART
EXECUTIVE SECRETARY
MILLS COLLEGE, CALIFORNIA

November 15, 1934

My dear Petranu,

Unfortunately I am unable to write you in my own hand-writing. I am in hospital with a broken leg, and I have to dictate letters, but I want to thank you very sincerely for the two books you very kindly sent me.

I am now lecturer in Oriental art here in California, which I find a delightful country not very much acquainted with our field until now.

I hope as soon as I am out of the hospital to communicate more with you.

With kindest regards,

Sincerely yours,

Alfred Salmony
Alfred Salmony

To Coriolan Petranu
Professeur de l'histoire de l'art
Universite de Cluj, Rumania

Fig. 23. Scrisoarea Prof.-lui Alfred Salmony de la *Mills College*, California, adresată Prof.-lui C Petranu, 15 Noiembrie, 1934.

Mills College, Sept. 13, 1936
California

Lieber Petrus,

Gerade komme ich von einer dreimonatlichen
Wlands- und Rundreise durch die Kreuzzüge
Haar zu zwisch und finde auf meinem
Tisch Ihr kleines Buch über Volkskunst.
Ich danke Ihnen verbindlichst für die
Freundlichkeit und beachte sie mit
Absendung eines Tausenddrucks. Ihr
Buch war noch nach Köln adressiert,
ich gebe Ihnen also meine neue Adresse
und Vollständigung des in den
heutigen Zeiten nun mal abenteuer-
lichen Lebenslaufs.

Am 22. März 1933 enthielt mich die
nag. Hitler-Regierung mit den meisten
meiner Kölner Kollegen des Rechts. Zwei
Tage später entschloss ich mich von
einer Stunde zur anderen, ganz impet-
tiv Deutschland zu verlassen und
fuhr (noch gerade unbehelligt) nach
Paris. Dort fand ich bereits mögliche-

(28)

Keine an den Museen Göttingen und
Bernuschi und publizierte am Ende des
Jahres mein Buch „Kino-Tibetan 1934“.
Ende November fuhr ich zu einer neuen
Studienreise nach Russland. Auf der
Reise, Januar 1934 erhielt ich ein
Telegramm dieses Instituts, das mir eine
Lebztätigkeit für asiatische Kunst anbot.
Ich nahm an, fuhr im Februar wieder,
lehre mit den Mädchen dieses College
(Tat-Schich, ein Mädchen-College) und
organisierte 2 große Ausstellungen (China,
Japan). Leider wurde ich im Oktober
34 überfallen und schwer verletzt.
Fast 1 Jahr lang war mein linker
Arm in Gips. Da ich alle Kosten
selbst tragen muss, arbeitete ich noch
unter einem gewissen Handicap.
So ist mir klar. Ich wünsche Ihnen,
lieber Petruș, dass Sie viel Freude
und Erfolg haben und eines Tages
zu Vorlesungen wieder kommen.
In alter Freundschaft!
Ihr
Alfred Salamony

Fig. 24 a.b. Scrisoarea olografă a Prof.-lui Alfred Salamony de la Mills College, California, adresată Prof.-lui C. Petruș, 13 Septembrie, 1936.

6. Nov. 1936

Lieber Petermann,

response 98cc 936

Ihrer Ihren Brief vom 21. Okt. habe ich
mich sehr gefreut. Seine schon ich unsere
so lange unterbrochene Korrespondenz wieder
auf, viele Ihrer Nachrichten sind mir ganz
neu und interessieren mich sehr.
Ich bemerke gleich, dass zu meinem Plänen
(nach 2 1/2 Jahren in U. S. A.) eine Reise
nach Europa gehört. Vielleicht kann ich
diesen Traum im nächsten Sommer er-
wirklichen. Rumänien gehört zu meinem
Reisepflan, zumal ich das Land nie ge-
sehen habe. Zudem führt mich meine
Arbeitsfeld immer näher an Osteuropa.
Wenn Sie die letzten Jahrgänge der Zeit-
schrift Eurasia Septentrionalis Antiqua
durchsehen, werden Sie meine Aufsätze finden.
Ich habe keinen Kontakt mit rumänischen
Forschern dieses Gebietes. Ihre Publikationen
finden mir, und vor allem brauche ich
Originalphotos, etwa von dem Petrova-
Fund oder den Pillboxen, die Bolice

230

nach dem Friedensvertrag herausgeben
muss. Ich lese über Shapleys Kunst und
verfüge von meinem 6 Reisen nach der
U. S. V. A. über ein grosses unpublizier-
tes Material. Vielleicht können Sie mir
helfen, einen Austausch zu organisieren.

Ernst Ritz sah ich zuletzt vor
4 Jahren. Aber am 13. Dez. dieses Jahres
werde ich in meinem College einen Vortrag
halten und bin sicher, dass er da sein
wird.

Sie fragen mich nach Shapley. Ich habe
ihn wiederholt gesehen. Er ist von ganz
unglaublicher Unzuverlässigkeit. Im ver-
gangenen Juli sollten wir zusammen
bei Bachhofer in Chicago zu Abend
essen (dass dieser vorzügliche Astron-
om der Chicagos Lehrstuhl bekommen
hat, wissen Sie wohl), Shapley er-
schien gar nicht, obwohl mir aber
seinen Entschuldigungsbrief hielten.

(296)

Wahrscheinlich nach in am 1. Januar
einen Vortrag in Chicago. Falls ich
Shapley bei dieser Gelegenheit sehen
sollte, werde ich Ihre Beschwerden er-
wähnen. Seine Unzuverlässigkeit macht
die Mitarbeit am Bot Bulletin fast
unmöglich. Aber mit der Barneses
Redaktion hat er nichts zu tun.
Jedenfalls, bei ihm handelt es sich
nicht um Folgenden sondern um
eine über-österreichische Schlampe.
Ich brauche Ihnen nicht zu sagen,
dass man hier fieberhaft arbeitet.
Ich möchte gerne mein Tage-Buch
abschließen, um für das Problem
der Klappen Kunst frei zu werden.
Hoffentlich habe ich bald wieder
von Ihnen. Mit allen guten Wünschen
und Grüßen
Ihre
Alfred Salmony

Fig. 25 a.b.c. Scrisoarea olografă a Prof.-lui Alfred Salmony cu antetul "Friends of Far Eastern Art", Mills College, California, către Prof. C. Petranu, 6 Noiembrie 1936.

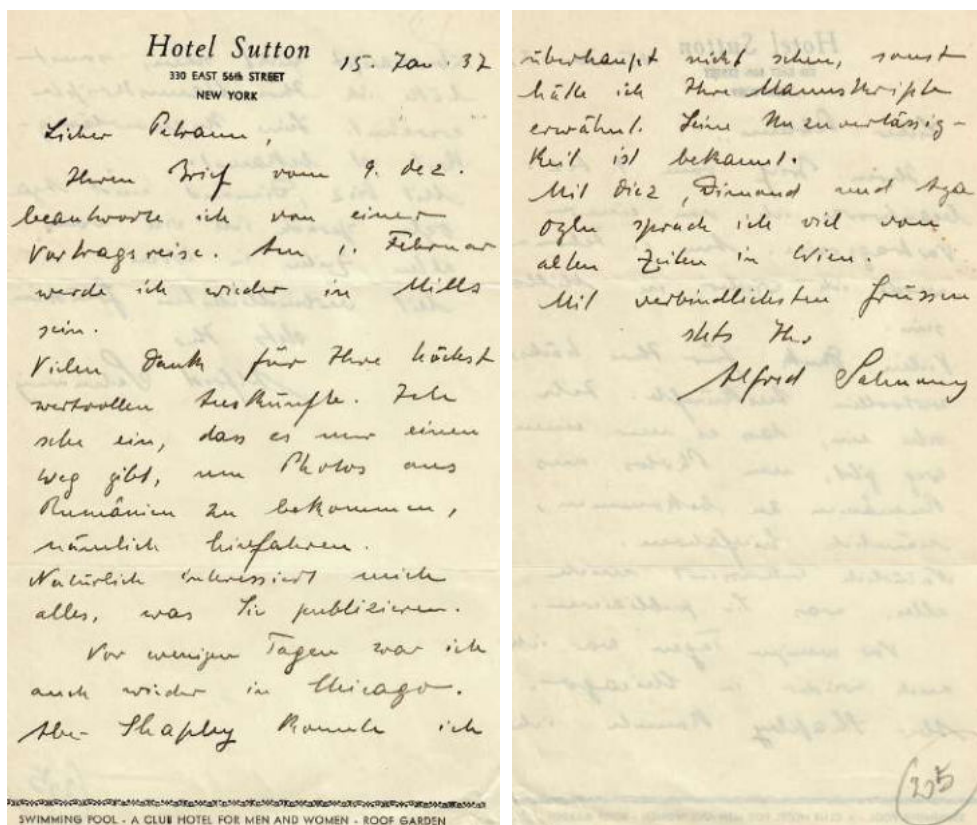

Fig. 26 a.b. Scrisoarea olografă a Prof.-lui Alfred Salmony adresată Prof.-lui C. Petranu, 15 Ianuarie, 1937

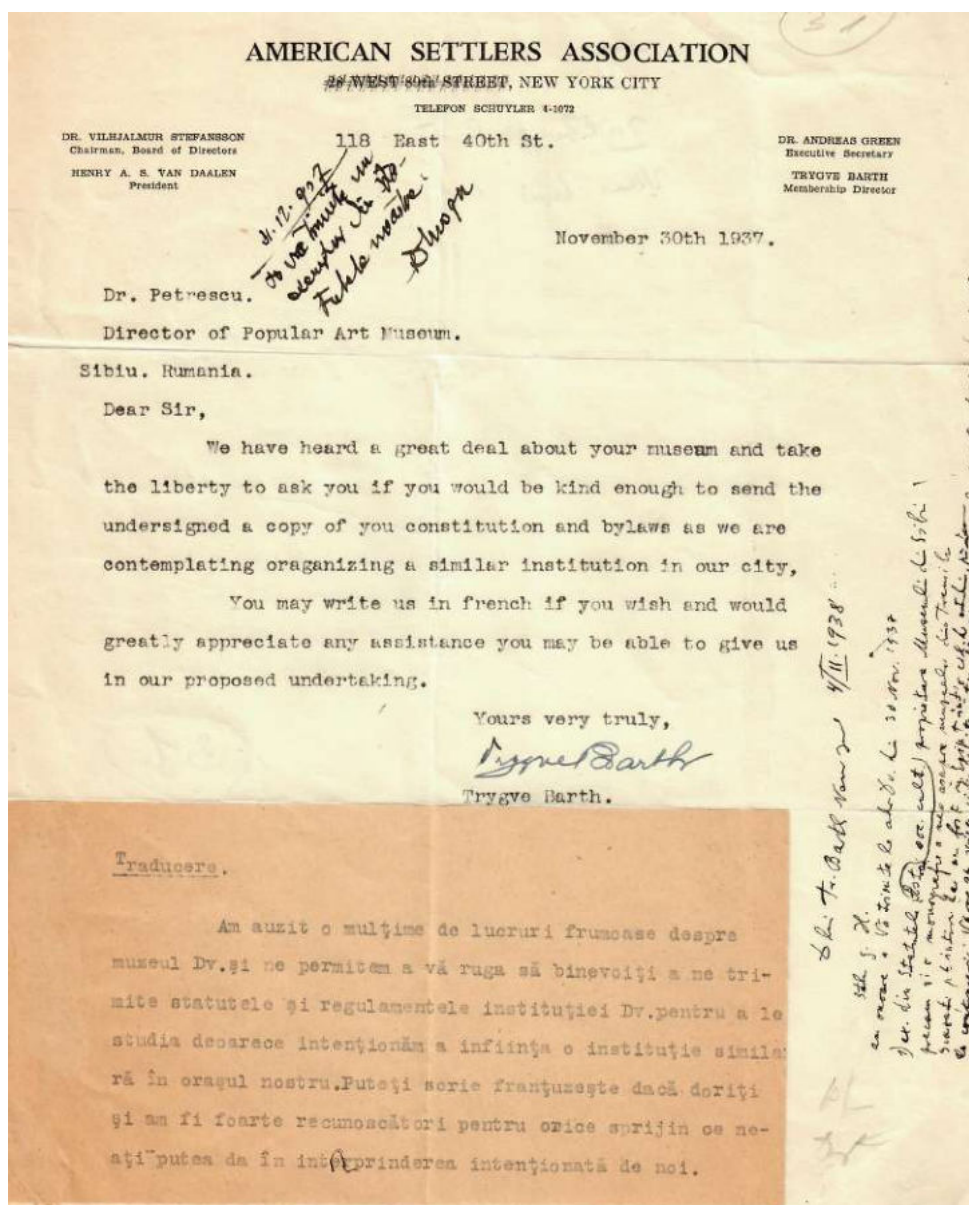

Fig. 27. Scrisoarea Directorului Trygve Barth de la *American Settlers Association*, New York, 30 noiembrie, 1937, cu traducere în limba română și schița olografă a răspunsului Prof.-lui C. Petranu, 4/II,1938.

Fig. 28. Coriolan Petranu, student la Universitatea din Viena, 1915.

CONTEXT EXPERIMENTAL ȘI NOI LIMBAJE ÎN PICTURA POSTBELICĂ

Milena Augusta POP*

EXPERIMENTAL CONTEXT AND NEW LANGUAGES IN POST-BELLIC PAINTING

Abstract

The Paper is concentrated on the second halph of the contemporary art century, on two decades of post-war period, in the 50s and 60s of contemporary art. It is a research on the most important artist names in this post-conflagration period.

Key-terms: *post-war decades, decade five, decade six, artist names, post-conflagration period.*

Preambul tematica și conceptul

În deceniile avangardei și prima jumătate a secolului douăzeci, în arta internațională se observă o diversificare a problematicilor în artele vizuale cuprinzând în egală măsură finalul unei epoci caracterizată prin conținutul descriptiv și deschiderea cele ce urmează ce anunță chestionarea actului de creație în sine. Spre exemplu anul 1915, în care Vladimir Malevitch scrie *La recherche de l'absolu*, ne oferă posibilitatea unei comparații între seria de stampe *Croquis de temp de guerre* de artistul francez Teophile Alexandre Steinlen care condamnă ororile războiului și, la polul opus, al abstracției, lucrarea *Pătrat negru pe fond alb* realizată de autorul manifestului suprematismului. Contextul în care evoluează genul picturii este marcat de idei opuse, de experiment și tendințe inovative generate de relațiile create între tematică, subiecte și motive precum și de suportul conceptual reflectat în obiectualitate, abstracționism, gramatică vizuală și limbaj autonom¹.

Începând cu mijlocul secolului și anii nouăzeci, perioada este marcată de interesul artistului pentru valorile umane demonstrată în reflecțiile personale și relația sa cu realitatea și curente de idei. Relația între limbaj și gramatica formală și suportul ideatic este reflectată în pictura abstractă și seria de transformări care au debutat în anii

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: augusta_milena@yahoo.com

¹ Studiul de față constituie una dintre argumentațiile folosite în cadrul amplei lucrări cu titlul *Arii tematice și conceptuale în evoluția picturii contemporane. Anii 1980-2010* care urmărește evoluția și transformările artei între abordările istorice ale tematicii și perspectivele deschise de idei și sensurile create de condeptualism.

cincizeci; au urmat expresionismul abstract american și conceptualismul, valul neorealist din Europa, neoexpresionismul vestgerman, transavangarda italiană și postmodernismul și transformările ce evoluează după începutul noului secol și mileniu. În spiritul acestei problematice, ariile tematice și conceptuale respectiv subiectele, conținutul narativ și interesul pentru idee urmează o traiectorie mixtă pentru început și drept exemplu facem o scurtă observație privind celebra lucrare *Ceci n'est pas une pipe* de René Magritte. Cu toată adevărată sa la curentul suprarealist, întrucât pictorul bruxelez în timp ce pictează o pipă dar îi infirmă realitatea spunând că este vorba doar despre o imagine putem menționa că este unul dintre predecesorii importanți ai artei conceptuale. De fapt al doilea titlu al lucrării *La Trahison des images* subliniază trădarea, confuzia și suprapunerile de vedere în percepția actului artistic. Dincolo de începutul secolului al XX-lea ce cuprinde o serie de mișcări, orientări artistice și totodată de mixaje în care suportul ideeatic și conținutul de tematici sunt tot mai diversificate, nu se poate vorbi despre o sistematizare în plan istoric similară tematic celor din veacurile renascentiste și din clasicism și nici despre o abordare strict conceptuală. Pornind de la coordonatele formulate anterior, secolul douăzeci aduce deschideri în interpretarea proiectelor și a problematicilor în funcție de transformările contextului istoric și situațiilor concrete din existența artiștilor. Într-un prim sens tematismul este convergent cu abordările avangardei grație caracterului investigativ rezultat din mixtura motivului cu proiectele ideeatic iar în al doilea sens avem de a face cu o ruptură netă între Occident și marșajul ideologic din Estul Europei. Diferit de geografia politică și succesiunea istorică, raportul tematică și conceptualizare crează perspective diferite de interpretare datorate situațiilor individuale și viziunilor semnificative ale artiștilor, programelor artistice și evenimentelor. Traducerea inventivității și a atitudinilor artistice și picturale trimit la capitole în evoluția gândirii din artele vizuale în care realitatea este interpretată filosofic, ceea ce indică sensuri ale creației către reflecție asupra existenței umane.

Limba și relaționări conceptuale în pictura postbelică

În contextul schimbărilor de viziune un element fundamental este constituit din limbajul propriu în artele plastice și pictură din care extragem câteva exemple relevante. În acest sens, marcăm momentul în care 1950, Henry Matisse este premiat cu *Le Grand Prix*. Aflat la o vârstă înaintată, dar în apogeul creației, artistul francez percepe arta ca viziune cosmică pe care o exploatează cu mijloacele picturii tradiționale. De altfel, declarația personală legată de atitudinea față și de propriul univers respectiv „Dacă cred în Dumnezeu? Da, când lucrez”² precizează sensul creației ca proces, lasând să întrevadă concepția artistică: „Après avoir épuisé tout le prestige des couleurs en liesse, trouve l'impression vive grâce à l'expression la plus libre, il parvient à la plus naïve contemplation. Il abrége le dessin, purifie la couleur, pour se recueillir, illimité, dans

² Jean-Louis Ferrier, *L'Aventure de l'art au XX-e siècle* Editure Edition du Chêne-Hachette de livre, Paris, 1999, p. 478

l'illumination! A grands coups de ciseaux, il taille dans le papier ses propres espaces célestes”³. Febrila căutare se reflectă în strategiile de lucru în care necesitatea spirituală a fost experimentată formal și tehnic.

Jean Bazaine, relevant pentru problematica ridicată, este unul din reprezentanții noii școli de la Paris la care putem identifica o abordare similară în creație datorită exploatării mijloacelor formale și limbajului plastic care îi situează opera în suita de problematizări la intersecție cu abstracția. Motivele alese în pictura lui Bazaine deschid o discuție în interiorul artei în care s-a decis că **abstracționismul nu este nici figurativ, nici aluziv**. Lucrările sale, după ce artele plastice și-au încheiat revoluția radicală, exprimă „forțele profunde care regizează întreaga realitate”. El scrie pe aceast subiect în *Notes sur la peinture d'aujourd'hui*, publicate 1948, în observațiile numite *cearta*, discuția aprinsă asupra artei, că pornește de la confuzia generată de aglomerarea de cuvinte și idei de prea multe în opoziție cu artistul. Autorul problematizează arta abstractă afirmând că aceasta constă în **respingerea mimetismului, a reproducerii și chiar a interpretărilor de forme provenite din natură**. Proveniența răspunsului aici are sensul de mișcare de conștiință și mișcări interioare, motiv pentru care expresia dramatică a culorii și a liniilor de forță îl delimitează de figurativ. Bazaine subliniază că persistența erorilor constau în continuarea discuțiilor privind obiectul real care nu ar mai trebui să fie un mijloc ci finalitate. Propunerea artistului confirmă abordarea ce ține de procesul creației început în deceniul al doilea al secolului. Afirmția formulată în cercetarea limbajului potrivit căreia arta este „nonfigurativă” devenise aproape subtextuală și subînțeleasă. **Susținerea nonfigurativității concluzionează gândirea de tip filosofic, explicând propensiunea spre idee, „cunoaștere inteligibilă” și aprofundarea procesualității și în acest mod direcția de tip conceptual.**

În contextul socio-politic din anul 1951, când Partidul Comunist Francez era în ascensiune, Pablo Picasso suporta contestații vehemente după expunerea la Vallauris a lucrării *Masacrul din Coreea*. Contestațiile au vizat fidelitatea artistului față de direcția propusă de Partidul Comunist Francez în artă, dacă după adeziunea la principiile comuniste mai crează artă angajată politic sau dimpotrivă dacă ceea ce face merge într-o direcție ilizibilă, incomprehensibilă fapt înțeles ca rebut în toate privințele. Opera în cauză, provocatoare pentru conducătorii de partid a produs suspiciuni întrucât tematica a fost inspirată din intervenția americană în Coreea de Sud după invadarea capitalei Seul de către Coreea de Nord. *Masacrul în Coreea* (fig. 1), expus în cadrul Salonului, nu reține atenția prin evocarea milei sau a altor sentimente ci prin **operațiile în limbaj**. În lucrare sunt reprezentați oameni-roboti, figuri schematice tratate cubist într-o compoziție echilibrată în ansamblu dar fragmentată între cele două grupuri de combatanți: în stânga sunt figuri asupra cărora se îndreaptă arma de către grupul de militari situați dreapta compoziției.

³ *Ibidem*.

“După ce a fost epuizat prestigiul culorilor triumfale, găsești impresia vie grație expresiei celei mai libere, parvenite din cea mai naivă contemplație. El abreviază, **abstractizează desenul, purifică culoarea, pentru a se reculege, nelimitat, în iluminare**. Cu niște foarfece mari, taie în hârtie spațiul ceresc.”

Provocările realității și raportul artă-politică

Una dintre argumentațiile la problematica de față constă în scandalul produs de portretul făcut de Picasso lui Stalin, liderul sovietic de la Kremlin. În jurnalul *Les lettres francaises* (fig. 2), datat 12 martie 1953, Paris, în care a fost anunțată dispariția lui Stalin și semnalată prin portretul acestuia desenat de Picasso la comanda Partidului Comunist Francez în memoria conducătorului sovietic, a avut loc un scandal de proporții urmat de rupturi politice irecuperabile. În condițiile unei comunicări dificile cu P. C. F. și reprezentanții realismului socialist, portretul lui Picasso ajunge la redacție cu o întârziere de trei ore fapt care a determinat amânarea pentru tipar. Consternarea conducerii de partid a fost provocată de percepția ironică a portretului făcut de Picasso care a reprezentat o figură la tinerețe, viguros, cu o expresie plină de sine. După eveniment, portretul a fost condamnat de către oficialii partidului, artistul surclasat ca burghez dovedind în consecință incapacitatea realismului socialist și a stalinismului de a accepta arta modernă.

Fig. 1 Pablo Picasso, *Massacre in Korea*, 1951

Sursa: *L'Aventure de l'art L'Aventure de l'art au XX-e siècle* de J-L Ferrier

Ca o concluzie în privința evoluției limbajului subliniem că lucrarea *Masacru în Coreea* amintește de *Guernica* din 1937 și de un conținut literalmente determinat tematic, în timp ce portretul lui Stalin aduce în prim plan **reacția și ideea dincolo de estetică**. Actul de creație implicat în problematici legate de politică și mass-media ridică în discuție **transferul din tematică și conținut epic către conexiuni incipiente în plan conceptual**. În portretul realizat, Picasso mută centrul de atenție într-o zonă în care datorită operației făcute asupra ilustrației, **reconceperea lucrării a condus la percepții diferite asupra realității**.

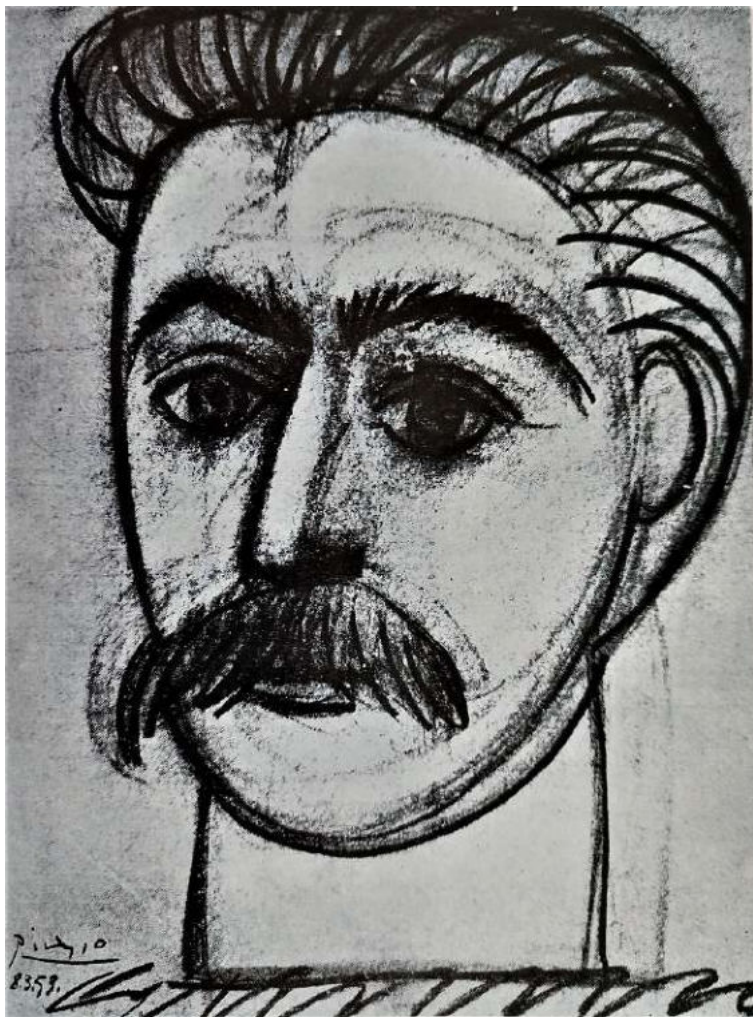

Fig. 2 Pablo Picasso, *Portretul lui Stalin* , 1953

Sursa: *L'Aventure de l'art L'Aventure de l'art au XX-e siècle* de J-L Ferrier

Pictura americană

În absența oricărui manifest, teorie sau propagandă, spiritualitatea și angajamentul artiștilor Jackson Pollock, De Kooning, Ashile Gorky, Kline a devenit esența schimbărilor în pictura de la mijlocul secolului douăzeci și constă în **relația dintre realitate și inconștient**. Lucrările prezintă viziuni apocaliptice cu vaste și vertiginoase dezlănțuiri de materie. Pe măsura acestora, se face cunoscut termenul *Action Painting* în 1948, odată cu expoziția organizată în New York de Betty Parsons după ce, în 1947, a apărut *expresionismul abstract*. Harold Rosenberg, în *Tradiția Noului*, descrie expresionismul abstract ca pe o scenă deschisă în care se înfruntă energiile creației. În context, formula de *Action Painters* trimite la atributele performative ale pictorii gestuale. După Clement

Greenberg, câțiva dintre pictori asimilați în *Școla de la New York*, sunt identificați în dreptul conceptului *Color Field Painters* printre care Mark Rothko, Barnett Newman, Clyfford Still, Ad Reinhardt, Adolf Gottlie și pe Robert Motherwell.

Istoric, artiștii *Color Field* se nasc în timpul Marii Depresii americane, dintre care o parte sunt întâlniți în America anilor treizeci în momentul participării la proiectul *New Deal*, când artiștii sunt convinși de importanța noii mișcări. După cel de-al doilea război mondial, Mark Rothko, Barnett Newman, Adolf Gottlieb, Clyfford Still **inovează**. Datorită originii și vieții personale, creația acestora este surprinzătoare fiindcă în timp ce trimit la miturile umanității, atmosfera meditativă, angoase transmise prin câmpurile de culoare sunt concentrate emoții și stări apăsătoare. Între problematizările complexe ridicate de artiști se identifică înclinația de **esențializare a motivelor**, folosirea suprafețelor impresionante ca mărime la lucrări, investigații ale sufletului și intimității dincolo de propria experiență cum sunt cazurile pictorilor Rothko și Adolph Gottlieb care opun profesia spiritului căutînd în acest mod să integreze în operă planuri gestuale într-un spațiu ce sugerează infinitul. Spre exemplu, opera lui Newman se folosește de referințe biblice, în timp ce Rothko, Clyfford Still sau Reinhardt aleg culoarea pură, spațiile vaste sau meditația.

După expozițiile din 1951 și 1952 de la *Museum of Modern Art*, arta și pictura americană este promovată pe plan internațional și simultan se poate spune că are loc o renaștere a picturii moderne. Noul val aduce un plus de originalitate mult peste așteptările momentului ce constă în **revitalizarea limbajului picturii** care, din perioada antică până la cea modernă, a rămas o formă vidă. În acest context inovativ un loc important îl ocupă Mark Tobey. Legat de expoziția din 1944 la Willard Gallery, Clement Greenberg nota că a adus cele mai originale aporturi în arta americană. După călătoria din China și Japonia Tobey se atașează valorilor Orientului în care *white writing* constă în experiența scrisului alb adusă la un nivel de performanță. În lucrarea abstractă *Formes poursuivant l'homme* pictorul crează o tensiune exploatată de grafism prin posibilitățile de acoperire ale suprafeței tabloului. În tema în care abordează New York-ul din anii '50 căutase intensitatea orașului american. După lucrările lirice *Suite meditative*, se orientează către spiritualitate, fapt elocvent în lucrările *Moment în spațiu*, *Ritualul spațiului*. Una dintre lucrările de seamă rămâne *Edge of August*, asemănată de Holger Cahill cu o pagină de scriitură în ierburi dedicată lui Ts'ao-tzun.

Unul dintre principalii artiști *Color Field* este Mark Rothko. Peisajele urbane influențate de New York cedează în fața temelor arhaizante și mitologice precum *Ritual*, *Vibrația Aurorei*, *Semne totemice*, *Incantație*, *Scenă de botez*. Între caracteristicile principale din pictura lui Rothko sunt culoarea, lirismul, atmosfera luminoasă, senzualitatea, contemplația.

Momentul în care s-a născut pictura lui Pollock a coincis cu cele mai mari transformări mondiale începând intrarea amatorilor naziste în Franța, refugiarea unor artiști din Europa pe continentul american și cu noile mișcări artistice. Este vorba de sosirea lui Fernad Leger și Max Ernst în 1940, și a lui Masson și Mondrian în 1941.

Fig. 3 Jackson Pollock, *Mural*, 1943

Sursa: <https://www.artnews.com/feature/where-is-jackson-pollocks-mural-1202685945/>

În aceste situații de schimbări în forță, un rol important l-au avut Andre Breton, un apropiat al lui Arshile Gorky și Peggy Guggenheim prin activitatea de promotor pe scena artei newyorkeze. În calitate de colecționar și manager al expresioniștilor abstracți, Peggy Guggenheim organizase în 1942 o primă mare expoziție a grupării la *Art of this Century*. Dacă în 1942 *Stenographic Figure/Lucrare stenografică* de Jackson Pollock nu însemna o certitudine pentru viitorul artei moderne, un an mai târziu odată cu pictura *Mural* /*Pictură murală* anunța o concepție personală distinctivă și totodată o mișcare artistică radicală. Perspectiva în acest prim stadiu, concentra o enormă forță vulcanică exprimată în semne brute. Energia declanșată din masa de culoare pe o suprafață de șase pe doi metri jumate este **expresionistă prin puterea de impact asupra privitorului și abstractă datorită absenței de orice aluzie la figurativ**. (fig.3)

Pollock a eliminat șevaletul, paleta de culori și toate ustensilele tradiționale, înlocuindu-le cu pictarea pe orizontală, cu bețișoare în loc de pensule și stropire (*dripping*). Sintagma pentru maniera de lucru prin stropire a fost preferată de Jackson Pollock și Hans Hofman, artiștii utilizând-o încă din 1940 cu termenul *Action Painting*, propus de Harold Rosenberg în numărul din septembrie al revistei *Art News*. Privitor la tehnica *dripping*, Pollock afirmă: „Pictura mea este o pictură directă (și că) metoda mea de a picta rezultă din credința naturală într-o necesitate. Urmăresc a *exprima* sentimentele mele, nu doresc să le *ilustrez*”.⁴ Se intuiesc influențe din Picasso, din studiile de istoria picturii europene, mai ales a celei moderne. „Greemberg a înțeles că tânărul artist

⁴ *Ibidem*, p. 492-493.

exploatase ideile suprarealismului, formele lui Picasso și chiar ale lui El Greco, arta peisagistică a Americii și le combinase într-o singură imagine coerentă. Dar Pollock făcuse mai mult decât să amalgameze arta trecutului; făcea și o declarație despre viitor ”Lucrarea anticipează un viitor pentru pictura deceniilor următoare.”⁵

Ideea și forma în Școala de la New York

La fel ca pictorii deceniilor cinci și șase din generația aflată la debut, Frank Stella a fost influențat de expresionismul abstract. A fost descoperit de Leo Castelli, Dorothy Miller și Alfred Bar de la *Museum of Modern Art* care îl invitase să participe la mai multe expoziții. *Black series Black Painting* (fig. 4) sunt realizate din benzi rectilinii, dispuse în diagonale față de o schemă centrală. Dincolo de non-culoare, nu acordă calități poetice sau misterioase tablourilor sale. Este interesat de aspectul formal, fapt care se repetă în cercetarea sa, aproape în mod integral. În lucrările *Aluminium*, cu care deschide prima expoziție personală în galeria *Leo Castelli*, artistul organizează compoziția ca un decupaj transpus în serializarea benzilor cu care generează forma finală a pânzei. Este vorba de repetarea sistematică a motivului din interiorul tabloului menținut în formă rectangulară clasică decupat a *posterior*. **În seria *Aluminium*, culorile clare și reci aduc materialul la condiția de tematică a operei de artă.** Într-o selecție enumerăm alte lucrări precum *Louis Miguel Dominguin*, *Avicenna*, *Newstead Abbey*. Într-o cu totul altă perspectivă, investigarea limbajului în cazul picturii lui Ad Reinhard vine din convingerea cu care a pornit în performarea direcției alese, **abstracția geometrică**. Aceasta își găsește explicația logică în ideile ce gravitează în jurul purității și a spiritualității universale. Originea picturii se regăsește în ecourile evenimentelor și a manifestărilor create de Școala de la New York și în abstracțiunea geometrică fundamentată pe cubism și în neo-plasticismul anilor treizeci. În prima sa expoziție organizată a realizat o pictură din orizontale și verticale, în culori primare subliniind apropierea pentru spațiul divizat ca mijloc al transpunerii emoției dramatice, întâlnit la Piet Mondrian.

Nașterea abstracției cromatice este atinsă datorită accentului pus asupra unei strategii cromatice susținute mai puțin de raporturile de culoare și armonia compoziției, ci de organizarea suprafeței într-o formă unitară și indivizibilă. Masa de culoare concepută într-o singură imagine, în corpul interior al obiectului pictural indică, până în acel moment, finalul proiectului inițiat de Mondrian. Ad Reinhard aspira la creația absolută, sensul fiind demonstrat de această **formulă a abstracționismului în care dorea imaginea epurată de cea mai vagă aluzie figurativă, în esență, a suportului conceptual** enunțat de artist. Artistul a susținut că politica, *religia împreună cu factorii subiectivi exteriori actului de creație corup și doar evitarea acestora conduc la eliberare.*

⁵ Will Gompertz, *istorie a artei moderne. Tot ce știi și ce nu știi despre ultimii 150 de ani*, Polirom, București, 2014, p. 244-245.

Fig. 4 Frank Stella, *Black Painting*, 1959

Sursa: <https://www.nga.gov/features/the-serial-impulse/frank-stella.html>

Pentru o perioadă de doi sau trei ani, pictorul creează suprafețe cu motive cruciforme, în culori apropiate, în albastru pe albastru, în valorizări și tonuri imperceptibil diferențiate. Mai târziu a deschis perioada cu *Picturile negre*, caracterizată ca un demers în care a fost presat de timp, lipsit de spirit, viață sau moarte. În anii cincizeci Ad Reinhardt lansează în revista *Art News*, într-un articol intitulat *Douăsprezece reguli pentru o nouă academie*, idei care depășesc academismul. Puritatea este factorul principal în artă. Pictura face abstracție de tradiționalism, idee constituită ca regulă principală a artei autentice, pictura este echivalentă cu arta autentică. Între principiile atinse, Ad Reinhardt susține că pictorul trebuie să aibă o perspectivă conceptuală: „1. Icoana pură, 2. Perspectiva pură, linia pură, pensulația pură, 3. Peisajul pur, 4. Portretul pur, 5. Natura moartă pură, 6. Forma pură, culoarea pură și purul monocrom”⁶.

Jasper Johns este apreciat inițial ca artist reprezentativ pentru tranziție întrucât în primii ani se situează între expresionismul abstract și Pop-Art. Date biografice îl confirmă ca o personalitate care s-a dezvoltat datorită influențelor mixte și mediilor foarte diferite. A studiat arta publicitară, a fost în contact cu mediul avangardei americane și artiștii John Cage, coregraful Merce Cunningham și Robert Rauschenberg și

⁶ Jean-Louis Ferrier, *op.cit.*, p. 540 54

a practicat filosofia meditativă Zen. **A pictat cifre, litere, ținte, hărți fără să păstreze conținutul informațional, a creat obiecte tridimensionale cum ar fi becuri, conserve sau lanterne voaluri și steaguri.** În legătură cu această atitudine, criticul Lawrence Allway oferă o explicație relevantă sub aspect conceptual: „Johns este conștient de ambiguitatea și turbulența existentă în stare latentă în toate sistemele simbolice și el amplifică conștiința acestor calități într-o asemenea măsură, încât ea devine principalul subiect al operei sale. Întotdeauna au existat păreri contradictorii în privința semnelor și a măsurii în care ele sînt transparente (servind doar drept indicatoare), sau în măsura în care ele devin voaluri (atunci cînd cel ce folosește semne este fascinat de substanța lor). Johns a recurs la semne de o banalitate extremă și le-a pictat acordînd o atenție desăvîrșită caracterizării lor artistice, ceea ce face ca privitorul să nu poată fi sigur dacă percepția sa pătrunde dincolo de reproducerea picturală și ajunge la semnul reprezentat, sau este distrasă (cu alte cuvinte, fascinată) de aspectul voalului.” **În una dintre atitudinile care l-au consacrat, Jasper Johns se delimitează de Duchamp cu privire la ready-made și, realizând un drapel american în pictura în ulei, a căutat să nu fie nici obiectual, nici ilustrativ.** Fără să se folosească de mijloace tradiționale ca perspectiva sau reprezentarea trompe- l'oeil, drapelul este realizat bidimensional. (fig. 5 *White Flag/Steagul Alb*)

Fig. 5 Jasper Johns, *White Flag /Steagul Alb*), 1955

Sursa: catalog la expoziția *Artistul plastic la lucru în America*, Cluj-Napoca, 1979

⁷ Barbalee, Diamonstein, *Artistul plastic în America*, 1979, p.16 55

Subiectul este extras din perspectivă, exploatând cromatică vie cunoscută în pictura lui Manet și Van Gogh tratată într-o tehnică personală ce constă în colaje de ziare muiate într-o soluție pentru dizolvarea pigmentilor de culoare. Tratarea suprafeței a lăsat urme pe care artistul le-a menținut, **imaginea finală devenind a unui obiect lipsit de epică**. Drapelul realizat în anii '50, de **pictură obiectuală**, a creat imaginea unui steag falsificat de culorile secundare în care pictorul a făcut apel la percepția vizuală pentru a crea post-imaginea. În această perspectivă problematica ridicată constituie un loc de cotitură în ansamblul abstracționismului cu consecințe semnificative pe parcursul modernismului.

Combine paintings este un concept și denumire proprie picturii lui Robert Rauschenberg, constituit cu ajutorul elementelor și motivelor noii culturi popart. Artistul folosește elemente din cubism, dadaism exploatând substanța materiei ca expresie a exaltării mediului contingent pe care le impune într-o notă ironică, drept nou *modus vivendi* de tip american. „La peinture est a la jonction de l'art et de la vie; j'essaie d'agir dans la breche qui les separe”⁸. Ca student al lui John Cage la Black Mountain College, Robert Rauschenberg pictează tablouri albe în care se reflectă doar umbrele vizitatorilor. Mai târziu a realizat lucrările negre, colate și pictate. Elementele concrete incluse în tablouri – combine paintings –, aspectul politic transpus prin figura umană, portretul președintelui SUA Kennedy sunt considerate rezultate ale studiului personal situate în imediată apropiere de Cage din perioada Black Mountain College. În 1964, la vârsta de 39 de ani, Robert Rauschenberg primește Marele Premiu al Bienalei de la Veneția, ediția a XXXII-a, într-un context în care artiștii vechiului continent sunt propulsați într-o lume în care New York-ul devine un centru al artei.

Noua tendință inițiată la Paris în 1955, se impune în 1965 sub numele *Op Art* ca urmare a primei apariții a termenului în revista *Time Magazine* și după expoziția organizată de la MoMA din New York, *The responsive Eye (Ochiul receptiv)*. Între protagoniștii expoziției s-au aflat Bridget Riley, Morellet, Kelly, Libermann, Louis, Noland și Frank Stella. Mișcarea, după numele inițial *Optical Art*, are ca suport **problematicizarea percepției vizuale și explorarea limbajului plastic** fundamental abordat și în deceniile avangardei în constructivism, futurism și în Școala de la Bauhaus. A fost readusă în atenție exploatarea liniilor, iluzia optică, imaginea interșanjabilă și perspectiva reversibilă. Asociată cu cinetismul, mișcarea îi are pentru început pe Victor Vasarely și Josef Albers. Vasarely, inițiatorul artei cinetice, alături de profesorul Sandor Bortnyik și prin analogie cu teoria cinetismului, uzează de termenul artă cinetică. Una din lucrările reprezentative în acest sens este *Homage to Malevich/ Omagiu lui Malevich*. (fig 6) Între problematicile abordate regăsim **abstracțiunea geometrică cercetată încă în debutul de secol, viteza înregistrată de tehnică și efectul optic în baza culorilor pure**, într-un mod diferit însă de non-culoarea pe care au mizat artiștii europeni. În termenii popart, subiectul nudului în baie, atât de apreciat de clasici, este regândit.

⁸ Jean-Louis, Ferrier, *op.cit.*, p.608. „Pictura este joncțiunea între artă și viață ; eu încerc să acționez în preșa care le separă”

Wesselmann îl tratează modern, integrându-l între cele mai diferite obiecte tehnologice precum radiatorul, televizorul și portservietele. Criticii au considerat că dezvoltă înșelarea privirii, un **faux-realisme**.

După expoziția cu titlul *F III* deschisă în cadrul galeriei Leo Castelli, Rosenquest se consacră drept unul dintre cei mai importanți pictori pop-art. În lucrările expuse, *Sightseeing*, *President Election*, a căutat să exprime, în spiritul preocupărilor și ideilor de moment, admirația pentru lumea alcătuită din muraliștii mexicani, imaginea publicitară și tehnica militară americană.

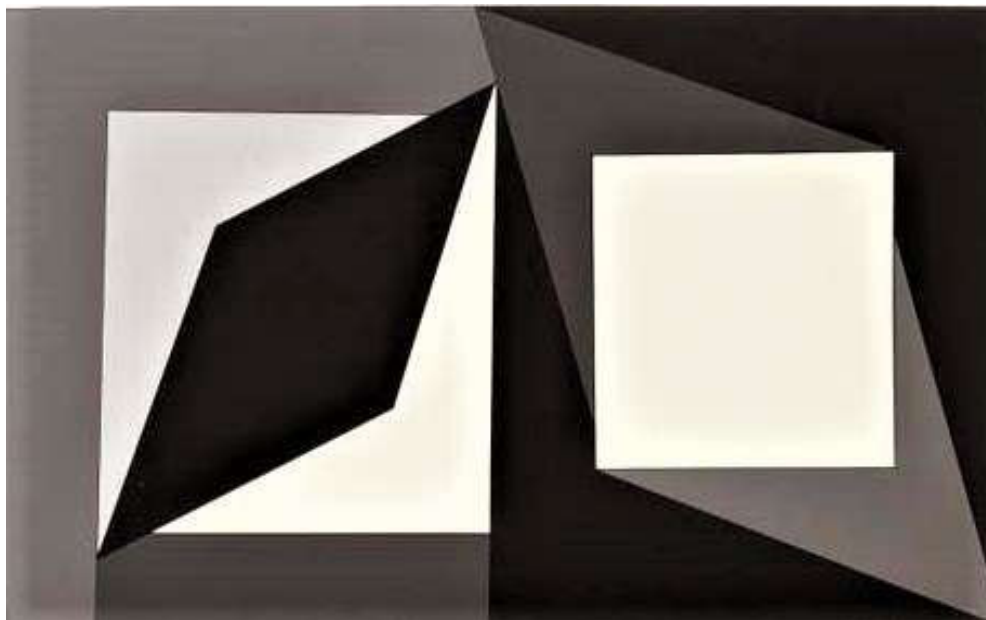

Fig. 6. Victor Vasarely, *Homage to Malevich/ Omagiu lui Malevich*, 1961
Sursa: <https://wikioo.org/paintings.php?refarticle=8EWRVP&titlepainting=Homage+to+Malevich&artistname=Victor+Vasarely>

Lucrarea *Autoportret* de Andy Warhol din 1966, care a utilizat serigrafia, conduce spre ideea de **grup social anonim**. Ideea, născută pe fundalul unei realități americane și a relației instituite între individ și contextul social, constă în depersonalizare. Vârful pop-art cum a fost considerat a realizat până în 1969 **portrete de grup ale societății de consum**. Față de Andy Warhol, pentru Jim Dyne popart vizează utilitatea tehnicii mediatice și consumiste, idee susținută prin aserțiunea artistului în care aspectul exterior al obiectelor ansamblate sau al materialelor utilizate sunt transpuse ca reflecții-metaforă ale sentimentului. *Rochia de casă* de Jim Dine, un obiect interpretat în lipsa corpului ce poartă îmbrăcămintea intimă, este o tematică preluată din istoria picturii datorată artiștilor celebri atașați de soțiile lor. Lucrarea proiectează o viziune atemporală a temei surprinsă în proiecția imaginii asupra unui ecran arhaic din teatrul de operă. Între

reprezentanții popart, îl distingem pe Roy Lichenstein care preia subiectul benzilor desenate în lucrări de dimensiuni foarte mari. Artistul manifestă interes încă din copilărie, când realizase un *Mickey-Mouse*, însă banda desenată se transformă datorită lui Lichenstein într-o imagine a culturii de masă impusă cu forța.

Tematica și conceptul, noțiuni cunoscute în genurile artistice și disciplinele teoretice din artele vizuale în general constituie o strategie în chestionarea genului picturii în prezent; abordarea celor doi termeni se explică prin originea și sensurile diferite, interpretările și creație însăși și, nu în ultimul rând, prin practicile expoziționale. Pledează pentru coexistența acestora cercetări din istoria artelor din secolele anterioare secolului douăzeci iar pentru distincția acestora studiile din prezent. Problematika de față, limbajul din artele plastice și contextual experimental, instrumente în investigația ultimelor decenii, clarifică în bună parte trecerea dinspre autonomia esteticii și raportul creației cu existența în mod esențial și cu realitatea imediată. Subliniem că după a doua jumătate a secolului douăzeci când creația vizuală s-a orientat spre noile medii ca reacție la tradiționalism, manufactură, autonomia esteticului anunțate inclusiv de perspectivele escatologice, limbajele problematizează genul picturii în sensul oferit de re-conceptualizări și recontextualizări. Istoria avangardelor, modernismul și debutul începutului de mileniu, transformatoare prin dinamica lor, sînt relevante în aspectele menționate.

Bibliografie:

- ELSTEN, E, Albert, *Temele artei. O introducere în istoria și aprecierea artei*, Editura Meridiane, București, 1983
- GRIGORESCU, Dan, *Dicționarul avangardelor*, Editura Enciclopedică, București, 2005
- GROSENICK, Uta & BURCHARDT, Riemschneider, *Art Now (2-5)* Editura Taschen, Koln, 2005
- GROSENICK, Uta & RIEMSCHEIDER Burchardt, *Art Now. Artists at the Rise of the New Millennium*, ed Tachen, Koln, London, Los Angeles, Paris, Tokyo, 2005
- GROSENIK, Uta, *ART NOW (vol 2)*, ed Taschen, Koln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo,
- GROSENICK, Uta & RIEMSCHEIDER Burchardt, *Women Artists in the 20th and 21st Century*, ed Taschen, Koln, London, Los Angeles, Madrid, Paris, Tokyo, 2005
- GROYS, Boris, *STALIN – OPERA DE ARTĂ TOTALĂ. Cultura scindată din Uniunea Sovietică*, ISBN 978-973-7913-55-5, ed. Idea Design & Print Editură, Cluj, 2007
- GROYS, Boris, *Despre nou*, ed. Idea Design & Print, Cluj, 2003 , ISBN 978-973-7913-55-5, ed. Idea Design & Print Editură, Cluj, 2007
- FERRIER, Jean-Louis, *L'Aventure de l'art au XX-e siecle* Editure Edition du Chene-Hachette de livre, Paris, 1999
- ROSEN, Aaron, *Art+Religion in the 21st Century*, ed Thames& Hudson, London, 2015
- RUHRBERG & comp, *ART of the 20th, Century*, Editura Benedikt Tasken, Koln, 1998

ȘTIINȚELE NATURII

„APOSTOLUL DRUMEȚIEI”. CZÁRÁN GYULA ȘI PEȘTERA MEZIAD

Călin GHEMIȘ*

THE “TRAVEL APOSTLE”. CZÁRÁN GYULA AND THE MEZIAD CAVE

Abstract

This article aims to present three documents regarding one of the most important touristic objectives of Bihor County. The first one is the one of the most interesting description of the first touristic route made by Czárán Gyula in the beginning of the XX century and although is one of the historic route in the cave. Second ones are a number of four post cards made in the same period cca. 1900 probably by Czárán. The last one is the first touristic map made in the third decade of the XX-th., century by Bálogh Ernő for the Touring Club of Romania – Bihor Branch. All this documents talk about the importance of this cave as one of the most important touristic attraction of the Bihor County.

Keywords: Meziad Cave, history, tourism, historic route, speology

Turismul, ca activitate recreativă, capătă la cumpăna dintre secolele al XIX-lea și începutul secolului următor, o nouă dimensiune în dezvoltarea lui. Perioadei de stagnare cauzată de Primul Război Mondial îi va urma o nouă etapă caracterizată prin generalizarea acestui fenomen și apariția unor asociații/cluburi care activau cu precădere în domeniul turismului montan¹.

Comitatul Bihor figura prin băile termale de mult timp pe harta destinațiilor turistice din vechea monarhie austro-ungară², însă, turismul montan în ultimele decade ale secolului XIX era abia în faza de început. Cunoscută de multă vreme, descrisă în câteva rânduri înainte de 1900, peștera Meziad era la acea vreme unul dintre cele mai importante obiective turistice montane ale Comitatului Bihor³.

Fără îndoială, că principalul promotor al apariției și dezvoltării turismului organizat în Bihor a fost Czárán Gyula. Acesta a avut predecesori, atât anonimi cât și

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: creshu@yahoo.com

¹ Între aceste cluburi trebuie amintite C.A.O., Clubul Athletic din Oradea - secția montană, B.T.C., - Bihari Turistikai Club/Clubul Turistic din Bihor dar și altele a căror activitate este puțin cunoscută și despre perioadele a căror perioade de activitate sunt extrem de puține documente cum este de ex. Ferar.

² K. Nagy- Sandor, - *Bihar Ország Utirajzok*, I, 1884, p. 138-157 sau așa cum o demonstrează un ghid complex al stațiunilor și forajelor cu ape tămăduitoare publicat în 1915, cf. Z. Vamossy, L.V. Dani, V. Schulhof – *Furdok es Forrasok Kepes imerttetese*, Budapesta, 1915, p. 51 sq.

³ Sunt cunoscute până în prezent ample descrieri ale peșterii de la 1857, 1864 precum și 1883 însă acestea vor face obiectul unui studiu viitor.

personalități ale protipendadei Oradiei, între care merită amintit aici notarul Kereki Nagy-Sándor, autor al unui foarte interesant ghid al „Țării Bihorului”⁴.

Preocupat de amenajarea traseelor turistice din arealul Stânei de Vale, dar și a zonei Padișului, Czárán a fost impresionat de frumusețea peșterii Meziad pe care o descria ca fiind: „*creată de diavoli și împodobită de îngeri*”.

Desprinsă din panteonul biografiilor uitate ale exploratorilor Munților Apuseni, personalitatea lui Czárán Gyula este una impresionantă⁵.

Originar din Șepreuș, fiu al unui mic moșier armean, Czárán își va dedica întreaga viață deschiderii și amenajării de trasee turistice, dar și promovării frumuseților Munților Apuseni.

Preocupările științifice ale lui Czárán sunt cele ale unui pasionat montaniard a cărui datorie era să știe cât mai multe despre zonele în care cu pasiune a creat și amenajat trasee turistice vizitabile și astăzi. Pentru a ilustra munca lui Czárán este suficient să amintesc una dintre multele descrieri ale traseelor sale, este vorba despre „*Traseul peșterii de la Alun: 53.800 de pași, 2000 de metri altitudine, 16 ore călare*”⁶, în care, după prezentarea punctelor de reper, atracțiile traseului sunt prezentate în pași, de exemplu, „*la 110 pași se vede Dolina albă de la Onceasa*” etc.

Pasiunea sa pentru lumea de basm a Munților Bihorului se reflectă și în cele două volume publicate sub titlul „*Stîna de Vale 'I Regek*”. Primul volum a apărut în 1896 la Oradea, iar cel de –al doilea la Cluj în 1900, volume care alături de semnalările lui Schmidl constituie un prim inventar al legendelor din aceste părți ale Apusenilor, sunt redată aici Legenda Izvorului Minunilor, Legenda Morii Dracului și altele.

În 1903 Czárán Gyula publică la Beiuș, în tipografia lui Süssmann Lázár, prima lucrare cu caracter turistic destinată iubitorilor drumețiilor montane intitulată: „***Kalauz a Bihafürédi Kiránduláskora***”, practic, primul ghid turistic al Munților Bihor.

Peștera Meziad⁷, considerată la acea dată ca făcând parte din masivul Bihor, ocupă un loc deosebit în acest ghid, astfel sunt descrise principalele formațiuni din peșteră ale căror nume sugestive date de Czárán se păstrează și azi: „Turnul din Pisa” „Turnul alb” „Capela” „Calvaria” „Gâtul Dracului” și altele. Pentru a evita rătăcirea turiștilor în peșteră, Czárán face câteva marcaje vizibile și azi. De numele lui Czárán Gyula se leagă și prima amenajare a acestei impresionante cavități, și nu întâmplător, la intrarea în peșteră se află o inscripție pusă în 1930 în cinstea acestui „*părinte al turismului bihorean*” cum, pe bună dreptate, a fost numit.

⁴ Ghidul apărut în doua volume la Oradea este extrem de interesant mai ales sub aspectul unor informații și descrieri pe care Kereki le a vazut., cf. K. Nagy- Sandor, - **Bihar Ország Utirajzok**, I, 1884, p. 158-176- peștera Meziad și împrejurimile., II 1885.

⁵O cuprinzătoare biografie a lui Czárán Gyula la Egri, F.,- **Czárán Gyula- Părintele turismului bihorean**, Miskolc, 2006.

⁶Czárán, G.,- **Kalauz a Biharfüredi kirándulaskora**, (Beiuș 1903), reeditare, Budapesta, 2008 ,p.83-90.

⁷O sinteză a cercetărilor din această peșteră în: Ioana Nicoleta Meleg ed., - **Cartea Peșterii Meziadului**, Oradea 2015, 66p.

Cartea de impresii a lui Czárán Gyula, recent publicată prin grija lui Egri Ferenc⁸ adevărat biograf al lui Czárán, consemnează printre altele următoarele:

„Excursie la peștera Meziad.

12-13 august 1903. – Ambele zile vreme bună.

Participanți: dna. Dr. Csiki Viktor, Czárán Gyula, Torok Gyula cu căruța, Taritzky Endre, Fabian Lajos călare.

Pornire pe data de 12 la ora 13, și sosire seara la opt - jumată, după o scurtă pauză, la lumina făcliei am intrat în peșteră....

Nu doresc să pomenesc aici despre cele văzute în peșteră la lumina benzilor de magneziu și evidențiate prin prezentarea deosebit de atrăgătoare a domnului Czárán, pentru că aceste frumuseți sunt mult mai bine descrise în Ghidul turistic pentru excursii la Stîna de Vale, decât aș încerca eu să reproduc cele văzute.

Micul nostru grup, însuflețit de frumusețile naturii, nu a scăpat, însă, de niște încercări, cu adevărat minore. De exemplu s-a adevărit că la trecherile înguste, doamnele ar trebui să poarte mai degrabă haine bărbătești, cizmele și pantofii ar trebui potcoviți, iar pentru doamnele mai voluminoase nu ar strica o cură de slăbire înaintea acestei excursii. Pentru cei mai fricoși ar trebui agățată o inscripție pe spatele celui de dinainte cu textul: "Curaj, în aceste locuri înfricoșătoare"....

*În cunoștința faptului că aceste locuri de excursie există datorită muncii de peste 15 ani și voinței de fier a lui Czárán Gyula, Mesia Turiștilor Bihoreni, doresc ca Atotputernicul să îl țină mult în viață."*⁹

Această consemnare reflectă cel mai bine, cred, respectul de care se bucura Czárán în rândul curajoșilor vilegiaturiști montani ai începutului de secol XX, dar și atmosfera excursiilor acestei perioade.

Traseele deschise de Czárán, anii dedicați amenajării acestora, reprezintă moștenirea pe care acesta o va lăsa „*Societății Carpatine Ardelene*”, iar mai târziu „*Turing Clubului României*”, o moștenire uneori uitată sau ignorată, dar întotdeauna vie.

Textul pe care îl redăm mai jos, în traducerea colegului Ronald Hochauser, apare acum pentru prima dată în limba română. Este un text cu valoare documentară dacă ne raportăm la economia acestui impresionant monument al naturii. Pentru ilustrarea unora dintre formațiuni am folosit un set de patru cărți poștale de epocă, foarte probabil realizate după clișeele din sticlă ale lui Czárán.

Ultimul document, de o importanță aparte, este harta Balogh, realizată în jurul anilor 1930-1936, de către Balogh Erno pentru Clubul Turistic din Bihor, extrem de utilă în realizarea unui traseu istoric aici.

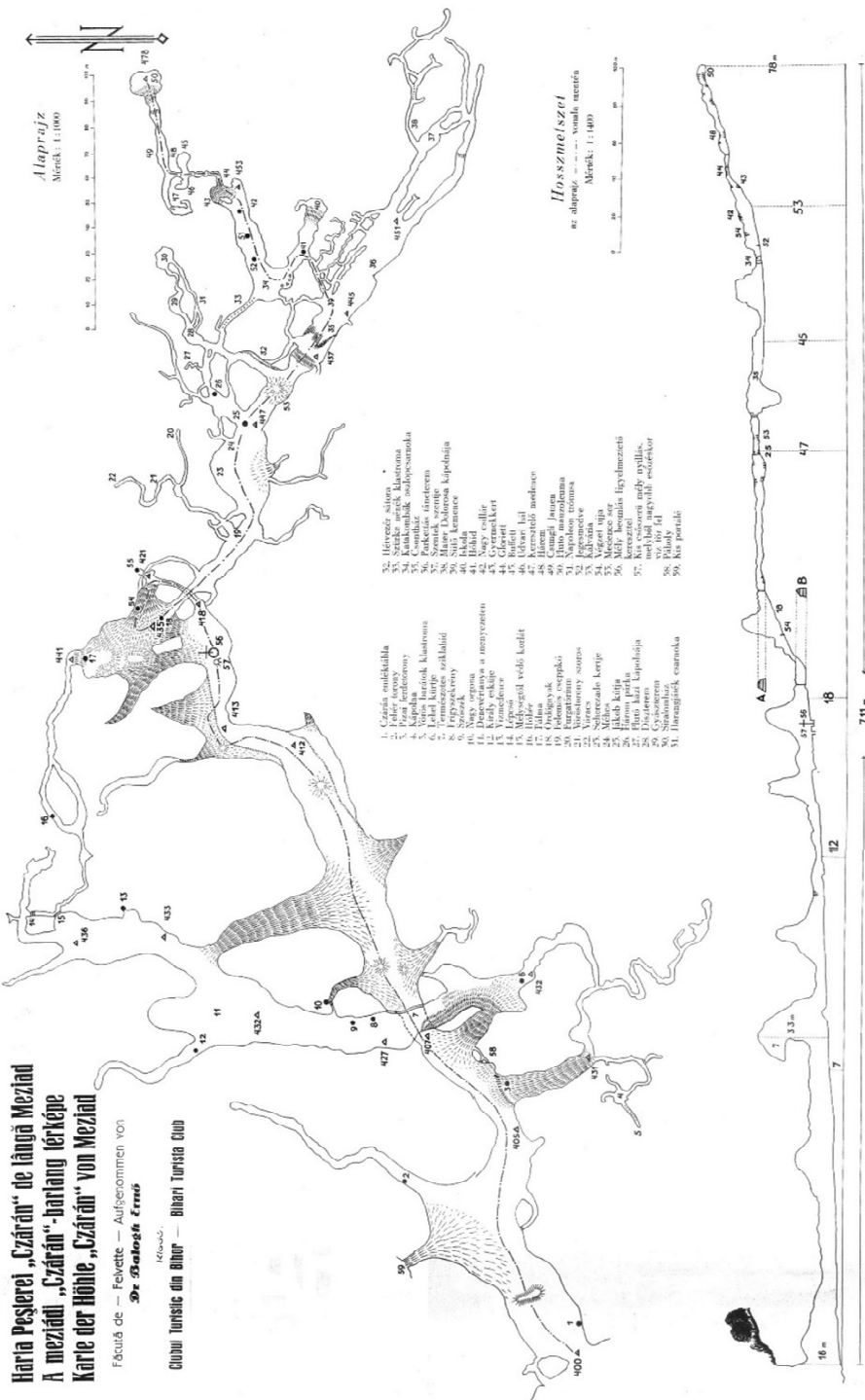
⁸Mulțumiri și pe această cale lui Egri Ferenc, pentru bunăvoința cu care ne-a furnizat o serie de informații.

⁹Egri, F.,- *Czárán Gyula- Părintele turismului bihorean*, Miskolc, 2006,p.4., Egri, F.,- *Czárán Gyula- Haza Naploja, Biharfüred 1902-1903*, Budapesta, 2007, p.56.

**Haria Peșterei „Czárán” de lângă Meziad
A meziádi „Czárán”-barlang lérképe
Karle der Höhle „Czárán” von Meziad**

Făcut de — Felvetté — Aufgenommen von
Dr. Balogh Ernő

Clujul Turistic din Blor — Blauer Touristen Club

Circuitul de la miezul nopții (Balul de la Meziad)¹⁰

Peștera de stalactite și stalagmite de la Meziad este cea mai mare și cea mai frumoasă peșteră din țara noastră¹¹, după cea de la Aggtelek (azi în Ungaria-n.tr.). Este o peșteră mare, cu multe intersecții, astfel încât vizitarea sa în întregime durează 6-7 ore. Plecând cu trăsura sau căruța din Stâna de Vale, traseul se parcurge în aproximativ 5 ore; la întoarcere, traseul se parcurge mai greu, din cauza urcușului și durează mai mult cu circa 1½ de oră. Astfel că, nu te poți gândi să parcurgi drumul dus-întors din Stână, nici măcar în cea mai lungă zi de vară a anului. Acolo nu există locuri de cazare adecvate; singura soluție ar fi să dormi pe fân comandat în prealabil și dus la fața locului, la gura de intrare a peșterii; asigurarea acestui minim confort, dacă se poate numi așa, îngreunează și ridică costurile excursiei.

Cu toate că, peștera nu se poate vizita pe parcursul unei zile, există totuși o modalitate de a nu înnopta sub cerul liber. Pentru rezolvarea acestei probleme trebuie să „furăm” instrumentul adecvat din arsenalul lui Carnival, adică să găsim soluția cea mai bună.

Invitații la bal, care vin din alte localități cu trăsura sau cu căruța, se distrează până a doua zi dimineata, apoi se urcă în căruță și se duc spre casă, moșind pe drum până când, ajungând acasă, recuperează somnul pierdut cu o seară în urmă. Așa trebuie gândită și excursia la Meziad. După masa de prânz, servită la Stâna de Vale, pe la orele 13.00-13.30 doritorii se urcă în trăsurile/căruțe și pornesc spre destinație: seara când se ajunge la peșteră, se face un foc de tabără la gura sa, se ia cina, și se intră în peștera, care se vizitează în întregime. În zori se iese, se ia micul dejun, vizitatorii urcă în trăsură și se duc acasă la Stâna de Vale, ajungând aici în jurul amiezei.

Traseul spre peșteră duce prin satele Budureasa și Curățele, prin Beiușele drumul este mai scurt, dar mai rău. În Meziad drumul este practicabil, dar dincolo de localitate, spre peșteră, drumul este foarte accidentat. Chiar și așa, trăsurile/căruțele se pot deplasa până în apropiere de intrare, mai jos de peșteră, unde există un izvor cu apă din abundență.

În afară de făcliile de stearină¹², cu patru flăcări, este obligatoriu a se avea asupra fiecăruia suficiente panglici din magneziu, deoarece cele mai frumoase părți ale peșterii sunt scoase în evidență folosind iluminatul cu aceste benzi.

La intrare (Fig. 1), nu vă îmbrăcați cu haine groase, deoarece în peșteră nu este frig; cei care nu sunt supraîncălziți sau transpirați pot intra fără să îmbrace vreo haină în plus, pe partea superioară a corpului. Totuși, dacă au așa ceva asupra lor, în peșteră

¹⁰Textul de față, reprezintă traducerea capitolului dedicat peșterii Meziad, din lucrarea lui Czárán Gyula - **Kalauz a Biharfüredi kirandulaskora**, Beiuș 1903/Budapesta 2008 p. 83-90., Pentru această traducere dar și pentru altele îi sunt recunoscător și îi mulțumesc colegului Ronald Hochhauser de la Muzeul Țării Crișurilor.

¹¹Czárán se referă aici la Ungaria de dinainte de primul război mondial.

¹²Strămoș al făcliilor actuale realizate la acea vreme din parafină.

își vor da seama că nu le folosește, pentru că urcușurile și coborâșurile continue de pe traseu întrețin căldura corpului, așa încât, aceasta să fie suficientă pentru a nu simți cele 8 grade din interior.

Fig. 1 Portalul, cca.1900 Carte poștală colecție particulara

În peșteră nu este nevoie de ghid, în Meziad nu există un om care să fi parcurs sau să cunoască toată peștera. Acest lucru, însă, să nu împiedice pe nimeni să o viziteze, deoarece ea este marcată și este aproape imposibilă rătăcirea în interior.

Vizitatorul este călăuzit pas cu pas de marcaje tip săgeată în două sau patru sensuri. În timp ce o săgeată indică drumul spre interior, cealaltă arată drumul spre ieșire. Literele „bny” indică trasee secundare înfundate, de unde se revine pe același

drum la axa principală a circuitului. Dacă marcajele cu „bny” mai conțin și litera „Ū”, înseamnă că în sensul respectiv nu este de văzut nimic și nu are rost să se intre¹³.

În peșteră, aproximativ la mijlocul său, la Fântâna lui Iacob există apă potabilă de bună calitate, acolo se poate și mânca.

De la Beiuș, timpul de parcurs la peșteră este de 3 ore, așa că, și de aici, drumul dus-întors de o zi, merită a fi făcut în cea mai lungă zi a anului, cu pornirea dis - de - dimineață. Cel mai indicat interval de vizitare al peșterii, pentru cei care vin de la Beiuș, este tot noaptea. În caz că se dorește să se părăsească Beiușul cu trenul din zori, turistul trebuie să înceapă vizitarea peșterii în seara zilei anterioare, pe la orele 17.00-17.30.

Trecând de portal, și pe sub poarta secundară cu deschidere spre stânga, peștera se ramifică în două, aici, prima dată se vizitează ramificația din stânga.

Nu departe, pe peretele din stânga, la 175 de pași se află Turnul Alb. De aici se face cale înapoi și după stânca dintre cele două ramificații, pe peretele din dreapta a celeilalte ramificații, sub balconul la care se ajunge pe scări tăiate în stâncă; 50 de pași: pe acest urcuș se ajunge la balcon; 32 de pași: se trece pe lângă modelul Turnul din Pisa, mai departe, în sus, pe pantă se ajunge la primul etaj și mai departe, 70 de pași: la prima deschidere. De aici la dreapta și ici-colo pe stânci și stalagmite, urcând și coborând 90 de pași: zărim Capela, cu cor.

Trecând tot înainte, printr-o strămoare, se ajunge într-un șanț săpat, din cauza tavanului prea jos în iar la 21 de pași se află: Clastrul roșu cu Altarul, situat în stânga. De aici, înapoi la intrarea primei deschideri, pe aceeași cale (o distanță de 111 pași). În continuare, pe cărarea principală, la dreapta, depășind a doua deschidere, într-o grupare mai mare, 90 de pași se află: Cornul lui Lehel, o formațiune de calcar răsucită.

Trecând de acesta, pe la dreapta, pe drumul stâncos de sub gruparea de stalactite, și ținând-o ușor spre stânga, de-a lungul peretelui (dar nu spre stânga, în jos!), se ajunge pe podul din stâncă natural care conduce galeria primului etaj superior peste galeria de la parter. Aceasta din urmă, se poate observa mai bine privind spre stânga și dreapta, de pe pod. Parcurgând podul, tot înainte (125 pași), prin galeria largă ajungem la Chivotul Legii, o formațiune din calcar considerabilă, împânzită de cristale roz strălucitoare. Dincolo de aceasta se află Amvonul, (Fig. 2) iar de aici, ușor la dreapta, Orga mare, care se înalță din adâncul prăspatiei. Mai departe, la stânga, prin cealaltă parte a galeriei lărgite în formă de sală circulară (Această mare încăpere este Sala Liliacilor, în care trebuie să circulați cu atenție din cauza guano -ului, răspândit pe jos de mamifere).

¹³ Aceste marcaje sunt vizibile în mare parte și azi. șoihy

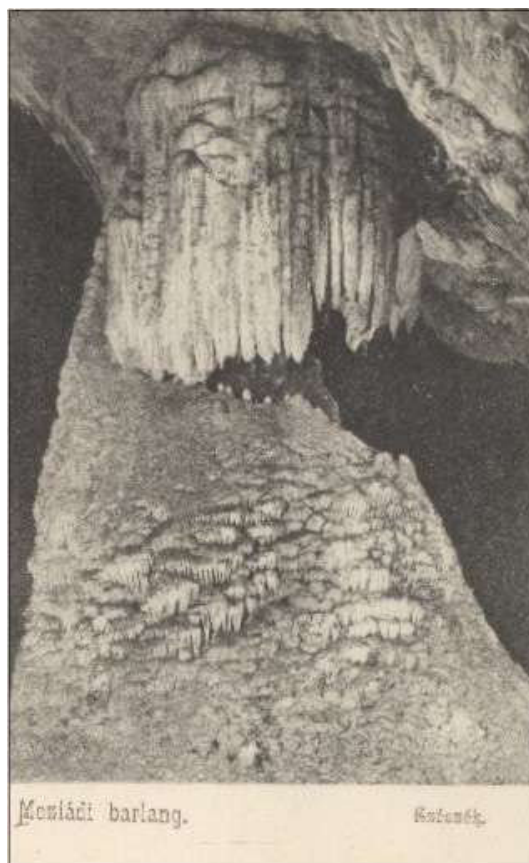

Fig. 2. Amvonul, cca. 1900 Carte poștală, colecție particulară

Din această sală se deschid mai multe tuneluri; într-unul se află Jurământul Regelui, o formă umană înaltă, având partea superioară roșiatică și mâna dreaptă ridicată spre cer. Într-o altă adâncitură, vedem Capela Micilor Sfinți.

La 500 de pași: scări din lemn care duc spre al doilea etaj. Odată ajunși sus, atenție mare, deoarece imediat la dreapta există o prăpastie considerabilă. Trecând de ea, pe la dreapta, într-o încăpere mai aerată, vom observa o formațiune de forma unui Cap de elefant, traseul este strâmt, cotind la dreapta când în sus, când în jos. Acolo unde acest traseu se bifurcă, spre stânga, la câțiva pași, la stânga, pe perete apare o formă de culoare roșie: Călăul. Mai departe, pe urmele pietruite, iar după acestea pe lângă un Pepene galben mare, virând la dreapta se ajunge într-o încăpere mai spațioasă la, 240 de pași: Palmierul, o formațiune unică din piatră, care ajunge până la tavan. Pe lângă acesta, la dreapta și în jos, este un drum surpat care la 40 de pași se bifurcă: aici nu se merge la stânga în jos, ci la dreapta, pe Gâtul Dracului, o coloană îngustă care se ridică ascuțit între cele două prăpăstii. Acesta este unicul drum spre părțile interioare ale peșterii, de unde, apoi, se revine pe aceeași cale. Pe această cărare îngustă, se merge

mai departe, în sus printr-un cerc mic, la: 170 de pași, la stânga apare o intrare: imediat aici, o formațiune calcaroasă de culoare ruginie-brună spre exterior și albă spre interior, marchează intrarea în Strâmtoarea Turnul Roșu. Pătrunzând panta din stâncă, 70 de pași, se ajunge la o intersecție unde se intră spre dreapta, 60 de pași, în Purgatoriu. Înapoi, la intersecție, unde se merge la dreapta, în strâmtoarea din ce în ce mai sinuoasă și îngustă, așa încât, pe alocuri se avansează cu partea laterală a corpului (corpul întors cu 90 de grade față de direcția de înaintare); la capătul strâmătorii, 82 de pași, se vede Cetatea mică cu turnurile roșii.

Înapoi, la ieșire, de aici, la stânga și înăuntru, pe drumul presărat cu piatră spartă, care se întortochează prin Grădina Seherzadei. Ieșind de aici, traversăm Stupul spre Fântâna lui Iacov: o adunătură acoperită cu nămol ruginiu-roșiatic de peșteră, cu bazine ce țin apa. Această sală spațioasă este în același timp și Sufrageria: în afară de mierea din stupuri, peste Stupul cel mare se vede un Salam atârând, ceva mai încolo Slăninile suspendate, iar aproape, imediat Hala de lactate; cu alte cuvinte o întreagă câmară de alimente. Sufrageria și împrejurimile sale sunt acele locuri ale peșterii unde se solicită vizitatorului atenție sporită în ceea ce privește marcajele, deoarece în aceste locuri traseul este întortocheat. Aproape de Fântâna lui Iacov se află Cele trei Parce din calcar de un alb imaculat. Mai încolo, la intrarea în Hala de lapte, izbucnește un izvor de lapte pietrificat. Apoi, o altă intrare, are la capăt un Boudoir în miniatură. În sfârșit, la capătul unui coridor îngust, scurt, dar labirintic, se află o adâncitură sub forma unei cabine cu încrețituri din calcar, cu atmosferă de sărbătoare, s-ar putea spune sobră este: Capela sau Mausoleul lui Pluto. Mergând mai departe, la intersecție în stânga, afară din galeria îngustă se ajunge în una mai spațioasă unde, imediat sus, la 480 de pași, pe trepte tăiate în stâncă se ajunge la Sala Festivă, cu perdele și draperii din calcar somptuoase.

Chiar pe lângă drum, se află o formațiune din calcar de dimensiuni mari, plată, subțire, de culoare galben-roz palid, dacă îndreptăm făclia sau banda din magneziu în spatele său, lumina ce sclipește prin ea crează o atmosferă ca și cum te-ai afla în împărăția zânelor. Vecina acesteia, puțin mai în sus, este Sala de înmormântare, totul este acoperit cu vâl negru, atmosfera sa este diametral opusă celei dinainte, la fel ca și în viață, lumina și umbra ocupă locuri apropiate. De aici, înapoi și mai departe la stânga în sus, pe un drum îngust, noroios și incomod, la 160 de pași se află celulele sumbre ale Temniței. Din cea de sus, printr-o ascunzătoare, în jos pe panta abruptă, la 25 de pași, se află ascunzătoarea sălii Jocului de clopote. Prin această ascunzătoare se ajunge jos în Sala clopotelor, unde pe un instrument alcătuit din încrețituri plate (din calcar-n.tr.) intersectate de o unealtă de marcat și acționate cu o bucată din os ușor ori cu bețișoare din minereu, se obțin sunete similare clopotelor. Asemenea bucăți de calcar, adică cele ce scot sunete prin batere, există pretutindeni în peșteră. Este indicat, deci, să vă echipați cu bețișoare din minereu ușoare, pentru a vă delecta cântând la aceste „instrumente”.

Sunetul clopotului este mai evident, dacă se ascultă dintr-o sală vecină cu cea în care acesta a fost produs. Din Sala clopotelor se merge mai departe printr-o trecere ascunsă, incomodă și îngustă, ajungându-se în prima încăpere a Sălii festive. De aici se merge în jos pe urmele de picior tăiate în piatră, la stânga. Puțin mai încolo, la dreapta într-o adâncitură, se vede un grup de coloane subțiri, acestea formează: Harpa lui David cel Sfânt. Cele trei coloane marcate, lovite cu un băț din lemn, scot un sunet frumos de clopot. Puțin mai departe, se află, Mirele și Mireasa, o formațiune alcătuită din două corpuri răsucite. Înaintând spre dreapta se poate admira Cortul celor șapte conducători, după care, la dreapta într-un tunel strâmt (aici, din cauza tavanului prea jos s-a săpat un șant) care cotește, se ajunge la, 35 de pași, la: Claustrul Călugărițelor, se traversează și se iese din nou, la 34 de pași, într-o sală mai largă, dar cu tavanul mai jos: Sala de coloane ale catacombelor; de aici în jos și cotind la dreapta pe drumul cu pietre sparte, printre celulele Catacombei (Fig. 3) se pătrunde într-o cameră mai spațioasă, 100 de pași, Sala oaselor. Solul plin de nămol al acesteia este umplut din abundență cu oase de *Ursus spelaeus*.

Fig. 3 Meziad “Catacomba” cca.1900, Carte poștală colecție particulară

Oasele sunt mai slabe, mai sfărâncioase, decât cele din peștera de la Onceasa. Abundența de oase este mai vizibilă pe pereții prăbușiți ai galeriei. Aici, făcând cale întoarsă, la dreapta, traversând albia pârâului, înainte spre deschiderea galeriei ce se vede, mai departe, în sus, mai cu seamă printre formațiuni calcaroase zvelte: ajungem în Sala de dans parchetată; desenul parchetelor este dat de bazine, cu marginile și

pervazurile plate și netede remarcabile (Aici e Rodosul, aici să sari!). Tot urcând până la intersecție, la dreapta și din partea cea mai de sus, unde atmosfera se schimbă și dincolo de care terenul e tot mai mâlos, se revine puțin la dreapta, printr-o trecere ascunsă, în jos, 245 de pași, se ajunge în capela strălucitoare precum diamantul a Sfintei Sfinților. Aici nu trebuie să faceți economie cu banda de magneziu!

Fig. 4. Calvaria cca.1900 Carte poștală colecție particulară

Tot înainte până la următoarea deschidere, la dreapta, înăuntru, 25 de pași, se află Capela Mater Dolorosa, pe altar se află trei personaje sumbre, unul lângă celălalt, cel din mijloc este mai înalt. Mai departe în deschidere, ceva mai încolo pe un drum săpat care se termină, într-un loc strâmt; mergând, la dreapta se află trei flancuri secundare, unul după celălalt. Pe un coridor foarte strâmt, în sus, pe treptele create în stâncă, de-a lungul pereților artistic decorați cu calcar, ne întoarcem pe la Mater Dolorosa la gâtul deschizăturii, 280 de pași, aici la dreapta, pe lângă sala Catacombelor roșii, trecând de o deschidere situată la dreapta, iar la intersecție din nou la dreapta și în sfârșit, pe lângă Cuptor, ajungem afară din galerie, se cotește la dreapta și din nou printre celulele catacombei într-o sală mai mare, sus pe deal, aici se află Școala, în jurul unei formațiuni de calcar remarcabile, se află mai multe formațiuni mici. De aici, în jos, se merge mai departe la dreapta, după câțiva pași se privește înapoi, se zărește un Pod din zăpadă ce leagă cei doi pereți din stâncă. Mai departe, cotind la dreapta în sala cu coloane ale catacombelor, mergând în sus prin albia uscată și plină cu pietriș își face apariția Candelabrul cel mare, suspendat de tavan. Acesta nu este o formațiune din calcar, ci o formațiune din piatră erodată de apă. Mai departe, sus pe

urcuș (110 pași) se ajunge la un deal din calcar situat în stânga. Pe urma tăiată în deal se ajunge la cel de-al treilea etaj care are o singură încăpere: Grădina Copiilor. De aici se merge sus la dreapta, pe urmele de picioare din deal și se ajunge la etajul al patrulea care începe cu rondela franjurată a Gloriette - i. Se traversează cotind la stânga acest coridor strâmt și scund. La capătul său, drumul este obstrucționat de stalactite și stalagmite. Se trece printre ele, prima dată la dreapta în încăperea numită Buffet, se revine și se strecoară cu atenție printre formațiunile de calcar (fără a le deteriora sau a ne face nouă vreun rău), la intersecție în dreapta și înainte, spre stânga ni se deschide, poate nu cea mai somptuoasă creație de grup, dar cu siguranță cea mai fantastică și himeră: Balul de la Curte, 88 de pași, mai departe, din nou o intersecție, înainte pe un coridor, apoi cotind la stânga, pe urmele tăiate în calcar, spre capela ascunsă, la sfârșitul coridorului se află Bazinul de Botez cu franjurile formate de mâini de zână și colorit artistic. Dacă anterioara - Balul de la Curte - este cea mai fantastică, aceasta e, poate, cea mai fină capodoperă a peșterii, creată cu tandrețe și cu cel mai elevat gust.

De aici se merge înapoi pe coridor, la intersecție se ia la dreapta și trecând prin dreapta de Balul de la Curte, sus la stânga se ajunge în Sala Haremului cu odalisce albe. Mergând puțin în sus, la stânga se deschide cabina lui **Csungli Jâmen**, populată de consilieri, chinezi sau indieni. Mai departe, mergem la dreapta și în sus, pe o pantă stâncoasă și nămolosă. Ceva mai sus **Vewrewshegyi Dávid** și **Tojás Dániel**, o formațiune mare roșiatică, la picioarele sale o alta mai mică, în spatele celei mari, mai multe formațiuni mici, este comitele primind onorul de la moșieri.

Pe lângă acest grup, traseul urcă, pe urmă se cotește la stânga, cățărare cu grijă la etajul al cincilea, pe treptele tăiate în panta dealului din calcar. Acest etaj are o singură sală, la 180 de pași, **Mausoleul lui Pluto**, o sală cu atmosferă sumbră, dar decorată bogat. De aici se coboară pe scări, cu atenție sporită, înapoi la etajul al patrulea și traversând **Haremul**, pe lângă **Balul de la Curte** și prin trecerea ascunsă dintre coloanele din calcar până la intersecție. Aici se cotește la dreapta prin coridorul strâmt și scund, și pe lângă **Gloriette**, jos pe scări (185 de pași) ajungem la etajul al treilea. De aici, se coboară cu grijă la etajul al doilea, nu pe unde s-a urcat!, pe lângă pruncii din grădina copiilor de unde se ajunge, trecând în nemijlocita apropiere a unui bloc de piatră gravat cu litere chaldeice, la punctul în care se vede **Tronul lui Napoleon**, un tavan stâncos bogat ornat cu formațiuni de culoare albă, în interior cu cavitatea tronului. Mai departe înainte și la stânga, conform marcajelor, privire înapoi spre **Ursul polar** care s-a format prin erodarea produsă de apă, în stâncă.

Drumul continuă înainte și la dreapta (85 de pași) prin coridorul **Claustrului călugărițelor gri** și pe lângă **Cortul celor șapte conducători** înainte, de această dată, însă nu la dreapta pe drumul de intrare. De aici, pe lângă **Mire și Mireasă** la un deal populat de formațiuni din calcar, stalctite suspendate de tavan, acestea sunt **Patimile**. Pe panta acestuia lăsând în dreapta noastră **Fântâna lui Iacov**, jos pe lângă **Stup**, pe urmele tăiate în pantă (la dreapta, **Grădina Seherzadei** – la stânga, o deschidere goală rămâne în urmă) în flexiune, iar de aici, pe panta măloasă în sus, se trece pe la dreapta

de **Strâmtoarea Turnului Roșu** cu formațiuni din calcar desperecheate, tot înainte pe traseul principal, prin **Cercul mic**, jos pe panta întortocheată, cu pietriș, la **Gâtul Dracului**. După traversarea acestuia nu se merge la stânga și sus, ci se virează la dreapta în jos, pe panta în surpare, la **Marea pivniță** care pe lângă **Degetul Morții**, o formațiune din calcar albă, ce mimează degetul mare și arătător, la stânga, conduce la, 200 de pași, la parter în **Galeria Mare**.

Ajunși jos, la stânga, printr-o galerie de acces scundă, săpată, se ajunge într-o galerie mai înaltă cu solul format din pietriș. Se cotește la dreapta, și nu departe de aici, la stânga, în deschidere se poate vedea o formațiune din calcar frumoasă și interesantă: **Șirul bazinelor**, așezate cu gust, unul sub celălalt, cu mărimi ce cresc treptat, bazinele cu franjuri se înalță aievea unor fructiere etajate. Se revine în **Galeria Mare**, pe aceleași drum (100 de pași), unde în albia secată și cu pietriș, printr-o strâmtoare stâncoasă se ajunge într-un loc mai spațios.

Se urcă la dreapta pe o terasă scundă (deoarece albia este cu multe pietre), mai încolo pe terminația acesteia ori printre sfârâmiturile de calcar de pe jos – în timp ce trecem pe lângă o groapă ornată cu o coroană din piatră, situată la stânga – în sfârșit pe trepte din piatră în jos, din nou în albie. Această parte a albiei este scurtă, dar stâncoasă. La stânga pe sus se revine pe terasă până la partea proeminentă a peretului, spre ieșire prin galerie, mai aproape de peretele din stânga, pe dealurile de piatră spartă care se revarsă din galeriile secundare, lăsând în urmă două căpițe din calcar de culoare albă, cu suprafața împânzită de volane dense. Între volane, mici încăperi umplute cu căpșuni din calcar. Tavanul **Galeriei Mari** este, de asemenea, ornat pe ici-colo cu stalactite.

O deschidere la stânga duce în **Loja cea de jos** și în **Loja cea de sus**. Ca acestea să fie văzute, înainte trebuie ca cineva să meargă sus cu o făclie sau o bandă de magneziu pentru a lumina, pe rând, fereastra uneia și apoi a celeilalte – ceea ce dă o imagine interesantă și frumoasă.

Mai departe, pe lângă accesul spre balcon, de la etajul întâi, de unde se vede deja lumina, la poarta principală a peșterii (600 de pași), cu care se și încheie circuitul acestei peșteri.

Dintre cele 5 circuite ce urmează a fi decrise, fiecare trece print-un loc care este un punct de atracție dintre cele mai interesante și mai dragi ale împrejurimilor Stânei de Vale. Acest loc se numește Golgota.

Te captivează deja cu așezarea sa grațioasă: pajiști de un verde frumos, pe o parte creastă stâncoasă, pe cealaltă parte păduri de conifere. Înainte, conul uriaș al Bohodeiului ce se înalță spre cer, privește spre dânsa din nori. Cealaltă parte este deschisă unei priveliști spre Depresiunea Vașcău-Beiuș, spre Munții Codru- Moma și Munții Bihorului. – Vrei să te expui la soare pe o pajiște moale? Aici o poți face. - Vrei să te răcorești în leasa de conifere? Aici găsești și așa ceva: poștește înauntru! - Ți-e sete? Vrei să îți potolești setea cu răcoritoare? – aici țâșnește la suprafață, din munți, în fața ochilor tăi, apa de izvor binecuvântată de Dumnezeu. – Vrei să cugeți asupra

panoramei colorate, în timp ce te odihnești? – uită-te jos spre Valea Crișului ori sus spre monstrul din stâncă în fața căruia totul este liliputan! – Eventual, vrei să-ți petreci timpul cu drumeții lejere de câte 15-30 de minute, pentru a avea poftă de mâncare sau în vederea unei odihne binemeritate? – du-te, pe divanul din iarbă ce privește în sus spre cele trei stânci ale Golgotei sau mergi pe marginea crestei ce se ridică din adâncul Văii Jozafát. În acest răstimp, în fața ochilor tăi se vor derula o serie de imagini atrăgătoare. - Tânjești la o imagine de idilă? – acolo e turma ce paște: oile cu clopoșel la gât și ciobanul cu fluierul. - Ți-e foame și te gândești la un ospăț pe măsură? – acolo e Hotelul Tarisznya¹⁴. – Cu alte cuvinte, turistul găsește aici totul, de care are nevoie pentru o petrecere plăcută a timpului liber în mijlocul naturii.

Nu există alt loc mai potrivit în apropiere de Stâna de Vale, unde îți poți petrece ziua după modelul Maialului. Tocmai de aceea este mai indicat, mai lejer, după modelul circuitelor, precum: Circuitul Poieni și Circuitul din Bavaria, care se parcurg într-o jumătate de zi. E bine ca excursia să fie organizată în așa fel încât grupul să ajungă aici în jurul prânzului, ca după-amiaza să mai petreacă câteva ore.

Denumirile date formațiunilor de către Czárán îl definesc pe acesta ca un om cu o vastă cultură generală și cu o imaginație impresionantă. Doar cel care vizitează peștera poate realiza acest lucru.

Complementar acestei descrieri, și un document important pentru identificarea tuturor formațiunilor stalagmitice descrise de Czárán, este o hartă realizată în anii 30 de către Balogh Erno, un reputat geolog clujean. Această hartă (Pl.1), pe lângă acuratețea cu care sunt redată unele detalii ale planului peșterii, reprezintă un prim document cartografic, în adevăratul sens al cuvântului, referitor la această peșteră.

Descrierea Peșterii Meziadului, realizată de Cazarán, nu este doar un document sec referitor la un monument al naturii renăscut, este și o frescă a unei părți a societății bihorene din primele decade ale secolului XX, vilegiaturiști, simpli aventurieri sau oameni de știință, toate aceste categorii sociale erau animate de un singur gând: dragostea pentru munte și dorința de cunoaștere.

¹⁴ Traistă sau raniță (n.tr)

INVASIVE INSECT SPECIES RECENTLY IDENTIFIED IN BIHOR COUNTY

Adrian GAGIU*

SPECII INVAZIVE DE INSECTE RECENT IDENTIFICATE ÎN JUDEȚUL BIHOR

Rezumat

Patru specii invazive de insecte (Harmonia axyridis, Sceliphron cementarium, Rhynocoris punctiventris și Eurycantha calcarata) au fost identificate în anii recente în județul Bihor. Unele dintre ele au format populații stabile în zonă, iar potențialul lor impact asupra biodiversității locale este discutat pe scurt.

Cuvinte cheie: specii invazive, insecte, Bihor.

Introduction.

Insects are generally more prone to invasiveness than other groups due to their shorter-lived individuals and accordingly more generations in a certain interval of time, which may make them more adaptable to environmental changes. In addition, their smaller size allows transport to non-native areals, colonizing or through human intervention, whether this was intentional or not.

Harmonia axyridis (Pallas 1773) (Coleoptera, Coccinellidae)

H. axyridis has spread rapidly across Europe particularly since 2002, so that it may become one of the most widely distributed coccinellids on the continent¹, and it has a reproductive advantage over native ladybugs. It feeds also on plant materials when insect prey is scarce, thus becoming a pest for wine and fruit, and its overwintering aggregates in urban areas are a nuisance to humans². The species is native to temperate and subtropical regions in Asia and it occupies many habitats. First it has been released

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: naturale@mtariicrisurilor.ro

¹ Brown, P. M. J., Adriaens, T., Bathon, H., Cuppen, J., Goldarazena, A., Hagg, T., Kenis, M., Klausnitzer, B. E. M., Kovář, I., Loomans, A. J., Majerus, M. E. N., Nedved, O., Pedersen, J., Rabitsch, W., Roy, H. E., Ternois, V., Zakharov, I., Roy, D. B. 2008. - *Harmonia axyridis* in Europe: spread and distribution of a non-native coccinellid. *Biocontrol* 53: 5–21.

² Berkvens, N., Bonte, J., Berkvens, D., Deforce, K., Tirry, L., De Clercq, P. 2008. - Pollen as an alternative food for *Harmonia axyridis*. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.; van Lenteren, J. C., Loomans, A. J. M., Babendreier, D., Bigler, F. 2008. - *Harmonia axyridis*: an environmental risk assessment for Northwest Europe. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.

as a biological control agent in North America in 1916 and in Europe in 1927 (in Georgia, then in Western Europe in 1982 in France and in Greece in 1994). This was based on its polyphagous nature, as it preys mainly upon various tree-dwelling homopterans: aphids, coccids, adelgids, and psyllids³. Yet it also attacks the eggs of many other insects, including coccinellids and lepidopterans⁴.

While efficient in aphids control, its polyphagous nature suggests a negative impact on non-target species through its intra-guild predation potential, due to its larger size throughout its life cycle, higher developmental rate, continuous breeding, with evidence of bi-voltinism in Great Britain and Belgium, and a more plastic phenotype (a guild is a community of specialist and generalist predator, parasitoid and pathogen species sharing the same prey/host resource). It has replaced the European species *Coccinella septempunctata* as top aphidophagous predator, causing the decline of all the European coccinellids⁵, with the exception of the coniferous tree specialist *Anatis ocellata* (L. 1758). The latter might act as a threat for *H. axyridis*⁶, a fact which could be useful for the biological control of the invasive ladybug.

***Sceliphron caementarium* (Drury 1770) (Hymenoptera, Sphecidae)**

The solitary wasp *S. caementarium* is native to North America and it was accidentally introduced into Europe on several occasions: supposedly „during the 19th century”⁷, in 1942 in the Czech Republic, not established⁸, in 1945 in Versailles, France, not established⁹, in

³ Koch, R. L. 2003. – The multicolored Asian lady beetle, *Harmonia axyridis*: a review of its biology, uses in biological control, and non-target impacts. *Journal of Insect Science* 3: 32, 16 pp. Available online: insectscience.org/3.32; Poutsma, J., Loomans, A. J. M., Aukema, B., Heijerman, T. 2008. - Predicting the potential geographical distribution of the harlequin ladybird, *Harmonia axyridis*, using the CLIMEX model. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.

⁴ Roy, H., Migeon, A. 2010. - Ladybeetles (Coccinellidae), Chapter 8.4. In: Roques A. et al. (Eds.), Alien terrestrial arthropods of Europe. *BioRisk* 4 (1): 293–313.

⁵ Adriaens, T., San Martin y Gomez, G., Maes, D. 2008. – Invasion history, habitat preferences and phenology of the invasive ladybird *Harmonia axyridis* in Belgium. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.; Brown & al. 2008; Labrie, G., Lucas, É., Coderre, D. 2006. – Can developmental and behavioral characteristics of the multicolored Asian lady beetle *Harmonia axyridis* explain its invasive success? *Biological Invasions* 8: 743-754; Majerus, M. E. N. 2006. - The impact of male-killing bacteria on the evolution of Aphidophagous coccinellids. *European Journal of Entomology* 103: 1–7; Roy & Migeon 2010.

⁶ Pell, J. K., Baverstock, J., Roy, H. E., Ware, R. E., Majerus, M. E. N. 2008. – Intraguild predation involving *Harmonia axyridis*: a review of current knowledge and future perspectives. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.; Ware, R. L., Majerus, M. E. N. 2008. - Intraguild predation of immature stages of British and Japanese coccinellids by the invasive ladybird *Harmonia axyridis*. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.

⁷ Rasplus, J.-Y., 2010. - *Sceliphron curvatum* (Smith, 1870), *S. caementarium* (Drury, 1773) and *S. deformis* (Smith, 1856) (Hymenoptera, Sphecidae). In: Roques, A. et al. (eds.): Arthropod invasions in Europe. *BioRisk* 4 (2): 855-1021.

⁸ Bogusch, P., Macek, J. 2005. - *Sceliphron caementarium* (Drury 1773) in the Czech Republic in 1942 - first record from Europe?. *Linzer biologische Beiträge* 37 (2): 1071-1075.

⁹ Rasplus 2010.

1974 in southern France, then it established in France, Portugal and Madeira¹⁰, and its European range expanded gradually in most countries. *Sceliphron* species are known as mud-daubers, preying on spiders and often confectioning their nests in or around buildings.

***Rhynocoris punctiventris* (Herrich-Schäffer 1846) (Hemiptera, Reduviidae)**

R. punctiventris is an eastern Mediterranean species and its known range includes the Balkan and Crimea Peninsulas, Russia, Cyprus, Syria, and Turkey, up to central Asia¹¹. Little is known on the biology of the species, while many aspects may be inferred by analogy with other *Rhynocoris* species, which are generalist predators. In Turkey, *R. punctiventris* occurs often on the ground, under low vegetation, on grasses, trees or shrubs, similarly to the two present occurrences, and it preys on various insects (Hymenoptera, Hemiptera, Coleoptera)¹².

***Eurycantha calcarata* (Lucas, 1869) (Phasmatoidea, Lonchodidae)**

E. calcarata is endemic to the Australasian region, being native to Papua New Guinea, New Caledonia, and the Solomon Islands, where it lives in the foliage and ground litter of rainforests¹³, but not in Australia. It is a nocturnal feeder; during the day it gathers in groups under tree bark and in other hiding places for protection from predators, and its cryptic and cataleptic abilities are also used to evade predators¹⁴. Defensive display behavior and grasping of the disturber with the last femora and tibiae was noted in males, behaviors which are rare in Phasmatoidea¹⁵.

In its natural habitat, *E. calcarata* feeds on rainforest leaves and is known as a pest of oil palm¹⁶, while in captivity it accepts rose, ivy, raspberry and oak leaves. It is sometimes kept as pet in terraria at an optimum temperature of 20-35 °C and it lives for

¹⁰ Bitsch, J., Barbier, Y. 2006. – Répartition de l'espèce invasive *Sceliphron curvatum* (F. Smith) en Europe et plus particulièrement en France (Hymenoptera, Sphecidae). *Bulletin de la Société entomologique de France* 111 (2): 227-237; Rasplus 2010.

¹¹ Özşarac, Ö., Kiyak, S. 2001. - A Study on the Heteroptera Fauna of Bozçada (Çanakkale Province). *Turkish Journal of Zoology* 25: 313-322; Yildirim, E., Moulet, P., Külekçi, G., Bulak, Y. 2010. - Contribution to the knowledge of Reduviidae (Hemiptera) fauna of Turkey. *Linzer biologische Beiträge* 42/1: 825-831.

¹² Yildirim et al. 2010.

¹³ Monteith, G. B., Dewhurst, C. F. 2011 - Does the phasmid *Eurycantha calcarata* Lucas, 1869 (Phasmida: Phasmatidae) occur in Australia? *The Australian Entomologist* 38 (4): 179-196; Delfosse, E. 2013 – Une nouvelle espèce de Phasme du genre *Trapezaspis* Redtenbacher, 1908, de l'île des Pins (Phasmatoidea, Phasmatidae). *Bulletin de la Société entomologique de France* 118 (1): 15-21.

¹⁴ Bedford, G. O. 1976a - Defensive behaviour of the New Guinea stick insect *Eurycantha* (Phasmatoidea: Phasmatidae: Eurycanthinae). *Proceedings of The Linnean Society of New South Wales* 100: 218-222; Sivinski, J. 1978 - Intrasexual Aggression in the Stick Insects, *Diapheromera veliei* and *D. covilleae*, and Sexual Dimorphism in the Phasmatoidea. *Psyche* 85: 395-406; Buckley, T. R., Attanayake, D., Bradler, S. 2008 - Extreme convergence in stick insect evolution: phylogenetic placement of the Lord Howe Island tree lobster. *Proceedings of the Royal Society, B* 276: 1055-1062.

¹⁵ Bedford 1976a; Burrows, M., Morris, O. 2002 – Jumping in a winged stick insect. *The Journal of Experimental Biology* 205: 2399–2412.

¹⁶ Gibson, G. A. P., Dewhurst, C., Makai, S. 2012 – Nomenclatural changes in *Anastatus* Motschulsky and the description of *Anastatus eurycanthae* Gibson n. sp. (Eupelmidae: Eupelminae), an egg parasitoid of *Eurycantha calcarata* Lucas (Phasmida: Phasmatidae) from Papua New Guinea. *Zootaxa* 3419: 53-61.

12 to 18 months. Typically, it reproduces sexually, deposits eggs subterraneously or on the ground, and hatching occurs in 3-6 months¹⁷, but in the absence of males parthenogenesis is manifested as reproductive strategy. Metamorphosis takes 4-6 months to complete and includes 5-6 instars.

Material and methods

The Asian harlequin ladybug *Harmonia axyridis* was first observed and collected in the Pârâul Pețea natural reserve, 9 km southeast from Oradea, NW Romania, in May-June 2011, with several color forms: an imago (f. *succinea*) on *Rosa canina* flowers, which took flight and could not be retrieved, and a larva on a shrub by the lake shore. Then two imagos (f. *succinea* and f. *conspicua*) were collected manually on shrubs near the end limit of the reserve. Another f. *succinea* imago was found in October, 2011, entering the Țării Crișurilor Museum (MTC) building in Oradea in search for a shelter for overwintering¹⁸. The specimens were identified according to published keys¹⁹ and deposited in the entomological collection of MTC. Since then it has become the dominant Coccinellid in the area.

An imago of the Nearctic mud dauber *Sceliphron caementarium* was captured in July, 2012, during a very hot summer, in Oradea²⁰. This represents the first record of this species in the country, while the establishing of the species remains possible because other individuals were observed occasionally in that region in the following years. The first individual was observed trying to enter the building of the MTC, by our colleague Iacinta Chiriac. The specimen was captured, prepared, mounted and included in the museum's collection. No nests or other individuals were found then. The specimen was identified using the published keys²¹.

¹⁷ Bedford, G. O. 1976b – Description and development of the eggs of two stick insects (Phasmatodea: Phasmatidae) from New Britain. *Journal of the Australian entomological Society* 15: 389-393.

¹⁸ Găgiu, A., 2011. – The invasive harlequin ladybug *Harmonia axyridis* (Pallas 1773) (Coleoptera, Coccinellidae) in the Pârâul Pețea natural reserve, northwestern Romania. “*Nymphaea*”, *Folia naturae Bihariae* 38: 137-146.

¹⁹ Adriaens, T., Branquart, E., Maes, D. 2003 – The multicoloured Asian ladybird *Harmonia axyridis* Pallas (Coleoptera: Coccinellidae), a threat for native aphid predators in Belgium? *Belgian Journal of Zoology* 133 (2): 201-202; Chapin, J. B., Brou, V. A. 1991. – *Harmonia axyridis* (Pallas), the third species of the genus to be found in the United States (Coleoptera: Coccinellidae). *Proceedings of the Entomological Society of Washington* 93 (3): 630-635; Gordon, R. D., Vanderberg, N. 1991. – Field guide to recently introduced species of coccinellidae (Coleoptera) in North America, with a revised key to north American genera of coccinellini. *Proceedings of the Entomological Society of Washington* 93: 845-864; Koch 2003; Michie, L. J., Mallard, F., Majerus, M. E. N., Jiggins, F. M. 2010. – Melanic through nature or nurture: genetic polymorphism and phenotypic plasticity in *Harmonia axyridis*. *Journal of Evolutionary Biology* 23: 1699-1707; Przewoźny, M., Barłózek, T., Bunalski, M. 2007. – *Harmonia axyridis* (Pallas, 1773) (Coleoptera: Coccinellidae) new species of ladybird beetle for Polish fauna. *Polish Journal of Entomology* 76: 177-182; Ruicănescu, A., Alexandru, C. 2009. – Buburuza asiatică, *Harmonia axyridis*, Pallas 1773 (Coleoptera: Coccinellidae) – specie invazivă în România. In: Rákossy, L., Momeu, L. (eds.): *Neobiota din România* (Presa Universitară Clujeană), Cluj-Napoca, 212 pp.

²⁰ Găgiu, A., 2012. – *Sceliphron caementarium* (Hymenoptera, Sphecidae), new to the Romanian fauna. “*Nymphaea*”, *Folia naturae Bihariae* 39: 105-109.

²¹ Schmid-Egger, C. 2005. – *Sceliphron curvatum* (F. Smith 1870) in Europa mit einem Bestimmungsschlüssel für die europäischen und mediterranen *Sceliphron*-Arten (Hymenoptera, Sphecidae). *bembiX* 19: 7-28; Bitsch & Barbier 2006.

Imagos and nymphs of the eastern Mediterranean Reduviid *Rhynocoris punctiventris*, apparently established, were observed and collected for the first time in Romania in June 2013 in two protected areas in the country's northwest²². In June, 2013, while monitoring the fauna in the Pârâul Pețea natural reserve, dozens of imagos and nymphs of *R. punctiventris* were observed on *Urtica* and various shrubs on the stream shore, close to groups of Aphididae (Fig. 1). A week later, during the monitoring in the Natura 2000 site ROSCI0008 Betfia, 5 km southeast from the first reserve, four *R. punctiventris* imagos (two males and two females) were captured on grass at the foot of Șomleu Hill, then they were prepared and included in the museum's collection. The specimens were identified using the published keys²³.

Fig. 1. A newly moulted *Rhynocoris punctiventris* imago in the Pârâul Pețea natural reserve (photo: Ovidiu Pascu).

An Australasian giant spiny stick insect *Eurycantha calcarata* individual was found alive in Oradea for the first time in Romania²⁴. This is the first occurrence of this tropical species in Europe, and while it is presumably accidental, the invasive potential of the species is briefly discussed below. In April, 2017, a large, dark brown, wingless, spiny, long-legged insect with long antennae was observed and photographed by our colleague Dr. Sabina Horvath walking on a small street in Oradea (Crizantemelor St.,

²² Găgiu, A., 2013. – The possible first record of *Rhynocoris punctiventris* (Herrich-Schäffer 1846) (Hemiptera, Heteroptera, Reduviidae) in Romania. "Nymphaea", *Folia naturae Bihariae* 40: 77-82.

²³ Dioli, P., 1990. - *Rhinocoris iracundus* (Poda, 1761) e *Rhinocoris rubricus* (Germar, 1816). (Insecta, Heteroptera, Reduviidae). *Il Naturalista Valtellinese - Atti del Museo civico di Storia Naturale di Morbegno* 1: 55-60; Putshkov, P. V. 2002. - *Rhynocoris persicus* (Heteroptera, Reduviidae): three species or one? *Vestnik zoologii*, 36(5): 27-34.

²⁴ Găgiu, A., 2017. – *Eurycantha calcarata* (Lucas, 1869) (Phasmatodea, Phasmatidae), an Australasian stick-insect found for the first time in Romania. "Nymphaea", *Folia naturae Bihariae* 44: 57-62.

near the Environmental Protection Agency of Bihor County). The peculiar insect was crossing an alley close to a wire fence which delimits an abandoned yard full of *Rosa sp.* shrubs, ruderal vegetation and cut branches. Collecting efforts produced no result, while in the mean time weather conditions have turned to chilly, windy and heavy rain. Two days later, however, during better weather, Dr. Horvath and the author found the insect dead in the midst of the molting process, in the bushes in the abandoned yard, at about 1 m from the spot where it has been first observed two days before. All its soft parts have been scavenged upon by ants and mites, thus only its remaining complete exoskeleton and exuvia were found intact. The exoskeleton had a body length of 90 mm and the exuvia, light brown and lacking the head part, was 85 mm long. The insect and its exuvia were collected and prepared for inclusion in the entomological collection of MTC. The specimen was identified as a newly molted male, according to published keys²⁵.

Results and discussion

Only one previous record of the presence of *H. axyridis* in Bihor County is available, mentioning two collectings from Oradea (10 April 2009) and Gurani (2 Aug. 2009), with no other details and erroneously considered as the first records from Romania²⁶. The real first record in the wild in Romania was in the summer of 2008 (in the „Calcarele din Dealul Măgura”, a mountaineous area in Băița, Hunedoara county, central Romania)²⁷. There is no information that *H. axyridis* was ever released for biological control purposes in Romania. As it invaded Hungary from western and possibly northern directions and within one year (2009) it became one of the most common coccinellids (with f. *succinea* predominating, 91.3 %)²⁸, it is likely that the individuals in the Pârâul Pețea reserve originated from Hungary or the Baia Mare region, since no major natural barrier could prevent their spread.

Selection of human houses as overwintering sites may constitute a cold-free space, which could explain its great invasive success in northern regions²⁹. The larvae favor temperatures of 18-30 °C, while larvae and pupae are capable of developing at temperatures between 0 and 35 °C, although very slowly below 15 °C, with an optimum for development in adults from 5 to 25 °C and for larvae and pupae from 5 to 15 °C³⁰.

²⁵ Bedford 1976a; Brock, P. D. 1987 – Brief notes on *Eurycantha horrida* Boisduval and *Eurycantha calcarata* Lucas. *The Phasmid Study Group Newsletter* 30: 7-8; Brock, P. D. 2017 - Phasmida Species File. Version 10.7. Species File Group. Checklist Dataset <https://doi.org/10.15468/8nv8vf> accessed via GBIF.org on 2017-10-13; Buckley & al. 2008.

²⁶ Markó, V., Pozsgai, G. 2009. – A harlekinkatica (*Harmonia axyridis* Pallas, 1773) (Coleoptera, Coccinellidae) elterjedése Magyarországon és megjelenése Romániában, Ukrainában. *Növényvédelem* 45 (9): 481-492.

²⁷ Ruicănescu & Alexandru 2009.

²⁸ Markó & Pozsgai 2009.

²⁹ Labrie, G., Coderre, D., Lucas, É. 2008. – Overwintering strategy of multicolored Asian lady beetle (Coleoptera: Coccinellidae): cold-free space as a factor of invasive success. *Annals of the Entomological Society of America* 101 (5): 860-866.

³⁰ Acar, E. B., Mill, D. D., Smith, B. N., Hansen, L. D., Booth, G. M. 2004. – Calorespirometric determination of the effects of temperature on metabolism of *Harmonia axyridis* (Col.: Coccinellidae) from second instars to adults. *Environmental Entomology* 33 (4): 832-838.

Being a colonizing species in new habitats, climates, resources and selection pressures, *H. axyridis* displays great phenotypic plasticity on a genetic basis, including the ability to enter into quiescence during periods of low resource availability and the ability to forage for a variety of different food sources, even through cannibalism³¹.

Various techniques and trapping methods to prevent ladybugs from entering and aggregating in buildings or on grapes in autumn or to remove aggregates inside buildings have been proposed, as well as several natural enemies, but the latter showed very limited potential as biological control agents³², thus it is unlikely that any highly specific predator or parasitoid would be effective against *H. axyridis* in the field in the colonized regions. The data about the presence of *H. axyridis* in Romania indicate a fast spreading and numerous populations in southern, central and western regions, this ladybug being already distributed in the whole country. The presence of both imagos and larvae indicates that the ladybugs were already reproducing in the Pârâul Pețea reserve in 2011.

The first known occurrence of *S. caementarium* in Romania in 2012 may have been a vagrant individual and did not represent a proof for the establishment of the species in the Romanian fauna, but other individuals and nests were observed in the following years in the area. The species was not recorded then in the neighbouring countries, but only in the Crimea peninsula. Nevertheless, the distribution data for *S. caementarium* in the European countries, especially in the east, look rather incomplete, and its expansion in Hungary and Serbia from the populations in their respective neighbouring countries seems likely, suggesting a possible eastward way of colonization in Romania, without major natural obstacles. Another hypothetical modality is an accidental, human introduction of nests or imagos, like in the first European colonization instances, due to the increasing human transportation and travelling activities.

The impact of invasive mud-daubers has received little attention so far, though issues concerning competition and hybridization with local species have been noticed³³. The alien mud-daubers may also have an impact on the local populations of Araneae. In France, *S. caementarium* established itself mainly in the Mediterranean bioregion³⁴ and it supersedes the native *S. spirifex*³⁵. There is a clear trend towards range expansion, especially in southern Europe³⁶. The thermophilic character of *S. caementarium*, in

³¹ Grill, C. P., Moore, A. J., Brodie, E. D. 1997. – The genetics of phenotypic plasticity in a colonizing population of the ladybird beetle, *Harmonia axyridis*. *Heredity* 78: 261- 269; Lombaert, E., Malausa, T., Devred, R., Estoup, A. 2008. – Phenotypic variation in invasive and biocontrol populations of the harlequin ladybird, *Harmonia axyridis*. *BioControl* 53: 89-102.

³² Kenis, M., Roy, H. E., Zindel, R., Majerus, M. E. N. 2008. - Current and potential management strategies against *Harmonia axyridis*. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): *From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species*. (Springer), 287 pp.

³³ Rasplus 2010; Rasplus, J.-Y., Villemant, C., Paiva, M. R., Delvare, G., Roques, A. 2010. - Hymenoptera. Chapter 12. In: Roques, A. et al. (eds.) *Arthropod invasions in Europe*. *BioRisk* 4 (2): 669–776.

³⁴ Bitsch & Barbier 2006.

³⁵ Piek, T. 1986. - *Sceliphron caementarium* (Drury) supersedes *S. spirifex* Linnaeus in the Provence, France (Hymenoptera, Sphecidae). *Entomologische Berichten* 46: 77-79.

³⁶ Bogusch, P., Liška, P., Lukáš, J., Dudich, A. 2005. - Spreading and summary of the knowledge of the invasive sphecid wasp *Sceliphron curvatum* (SMITH 1870) in the Czech Republic and Slovakia (Hymenoptera: Apocrita, Sphecidae). *Linzer biologische Beiträge* 37 (1): 215-221.

connection with its expansion in Europe even at higher latitudes, as in the occurrence in Oradea, may possibly suggest a tendency towards climate warming in Europe.

The total lengths of the collected *Rhynocoris punctiventris* specimens are 9.5, 10 (males) and 11, 10.5 mm (females), indicating suboptimal developmental conditions. The presence of many nymphs indicates reproduction of the species in the Pârâul Pețea and Betfia reserves. Further studies on the biology of *R. punctiventris* are needed to assess about its overwintering strategy, voltinism, possible impact on local insects, and other aspects. Its establishment in the Pârâul Pețea natural reserve and in its surroundings seems likely, while it is still unclear if these occurrences represented a northward range expansion due to climate warming or just a case of incomplete distribution data in central and Eastern Europe.

The exuvia of the *Eurycantha calcarata* individual was found stuck on its first pair of legs, indicating that the insect has died while molting. Thus it appears that the observed living individual was a last instar nymph, because of its remarkable size. Contacted pet shops in Oradea denied their involvement with the trade of this species as pet. This first and surprising find of a living Australasian insect in a street of Oradea may be accidental for the moment, as European climate and environmental conditions appear as unsuitable for a tropical, rainforest animal. There are no publications of similar finds in Europe or of *E. calcarata* as invasive species in temperate regions. That particular individual may have been previously kept as pet and probably escaped or was irresponsibly released from captivity, as the find occurred in an urban area.

In its native range, no diapauses in eggs were observed³⁷, but in the eggs of non-tropical phasmids, such as the spur legged phasmid *Didymuria violescens* Leach, 1815, common in temperate regions of Australia, or *Ramulus irregulariterdentatus* (Brunner von Wattenwyl, 1907) from Japan, one or two obligatory diapauses occur, enabling them to overwinter once or twice before hatching³⁸. A common characteristic of Phasmidae, including diapauses species, is long and variable egg periods, from several to 30 months³⁹.

Therefore, the invasive potential of *E. calcarata* deserves further attention. Although the insect is flightless, its distribution indicates capabilities of dispersion across both land and water⁴⁰. Despite its remarkable size and threatening appearance, its cryptic abilities, adaptable diet (in captivity including several European plants), parthenogenesis as reproductive strategy, and the hypothetical possibility of adaptation to overwintering as eggs in man-made shelters pose its invasive threat to a certain degree of probability, possibly low, yet not negligible.

³⁷ Bedford 1976b.

³⁸ Bedford 1976b; Yamaguchi, H., Nakamura, K. 2015 - Effects of environmental factors on the regulation of egg diapause in the walking-stick insect, *Ramulus irregulariterdentatus* (Phasmatodea: Phasmatidae). *European Journal of Entomology* 112 (1): 35-40.

³⁹ Kobayashi, S., Usui, R., Nomoto, K., Ushirokita, M., Denda, T., Izawa, M. 2016 - Population Dynamics and the Effects of Temperature on the Eggs of the Seawater-dispersed Stick Insect *Megacrana tsudai* (Phasmida: Phasmatidae). *Zoological Studies* 55 (20): 1-10. doi:10.6620/ZS.2016.55-20.

⁴⁰ Gibson et al. 2012.

A future established population of this large insect in Europe may have considerable impact on local ecosystems, first and especially on vegetation. Thus, irresponsible keeping of pets (including *E. calcarata*) should be strongly discouraged by law⁴¹, first of all in the case of dangerous or invasive species, since it has led previously to biological invasions.

Bibliography

- Acar, E. B., Mill, D. D., Smith, B. N., Hansen, L. D., Booth, G. M. 2004. – Calorespirometric determination of the effects of temperature on metabolism of *Harmonia axyridis* (Col.: Coccinellidae) from second instars to adults. *Environmental Entomology* 33 (4): 832-838.
- Adriaens, T., Branquart, E., Maes, D. 2003 – The multicoloured Asian ladybird *Harmonia axyridis* Pallas (Coleoptera: Coccinellidae), a threat for native aphid predators in Belgium? *Belgian Journal of Zoology* 133 (2): 201-202.
- Adriaens, T., San Martin y Gomez, G., Maes, D. 2008. – Invasion history, habitat preferences and phenology of the invasive ladybird *Harmonia axyridis* in Belgium. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Bedford, G. O. 1976a - Defensive behaviour of the New Guinea stick insect *Eurycantha* (Phasmatodea: Phasmatidae: Eurycanthinae). *Proceedings of The Linnean Society of New South Wales* 100: 218-222.
- Bedford, G. O. 1976b – Description and development of the eggs of two stick insects (Phasmatodea: Phasmatidae) from New Britain. *Journal of the Australian entomological Society* 15: 389-393.
- Berkvens, N., Bonte, J., Berkvens, D., Deforce, K., Tirry, L., De Clercq, P. 2008. - Pollen as an alternative food for *Harmonia axyridis*. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Bitsch, J., Barbier, Y. 2006. – Répartition de l'espèce invasive *Sceliphron curvatum* (F. Smith) en Europe et plus particulièrement en France (Hymenoptera, Sphecidae). *Bulletin de la Société entomologique de France* 111 (2): 227-237.
- Bogusch, P., Macek, J. 2005. - *Sceliphron caementarium* (Drury 1773) in the Czech Republic in 1942 - first record from Europe?. *Linzer biologische Beiträge* 37 (2): 1071-1075.
- Bogusch, P., Liška, P., Lukáš, J., Dudich, A. 2005. - Spreading and summary of the knowledge of the invasive sphecid wasp *Sceliphron curvatum* (SMITH 1870) in the Czech Republic and Slovakia (Hymenoptera: Apocrita, Sphecidae). *Linzer biologische Beiträge* 37 (1): 215-221.
- Brock, P. D. 1987 – Brief notes on *Eurycantha horrida* Boisduval and *Eurycantha calcarata* Lucas. *The Phasmid Study Group Newsletter* 30: 7-8.

⁴¹ Monteith & Dewhurst 2011.

- Brock, P. D. 2017 - Phasmida Species File. Version 10.7. Species File Group. Checklist Dataset <https://doi.org/10.15468/8nv8vf> accessed via GBIF.org on 2017-10-13.
- Brown, P. M. J., Adriaens, T., Bathon, H., Cuppen, J., Goldarazena, A., Hagg, T., Kenis, M., Klausnitzer, B. E. M., Kovář, I., Loomans, A. J., Majerus, M. E. N., Nedved, O., Pedersen, J., Rabitsch, W., Roy, H. E., Ternois, V., Zakharov, I., Roy, D. B. 2008. - *Harmonia axyridis* in Europe: spread and distribution of a non-native coccinellid. *Biocontrol* 53: 5–21.
- Buckley, T. R., Attanayake, D., Bradler, S. 2008 - Extreme convergence in stick insect evolution: phylogenetic placement of the Lord Howe Island tree lobster. *Proceedings of the Royal Society, B* 276: 1055-1062.
- Burrows, M., Morris, O. 2002 – Jumping in a winged stick insect. *The Journal of Experimental Biology* 205: 2399–2412.
- Delfosse, E. 2013 – Une nouvelle espèce de Phasme du genre *Trapezaspis* Redtenbacher, 1908, de l'île des Pins (Phasmatoidea, Phasmatidae). *Bulletin de la Société entomologique de France* 118 (1): 15-21.
- Chapin, J. B., Brou, V. A. 1991. – *Harmonia axyridis* (Pallas), the third species of the genus to be found in the United States (Coleoptera: Coccinellidae). *Proceedings of the Entomological Society of Washington* 93 (3): 630-635.
- Dioli, P., 1990. - *Rhinocoris iracundus* (Poda, 1761) e *Rhinocoris rubricus* (Germar, 1816). (Insecta, Heteroptera, Reduviidae). *Il Naturalista Valtellinese - Atti del Museo civico di Storia Naturale di Morbegno* 1: 55-60.
- Gagiu., A., 2011. – The invasive harlequin ladybug *Harmonia axyridis* (Pallas 1773) (Coleoptera, Coccinellidae) in the Pârâul Pețea natural reserve, northwestern Romania. “*Nymphaea*”, *Folia naturae Bihariae* 38: 137-146.
- Gagiu., A., 2012. - *Sceliphron caementarium* (Hymenoptera, Sphecidae), new to the Romanian fauna. “*Nymphaea*”, *Folia naturae Bihariae* 39: 105-109.
- Gagiu, A., 2013. – The possible first record of *Rhynocoris punctiventris* (Herrich-Schäffer 1846) (Hemiptera, Heteroptera, Reduviidae) in Romania. “*Nymphaea*”, *Folia naturae Bihariae* 40: 77-82.
- Gagiu, A., 2017. – *Eurycantha calcarata* (Lucas, 1869) (Phasmatoidea, Phasmatidae), an Australasian stick-insect found for the first time in Romania. “*Nymphaea*”, *Folia naturae Bihariae* 44: 57-62.
- Gibson, G. A. P., Dewhurst, C., Makai, S. 2012 – Nomenclatural changes in *Anastatus* Motschulsky and the description of *Anastatus eurycanthae* Gibson n. sp. (Eupelmidae: Eupelminae), an egg parasitoid of *Eurycantha calcarata* Lucas (Phasmida: Phasmatidae) from Papua New Guinea. *Zootaxa* 3419: 53-61.
- Gordon, R. D., Vanderberg, N. 1991. - Field guide to recently introduced species of coccinellidae (Coleoptera) in North America, with a revised key to north American genera of coccinellini. *Proceedings of the Entomological Society of Washington* 93: 845-864.

- Grill, C. P., Moore, A. J., Brodie, E. D. 1997. – The genetics of phenotypic plasticity in a colonizing population of the ladybird beetle, *Harmonia axyridis*. *Heredity* 78: 261-269.
- Kenis, M., Roy, H. E., Zindel, R., Majerus, M. E. N. 2008. - Current and potential management strategies against *Harmonia axyridis*. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Koch, R. L. 2003. – The multicolored Asian lady beetle, *Harmonia axyridis*: a review of its biology, uses in biological control, and non-target impacts. *Journal of Insect Science* 3: 32, 16 pp. Available online: insectscience.org/3.32.
- Labrie, G., Lucas, É., Coderre, D. 2006. – Can developmental and behavioral characteristics of the multicolored Asian lady beetle *Harmonia axyridis* explain its invasive success? *Biological Invasions* 8: 743-754.
- Labrie, G., Coderre, D., Lucas, É. 2008. – Overwintering strategy of multicolored Asian lady beetle (Coleoptera: Coccinellidae): cold-free space as a factor of invasive success. *Annals of the Entomological Society of America* 101 (5): 860-866.
- Lombaert, E., Malausa, T., Devred, R., Estoup, A. 2008. – Phenotypic variation in invasive and biocontrol populations of the harlequin ladybird, *Harmonia axyridis*. *BioControl* 53: 89-102.
- Kobayashi, S., Usui, R., Nomoto, K., Ushirokita, M., Denda, T., Izawa, M. 2016 – Population Dynamics and the Effects of Temperature on the Eggs of the Seawater-dispersed Stick Insect *Megacrania tsudai* (Phasmida: Phasmatidae). *Zoological Studies* 55 (20): 1-10. doi:10.6620/ZS.2016.55-20.
- Majerus, M. E. N. 2006. - The impact of male-killing bacteria on the evolution of aphidophagous coccinellids. *European Journal of Entomology* 103: 1–7.
- Markó, V., Pozsgai, G. 2009. – A harlekinkatica (*Harmonia axyridis* Pallas, 1773) (Coleoptera, Coccinellidae) elterjedése Magyarországon és megjelenése Romániában, Ukrainában. *Növényvédelem* 45 (9): 481-492.
- Michie, L. J., Mallard, F., Majerus, M. E. N., Jiggins, F. M. 2010. – Melanic through nature or nurture: genetic polymorphism and phenotypic plasticity in *Harmonia axyridis*. *Journal of Evolutionary Biology* 23: 1699-1707.
- Monteith, G. B., Dewhurst, C. F. 2011 - Does the phasmid *Eurycantha calcarata* Lucas, 1869 (Phasmida: Phasmatidae) occur in Australia? *The Australian Entomologist* 38 (4): 179-196.
- Özsaraç, Ö., Kiyak, S. 2001. - A Study on the Heteroptera Fauna of Bozçaada (Çanakkale Province). *Turkish Journal of Zoology* 25: 313-322.
- Pell, J. K., Baverstock, J., Roy, H. E., Ware, R. E., Majerus, M. E. N. 2008. – Intraguild predation involving *Harmonia axyridis*: a review of current knowledge and future perspectives. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Piek, T. 1986. - *Sceliphron caementarium* (Drury) supersedes *S. spirifex* Linnaeus in the Provence, France (Hymenoptera, Sphecidae). *Entomologische Berichten* 46: 77-79.

- Poutsma, J., Loomans, A. J. M., Aukema, B., Heijerman, T. 2008. - Predicting the potential geographical distribution of the harlequin ladybird, *Harmonia axyridis*, using the CLIMEX model. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Przewoźny, M., Barłózek, T., Bunalski, M. 2007. – *Harmonia axyridis* (Pallas, 1773) (Coleoptera: Coccinellidae) new species of ladybird beetle for Polish fauna. *Polish Journal of Entomology* 76: 177-182.
- Putshkov, P. V. 2002. - *Rhynocoris persicus* (Heteroptera, Reduviidae): three species or one? *Vestnik zoologii*, 36(5): 27-34.
- Rasplus, J.-Y., 2010. - *Sceliphron curvatum* (Smith, 1870), *S. caementarium* (Drury, 1773) and *S. deforme* (Smith, 1856) (Hymenoptera, Sphecidae). In: Roques, A. et al. (eds.): Arthropod invasions in Europe. *BioRisk* 4 (2): 855-1021.
- Rasplus, J.-Y., Villemant, C., Paiva, M. R., Delvare, G., Roques, A. 2010. - Hymenoptera. Chapter 12. In: Roques, A. et al. (eds.) Arthropod invasions in Europe. *BioRisk* 4 (2): 669–776.
- Roy, H., Migeon, A. 2010. - Ladybeetles (Coccinellidae), Chapter 8.4. In: Roques A. et al. (Eds.), Alien terrestrial arthropods of Europe. *BioRisk* 4 (1): 293–313.
- Ruicănescu, A., Alexandru, C. 2009. – Buburuza asiatică, *Harmonia axyridis*, Pallas 1773 (Coleoptera: Coccinellidae) – specie invazivă în România. In: Rákossy, L., Momeu, L. (eds.): Neobiota din România (Presă Universitară Clujeană), Cluj-Napoca, 212 pp.
- Sivinski, J. 1978 - Intrasexual Aggression in the Stick Insects, *Diapheromera veliei* and *D. covilleae*, and Sexual Dimorphism in the Phasmatodea. *Psyche* 85: 395-406.
- Schmid-Egger, C. 2005. - *Sceliphron curvatum* (F. Smith 1870) in Europa mit einem Bestimmungsschlüssel für die europäischen und mediterranen *Sceliphron*-Arten (Hymenoptera, Sphecidae). *bembiX* 19: 7-28.
- van Lenteren, J. C., Loomans, A. J. M., Babendreier, D., Bigler, F. 2008. – *Harmonia axyridis*: an environmental risk assessment for Northwest Europe. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Ware, R. L., Majerus, M. E. N. 2008. - Intraguild predation of immature stages of British and Japanese coccinellids by the invasive ladybird *Harmonia axyridis*. In: Roy, H. E., Wajnberg, E. (eds.): From Biological Control to Invasion: the Ladybird *Harmonia axyridis* as a Model Species. (Springer), 287 pp.
- Yamaguchi, H., Nakamura, K. 2015 - Effects of environmental factors on the regulation of egg diapause in the walking-stick insect, *Ramulus irregulariterdentatus* (Phasmatodea: Phasmatidae). *European Journal of Entomology* 112 (1): 35-40.
- Yildirim, E., Moulet, P., Külekçi, G., Bulak, Y. 2010. - Contribution to the knowledge of Reduviidae (Hemiptera) fauna of Turkey. *Linzer biologische Beiträge* 42/1: 825-831.

MUZEOGRAFIE - RESTAURARE

CORIOLAN PETRANU (1893-1945) – PRIMUL MUZEOGRAF PROFESIONIST DIN TRANSILVANIA

Ioan OPRÎȘ*

CORIOLAN PETRANU (1893-1945) - THE FIRST PROFESSIONAL MUSEOGRAPHER IN TRANSYLVANIA

Abstract

The modern museography from Transylvania announced its theses and leaders after the First World War. For the Romanians in Transylvania and the heritage generated by them along ages, the conservation, research and wide dissemination of the significances of their cultural inheritance got the officials' attention upon the Great Union (1918), within Great Romania. The full integration in the new national configuration required restorative measures, to reinstate the patrimony component - with multiple identity values - in the Romanian cultural assembly. This demarche of cultural restoration and rehabilitation included the institutional reform, first of all of the historical memory institutions: museums, collections, archives, libraries. Providentially, energies of great vitality, charismatic and innovative leaders acted in education, art, research, science and culture. Part of that potent and well-trained generation, in the area of museography (covering the domains of university education, research, conservation-restoration and protection of the heritage) is the distinguished intellectual - art historian, museographer and professor - Coriolan Petranu. His demarche in museography is one of a European level professional. His professionalism - revealed by practical demarche, visionariness and direct measures for recovery and modernisation - was concretely supported by his book, *Muzeele din Transilvania, Crișana, Banat, Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor* (*The museums in Transylvania, Crișana, Banat, Maramureș. Their past, present and management*) (Cultura Națională, Bucharest, 1922). The concepts, the language, the critical and correct evaluation of the status and functioning of the museum network bring well-deserved praises to the author. This book is the first museography work in Romania, its merits being special, illustrating an avant-garde author. If we add the demarche for identification and research of the wooden churches within the historical province - again remarking a modern conceptual premiere -, as well as the one for university education of the new generations of art historians, we notice the open spirit, of high intellectualism, based on the recovery of a heritage segment of unique value.

A century after the book dedicated to the heritage museography was published, its value did not diminish, and as the authors' merits increased, they need praise.

Keywords: *Transylvania, museum, museographers, identity, treasure*

* Universitatea Valahia Tîrgoviște, e-mail: danielitiberiuapostol@yahoo.com

Pentru cel mai titrat istoric de artă, etnograf și muzeograf român la început de veac XX – Alexandru Tzigara-Samurcaș (1872-1952) -, considerat pe drept între fondatorii de direcții în cercetarea și preservarea măturilor arhitecturii și culturii țărănești, „România întreagă e un muzeu în aer liber”¹. Numit de Grigore Tocilescu, în 1892, custode la Muzeul Național de Antichități, a parcurs un cursus honorum rapid, de vreme ce, la 1 octombrie 1906, prin decret regal era instalat în fruntea proaspăt înființatului Muzeu de etnografie și artă națională din București. Pe acesta l-a condus până în anul 1948, identificându-se întru totul cu programul clar fixat în sintagma: Muzeul este „menit să fie oglinda cea mai strălucită a vechimii și a importanței culturale a neamului nostru”².

La instalarea în toamna anului 1919, a lui Coriolan Petranu – prin decizia Consiliului Dirigent – ca profesor la Universitatea Daciei Superior din Cluj și șef al Inspectoratului Muzeelor din Transilvania, Tzigara-Samurcaș era așadar autoritatea supremă din România în materie de muzeografie. Pentru mai tânărul său confrate, Petranu, țara – cel puțin provincia istorică de unde provenea și unde s-a întors să-i slujească -, sintagma de mai sus își pierduse consistența. Cu totul altfel – mai critic, direct, pragmatic și moderat în evaluări – a privit el starea reală a muzeelor și a patrimoniului istoric, limitându-se cu precizie la Transilvania. Țintele și demersurile sale, opera scrisă și cea didactică îi conferă un loc de primă importanță în orientarea muzeografiei, a cercetării directe a monumentelor istorice – cu precădere a celor edificate din lemn -, a conservării și protecției acestora. Aceste contribuții le relevăm în cele care urmează³, insistând însă pe latura muzeografică.

Asupra operei istoricului de artă, românul transilvănean Coriolan Petranu, s-au publicat numeroase, consistente și valoroase studii. Școala transilvăneană de istoria artei românești provinciale se revendică de la lucrările sale și a stabilit că demersul său profesional constituie debutul formării universitare în această direcție. Vreme de două decenii și jumătate, Coriolan Petranu a direcționat, prin Universitatea clujeană, nu doar un proces didactic formativ, ci o mișcare recuperatoare pe seama artei românești din Transilvania. Mai precis și mai corect: pe seama patrimoniului cultural de sorginte artistică și a unei mișcări artistice.

Când a preluat – chemat și ales – mandatul de conferențiar (1921), respectiv numit rapid profesor universitar (1922), avea doar 28 de ani. Era desigur apreciat și recomandat de studiile sale de la Viena și Berlin, unde urmas cursurile unor celebriități europene (ca Igor Strzygovski și Max Dvorak), începute în ajunul războiului mondial (1913) și finalizate printr-un doctorat (1917) cu subiect complex: *In halts problem und Kunstgesichte* (publicată teza în 1921). În anii 1917-1918 a lucrat ca muzeograf-cercetător la Muzeul de Artă din Budapeste, după ce își formase solide cunoștințe și

¹ Al. Tzigara-Samurcaș, *Muzeografie românească*, București, 1936, p. 250-251.

² Cf. articolul din „Rampa”, 17 septembrie 1920, reluat în Alexandru Tzigara-Samurcaș, *Memorii, 1919-1930*, vol. III, Editura Meridiane, București, 2013, p. 86.

³ Despre rolul jucat în promovarea artei românești, ca profesor, vezi la Aurel Chiriac, *Manualul de istoria artei de la epoca veche creștină până azi de Coriolan Petreanu, o contribuție la istoriografia de artă*, în „Ars Transilvaniae”, 2002-2003, nr. 12-13, pp. 307-313.

deprinderi de muzeografie pe urma unor stagii la marile muzee din Viena și Berlin. În răgazul limită pentru stabilirea de legături, al acelor ani tulburați de război, a făcut prietenii temeinice cu confrăți de generație din prestigioase instituții europene.

Universitatea din Cluj, inaugurată în toamna anului 1919 era în plin proces de organizare, căuta specialiști pentru diferitele profiluri și departamente, așa că alegerea tânărului Coriolan Petranu a fost înlesnită de cele ce se știau despre studiile și experiența sa, dar mai ales de recomandările unora dintre fondatori (printre care s-au aflat Sextil Pușcariu și Alexandru Lapedatu). La venirea sa la Cluj, a fost precedat de un alt confrate – George Oprescu – invitat ca profesor la profilul limba franceză și adus tocmai de la Turnu Severin, unde slujise învățământul în prestigiosul Liceu „Traian”. Viitorul mare istoric, primul academician, ales pentru astfel de merite, nu va sta la Cluj decât 3 ani, fiind trimis la Geneva în onorantul post diplomatic de la Liga Națiunilor, la secretariatul Comisiei de Cooperare Intelectuală. Așa că, lui Coriolan Petranu i-a revenit în întregime misiunea de a fonda și impune învățământul artistic superior la Cluj⁴. A îndeplinit-o cu asupra de măsură, socotindu-i contribuțiile didactice, cele legate de Comisiunea Monumentelor Istorice – Secția pentru Transilvania, dar și funcția de inspector șef al Inspectoratului Muzeelor din Transilvania și misiunile diplomatice pentru recuperarea bunurilor artistice transilvănene înstrăinate în timpul conflagrației mondiale. Asupra acestora, istoricii, cu precădere, cei legați de artă, au insistat evidențiind, uneori în detaliu, contribuțiile lui Coriolan Petranu. Inclusiv factorii favorizanți, politic și cultural, care i-au înlesnit înfăptuirile. Nu de puține ori, i-a fost dat ca și altor lideri transilvăneni – să întâmpine greutățile integrării spre armonizare (administrativă, juridică, organizațională, culturală) a Transilvaniei în sistemul statal românesc rezultat în urma desăvârșirii Unirii. Provincialismul, orientarea seculară spre alte centre tradiționale generatoare de Putere, prejudecăți și practici specifice au generat și tensiuni și neînțelegeri. Nu erau destule cele moștenite de la cei de dinainte, nici dificultățile de a convinge elite politice, religioase și culturale ale etniilor perdante, - acestora li s-au adăugat campanii sistematice de presă denigratoare pe seama statului român și a românilor în general, susținute de cercuri influente și de publiciști reputați. În plus, politicianismul a jucat un rol important, divizând adeseori intelectualitatea românească. O șansă – de care și Coriolan Petranu – a profitat, a constituit-o sprijinul consistent guvernamental, în domeniul său cel riguros și sistematic al istoricului Alexandru Lapedatu fiind esențial⁵. Ca ministru cu longevitate și bucurându-se de sprijinul decidentului suprem, Alexandru Lapedatu a determinat condiții favorizante demersurilor universitare și culturale ale lui Coriolan Petranu⁶. Inclusiv lucrarea magistrală a acestuia

⁴ Despre această etapă, vezi la Stelian Neagoe, *Viața universitară clujeană interbelică*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 2 volume.

⁵ Asupra rolului istoricului, vezi la Ioan Opriș, *Alexandru Lapedatu în cultura românească*, Editura Științifică, București, 1996.

⁶ Monumentele istorice edificate în lemn s-au bucurat de toată atenția în strategiile CMIT, Petranu fiind expertul preferat pentru repertorierea și preservarea acestora.

– *Muzeele din Transilvania, Crișana, Banat, Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor* (Cultura Națională, București, 1922), constituind prima carte de muzeografie din România – a fost încurajată și sprijinită de ministru.

Cartea de autor a clujeanului a fost întâmpinată însă cu rezerve în mediul bucureștean. Aici, vocea autoritară și dominația personalității lui Alexandru Tzigara-Samurçaș i-a făcut o primire glacială, nedreaptă socotim noi. Cauza pentru care influența și apreciatul istoric de artă n-a agreat-o era de natură strict subiectivă: Petranu îi apărea ca adversar, poate și concurent, fiind instalat de liderii politici transilvăneni comisar pentru recuperări de bunuri, dar mai ales numirea lui ca inspector general al muzeelor din Transilvania l-a indispus. Așa că a minimalizat valoarea cărții, reducându-i-o la revelarea aparatului critic, bibliografic, infrapaginală și neglijând – voit, cred – analiza făcută pe seama muzeelor existente și, mai ales, programul lansat în vederea modernizării și reformării acestora.

Această analiză a transilvăneanului a rămas însă exemplară, oferind un model echidistant de evaluare atât a stării muzeelor cât și a colecțiilor școlare din Transilvania. În temeiul ei, și printr-o sistematică voință ministerială au fost sprijinite toate lucrările de recuperare culturală privind: completarea și constituirea de noi colecții, evidența acestora, dezvoltarea în temeiul achiziționării și încurajării cercetării de teren (de la arheologie la arhitectură populară, de la artă la științele naturii). O putem privi ca un generic al intervențiilor la noile autorități administrative instalate din 1919 începând, de care Consiliul Dirigent s-a servit clar iar conducerilor județene și orășenești le-a oferit un material orientativ pentru politica lor culturală. Nu mai puțin, a stat la baza eforturilor de recuperare pe seama memoriei istorice a românilor transilvăneni, reparând nedreptăți și corectând reprezentarea acestora în cea mai directă instituție de memorie istorică: muzeul.

Eforturile acestea – numite generic de românizare – au pus la punct într-un timp scurt, nomenclatorul, cu denumiri ale muzeelor, au completat prezentarea scrisă (legende și texte pe seama artefactelor, prezentarea pentru marele public) în limba română.

Într-un ritm alert, muzeele Transilvaniei s-au „românizat”, apărând colecții de etnografie, artă populară și artă plastică aparținând grupului majoritar neglijat voit, marginalizat și din punct de vedere cultural⁷. Istoria ca atare a impus corecții și pe seama prejudecăților cultivate deliberat: românii n-au fost creatori de artă superioară și nici în domeniul arhitecturii n-ar fi fost reținuți prin valori remarcabile. Doar că opreliștile și îngrădirile dinainte, odată spulberate, s-a putut constata contrariul. Apariția cărții lui George Oprescu, *Artă țărănească la români* (Cultura Națională, 1922) a fost concomitentă cu Muzeul etnografic al Ardealului, fondat prin patronaj regal, îndrumat de Sextil Pușcariu, Al. Lapedatu și V. Pârvan și încredințat valorosului etnograf Romulus Vuia. Nevoia de recuperare – științifică și culturală – era primordială. Chiar Petranu a afirmat în 1921, în cunoștință de cauză, că „statul maghiar a căutat să facă și din muzee

⁷ Lucrarea s-a retipărit în limba franceză (*L'art du paysan roumain*, 1929) respectiv în engleză (*Peasant art in Romania*, 1929).

organe de maghiarizare, iar nu colecții alcătuite după criterii științifice, spre a servi ca instrumente de răspândire a culturii”⁸.

Prin cercetările de teren proprii, ca și prin stăruința lui Vuia, Coriolan Petranu a stimulat substanțial fondarea primului muzeu de etnografie în aer liber din România (creat în 1929, ca Parc etnografic la Hoia). Cărțile sale dedicate arhitecturii românilor transilvăneni au contat hotărâtor în direcția recuperării pe seama inventicii și spiritului artistico-tehnic al creatorilor de monumente istorice români, îndeosebi în forma arhitecturii de lemn⁹.

Dacă în România s-au păstrat un număr mare de biserici de lemn, îngrijite de comunități, iar în muzeele de etnografie din capitală, Cluj, Sibiu, Baia Mare, Sighetu Marmăției, Negrești, Bujoreni-Vâlcea, Curtișoara-Gorj, Reghin, Slobozia, Pădurea Verde – Timișoara, Baia-Mare, Suceava, Golești, satul tradițional este recompus și restituit în jurul bisericii vechi de lemn, se cuvine să identificăm modelul și în studiile învățatului Petranu. Acestea au generat energii și pozitivismе benefice¹⁰, fiind preluate de generațiile care l-au urmat și – ca suprem omagiu postum – au fost încununate prin înscrierea bisericilor de lemn (7) din Maramureș în Lista Monumentelor UNESCO.

Recitind lucrarea nu ne scapă câteva situații care-și confirmă valabilitatea și în prezent. Iată o primă constatare: Rememorându-i consistent aport, nu trebuie uitat nici cum și cel pe seama argumentelor care – aduse lui de către Sextil Pușcariu, fin al celebrului om de artă și colecționar Cioflec – au determinat donația fabuloasă a colecției care a constituit nucleul primului muzeu de artă românească din Transilvania, făcută pe seama Universității clujene.

Surprinzând în mod realist situația, Coriolan Petranu a sesizat: „În capitala Ardealului Muzeul Național al Transilvaniei nu reprezintă icoana fidelă a Transilvaniei, deoarece [românii] majoritatea absolută a populației României, nu sunt aproape de loc reprezentați. Sașii puțin. Un muzeu al Ardealului de fapt nici nu există, ci numai un considerabil depozit de obiecte fără un edificiu de muzeu propriu zis. Apoi, nu fiecare județ își are muzeul său. Unele județe aproape că nu sunt reprezentate nici în muzeele regionale, nici în muzeul central al Ardealului. Așa Bistrița-Năsăud, Făgăraș, Târnava Mică, Sălaj. Muzeele județene abia iau notă despre elementul românesc preponderent. Pe baza muzeelor din Transilvania vizitatorul străin pleacă cu impresia că poporul român ar fi numai o insulă în marea maghiară. Nu s-a ținut seamă ce mare folos ar însemna pentru știință icoana culturală a poporului român, urmele culturii religioase bizantine

⁸ Vezi la Ioan Opreș, *Alexandru Lapedatu și contemporanii săi*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Albatros, Cluj-Napoca, 2015, p. 34.

⁹ Vezi lucrările: *Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Romanien* (Cluj, 1927), *Bisericile de lemn din județul Arad* (Sibiu, 1927); *Monumente istorice ale județului Bihor. Bisericile de lemn* (Sibiu, 1931); *Bisericile de lemn ale românilor ardeleni* (Sibiu, 1934); *Noi cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Ardeal* (București, 1936).

¹⁰ Vezi între cei valoroși, din vremea începuturilor și pe Atanasie Popa (1896-1982), autor între altele a lucrărilor *Vechi biserici de lemn românești din Ardeak* (An. CMIT, 1930-1931) și *Biserici de lemn din Transilvania*, în „Revista Institutului Social Banat-Crișana, 1942.

cari se manifestă în icoanele sfinte, cruci, odoare și chiar în arhitectura bisericească, cultura luminească prin relicviile eroilor, martirilor, învățaților și artiștilor români din Ardeal”¹¹.

Deplângând incongruența și chiar absența obiectelor muzeale specifice, Petranu scria: „Ce foloase reale ar fi însemnat pentru etnologie și etnografie, zugrăvirea vieții, ocupațiilor și credințelor țaranului român!”¹²

Cât privea reflectarea specificului regional și local, a constat că „Muzeele județene dau o icoană unilaterală tendențioasă a județelor”, nu valorificau colecțiile pentru informarea și educarea publicului, adică „sunt prea puțin democratice”, neputându-se numi nici „aristocratice, și sunt departe de a putea fi numite strict științifice”¹³. Spații ingrate și nepotrivite, supraîncărcare cu obiecte, lipsa inscripționării cu texte explicative (când acestea erau, reține că fuseseră redactate doar în maghiară), absența cataloagelor și chiar a inventarelor, iar ca o concluzie, absența contactelor profesionale și a celor internaționale¹⁴. Constatări corecte, lucide și extrem de negative. Nici vorbă să fi avut personal calificat, iar temerile și zvonistica alimentau toate scenariile pesimiste.

Un singur muzeu românesc era, în 1921, în Transilvania: cel al ASTREU. Acesta a și performat, dar nu ca reprezentare a mișcării culturale naționale, ci ca Muzeu al tehnicii populare.

Izvodul Muzeului Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român a fost propunerea lui George Barițiu (1861) de a se colecționa materiale - mărturii privindu-i pe românii transilvăneni. Doar 6 ani mai târziu se amintea că intenționau să întemeieze un „muzeu de însemnătăți”, la care Visarion Roman a și dispus, în anul următor, să i se tipărească acestuia un prim catalog. În anii 1880-81 s-a ivit și ideea unui „muzeu istorico-natural”. Prin donații, mai ales, în ultimele decenii ale veacului al XIX-lea, proiectul a fost dezvoltat, impunând o construcție specială pentru o „Casă națională”, în care să fie prezentate secțiunile istorică și etnografică. Ceea ce, între 1903 și 1905, s-a împlinit prin proiectul arh. Aladar Baranyai din Zagreb (cost construcție 158.426 coroane, 97 fileri)¹⁵.

Evident, că limitată la Sibiu, reprezentarea identităților românești regionale și locale nu putea fi considerată mulțumitoare.

În contemporanietatea muzeografiei din România, a întreba pe când vom avea și Muzeul ASTREI ni se pune ca o obligație morală, dar și ca semn al modernității.

¹¹ Cf. Coriolan Petranu, *Muzeele...*, p. 180. Ridicat la standarde înalte, prin contribuția directă a lui C. Daicoviciu, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei și-a ocupat locul cuvenit abia din anul 1964. De mai bine de 10 ani, trenează însă inexplicabil lucrările de reparații și modernizare a acestui reper identitar transilvănean. Până când?

¹² Cf. Coriolan Petranu, *Muzeele*, p. 80.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 180-181.

¹⁵ Cf. Coriolan Petranu, *op.cit.*, pp. 91-93. Putem face și o evaluare a expoziției permanente, care constând din 9000 piese, panotate de Cornel Diaconovici, a costat 6000 coroane. La data finalizării cărții (1921), muzeul deținea peste 15.000 obiecte numai etnografice. Detalii asupra numărului, la p. 95.

Un loc aparte l-a reprezentat pentru învățat arhitectura de muzeu, Coriolan Petranu fiind critic dată de readecvarea construcției scopurilor primordiale instituționale și funcțiilor de dezvoltare patrimonială. Pentru el, lumina sălilor – eclerajul – era esențială: direcționată „de sus înseamnă economia pereților” și e „mai discretă”; apoi, despre săli, cerea să nu fie zidite (ori amenajate ca expunere) înspre sud și sud-est/sud-vest, deoarece „razele soarelui ruinează obiectele”; propunea încălzirea cu calorifere, montate central, iar în jurul lor spații de odihnă. Pentru el spațiile de expoziții temporare, depozite, conferințe și restaurant erau imperativ necesare. Iar mijloacele antifoc nu trebuiau neglijate. La fel, nici mobilierul de muzeu – care „nu trebuie să atragă atenția asupra sa, ci să scoată în relief, cât de multe obiecte, să le păstreze de praf și să le asigure contra furturilor”¹⁶. Pledoaria pentru fototecă și bibliotecă de specialitate onorează concepția modernă a unui muzeolog român bun cunoscător al practicilor avansate.

Numind muzeul „factor indispensabil pentru cultură”, care trebuie să niveleze „straturile sociale”, Coriolan Petranu le-a considerat „lăcașuri ale educațiunii ideale, pentru că ele învață elevul, distrându-l”, îl eliberează pe om de „tirania momentului și micimile vieții”; a privit muzeele ca având rol de „centre de contemplare istorică și filosofică a vieții, legându-ne cu trecutul și împiedicându-ne a fi unilaterali moderni”¹⁷.

Modernă și avangardistă această componentă a muzeosofiei lui Coriolan Petranu!

Interesantă se arată și părerea sa privind un alt concept – reformulat mai adecvat abia în ultimele decenii – privitor la muzeele de sit. Nu putem lăuda absența quasitotală a acestora la mai bine de un veac de la reevaluarea importanței lor!

Concept reformulat recent, muzeificarea in situ l-a avut așadar (adept) și pe Coriolan Petranu: „efectul unei opere de artă stă într-un raport atât de strâns cu asociațiunile istorice, estetice și personale, inseparabile de locul originar și destinat de artiști (sau de comanditar, compl.n), încât smulgerea ei din mediul natural produce o pierdere din efect și valoare. Pentru multe obiecte primirea în muzeu e nefavorabilă din această cauză”¹⁸. În procesul de mobilitate al artefactelor și monumentelor (statui, tezaure etc.) el al rămas adeptul muzeificării in situ.

Adept al muzeului național, Petranu l-a avut ca model pe cel de la Stockholm, cel nordic, unde admirase „interioruri istorice și etnografice, iar în locul gardienilor țărance în costume naționale, cari lucrează”¹⁹. Tot pentru el, muzeele americane erau „cele mai moderne, cele mai democratice”, organizate și cu secții pentru copii, deschise „de dimineața până seara”²⁰.

Panotarea, organizarea expunerii în vitrine și pe soclu ori postamente, legaturile dintre piesele de diverse dimensiuni pentru a crea atmosferă și logică cronologică,

¹⁶ Cf. Coriolan Petranu, *op.cit.*, pp. 30-31. Singurele construcții special destinate a fi muzeu erau cea de la Sibiu, a Muzeului de istorie naturală și cea a ASTREI.

¹⁷ Vezi la Coriolan Petranu, *Muzeele ...*, p. 21, inclusiv bibliografia pe care-și fundamentează evaluarea.

¹⁸ *Ibidem*, p. 22.

¹⁹ *Ibidem*, p. 23.

²⁰ *Ibidem*, p. 25.

tipologică și topografică – restituind inteligibil anumite momente, personalități sau contexte – i-a preocupat pe cei câțiva care au refăcut muzeele în preajma și după Primul Război Mondial.

Unul dintre aceștia – Adalbert Csernyi (1842-1916), aflat printre cei mai cunoscuți muzeografi ai vremii, a organizat la Alba Iulia, în sala mare a muzeului, - zugrăvită în „stil pompeian” – o friză cu medalioane romane de piatră reprezentând împărați romani (sec. II-III), mizând pe contraste: calitatea pieselor și cea a pereților (roșu întunecat). Efectul era mare, rezultând – în combinația dintre întregul spațiu destinat Apulumului, prin care se prezentau toate tipurile de artefacte, incluzând și un „přidvor cu monumente romane de piatră”. Același învățat a aranjat obiectele și în cele 10 săli de care dispunea atunci Muzeul din Oradea²¹.

Într-un alt centru, la Arad, dr. Lazăr Niki, a reușit să performeze, sprijinit și de spațiul generos al Palatului cultural, așa că i s-a recunoscut, că acel muzeu „este din punct de vedere muzeologic cel mai modern muzeu al provinciei”, drept care „niciăieri în Ardeal tablourile nu pot fi mai bine puse în valoare”²².

Spirit elevat și cu gusturi elevate, istoricul de artă credea că „întimitatea prea mare ori majestatea rigidă nu e recomandabilă pentru compoziția interioarelor, în orice caz aranjamentul sălilor să trădeze un gust deosebit și un simț artistic. Numai în modul acesta este muzeul de fapt lăcaș al muzelor și este în stare să delecteze publicul, iar delectându-l să-i facă educația”; el știa prea bine că „aproape nimeni din public nu vine la muzeu ca să învețe, ci ca să se distreze, ori ca delectându-se să învețe ceva”²³.

Când se evaluează statutul și personalitatea unei instituții de tezaur cultural – în special, muzeu – mereu se invocă vechimea, patrimoniul deținut (numeric și valoric), originalitatea și reprezentativitatea acestui. Ultimele două criterii contează foarte mult și, frecvent, justifică decizia instanței care clasează muzeul. Din astfel de rațiuni, concepția muzeografică a lui Coriolan Petranu nu poate fi neglijată, doar că se cuvine să se insiste pe dezvoltarea colecțiilor, la vremea lui acestea lipsind și deci aici era un punct nevralgic.

Nu exagerăm dacă azi – comparând etapele dezvoltării rețelei muzeale din România – constatăm absența unei strategii clare asumate și urmărite prin prisma căreia istoria recentă să fie, prin mărturiile elocvente, recuperată și muzeificată. Chiar absența Muzeului național al României – reformat și modernizat și nu ținut în depozite – dă măsura unei culpe grave a întregii clase politice și, desigur, a exprimării comunităților.

La epoca lui Petranu, la început de reconstrucție postbelică, se știa prea bine ce suport financiar oferea statul muzeelor încă înaintea conflagrației: cele regale din Berlin aveau în bugetul pe 1913-1914, 3 milioane mărci; Muzeul britanic 5,5 milioane lire

²¹ *Ibidem*, p. 115, 120.

²² *Ibidem*, p. 124. Dacă la Oradea, Muzeul Țării Crișurilor a performat încă-n anii '70 iar recent s-a plasat în rândul întâi al muzeelor moderne, la Alba Iulia dezideratul reformării se susține ca obligatoriu, redând Muzeului Unirii un drept cuvenit.

²³ *Ibidem*, p. 27.

sterline, cel de la Frankfurt 1,5 milioane mărci, cel din Boston – 1 milion \$, în timp ce muzeele din București, primeau 347.240 lei²⁴.

Nici după încheierea războiului, starea economică nu a fost bună, așa că bugetele muzeelor n-au fost prea generoase pentru achiziții și cercetări de teren. Ce diferențe între muzeografia din România și cea occidentală! Diferențele indică însă nevoia reparației culturale!

Adept al împărțirii cheltuielilor muzeale, deci și al muzeelor private (religioase ori ale unor asociații), Petranu a argumentat și din perspectiva salarizării în muzeele de stat: director – 1500 lei, un custode – 1000; un servitor – 700, deci totalizând cca 40.000 lei/an, adică la 20 de muzee de acest tip – cca 800.000 lei/an²⁵. Precaritatea salarizării și numărul redus de angajați au micșorat ritmurile de recuperare. Acestea vor spori abia după 1950, iar astăzi au rămas mult în urma altor sectoare, lipsite de înțelegerea rolului de teaurizatori ai celor care strâng pentru națiune bogății imense și, mai ales, lucrează spre luminarea ei.

Lui Petranu i-au fost cunoscute – și le-a recunoscut importanța – și colecțiile și muzeele școlare. A dat ca model, Muzeul Pedagogic din București, o interesantă și timpurie inițiativă a lui Iuliu Moisil²⁶. Pe cele de la școlile transilvane de la Aiud, Odorhei, Brașov, Beiuș, Blaj le-a lăudat considerându-le exemple demne de urmat.

Coriolan Petranu a revelat și muzeele memoriale, însoțite de pietatea și admirația pe care o datorează contemporanii celor mai bravi și mai distinși înaintași. Câte locuri trebuiau să recupereze figuri ilustre din istoria națională! Primul, în Transilvania, a fost la Vidra de Sus, la casa lui Avram Iancu, redată în circuit public, cu sprijinul CMIT, în anul 1924.

A recunoscut și rolul presei, al cotidianelor și revistelor care au făcut mari servicii pe seama unui anume muzeu.

Pragmatic și vizionar, pentru a recupera și a reface rețeaua muzeală, Petranu a propus un program de reforme:

„ 1. Realizarea unui Muzeu central al Ardealului fără deosebire de naționalitate; 2. Completarea lacunelor considerabile ale muzeelor județene prin material românesc; 3. Exploatarea culturală și științifică a colecțiilor existente, democratizarea, popularizarea lor; 4. Un contact intensiv între muzeele din Ardeal și între cele din vechiul Regat și străinătate; 5. Crearea de muzee județene acolo unde ele și chiar muzeele regionale lipsesc; 6. Un muzeu de reproduceri și mulaje, o bibliotecă considerabilă de istoria artei și muzeologie”²⁷. Accentul programului s-a îndreptat spre „secția mai mult neglijată până acum: etnografia, arta și istoria românească din județ ori regiune”²⁸.

²⁴ *Idem*, p. 28.

²⁵ *Ibidem*, p. 188.

²⁶ Vezi Muzeul Pedagogic din București (al Casei Școalelor, str. Cosma 11), 1916. Fondat în anul 1910, acest muzeu își are încă depozitate în lăzi colecțiile, lipsind capitala, și educația de o instituție care are virtuți culturale excepționale.

²⁷ Cf. Coriolan Petranu, *op.cit.*, p. 183-184. Pentru autor Muzeu regional însemna cuprinderea tematică și reprezentarea mai multor județe.

²⁸ *Ibidem*, p. 186.

Scopul principal: „a servi în primul rând cultivarea maselor populației prin colecțiuni, cu ajutorul inscripțiilor și cataloagelor explicative, al conducerilor, conferințelor și expozițiilor temporare”²⁹.

Criticând neajunsurile edificiului, Petranu le-a adăugat și pe cele ale eclerajului, iar în concluzie a considerat Muzeul Brukenthal ca având „aerul aristocratic”, în galerie „pereți de sus până jos sunt îmbrăcați cu tablouri și prin aceasta individualizarea diferitelor tablouri suferă”³⁰. Dar – scrie învățatul: „nici una dintre galeriile noastre nu se poate compara cu ea”, iar dacă putem „a ne forma o idee generală despre istoria picturii pe teritoriul țării noastre prin originale, aceasta o mulțumim în cea mai mare parte galeriei Muzeului Brukenthal”³¹.

Considerând colecțiile Liceului evanghelic din Sibiu – din 1446 – drept colecții publice, avem un început timpuriu al colecționismului în scop didactic³²; abia în 1817, Muzeul Baron Brukenthal deschizând public colecțiile sale, depășind în calitate și valoare recomandările tereziene cuprinse în *Ratio educationis*. Acest muzeu, după Petranu a marcat - „pecetea unui Ardelean de o cultură europeană”³³. Starea precară a tablourilor a făcut ca, o parte să fie restaurate și recondiționate (revizuite, cu ramă, sașiu etc.) de Carol Schellein, șeful Școlii de restaurare din Viena: doar 12!³⁴ O lucrarea mai amplă a privit alte tablouri, la care s-a lucrat între 1869 și 1899 de către custodele Academiei de Artă vieneze, Eduard Gerisch, pentru 10.000 coroane. La Sibiu au fost rezolvate lucrările pentru 580 de tablouri cu afecțiuni reduse, alte 299 grav deteriorate au fost tratate la Viena, dintre acestea 245 fiind transferate pe pânze noi³⁵.

La Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj, restaurarea în 1889, a unor tablouri din donația contesei Dion. Bánffy, de către pictorul Moretti marca o lucrare de pionierat³⁶.

Centrul de muzeografie bănățeană – cel mai vechi, de la Timișoara – a considerat și restaurarea bunurilor culturale ca o funcție importantă. Nu doar vechimea, dar și fragilitatea materiei acestora, ca și cauze obiective ce țin de factorii naturali și, deopotrivă, de cei umani (lipsa de înțelegere sau de educație, intoleranța și ura) au făcut ca în atenția Muzeului Societății de Istorie și Arheologie (fondat în 1872)³⁷ – devenit Muzeul Banatului – să figureze și restaurarea. Astfel, 5 tablouri (ulei pe pânză) au fost

²⁹ *Ibidem*. Inscriptiunea și legendele obiectelor trebuiau executate obligatoriu și-n limba română, dar și-n maghiară ori germană, nelipsind „o limbă mondială” pentru vizitatori din străinătate.

³⁰ Coriolan Petranu, *op.cit.*, p. 85.

³¹ *Ibidem*, p. 86.

³² *Ibidem*, p. 37.

³³ *Ibidem*, p. 43.

³⁴ *Ibidem*, p. 80. Pinacoteca deținea 1372 tablouri.

³⁵ *Ibidem*, p. 80-81.

³⁶ Cf. Coriolan Petranu, *op.cit.*, p. 56. La 1920, Galeria de tablouri din muzeu număra 200 lucrări (160 expuse), *idem*, p. 65.

³⁷ Vezi bibliografia privind instituția la Coriolan Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor*, București, Cartea Românească, 1922, pp. 98-103. Hedy M. Kiss, *Restaurarea lucrărilor de artă experimentală. Ștefan Bertalan (1930-2014). Grupul Sigma*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2016.

restaurate în anul 1897, arătând grija față de integritatea colecției de artă, în cadrul căreia cele 463 de picturi erau evaluate la 100.000 coroane³⁸.

Arta constituia așadar o valoare clar definită și sub raport financiar, grija față de expresiile ei muzeale rezultând și din acest debut al unui segment special în restaurare. Și-n veacul următor, un ilustru muzeograf, istoricul de artă Ioachim Miloia – ajuns director al muzeului bănățean -, a accentuat demersul protector asupra lucrărilor de artă.

Celelalte segmente patrimoniale, mai puțin intrate în atenția restauratorilor – cauza: arheologia și științele naturii ofereau la acea epocă un număr mult mai mare de obiecte/piese, iar piața culturală era încă orientată exclusiv pe arta plastică, statuaria antică și numismatică – au ocupat târziu, un loc distinct în atelierele și laboratoarele de restaurare. Reașezarea mai echilibrată a tuturor expresiilor patrimoniului cultural s-a făcut, în România, abia după 1975³⁹, odată cu Legea ocrotirii patrimoniului cultural național (Legea nr. 63/1974) și înființarea laboratoarelor zonale de restaurare.

În Transilvania anilor '20 – la începutul lor – puteau fi considerate muzee funcționale doar 27. Atâtea regăsim în evaluările lui Coriolan Petranu și, cu îngăduința raportată la muzeografia acelor timpuri, le putem accepta ca instituții de profil⁴⁰. În următoarele două decenii, numărul acestor instituții va spori la 44, accentuându-se profilurile arheologie, etnografie și artă, așa că la statistica din 1938, în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș s-au înregistrat aproape 50% din toate muzeele din România⁴¹.

Polemica învățatului Petranu cu inamici și răuvoitori nu trebuie uitată. Ne oprim la forma și sensul unei luări de poziție, magistral argumentată pe seama criticilor aduse la 3 lucrări asupra construcțiilor de lemn din Transilvania: H. Phleps, *Ost-und westgermanische Baukulture* (Berlin, 1934, 77 p. + 57 desene + 40 tabl.); O. Szönyi (*Régmagyar templomok*, Budapesta, editor Comisiunea Monumentelor Istorice din Ungaria și Prietenii cărții ungurești, 1933, 35 p. + 307 tabele) și Ilona Balogh, *Magyar Fatornyok*, editor Institutul etnografic Budapesta, 1935, 99 p. + 86 inventar + 50 ilustrații). Demontând cu documente, planuri și evaluări savante ale unor specialiști (William Anderson, Paul Henry, Henri Focillon, Jean Alazard, Paul Clemen, Karl Ginbart, Rud. Hönégsschmidt, Erhard Antoni, T. Munkowski) exagerările, greșeli de atribuire, „lauda cu pene străine”, încorporarea voită în cultura maghiară a unor monumente identitare pentru nemaghiari(sași, slavi, români), Coriolan Petranu a demontat atent exagerări și atribuiri forțate. El combate astel prozelitismul și șovinismul: „Directivele patriotice ale omului din generația veche, care nu-și poate imagina ca ungurii să poată fi învățați ceva de la fostele națiuni din Ungaria, au rămas să fie dovedite

³⁸ *Ibidem*, p. 102. Detalii privind istoricul, la Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de istorie*, I, Editura Mirton, Timișoara, 1999.

³⁹ În cazul centrului timișorean, vezi: Liliana Iuga, Liliana Agache, Reghina Obrad, *Laboratorul zonal din Timișoara. 22 ani în slujba patrimoniului cultural*, în „Analele Banatului”, VI, 1998, pp. 57-69.

⁴⁰ Vezi analiza lor în *Muzeele din Transilvania...*, pp. 51-164.

⁴¹ Cf. Ioan Opriș, *Istoria muzeelor din România*, Editura Museion, București, 1994, p. 146.

în vreun chip, pentru salvarea geniului unguresc, prin generația nouă”⁴². Combătând tezele greșite, demontându-le în temeiul realității, nu s-a reținut însă a lăuda inventarul alcătuit de Ilona Balogh, pledând clar pentru preservarea arhitecturii de lemn (doar în Transilvania identificase 1247 biserici de lemn!) și astfel susținând protecția acestora.

La un secol distanță, cartea lui Coriolan Petranu și-a pierdut, oare, valoarea (de mesaj, de analiză, de evaluare, de document istoric probator)? Evident că, în Transilvania, muzeele au progresat (ca patrimoniu teaurizat, ca număr de instituții, ca personal, ca importanță), dar răspund ele cu adevărat la ceea ce autorul lucrării a punctat direct sau în subtext: acumularea de mărturii oneste și inconfundabile, recuperatorii, pe seama tuturor celor cu care românii – ei, majoritari și până în 1918 doar cetățeni inferiori, dar buni de plată dărilor de slujbă și de slugi la stăpânii trufași prin Putere – au viețuit. Își arată ei, românii transilvăneni, prin memoria muzeelor, corect și drept, propria lor istorie? Sunt și ceilalți (sași, maghiari, secui, șvabi, țipțeri, armeni, evrei și țigani) reprezentați cum se cuvine?

Bibliografia de referință – bogată și concludentă, include, în principal, autorii:

- Nicolae Sabău, *Coriolan Petranu și colecția episcopului catolic de Oradea Ipolyi Arnold*, în *Studii Istorice. Omagiu Profesorului Camil Mureșan*, Presa Universitară Clujeană, 1998, pp. 441-449.
- Nicolae Sabău, *Coriolan Petranu (1893-1945) chercheur de l'art transylvain*, în „Transylvanie Reweu”, XI, nr. 1, Spring, Cluj Napoca, 2002, pp. 21-50(și în varianta germană, în „Die Kunsthistorigraphie Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs”, Berlin, 2004, pp. 381-395).
- Idem, *Coriolan Petranu, cercetător al artei transilvane*, în „Tribuna”, an II, nr. 24, 1-15 septembrie 2003, Cluj-Napoca, pp. 18-20.
- Idem, *Istorici de artă clujeni: Coriolan Petranu, Virgil Vătășianu și conexiunile lor europene*, în „Orașul”, revistă de cultură urbană, an II, nr. 1(5), Cluj-Napoca, februarie 2007, pp. 22-24.
- Idem, *Coriolan Petranu referent al Comisiunii Monumentelor Istorice din România*, în „Orașul”, an IV, nr. 16(4), 2009, pp. 8-11.
- Nicolae Sabău, Corina Simion, Vlad Țoca, *Istoria artei la monumentele din Cluj*, I(1919-1987), Presa Universitară Clujeană, 2010, pp. 13-416.
- Idem, *Coriolan Petranu (1893-1945) e il suo epistolari italiano*, în *Rapporti epistolari per la storia dell'arte, lettere sparse del XIX e XX secolo*(a cura di Maurizia Migliovini e Giulia Savio), Colana Extravagantes, XII, Ginevra Bentovaglio Editoria, Roma, 2011, pp. 118-132.

⁴² Vezi la Coriolan Petranu, *Noui cercetări și aprecieri asupra arhitecturii în lemn din Transilvania*, în *Fraților Alexandru și Ion Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, M.O., Imprimeria Națională, 1936, p. 650.

- Idem, *Coriolan Petranu – referent al Comisiei Monumentelor Istorice și expertizele sale artistice din România interbelică. Scrisori risipite*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, în *Historia Artimu*, Series, nr. LXVIII, 2018.
- Valentin Trifescu, *Une idée sur la Transylvane. L'historien de l'art Coriolan Petranu*, în „Transylvanian Review”, XXI, supl, nr. 3, Cluj-Napoca, pp. 63-75.
- Idem, *Art religieux et identité régionale dans les écrits de Coriolan Petranu (1893-1945) et Aurel Cosma (1905-1983)*, în „Text și discurs religios”, IV, Iași, 2012, pp. 229-240.
- Idem, *Despre originile creării unui simbol regional al românilor din Transilvania. Coriolan Petranu și bisericile de lemn*, coord. Val. Trifescu și Vali Ilyeș, în Vlad Vasile Țoca, *Câteva considerații pe marginea unor adnotări ale lui Coriolan Petranu* (Some observations about the Reading Notes made by Coriolan Petranu, în „Ars Transsilvaniae”, 2003, 12-13, pp. 315-326.
- Idem, *Ars transsilvaniae, reper major al operei lui Coriolan Petranu*, în „Ars Transsilvaniae”, 2005.
- Idem, *Reperele metodologice ale operei lui Coriolan Petranu* (Coriolan Petranu's Methodological framework), în „Studii Universitatis Babeș-Bolyai”, 3(I-LV), 2005-6.
- 100 de ani de rememorare a Marii Uniri*, Editura Școala Ardeleană, Editura Mara, Cluj-Napoca, 2018.
- Idem, *Arhitectura religioasă a românilor transilvăneni, parte fundamentală a operei lui Coriolan Petranu*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, 3(LII), 2006.
- Idem, *The Problem of Origins and influences in Transylvanian Wooden Architecture*, în *Coriolan Petranu's writing*, în „Brukenthal Acta Musei”, 6(2), 2011.
- Idem, *George Oprescu și Coriolan Petranu, doi istorici de artă remarcabili ai României interbelice*, 2020.

STATISTICI ȘI DATE PRIVIND COLECȚIA *ISTORICUL INSTITUȚIEI* A MUZEULUI „ȚĂRII CRIȘURILOR”

Tiberiu Alexandru CIORBA*

STATISTICS AND DATA REGARDING THE *HISTORY OF THE INSTITUTION* COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM

Abstract

*One of the most interesting collections of the Țării Crișurilor Museum is indeed the one that reflects and presents in a very unique way its own history. It is entitled *Istoricul Instituției* (The History of the Institution) and it contains a very diverse number of artefacts. Each of these illustrate a certain aspect of our history as a cultural institution and at the same time, underlines a few key moments in the evolution of the museum itself. In the 120 years since its first opening, there have been profound changes in both the location (where the museum operated) and the growing number of artefacts held inside the institution. From old photographs, tickets, pamphlets, to documents letters and old instruments used by curators, all of them offer the viewers a small glimpse into the past of this important institution. This article aims to deconstruct and present the entire collection and analyse each category to better understand the significance of the overall cluster. At the same time, identifying the patterns and the fluctuance with which these items came to be in the museum might show us the level of interest regarding this part of local history. The Țării Crișurilor Museum is not only an important emblem for the city of Oradea, but also for Romanian and Transylvanian museology in general. Most of the objects indirectly attest to the evolution of the science surrounding museography between the 19th and 20th Centuries.*

Keywords: museum, collections, artefacts, statistics, data, Oradea, museology, categories.

Una dintre cele mai interesante colecții ale Muzeului Țării Crișurilor ce reflectă dintr-un anumit punct de vedere activitatea sa de-a lungul timpului este intitulată sugestiv *Istoricul Instituției*. În cele ce urmează voi prezenta pe larg această colecție, încercând să punctez principalele detalii privind structura, organizarea și localizarea sa. Totodată voi încerca să evidențiez punctual fluctuațiile în ceea ce privește înregistrarea diferitelor piese și modul în care au intrat ele în muzeu.

Dintre toate colecțiile muzeului nostru, aceasta are valențe multiple din punct de vedere al mesajului transmis; pe deoparte, deoarece muzeul a avut încă de la începutul organizării sale un rol important în cadrul societății orădene, este dezvăluită o imagine

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorba.tiberiu@gmail.com

verosimilă a istoriei orașului Oradea, a dinamicii sociale și a evoluției treptate a urbei noastre. Pe de altă parte ilustrează într-un mod direct destinul instituțional și cultural al muzeului și inspiră un sentiment de unitate și de mândrie pentru muzeografi ce au lucrat și lucrează aici. Fotografii de colectiv a mai multor generații, registre de impresii și sugestii ale vizitatorilor din diferite perioade, sau inventarele vechi ale colecțiilor muzeului dau un îndrumător semnificativ din punct de vedere moral și în același timp, un sentiment de satisfacție profesională. Nu în ultimul rând, documentele din cadrul acestei colecții sunt surse importante pentru a observa evoluția muzeografiei ca știință, pornind încă din secolul al XIX-lea.

În ceea ce privește tipologia colecției regăsim două categorii: tridimensionale și documente. Obiecte tridimensionale nu sunt în număr foarte mare deoarece tematica restricționează foarte mult procesul selectiv. Sunt câteva medalii și insigne pe care Muzeul Țării Crișurilor le-a primit sau le-a făcut cu ocazia unor evenimente mai speciale. Unul din puținele artefacte care ilustrează cu adevărat istoricul instituției este o ștampilă a Societății din anul 1892. Această piesă a fost și restaurată (realizându-se un mâner din lemn care lipsea), iar astăzi este expusă în cadrul unei expoziții de bază dedicate istoricului nostru ca muzeu. Totodată se mai pot regăsi câteva instrumente cu care au operat foștii muzeografi de-a lungul anilor precum este mașina de scris utilizată de către fostul director șef al Secției de Științe ale Naturii, Tiberiu Jurcsák¹.

Marea majoritate a obiectelor ce formează această colecție sunt documente. Fiind o tematică bine definită (istoria muzeului) practic orice fel de document care atestă într-o oarecare măsură sau dintr-o perspectivă interesantă istoria noastră ca instituție, a fost trecut aici. Pentru a nu lăsa criteriul de alegere ambiguu am realizat o clasificare multiplă a tipurilor de documente care sunt prezente și pot intra în cadrul colecției. În analiza colecției, am ajuns la concluzia că sunt opt categorii de documente: fotografii, documente generale cu privire la istoria instituției, desene, planuri de organizare a expozițiilor (schite, pliante, ghiduri, invitații), caiete de șantier, registre (de inventar sau de impresii/sugestii), diplome și brevete acordate muzeului și nu în ultimul rând ziare/articole (cu privire la activitatea muzeului). În cele ce urmează le voi prezenta pe rând pentru a conferi o mai bună imagine a structurii fiecărei categorii.

Fotografii

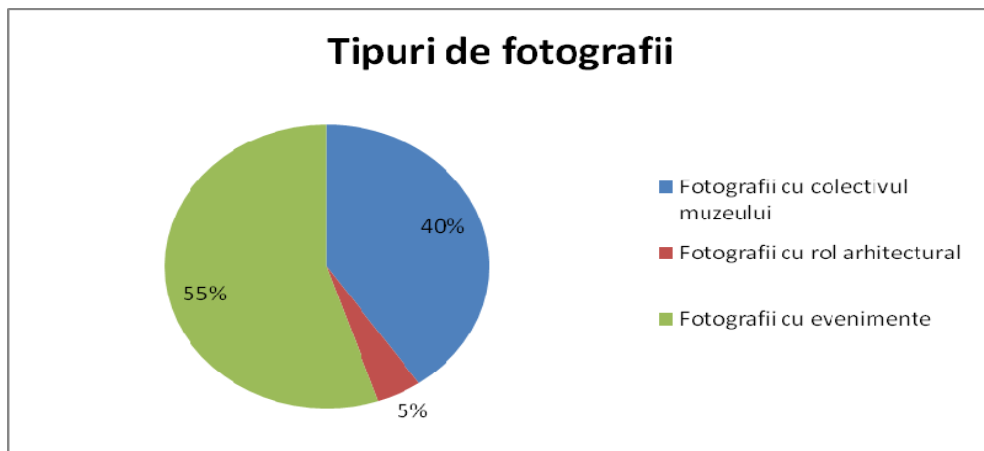
Fotografia este un document vizual foarte bun care poate fi utilizat atât în cadrul unei cercetări științifice (articole, cărți de specialitate etc.), dar mai ales în orice fel de expoziție. Îmbinarea informației cu diferite imagini este un aspect important pe care orice muzeograf ar trebui să-l aibă în vedere atunci când se organizează un eveniment. Fotografii ce intră în cadrul acestei colecții sunt de trei tipuri: fotografii cu clădirile diferite ale muzeului de-a lungul anilor (primul sediu, Palatul Baroc sau sediul actual din

¹ Numărul de inventar 20857 la descriere: Mașină de scris marca Olivetti, din perioada interbelică, ce a aparținut lui Jurcsák Tibor, șef de secție la Științele Naturale, intrată în colecție la data de 30.01.2006 prin achiziție de la Florentina Chirodea.

fosta Garnizoană), fotografii prezentând evenimente organizate de către muzeu (expoziții, conferințe) și desigur fotografii ilustrând colectivul muzeului, a oamenilor ce au lucrat în cadrul instituției de-a lungul anilor. În opinia mea, ultima categorie este cea mai interesantă și mai unică deoarece oferă o notă personală și proprie acestei colecții. Au fost identificate 110 numere de inventar unice conținând un total de 536 de fotografii. Dintre acestea, cele reprezentând clădirea muzeului (cu rolul de a prezenta istoria „arhitecturală”) sunt doar 5 numere de inventar (241, 804, 8606, 9035, 11412) cu 24 de poze. Majoritatea sunt incluse în cadrul unor albume evidențiind mai mult restaurarea palatului baroc sau imagini ale edificiului la început de secol XX. O singură fotografie în original care ilustrează primul edificiu se mai păstrează: numărul de inventar 804 unde avem fotografiată poarta de intrare. Trebuie menționat faptul că primul sediu se poate regăsi și în alte poze (mai ales în fundal), dar în prim plan avem diferite personalități sau muzeografi, astfel că acele exemple nu au rolul de a evidenția clădirea ci mai degrabă persoanele.

În cea de-a doua categorie de fotografii, ce ilustrează diferite evenimente precum expoziții, vernisaje, vizite oficiale sau activități cultural-educative cu copii, elevi sau studenți sunt înregistrate 45 numere de inventar cu 296 de instantanee. Aici se regăsesc de multe ori și angajați ai instituției, dar din punct de vedere istoric, cadrul în care a fost făcută fotografia și însemnătatea evenimentului este mult mai importantă deoarece subliniază activitatea instituției de-a lungul anilor.

Nu în ultimul rând, începând cu cea de-a doua jumătate a secolului XX, când fotografiile devin mult mai accesibile, personalul muzeului este prezentat și el în foarte multe exemple: sunt înregistrate în total 60 de numere de inventar, cele mai multe, cu 216 fotografii.

O mențiune de final la această categorie este că mai există un număr de inventar, 1950, la care s-a păstrat un film-documentar (16mm) al deschiderii palatului baroc în 1970. Acesta poate fi trecut sub formă digitală și utilizat în cadrul unei expoziții într-o formă mai condensată.

Documente

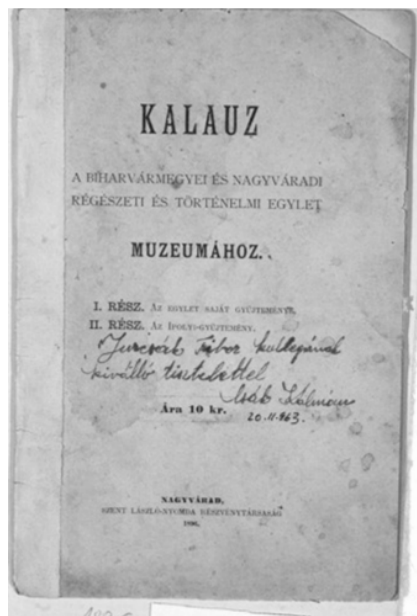
O altă categorie de piese care formează această colecție este reprezentată de documente. În total sunt 47 numere de inventar în care sunt incluse unele dosare și documente din secolul al XIX-lea, iar altele din ani mai recenti. Aceste documente sunt diverse din punct de vedere al conținutului, tematicii și a formei: avem corespondență, manuscrise, inventare parțiale ale pieselor, cereri, chitanțe, bilete de intrare din diferite perioade, programe, tabele cu organizarea instituției, dosare cu lucrările de reabilitare și restaurare ale Palatului Baroc din anii '60, fișe de activitate etc. Toate acestea formează o bibliografie bogată de studiu al temei, putând fi cercetate diferitele etape ale evoluției instituționale din mai multe perspective. Nu putem afirma că au un potențial expozițional extrem de ridicat, dar au o relevanță din punct de vedere al cercetării. Multe dintre documentele care dezvăluie destinul acestui muzeu au fost transferate în anii '60 și '70 la Filiala Arhivelor Statului județul Bihor, astăzi Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, unde s-au format două mari fonduri de cercetare intitulate *Fondul Societății de Arheologie și Istorie a județului Bihor și orașului Oradea*. Acolo se păstrează mai mult documentele de secol al XIX-lea, mai ales cele ce discută constituirea primului edificiu și activitatea muzeului în prima jumătate a secolului XX. Aceste surse primare reprezintă pilonul central în realizarea oricărui articol de cercetare.

Desene

Printre diferitele tipuri de documente mai se păstrează câteva desene și schițe la patru numere de inventar (239, 797, 1426 și 7616), în total 15. Opt dintre acestea sunt desenele planului inițial de construcție a primului sediu al muzeului realizat pe planșe de dimensiuni medii (40/30 cm), prezentând fațada laterală, schița interioară și dispunerea sălilor. Celelalte șapte sunt desene și planșe realizate de către arheologi a unor săpături efectuate în cetatea din Oradea și o schiță a unei biserici din Slovacia (realizată de Franz Stomo pentru Romer Floris pe un suport de carton): toate sunt originale de sfârșit de secol XIX.

Planuri, pliante și ghiduri de expoziții

Fiecare expoziție realizată de către muzeu, fie ea de bază, itinerantă sau temporară, este documentată potrivit procedurilor legale. În același timp multe dintre ele au fost arhivate, păstrându-se astfel dosarele de organizare ce conțin planurile (dispunerea vitrinelor în săli), pliante realizate la acel moment, un ghid al expoziției ce oferă informații mai detaliate

Primul ghid al muzeului, 1896.

pentru vizitatori, invitațiile tipărite pentru vernisaj, etc. În total sunt 44 de numere de inventar devenind astfel o veritabilă bibliografie de surse primare care pot fi utilizate în cadrul cercetărilor viitoare, unele chiar putând fi folosite în expoziții. Ghidurile din diferiți ani sunt valoroase deoarece oferă o veritabilă imagine a modului în care au fost organizate expozițiile: din fericire la numărul de inventar 1055 și 1995 se păstrează în continuare primul ghid realizat de către muzeu în anul 1896, cu ocazia deschiderii primului sediu. Totodată mai avem la numărul de inventar 7744, respectiv 7745 cele două ghiduri realizate la deschiderea muzeelor memoriale Iosif Vulcan și Ady Endre. Numeroase expoziții realizate de-a lungul anilor au câte un dosar ce prezintă obiectele utilizate, schițe cu sălile de expoziție, pliante și invitații. Majoritatea sunt expozițiile secțiilor de istorie, dar avem câteva exemple și de la alte secții precum artă (nr. inventar 7874 *Dosarul „Expoziției de gravură în lemn Gy. Szabó Béla” organizată de Muzeul Regional Crișana în colaborare cu Muzeul de Artă Cluj*), etnografie (nr. inventar 7873 *Dosarul „Expoziției de ceramică” organizată de Casa Regională a Creației Populare în colaborare cu Muzeul Regional Crișana*) sau artă (nr. inventar 7876 *Dosarul expoziției de sculptură Szervátius Jenő, organizată de Muzeul Regional Crișana*). Fiecare prezintă pe scurtă organizarea și punerea în practică a fiecărui eveniment.

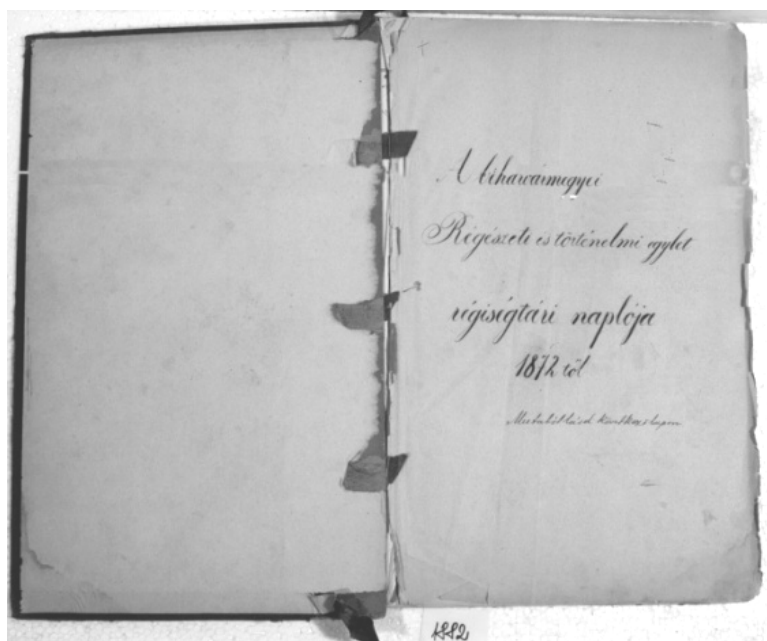
Caiete de șantier

Un alt tip de documente interesante ce intră în această colecție este cea a caietelor de șantier realizate de către diferiți arheologi pe parcursul anilor. Sunt nouă astfel de caiete (numerele de inventar 1087-1095) prezentând siturile arheologice de la Sântana, Olari, Berindia, Roșiori, Săcuieni (două), Sălacea și Otomani (două). În interiorul acestora avem păstrate rapoarte, planuri, schițe, desene și relevee care împreună conturează o imagine a organizării și planificării săpăturilor. Din punct de vedere al perioadei în care au fost realizate, majoritatea sunt din anii '60, cu excepția campaniei de la Săcuieni (a doua) organizată în anul 1972.

Registre

Un mod interesant de a vedea cum muzeografia a evoluat ca știință ar fi, desigur, prin analiza registrelor vechi ale instituției și a modului prin care ele au fost realizate. Sunt două tipuri de registre ce se păstrează în colecția aceasta: registrele de inventar a pieselor și registrele de impresii și sugestii (oferite vizitatorilor pentru a-și împărtăși gândurile odată ce au trecut prin expozițiile muzeului). Pe de-o parte registrele de inventar detaliază piesele și colecțiile muzeului, oferind o analiză, comparativ cu ce se cere în prezent, mult mai rudimentară. După cum am specificat mai sus, de-a lungul anilor instituția a fost nevoită să își reinventarieze colecțiile și să-și îmbunătățească metoda de conservare. Se mai păstrează în continuare în total 7 registre de inventar începând chiar din anul 1872, când a fost înființată Societatea și continuând până în anul 1912: registrul I 1872-1885 (număr de inventar 1882), registrul II 1887-1895 (număr de inventar 1883), registrul III 1897-1904 (număr de inventar 1884), registrul IV 1904-1906

(număr de inventar 1885), registrul V 1907-1908 (număr de inventar 1886), registrul VI 1909-1910 (număr de inventar 1887) și nu în ultimul rând registrul VII 1911-1912 (număr de inventar 1888). Fiecare dintre acestea sunt sub forma unor cataloage mari de piele, legate, sub formă manuscris. Observăm că odată cu trecerea timpului și îmbogățirea colecțiilor într-un mod mult mai alert, inventarele au început să fie făcute pe ani. Primul dintre ele, cel început în anul 1872, prezintă piesele într-un mod destul de simplist, dar direct: titlul sau numele obiectului, numărul său de inventar, datarea unde este posibilă și o descriere sumară. Ele nu au fost organizate pe secții. Fiind vorba de începuturile instituției, toate obiectele erau inventariate într-un singur registru indiferent de specificitate. Aceste prime artefacte înregistrate sunt mai mult piese etnografice, sau făcând parte din arealul științelor naturii. După moartea episcopului Ipolyi Arnold în 1886, vasta sa colecție intră și ea în inventarele instituției și amplifică diversitatea pieselor. Aceste registre au potențialul de a fi utilizate atât ca surse primare pentru studiul muzeografiei ca știință, dar și ca piesă într-o expoziție interesantă legată de istoria muzeelor și organizarea colecțiilor.

Primul registru de inventar al colecției „Societății de arheologie și istorie din jud. Bihor și Oradea” început în 1872, număr de inventar 1882.

Registrele de impresii și sugestii au reprezentat și reprezintă până în ziua de astăzi o metodă nu doar a Muzeului Țării Crișurilor de a păstra o legătură direct cu vizitatorii, dar și a altor muzee din lumea întreagă. A fost gândită ca o formă simplă de a vedea care este nivelul de satisfacție a consumatorului și în același timp să identifice punctele slabe sau mai bine spus, metode de îmbunătățire în ceea ce privește organizarea colecțiilor și

a diferitelor evenimente culturale. În total sunt 21 de astfel de registre, acoperind mai mult perioada anilor '50 și '60 cu o singură excepție pentru anul 1974. Multe dintre acestea au luat în evidență mai mulți ani², dar câteva erau menite doar pentru unele expoziții³, care erau considerate mai interesante. Cel mai vechi astfel de caiet este cel de la numărul de inventar 7395 în care sunt înscrise gândurile vizitatorilor începând cu anul 1949.

Diplome și brevete acordate Muzeului

Activitatea științifică sau educativă a Muzeului Țării Crișurilor a avut întotdeauna un impact semnificativ mai ales la nivel local. Acțiunile sale fie ele datorate cercetărilor desfășurate aici sau a expozițiilor organizate au reușit să contribuie la dezvoltarea culturală a Bihorului și să extindă orizontul istoriografiei românești în mai multe direcții. Astfel, meritele instituției au fost de multe ori recunoscute primind numeroase diplome și premii. Am reușit să identific 10 diplome diferite pe mai mulți ani, cea mai veche fiind un brevet din 1976⁴, iar cea mai nouă este din 2019 când muzeul a fost premiat de către statul român pentru noua expoziție reorganizată de la Muzeul Memorial „Aurel Lazăr” cu ocazia sărbătoririi Centenarului Marii Uniri. Totodată, mai sunt două care au fost acordate unor persoane care au lucrat în cadrul muzeului (foști directori) pentru activitatea lor în domeniu, o diplomă pentru domnul Sever Dumitrașcu⁵, iar alta pentru domnul Aurel Chiriac⁶.

Ziare și articole ce prezintă activitatea muzeului

Un ultim tip de documente ce am reușit să identific se referă la numeroasele articole și extrase de ziare care au fost înregistrate de-a lungul anilor pentru a sublinia activitatea muzeului, vernisajul unei expoziții sau doar de a prezenta muzeul cu toate secțiile în speranța de a promova instituția. În total sunt 17 numere de inventar conținând articole din ziarele cotidiene din Oradea *Crișana* și *Fáklya*, *Scânteia* (organul de presă al Partidului Comunist Român) sau revista de cultură *Familia*. Toate aceste articole păstrate sunt doar din a doua jumătate a secolului XX, cele mai vechi fiind din 1958⁷. S-au păstrat o serie de publicații din anul 1971 atunci când Muzeul Țării Crișurilor practic ia naștere, sau mai bine

² Un exemplu este registru înscris la numărul de inventar 951 unde intervalul cronologic este de nouă ani 1959-1968.

³ Avem la numărul de inventar 960 un registru de impresii pentru o expoziție de artă organizată în iulie 1962, sau la numărul de inventar 965 unde avem un registru al unei expoziții de apicultură organizată în 1964.

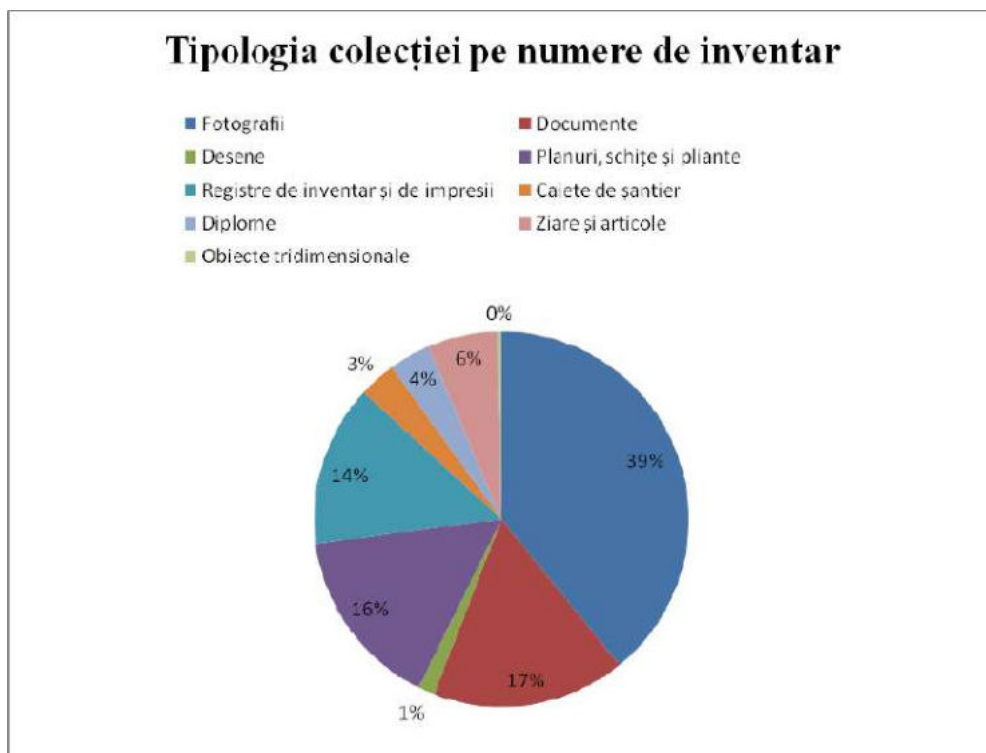
⁴ Brevet emis de Muzeul de Istorie al R.S.R. prin care se conferă M.Ț.C. medalia comemorativă a Muzeului R.S.R.

⁵ Numărul de inventar 8138: *Diplomă emisă de „International Biographical Centre” din Cambridge, prin care îi se conferă lui Sever Dumitrașcu titlul de „Om al Anului” 1997-1998, ca recunoaștere a meritelor din domeniul arheologiei și muzeografeiei – copie.*

⁶ Numărul de inventar 8946: *Diplomă de merit acordată de Ministerul Culturii și Cultelor MȚC, d-lui Aurel Chiriac.*

⁷ Număr de inventar 7883: *Articole de presă despre activitatea muzeului 1958-1973.*

zis se reorganizează, mutându-se în Palatul Baroc. Avem astfel, articole din *Crișana* (26 nr. 13/17), *Fáklya* (26 nr. 13/17), *Scânteia* (40, nr. 870/18 ianuarie 1971) și *Familia* (ianuarie 1971) care vorbesc despre festivitatea de deschidere și descriu noile secții și expozițiile de bază puse la dispoziția publicului. Revista *Familia* a încercat nu doar să prezinte fiecare secție, dar și să le promoveze oferind în numerele sale pagini întregi de publicitate pentru fiecare în parte⁸. Alte articole, mai ales din *Crișana*, prezintă diferite vernisaje pe care muzeul le-a organizat, focalizându-se pe unicitatea lor.

Colecția a evoluat treptat de-a lungul anilor intrând în cadrul registrelor Secției de Istorie într-un ritm, am putea spune, lent. Câteva dintre acestea se aflau deja în muzeu, dar dintr-un anumit motiv au rămas neinventariate, pur și simplu păstrate în dosare sau dulapuri. Inventarierea lor a început categoric abia după anul 1971 când muzeul se afla în noua clădire, iar spațiul i-a permis să-și diversifice colecțiile. În această perioadă s-au reorganizat toate colecțiile și s-au transferat documentele din registrele vechi în cele noi. Pentru a puncta acest transfer, la rubrica de proveniență au notat *Colecția veche* sau *Din vechea colecție*. Astfel, puteau sublinia faptul că piesele erau deja în muzeu. Altele fiind descoperite pe parcurs, atunci când au fost inventariate au notat *Găsit în depozit la*

⁸ Pentru secția de istorie avem numărul de inventar 2591, pentru etnografie 2592 și pentru artă 7823.

reorganizare⁹. Majoritatea documentelor au această proveniență. Celelalte au fost donate de către muzeografi de-a lungul anilor. Statistic vorbind, din cele 280 de numere de inventar înregistrate, cele care provin din vechile registre și au fost transferate în cele noi sau au fost transferate din arhiva instituției sunt în total 218, cele găsite la reinventariere sau pur și simplu în sertare sunt 3, iar cele donate de diferiți muzeografi sau instituții sunt 60. Printre persoanele care au donat putem menționa pe muzeograful Livia Roșu, Letiția Roșu, Sever Dumitrașcu, Aurel Chiriac, Ana Marossy, Iudita Călușer, Rodica Hârcă, Viorel Faur, Vlad Spoială, sau Doina Ignat. Foarte multe sunt poze la diferite evenimente, fie ele oficiale sau neoficiale. Din cele regăsite fără a avea un număr de inventar, pe lângă cel menționat mai sus (numărul de inventar 235), mai avem numărul de inventar 4062, un fragment dintr-un manuscris al unui colecționar anonim de piese arheologice și numismatice, ce descrie conținutul colecțiilor sale, datat 12 septembrie 1909¹⁰ și un dosar (număr de inventar 4063) din 1961 conținând actele privind inventarele fondului documentar al bibliotecii muzeului, obiecte de artă, mobilier, colecția de arme, numismatică, registrele documentelor de sec. XIII-XIV din colecția muzeului, procesul-verbal de predare a unor documente către Arhivele Statului Oradea și anexe¹¹.

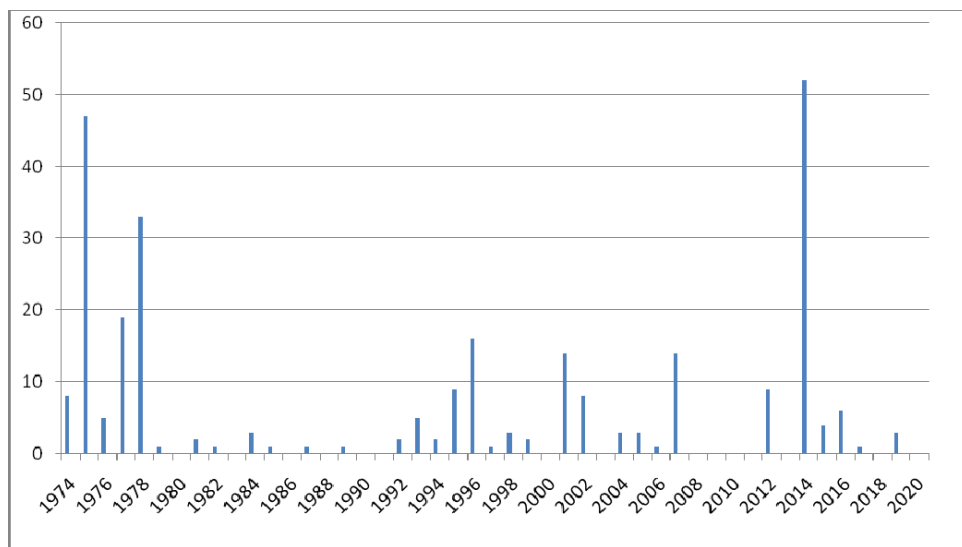
În ceea ce privește intrarea lor în colecția muzeului, inventarierea lor pe care o avem astăzi și o utilizăm s-a făcut după anul 1971, când muzeul s-a mutat în Palatul Baroc. Pentru documentele mai vechi nu pot da cifre exacte deoarece ar trebui comparate registrele vechi cu cele noi, identificate numerele și astfel să vedem când a fost data primă de înregistrare. Această cercetare urmează să fie realizată în anii următori. Pentru cele mai noi sau care au fost donate avem data exactă prescrisă în registru. Comparând statistica pe ani am putut observa că întreg procesul a fost sporadic, inegal în unele cazuri. Primul obiect care a fost înregistrat, în anul 1974 și se înscrie în această colecție este chiar cel menționat mai sus găsit la reorganizare, numărul 235. Începând de aici, restul documentelor încep să fie înregistrate. Au fost ani în care au fost înregistrate mai multe, au fost ani în care nu s-a înregistrat nimic, 15 mai exact: 1980, 1983, 1986, 1988, 1990, 1991, 2000, 2003, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013, 2018, 2020. Majoritatea documentelor au fost introduse în registru în anii '70. Până în 1980 au fost trecute 103 numere de inventar, aproape jumătate din total. În ceilalți ani, media este în jur de 5 pe an, cu câteva excepții când au fost înscrise mai multe: 1996 (16), 2001 (14), 2007 (14), 2014 (54). Acest fenomen are o explicație destul de simplă dacă ne uităm la proveniență. Majoritatea dosarelor și documentelor care provin din vechile colecții ale muzeului au fost trecute în primii ani, deoarece era o necesitate de a avea inventarele și obiectele catalogate. În anii următori, din cauza tematicii restrânse ale colecției, au fost trecute

⁹ Este cazul primului număr de inventar care intră în această colecție, 235 înregistrat la data de 10 mai 1974, *Inventarul colecției Ipolyi (împachetată în lăzi în 1916)*, un dosar de la începutul secolului XX.

¹⁰ La proveniență s-a specificat faptul că a fost găsit în biblioteca muzeului, fondul documentar, fără a fi inventariat.

¹¹ La proveniență s-a trecut: *Găsit între documentele contabile ale bibliotecii documentare a muzeului*.

rând pe rând toate donațiile din partea colegilor sau ale asociațiilor. Astfel că, numărul nu putea fi prea ridicat explicându-se de ce erau câteodată trecute de abia 2-3 documente pe an. Între 1980 și 1985 au fost înregistrate 7, între 1985-1990 de abia 2, între 1990-1995 18, între 1995-2000 22, între 2000-2005 28, între 2005-2010 15, între 2010-2015 65, iar între 2015-2020 10.

Înregistrarea colecției *Istoricul Instituției* 1974-2020 pe ani

Varietatea de obiecte ce formează această colecție este cu adevărat complexă și diversă. Tipologia acestora sugerează o activitate instituțională dinamică pe tot parcursul secolelor XIX-XX. Multe dintre acestea sunt surse vizuale și oferă o perspectivă unică, umană chiar, a ceea ce a însemnat de-a lungul anilor muzeologia ca știință, dar și ca profesie. Chiar dacă această colecție nu are un potențial expozițional foarte ridicat, în comparație cu altele, are o semnificație aparte prin faptul că definește și confirmă identitatea proprie a Muzeului Țării Crișurilor și păstrează în memoria colectivă rădăcinile și contribuțiile generațiilor anterioare. Văzută ca un tot unitar ea devine o moștenire unică și inestimabilă atât pentru personalul ce își desfășoară activitatea aici cât și pentru comunitatea locală fiind o reflecție sugestivă a societății orădene de-a lungul secolelor.

ORGANIZAREA EXPOZIȚIEI „ARTIȘTI PLASTICI ORĂDENI ÎNTRE 1860-1940”

SZILÁGYI Mária Ildikó*

THE ORGANISATION OF THE EXHIBITION ARTISTS FROM ORADEA BETWEEN 1860-1940

Abstract

The organisation of the exhibition entitled Artists from Oradea between 1860-1940 has taken place in the Art Section of the Crișurilor County Museum – Museum Complex, after finalizing the modernizations of the rooms from building A1, halls dedicated to the main and temporary exhibitions. The given exhibition has had the opening evening on The days of the Museum’s Night, on the 3d july of 2021. For this main exhibition there has been a selection of 20 paintings, 35 graphics and 20 works of small scale graphics and ex libris, the last once arranged in the showcases, also 11 works of sculpture.

Key-words: organization, exhibition, artists from Oradea, works of art.

Organizarea unei expoziții este o activitate complexă. Departe de a însemna o simplă așezare de obiecte într-o anumită ordine, expoziția impune un număr destul de mare de activități care cunosc o succesiune riguroasă, fiecare impunând soluționări care se fac prin analiză și studiu de către o echipă cu structura multidisciplinară. Organizarea unei expoziții cunoaște mai multe etape și procese, cum sunt: stabilirea titlului expoziției, elaborarea tematicii și fixarea portofoliului de obiecte.¹

Organizarea expoziției cu titlul „*Artiști plastici orădeni între 1860-1940*” a avut loc în cadrul Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, după ce au fost terminate modernizările efectuate în sălile corpului A1, săli dedicate expozițiilor de bază și cele temporare. Această expoziție s-a deschis în „*Noaptea Muzeelor*”, la data de 3 iulie 2021.

Muzeul Țării Crișurilor a organizat numeroase expoziții care pun în valoare creația unor artiști orădeni, ca Tibor Ernő, Leon Alex, Balogh István, Mottl Paul Roman, Macalik Alfréd, Nicolae Irimie, Ioan Bușiția, dar și expoziții de grup ori tematice, care au cuprins lucrări și ale altor creatori, ca Barát Móric, Grünbaum Ernő etc. Chiar dacă Oradea nu se compara în plan artistic cu orașe ca Baia Mare sau Cluj, a existat aici o bogată viață

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: arta@mtariicrisurilor.ro

¹ Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Ministerul Culturii, Centrul de pregătire și formare a personalului din instituțiile de cultură, București, 1999, p.141

culturală și artistică. Unii dintre artiști, după o perioadă petrecută la Oradea, deși au plecat, s-au întors aici ca Zsigmond Béla sau Kara Mihály, ei lucrând, cu popasuri și în alte orașe. Alții au trăit la Oradea doar pasager, ca Mund Hugó sau Coriolan Munteanu. Se poate afirma că numeroase talente au reușit să asigure ambianței artistice orădene omogenitatea unei înalte personalități, sigure de rostul lor public, de noblețea breslei lor.²

Pentru expoziția cu titlul „*Artiști plastici orădeni între 1860-1940*”, au fost alese 20 lucrări de pictură, 35 lucrări de grafică și 20 lucrări de grafică mică și ex libris, ultimele așezate în vitrine. Au fost selectate de asemenea 11 lucrări de sculptură.

Tablourile expuse au fost următoarele: *Portretul reginei Elisabeta* (inv.P.103) de Mezey Lajos (1820-1880), *Portret de țăran* (inv.P.144) de Bihari Sándor (1856-1906), *Portretul profesorului Borlan Victor* (inv.P.559), *Portretul doamnei Șorban de Cernești* (inv.P.560) și *Natură moartă* (inv.P.176) semnat de pictorul Ion Bușiția (1875-1953). În continuare sunt expuse *Autoportretul* artistului Udvardy Ignác Ödön (1877-1961) (inv.P.145), *Pod peste Arieș* (inv.P.139) de Mikes Ödön (1878- ?), *Peisaj din Istanbul* (inv.P.133) de Zsigmond Béla (?-?), cinci lucrări ale artistului Tibor Ernő (1884-1945), *Bucătăria țărănească* (inv.P.173), *Peisaj din Oradea* (inv.P.175), *Casă țărănească* (inv.P.523), *Malul Mării Negre* (inv.P.692) și încă o *Casă țărănească* (inv.P.905), de artistul Macalik Alfréd (1888-1979) au fost expuse trei lucrări, *Autoportret* (inv.P.732), *Atelierul meu* (inv.P.202) și *Circ* (inv.P.204). În expoziție mai avem două lucrări semnate de Nicolae Irimie (1890-1971), *Natură statică cu mere* (inv.P.1109) și *Malul Crișului* (inv.P.281), o pictură de Mund Hugó (1892-1961), *Peisaj din Baia Mare* (inv.P.187) și nu în ultimul rând *Portret de femeie* (inv.P.1056) semnat de pictorul Coriolan Munteanu (1905-1991).

Lucrările de grafică expuse au fost următoarele: *Apus de soare* (inv.Gr.643), *Drumețul* (inv.Gr.644), *Peisaj cu pomi* (inv.Gr.649), *Peisaj cu o stâncă* (inv.Gr.651), *Drumețul* (inv.Gr.880), *Peisaj cu copac* (inv.Gr.1345), *Peisaj cu case* (inv.Gr.1346), *Crepuscul* (inv.Gr.1380), *Peisaj citadin* (inv.Gr.1609), *Autoportret* (inv.Gr.1696) și un *Peisaj* (inv.Gr.4320) semnate de graficianul Balogh István (1890-1956), unsprezece lucrări ale artistului Grünbaum Ernő (1908-1945), *Țăranul* (inv.Gr.1287), *La piață* (inv.Gr.1289), *Conversație* (inv.Gr.1290), *Chefliul* (inv.Gr.1288), *Peisaj* (inv.Gr.1381), *Peisaj cu case* (inv.Gr.1382), *Peisaj* (inv.Gr.1810), *Cerșetorul* (inv.Gr.5286), *Bunicul și nepotul* (inv.Gr.1230), *Natură statică* (inv.Gr.1286) și *Chefliul* (inv.Gr.1344), două lucrări semnate de graficianul Barát Móric (1880-1945), *Portretul unui bărbat* (inv.Gr.678) și *Separeul* (inv.Gr.679), o lucrare semnată de Fleischer Miklós (1894-1958), *Varietă "Europa"* (inv.P.561). În expoziție au mai fost șapte lucrări ale artistului Leon Alex (1907-1944), *Flămândul* (inv.Gr.657), *Cuplu* (inv.Gr.1139), *Câinii* (inv.Gr.1248), *Coșmarul* (inv.Gr.1279), *Umbra* (inv.Gr.1534), *Autoportret* (inv.Gr.1562) și *Cizma fascistă* (inv.Gr.1271). Această ultimă lucrare a participat și la expoziția „*Perspectives*” în cadrul celei de-a 27-a ediții a Festivalului de artă

² Maria Zintz, *Artiști plastici la Oradea 1850-1950*, Editura Muzeul Țării Crișurilor Oradea, 2009

EUROPALIA³ la Centrul pentru Arte Bozar (Beaux Arts), la Bruxelles, Belgia organizată de Institutul Cultural Român, în perioada 1 octombrie 2019 - 12 ianuarie 2020.

În expoziție au mai fost expuse douăzeci de lucrări semnate de Mottl Román Paul (1892-1979), dintre care trei lucrări *Germinația* (inv.Gr.4325), *Portret* (inv.Gr.4326) și *Măgărița*, (inv.Gr.5053) au fost înramate și 17 lucrări de grafică mică și ex libris, *Scheci Cinematografic* (inv.Gr.5063), *Caleidoscop* (inv. Gr.4322), *Curcubeu* (inv. Gr.4324), *Grafică ocazională* (inv. Gr.5067), *Proiect de grafică publicitară* (inv. Gr.5068, 5070, 5069), *Grafică publicitară* (inv. Gr.5071), *Din cărțile mele* (inv. Gr.4331), *Ex libris - Biblioteca Márta* (inv. Gr.5072), *Grafică ocazională - Iepuri* (inv. Gr.5057), *Ex libris - Familia Marian* (inv. Gr.5052), *Ex libris* (inv. Gr.5065), *Hic liber meus est* (inv. Gr.5055), *Priviri* (inv. Gr.4329), *Ars Longa vita brevis est* (inv. Gr.5064), *Grafică ocazională* (inv. Gr.5066), *Grafică ocazională* (inv. Gr.4330), *Medievală* (inv. Gr.5062), au fost așezate în vitrine împreună cu trei lucrări de ex libris ale artistului Radványi Román Károly (1900-1957), *Ex libris - Radványi Károly* (inv.Gr.2075), *Ex libris - Dr. Eisenmayer Jenő* (inv.Gr.2010) și *Ex libris - Molnár Károly* (inv.Gr.3401).

Lucrările de sculptură fac parte din grupa a doi artiști, de Kara Mihály (1892-1980) cu două portrete și o plachetă, și de sculptorul Iosif Fekete (1903-1979). Au fost expuse opt lucrări *Primăvara* (inv. S.186), *Pereche* (inv. D.422), *Tânăr artist* (inv. S.66), *Idilă* (inv. S.183), *Primul sărut* (inv. S.190), *Solo de vioară* (inv. S.135), *Armonie* (inv. S.189) și *Tors* (inv. S.187).

Stabilirea portofoliului de obiecte într-o expoziție comportă mare atenție. În numeroase cazuri obiectele care se includ în liste necesită intervenții de conservare și nu de puține ori de restaurare. Cum restaurarea este un proces lung, foarte lung chiar, pentru a nu decala prea mult calendarul deschiderii expoziției trebuie ca obiectele care au nevoie de restaurare să fie înmânate cât se poate de repede laboratoarelor de profil.⁴

După alegerea obiectelor, s-a trecut la verificarea stării lor de conservare. Acolo unde era nevoie, lucrarea a intrat în laboratorul de restaurare. Pentru fiecare obiect intrat în laborator de restaurare s-a urmat Procedura Operațională, care constă de o serie de activități. În primul rând, conservatorul verifică starea de conservare a lucrărilor și întocmește fișa de conservare. Muzeograful, care este responsabil științific de o anumită colecție, cu acordul șefului secției, întocmește formularul de cerere de a intra bunul cultural în laboratorul de restaurare, totodată întocmește și fișa analitică de evidență. Toate documentele de la muzeograf și conservator ajung la restaurator, care pe baza documentației și analizând piesa respectivă, întocmește fișa de analiză a cererii, după care se convoacă Comisia de Restaurare compusă din șeful secției, șeful secției de

³ EUROPALIA, înființat în 1969, este unul dintre cele mai importante festivaluri de artă din lume, considerat a fi manifestarea culturală de cea mai mare amploare din Regatul Belgiei. Prezența României la această manifestare culturală de anvergură și notorietate internațională a constituit, dincolo de oportunitatea de consolidare a unor contacte și a unei rețele instituționale în sfera cultural-artistică, un excelent prilej de promovare a patrimoniului și a culturii românești, prin toate formele de expresie artistică. (<https://www.mae.ro/node/52309>)

⁴ Aurel Moldoveanu, *Consevera preventivă* ..., p.143

restaurare, restauratorul pe domeniu, muzeograful responsabil științific pe colecție și nu în ultimul rând conservatorul. După decizia Comisiei de Restaurare obiectul intră în laboratorul de restaurare.⁵

Pentru expunerea lucrărilor de pictură, la multe dintre ele era nevoie de poleirea passe-partout-ului, de revernisare și de înrămare regulamentară cu protecție în falț și membrană antipraf pe verso. La trei lucrări (inv.P.133, P.139, P.187) era necesară curățirea stratului pictural de murdărie aderentă sau de urme de insecte, de chituirea lacunelor, de integrare cromatică sau de ajustarea estetică a ramei.

Lucrările de grafică au fost montate în passe-partout din carton neacid și înrămate regulamentar.

Expoziția permanentă, care poate fi vizitată la etajul întâi al corpului A1, prezintă artiștii orădeni într-o perioadă în care orașul Oradea trece prin numeroase transformări edilitare și care îl plasează începând din anul 1878 între municipiile Imperiului Austro-Ungar. Personalitatea arhitectonică a orașului, supranumit și Micul Paris, a devenit inconfundabilă în peisajul Europei Centrale și de Sud-Est, desăvârșindu-se prin construirea unor importante clădiri în stil eclectic și neoclasic, iar după 1900, în stil secesion. Atmosfera de emulație creatoare s-a răsfrânt și asupra maturizării fenomenului plastic orădean. Numărul artiștilor plastici în urbe a crescut mereu în perioada menționată, aici găsim și locul creatori în diverse genuri de artă. În cadrul acestei prime părți a expoziției dedicate istoriei artei orădene descoperim pictori cu orientare academică (Mezey Lajos, Böhm Paul, Bihari Sándor), dar și alții ce dovedesc o aplecare spre modernitatea stilistică și tematică de influență europeană (Tibor Ernő, Ioan Bușția, Nicolae Irimie, Macalik Alfréd, Barát Móric, Mund Hugó, Coriolan Munteanu etc.). Grafica orădeană interbelică aduce în prim-plan o serie de plasticieni remarcabili atât prin introducerea unor teme de mare actualitate pe continent (pericolul nazist – Leon Alex), dar și a unora inspirate din viața de zi cu zi a așezării de pe malurile Crișului Repede (Grünbaum Ernő, Balogh István). Sculptura, la rândul ei, aduce în prim plan câțiva reprezentanți de seamă care au trăit în ambele epoci istorice la care ne-am oprit în expoziție (Kara Mihály, Iosif Fekete).⁶

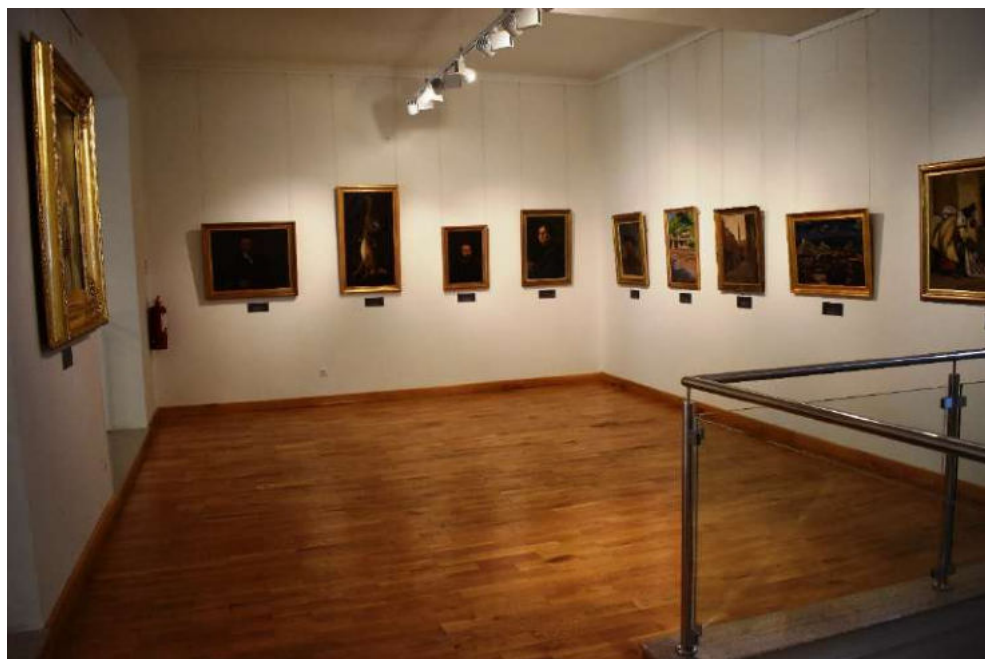
În această perioadă, arta plastică din Oradea Mare cunoaște o puternică afirmare într-un context ce beneficiază de un aspect arhitectural profund individualizat, artiștii plastici orădeni sau vremelnici legați de Oradea Mare fiind deschiși spre exprimări estetice de diferite orientări în coerență cu direcțiile estetice ale modernismului.⁷

Datorită faptului, că deschiderea expoziției „*Artiști plastici orădeni între 1860-1940*” s-a făcut de *Noaptea Muzeelor*, expoziția a fost vizitată de peste 6800 de persoane, totodată, fiind expoziție permanentă, se bucură de un succes continuu.

⁵ Procedura Operațională restaurare patrimoniul mobil, întocmită și aprobată cu nr.161/21.01.2019 de Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

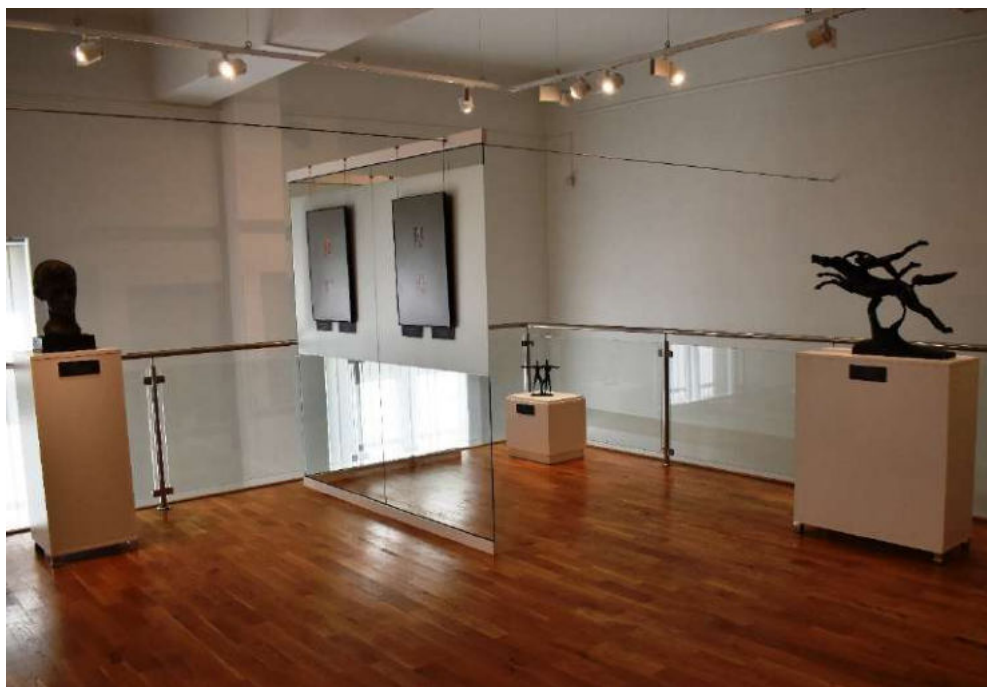
⁶ <https://mtariicrisurilor.ro/artisti-plastici-din-oradea-1860-1940/>

⁷ *Ibidem*

COLECȚIA DE FOTOGRAFII A SECȚIEI DE ISTORIE A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Doina–Gabriela ANANIE*

CRIȘ COUNTY MUSEUM'S HISTORY DEPARTMENT PHOTO COLLECTION

Abstract

The Criș County Museum's History Department photo collection, it is a valuable one, by the very number of images held. Chronologically, it covers a period of over 150 years, beginning with the 1860s. Therefore, we have photos from the period of the Austrian Empire, Austro-Hungarian Monarchy, the Kingdom of Romania, communist Romania, until the present day. Whether presented individually or in albums, the images are nothing but pages of history that must be presented and highlighted.

Keywords: *collection, photography, history, conservation, value*

Colecția de fotografii a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea cuprinde peste patru mii de fotografii. Acestea au intrat în inventarul muzeului prin diferite modalități:

- din vechea colecție a *Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Bihor și a orașului Oradea*;
- din colecția *Muzeului Regional Crișana*;
- prin donații provenite de la persoane particulare: Lucia Sirban, fiica lui Nicolae Coroiu, ofițer originar din Vașcău, jud. Bihor, participant la cea de a doua conflagrație mondială; Simion Fărcața din Roit, participant la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1918; Gheorghe Goia și Mihai Mărcuș, urmași ai participanților la Marea Adunare Națională; Vasile Jarca, bihorean din Tria, decorat de regele Mihai I pentru faptele de arme în 1945; generalul Leonard Mociulschi; Iuliu Gavrilite, originar din Vașcău, jud. Bihor, ofițer în armata română, participant la cel de al doilea război mondial; col. pr. Gh. Marian, paroh al fostei Biserici Militare din Oradea, cel care a însoțit armata română în campania din Rusia din 1941; Valeriu Giuran, fiu al maiorului Alexandru Giuran, participant la luptele purtate pentru eliberarea Banatului și Crișanei în august – octombrie 1944; Radu Enescu – eseistul și criticul literar, redactor șef adjunct al revistei *Familia*; Alexandru Thurzó, fiul violonistului și al cercetătorului istoric muzical al Oradiei, Sándor Thurzó; tenorul Iuliu

*Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabananie@gmail.com

Andrássy; Eugen Varga, fost secretar al Consiliului Județean al Sindicatelor; col. Mihai Turcu, cel care a oferit albumele legate de prezența armatei române și a familiei regale române în Oradea, Bihor și pe teritoriul Ungariei în primăvara-vara anului 1919; academicianul Răzvan Givulescu; Corneliu Szallerbeck, fiul arhitectului Anton Sallerbeck, cel care a transformat înfățișarea multor clădiri din orașul de pe Crișul Repede în perioada interbelică; Iosif Kohn, fotograf orădean; Anca Moldoveanu, nepoată a prof. univ. dr. Ovidiu Drimba, originar din comuna Margine, jud. Bihor ș.a.

- prin donații primite de la muzeografi ai instituției: Ion Marinescu, Lucia Cornea, Sever Dumitrașcu, Viorel Faur, Iudita Călușer, Liviu Borcea, Olimpia Roșu, Aurel Roșu, Gabriela Crișan, Vasile Sarca, Rodica Hârcă;
- prin donații din partea unor instituții, publicații și întreprinderi locale: Comitetul P.C.R. al comunei Țețchea, C.A.P. Mădăras, Consiliul Județean al P.C.R. Bihor, Întreprinderea Mecanică Oradea, Consiliul Popular Oradea, Consiliul Județean pentru Cultură și Educație Socialistă Bihor, Combinatul pentru Prelucrarea Lemnului Oradea, Secția de Propagandă a Comitetului Județean al P.C.R., Consiliul Regional Crișana al F.D.P., Întreprinderile „Înfrățirea” și „Solidaritatea”, Fabrica de Zahăr, Rafinăria „Crișana”, Institutul Pedagogic, U.A.M.T. (Uzina de Accesorii pentru Mijloace de Transport), Redacțiile ziarelor *Crișana* și *Fáklya*, AGERPRES, Filarmonica de Stat din Oradea, Arhivele Naționale – Serviciul județean Bihor;
- prin achiziții de la persoane legate de istoria Oradei și a Bihorului: Titus Roșu, profesor la Liceul „Emanuil Gojdu” din Oradea; Răzvan Givulescu, al cărui tată, Cornel Givulescu, a fost profesor și dirigor al *Corului Studenților Academiei Teologice Ortodoxe* din Oradea, înființată în 1924; Xenia Dobrin și Ovid Ciordaș, urmașii martirului avocat Dr. Ioan Ciordaș din Beiuș; colecționari din Oradea;
- prin transfer de la biblioteca muzeului, de la redacțiile ziarelor *Crișana* și *Fáklya*;
- fotografiile realizate de fotografi ai muzeului în diferite perioade și dezvoltate în atelierul fotografic al instituției.

Din punct de vedere cronologic, colecția de fotografii acoperă o perioadă de peste 150 de ani, din anii 1860 până în prezent. Așadar, avem fotografii din perioada Imperiului Austro-Ungar, a Regatului României, a României comuniste și până în contemporaneitate. Fie că se prezintă individual sau în albume, imaginile immortalizează momente și oameni, de la lideri politici, personalități ale culturii, științei, până la simpli oameni de rând. Toate, împreună, nu sunt altceva decât pagini de istorie ce trebuie prezentate și valorificate.

Fotografia, pe parcursul celor aproape două secole de existență, de la prima daherotipie a francezului Louis Daguerre din 1839¹, până la fotografia digitală din zilele

¹ Primul ziar românesc care a anunțat descoperirea, la o lună și 9 zile distanță, a fost *Albina Românească* din Iași, în nr.14 din 16 februarie 1839. Vezi Săvulescu, Constantin, Fiap, E., *Cronologia ilustrată a*

noastre, a cunoscut transformări extraordinare. Dacă la începuturile sale a fost considerată un lux, pe care nu oricine și-l permitea, treptat, fotografia a devenit din ce în ce mai accesibilă, în special datorită dezvoltării procedeele de obținerii a imaginii.

Primele fotografii au fost în general portrete, cea mai mare pondere având-o cele de tipul *carte de visite*, următoarele clasate fiind cele în format *cabinet portrait*². Colecția muzeului orădean deține astfel de piese. Cea mai veche fotografie, a cărei datare este cunoscută – aprilie 1868 – este cea a lui Vasile Ignat din Beiuș, făcută după depunerea examenului de avocat. Avocatul a fost unul din luptătorii mișcării memorandiste, tatăl poetei Viora Ignat, căsătorită cu avocatul Ioan Ciordaș. Fotografia a fost realizată la atelierul fotografic *Borsosés Doctor* (Borsos Jozsef și Doctor Albert) din Pesta.

În aceeași categorie, a portretelor, intră și o serie de imagini cu: personalități maghiare (canonicul Rómer Flóris, Dessewffy Emil – președinte al Academiei de Științe Ungare, Kubinyi Ágoston – director al Muzeului Național al Ungariei, Zsigmond Kemény – editor al *ErdélyHíradói*, baronul Podmaniczky Frigyes, om politic, scriitor, jurnalist, contele ManóAndrassy, politician, pictor, caricaturist, contele Andrássy Aladár ș.a.); mari viziri ai Imperiului Otoman, din perioada Tanzimât-ului, o perioadă de reforme, începută în 1839 și încheiată în 1876 (Mehmed Kâmil Pasha, Mehmed Emin Ali Pașa, Edhem Pasha, MehmedEsadSaffetPasha, MehmedRushdiPasha); funcționari ai primăriei Oradea în frunte cu primarului Sál Ferencz, cel care a condus destinele orașului vreme de 22 de ani din 1875 până în 1897 (1895); diferite portrete de copii, doamne, domni, îmbrăcați după moda epocii; imagini de actori sau actrițe în diferite roluri.

Portretele erau realizate în ateliere. Vorbim despre ceea ce se numește fotografia de studio. Fundalul folosit era unul pictat, iar ca elemente de decor se observă balustrade cu colonete, draperii grele, mobilier stil, cărți, vase cu flori³. Lumina folosită era cea naturală; fotografiile se vor folosi de aceasta până în primul deceniu al secolului XX, când vor apela la cea artificială.

Puțini fotografi s-au încumetat, la început, să realizeze fotografii exterioare. Dar treptat, pe măsură ce metodele de obținere a imaginii au evoluat, aceștia au început să iasă din atelierele lor, și să fotografieze peisaje, monumente de artă, obiecte, fenomene din natură.

Din seria fotografiilor realizate în afara atelierelor, avem ca exemplu un album realizat de fotografii orădean Lojanek Lajos pentru *Expoziția Națională de la Budapesta*⁴, intitulat „Mutatványok a Biharmegyeinépíparbolés a népruházatból” (*Prezentări din industria populară și vestimentară a Bihorului*). De asemenea avem imagini cu biserici fortificate și cetăți din Transilvania, două fotografii de pe un șantier

fotografiei din România, perioada 1834-1916, nr. 5, Biblioteca Asociației Artiștilor Fotografi, București, 1985, p.1

² Lucia Cornea, *Ateliere fotografice timpurii la Oradea (1852-1884)*, în *Crisia*, nr. XXVI-XXVII, 1996-1997, p. 125

³ Idem, *Repertoriul vechilor ateliere fotografice din Oradea 1852-1950*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 1999, p. 17

⁴ *Ibidem*, p. 21

arheologic, cu un hipocaust – locația necunoscută, donate muzeului de către Rómer Flóris (anii 1870), imagini din Kassa (astăzi Kosiče, Serbia), Banska Bystrica (Slovacia), Biala bei Bielitz (BielskoBiala, Polonia), Teschen (Cieszyn, Polonia).

Pentru fotografiile de epocă la care nu se cunoaște o dată exactă, detalii importante se pot obține din vestimentația persoanelor înfățișate, dar și din modul de ornamentare al verso-ului. De multe ori, acest verso este mai interesant, din perspectiva istoriei fotografiei, decât fața. Pe el fotografia își menționează adresa unde funcționează atelierul, își face ceea ce azi numim *reclamă*, își prezintă medaliile câștigate la diferite concursuri sau meritele profesionale (cum ar fi acela de fotograf al Curții Imperiale)⁵. De asemenea, cartonul poate fi ornamentat în stil eclectic sau Secession.

Pe lângă fotografii realizate în ateliere fotografice orădene (Mezey Lajos, Benedek Mór, Dajkovits János Ernő, Decsény Ede, Fekete Sándor, Lojanek János, Picék Robert, Náth János, Szabó Dénes, Zsunk Pál ș.a.) colecția de fotografii a muzeului orădean deține și imagini realizate în ateliere fotografice din Imperiul Austro -Ungar, Imperiul Otoman, Italia, Elveția (Dunky Fiverek, Veress Ferenc – Cluj; György Mayer, Klösz György, Strelisky – Budapesta; Alexandru Roșu – Bistrița; Beszédes Sándor – Esztergom; Podleszny András, S. Letzter – Kassa (Kosiče); Alexander Schild, Simonyi Antal – Pesta; EdeKozics – Pressburg (Bratislava); P.Schiffer – Crefeld (Krefeld); Skopall József – Győr; P. Conti – Linz; Gustav Albert Schivert – Sibiu; Fritz Luckhardt – Viena; GondyésEgey – Debrecen; Mailáth János – Pozsony; A. Campini - Roccad'Arazzo; Incorpora – Palermo; H. Bühlmann - Berna; Kossak, Auerbach ésWargha, Weisz Hugó - Arad; Gere Sándor – Beiuș; Jacob Brüll, Max Sternschein – Cernăuți, Singer Josef – Neusatz (Novi Sad); Maurice Schnapek – Belgrad; Spuller János – Marghita; Sipos J. – Diosig; Babar Ferencz – Carei; B. Danilovic – Timișoara, Emil Fischer – Sibiu, Abdullah Frères – Constantinopol ș.a.).

Fotografiile de familie ocupă și ele un loc important în colecție. Dintre acestea se remarcă cele ale familiilor Ignat și Ciordaș din Beiuș, și ale familiei Coroiu din Vașcău. Atelierele fotografice unde s-au realizat imaginile sunt diverse: Benedek Mór, Fekete Sándor, NáthJános –Oradea; Alexandru Roșu – Bistritz; Zsunk și Erdély Jenő – Beiuș; Auerbach Miksa, Auerbach ésWargha, Kossak, Honisch -Arad; Kató József – Cluj; Botfán M. - Fehértemplom (azi Bela Crkva, Serbia); Franz Grainer, Reichenhall (Germania); Ellinger Ed. – Pesta, Foto Papp - Șimleul Silvaniei, Johann Lenz – Brașov.

Fotografiile cu militari se regăsesc și ele în colecție: Iosif Toth, funcționar C.F.R. la gara din Oradea, și camarazii săi în Bosnia (1912); soldați participanți la războaiele balcanice (1913); Nicolae Firu, învățător și conducător al „Reuniunii de Cântări Hilaria” din Oradea și Ioan Bușiția, profesor și conducător al „Reuniunii de Cântări Lyra” din Beiuș, în uniforme militare (24 aprilie 1915); soldați și ofițeri austro-ungari pe frontul din Italia, în Primul Război Mondial (1916); Nicolae Coroiu din Vașcău în uniformă de ofițer român în perioada Primului Război Mondial; grup de ofițeri din cadrul Școlii de

⁵ *Ibidem*, p. 9

Subofițeri de Infanterie din Oradea, fotografiați în curtea din spate a garnizoanei „Regele Ferdinand”, actualul sediu al muzeului; albumele legate de prezența armatei române și a familiei regale române în Oradea, Bihor și Ungaria în perioada aprilie – august 1919; trupele maghiare ce intră în Oradea după Dictatul de la Viena (6 septembrie 1940).

Imaginilor de sfârșit de secol XIX cu biserici fortificate din Transilvania, li se adaugă cele cu biserici, mănăstiri și sinagogi din Oradea și Bihor: Bazilica Romano-Catolică; biserica Parohială din Olosig, reconstruită la începutul secolului XX; biserica ordinului capucinilor, cu turnul în stil romanic, preluată de biserica greco-catolică și transformată după planurile arhitectului Anton Sallerbeck în perioada interbelică (azi Biserica Ortodoxă „Buna Vestire”); Biserica cu Lună; bisericile de lemn din Delani, Cuzap, Brădet, Pietroasa, Rieni, Broaște, Finiș, Lelești; mănăstirea Calvariei de pe Dealul Ciuperca din Oradea, dărmată de comuniști în 1948; sinagoga Aachvas Rein, astăzi Muzeul Istoriei Evreilor din Oradea și Bihor ș.a.

Ferotipiile, accesibile celor cu mai puțină dăre de mână, și considerate fotografii de slabă calitate, din cauză că erau produse de fotografii de bălci⁶, continuă să fie realizate și la început de secol XX. Colecția muzeului deține două piese realizate în această tehnică, probabil de către același fotograf, judecând după decorul folosit.

În perioada interbelică, pe lângă fotografiile de studio, cele mai multe imagini surprind diferite evenimente legate de viața particulară sau profesională a celor imortalizați: avem fotografii de absolvire, de nuntă, de la diverse petreceri, expoziții, dezveliri de busturi sau statui, manifestații antirevizioniste, defilări, parade militare, conferințe, din activitatea secției turistice a muncitorilor metalurgiști, inaugurări de internate sau linii ferate. În această perioadă dispar cartoanele special tipărite și ornamentate. Numele atelierului este aplicat direct pe hârtia fotografică, fie folosind marca de tip *timbru sec* fie printr-o simplă semnătură, cu creionul, de obicei în colțul din dreapta jos al cartonului⁷.

Primele imagini din Oradea, de după încheierea celei de a doua conflagrații mondiale, surprind membri din conducerea orașului, foști ilegaliști, fotografiați în actuala P-ța Unirii - în fundal se vede clădirea primăriei, parțial distrusă în urma bombardamentelor - sau participând la demonstrația oamenilor muncii cu prilejul zilei de 7 noiembrie, când se sărbătoreau 28 de ani de la Marea Revoluție Socialistă din Rusia.

Un album de fotografii important este dedicat festivităților de inaugurare a „Monumentului Ostașului Român” din P-ța 23 August (azi Parcul 1 Decembrie din Oradea) din 23 august 1958, manifestare la care a luat parte și Leontin Sălăjan, membru al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, pe atunci Ministrul al Forțelor Armate al Republicii Populare Române.

Instaurarea regimului comunist aduce o nouă etapă în istoria fotografiei. Imaginea conducătorului iubit devine nelipsită de la toate manifestările. Colecția de fotografii a

⁶ *Ibidem*, p. 21

⁷ *Ibidem*, p. 29

Muzeului Țării Crișurilor deține atât negative fotografice cât și fotografii de la diversele vizite întreprinse de tovarășul Nicolae Ceaușescu în Oradea și Bihor, în anii '70-'80 ai sec. XX și aspecte de la congrese ale Partidului Comunist Român.

O pondere mare în colecție o dețin imaginile ce surprind aspecte din activitatea diferitelor întreprinderi industriale și agricole din zona Crișanei, din perioada comunistă: C.E.T. (fosta centrală termică a municipiului), Întreprinderea de Încălțăminte ARTA, Stațiunea de Mașini Agricole, Întreprinderea Mecanică, C.A.P. Mădăras, G.A.C. Roșiori, Fabrica de Lapte, Fabrica de Conserve AVÂNTUL, Fabrica de Tricotaje MIORIȚA, Fabrica de Bere, SINTEZA, ÎNFRĂȚIREA, Fabrica de Zahăr, Avicola, Întreprinderea AZBOCIMENT, Textila CRIȘANA, Întreprinderile miniere Voivozi și Dobrești, Fabrica BIHOREANA Marghita, Fabrica de Sticlă PĂDUREA NEAGRĂ, Topitoria de Căneapă Palota etc.

Imaginile ce înregistrează schimbările orașului Oradea, cum ar fi reconstrucția de poduri (podul mare peste râul Crișul Repede, azi Sf. Ladislau, refăcut în 1947, după ce fusese distrus de armata germană în timpul retragerii), ridicarea Căminului Muncitoresc, case demolate pentru a face loc mărețelor blocuri, toate se regăsesc în colecția de fotografii a muzeului din Oradea.

Alte imagini surprind aspecte din viața cultural - artistică a urbei: vernisaje și diverse activități la Muzeul Țării Crișurilor, inclusiv momente din munca de restaurare a Palatului Baroc (vechiul sediu al muzeului), concerte susținute de Filarmonica din oraș, spectacole oferite de Teatrul de Stat, deschiderea de noi cinematografe (cinema „Transilvania” în 1969), diverse acțiuni edilitare.

În categoria de fotografii document putem include o serie de imagini, plus negativele aferente, realizate de fotografii muzeului orădean în anii 1996-1997, Alexandru Szabó, cu fabrici care nu mai există: Uzina Electrică Oradea, Fabrica de Cărmidă din Valea lui Mihai, Fabrica de Azbociment, Fabrica de Blănuri, Centrala telefonică Oradea, Fabrica de Sticlă „Pădurea Neagră”, Fabrica de Spirt și Drojdie, Fabrica de Bere din Oradea.

După anii 2000, fotografiile din colecția muzeului surprind diverse evenimente oficiale: depuneri de coroane, dezveliri de plăci memoriale, festivități și parade militare. Numărul fotografiilor scoase pe hârtie fotografică este mic, majoritatea rămânând salvate în format electronic.

Privită în ansamblu, colecția de fotografii a Muzeului Țării Crișurilor, prin chiar numărul de bunuri deținute, este una valoroasă. Printre imaginile care îi conferă unicitate și originalitate se regăsesc:

- Lacul cu Nuferi din Băile Szent László (Băile 1 Mai), atelier fotografic Décsey Ede, Oradea (1883). Se pot vedea în imagine mai multe personaje, printre care și un prelat romano-catolic, probabil episcopul Nogáll János;
- vechiul han „Vulturul Negru”, pe locul căruia s-a ridicat complexul în stil Secession, cu același nume (sfârșit de sec. XIX);
- Piața Mică din Oradea (azi Piața Unirii) în 1889 (Fig. 1). Se pot vedea comercianți cu diverse mărfuri, așezate direct pe jos. În prim plan avem

vânzătoare de varză, de pâine. În partea dreaptă, în planul apropiat, se observă casele Nikolits și Diamandi, construcții ce vor fi dărâmate mai târziu, în 1910, pentru a face loc Palatului Moskovits II. În partea stângă, în plan îndepărtat, vizavi de Biserica Sf. Ladislau, avem vechea reședință episcopală romano-catolică, dărâmată și ea pentru a face loc Primăriei (1902-1903). În partea dreaptă, în plan îndepărtat, este vechiul han „Vulturul”, viitorul Palat „Vulturul Negru” (1907-1909)⁸;

- Casa în care s-a născut Nagy Sándor, general al honvezilor, executat în 1849 la Arad, alături de alți generali maghiari rebeli (unul din cei 13 martiri), atelier Lojanek János, Oradea (anii 1900);
- Grup de copii, femei și călugărițe vicentine (din *Congregația Surorilor de Caritate* înființată de Vincențiu de Paul, cu acoperământul specific purtat pe cap, *Cornette*), una cântând la vioară, în fața gardului ce despărțea biserica romano-catolică și casa parohială din Belfir (sat ce aparține comunei Tinca, jud. Bihor) de drum; atelier fotografic Klein Simon, Tinca (început de sec. XX);
- Absolvenții Institutului Pedagogic Greco-Ortodox Român din Arad. Printre ei Alexandru Sala, Ioan Tomuța și directorul Roman Ciorogariu, viitorul episcop; atelier Kossak József, Arad (1909);
- Fabrica de gheață din Oradea (circa 1910);
- Aspecte din timpul săpăturilor efectuate în cetatea Oradea 1912–1913 (Fig. 2);
- Victor Ciurdariu, fratele avocatului Dr. Ioan Ciordaș în costum de călușar, atelier Náth János, Oradea (1912). A făcut parte din regimentele de voluntari din Rusia, organizate de Voicu Nițescu;
- Ușa de la intrarea în primul sediu stabil al muzeului (azi *Palatul Copiilor* din Oradea), imagine ce poartă ștampila *Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Bihor și a orașului Oradea* (1915). În timpanul în formă de arc de cerc de deasupra ușii, sunt reprezentate un pelican – simbol al spiritului de sacrificiu, și blazoanele episcopilor Schlauch și Ipolyi. Pe stâlpul din dreapta este simbolul heraldic al canonicului Bunyitai, iar pe cel din dreapta un scut ce are înscris pe el anul 1896⁹ (Fig. 3);
- Țărani îmbrăcați în port popular, unii dansând, probabil la o nuntă, în zona Hunedoarei, atelier Leopold Adler, Orăștie (cca. 1916);
- Viitorul academician Răzvan Givulescu, în vârstă de 4 ani, prezent alături de tatăl său Cornel Givulescu, Ministrul Cultelor și Artelor Alexandru Lapedatu și alte personalități locale orădene (Aurel Lazăr, episcopul Roman Ciorogariu, primarul Coriolan Bucico, profesorii Teodor Neș și Eugen Speranția) la inaugurarea internatului *Academiei Teologice Ortodoxe* din Oradea (24 decembrie 1924, foto Pártos József);

⁸ *Istoria orașului Oradea*, coordonatori Liviu Borcea, Gh. Gorun, Editura Arca, Oradea, 2007, p. 246-252

⁹ Sarca, Vasile, *Restitutio...*, p. 263-264

- Dezvelirea statuii Regelui Ferdinand I la Oradea, în Piața Unirii: asistență numeroasă, orădeni, militari, fețe bisericești în frunte cu episcopul Roman Ciorogariu, iar în foișorul din stânga statuii, principele Carol; foto Pártos József, 21 noiembrie 1924 (Fig. 4);
- Imagini din secțiunile vechii tipografii Sonnenfeld S.A.; zețăria, sala mașinilor Linotype de cules mecanic, sala legătoriei, sala de confecționat cartoane (anii 1920);
- Violoncelistul Pablo Casals, cu autograf (1929)
- Basul Feodor Chaliapin, cu autograf 1930 (Fig. 5);
- Tenorul Tito Ruffa, cu autograf (25 martie 1930);
- Soprana Amelita Galli Curci, după un recital susținut în Vancouver, cu autograf (1930);
- Interpreții piesei „Vlaicu Vodă” de Al. Dabija, jucată pe scena *Teatrului Regina Maria* din Oradea de elevi ai liceelor „Emanuil Gojdu” și „Oltea Doamna”, printre ei viitorul prof. univ. dr. Ovidiu Drimba, atunci în vârstă de 13 ani (1933);
- *Cooperativa Agricolă Beiușana* din Beiuș (Fig. 6). Imaginea surprinde țărani din depresiunea Beiușului veniți la cooperativă (1935);
- Aurel P. Bănuț, doctor în drept și științe politice, întemeietorul revistei *Luceafărul* (Budapesta, 1902) și primul director al *Teatrului de Vest* din Oradea, cu semnătura olografă (anii 1930);
- Filozoful Lucian Blaga, alături de actorii clujeni Ion Tâlván și Iosif Vanciu și de Petru Borteș, director al revistei *Gazeta Ilustrată* din Cluj și Sibiu – 1935 (Fig. 7);
- Dezvelirea la Beiuș a monumentului dedicat martirilor Ioan Ciordaș și Nicolae Bolcaș, torturați și uciși în noaptea de 3 spre 4 aprilie 1919 în satul Lunca de o bandă de secuți. Printre cei prezenți apar văduva Ioan Ciordaș – Viora, Xenia Ciordaș – fiică, Tiberiu Moșoiu – primar al Oradiei, Iuliu Maniu, aghiotantul regal maior Mihăilescu, ministrul Alexandru Lapedatu, Gheorghe Crișan – fost membru al Consiliului Național Român Central și al delegației române de la Conferința de Pace de la Paris, Ioan Picu Băncilă – prefect al Bihorului, Nerva Traian Cosma – primar al Beiușului (10 iunie 1935);
- Nicolae Iorga în mijlocul participantelor la cursurile *Școlii de misionare naționale și morale „Regina Maria”*, înființată de el la Vălenii de Munte – 1937 (Fig. 8);
- Intrarea trupelor ungare în Oradea după Dictatul de la Viena, în zona gării (6 sept. 1940);
- Trei fotografii cu un grup de refugiați orădeni, ajunși la Arad (4 oct. 1940);
- Vasile Luca, secretar al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, în vizită la Oradea (1946);
- Leontin Sălăjan, șef al Marelui Stat Major al Armatei Române, în vizită oficială la Oradea – 22 august 1958 (Fig. 9);

- Generalul Leonard Mociulschi, cu dedicație pe verso pentru cercetătorul Ion Marinescu (1 februarie 1979);
- Dumitru Prunariu la Oradea (1982).

În ultimii ani, donațiile și achizițiile de fotografii făcute către Muzeul Țării Crișurilor din Oradea au scăzut ca număr. Ultima achiziție importantă, care pe lângă fotografii de epocă conține și cărți poștale, s-a făcut în 2016. Donații s-au înregistrat, dar în număr mic. Cei care dețin astfel de bunuri, în general, sunt colecționari particulari, care nu doresc să se despartă de ele, decât în mod excepțional. Pe de altă parte, trebuie să se facă o triere minuțioasă a bunurilor oferite spre achiziție sau donate muzeului. Nu orice fel de bun poate intra în colecție (se ține cont de momentul immortalizat, de personalitatea care apare în imagini, de atelierul fotografic și, foarte important, de starea de conservare).

Astăzi ne aflăm în fața unei provocări, care ne face să privim fotografia din o cu totul altă perspectivă: fotografia digitală. Față de fotografiile realizate cu aparat de fotografiat clasic, la care trebuia să reglezi luminozitatea, deschiderea diafragmei – ținând cont bineînțeles și de calitatea filmului și a dezvoltării –, cele digitale au o serie de avantaje: pot fi făcute de oricine, chiar și de un începător, iar imaginile realizate se păstrează pe cardul de memorie al aparatului, putând fi ulterior transferate pe calculator; se pot șterge fotografiile nereușite și se pot imprima pe hârtie fotografică cele dorite. Accesibilitatea ne oferă și nouă, muzeografilor, șansa de a surprinde imagini care peste ani pot devenii mărturii ale vieții oamenilor din această urbe - și nu numai -, mai ales că imaginea orașului se schimbă într-un ritm destul de alert.

Totuși, cu toate aceste evidente avantaje, fotografia digitală nu va reuși să estompeze farmecul unei fotografii realizate cu un aparat manual și apoi dezvoltată.

Fotografia, în cei peste 180 de ani de existență, de la fotografia de studio, realizată la început pe o placă metalică, apoi pe hârtie lipită pe un carton ornamentat, și până la cea digitală, ca parte fundamentală a patrimoniului cultural național, este singura sursă istorică care poate surprinde și păstra imaginea unică a unui eveniment, a unui moment cu semnificație istorică, culturală, socială, științifică ș.a. Ea este un instrument esențial de cunoaștere, ce a reușit să învingă timpul și nu poate fi egalat în materie de unicitate, obiectivitate, intensitate și expresivitate a momentului surprins.

Anexe

Fig. 1. Piața Mică din Oradea (1889)

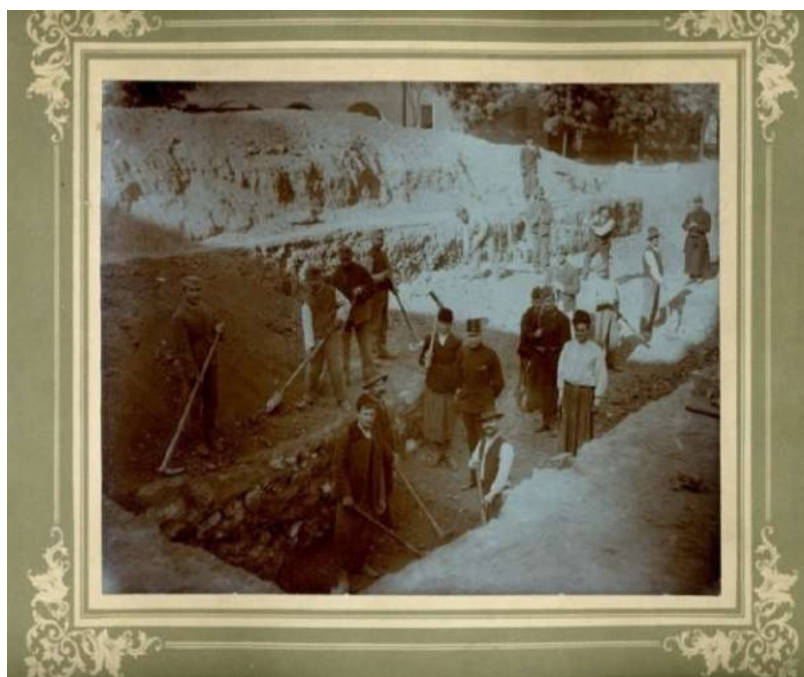

Fig. 2. Săpături arheologice în Cetatea Oradea (1912- 1913)

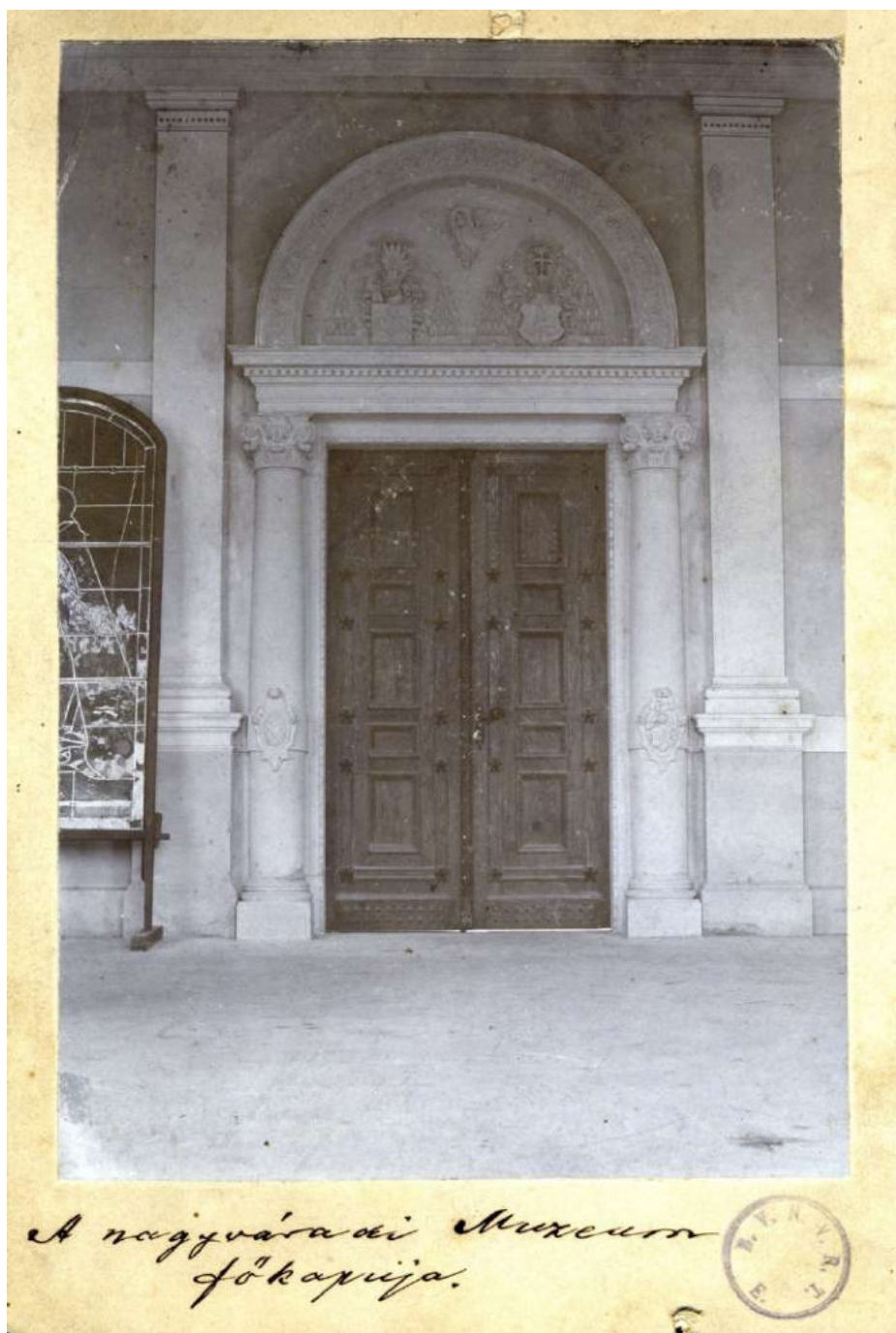

Fig. 3. Uşa de la intrarea în primul sediu stabil al muzeului, azi *Palatul Copiilor* din Oradea (1915)

Fig. 4. Dezvelirea statuii Regelui Ferdinand I la Oradea (1924)

Fig. 5. Basul Feodor Chaliapin (1930)

Fig. 6. Cooperativa Agricolă *Beiușana* (1935)

Fig. 7. Petru Borteș, Ion Tâlván, Lucian Blaga, Iosif Vanciu (1935)

Fig. 8. Nicolae Iorga în mijlocul participantelor la cursurile Școlii de Misionare Naționale și Morale „Regina Maria” (1937)

Fig. 9. Leontin Sălăjan, șef al Marelui Stat Major al Armatei Române, în vizită oficială la Oradea (1958)

ACTIVITATEA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR REFLECTATĂ ÎN ZIARUL *CRIȘANA* ȘI ÎN REVISTA *FAMILIA* (1971-1989)

Cristian CULICIU*

THE ACTIVITY OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM REFLECTED IN *CRIȘANA* NEWSPAPER AND *FAMILIA* MAGAZINE (1971-1989)

Abstract

The Țării Crișurilor (Criș Country) Museum of Oradea was founded in 1970 and its activity began in January 1971. Successor of the museum of the Archeology and History Society of Bihor County and the local Regional Museum, it functioned during the 1970s and 1980s in the Baroque Palace, in that time the former headquarters of the Roman-Catholic Bishopric of Oradea. Its activity was both scientific and cultural, meaning research and exhibitions. Local press of the time was subordinated to the canons of the communist regime, but it managed to present local cultural activity, sometimes with generosity. The Crișana newspaper and the Familia cultural magazine were constantly informing the public about exhibitions, presentations, concerts etc. held by the Museum, by short news bulletins and by exhibition chronicles written by their curators. In this paper we present how the Museums' activity appeared in the two periodicals and what were the most important actions presented to the readers.

Keywords: Oradea, communism, Țării Crișurilor Museum, press, newspapers, articles, presentations

Muzeul Țării Crișurilor este o instituție de cultură reprezentativă a județului Bihor, având caracter regional și prezentând o parte semnificativă a patrimoniului cultural și natural al arealului său de interes. Înființată prin Decizia nr. 567 din 27 iunie 1970 a Consiliului Popular al județului Bihor, instituția este continuatoarea vechiului muzeu al Societății de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor, inaugurat în anul 1896¹, și al Muzeului Județean Bihor. Patrimoniul său, cu caracter arheologic, istoric, artistic, etnografic și privind cadrul natural al Crișanei a fost adunat pe parcursul mai multor generații, fiind, azi, unul relevant pentru istoria locului. Arheologia și istoria sunt cele mai vechi secții ale muzeului, cea de Științele Naturii fiind creată în 1952 prin eforturile lui Jurcsák Tibor², urmată de cea de

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: cristian.culiciu@yahoo.com

¹ Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Radu Romînașu (coord.), *Istoria Bihorului. Civilizație – societate – economie – mentalități*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2018, p. 615

² Tiberiu Jurcsák, „Douăzeci de ani de activitate a Secției de Științe naturale din muzeul orădean”, în *Centenar muzeal orădean*, 1972, p. 95

Etnografie (inițial de Artă și Artă Populară) în 15 decembrie 1964, rodul muncii coordonate de Mózes Teréz³ construirea independentă celei de Artă făcându-se prin eforturi începute în 1966, de strângere de obiecte, pictorul Coriolan Hora având un rol semnificativ⁴.

În această formă, muzeul și-a deschis porțile către public pe 17 ianuarie 1971 în sediul din Palatul Baroc, recent restaurat. Presa locală și-a aplecat atenția față de organizarea și activitățile muzeului pe tot parcursul anilor '70-'80, informând publicul despre expoziții și relatând despre colecții și vernisaje. Nu de puține ori, cronicile expozițiilor erau scrise de muzeografilor instituției, în calitate de curatori și specialiști. Atenția pe care presa o manifesta față de muzeu a variat. Dacă în începutul anilor '70, profitând încă de apariția în format mare, *Crișana* aloca spațiu generos știrilor despre expoziții și activitățile științifice ale muzeografilor, cum avansăm spre jumătatea deceniului următor lucrurile s-au schimbat. În anii '80, numărul articolelor privitoare la Muzeu este mult redus la abia câteva pe an, informațiile fiind, însă compensate de materialele din *Familia*.

Deschiderea muzeului, condus atunci de prof. Virgil Giurcă, a fost anunțată de ziarul *Crișana* în numărul din 16 ianuarie 1971 pentru a doua zi, ora 10⁵. Redacțiile locale au alocat un spațiu generos noii apariții de pe scena culturală locală. Același ziar *Crișana*, o zi mai târziu, numea data deschiderii ca una istorică, „de notat în calendar să n-o uităm”, rezervând o întreagă pagină prezentării instituției. Aflăm că M.Ț.C. era primul din țară care prezenta istoria unei zone geografice (Țara Crișurilor) de la apariția omului și până în contemporaneitate, în total fiind expuse circa 25.000 de obiecte. Materialul cuprinde informații privind fiecare secție. Spre pildă, între piesele valoroase ale secției de Istorie erau: colecția de piese de Epoca Bronzului, specifice culturii Otomani, colecția de obiecte dacice, incluzând tezaurul monetar din Șilindia, materialele scoase la iveală prin săpăturile din Biharia, manuscrise, ceasuri de aur din secolele XVII-XIX, documente privind economia și cultura bihoreană în epoca modernă etc. Cât privește secția de Etnografie, erau evidențiate colecțiile de ceramică, obiecte din lemn și țesături, precum și cea de obiecte de cult. Arta pe care o prezenta muzeul în 1971 era locală, națională și universală, de la lucrările unor pictori și sculptori autohtoni precum Coriolan Hora și Corneliu Baba până la artă flamandă, italiană, maghiară, austriacă, germană și franceză⁶.

În ton cu vremurile, evenimentul de deschidere a M.Ț.C. a fost unul festiv și dedicat semicentenarului înființării Partidului Comunist Român, iar câteva mii de persoane ar fi fost de față, în curtea instituției, pentru tăierea panglicii⁷. După câteva

³ Ioan Goman, „Din activitatea Secției de Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor sub conducerea Terezei Mózes (1964-1975), în Aurel Chiriac, Ioan Goman (coord.), *In honorem Centenar Tereza Mózes. Destin uman și profesional*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2019, p. 146-147

⁴ *Crișana*, anul XXVII, nr. 256, 29 octombrie 1972, p. 2

⁵ *Crișana*, anul XXVI, nr. 12, 16 ianuarie 1971, p. 1

⁶ *Ibidem*, nr. 13, 17 ianuarie 1971, p. 1-2

⁷ *Ibidem*, nr. 14, 19 ianuarie 1971, p. 1; Tereza Sinigalia, „Deschiderea Muzeului Țării Crișurilor”, în *Revista muzeelor*, 1971, nr. 2, p. 171-172

zile, în urma unui sondaj cu vizitatorii, era stabilit programul definitiv de funcționare: marți, joi și sâmbătă între orele 11:00-16:00, iar miercuri, vineri și duminică între 11:00-19:00⁸.

În lunile următoare, atât revista *Familia*, cât și ziarul *Crișana* au dedicat articole de prezentare a fiecărei secții. Redacția *Familia* a pregătit pagini întregi patrimoniului și sălilor de expoziții ale secțiilor de Istorie (printr-un interviu cu Nicolae Chidioșan)⁹, Etnografie (printr-un interviu cu Ioan Godea)¹⁰ și Artă (cu o prezentare de Alexandru Avram)¹¹. Muzeele memoriale „Ady Endre” și „Iosif Vulcan”, parte a complexului muzeal orădean, erau făcute cunoscute publicului în mod similar¹². Pe parcursul anului 1972, *Crișana* a publicat șase articole de promovare privind secția de Istorie¹³, cinci privind cea de Artă¹⁴ secțiile de Etnografie¹⁵ și Științele naturii având câte un articol, ultimul anticipând deschiderea expoziției de bază¹⁶. Prezentările dedicate tânărului muzeu primeau loc generos și în periodicele naționale, o amplă prezentare a tuturor secțiilor și colecțiilor apărând în *Revista muzeelor*, în scurt timp după inaugurare¹⁷. Ulterior, secțiile de Istorie, Artă și Etnografie au editat ghiduri ale colecțiilor și expozițiilor¹⁸.

Însă nu întreaga activitate decurgea cu lejeritate, lucru arătat într-un material din *Crișana* în august 1971. Astfel, până în acel moment, laboratorul de restaurare ceramică era nefuncțional, inundându-se de patru ori în șase luni. Totodată, clădirea muzeului era iluminată exterior doar parțial, magazinul de artizanat din incintă fusese desființat pentru că nu vindea pe valută, iar bufetul fusese și el închis¹⁹.

Cele mai întâlnite știri privind Muzeul Țării Crișurilor în presa locală se referă la **organizarea de expoziții**, mai cu seamă temporare. Organizarea acestora a demarat în primăvara anului 1971, iar între primele a fost cea a artiștilor plastici profesioniști din Bihor²⁰, urmată de două expoziții de pictură, sculptură și grafică – una „Din

⁸ *Crișana*, anul XXVI, nr. 22, 28 ianuarie 1971, p. 3

⁹ *Familia*, anul 7(107), nr. 1(65), ianuarie 1971, p. 8-9

¹⁰ *Ibidem*, p. 9

¹¹ *Familia*, anul 7(107), nr. 7(107), octombrie 1971, pagină de publicitate

¹² *Ibidem*, anul 8(108), nr. 1(77), ianuarie 1972, pagină de publicitate; *Crișana*, anul XXVII, nr. 242, 13 octombrie 1972, p. 2; *Ibidem*, anul XXX, nr. 11, 15 ianuarie 1975, p. 3. Muzeul „Ady Endre” a fost deschis în anul 1955, fiind fondat pe baza colecției Rozsnyai și a celei transferată din Liceul din Zalău, prezentând viața și activitatea poetului. Muzeul „Iosif Vulcan” a fost deschis în 1965, prezentând biografia omului de cultură, precum și istoria revistei *Familia*, cu accent pe momentul debutului poetic a lui Mihai Eminescu.

¹³ *Crișana*, anul XXVII, nr. 29, 5 februarie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 41, 19 februarie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 53, 4 martie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 59, 11 martie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 77, 1 aprilie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 84, 8 aprilie 1972, p. 2

¹⁴ *Ibidem*, nr. 130, 2 iunie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 136, 10 iunie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 154, 1 iulie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 190, 12 august 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 207, 2 septembrie 1972, p. 2

¹⁵ *Ibidem*, nr. 249, 21 octombrie 1972, p. 2

¹⁶ *Ibidem*, nr. 256, 29 octombrie 1972, p. 2

¹⁷ I. Ordentlich, N. Chidioșan, V. Bușilă, T. Sinigalia „Muzeul Țării Crișurilor”, în *Revista muzeelor*, 1971, nr. 3, p. 202-215; vezi și *Ibidem*, 1971, nr. 4, p. 378-380

¹⁸ *Crișana*, anul XXVIII, nr. 249, 21 octombrie 1973 p. 2; *Ibidem*, anul XXIX, nr. 104, 3 mai 1974, p. 2

¹⁹ *Ibidem*, anul XXVI, nr. 188, 10 august 1971, p. 2

²⁰ *Ibidem*, nr. 86, 13 aprilie 1971, p. 1

activitatea P.C.R. în armată”²¹, iar cealaltă – de grafică germană²². De o bună primire s-a bucurat expoziția de vase grecești, descoperite în Italia și intrate în colecția vechiului muzeu în 1873²³. O altă expoziție, de fotografii cubaneze, a fost vernisată în prezența lui Ricardo Alvarez, secretar II al Ambasadei Republicii Cuba la București²⁴. Secția de Artă încheia anul 1971 cu expoziția județeană de artă plastică, unde au expus, între alții, Traian Goga, Coriolan Hora, Aurel Roșu, Nicolae Jakobovits și Tompa Mihály²⁵.

Astfel de manifestări au continuat și în 1972. Una a fost ocazionată de împlinirea a 120 de ani de la înființarea Societății de Lectură din Oradea, cu documente originale și tipărituri ale „lepturiștilor”, precum volumul *Diorile Bihorului* și fragmente din presa timpului²⁶. Manifestarea a cuprins și un simpozion dedicat²⁷. O altă expoziție de istorie a fost cea organizată în colaborare cu filiala Bihor a Arhivelor Naționale, cu documente privind Oradea și Bihor în Evul Mediu: acte juridice, privind eliberarea unor țărani din iobăgie, hărți și stampe, documente școlare și economice²⁸. Secția de Artă pregătea publicului, în lunile martie-aprilie, o expoziție de sculptură (lucrări din bronz) și tapiserii a soților Péter și Angela Balogh²⁹, luna iulie fiind rezervată desenelor și ilustrațiilor reprezentându-l pe Tudor Arghezi și opera sa³⁰. Anul a fost încheiat cu expoziția județeană de artă plastică, dedicat celor 25 de ani scurși de la proclamarea Republicii Populare Române. Printre expozanți se numărau Kiss Alexe, François și Rodica-Stanca Pamfil, Aurel Pop, Traian Goga, Kristofi János, Tompa Mihály, Nistor Coita³¹. Tot cu ocazia aniversării republicii, M.Ț.C. găzduia o expoziție de grafică cu teme precum răscoala lui Gheorghe Doja, greva muncitorilor din 1933, evenimentele din august 1944 și șantierele postbelice³².

Publicitatea de care s-a bucurat instituția orădeană de cultură s-a transpus într-un număr mare de vizitatori, în primul an de funcționare ajungând la aproape 80.000³³. Din aceștia, mulți erau copii, atrași de arta etalată și instruiți în cadrul lecțiilor-școală³⁴. În total, în ianuarie 1972, patrimoniul M.Ț.C. însuma circa 25.000 de obiecte, din care 15-20% erau expuse, un circuit complet de vizitare putând dura 3-4 ore³⁵. În acea perioadă a avut loc și schimbarea conducerii, Virgil Giurcă fiind înlocuit de lectorul universitar

²¹ *Ibidem*, nr. 106, 6 mai 1971, p. 2

²² *Ibidem*, nr. 115, 16 mai 1971, p. 3

²³ *Ibidem*, nr. 225, 22 septembrie 1971, p. 2

²⁴ *Ibidem*, nr. 252, 23 octombrie 1971, p. 3

²⁵ *Ibidem*, nr. 290, 7 decembrie 1971, p. 1; *Familia*, anul 8(108), nr. 1(77), ianuarie 1972, p. 21

²⁶ *Ibidem*, nr. 4(80), aprilie 1972, p. 7; *Revista muzeelor*, 1972, nr. 6, p. 568

²⁷ *Crișana*, anul XXVII, nr. 73, 28 martie 1972, p. 1

²⁸ *Ibidem*, nr. 187, 20 august 1972, p. 3

²⁹ *Ibidem*, nr. 78, 2 aprilie 1972, p. 2

³⁰ *Ibidem*, nr. 156, 4 iulie 1972, p. 2

³¹ *Ibidem*, nr. 286, 3 decembrie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 292, 10 decembrie 1972, p. 2

³² *Ibidem*, nr. 298, 17 decembrie 1972, p. 2

³³ *Ibidem*, nr. 17, 22 ianuarie 1972, p. 2

³⁴ *Ibidem*, anul XXVI, nr. 227, 24 septembrie 1971, p. 2

³⁵ *Ibidem*, anul XXVII, nr. 17, 22 ianuarie 1972, p. 2

Sever Dumitrașcu în urma deciziei Biroului Comitetului județean Bihor al P.C.R. din 9 mai 1972³⁶, acesta preluând efectiv funcția abia peste câteva luni.

Poate cea mai importantă serie de manifestări din 1972 a fost dedicată Centenarului Muzeal Orădean, când au fost aniversați cei o sută de ani de la înființarea Societății de Arheologie și Istorie a Comitatului Bihor. Istoria sa a fost prezentată pe larg în *Familia* de muzeograful Nicolae Chidioșan³⁷. Festivitățile dedicate au avut loc în 2-5 noiembrie, cuprinzând o deschidere festivă în Sala Mare a Teatrului de Stat cu participarea mai multor directori de muzee din țară, a lui Constantin și Hadrian Daicoviciu, Virgil Vătășianu și Nicolae Dunăre³⁸, concerte ale Filarmonicii, o expoziție jubiliară privind istoricul muzeului și una de grafică interbelică, spectacole de muzică folclorică și o sesiune de comunicări științifice, încheiate cu excursii cu participanții la obiective istorice, etnografice și naturale din județ³⁹. Lucrările sesiunii științifice, pe diferite domenii, inclusiv muzeografie, au fost publicate ulterior într-un volum, alături de salaturile partenerilor și cronica manifestării⁴⁰.

Consecvență legăturilor cu artiștii plastici din Ungaria, expoziția artiștilor plastici din Debrecen și Hajdú-Bihar avea o nouă ediție în primăvara lui 1973. În sediul Muzeului au fost expuse picturi de Menyhart József, Hollo László, gravuri de Révész Napsugár și sculpturi de Varo Márton⁴¹. În aceeași primăvară, sala festivă a muzeului primea retrospectiva personală a pictorului Emil Cornea, în cadrul unui schimb de expoziții cu Muzeul de Artă din Cluj-Napoca⁴². În mai 1973, secția de Istorie prezenta publicului o expoziție omagială documentară privind revoluția din 1848 în țările române⁴³.

În vara aceluiași an, în muzeu a fost deschisă ultima expoziție de bază, cea de științele naturii⁴⁴, structura expozițională permanentă fiind completă. Puțin după momentul festiv, secția de Artă a prezentat expoziția de gravuri din colecția proprie, cu lucrări de Albrecht Dürer, Marco Antonio Raimondi, Hans Leonard Schaufelin ș.a.⁴⁵, urmată de personala pictorului francez Edouard Pignon, prezentată de muzeograful Rodica Hîrcă⁴⁶. O altă expoziție personală, vernisată în septembrie 1973, purta semnătura artistică a lui Balogh István, ce a petrecut mult timp în Oradea în plină perioadă de pătrundere a Secessionului⁴⁷, pentru ca în octombrie să fie prezentată

³⁶ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor, fond *Comitetul județean Bihor al P.C.R.*, dos. 9/1972, f. 3

³⁷ *Familia*, anul 8(108), nr. 8(84), august 1972, p. 21; *Ibidem*, nr. 10(86), octombrie 1972, p. 21

³⁸ Sever Dumitrașcu, Laura Ardelean, *O istorie vie a Muzeului Țării Crișurilor de azi*, Oradea, 2009, p. 17

³⁹ *Crișana*, anul XXVII, nr. 256, 29 octombrie 1972, p. 2; *Ibidem*, nr. 259, 2 noiembrie 1972, p. 1; *Ibidem*, nr. 260, 3 noiembrie 1972, p. 1; *Ibidem*, nr. 262, 5 noiembrie 1972, p. 2; *Familia*, anul 8(108), nr. 11(87), noiembrie 1972, p. 18

⁴⁰ *Crișana*, anul XXIX, nr. 104, 3 mai 1974, p. 2

⁴¹ *Ibidem*, anul XXVIII, nr. 106, 6 mai 1973, p. 3; *Ibidem*, nr. 110, 11 mai 1973, p. 2; *Ibidem*, nr. 118, 20 mai 1973, p. 2; *Familia*, anul 9(109), nr. 5(93), mai 1973, p. 19

⁴² *Ibidem*, nr. 64, 18 martie 1973, p. 2

⁴³ *Ibidem*, nr. 115, 17 mai 1973, p. 1, 3

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 131, 5 iunie 1973, p. 3

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 136, 10 iunie 1973, p. 2

⁴⁶ *Ibidem*, nr. 168, 18 iulie 1973, p. 3

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 219, 16 septembrie 1973, p. 2; *Ibidem*, nr. 221, 19 septembrie 1973, p. 2

retrospectiva sculptorului Fekete József, ajuns atunci la vârsta de 70 de ani și o activitate artistică de cinci decenii⁴⁸.

În 1974, jubiliar pentru autoritățile vremii, vizitatorii muzeului au descoperit „Aspecte etnografice în agricultura Țării Crișurilor”, cu unelte agricole din secolul al XIX-lea – pluguri din lemn, grapele, râșnițe, o mașină de măcinat porumb etc.⁴⁹, iar în iunie o expoziție dedicată împlinirii a 150 de ani de la nașterea lui Avram Iancu⁵⁰. Arta continua să dinamizeze sălile muzeului și paginile ziarelor, prin expoziția personală Tibor Ernő din luna mai⁵¹ și cea de grup (François și Rodica Stanca Pamfil, Nicolae și Marta Jakobovits, Nistor Coita și Margareta Kotsis) din finalul lui iunie⁵², urmate de expoziția de ex librisuri provenind din colecția tipografului artist Radvanyi Roman Károly și din întreaga lume⁵³. Anuala artiștilor plastici bihoreni 1974 era prezentată publicului în 8 decembrie, pe simeze remarcându-se Roman Mottl, Nicolae Jakobovits, Traian Goga ș.a.⁵⁴

Schimburile culturale cu omologii din Ungaria continuau și în 1975, în Oradea ajungând peste 800 de piese etnografice de secolele XVIII-XX, în cadrul expoziției „Ceramica din Debrecen și Nádudvar”, ținută în sala „Romulus Vuia” a muzeului⁵⁵. Tot în zona etnografiei sta expoziția cu obiecte din colecția lui Roman Aurel Flutur (ceramică, lemn, țesături, port popular), o colecție numărând aproape 400 de obiecte adunate în casa natală din Chișcău⁵⁶. Către finalul anului, în colaborare cu Muzeul Banatului a fost deschisă expoziția „Cojoace și sumane din Banat”. Obiectele proveneau din zone precum Deta, Timiș, Lugoj, Caransebeș și Clisura Dunării, fiind descrise de muzeograful Aurel Chiriac în cronica dedicată⁵⁷.

În ce privește arta, desenul și gravura au fost „vedetele” verii, 18 artiști orădeni (între ei Torday Grosz Károly și Nistor Coita) fiind expuși în cadrul unei expoziții cu lucrări din colecția muzeului⁵⁸. Arta decorativă a fost prezentă pe simezele muzeului în august prin lucrările semnate de Jánosy Árpád și Vid Tîrnovan, un mix armonios de lumină, formă și culoare, cum reiese din cronica Gabrielei Crișan în ziarul *Crișana*⁵⁹, urmați, în octombrie, de Zoe Dancovici, ale cărei lucrări erau proaspăt donate instituției de soțul său, generalul în rezervă Alexandru Dancovici⁶⁰. În plină efervescență creativă se afla și pictorul Coriolan Hora care, după personalele din București și Oradea, în august 1975 își prezenta lucrările

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 232, 2 octombrie 1973, p. 3

⁴⁹ *Ibidem*, anul XXIX, nr. 83, 9 aprilie 1974, p. 2

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 135, 9 iunie 1974, p. 2

⁵¹ *Ibidem*, nr. 113, 15 mai 1974, p. 3

⁵² *Ibidem*, nr. 153, 30 iunie 1974, p. 2

⁵³ *Ibidem*, nr. 220, 18 septembrie 1974, p. 3

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 290, 8 decembrie 1974, p. 2

⁵⁵ *Familia*, anul 11(111), nr. 4(116), aprilie 1975, p. 13

⁵⁶ *Crișana*, anul XXX, nr. 109, 11 mai 1975, p. 2

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 294, 14 decembrie 1975, p. 2

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 157, 6 iulie 1975, p. 2

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 193, 17 august 1975, p. 2

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 247, 21 octombrie 1975, p. 2; *Ibidem*, nr. 252, 26 octombrie 1975, p. 2

în Muzeul Țării Crișurilor. Mircea Țoca i-a dedicat, în *Familia*, o cronică în care îi lega arta de parcursul vieții⁶¹, iar François Pamfil una în *Crișana*⁶².

Lucrări ale acestor artiști au fost reunite și cu ocazia marcării, în mai 1976, a 55 de ani de la înființarea P.C.R., în cadrul unei expoziții festive⁶³. Ea a fost precedată de alte două expoziții de grup: una Vanda Mihuleac, Kira Cristinel Popescu, Sorin Dumitrescu și Gheorghe Mazilu (grafică), Gheorghe Iovan (pictură) și Liviu Roșu și Tiberiu Bențe (sculptură în lemn)⁶⁴, respectiv o alta cu lucrări de Alexandru Cumpătă, Gheorghe Răducanu, Paul Sima și Traian Goga⁶⁵, ambele în aprilie.

Tot cu ocazia împlinirii celor 55 de ani de la crearea P.C.R. avea loc o expoziție a pionierilor și școlarilor din Oradea și Bihor, cu lucrări de pictură, cu teme legate de copilărie, dar și de istorie, precum și colaje din hârtie colorată, tipărită, imprimeuri, stofă, textile și staniol⁶⁶. Aceleași aniversări era dedicată expoziția personală a Georgetei Năpăruș, căreia muzeografa Maria Zintz i-a publicat o cronică în *Familia*, arătând că artista, premiată de Uniunea Artiștilor Plastici și revista *Arta*, se afla la prima expoziție personală, lucrările sale „comunicând afectiv” cu privitorul⁶⁷.

Un alt eveniment interesant a fost expoziția „Tapiserii franceze sec. XVI-XX”, ajunsă în M.Ț.C. în cadrul schimburilor culturale ale României cu Franța. Lucrările, create în atelierele pariziene și din Fontainebleau, cuprindeau forme specifice vremurilor – ghirlande, vase cu flori, păsări și animale mitologice, personaje biblice, elemente de arhitectură antică⁶⁸. Astfel de schimburi culturale, în particular cele cu Ungaria, erau reiterate și în 1976, prin expoziția artiștilor plastici din Debrecen și județul Hajdú-Bihar din septembrie, fiind vorba de Madarász Gyula, Rudolf Velényi, Szilagy Elek, Joan Jozsa, Napsugar Revesz (grafică), Hondormaditsz Rigasz, Varo Marton (sculptură)⁶⁹. Anul era încheiat, cum deja era tradițional, cu expoziția comună a artiștilor plastici bihoreni, organizată „în întâmpinarea Centenarului independenței de stat a României”. Au fost expuse 92 de lucrări de pictură, grafică, sculptură, artă decorativă, realizate de 44 de autori⁷⁰.

Prieten al muzeului, activând în Oradea de peste 30 de ani, sculptorul Fekete József și-a onorat, în februarie 1977, promisiunea făcută cu doi ani în urmă, de a dona o parte a lucrărilor sale Muzeului Țării Crișurilor. Cele 47 de lucrări – sculpturi, basoreliefuri, xilografuri și lucrări de artă decorativă) au fost incluse într-o expoziție vernisată câteva zile mai târziu⁷¹. O altă „personală” a anului 1977 a aparținut lui Paul

⁶¹ *Ibidem*, nr. 70, 25 martie 1975, p. 2; *Familia*, anul 11(111), nr. 9(121), septembrie 1975, p. 12

⁶² *Crișana*, anul XXX, nr. 204, 31 august 1975, p. 2

⁶³ *Ibidem*, anul XXXI, nr. 109, 9 mai 1976, p. 3; *Familia*, anul 12(112), nr. 5(129), mai 1976, p. 11

⁶⁴ *Crișana*, anul XXXI, nr. 79, 4 aprilie 1976, p. 2

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 86, 13 aprilie 1976, p. 2; *Ibidem*, nr. 91, 18 aprilie 1976, p. 2

⁶⁶ *Ibidem*, nr. 97, 25 aprilie, 1976, p. 2

⁶⁷ *Ibidem*, nr. 101, 30 aprilie 1976, p. 1; *Familia*, anul 12(112), nr. 5(129), mai 1976, p. 11

⁶⁸ *Crișana*, anul XXXI, nr. 129, 2 iunie 1976, p. 3; *Familia*, anul 12(112), nr. 6(130), iunie 1976, p. 13

⁶⁹ *Crișana*, anul XXXI, nr. 211, 7 septembrie 1976, p. 1; *Ibidem*, nr. 222, 19 septembrie 1976, p. 2

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 302, 22 decembrie 1976, p. 3

⁷¹ *Ibidem*, anul XXXII, nr. 26, 2 februarie 1977, p. 3; *Ibidem*, nr. 30, 6 februarie 1977, p. 2; *Familia*, anul 13(113), nr. 2(138), februarie 1977, p. 13

Erdős, constând în lucrări de grafică având în centru săteanul cu îndeletnicirile sale⁷². Tot în seria expozițiilor de artă amintim pe cea a pictorilor Topor András și Bényi Árpád din Debrecen⁷³, precum și a pictorului pakistanez Ghulam Rasul, un apropiat al cotidianului poporului său, pe care-l reprezintă în lucrările proprii⁷⁴. În fine, o ultimă „retrospectivă” găzduită de muzeu în 1977 a fost a lui Roman Mottl, cu lucrări specifice mâinii sale creatoare: linogravuri, xilogravuri, litografii, ex librisuri, Gabriela Crișan prezentând expoziția în *Crișana*⁷⁵.

Între expozițiile de artă cu lucrări ale unor autori diverși și prezentate în periodicele locale din 1977, amintim pe cea privind peisajul rural în pictura românească, cu lucrări de Marin Gherasim, Alexandru Ciucurencu, Henri H. Catargi, Aurel Ciupe, Constantin Dipșe, Mihai Bandac, Brăduț Covaliu ș.a. În cronica publicată în *Familia*, Maria Zintz remarcă prezența reliefului și caselor transilvănene, din care nu lipsea arta populară⁷⁶.

Personalitate locală importantă, Emanuil Gojdu a fost subiectul unei expoziții omagiale organizate în aceeași lună februarie cu participarea filialei bihorene a Arhivelor Statului, la 175 de la naștere. Prin multiple documente, au fost reconstituite atât aspecte privind viața politică și culturală a românilor transilvăneni în secolul al XIX-lea, cât și privind personalitatea sa și Comitetul de sprijin pentru ajutorarea studenților români lipsiți de mijloacele materiale necesare urmăririi studiilor⁷⁷. Rod al colaborării cu aceeași instituție era și expoziția dedicată răscoalei țăranilor din 1907 în Bihor⁷⁸. O altă expoziție de istorie a fost vernisată în noiembrie, prin etalarea unei bogate colecții de monede dacice și romane, respectiv monede și bancnote contemporane, inclusiv tezaurul medieval descoperit în Dealul Viilor, Oradea⁷⁹.

În cadrul primei ediții a Festivalului Național „Cântarea României”, Muzeul a prezentat o expoziție județeană de artă populară: ceramică, textile, lucrări în lemn, inclusiv mobilier, produse atât românești, cât și maghiare de pe teritoriul Bihorului, provenite din centre de olărit precum Criștiorul de Jos, Săliște de Vașcău, de cojocărit precum Beiuș, Delani și de lădărit, cum e Budureasa⁸⁰. Ea s-a adăugat unei serii de expoziții ce relevau etnografia diferitelor regiuni ale României (sumanele și cojoacele din Banat, țeșăturile populare din Câmpia Bărăganului, artei populare din Câmpia Română), menite să întărească rolul de „organism viu” al muzeului⁸¹. Tot în programul festivalului era inclusă expoziția de artă decorativă și design a artiștilor profesioniști din țară: tapiserii, lucrări în ceramică și sticlă, bijuterii⁸².

⁷² *Crișana*, anul XXXII, nr. 114, 15 mai 1977, p. 2

⁷³ *Ibidem*, nr. 222, 20 septembrie 1977, p. 2

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 245, 16 octombrie 1977, p. 2

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 287, 4 decembrie 1977, p. 2

⁷⁶ *Familia*, anul 13(113), nr. 1(137), ianuarie 1977, p. 13

⁷⁷ *Crișana*, anul XXXII, nr. 42, 20 februarie 1977, p. 2

⁷⁸ *Familia*, anul 13(113), nr. 2(138), februarie 1977, p. 6

⁷⁹ *Crișana*, anul XXXII, nr. 264, 8 noiembrie 1977, p. 2

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 84, 10 aprilie 1977, p. 2; *Familia*, anul 13(113), nr. 4(139), aprilie 1977, p. 9

⁸¹ Aurel Chiriac, „Expozițiile temporare și rolul lor în activarea muzeelor. Din experiența Secției de etnografie a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea”, în *Revista muzeelor și monumentelor*, 1978, nr. 6, p. 76

⁸² *Crișana*, anul XXXII, nr. 138, 12 iunie 1977, p. 2; *Familia*, anul 13(113), nr. 6(141), iunie 1977, p. 13

Una din expozițiile importante ale anului 1978 a fost „Cetatea de la Biharea (cercetări arheologice 1973-1978)”, cuprinzând rezultatele săpăturilor efectuate în anii respectivi. Erau prezentate în 14 vitrine, atât cu obiecte descoperite, cât și cu imagini din timpul lucrărilor. Bogatul material arheologic data atât din neolitic și epoca bronzului, cât și din perioada geto-dacă și daco-romană: cești și fragmente de vas și castron, figurine zoomorfe, fusaiole, fragmente de *terra sigillata* rămase inclusiv în inventarul unei gospodării medievale⁸³.

Sălile secției de Artă au rămas consecvente expozițiilor temporare personale și de grup și în 1978. În numărul din aprilie, revista *Familia* prezenta expoziția de grafică și pictură a lui Friedrich Bömches din Brașov, care schița peisaje rurale și țărani, unele amintind de răscoala din 1907, altele fiind portrete, inclusiv autoportretul⁸⁴. În vară, vizitatorii au putut vedea lucrări de Gheorghe Gherman (naturi statice, peisaje și compoziții)⁸⁵, precum și „Lucrări de artă din colecții particulare”, realizate de Nicolae Grigorescu, Corneliu Baba, Aurel Ciupe, Ciucurencu, Țuculescu ș.a.⁸⁶ Finalul anului școlar era ocazia potrivită pentru o nouă expoziție de lucrări ale școlarilor și pionierilor, peste 100, ilustrând de la personaje de basm la peisaje familiare din Oradea și județ⁸⁷. Unul din pictorii reprezentativi ai Oradiei secolului XX, vienezul Macalik Alfred, a fost sărbătorit de Muzeu în septembrie, prin organizarea unei expoziții omagiale la 90 de ani de viață, „Omul în arta lui Macalik Alfred” – portrete și autoportrete, nuduri, atât pictură, cât și grafică, cronica plastică fiind apoi pregătită de muzeografa Ana Martin⁸⁸. Anuala artiștilor plastici bihoreni Crisia '78, era deschisă în decembrie 1978 cu lucrări de pictură (Traian Goga, Aurel Pop, Kristofi János), sculptură (Fekete József), grafică (Roman Mottl) și artă decorativă (Hollo Barna, Marta Jakobovits)⁸⁹.

Același Fekete, tot un apropiat al Muzeului, era sărbătorit în ianuarie 1979 pentru împlinirea vârstei de 75 de ani, printr-o expoziție retrospectivă⁹⁰, urmat în scurt timp de Nistor Coita, care și-a prezentat o parte a lucrărilor de desen și gravură⁹¹. O altă „personală”, de sculptură, tapiserie și grafică, l-a avut ca autor pe Étienne Hajdú⁹², după care în sălile dedicate au fost instalate lucrările pictorului clujean Petre Abrudan, un pasionat al istoriei românilor⁹³. Primăvara „personalelor” se încheia cu expoziția comună

⁸³ *Ibidem*, anul 14(114), nr. 7(155), iulie 1978, p. 15

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 4(152), aprilie 1978, p. 13

⁸⁵ *Crișana*, anul XXXIII, nr. 167, 16 iulie 1978, p. 2

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 175, 26 iulie 1978, p. 2; *Ibidem*, nr. 181, 2 august 1978, p. 2

⁸⁷ *Familia*, anul 14(114), nr. 6(154), iunie 1978, p. 13

⁸⁸ *Crișana*, anul XXXIII, nr. 215, 12 septembrie 1978, p. 1; *Ibidem*, nr. 220, 17 septembrie 1978, p. 2; *Familia*, anul 14(114), nr. 10(158), octombrie 1978, p. 13

⁸⁹ *Crișana*, anul XXXIII, nr. 292, 10 decembrie 1978, p. 2; *Familia*, anul 14(114), nr. 12(160), decembrie 1978, p. 13

⁹⁰ *Crișana*, anul XXXIV, nr. 11, 14 ianuarie 1979, p. 2; *Ibidem*, nr. 12, 16 ianuarie 1979, p. 1; *Ibidem*, nr. 31, 7 februarie 1979, p. 2

⁹¹ *Ibidem*, nr. 43, 21 februarie 1979, p. 2; *Ibidem*, nr. 9957, 7 martie 1979, p. 2; *Familia*, anul 15(115), nr. 3(163), martie 1979, p. 11

⁹² *Crișana*, anul XXXIV, nr. 9987, 11 aprilie 1979, p. 3; *Familia*, anul 15(115), nr. 4(164), aprilie 1979, p. 13

⁹³ *Ibidem*, p. 15

a plasticienilor orădeni Marta și Nicolae Jakobovits, ambii orientându-se către condiția umană, surprinsă în diferite ipostaze⁹⁴.

Înscrisă în „Cântarea României” ediția 1979, Expoziția județeană de artă plastică a fost organizată în Muzeu în luna mai. Pictorii Traian Goga și Aurel Pop propuneau subiecte istorice, pe când Makalik Alfred și Gheorghe Gherman surprindeau peisaje. Prezentă era și sculptura lui Fekete József, a Rodicăi Stanca Pamfil și a lui Cornel Durgheu, iar tapiseriile expuse aparțineau lui Jakab Agnes, Ilenei David Havadi și lui Hollo Barna. Mult mai multe nume erau prezentate de Maria Zintz în *Familia*, într-o pagină întreagă dedicată expozițiilor M.Ț.C.⁹⁵. O altă expoziție de grup a poposit în muzeu în iulie, urmare a unui schimb cultural cu municipiul Iași: cinci pictori ieșeni – Adrian Potoleanu, Felicia Brândaș-Gavrilean, Dimitrie Gavrilean, Liviu Suhar, Bartos Jenő, cu peisaje, naturi moarte, în principal legate de folclor și lumea satului⁹⁶. În toamnă, oaspete al muzeului a fost pictorul moldovean Nicu Enea⁹⁷.

În colaborare cu Institutul Județean de Proiectări, muzeul a prezentat publicului, în iulie 1979, câteva din noile proiecte de sistematizare propuse în județ. Sub forma unor machete, proiectanții au expus câteva din variantele pentru noul centru politico-administrativ al Orădiei, ale laturilor Șoselei 6 Martie (azi Bulevardul Dacia), precum și proiectul de sistematizare a centrului Beiușului⁹⁸. O altă expoziție, complexă, ținută în colaborare cu un colecționar, Raab Rudolf, era deschisă în august. Adunate, după aprecierea muzeografei Rodica Hîrcă, pe o bază științifică, lămpile cu petrol, piulițele, fiarele de călcat, râșnițele, bățătoarele de unt și ceasurile etalate arătau esteticul din obiectele produse industrial în începutul secolului XX, nu doar funcționalul⁹⁹.

O artă provenind din vremuri trecute, neolitice, era prezentată de specialiștii Muzeului în ianuarie 1980. Vasele – cupe cu picior, farfurii lobate, pahare, vase „fructiere” provenind din diverse cercetări arheologice prezentau picturi tipice vremurilor și culturilor producătoare, de la romburi și hașururi la felurite linii dispuse în zig-zag și „rețea”. Alături de ceramica pictată descoperită în situri din Oradea-Salca, Sântandrei, Săcueni și Suplacu de Barcău, muzeografa Doina Ignat arăta pentru *Crișana* existența statuetelor feminine ca parte a culturilor respective¹⁰⁰.

Seria expozițiilor artistice personale și de grup găzduite de M.Ț.C. și prezentate presei în 1980 era deschisă în februarie de cea de pictură a lui Kristofi János¹⁰¹, urmat în martie de cea de fotografii a lui Vilidár István¹⁰². În aceeași lună, artista clujeană Szervátiusz Bach Hédi prezenta orădenilor o serie de tapiserii construite pe linii simple

⁹⁴ *Ibidem*, nr. 5(165), mai 1979, p. 13

⁹⁵ *Ibidem*

⁹⁶ *Ibidem*, nr. 7(167), iulie 1979, p. 13

⁹⁷ *Crișana*, anul XXXIV, nr. 10134, 3 octombrie 1979, p. 2

⁹⁸ *Ibidem*, nr. 10073, 21 iulie 1979, p. 2

⁹⁹ *Ibidem*, nr. 10092, 12 august 1979, p. 2

¹⁰⁰ *Ibidem*, anul XXXV, nr. 10227, 20 ianuarie 1980, p. 2

¹⁰¹ *Familia*, anul 16(116), nr. 2(174), februarie 1980, p. 11

¹⁰² *Crișana*, anul XXXV, nr. 10275, 16 martie 1980, p. 2; *Familia*, anul 16(116), nr. 3(175), martie 1980, p. 15

și culori sobre, ambele în contradicție cu „prezența pastelată și agreabilă a artistei”, după aprecierea lui Geo Praja¹⁰³. Mult mai „vesele” erau picturile și desenele expuse de Gabriela Pătulea Drăguț, construite pe imagini, forme și... vegetație, culorile schimbându-se în funcție de starea de spirit¹⁰⁴. În fine, o altă expoziție retrospectivă a fost adusă de Muzeu în Oradea tocmai din Norvegia, cu lucrările pictorului Olav Stromme, unde negrul era dominantul cromaticii sale, în teme precum orașul, marea și muzica¹⁰⁵.

În centrul evenimentelor acelei primăveri a stat Salonul județenei de artă plastică. Nume consacrate reveneau pe simeze, alături de tineri artiști în curs de afirmare. Vorbim de Traian Goga, Coriolan Hora, Lia și Veturia Brândaș, Rodica Hârșan și Ursziny Maria (pictură); Roman Mottl, Ioan Bunuș, Nicolae Onucean (grafică); Nicolae Kruch, Rodica Ungureanu, Iulia Robotoș (sculptură); Agnes Jakob, Zita Lepiszan (artă decorativă)¹⁰⁶. În plus, vizitatorii Muzeului au putut descoperi arta populară din Valea Neagră de Jos, în cadrul unei expoziții de olărit și spătărit¹⁰⁷. Tot din domeniul etnografiei era expoziția de ceramică țărănească din Ineu, cu peste 250 de piese: farfurii, oale pentru lapte și sarmale, cănuțe, strecurători, pâlnii, jucării, scrumiere, cești¹⁰⁸.

Pictura lui Ion Sălișteanu, cu o cromatică reținută și sobră și forme geometrice, crea un fel de punte în jumătatea anului, o „oază de tăcere”, prezentată de Geo Praja (care semna majoritatea cronicilor de expoziție în acea vreme) în *Familia*¹⁰⁹. „Personală” plasticianului bucureștean Mihai Bandac încheia vara și deschidea toamna expozițională¹¹⁰, urmat de Traian Goga, care-și deschidea universul cu peisaje, flori și oameni într-o nouă expoziție de pânze¹¹¹, de Roman Mottl, cu o retrospectivă a gravurilor care-l făcuseră cunoscut, asociate cu diverse culori, ivind peisaje și nuduri¹¹², și de Aurel Pop, obișnuit al peisajelor urbane, rurale, al portretelor și naturilor statice¹¹³.

Pictor dintr-o generație anterioară, Theodor Pallady a fost expus într-un eveniment dedicat marcării a 110 de ani de la naștere, în august 1981. Lucrările – acuarele și desene, sunt parte a colecției Muzeului Țării Crișurilor, aria tematică variind de la peisaje, portrete și autoportrete, la nuduri și naturi statice, unele bine cunoscute în literatura de specialitate¹¹⁴. Dintre lucrările deținute de instituție mai erau selectate, în acea toamnă,

¹⁰³ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10277, 19 martie 1980, p. 2

¹⁰⁴ *Ibidem*, nr. 10295, 9 aprilie 1980, p. 2

¹⁰⁵ *Familia*, anul XXXV, nr. 16(116), nr. 5(177), mai 1980, p. 13

¹⁰⁶ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10334, 25 mai 1980, p. 2; *Familia*, anul 16(116), nr. 6(178), iunie 1980, p. 13

¹⁰⁷ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10335, 27 mai 1980, p. 3

¹⁰⁸ *Ibidem*, nr. 10402, 13 august 1980, p. 2

¹⁰⁹ *Familia*, anul 16(116), nr. 7(179), iulie 1980, p. 13

¹¹⁰ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10418, 31 august 1980, p. 2; *Familia*, anul 16(116), nr. 9(181), septembrie 1980, p. 13

¹¹¹ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10436, 21 septembrie 1980, p. 2

¹¹² *Ibidem*, nr. 10441, 27 septembrie 1980, p. 2; *Ibidem*, nr. 10448, 5 octombrie 1980, p. 2; *Familia*, anul 16(116), nr. 10(182), octombrie 1980, p. 13

¹¹³ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10466, 26 octombrie 1980, p. 2; *Familia*, anul 16(116), nr. 11(183), noiembrie 1980, p. 13

¹¹⁴ *Crișana*, anul XXXVI, nr. 10681, 8 iulie 1981, p. 2

o serie de altele, privind „Portretul în pictura românească interbelică și contemporană”, într-o expoziție cu alte nume importante ale secolului XX: Nicolae Tonitza, Gheorghe Petrașcu, Max Hermann Maxy, Alfred Macalik și Corneliu Baba¹¹⁵.

Una din expozițiile complexe organizate în anul 1981 conținea „Valori patrimoniale recent intrate în colecțiile secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor”. Prezentată publicului și presei în noiembrie, ea cuprindea, între altele, ceramică pictată descoperită la Vărzari, depozitul de unelte de fier dintr-o locuință dacică de lângă Tășad, precum și noi piese dezgropate în Cetatea Biharia. Alte exponate erau cărți vechi, de secole XVI-XVII (între ele *Istoria lui Carol al XII-lea* de Voltaire, ediția 1761) și volume provenite din biblioteca ilegalistului comunist Eugen Rozvan. În vitrine erau etalate și fotografii ilustrându-i pe Hermina și Vasile Ignat, Nicolae Bolcaș și Nicolae Firu, instantanee din timpul Memorandului și din perioada interbelică și corespondență semnată de Alexandru Roman, Francisc Hossu-Longin, Ioan și Vioara Ciordaș și Teodor Neș¹¹⁶.

Cum tinerii erau printre cei mai activi vizitatori ai muzeului, colaborarea cu Uniunea Tineretului Comunist cumva era firească. Cu ocazia împlinirii a 60 de ani de la înființarea Uniunii, în martie 1982 M.Ț.C. găzduia o expoziție omagială cu imagini legate de istoria sa¹¹⁷. De altfel, o parte a activităților U.T.C. din acea perioadă cuprindeau deplasări în muzee și activități festive/educative în cadrul acestora, cum ar fi înmânarea carnetului de membru.

Expozițiile temporare de artă completeau pe cele de bază, una de grafică interbelică fiind deschisă în mai 1982, cu desene, litografii, aquaforte și acuarele semnate de Jean Al. Steriadi și Iosif Iser. Pe modele precedente, expoziția se înscria în seria de acțiuni de valorificare a patrimoniului muzeal și de promovare a artiștilor. Dacă Steriadi reușise să creeze, prin portretele sale, o „galerie de caractere”, cum aprecia Ana Martin, Iosif Iser era un pasionat al peisajului dobrogean¹¹⁸.

În fine, una din expozițiile de istorie semnificative ale lui 1982, prezentate în *Crișana* de directorul M.Ț.C., Sever Dumitrașcu, era „Obiecte de îmbrăcăminte și podoabe din mileniul I”. Socotită prima astfel de expoziție din muzeografia românească, ea a fost deschisă în vara aceluiași an, cu o „ofertă” complexă: inele, brățări, colane, șiraguri de mărgelă, perle, piepteni, fibule, nasturi, cataramă și aplici, multe dintre acestea descoperite în Biharia, completate de colecția de mărgelă de la Tibiscum¹¹⁹. Ea urma unei alte, dedicată centenarului Darwin, prezentată publicului în aprilie-iunie același an¹²⁰.

O altă expoziție de istorie, recentă, popula spațiul muzeal în noiembrie 1983, ocazionată de aniversarea a 65 de ani de la Marea Unire. Ea cuprindea documente originale și în facsimil, fotografii, publicații de epocă și referitoare atât la momentul

¹¹⁵ *Ibidem*, nr. 10753, 30 septembrie 1981, p. 2

¹¹⁶ *Ibidem*, nr. 10795, 18 noiembrie 1981, p. 2; *Revista muzeelor și monumentelor*, 1982, nr. 1, p. 84-85

¹¹⁷ *Crișana*, anul XXXVII, nr. 10891, 12 martie 1982, p. 2

¹¹⁸ *Ibidem*, nr. 10942, 12 mai 1982, p. 2

¹¹⁹ *Ibidem*, nr. 11005, 24 iulie 1982, p. 2

¹²⁰ *Revista muzeelor și monumentelor*, 1982, nr. 10, p. 85-86

1918 (cu un loc special dedicat Declarației de autodeterminare din Oradea din 12 octombrie), cât și la unirea politică din 1600 a lui Mihai Viteazul, Unirea Principatelor din 1859, războiul de independență din 1877, precum și manifestări ale ideii de unire a tuturor teritoriilor locuite de români într-un singur stat, exprimate înaintea Primului Război Mondial. Un aspect inedit al expoziției a fost prezentarea, în premieră, a proceselor verbale ale aproape tuturor adunărilor populare din cercurile electorale bihorene la Marea Adunare Națională din Alba Iulia, din 1 decembrie 1918, precum și a mandatelor („credenționalelor”) cu care au fost înzestrați delegații¹²¹.

În jumătatea anilor '80, Muzeul Țării Crișurilor invita publicul la expoziții diverse, însă încărcătura ideologică, mai ales cea orientată către cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu creștea tot mai mult. De altfel, instituția muzeală era și una „politică”, astfel apărând „obligatia” prezervării și prezentării istoriei contemporane¹²². Muzeele românești în general transformau expozițiile temporare și de bază de istorie în instrumente de propagandă conform cerințelor „de sus” (spre pildă, a Directivelor Congresului al XIII-lea al P.C.R.), ajungând chiar să falsifice istoria¹²³. O astfel de expoziție a fost deschisă în august 1985, înaintea Zilei Naționale, cu titlul „Epoca Nicolae Ceaușescu”, conținând panouri referitoare la investițiile industriale și de construcții de după 1965, respectiv privind șeful statului¹²⁴.

În 1986, simezele primeau lucrări de grafică sub genericul Anului internațional al Păcii, din nou o temă preferată a regimului comunist. Între numele expuse amintim: Geta Brătescu, Octav Grigorescu, Wanda Mihuleac, Hortensia Masichievici și Nistor Coita¹²⁵. În aceeași perioadă expoziția de bază a secției de Istorie era reamenajată „într-o modalitate nouă, convingătoare”¹²⁶, desigur conform cerințelor politico-ideologice și deschisă pe 30 iulie 1987¹²⁷. O mare parte era dedicată României postbelice și soților Ceaușescu, fără a fi uitate „treptele” parcurse până în socialism: antichitatea, epoca domnitorilor români (Mircea cel Mare, Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul), războaiele și revoluțiile țărănești și populare, Mica și Marea Unire, Independența, precum și actul din 23 august 1944¹²⁸.

Între expozițiile celorlalte secții amintim deschiderea, în mai 1985, în sala „Romulus Vuia”, a celei privind „Cânepa în viața satului bihorean”¹²⁹. Arta a fost reprezentată printr-

¹²¹ *Crișana*, anul XXXVIII, nr. 11420, 25 noiembrie 1983, p. 2; *Ibidem*, nr. 11427, 3 decembrie 1983, p. 2.

¹²² Ion Marinescu, „Constituirea patrimoniului de istorie contemporană. Din realizările obținute de Muzeul Țării Crișurilor – Oradea”, în *Revista muzeelor și monumentelor*, 1976, nr. 2, p. 39. În 1976, în patrimoniul secției de Istorie se aflau 4162 de piese referitoare la perioada 1918-1965, din care 47% din ultimii zece ani, majoritatea materiale audio-vizuale. Vezi *Ibidem*, p. 41.

¹²³ Gabriel Moisa, „Cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu și muzeele de istorie în România anilor '80”, în *Crisia XLI*, 2011, p. 266, 269-273.

¹²⁴ *Crișana*, anul XL, nr. 11957, 20 august 1985, p. 3.

¹²⁵ *Familia*, anul 22(122), nr. 9(253), septembrie 1986, p. 13.

¹²⁶ *Crișana*, anul XLII, nr. 12583, 2 septembrie 1987, p. 2.

¹²⁷ Gabriel Moisa, *op. cit.*, p. 275.

¹²⁸ *Crișana*, anul XLII, nr. 12610, 3 octombrie 1987, p. 2.

¹²⁹ *Ibidem*, anul XL, nr. 11865, 4 mai 1985, p. 3.

o expoziție de litografii aparținând artei franceze din secolul XX și care făceau parte din colecția particulară a lui Charles Sorlier, cu nume precum Vieillira da Silva, Chagall, Tapies, Buffet, Poliakoff¹³⁰. Aceasta era urmată, în aceeași lună septembrie, de expoziția de portrete (pictură și grafică) din colecția Muzeului, cu lucrări din secolul al XVII-lea și până în al XX-lea¹³¹. O lună mai târziu, doi artiști amerindieni – sculptorul Allan Houser și pictorul Dan Namingha propuneau un mix de folclor de-al locurilor și cult, aducând în Oradea o parte a imaginilor și culorilor specifice plaiurilor natale¹³².

Anul expozițional 1985 se încheia cu „personală” Aurel Ciupe, ce marca 85 de ani de viață și peste 60 de ani petrecuți în fața șevaletului¹³³ și cu „Floralele de iarnă”, aranjamente prezentate de muzeografa Anna Marossy¹³⁴.

Împreună cu Studioul „Animafilm” din București, muzeul propunea tinerilor și nu numai o expoziție cu desene, schițe, proiecte și pelicule, înfățișând etapele realizării unui film de animație. Ea era însoțită de un simpozion „Artă și contemporaneitate”, cu participarea unor autori, realizatori și regizori ai Studioului și proiecții în sala de spectacole a Casei de cultură a științei și tehnicii pentru tineret¹³⁵. Tot arta contemporană, cu lucrări de pictură și grafică, era obiectul expoziției temporare cu lucrări semnate de Nicolae Tonitza, Ștefan Dimitrescu și Rudolf Schweitzer-Cumpăna, pe care muzeul o propusese vizitatorilor în primăvara lui 1986. Portretele, interioarele și peisajele celor trei artiști făceau parte din patrimoniul secției de Artă¹³⁶. Alte portrete, de asemenea regăsite în pictură, dar și în sculptura mică, se înfățișau publicului muzeului în octombrie¹³⁷. În sfârșit, una din ultimele expoziții ale anului 1986 privea alimentația țaranului, cu titlul „Elogiul grâului”, cuprinzând atât obiecte tridimensionale (unelte agricole), cât și material ilustrativ, prezentând atât procese de producție, cât produse finale, cum ar fi colacii pentru colindători, colacii pentru nuntă, colacii de pomană, cozonacii etc.¹³⁸

Una dintre expozițiile artistice retrospective ale anului 1987 l-a privit pe Octav Grigorescu, cu lucrări de grafică din colecția Muzeului, multe dintre ele având teme citadine¹³⁹. Aceasta a fost completată de grafica lui Rosenbluth Iosif, tot cu surprinderi urbane ale Bucureștiului vechi, precum și peisaje interpretate după E. Stoenescu¹⁴⁰. În iulie-august, un alt pictor român important a fost omagiat de M.Ț.C., prin retrospectiva Nicolae Grigorescu – lucrări cu caracter istoric, portrete, peisaje, inclusiv rurale¹⁴¹.

¹³⁰ *Ibidem*, anul XL, nr. 11803, 20 septembrie 1985, p. 2

¹³¹ *Familia*, anul 21(121), nr. 9(241), septembrie 1985, p. 13

¹³² *Crișana*, anul XL, nr. 12005, 16 octombrie 1985, p. 2

¹³³ *Ibidem*, nr. 12047, 4 decembrie 1985, p. 2; *Familia*, anul 21(121), nr. 12(243), decembrie 1985, p. 13

¹³⁴ *Crișana*, anul XL, nr. 12040, 6 decembrie 1985, p. 2

¹³⁵ *Ibidem*, anul XLI, nr. 12213, 21 iunie 1986, p. 3

¹³⁶ *Familia*, anul 22(122), nr. 3(247), martie 1986, p. 13

¹³⁷ *Ibidem*, nr. 10(254), octombrie 1986, p. 13

¹³⁸ *Ibidem*, nr. 12(256), decembrie 1986, p. 15

¹³⁹ *Crișana*, anul XLII, nr. 12417, 18 februarie 1987, p. 2

¹⁴⁰ *Ibidem*, nr. 12420, 21 februarie 1987, p. 2

¹⁴¹ *Ibidem*, nr. 12547, 22 iulie 1987, p. 2; *Ibidem*, nr. 12550, 25 iulie 1987, p. 2

Ultima „personală” a anului cuprindea lucrările pictoriței franceze Sonia Delaunay, protagonistă a avangardei europene¹⁴².

Lucrările de artă plastică au fost completate de cele fotografice, ce surprindeau aspecte ale Japoniei anilor 1971-1984, pe secțiuni generice: metropola, satul, munca, distracția, familia, copiii, sărbătorile și anotimpurile, astfel încât privitorii să-și poată face o idee asupra specificului vieții japonezilor acelei perioade, un aliaj între modernismul industrial și tradiționalismul local. Peisajele ilustrând spectacolul naturii din insulele nipone completau expoziția din vara lui 1987¹⁴³. În plus, Muzeul promova, în același an, designul vestimentar, prin prezentarea creațiilor a cinci artiste din Cluj-Napoca: Felicia Man Cenan, Rodica Opriș Fânață, Sorana Motioc, Angela Roman Popescu și Cristina Șoos Manea Vilceleanu, în total 29 de rochii concepute pentru ocazii festive¹⁴⁴.

În ultimii doi ani de „socialism”, muzeul a deschis mai multe expoziții temporare, diverse. Între ele, cea de artă decorativă chineză, din iulie 1988. Lucrările de artă și artizanat erau inedite prin forme și tipologii: peisaje pictate pe boabe de orez, sculpturi în jad, fildeș, sifed și piatră, peisaje sculptate în plută, pictură în tuș pe suluri de mătase, motivele predilecte fiind specifice arealului, de la floarea de cireș la dragon și soare¹⁴⁵. Exotică poate fi numită și expoziția cu 436 de piese egiptene, atât originale, cât și mulaje și fotografii, deschisă în februarie 1989¹⁴⁶.

În fine, una din ultimele expoziții temporare organizate de muzeu în perioada comunistă a fost dedicată centenarului morții lui Mihai Eminescu. O expoziție de artă plastică, cu autori precum Anikó și Dorel Găină Gerendi, Lia și Dan Perjovschi, Maria Minchevici, László Ujvárossy, Iulian Anghel era deschisă în iunie 1989 în Holul alb, cu lucrări inspirate din lirica eminesciană, cronica fiind apoi prezentată în *Familia* de criticul de artă Ramona Novicov¹⁴⁷.

Unele dintre **descoperirile arheologice** făcute de cercetătorii Muzeului Țării Crișurilor ajungeau și ele în presă. În începutul anilor '70, aceștia lucrau pentru deslușirea paleoliticului prin săpăturile din Iosășel, a neoliticului în Oradea, Săcueni și Voivozi, a epocii bronzului în Derșida, a civilizației dace în Oradea, Berindia, Tășad, Moroda, Almaș și a epocii migrațiilor și a Evului Mediu, relevantă fiind descoperirea Tezaurului de la Tăuteni¹⁴⁸. Săpăturile de la Tășad din septembrie 1971 au scos la iveală un bogat material dacic, de la cești și fructiere cu decorații incizate, aplicații și realizate cu piaptănul, la unelte¹⁴⁹. Interesantă a fost descoperirea unui schelet de mamut din

¹⁴² *Ibidem*, nr. 12679, 23 decembrie 1987, p. 2

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 12529, 1 iulie 1987, p. 2

¹⁴⁴ *Ibidem*, nr. 12622, 17 octombrie 1987, p. 2

¹⁴⁵ *Ibidem*, anul XLIII, nr. 12842, 2 iulie 1988, p. 2

¹⁴⁶ *Ibidem*, anul XLIX, nr. 13045, 26 februarie 1989, p. 2

¹⁴⁷ *Familia*, anul 25(125), nr. 7(287), iulie 1989, p. 13

¹⁴⁸ Ivan Ordentlich, „Contribuția secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor Oradea la cercetarea și valorificarea trecutului istoric bihorean”, în *Trei decenii de afirmare a județului Bihor pe coordonatele socialismului*, Oradea, 1974, p. 90-92

¹⁴⁹ *Crișana*, anul XXVI, nr. 220, 16 septembrie 1971, p. 3

finalul primei perioade glaciare, în februarie 1972 pe șantierul fabricii de bere, constând în cei doi fildeși, precum și fragmente de omoplat, coaste, maxilar etc.¹⁵⁰

Promovate erau și **cercetările științifice** ale muzeografilor, designate să acopere toate perioadele istorice și arheologice, curente artistice, zonele etnografice și arealele naturale. Din timp în timp, presa anunța apariția unor lucrări generale, monografice, ale acestora, în 1972, fiind selectate câteva, precum *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane* (Sever Dumitrașcu), *Tezaurul feudal de la Gurba* (Doina Ignat), *Contribuții la cunoașterea istoriei Bihorului* (Viorel Faur), planul de cercetare cuprinzând, pentru anii următori, editarea a trei publicații periodice: *Crisia* (arheologie și istorie), *Biharea* (artă și etnografie) și *Nymphaea* (științele naturii)¹⁵¹. Totodată, specialiști ai muzeului, precum Sever Dumitrașcu, Viorel Faur, Barbu Ștefănescu, Maria Zintz ș.a. publicau materiale de specialitate, rezultate din propriile cercetări.

Apariția celor trei anuare ale Muzeului (contopite în anul 1984 într-un singur volum) era anunțată, chiar dacă inconsecvent, în presă. Volumul patru al *Biharia* a fost anunțat de *Crișana* împreună cu sumarul¹⁵², iar *Crisia* '78 era prezentată în *Familia* ca număr aniversar al Marii Uniri¹⁵³. Numărul jubiliar 10 al *Crisia* a fost în atenția *Crișanei* în 1980, Constantin Mălinaș, autorul semnalării, apreciind că „a devenit unul din cele mai respectabile anuare muzeale din țară”¹⁵⁴. Ediția 1982 a *Crisia* a fost dedicată împlinirii a 60 de ani de la înființarea P.C.R., dar nu a făcut rabat de la cercetări științifice atât pe epocile vechi, cât și pe epoca modernă a Bihorului, inclusiv perioada interbelică¹⁵⁵. Semnalat de *Crișana* a fost și numărul X al anuarului *Nymphaea*; cu cele 25 de materiale de geologie, paleontologie, botanică, zoologie și aniversare, volumul aduna peste 300 de pagini¹⁵⁶.

Un loc aparte între activitățile muzeului în acea perioadă îl ocupau **simpozioanele** și sesiunile științifice. Un eveniment periodic era simpozionul „Muzeul contemporan – factor activ în realizarea educației socialiste”, având o orientare evident politico-ideologică. Ediția din decembrie 1971 a însemnat expoziții, mese rotunde, expuneri și spectacole tematice cu participarea muzeografilor orădeni și a omologilor din țară, subiectele gravitând în jurul rolului muzeelor în „educarea socialistă a oamenilor”, ca de pildă instruirea prin vizionarea expozițiilor de bază¹⁵⁷. Simpozionul a avut ca finalitate un volum cu 20 de lucrări, editat de *Revista muzeelor*¹⁵⁸, aceeași revistă alocând pagini prezentărilor și activităților specifice pe care le ținea M.Ț.C. în acel timp: expoziții itinerante în fabrici și comune, promovarea expozițiilor din muzeu prin afișe, pliante,

¹⁵⁰ *Ibidem*, anul XXVII, nr. 29, 5 februarie 1972, p. 2

¹⁵¹ *Ibidem*, nr. 259, 2 noiembrie 1972, p. 2

¹⁵² *Ibidem*, anul XXXIII, nr. 30, 5 februarie 1978, p. 2

¹⁵³ *Familia*, anul 14(114), nr. 9(157), septembrie 1978, p. 2

¹⁵⁴ *Crișana*, anul XXXV, nr. 10398, 8 august 1980, p. 2

¹⁵⁵ *Ibidem*, anul XXXVII, nr. 11097, 10 noiembrie 1982, p. 3

¹⁵⁶ *Ibidem*, anul XXXIX, nr. 11661, 5 septembrie 1984, p. 2

¹⁵⁷ *Ibidem*, anul XXVI, nr. 293, 10 decembrie 1971, p. 1; *Ibidem*, nr. 295, 12 decembrie 1971, p. 2

¹⁵⁸ *Ibidem*, anul XXVIII, nr. 186, 8 august 1973, p. 2

vitrine de stradă, îndrumarea muzeală adaptată categoriei de vizitatori, lecții muzeale pentru elevi, activarea brigăzilor muzeistice și concerte în sălile expoziționale, urmate de vizitarea acestora¹⁵⁹.

Tema era reluată periodic, în toamna anului 1974 încadrându-se în cadrul manifestării culturale Crisia, aflată în prima ediție. Cu titlul „Muzeul contemporan – factor activ în păstrarea patrimoniului științific și realizarea educației socialiste”. Simpozionul, dedicat celui de-al XI-lea Congres al P.C.R., a privit atât educația, cât și evidența, conservarea și restaurarea patrimoniului, fiind însoțit de expoziția „Cartea rară din Bihor”¹⁶⁰.

Cea de-a treia ediție a Simpozionului național muzeal a fost găzduită de Muzeul Țării Crișurilor în 12-15 noiembrie 1976 în cadrul Crisia '76 și a avut ca temă „Muzeul contemporan – factor activ în realizarea educației tineretului”¹⁶¹. Circa 100 de muzeografi și cercetători locali și din țară au prezentat lucrări dedicate, aceștia fiind invitați și la vernisarea expoziției „Aspecte ale activității muzeale de educare a tineretului”, precum și la masa rotundă privind „Direcțiile principale ale muzeografiei românești contemporane”¹⁶². Răspunzând unei „anchete” a *Crișanei*, șefii de secție arătau, obligați de rigorile ideologice ale timpului, că educația patriotică și internaționalistă se aflau pe agenda lor, prin expoziții, lecții tematice, seri și duminici muzeale, precum și prin sesiuni științifice. Evoluția fizică a omului era subiectul științelor naturii, pe când cea de cultură era de datoria etnografiei de-a o prezenta, istoria locală aflându-se și ea în centrul atenției¹⁶³.

Cumulul de evenimente Crisia '78 propunea ediția a patra a simpozionului de muzeologie, cu tema „Muzeul contemporan – factor activ în realizarea educației socialiste a oamenilor muncii”, cuprinzând atât aspecte de pedagogie muzeală, cât și de conservare și restaurare a patrimoniului și includerea în circuitul științific a informațiilor pe care bunurile muzeale le oferă. Invitat M.Ț.C. era, între alții, Vasile Drăguț, atunci rectorul Institutului de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” din București (după 1990 Universitatea Națională de Arte)¹⁶⁴.

Inclusă în programul celei de-a doua ediții a Festivalului Național „Cântarea României”, cea de-a XIII-a Sesiune anuală de arheologie a avut loc, în martie 1979, în organizarea Muzeului Țării Crișurilor. Veniți din întreaga țară, arheologii au prezentat

¹⁵⁹ Tereza Sinigalia, „Simpozionul Muzeul contemporan, factor activ în realizarea educației socialiste”, în *Revista muzeelor*, 1972, nr. 2, p. 101-116; *Muzeul contemporan – factor activ în realizarea educației socialiste*, în *Ibidem*, 1973, nr. 6, p. 489-496

¹⁶⁰ *Crișana*, anul XXIX, nr. 267, 12 noiembrie 1974, p. 1, 2; *Ibidem*, nr. 268, 13 noiembrie 1974, p. 2; *Familia*, anul 9(109), nr. 11(111), noiembrie 1974, p. 5

¹⁶¹ Elisabeta-Ancuța Rușinaru, „Muzeul contemporan – factor activ în realizarea educației tineretului. Considerații privind cel de-al treilea simpozion național – Oradea 1976”, în *Revista muzeelor și monumentelor*, 1977, nr. 2, p. 6-9

¹⁶² *Crișana*, anul XXXI, nr. 269, 13 noiembrie 1976, p. 1, 3; *Ibidem*, nr. 271, 16 noiembrie 1976, p. 1, 2; *Familia*, anul 12(112), nr. 12(136), decembrie 1976, p. 12

¹⁶³ *Ibidem*, anul XXXIII, nr. 214, 10 septembrie 1978, p. 2

¹⁶⁴ *Ibidem*, nr. 274, 19 noiembrie 1978, p. 2

peste 160 de rapoarte aferente cercetărilor din anul precedent, pe perioade începând cu antichitatea și mergând până în Evul Mediu românesc¹⁶⁵.

O altă conferință națională, cu peste 80 de prezentări, a fost ediția a cincea a Simpozionului național al muzeelor, cu titlu similar anilor trecuți („Muzeul contemporan – factor activ în realizarea educației socialiste”). Secțiunile priveau: pedagogia muzeală, arheologia și istoria veche, istoria modernă și contemporană, etnografia, arta, cultura, precum și aspecte ale naturii și civilizației Munților Apuseni, iar participanții erau muzeografi, cercetători, ingineri și profesori, mulți din Oradea și Bihor¹⁶⁶. Următoarea ediție, a șasea, care a avut loc în 11-12 noiembrie 1982, i-a avut ca parteneri ai Muzeului Țării Crișurilor Muzeul Național București, Complexul muzeistic Iași și *Revista muzeelor*. A inclus o sesiune științifică și masa rotundă „Diversificarea formelor de activitate instructiv-educativă desfășurată în muzee”, precum și expozițiile „Sigilografia și heraldica românească” și „Tehnica agricolă tradițională în Bihor”, ca-n anii precedenți făcând parte din seria de manifestări Crisia și festivalul „Cântarea României”¹⁶⁷.

Cu ocazia împlinirii a 40 de ani de la încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, în martie 1985 Muzeul găzduia un simpozion dedicat, cu lucrări pe două secțiuni: Arheologie și istoria evului mediu, respectiv Istoria modernă și contemporană¹⁶⁸.

Evenimentele artistice, mai rare, primeau găzduirea muzeului, fiind adresate unui public larg. În februarie 1973, în sala sumanelor a expoziției de etnografie avea loc recitalul de muzică populară a Floricăi Ungur¹⁶⁹. Inedite erau serile muzeale (debutate în 1975¹⁷⁰), cu evenimente diverse, precum cea organizată în martie 1976, deschisă cu recitaluri de poezie de Viorel Horj, Teodor Crișan și Nicolae Brânda. Actorul Eugen Țugulea a susținut un colaj pe tema iubirii, cu sonete de Petrarca, Michelangelo, Shakespeare și Edgar Poe, iar muzeograful Viorel Faur a prezentat expoziția „Revista Familia despre războiul pentru cucerirea independenței de stat a României”. Momentele muzicale au aparținut lui Teotin Epaminonda Cristian și Nicolae Moranciu (chitară) și Grupului Folk V, iar fotografarul Liviu Vălenaș a prezentat câteva diapozitive cu mostre de artă fotografică¹⁷¹. Același Vălenaș regiza, în aprilie 1977, spectacolul „Nostalgia culorilor”, tot în cadrul unei seri muzeale¹⁷².

O altă seară muzeală, cu program complex, era găzduită de sălile secției de Științele naturii în mai 1977. Participanții au putut urmări un spectacol de teatru cu actori

¹⁶⁵ *Ibidem*, anul XXXIV, nr. 9964, 15 martie 1979, p. 1, 2

¹⁶⁶ *Ibidem*, anul XXXV, nr. 10482, 14 noiembrie 1980, p. 2; *Ibidem*, nr. 10484, 16 noiembrie 1980, p. 2; *Ibidem*, nr. 10490, 23 noiembrie 1980, p. 1, 2

¹⁶⁷ *Ibidem*, anul XXXVII, nr. 11097, 10 noiembrie 1982, p. 2; *Familia*, anul 18(118), nr. 11(207), noiembrie 1982, p. 15

¹⁶⁸ *Crișana*, anul XL, nr. 11835, 29 martie 1985, p. 3

¹⁶⁹ *Ibidem*, anul XXVIII, nr. 34, 11 februarie 1973, p. 2

¹⁷⁰ Viorel Faur, „Seri muzeale la Oradea”, în *Revista muzeelor și monumentelor*, 1979, nr. 8, p. 85

¹⁷¹ *Crișana*, anul XXXI, nr. 55, 7 martie 1976, p. 2

¹⁷² *Ibidem*, anul XXXII, nr. 76, 1 aprilie 1977, p. 2

și copii, asculta muzică folk și urmări prezentarea unei expoziții de aranjamente florale, flori și păsări din colecția muzeului¹⁷³. O seară muzeală similară era prezentată de muzeografa Anna Marossy în noiembrie 1978¹⁷⁴, iar în aprilie 1980 era propusă publicului „Întâlnirea cu primăvara”, incluzând o expoziție de aranjamente florale, păsări, cuiburi și ouă, inclusiv un recital de folk cu Traian Cosma¹⁷⁵.

Un alt eveniment muzical s-a desfășurat în muzeu în aprilie 1985 – ședința de lucru și concertul Cenaclului muzicienilor bihoreni. Ziarul *Crișana* notează participarea Corului „Appassionata” al Casei de Cultură din Bistrița și a „Cameratei Felix” al Casei de Cultură a Sindicatelor Oradea, recitalul comun cuprinzând lucrări clasice și contemporane¹⁷⁶. Alte concerte erau amintite în începutul anului 1988, cu precizarea că aveau loc în sala festivă de pe etajul întâi al Palatului Baroc. Printre recitatori se aflau Orchestra de cameră a Filarmonicii de Stat Oradea, cvartetul Serioso din București, Camerata Felix, corul Hilaria, Dorina Mangra și Felician Roșca¹⁷⁷.

Remarcăm, în chip de **concluzie**, faptul că presa orădeană a anilor 1970-1980, deși rigidă și supusă unor pattern-uri specifice ideologiei comuniste, se apleca asupra activităților culturale, promovând activitatea Muzeului Țării Crișurilor cu regularitate. Știrile, relatările și cronicile de expoziție oferă o imagine bună, chiar dacă parțială, asupra activității complexe pe care instituția o desfășura în acel timp. Ele sunt un adaos util oricărei cercetări privind viața culturală și științifică a Oradei din ultimele două decenii ale perioadei comuniste și ne ajută să descoperim atât dinamica muzeului, cât și munca muzeografilor.

Bibliografie

Lucrări generale și speciale:

Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al județului Bihor, Muzeul Țării Crișurilor, *Centenar muzeal orădean*, 1972

Dumitrașcu, Sever, Ardelean, Laura, *O istorie vie a Muzeului Țării Crișurilor de azi*, Oradea, 2009

Goman, Ioan, „Din activitatea Secției de Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor sub conducerea Terezei Mózes (1964-1975), în Aurel Chiriac, Ioan Goman (coord.), *In honorem Centenar Tereza Mózes. Destin uman și profesional*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2019

Moisa, Gabriel, „Cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu și muzeele de istorie în România anilor '80”, în *Crisia XLI*, 2011

¹⁷³ *Ibidem*, nr. 126, 29 mai 1977, p. 2

¹⁷⁴ *Ibidem*, anul XXXIII, nr. 272, 17 noiembrie 1978, p. 3

¹⁷⁵ *Ibidem*, anul XXXV, nr. 10293, 6 aprilie 1980, p. 2

¹⁷⁶ *Ibidem*, anul XL, nr. 11854, 20 aprilie 1985, p. 2

¹⁷⁷ *Ibidem*, anul XLIII, nr. 12719, 10 februarie 1988, p. 2

Moisa, Gabriel, Șipoș, Sorin, Chiriac, Aurel, Romînașu, Radu (coord.), *Istoria Bihorului. Civilizație – societate – economie – mentalități*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2018

Ordentlich, Ivan, „Contribuția secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor Oradea la cercetarea și valorificarea trecutului istoric bihorean”, în *Trei decenii de afirmare a județului Bihor pe coordonatele socialismului*, Oradea, 1974

Periodice:

Crișana (cotidian, Oradea): 1971-1989

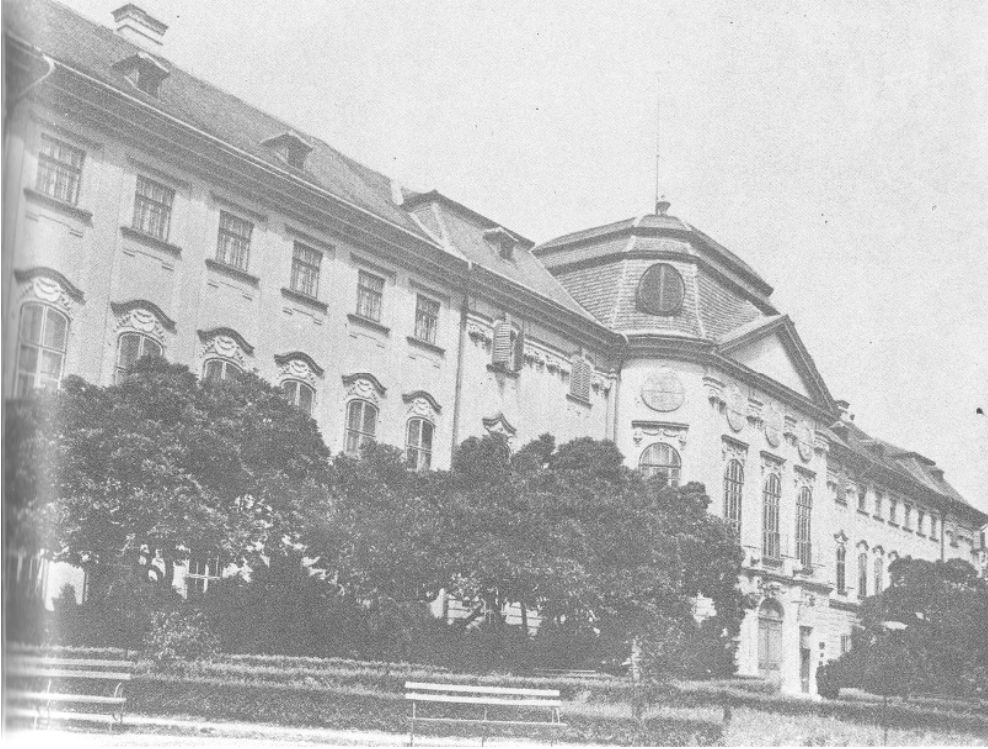
Familia (revistă lunară, Oradea): 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1985, 1986, 1989

Revista muzeelor/Revista muzeelor și monumentelor (București): 1971, 1972, 1973, 1976, 1977, 1978, 1979, 1982

Arhive:

Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor, fond *Comitetul județean Bihor al P.C.R.*

Anexe

Palatul Baroc, sediul Muzeului Țării Crișurilor în anii 1970-1980
(*Monumente din Bihor. Monuments de Bihor*, 1976)

Sediul Muzeului Memorial „Iosif Vulcan” și interiorul Muzeului Memorial „Ady Endre”
(*Bihor, ghid turistic al județului*, Editura Sport-Turism, 1979; fortepan.hu/Sütő András)

Anunțul privind deschiderea Muzeului Țării Crișurilor, însoțit de o imagine din expoziția de bază a secției de Etnografie, publicat de cotidianul *Crișana* în numărul din 16 ianuarie 1971

Imagini din timpul festivității de deschidere a muzeului, publicate în numărul din 19 ianuarie 1971 al cotidianului *Crișana*

seria a V-a
anul 7 (107) ● nr. 1 (65)
ianuarie 1971
24 pagini ● 3 lei

M
V
S
E
V
M

[illegible]

la bufor ca arsa, cu istoria, totu' culturală. Este vorba de o casă care, în ciuda celor centrate între unitate de specie și sensibilitate a istoriei, a spiritualității unei oareșor chior al unui popor, nu mai trebuie doar monstrat. Pentru toată lumea Dădă în zărmă în primul rând Muzeul, Palatul Leu-ruș, tot oșu cum, păstrând proporțiile de celebratie, au dori ca Oradea să însemne de aici înainte și Muzeul Tăriei și Crâșilor. Este oare puțin de rău să se spună că, în bufor, arhitectură, închinată asemăni unei prețioase casete, nestemate culcilor vâhilor moșier, ca și luminile poletii lui Palladiu sau a pictorilor de la Baia Mare, broderia în lemn a lășilor de zestre de la Budureasa, ca și florile de smâlt ale ge-ului de Lebeceni, să nu intre cînd în uci-

Se spune că palatul baroc care adăpostește Muzeul or Insema și un uriaș ca-
leste de sticlă prin cele 365 de ferestre
cu care privește orașul. Dacă număratoarea
e bună, cifra poate căpăta funcție de simbol,
pentru că s-ar putea ca în fiecare zi a anu-
lui, de acum înainte, în toți anii care vor
veni, soarele să intre acolo zilnic pe altă
poartă, soarele a ne descoperi zilnic o fru-
mușete nouă. Aceste frumuseți sînt pentru noi
tați, pentru o fi mai înalți, muzeul înseamnă,
cum spunea Malroux, unul din locurile
care dau conștiință omului despre el.

François PAMEL.

Numărul din ianuarie 1971 al revistei *Familia*, dedicat inaugurării Muzeului Țării Crișurilor, cu o primă pagină cu un material al redacției și unul al artistului plastic François Pamfil

[illegible]

Material privind apariția periodicelor *Crisia*, *Biharea* și *Nymphaea* ale Muzeului, împreună cu volumul de lucrări *Centenar muzeal orădean (Crișana, 3 mai 1974, p. 2)*

Grup de elevi vizitând expoziția de bază a secției de Istorie (*Revista muzeelor*, 2/1972, p. 103)

Grup de elevi vizitând expoziția de bază a secției de Științele naturii (*Revista muzeelor*, 6/1973, p. 495)

Alfred Macalik la 90 de ani – expoziție aniversară în Muzeul Țării Crișurilor, prezentată în *Crișana* din 12 septembrie 1978

Una din numeroasele Seri muzeale, organizată de secția de Științele naturii în noiembrie 1978

A V-A EDIȚIE A SIMPOZIONULUI NAȚIONAL AL MUZEELOR

„CRISIA '80”

Ieri, au continuat, la Muzeul Țării Crișurilor, lucrările simpozionului național „Muzeul contemporan — factor activ în realizarea educației socialiste a oamenilor muncii”, manifestare de prestigiu organizată în cadrul Festivalului național „Cîntarea României”, sub genericul „Crisia '80”. Desfășurat pe secțiuni: Valorificarea patrimoniului muzeal prin activitatea cultural-educativă; Arheologie și istorie; Istoria modernă și con-

temporană; Istoria culturii; Etnografie și artă; Aspecte din natura și civilizația Munților Apuseni, simpozionul a debătut, prin prezentarea a peste 80 comunicări științifice și discuții pe marginea acestora, principalele mijloace, modalități și forme specifice întrebuintate în ridicarea calitativă a activității muzeale, în sporirea eficienței acestora la realizarea educației socialiste, multilaterale a oamenilor muncii.

Simpozionul național al muzeelor, anunțat în *Crișana* din 16 noiembrie 1980

Expoziția NISTOR COITA

Aflat la cea de a treia expoziție personală (prima fiind organizată imediat după absolvirea Institutului, la Oradea, iar aceasta după cea deschisă la Căminul Artei din București, elogios comentată de critica de specialitate), Nistor Coita ne propune în una din sălile Muzeului Țării Crișurilor o selecție destul de restrinsă, dar de o nobilă ținută grafică, din ultimele sale creații. De astă dată expune desene și gravură, în diferite tehnici, pentru care vădește o vocație specială, o siguranță remarcabilă a ductului fluent al scriiturii, al fabulației și expresivității, urmărind un conținut care nu numai să susțină, dar să și delimiteze planurile ce țin de o logică interioară a organizării formale.

Dinamismul imaginilor, ce dialoghează într-un flux emotiv care trece la privitor inoculându-i un profund sentiment de participare, sînt născute nu dintr-o reflectare pasivă, ci disociate prin analiză și sinteză. O suită de ope-

rații urmează un proces logic, o anume rigoare a investigației, o adîncire permanentă, o explorare a elementelor conținute în asocieri insolite. Incorporate organic, lucrările artistului impresionează ca elemente de structură ale unui vocabular propriu ce cultivă, pînă la epuizare, virtuțile expresive ale unor forme unice.

Graficianul Nistor Coita este modern ca viziune și concepție: el știe să speculeze la maximum posibilitățile expresive ale liniei; e plin de vervă și spontaneitate, ironie și umor, inventiv în ce privește structura și organizarea formelor plastice sau a semnelor grafice; este preocupat de desăvîrșirea plină de eleganță și acuratețe a lucrărilor. Toate acestea îl definesc ca pe unul dintre cei mai talentați graficieni ai generației sale, un plastician receptiv la demersul înnoitor al artei și al problematicii actuale.

Gabriela CRIȘAN

expoziția de artă populară

Artă populară bihoreană s-a perpetuat peste veacuri aducîndu-ne în contemporaneitate nestematele de frumos ale tradiției la care se adaugă notele de inventivitate, de largire a orizontului gamei cromatice, de diversificare permanentă a genurilor de creație ori apariția unor noi genuri specifice omului zilelor noastre. Expoziția, organizată de Centrul județean de îndrumare a creației populare și a misiunii artistice de masă în colaborare cu secția de etnografie a muzeului orădean, se vrea un dialog între trecut și prezent, o prefigurare a direcțiilor de evoluție ale creației populare din satele plaiurilor de vest ale României. Din arhiconsutele centre de olărie Criștorul de Jos, Săliște de Vagșu, Lebeceni și Vadul Crișului au fost aduse piese ceramice de mare valoare artistică, lucrate pe făgașul unei sănătoase tradiții de meșteri precum: Bursasii Ilie, Male Nicolae, Kosa Imre, Bălaj Aurel, Tulvan Gheorghe, Terme Gheorghe.

Alături de motivele vechi, de factură geometrică, la țesăturile de casă create în ultimii ani apar o seamă de motive fitomorfe (este adevărat și ele tratate geometric, stilizate), rod al fanteziei și talentului unor țesătoare ca Balog Ileana, Coțuț Maria, Hule Eva, Jutea Floare, Sav Florica, Boșe Floare. După circa zece ani de căutări și prelucrări a unor motive străine artei populare locale, adeseori reproduse după creații industriale, trebuie să subliniem înbucurătoarea revenire în multe sale ale Bihorului la tehnicile vechi de alesături și implicit la reinserarea sub aspect cromatic și motivistic a acestora pe linia firească a tradiției.

Exceptionale sînt recentele creații ale cojocarului Mihailoviței Terente de la Cooperativa „Muncitorul” din Beiuș, aceluia „cojocac bîsenest”, cu aplicații din piei, brodată cu fire multicolore, așa cum lucrau pe vremuri zecile de cojocari din Beiuș ori din Delani.

Nu putea lipsi dintr-o astfel de expoziție creațiile lădărușii Nicolae Laza din Budureasa, piesele sale de mobilier ornamentate cu motivele vechi ale „brădușului” și „cocirlei”, dar adaptate, ca formă și

Ioan GODEA

Cronici de expoziție: retrospectiva de grafică Nistor Coita, semnată de Gabriela Crișan în *Crișana* din 7 martie 1979 (stînga) și cea de artă populară din 1977, prezentată de Ioan Godea în *Familia* (dreapta)

Grupuri de elevi de la Școala generală nr. 14, vizitînd expoziția „Pictura românească în „Epoca Nicolae Ceaușescu“, deschisă la Complexul muzeal județean.

Foto: Al. NIȚESCU

Nici muzeele nu scăpau de rigorile propagandei pro-comuniste: imagine dintr-o expoziție vernisată în anul 1988 și publicată în *Crișana* din 20 ianuarie

La Oradea, prima manifestare cu caracter național de EGIPTOLOGIE

Sub genericul „Antichități egiptene în colecțiile din România“, s-a deschis, la Complexul Muzeal Județean Bihor, o interesantă expoziție care — prin ineditul ei și valoarea istorică a exponatelor datînd din perioada anilor 2500 î.e.n. — secolul II e.n. — oferă numeroase măturii despre îndepărtata civilizație egipteană. Pentru amănunte, l-am solicitat pe profesorul doctorand în egiptologie Miron Ciho — de la Școala generală nr. 14 Oradea —, membru al Asociației Internaționale a Egiptologilor și al Asociației de Studii Orientale București, care s-a ocupat îndeaproape, în cadrul unui colectiv mai larg de cercetători, de realizarea acestei expoziții.

— Bihoreni sînt familiarizați cu creațiile Egiptului antic intrucît la Oradea, Complexul muzeal județean posedă o colecție de 60 de asemenea piese. Acum însă, prin expoziția actuală, consemnăm la Oradea prima manifestare cu caracter național de egiptologie. Cele 436 de piese originale catalogate, mulate și fotografiile realizate de Ion Miciea oferă o imagine de ansamblu asupra culturii egiptene antice.

— Cum s-a ajuns la realizarea unei expoziții de o asemenea factură?

— Încă din 1992 s-a militat, prin autoritatea științifică a regretatului academician Emil Condurachi, pentru unificarea tuturor colecțiilor românești de factură egipteană antică și, pe cît posibil, prezentării lor într-o expoziție unitară. Un asemenea demers a căpătat concretețe prin aportul, în principal, al muzeografilor și cercetătorilor de la Complexul Muzeal Județean Cluj-Napoca. Valoroasa colecție

unificată cuprinde sculpturi, statuete, sarcofage și cartonaje, scarabe, amulete, obiecte de uz casnic, mumii și faună mumificată.

— De unde provin aceste antichități egiptene?

— De-a lungul secolelor, învățați și oameni politici români au fost atrași de această cultură „enigmatică“, iar piesele și obiectele de care dispunem, reprezentînd patrimoniul statului român, provin de la astfel de personalități. Unele piese egiptene au fost găsite chiar în așezări geto-dacice de pe teritoriul patriei noastre, dovadă a circulației valorilor culturale în antichitate. Acest tezaur de antichități egiptene a ajuns, în proporții diferite, în posesia complexelor muzeale din Oradea, Timișoara, Deva, Tg. Mures, Cluj-Napoca, Sibiu, la institutele de arheologie din București și Iași, la Muzeul Național de Istorie, Universitatea

București și Biblioteca Academiei. Am enumerat astfel instituțiile care participă, de altfel, printr-un efort colectiv, la realizarea acestei expoziții unitare grupînd toate colecțiile românești de factură egipteană antică. O expoziție itinerantă, găzduită acum, pînă la finele lunii martie, de Complexul Muzeal Județean Bihor.

— Ce puncte de atracție oferă expoziția?

— Foarte multe! Aș aminti cîteva capodopere: fragmentul de cap Amarna, aparținînd, probabil, lui Tutankhamon sau fratelui său, Semekhare; modelul sculptorului — piesă din colecția orădeană; statueta de alabastru înfățișînd-o pe Isis Lactans; mumia unui adult datînd din secolul III î.e.n. De altfel, se află în expoziție majoritatea tipurilor de obiecte create în antichitate de către egipteni.

Gabriel GEORGESCU

Expoziția de artefacte egiptene găzduită de Muzeul Țării Crișurilor a avut caracter național prin colaborarea cu omologii din țară — *Crișana*, 26 februarie 1989

PREPARAREA ȘI RESTAURAREA SPECIMENELOR DE VERTEBRATE FOSILE DIN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR

Erika POSMOȘANU*

PREPARATION AND RESTORATION OF FOSSIL VERTEBRATE SPECIMENS FROM THE COLLECTION OF ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM

Abstract

This article presents the preparation and restoration techniques of fossil vertebrate specimens from the collections of Țării Crișurilor Museum Oradea. The main paleontological collections are reviewed, with special mention to mechanical and chemical preparations and restorations applied to fossil vertebrates. Chemical preparations of microvertebrates using different chemicals are described. This article also aims to present the modern equipment used in the Paleontology Restoration Lab and to evaluate the ageing process of adhesives and consolidants formerly used in the preparation and restoration of vertebrates, as well as the type of more stable consolidants.

Keywords: Preparation, restoration, adhesives and consolidants, vertebrate fossils.

Introducere

Muzeul Țării Crișurilor are colecții importante de paleontologie, din cele 158.672 de obiecte de patrimoniu aproape 99.000 sunt specimene din Colecția de Paleontologie-Geologie¹.

Dezvoltarea colecțiilor de paleontologie se datorează în primul rând paleontologului Tiberiu Jurcsák, care s-a angajat la muzeul orădean în anul 1951. Prima sa sarcină a fost organizarea colecțiilor de paleontologie și ornitologie, având o contribuție majoră la înființarea Secției de Științe Naturale din cadrul Muzeului Țării Crișurilor în 1952. În primii ani de carieră în domeniul paleontologiei, Tiberiu Jurcsák a avut un interes deosebit pentru paleontologia vertebratelor din Pleistocen, în perioada 1957-1962 colectând material fosil de la Betfia. Ulterior a coordonat săpăturile din acest areal, derulate în colaborare cu Elena Terzea de la Institutul de Speologie Emil Racoviță București, în perioada 1967-1976. Din 1968 a participat și la proiectele de cercetare arheologică ale colegilor arheologi Ivan Ordentlich și Doina Ignat, cu precădere la

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: eposmosanu@gmail.com.

¹ Dorina Golban, conservatorul Secției de Științe Naturale, conform datelor din registrul de inventar.

cercetările arheologice din peșterile din Defileul Crișului Repede, de unde a colectat oase de *Ursus spelaeus*, *Corcuta spelaea* și alte mamifere pleistocene². Colecțiile de paleontologie ale Muzeului Țării Crișurilor au fost îmbogățite prin săpăturile paleontologice sistematice efectuate de-a lungul a patru decenii, având ca rezultat o colecție de proboscidiieni din săpăturile de la Huta, Derșida, Dijir și Oradea (Dealul Viilor și Fabrica de Bere), derulate în perioada 1972-1975, o colecție de reptile marine și pești din Triasicul mediu de la Lugașu de Sus și Peștiș, în perioada 1969-1987, o colecție de dinozauri, reptile zburătoare și păsări din Cretacicul inferior de la Cornet – Lentila 204, în perioada 1978-1982³.

La sfârșitul anilor 1990, cercetările paleontologice demarate de Tiberiu Jurcsák au fost preluate de dr. Márton Venczel (cercetător științific și șeful Secției de Științe Naturale din 1996 până în prezent), având o importantă contribuție la îmbogățirea colecțiilor de vertebrate fosile de vârstă neogenă și cuaternară.

În anii 1989-1999 dr. Marton Venczel a condus cercetările și săpăturile paleontologice de la Betfia, apoi pe cele de la Subpiatră, care au avut ca rezultat îmbogățirea colecției cu numeroase specii de microvertebrate fosile. Printre descoperirile importante făcute de M. Venczel se numără și microfauna de vertebrate de la punctul IX/B de la Betfia, cu abundența seriilor de molari de *Allophaiomys*. În urma săpăturilor paleontologice din vara anului 1995 de la Betfia, într-un strat de terra rossa (punctul fosilifer IX/C) Marton Venczel a identificat patru vertebre de șerpi scolecoidieni, aparținând unui grup nou de ofidieni pentru fauna paleoherpetologică a României⁴. Sedimentele de terra rossa din acest punct fosilifer au furnizat o faună de pădure, dominată de rozătoarele *Apodemus*, *Pliomys* și gliridae⁵. Colecția de vertebrate fosile a fost îmbogățită cu specii de amfibieni și reptile, provenite din cele două puncte fosilifere (IX/B și IX/C) de la Betfia⁶.

Dr. Márton Venczel a coordonat și săpăturile paleontologice de pe Valea Brusturi din apropierea Peșterii Tășad. Materialul micropaleontologic a avut un conținut important de moluște, reptile, insectivore și rozătoare⁷. Din același sit, a fost identificat un schelet incomplet de delfin din Sarmațianul inferior⁸.

² Erika Posmoșanu, *In Memoriam Tiberiu Jurcsak (1926-1992)*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. XLIV, 2017, p. 95, 96.

³ Eadem, *The Țării Crișurilor Museum – The Natural Sciences Department. Mesozoic and Neozoic collections*, în *Abstract Volumes and Excursions Field Guide, 7th European Workshop of Vertebrate Palaeontology, Sibiu, Romania*, volum editat de Dan Grigorescu, Zoltan Csiki-Sava, Ars Docendi Publishing House of the University of Bucharest, 2002, p. 82-83.

⁴ Márton Venczel, *Un grup nou de ofidieni pentru fauna paleoherpetologică a României*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. XXIII-XXV, 1997, p. 89-92.

⁵ János Hir, M. Venczel, *New excavation at the locality Betfia IX (Romania, Bihor County)*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. XXIII-XXV, 1997, p. 93-116.

⁶ *Ibidem*.

⁷ J. Hir, Jozsef Kokay, M. Venczel, *Middle Miocene Mollusc and Microvertebrate from Tășad (Bihor County, Romania)*, în *Acta Paleontologica Romaniae*, vol. V, nr. 3, 2001, p. 161-172.

⁸ Emese Kádár, M. Venczel, *Kentriodontid remains (Cetacea: Odontoceti) from the Middle Miocene of Bihor County, Romania*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. XXX, 2003, p. 39-66.

Nicio colecție de paleontologie nu se poate dezvolta fără prepararea și restaurarea materialului paleontologic. Muzeul Țării Crișurilor a beneficiat de experiența d-nei Elisabeta Popa – expert restaurare os, care de-a lungul a patru decenii a preparat și restaurat materialul fosil din colecția muzeului. Rolul ei a fost esențial în conservarea in situ și în restaurarea ex-situ a pieselor scheletice, cum ar fi cele de proboscideni de la Huta⁹ sau cele de *Ursus spelaeus* și alte mamifere ce au locuit peștera Urșilor¹⁰, și în prepararea vertebratelor fosile, precum resturile scheletice de dinozauri, păsări și reptile zburătoare conservate în bauxita de la Cornet-Lentila 204¹¹.

Metode de preparare

Metoda de preparare pentru vertebratele fosile este aleasă în funcție de mai mulți factori: natura sedimentului, gradul de fosilizare și starea de conservare a resturilor scheletice. Se analizează în primul rând roca în care s-au conservat fosilele, care poate fi de natură carbonatică (calcar, dolomit), detritică (nisip, gresie, conglomerat, brechie, siltite) sau argiloasă (argile, argilite, marne). În funcție de duritatea rocii se alege metoda de preparare, mecanică sau chimică. Indiferent de metoda utilizată, înainte de a extrage fosila se analizează starea ei de conservare, iar în cazul în care resturile scheletice sunt fragile sau fisurate, se impune consolidarea lor prin impregnare sau prin turnarea unui cofrag de ghips, pentru a fi protejate în timpul extracției și a transportului.

Cercetările paleontologice din ultimele decenii impun studii tafonomice ce completează studiile taxonomice, astfel se analizează gradul de alterare al oaselor, sortarea lor, tipurile de fracturi și fisuri, modul de sedimentare, urmele de dinți lăsate de prădători și orice altă informație privind efectele proceselor fizice, chimice și biologice, care au afectat organismul din momentul morții până la data în care fosila ajunge într-o colecție¹².

Una din cele mai importante săpături paleontologice în cadrul căreia s-au înregistrat date tafonomice și unde s-a impus cofrarea pieselor scheletice de mamut a fost efectuată de Tiberiu Jurcsák, Elisabeta Popa și Noemi Moisi la Fabrica de Bere din

⁹ Tiberiu Jurcsák, Elisabeta Popa, *Anancus arvernensis* Croizet et Jobert din Pliocenul de la Huta (Bihor, Romania), în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, V, Oradea, 1977, p. 71-93; Idem, *Săpătura de salvare de la Huta (jud. Bihor)*, în *Muzeul și educația socialistă*, Editura Muzeul de Istorie al RSR, 1, București, 1977, p. 78-85; E. Popa, D. Golban, *Conservarea și restaurarea pieselor scheletice de proboscideni în colecția Muzeului Țării Crișurilor*, în *Acta Musei Porolissensis Zalău*, XXIII, vol. II, 2000, p. 745-759.

¹⁰ T. Jurcsák, Rozalia Poliș, Doina Ignat, Mihai Șerban, E. Popa, *Date privind fauna fosilă a Peșterii Urșilor (Munții Bihor)*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. VIII-IX, 1980-1981, p. 161-257; Elisabeta Popa, Dorina Golban, *Restaurarea și conservarea scheletului de Ursus spelaeus de la Peștera Urșilor – Chișcău*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. XXX, 2003, p. 191-197.

¹¹ T. Jurcsák, E. Popa, *Dinozaurieni ornitopozii din bauxitele de la Cornet (Munții Pădurea Craiului)*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. VII, Oradea, 1979, p. 38; Idem, *Reptile zburătoare în bauxitele de la Cornet, nota preliminară*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, X, 1983, p. 7-15; Idem, *Pterosaurians from the Cretaceous of Cornet, Roumania*, în *Third symposium on Mesozoic terrestrial ecosystems, short papers*, vol. editat de W.E. Reif și F. Westphal, Attempto, Tübingen, 1984, p. 117-118.

¹² E. Posmoșanu, Elisabeth Cook, *Vertebrate taphonomy and dinosaur palaeopathologies from a Lower Cretaceous bauxite-filled fissure, North West Romania*, în *Oryctos*, vol. III, p. 39-51.

Oradea, în februarie 1972. Pentru salvarea resturilor scheletice de *Mammuthus primigenius*, saturate cu apă și foarte fragile, oasele au fost acoperite cu celofan umed, protejat de un înveliș de tifon, peste care s-a turnat un strat de ghips, prevăzut cu întărituri metalice cu fier beton de 5-8 mm în cazul oaselor de dimensiuni foarte mari (fildeși, oase femorale, humeruși)¹³. Această săpătură a fost complexă și revoluționară pentru vremea respectivă, fiind și un studiu tafonomic minuțios, întrucât s-au înregistrat date privind gradul de alterare și diagenază, stratigrafia sitului, întocmindu-se și o hartă detaliată cu poziționarea fiecărui element scheletic¹⁴.

Cofrarea elementelor scheletice de vertebre fosile s-a efectuat și în cazul săpăturilor paleontologice de la Tășad, derulate sub coordonarea dr. Márton Venczel, unde au fost recuperate resturi scheletice aparținând unei balene (*Cetacea, Mysticeti*) din Miocenul Mediu.

Metode de preparare mecanică

Prepararea mecanică se desfășoară sub microscopul binocular sau lupa frontală.

Resturile scheletice de vertebre, fosilizate în roci carbonatice, cum ar fi reptilele din marnocalcarele din Triasicul mediu de la Lugașu de Sus și Peștiș, au fost preparate mecanic, prin degajarea sedimentului cu ajutorul dălțițelor de diferite dimensiuni, cu lățimea vârfului variind între 1-5 mm¹⁵. Tiberiu Jurcsák a construit o măsuță specială de lucru, care permitea fixarea eșantionului în timpul preparării (Fig. 1).

În numeroasele săpături paleontologice organizate la Cornet-Lentila 204 au fost colectate peste 10.000 de oase și fragmente de oase de vertebre din Cretacicul inferior, care prezintă un mod de conservare unic în lume, respectiv vertebre fosilizate în bauxită. În acest caz Elisabeta Popa, expert restaurator os, a utilizat vibratoare mecanice de mică intensitate și vibratoare magnetice de intensitate reglabilă pentru degajarea depunerilor de bauxită și eliberarea oaselor din sediment¹⁶. Printr-o muncă continuă, Elisabeta Popa a preparat mii de oase de dinozauri pitici, reptile zburătoare și păsări, care au îmbogățit colecția muzeului și au stârnit interesul comunității științifice internaționale¹⁷.

¹³ T. Jurcsák, Noemi Moisi, *Conservarea și restaurarea scheletului de mamut descoperit la Oradea*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. X, 1982-1983, p. 1-2.

¹⁴ *Ibidem*, p. 2-3.

¹⁵ T. Jurcsák, *Noi descoperiri de reptile în Triasicul de la Aleșd*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. IV, 1976, p. 68.

¹⁶ T. Jurcsák, E. Popa, *Dinozaurieni ornitopozii din bauxitele de la Cornet (Munții Pădurea Craiului)*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. VII, 1979, p. 38.

¹⁷ Michael James Benton, E. Cook, D. Grigorescu, E. Popa, Erika Tallodi, *Dinosaurs and other tetrapods in an Early Cretaceous bauxite-filled fissure, north western Romania*, în *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, vol. 130, 1997, p. 275-292; M. Benton, Nicholas J. Milner, E. Posmoșanu, *Dwarfing in ornithomimid dinosaurs from the Early Cretaceous of Romania*, în *Mesozoic and Cenozoic Vertebrates and Palaeoenvironment; Tributes to the Career of Prof. Dan Grigorescu*, vol. editat de Z. Csiki, Ars Docendi, București, 2006, p. 79-87; Gareth J. Dyke, Michael J. Benton, Erika Posmoșanu și Darren W. Naish, *Early Cretaceous (Berriasian) birds and pterosaurs from the Cornet Bauxite mine, Romania*, în *Palaeontology*, vol. 54, Part 1, 2011, 79-95.

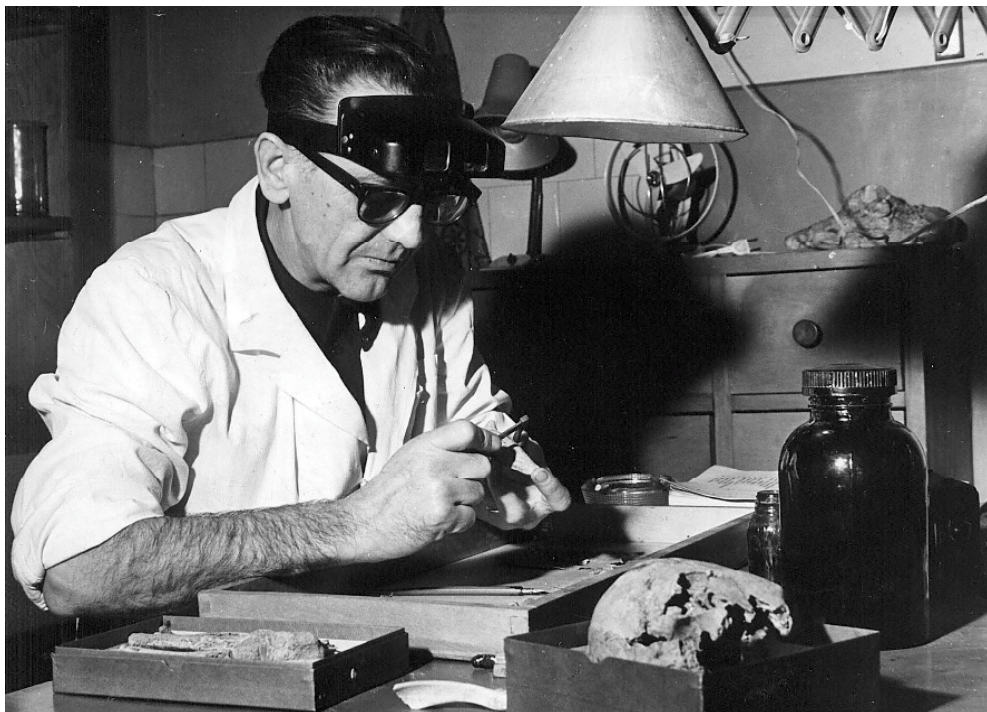

Fig. 1. Paleontologul Tiberiu Jurcsák preparând vertebrate fosile la măsuța de preparare special creată. (Foto – Arhiva Muzeului Țării Crișurilor)

În ultimul deceniu, prepararea mecanică a fosilelor din colecția Muzeului Țării Crișurilor a fost realizată cu ajutorul aparaturii moderne, obținute prin proiectul transfrontalier *HUROMUZEUM – „Crearea de laboratoare de restaurare de înaltă performanță cu centrele Debrețin-Oradea”* – HURO 0901/024/2.5.1, derulat de către Consiliul Județean Hajdú-Bihar Ungaria – în calitate de Lider de Proiect, în parteneriat cu Muzeul Țării Crișurilor Oradea și Muzeul Déri Debrețin, prin Direcția Muzeelor din Județul Hajdú-Bihar, în cadrul Programului de Cooperare Transfrontalieră Ungaria – România 2007-2013, axa prioritară 2. *Întărirea coeziunii sociale și economice în regiunea de frontieră*, domeniul major de intervenție 2.5. *Cooperare între comunități*, acțiunea *Cooperare între comunități*. Laboratorul de Restaurare Paleontologie creat prin proiect este primul laborator de restaurare paleontologie din cadrul muzeelor din România acreditat de către Ministerul Culturii. Microhidro-sablatorul, obținut prin proiect, este utilizat pentru efectuarea operațiunilor de degajare a matricei din jurul fosilelor, la operațiuni de finisare a restaurării pieselor scheletice de vertebrate fosile și de restaurare a nevertebratelor, precum și în procesul de curățare a suprafeței fosilelor. Camera de sablare, ermetică, prevăzută cu aspirator, asigură restauratorului condiții de securitate din punct de vedere al protecției muncii (Fig. 2). Cu ajutorul vibroincizorului, ce permite reglarea intensității vibrațiilor, se asigură degajarea grosieră a matricei în procesul de preparare /

restaurare, folosind capete widia diferite (standard, drept sau tip scalpel), obținându-se o înaltă calitate a preparării și pentru fosile conservate în roci mai dure, cum este bauxita¹⁸. În timpul preparării cu vibroincizorul este necesară purtarea măștii de protecție, prevăzută cu filtre de praf/pulbere. Ambele aparate, microhidro-sablatorul și vibroincizorul, sunt acționate de un compresor silențios, achiziționat prin același proiect.

Microscopul stereoscopic achiziționat prin proiectul *HUROMUZEUM* permite investigarea microscopică a suprafeței fosilelor, a structurii și stării lor de conservare, permițând o abordare precisă a operațiunilor de restaurare (consolidare, curățare)¹⁹.

Fig. 2. Restauratorul Elisabeta Popa în timpul preparării cu ajutorul microhidro-sablatorului.
(Foto – Arhiva Muzeului Țării Crișurilor)

Metode de preparare chimică

Prepararea mecanică a fosilelor conservate în roci carbonatice este adesea secundată de prepararea chimică. Aceasta constă în scufundarea eșantionelor cu vertebre fosile în acid acetic 10% pentru 30 de minute, urmată de spălarea cu apă caldă, uscarea și reexaminarea eșantionului²⁰.

În 1995, Muzeul Țării Crișurilor a derulat un program româno-francez de cercetare a vertebratelor din Triasicul Mediu de la Lugașu de Sus, coordonat de Radu Huza (Muzeul Țării Crișurilor) și de dr. Jean-Michel Mazin (Universitatea Poitiers), la care au participat din partea Muzeului Țării Crișurilor și Elisabeta Popa, restaurator os, și Erika Posmoșanu, muzeograf. În cadrul programului de cercetare, eșantioanele de calcar și marnocalcar cu resturi fosile de vertebre marine, colectate din situl Locus

¹⁸ E. Posmoșanu, *Proiect de cooperare transfrontalieră HUROMUZEUM – „Crearea de laboratoare de restaurare de înaltă performanță cu centrele Debrețin-Oradea”* – HUROM 0901/024/2.5.1, în *Biharea*, vol. XXXIX, 2012, p. 285.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ T. Jurcsák, *Noi descoperiri de reptile în Triasicul de la Aleșd*, în *Nymphaea – Folia Naturae Bihariae*, vol. IV, Oradea, 1976, p. 67.

Huza de la Lugașu de Sus, au fost preparate chimic de Radu Huza, cu acid acetic în concentrație de 10-20%. Eșantioanele au fost acoperite cu acid acetic aproximativ 2-3 ore, apoi au fost spălate cu apă în mod repetat și în final au fost uscate timp de 24 de ore. După uscare, fiecare eșantion a fost analizat la lupa frontală, iar suprafețele oaselor au fost impregnate cu Rhodopast 5% dizolvat în acetonă, pentru a fi protejate la următorul ciclu de preparare. Tratarea cu acid acetic a fost repetată până la dizolvarea completă a depunerilor de calcar de pe suprafețele oaselor.

Colectarea și prepararea microvertebratelor

Microvertebratele colectate de dr. Márton Venczel de la Betfia și Subpiatră au fost obținute prin spălarea sedimentelor cu ajutorul sitelor cu ochiuri de dimensiunea 0,8-1 mm. Materialele brecioase din sedimentele din punctul Betfia 9/B și cele de la Subpiatră au fost supuse preparării chimice, respectiv tratării cu acid acetic. Microvertebratele curățate de sediment au fost apoi uscate și impregnate cu soluție de Rhodopast²¹.

În anul 2000 a fost colectată cu ajutorul studenților o cantitate importantă (800 kg) de sediment argilos verde de vârstă sarmațiană, cu ocazia săpăturilor paleontologice din apropierea Peșterii Tășad. Argila colectată a fost ulterior spălată la Muzeul Țării Crișurilor. Din materialul micropaleontologic selectat, dr. Marton Venczel a identificat resturi scheletice de reptile, insectivore și rozătoare²².

Cercetările privind microvertebratele s-au intensificat în 2004, când au fost identificate câteva strate fosilifere din Miocenul mediu de la Subpiatră. Dr. Márton Venczel, împreună cu paleontologul János Hír de la Muzeul Municipal din Pásztó, Ungaria, au derulat un amplu proiect de cercetare, la care au participat colegii din cadrul Secției de Științe Naturale, respectiv Radu Huza, muzeograf, Elisabeta Popa, restaurator, și Dorina Golban, conservator. Au fost extrase 600 kg de sedimente din punctul Subpiatră 2/1R și 1 tonă de sediment din punctul Subpiatră 2/2, care au fost spălate și sitate prin site cu ochiuri de dimensiunea de 0,8 și 0,6 mm. Astfel au fost selectate și identificate numeroase specii de amfibieni, reptile și rozătoare²³.

În perioada 2015-2017 au fost preparate chimic în laboratorul muzeului numeroase resturi scheletice de pești din eșantioanele din Triasicul Mediu de la Lugașu de Sus. Calcarele și marnocalcarele au fost colectate din Locus Huza în cadrul săpăturilor derulate de echipa de cercetare româno-franceză din 1995. Cantități limitate, aproximativ 1 kg, colectate din primele patru strate, au fost tratate cu acid acetic slab (<10%). Sedimentul dezintegrat, cu un important conținut de microvertebrate, rezultat după 3-4 ore de tratament, a fost spălat cu ajutorul bateriilor de site cu dimensiunea ochiurilor de 0,2 mm și 1 mm. Procesul a fost repetat, până la dezintegrarea completă a eșantionului. Frațiunea de sediment reținută în site, după spălare abundentă, a fost

²¹ M. Venczel, *Quaternary snakes from Bihor (Romania)*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2000, p. 9.

²² J. Hir, J. Kokay, M. Venczel, *op. cit.*, p. 161-172.

²³ M. Venczel, J. Hir, Radu R. Huza, E. Popa, D. Golban, *A new Middle Miocene Vertebrate Fauna from Subpiatră (Bihor County, Romania)*, în *Nymphaea – Folia Naturae Biharia*, vol. XXXII, 2005, p. 23.

uscată și selectată la microscopul stereoscopic. Materialul micropaleontologic de microvertebrate, constând în special din dinți și solzi de pești, a fost selectat cu ajutorul unei pensule de dimensiuni foarte mici, datorită fragilității deosebite a resturilor scheletice²⁴. Părțile scheletice selectate, ce variază ca dimensiuni între 0.3 mm – 2 mm, au fost determinate taxonomic. Astfel, s-au identificat taxoni importanți de pești cartilaginoși, cum ar fi *Lissodus* (prima semnalare pentru România)²⁵ și *Palaeobates*, și de pești osoși, respectiv *Colobodus*, *Gyrolepis*, morfotipul *Birgeria* și cel de *Saurichthys*, cunoscute până atunci doar de la Peștiș²⁶.

Microscopul stereoscopic, achiziționat în 2011 în cadrul proiectului european HUROMUZEUM, având calități optice și accesoriile performante, este utilizat pentru prepararea și restaurarea părților scheletice de microvertebrate de dimensiuni foarte mici, ce variază între 0,2-3 mm.

În prezent, prepararea chimică desfășurată în laboratorul nostru de restaurare paleontologie implică tratarea eșantioanelor cu acid acetic, acid formic și apă oxigenată, concentrația soluțiilor fiind aleasă în funcție de natura și duritatea rocii în care sunt conservate resturile scheletice. Prepararea chimică este un proces de lungă durată, dezintegrarea rocilor durează uneori luni de zile, fiind urmată de un alt proces îndelungat, ce constă în selectarea și identificarea taxonomică a fosilelor. Microfosilele preparate, deși nu sunt atât de spectaculoase din punct de vedere expozițional, aduc informații științifice prețioase privind paleomediul, mediul de sedimentare și vârsta geologică a depozitelor fosilifere.

Adezivi și consolidanți folosiți în prepararea și restaurarea vertebratelor fosile

În prepararea și restaurarea resturilor fosile, ca în orice domeniu de restaurare, cele mai importante trăsături ale consolidantului folosit sunt reversibilitatea și stabilitatea. În primele patru decenii de săpături paleontologice și de restaurare, efectuate de specialiștii Muzeului Țării Crișurilor, consolidantul cel mai des folosit pentru impregnarea vertebratelor a fost nitroceluloza dizolvată în acetonă. Toate preparările de fosile efectuate au fost consemnate în Registrul de Preparare al Secției de Științe Naturale (Fig. 03). Metodele de restaurare, tratamentele aplicate, adezivii utilizați, concentrația soluției de impregnare/consolidare, precum și solventul folosit au fost consemnate în Jurnalele de Restaurare și în Fișele de restaurare. De asemenea, metodele de conservare in situ, de preparare și restaurare au fost publicate în articolele de specialitate privind fauna fosilă de vertebrate din colecția muzeului. Aceste informații

²⁴ E. Posmoșanu, *Preliminary report on the Middle Triassic sharks from Lugașu de Sus, Romania*, în *Nymphaea – Folia Naturae Biharia*, vol. XLII, 2015, p. 23.

²⁵ Eadem, *First record of the genus Lissodus BROUGH (1935) for the Triassic of Romania*, în *Abstract and Fieldtrip Guide, 10th Romania Symposium on Palaeontology*, 16-17 Octombrie 2015, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2015, p. 93-94.

²⁶ Eadem, *Middle Triassic bony fishes from Lugașu de Sus, Bihor, Romania*, în *Abstract Book, 11th Romania Symposium on Palaeontology*, Bucharest, 27-28 Septembrie 2017, vol. editat de Iuliana Lazăr, Eugen Grădinaru, Ștefan M. Vasile, Editura Universității București, București, 2017, p. 93.

sunt esențiale atunci când se evaluează starea de conservare a specimenelor din colecție și când e necesară restaurarea acestora. Îmbătrânirea consolidantului este problema cea mai des întâlnită în colecțiile de paleontologie, deoarece adezivul folosit în soluțiile de impregnare își schimbă culoarea, se usucă și duce la formarea de fisuri și exfolieri pe suprafața oaselor și dinților.

9.

Mastodon longirostris Vauqu. Dijir can. Alcan. 1972

În cursa de gresie de la Hudeanu au fost descoperite doi molarini de Mastodon. Materialul reprezintă un M^3 dext și M^3 dext. cu foarte puține depuneri de gresie pliocenă între tuberculi. Ambele piese posesedă numai coroana și rînd oparte în poziția lor anterioară.

M^3 are IV-bili transversali, formate în majoritate din 5 tuberculi, fără urme de urzucă în porțiunile paraventriculare ale lungului pulcrului: antero-posterior, în spațiul interlobar arealul dinu este marcat de tuberculi, sub dezvoltat.

M^3 păstrat numai de la al IV-lea bil, poziția anterioară și marginea anterioară fiind oparte de la bara coroanei pînă la bilul IV, lungimea piesei atînga probabil 270 mm.

Structura lobulară este similară cu molarul superior. Grosul de urzucă este în spiculi, fiind pînă în evidență pe tuberculul intern al primului lob care a-a păstrat sub formă de fragment necorescabil.

Dimensiuni:	M^3 dext.	M^3 dext.
- lungimea	(146)	(178) mm.
- lățimea la bilul I.	(89)	—
— " — II.	50.	—
— " — III.	82.	—
— " — IV.	62.	—
— " — V.	80.	83.
- înălțimea	57 (I.)	49 (IV.)
- nr. lobular	IV.	VI.

După o tratare cu acid acetic diluat (cca. 10%) coruța din tuberculi a fost eliminată cu ajutorul daltitei. Impregnarea a-a făcut cu nitrolac diluat în acetone ($\frac{1}{4}$ kg. + 1 l.). Lobul anterior a M^3 din lipsa unor fragmente este necorescabil.

3. sept. 1972.

J. J.

Fig. 3. Copia unei pagini din Registrul de Preparare, în care Tiberiu Jurcsák nota informațiile privind prepararea molarilor de *Mastodon longirostris*, descoperiți la Dijir în 1972. Tratarea molarilor cu acid acetic diluat (cca. 10%) și impregnarea lor cu nitrolac diluat în acetone sunt detalii foarte importante pentru eventuale restaurări ulterioare.

Deși nitroceluloza a fost folosită ca adeziv și consolidant pentru fosile la nivel mondial, cercetările privind stabilitatea în timp și reversibilitatea adezivilor au apărut mai târziu în paleontologie. Astfel, conform cercetărilor membrilor Societății pentru Conservarea Colecțiilor de Istorie Naturală din Statele Unite ale Americii, nitroceluloza are reversibilitate limitată, nu este recomandată deoarece în timp se îngălbenește, se deteriorează, se contractă datorită migrației sau volatilizării solvenților²⁷.

În ultimii zece ani, în muzeul orădean s-au utilizat ca adezivi polimerul acrilic Paraloid B72 (utilizat des și în alte domenii de restaurare) și acetatul de polivinil Mowillith.

Mowillith-ul, livrat sub forma de pulbere, este moderat reversibil, solubil în acetonă și alcool, are o stabilitate bună în timp²⁸. Mowillith-ul este folosit în laboratorul de paleontologie pentru impregnarea oaselor de mari dimensiuni, deoarece este mai ușor de dizolvat în comparație cu Paraloidul și este mat la uscare, spre deosebire de Paraloid, care poate da un aspect lucios fosilei.

Paraloidul B72, livrat sub formă de peleți, este solubil în acetonă, alcool etilic, toluene și xylene, este stabil, are termen de garanție mare, este reversibil prin dizolvare în solventul utilizat și poate fi remodelat prin încălzire ușoară²⁹ (o proprietate utilă când e folosit la lipirea fragmentelor). Este cel mai des utilizat adeziv în paleontologie, dar este frecvent utilizat și în alte domenii de restaurare (obiecte de artă sau lemn). În laboratorul nostru de restaurare paleontologie îl folosim frecvent datorită gradului de reversibilitate mare și stabilității ridicate pe care o oferă.

Operațiunea cea mai dificilă în restaurarea resturilor fosile afectate de îmbătrânirea consolidantului este îndepărtarea acestuia, care se realizează prin dizolvare cu ajutorul solvenților folosiți la restaurarea inițială. Din acest motiv sunt foarte importante toate detaliile tehnice privind consolidantul și solventul folosit în restaurarea anterioară și consemnat în Registrul de preparare și în Fișele de Restaurare.

În trecut, pentru piesele de dimensiuni mici, se obișnuia impregnarea prin imersie în soluție slabă de nitroceluloză dizolvată în acetonă în proporție de 3-10%, metodă ce permitea pătrunderea soluției de impregnare în porii fosilei. Această metodă a fost folosită în special în cazul vertebratelor din Pleistocen, oasele acestora fiind extrem de poroase datorită tipului de sediment (argilă, nisip, pietriș) în care au fost conservate și datorită timpului mai scurt de fosilizare. Odată cu avansarea tehnologiilor de cercetare în domeniul biologiei și paleontologiei, această metodă este mai puțin recomandată, deoarece reduce acuratețea analizelor de tip ADN, împiedică analizele pentru stabilirea vârstei fosilei, cum ar fi analiza de ¹⁴C sau analizele de isotopi

²⁷ Ann Elder, Scott Madsen, Gregory Brown, Carri Herbel, Chris Collins, Sarah Whelan, Cathy Wenz, Samantha Alderson, Lisa Kronthal, *Adhesives and consolidants in geological and paleontological conservation: a Wall Chart, in SPNHC Leaflet*, a Technical Publication Series of the Society for Preservation of Natural History Collections, vol. I, nr. 2, Washington DC, 1997, p. 1-2.

²⁸ *Ibidem*, p. 2.

²⁹ Amy Davidson, Gregory W. Brown, *Paraloid™ B72: Practical tips for Vertebrate fossil preparator*, în *Collection Forum*, vol. XXVI, 1-2, 2012, p. 100.

stabili³⁰. Din acest motiv, se recomandă documentarea foarte detaliată a tipului de adeziv și solvent folosit, atât pentru lipirea fragmentelor cât și pentru consolidarea/impregnarea fosilelor, efectuarea tuturor analizelor necesare sau luarea de probe înainte de intervenția preparatorului³¹.

În cadrul preparărilor recente de vertebre cuaternare, în laboratorul nostru se păstrează părți scheletice neimpregnate ca probe martor, fiind astfel posibilă orice analiză ulterioară de ADN, de isotopi sau de ¹⁴C.

Concluzii

Materialul paleontologic reprezintă o parte importantă din patrimoniul muzeelor mari de Științe Naturale, cu toate acestea în România restaurarea patrimoniului paleontologic este o „cenușăreasă” când vine vorba de finanțare și de reglementări legislative în domeniul patrimoniului cultural sau în domeniul conservării siturilor paleontologice. Dacă pentru patrimoniul arheologic există legislație specifică, atât pentru conservarea siturilor și prevenirea braconajului, cât și pentru organizarea săpăturilor de salvare, siturile paleontologice și descoperirile obiectelor de patrimoniu paleontologic sunt prea puțin protejate legislativ. Nu există cadru legal pentru a opri lucrările de construcții cu ocazia descoperirii de material paleontologic, cum nu există reglementări nici pentru desfășurarea săpăturilor paleontologice de salvare. De asemenea, pregătirea profesională a personalului specializat în prepararea de fosile și în restaurare paleontologică se face aproape exclusiv în cadrul facultăților de geologie din cele trei centre universitare prestigioase din țară, din București, Cluj și Iași.

Muzeul Țării Crișurilor are un patrimoniu paleontologic impresionant, recunoscut la nivel mondial, având o tradiție de peste cinci decenii în prepararea și restaurarea specimenelor de vertebre fosile. Laboratorul de Restaurare Paleontologie, creat la Muzeul Țării Crișurilor prin proiectul european de cooperare transfrontalieră *HUROMUZEUM*, este primul laborator de restaurare paleontologie în cadrul muzeelor din România acreditat de Ministerul Culturii. În acest laborator se desfășoară prepararea patrimoniului paleontologic din colecție, a materialului provenit din săpăturile paleontologice sau din descoperirile întâmplătoare. De asemenea, tot aici este preparată și restaurată o parte din materialele zooarheologice, resturile scheletice umane și uneltele din os provenite din cercetările arheologice.

Dotările și materialele existente în laboratorul nostru permit în prezent prepararea specimenelor de vertebre fosile conservate într-o varietate mare de roci și aplicarea celor mai bune tehnici de restaurare/conservare pentru vertebrele fosile din colecție.

Noua expoziție permanentă a Secției de Științele Naturii aduce la lumină o mică parte din patrimoniul paleontologic al Muzeului Țării Crișurilor și din munca

³⁰ Lucia Lopez, *Possible interferences of some conservation treatments with subsequent studies on fossil bones: A conservator's overview*, în *Quaternary International*, 2012, p. 124.

³¹ *Ibidem*, 126.

specialiștilor care au contribuit la colectarea, prepararea, restaurarea, conservarea și determinarea taxonomică a fosilelor din colecție.

Mulțumiri

Articolul de față nu ar fi fost posibil fără existența colecției de paleontologie, fondată de regretatul paleontolog Tiberiu Jurcsák. Tibi Bacsı, cum îi spuneau apropiații, mi-a înсуflat pasiunea pentru paleontologie încă din copilărie și a avut un rol esențial în destinul meu profesional. De asemenea, aduc cele mai sincere mulțumiri d-nei Elisabeta Popa, expert restaurator os, care a preparat și restaurat cu profesionalism patrimoniul paleontologic din colecție și mi-a îndrumat pașii în prepararea, conservarea și restaurarea resturilor scheletice de vertebrate fosile.